

SOCIETAT CATALANA DE SOCIOLOGIA
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

**ACTES DEL
II CONGRÉS CATALÀ
DE SOCIOLOGIA**
(Girona, 15-17 d'abril de 1994)

Volum I

BARCELONA
1996

**ACTES DEL
II CONGRÉS CATALÀ DE SOCIOLOGIA
(Girona, 15-17 d'abril de 1994)**

SOCIETAT CATALANA DE SOCIOLOGIA
Filiat de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

**ACTES DEL
II CONGRÉS CATALÀ
DE SOCIOLOGIA**
(Girona, 15-17 d'abril de 1994)

Volum I

BARCELONA
1996

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP:

Congrés Català de Sociologia (2n : 1994 : Girona)

Actes

Textos en català i castellà. – A la part superior de la portada: Societat Catalana de Sociologia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. – Bibliografia

ISBN 84-7283-341-0

I. Associació Catalana de Sociologia

II. Societat Catalana de Sociologia

III. Títol 1. Sociologia – Congressos

316 (061.3)

L'Associació Catalana de Sociologia és
membre de la Federación Española de Sociología (FES)

© dels autors dels articles

Editat per la Societat Catalana de Sociologia
(filial de l'Institut d'Estudis Catalans)
Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre de 1996
Tiratge: 600 exemplars

Compost i imprès per Centre de Publicacions D'Abast
Av. Diagonal, 647. 08028 Barcelona

ISBN: 84-7283-341-0
Dipòsit Legal: 43.578-96

PRESENTACIÓ

L'Associació Catalana de Sociologia organitzà el II Congrés Català de Sociologia a Girona amb un doble objectiu: D'una banda, donar a conèixer públicament la utilitat social del nostre coneixement i, per l'altra, obrir espais de reflexió i de treball per a les primeres promocions de sociòlegs que van sortir de les universitats catalanes. Aquesta trobada que portava per lema **PERSISTÈNCIA I CANVI EN UN MÓN INTERDEPENDENT. LA SOCIETAT CATALANA A L'ANY 2000**, tenia la mirada posada en el futur sense pretendre ingènuament oblidar la nostra història més recent.

La sociologia a Catalunya ha gaudit d'un prestigi considerable molt abans de la seva institucionalització com a disciplina acadèmica, al cap i a la fi aquest reconeixement acadèmic de la disciplina és un fenomen relativament recent. Un prestigi que ingènuament i amb una considerable força donava ales als militants anarquistes del segle passat que van participar el 1870 al naixement del moviment obrer català. Des d'aleshores, hi ha noms ben coneguts que s'inscriuen en la nostra història com a pensadors de la societat que van fer recurs a la disciplina sociològica incipient i carregada de defectes: Balmes, Torras i Bages, Sales i Ferrer, Llovera, Valentí i Camps entre d'altres. Des de disciplines afins, d'altres faran recurs a les ciències socials: Ferrater i Móra, Vicens i Vives, Fuster, etc.

La consolidació de la consciència sociològica a casa nostra no es faria realitat fins a dates relativament recents. Les contradiccions i els condicionaments de la negra nit del franquisme posava traves al

desplegament d'una disciplina la missió de la qual és el desemmascarament i el desencantament (segons l'expressió de Max Weber) del món.

L'Associació Catalana de Sociologia, des del seu naixement, ha jugat un paper de tribuna fent-se protagonista de la trobada i és per això que es disposa de les Actes del Primer Congrés Català de Sociologia celebrat a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i d'una publicació de la Diputació de Barcelona que porta per títol Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica.

Aquest II Congrés Català de Sociologia, aplegat a Girona fa dos anys, és una continuació de la tasca realitzada fins ara i suposa una fita de producció científica realitzada en un context molt diferent de les trobades precedents i, per qui ho vulgui entendre, té un valor inestimable. Els papers que teniu davant vostre han estat produïts en uns moments en què la sociologia a Catalunya ha pres una extensió considerable i, per tant, s'ha massificat i, a més, conrea moltes i diverses especialitzacions que donen fe d'una producció important i dinàmica. Qui ens ho havia de dir que la sociologia a Catalunya arribaria a cotes tant importants?

Segurament que la nostra opció és discutible; però la junta de l'Associació Catalana de Sociologia va prendre al seu moment l'opció de publicar íntegrament els papers presentats al Congrés. Vam creure que era una prova de correspondència, de delicadesa i de consideració amb tots i cadascun dels participants a la trobada. Volíem fer un reconeixement públic a totes i cadascuna de les persones que d'una manera o altra van col·laborar en l'èxit d'una concentració de sociòlegs o de persones vinculades a la sociologia que globalment rondaven entorn de les quatre-centes. La producció final és molt desigual des del punt de vista de la qualitat i des d'una mirada acadèmica; però l'equiparació en la consideració social ens posa en un terreny d'igualtat. És el lector que n'ha de fer la tria; no solament en funció dels seus centres d'interès, sinó a tenor de les seves expectatives personals.

Hi ha una cosa certa: aquest materials tenen un considerable valor en qualsevulla de les seves quatre àrees temàtiques: 1. Teoria sociològica i metodologia; 2. Població, estructura i canvi social; 3. Institucions i cultura; i 4. Estats, nacions i societat civil.

L'Associació Catalana de Sociologia ha escollit en un únic projecte divuit entitats convocants del Congrés: des de les set universitats catalanes existents en aquells moments al Col·legi de Doctors i

Llicenciats en Ciències Polítiques i Sociologia, passant per diversos instituts privats i públics de recerca en àmbits específics de les ciències socials: antropologia, estadística, sociolingüística, ciències polítiques, etc. Les finalitats de visibilitat pública i presència de la sociologia a la societat catalana es van aconseguir plenament.

Només ens resta agrair que finalment aquesta publicació pugui estar a l'abast dels investigadors i científics catalans en forma de llibre; en el record dels que hi han treballat, no podem fer ara oblits inconfessables. Tot plegat és només i únicament un testimoni públic d'un esforç silenciós i callat que bé mereix un reconeixement per part de tots plegats.

Raimon Bonal
President de l'Associació Catalana de Sociologia el 1994

TEORIA SOCIOLÒGICA I METODOLOGIA

MODELS DE RECURSOS ALTERNATIUS A L'INTERNAMENT PER LA GENT GRAN DELICADA

*Teresa Feliu
Elisabeth Maluquer*

Barcelona, 16 d'abril de 1994.
Àrea de Serveis Socials de la Diputació de Barcelona

INTRODUCCIÓ

La comunicació que presentem vol donar compte d'una recerca sobre models de recursos intermedis per a gent gran dependent duta a terme en el marc institucional de l'administració provincial, la Diputació de Barcelona. Dins del marc competencial actual de la institució, i en concret de l'Àrea de Serveis Socials, ocupa un lloc primordial el suport i l'assessorament tècnic als municipis. En aquest context té sentit de plantejar-se una recerca que pugui contribuir a la planificació de serveis.

La unitat d'anàlisi ha estat el recurs intermedi específic per a gent gran dependent, preferentment de titularitat pública, dins el context del municipi i la seva xarxa de recursos socials i socio-sanitaris per a la gent gran. Per això a l'hora de seleccionar els recursos hem tingut en compte la diversitat de contextos, per tal de poder prendre els recursos seleccionats com a models d'una forma d'organització un servei. Així s'ha dut l'estudi a disset municipis de la província, amb característiques diverses: municipis urbans i rurals -dins d'aquests les agrupacions municipals-, amb els serveis socials centralitzats i descentralitzats, municipis amb una xarxa de recursos molt completa i d'altres amb molt pocs recursos socials institucionals. Forçosament, s'ha transcendit l'àmbit públic, ja que algunes entitats d'iniciativa social presentaven models de recursos que interessava analitzar. Així mateix s'ha transcendit l'àmbit estricte dels serveis socials per endinsar-nos en l'incipient sistema socio-sanitari, cosa que ens ha obligat a fer incursions també en l'àmbit sanitari.

Metodològicament hem plantejat una anàlisi qualitativa, basada en dos tipus de fonts. D'una banda, la documentació escrita: la normativa, els plans i programes que incideixen més directament i també indirectament sobre l'objecte d'estudi, i les memòries i projectes més concrets de cada recurs particular, així com la bibliografia específica al nostre abast. D'una altra banda, s'han realitzat seixanta-set entrevistes semidirigides a professionals de base dels recursos (sempre que ha estat possible d'accedir-hi), a responsables dels recursos, a experts en polítiques socials de vellesa, i a responsables de serveis socials municipals i de programes socio-sanitaris.

Prèviament a la presentació d'una síntesi dels resultats de la nostra anàlisi, cal delimitar l'objecte d'estudi -els recursos intermedis per gent gran dependent- i explicar els motius d'aquesta elecció.

Tot i recolzar l'esforç que s'està portant a terme per promoure les persones grans i les seves posicions socials, nosaltres, en un context de crisi econòmica i de crisi de l'Estat del Benestar, volem subratllar la necessitat d'atenció de les persones grans delicades i les respostes de l'Administració al respecte.

En l'actualitat, sembla que el manteniment de la persona gran delicada en el seu medi és una constant de les polítiques socials i en aquest context adquireixen sentit els recursos intermedis en la mesura que poden evitar o retardar l'internament. Per altra banda, els recursos intermedis també haurien de ser un complement per a les persones "cuidadores" de la xarxa informal, alleugerint el treball de cura i permetent que el puguin compaginar amb altres activitats.

Un altre element que ens ha decantat cap a l'anàlisi d'aquests recursos és la seva recent implantació i la possibilitat d'anar seguint la seva evolució i veure si es podran establir comparacions amb els processos de desinstitucionalització d'altres col·lectius.

El mot intermedi fa referència a l'espai entre dos parts: la xarxa informal i la institució total. Així, doncs, ens hem centrat en aquells recursos en què l'Administració -preferentment els serveis socials d'àmbit local però no exclusivament- intervé, exclouent l'internament.

Els models de recursos analitzats són els següents:

1. Els serveis en el domicili:

a. De Serveis Socials.

Servei d'Atenció a Domicili (SAD), el Servei de Telealarma (SAT), el Servei de Menjars a Domicili i el Servei d'Arranjament d'Habitatges.

b. D'àmbit socio-sanitari.

Programes Funcionals: els Programes d'Atenció Domiciliària (PADES) i les Unitats Funcionals Interdisciplinàries Sòcio-sanitàries (UFISS).

2. Les unitats d'atenció diürna:

a. De Serveis Socials.

Centres de Dia.

b. D'àmbit socio-sanitari.
Hospitals de Dia.

3. Serveis substitutius de la llar (que no considerem Institucions Totals):
Apartaments per gent gran.

L'ATENCIÓ A CASA

Sota aquest epígraf incloem els serveis que l'administració ofereix en el domicili i que permeten que la persona gran delicada romangui a casa, tant de l'àmbit de serveis socials com de l'àmbit socio-sanitari.

L'àmbit dels serveis socials

SERVEI D'ATENCIÓ A DOMICILI (SAD)

El nostre punt de partida és el SAD concebut com una sèrie prestacions que els serveis socials ofereixen en el domicili. En concret, ens centrem en els SAD gestionats per l'administració local.

Els SAD que hem entrevistat són majoritàriament polivalents i adscrits a l'atenció primària dels serveis socials municipals. També hem tingut en compte dos SAD específics, un per gent gran gestionat per un casal de l'Institut Català d'Assistència i Serveis Socials (ICASS) i un altre per malalts d'Alzheimer ofert des d'una associació.

La normativa -escassa i poc desenvolupada- preveu que el SAD es gestioni des dels Serveis Socials d'Atenció Primària: municipal o, en suplència, comarcal. Sembla que la distribució de competències es consolida segons el que disposa l'avantprojecte de llei de l'administració institucional de descentralització i de coordinació del Sistema Català de Serveis Socials.

En el finançament d'aquest SAD polivalent hi participen les administracions central, autonòmica i locals i, en ocasions, els usuaris i les usuàries del servei. Aquest finançament presenta certa polèmica entre les diferents institucions.

També l'ICASS gestiona directament en els casals un SAD específic per gent gran¹ així com Càrites de Barcelona.

L'Ordre de 15 de juliol de 1987 en definir el SAD estableix que les treballadores familiars i les assistents socials són les professionals que hi intervenen per la qual cosa aquest és el nucli de la nostra anàlisi tot i que també hem contemplat altres serveis complementaris com ara el Servei d'Atenció Telefònica (SAT), els menjars a domicili i l'arranjament d'habitatges.

1. Vegeu Llei 26/1985, de 27 de desembre de serveis socials.

L'annex del conveni pel 1991², estableix que "el treballador familiar és l'únic professional pensat per a prestar directament aquest servei [el SAD]". Les treballadores familiars formen part de l'atenció primària però no necessàriament pertanyen a l'equip de base. Aquesta característica, combinada amb la major o menor complexitat dels serveis socials dels ajuntaments, origina formes diverses d'organització del SAD.

Sembla que la normativa assigna a l'assistent social un paper més gestor i a la treballadora familiar un més d'atenció directa. La forma com es combinen aquestes dues funcions varia d'uns SAD a uns altres i sovint provoca tensions entre les professionals que el gestionen i les que el porten a terme.

El SAD de l'administració local és polivalent -ofereix els seus serveis a diferents col·lectius- però els seus usuaris són majoritàriament gent gran. Aquesta polivalència s'aborda de maneres diferents: en alguns SAD les treballadores familiars es van especialitzant per col·lectius però en d'altres no.

La formació professional de les treballadores familiars presenta algunes peculiaritats. En aquests moments, tal com passa en altres noves professions, assistim a un procés de formalització del perfil professional i dels requisits de formació. Per això coexisteixen nivells de formació i criteris de selecció de personal diversos.

Concretament, pel que fa a la formació en l'atenció a la gent gran, hi ha diverses entitats que organitzen cursos específics i pràctiques en centres socio-sanitaris. De fet, les persones vinculades amb l'atenció a persones dements coincideixen a destacar la necessitat d'una formació específica i de recolzar aquest treball per la seva duresa.

Però les propostes de formació no es limiten a l'assistència a cursets, també es demana que es facilitin reunions entre treballadores familiars per debatre temes d'interès comú, i que s'incorporin les supervisions.

En relació als serveis i prestacions que ofereixen els SAD no existeix cap normativa que els reguli³. L'ICASS però recomana i enumera exhaustivament les tasques de la treballadora familiar que agrupa en tres nivells: atenció a la persona, atenció a la llar, atenció envers la relació amb la comunitat (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1991:1922).

En línies generals, sembla que les tasques relacionades amb l'atenció a la persona, així com algunes que el citat document de l'ICASS classifica com d'atenció a la llar - com ara la compra, organització dels menjars i preparació d'àpats- són les més

2. Vegeu Annex del conveni pel 1991: "Desenvolupament del Programa d'Atenció Primària".

3. Sembla que els SAD de l'ICASS es regulen segons la Circular 3/89, de 12 de maig de 1989 però no hi hem tingut accés.

frequents. Nogensmenys pel que fa a la resta de tasques d'atenció a la llar figura que hi ha diferències entre serveis i quant a l'atenció envers la relació amb la comunitat poques vegades se'ns ha parlat.

En la normativa de serveis socials existent, tampoc hem trobat gaires referències sobre les característiques que haurien de tenir els usuaris del SAD, per la qual cosa ens hem basat en alguns documents de l'ICASS per definir l'usuari "ideal" del SAD⁴.

Els serveis socials es consideren universals. Això vol dir que, teòricament, tota la població pot gaudir-ne. Però, a la pràctica, la possibilitat de ser usuari o usuària del SAD disminueix perquè l'escassetat de recursos fa que s'hagin d'establir uns barems per decidir qui té prioritat.

Concretament, pel que fa a les persones grans delicades, l'ICASS estableix un ordre de prioritats, fruit de combinar el grau de dificultat per desenvolupar tasques de la vida quotidiana, els aspectes familiars i els econòmics.

La manca de xarxa informal -fonamentalment familiar- es considera com un dels elements més importants a l'hora de considerar una persona gran delicada com una possible usuària del SAD.

Sembla que el llocs en què coexisteixen els SAD de l'administració local, de l'administració autonòmica i de Càrites, tendeixen a distribuir-se les demandes. Idealment, l'ICASS assumiria les persones majors de 60 anys que cobren alguna pensió de la Seguretat Social, Càrites les persones que cobren el FAS i, finalment, les Unitats Bàsiques d'Atenció Social Primària (UBASP) les persones grans que no s'acullen a cap d'aquests dos grups.

A la pràctica, els diferents tipus de SAD estan atenent persones grans amb característiques molt similars. Per la informació que disposem el perfil d'usuari real seria una dona, d'edat molt avançada, que viu sola i sense família directa -ni cap altra mena de suport-, amb molt pocs ingressos econòmics i amb greus dificultats per valdre's per si mateixa. En paraules d'una informant, s'està desplaçant cap a una atenció socio-sanitària. Però el SAD no sempre està preparat per tenir cura de persones amb aquestes característiques.

Els SAD tendeixen -explícita o implícitament- a no admetre les persones dements com a usuàries. Concretament pel que fa a la malaltia d'Alzheimer, una associació de familiars gestiona un SAD però no dona l'abast.

Tot i estar sovint atenent malalts enllitats, el temps que es dedica a l'atenció directa de cada usuari, en el millor dels casos, oscil·la entre dos o tres hores diàries, incloent el

4. "Reflexions sobre l'atenció domiciliària dintre la xarxa d'atenció primària a Catalunya" (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1990). "Mapa de Serveis Socials" (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1991). "Document sobre els barems de prioritització d'atenció domiciliària per la gent gran" (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1993).

temps per desplaçar-se i, majorment, sense cobrir els caps de setmana, ni els festius ni el període de vacances.

SERVEI D'ALARMA TELEFÒNICA (SAT)

Del Servei d'Alarma Telefònica ens hem centrat en l'oferta pública que es presta des dels serveis socials i, en concret, quan s'adreça al col·lectiu de gent gran, que és en la majoria dels casos.

Hem considerat tres tipus de SAT: el que té conveni amb la Creu Roja, el de l'ICASS i un de titularitat i gestió municipal.

No ens consta que hagi cap normativa que reguli el servei, solament disposem de les normatives de funcionament internes dels diferents serveis.

El SAT és un recurs recent -els seus inicis en la Província de Barcelona daten de finals dels anys vuitanta-, es concep des dels serveis socials municipals com un suport a l'atenció primària, especialment vinculat al SAD, i com un recurs alternatiu a la institucionalització.

En general, són els serveis d'atenció primària els que seleccionen els usuaris i els que canalitzen la demanda. En tots els models sol haver-hi llista d'espera i un augment de les demandes. En general, els requisits per accedir-hi és viure sol -o amb d'altres persones en risc-, tenir un baix nivell d'ingressos i patir algun tipus de dependència que no sigui de tipus psíquic. En molts casos es tracta de dones i d'edat superior als 75 anys. Aquests criteris fan que en alguns municipis bàsicament els usuaris de SAD siguin els beneficiaris del telealarma.

Els casos més habituals del que es consideren trucades justificades són en tots tres serveis de telealarma les caigudes.

Queda pendent de resoldre la problemàtica social i psicològica que ha generat en alguns serveis un gran nombre de trucades considerades inadequades. En aquest sentit, sembla que per la nit hi ha moltes trucades de comprovació i d'angoixa.

Quant a l'aspecte econòmic, d'una banda, el cost econòmic del servei fa que alguns municipis s'inhibeixin d'establir convenis per a la prestació del SAT al municipi; a això cal afegir l'encariment que poden suposar reduccions en relació a la cessió de l'IRPF a la Creu Roja per part del Ministeri.

Segons el plans d'actuació autonòmics per a la gent gran, les previsions són que augmenti la cobertura de telealarmes però no s'especifiquen ni els mitjans ni la manera com es durà a terme.

La Creu Roja preveu novetats i millores tècniques així com ampliar, com oferta privada, el servei a persones amb majors ingressos econòmics.

També hi ha municipis que projecten complementar diversos serveis en el domicili, incloent-hi el SAT.

SERVEI D'ÀPATS A DOMICILI

El II PAS (GENERALITAT DE CATALUNYA,1992:79) disposa la progressiva implantació del programa de menjar a domicili com un dels subprogrames complementaris al SAD.

En l'actualitat ja n'existeixen diverses experiències que s'organitzen de maneres diferents.

Per la informació que disposem, sembla que aquest programa és força recent i que són pocs els municipis que l'han desenvolupat.

A continuació esmentarem breument algunes característiques.

En el servei de menjars a domicili solen col·laborar les administracions autonòmica i local i les Organitzacions No Governamentals (ONG), especialment Càrites i Creu Roja.

L'organització d'aquest servei és complexa. La detecció i selecció dels usuaris es fa des de l'atenció primària. En primer lloc, es necessita un lloc on s'elaborin o una empresa a qui encarregar-li els àpats, cosa que es resol de diferents maneres: fet servir la cuina d'una residència municipal, o centralitzant la gestió des d'un casal de l'ICASS o combinant diferents institucions. En segon lloc, s'han de repartir els àpats per la qual cosa es necessita personal -que principalment són voluntaris o objectors del servei militar- i portaviandes que mantinguin l'escalfor, no vessin i siguin resistents, fins i tot al foc. Finalment s'ha de vetllar pel funcionament del servei així com pel manteniment i neteja de les portaviandes. En alguns projectes s'ha incorporat la figura del dietista així com dos tipus de dietes, una d'elles de règim.

En línies generals, el perfil d'usuari seria una persona anciana, que viu sola i que té dificultats greus per desplaçar-se. En un centre d'atenció primària ens comentaven que també atendien a persones dements.

Sovint, el servei de menjar a domicili va acompanyat d'altres serveis en el domicili, com ara el SAD o el SAT. Si més no, hi ha coincidència en què això seria l'ideal.

La cobertura del servei és bastant homogènia -un cop al dia els dies laborables- tot i que de vegades també els caps de setmana queden coberts. En algun projecte es preveuen dos àpats, un pel migdia i l'altre per la nit, i en d'altres un d'abundant, que de fet serveix per cobrir els dos àpats.

Pel seu finançament, de vegades es fan servir les beques de menjador dels casals de l'ICASS. Val a dir que el preu de les portaviandes és força elevat, al voltant de les 30.000 pessetes l'any 1992, i s'han d'anar renovant amb una certa freqüència (els usuaris perden alguna peça, etc.).

Quan a les previsions, el Pla Integral de la Gent Gran (PIGG) -tant pels menjadors com pels àpats a domicili- estableix que "Hi ha prevista l'existència de serveis de menjador i d'àpats a domicili, amb personal de cuina i assessorament extern d'un tècnic sanitari pel que fa a dietètica i organització higiènico-sanitària." (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1993:195)

SERVEI D'ARRANJAMENT D'HABITATGES

L'Informe del 1990 del Síndic de Greuges al Parlament de Catalunya (pàg.62), cita el Decret 66/90 de 2-2-90 pel qual s'atorguen subvencions per a obres de rehabilitació. Aquest, no és un servei exclusiu per a gent gran tot i que molts dels beneficiaris ho són.

En la Província de Barcelona hem trobat models diferents d'organització: si bé la detecció i selecció dels usuaris es fa des de l'atenció primària (de vegades com a pas previ a una intervenció de la treballadora familiar, d'altres vegades com a conseqüència d'aquesta intervenció), l'execució de la rehabilitació pot assumir-la el municipi -amb la col·laboració de diferents departaments- o derivar-la a una ONG o a unes constructores privades.

L'arranjament d'habitatges presenta una sèrie de problemes que intentarem resumir a continuació.

Hi ha una certa polèmica sobre el fet que siguin els serveis socials els que majorment es responsabilitzin d'aquest programa. Les persones informants comentaven que, de vegades, l'assistent social havia d'assumir unes funcions que no li pertocaven i que la seva participació era excessiva.

Sembla que també apareixen certes dificultats quan les persones que rehabiliten el domicili no són professionals (estan en procés de formació o són voluntaris).

Una altra dificultat que pot aparèixer és la discordança entre la institució i l'usuari sobre quines són les condicions de l'habitatge que s'han de rehabilitar (els primers fan més èmfasi en aspectes d'infraestructura -cuines, banys, etc.- i els segons en aspectes de representació -rebedor, sala-).

Cal destacar també, la manca d'un marc jurídic que faciliti la intervenció quan l'usuari és llogater. De vegades, han sorgit problemes legals per la qual cosa es procura arribar a un acord previ amb el propietari, preferentment per escrit.

També hem trobat alguns problemes quant al finançament: dificultat de controlar els pressupostos d'algunes empreses contractades, dificultat per acabar de cobrar la part corresponent al municipi, etc.

Tot i que sembla una bona intervenció per millorar la qualitat de vida i per evitar o retardar l'internament hi ha alguns aspectes que cal tenir en compte com ara el tipus

de contracte de lloguer, les perspectives de permanència en el domicili o l'existència de barreres arquitectòniques que no es puguin resoldre.

L'àmbit socio-sanitari

ELS PROGRAMES SÒCIO-SANITARIS: PADES I UFISS

Dintre dels recursos previstos i desplegats pel Programa Vida als Anys -destinat "a gent gran amb malaltia i dependència funcional, malalts crònics i terminals"-, hem analitzat solament els que tenen caràcter no institucional, és a dir: els hospitals de dia (que tractem conjuntament amb els centres de dia) i els dos programes PADES i UFISS, concebuts com a suport dels recursos intermedis i relacionats estretament amb el manteniment al domicili -altes hospitalàries, malalts terminals, crònics, etc.-.

El Programa Vida als Anys (PVAA) els defineix com a programes funcionals amb els objectius de fer rendibles els recursos existents, sensibilitzar els professionals i proporcionar-los formació i reciclatge específics (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1991). Cal entendre, doncs, que el PADES i la UFISS tenen dos tipus de tasques: l'atenció a les persones i el suport als professionals.

El seu desplegament es va planificar per al quinquenni 1990-1995, de manera que és prematur fer-ne una valoració i en l'estudi ens hem quedat en el nivell més descriptiu de les seves tasques i de la problemàtica que detecten en relació a la població geriàtrica dependent i als recursos existents.

El finançament dels equips és a càrrec de l'administració per la via de concertació de serveis o de contractació directa, i per ara les persones que són ateses bé a casa bé a l'hospital no han de pagar taxes pel mòdul social, tal com passa amb altres serveis socio-sanitaris.

Els equips estan compostos per un nombre variable de metges i infermeres i un assistent social -que constitueix la part social, finançada per Benestar Social- i les UFISS, a més, poden tenir fisioterapeuta i psicòleg o psiquiatre.

El Programa d'Atenció Domiciliària: Equips de Suport (PADES) comprèn una sèrie d'equips de suport a l'atenció domiciliària sanitària, situats en els centres d'atenció primària de segon nivell. S'adreça a persones que viuen al domicili (no en institucions) i amb forta dependència, que necessiten ser ateses al domicili pel personal mèdic. Solen ser persones grans, encara que també hi ha casos de malalts oncològics i amb SIDA joves i en general viuen en família, encara que també n'hi ha que viuen sols, com els usuaris de SAD. La línia d'actuació dels PADES és la d'organitzar els serveis que han d'intervenir, fer-ne el seguiment, orientar la família i ensenyar-li a tenir cura del malalt enllitat.

Aquests equips funcionen com a connectors de recursos, així per exemple en ocasions centralitzen les llistes d'espera per als centres socio-sanitaris, des dels serveis socials hi ha la queixa que donen prioritat als usuaris derivats dels hospitals.

El que palesen totes les persones entrevistades és la manca de places en centres socio-sanitaris; segons dades del PVAA el 1992 a tot Catalunya n'hi havia 4.268, desigualment repartides, majorment de llarga estada.

És en relació amb les altes hospitalàries que els serveis socials d'atenció primària (SSAP) reben demandes d'intervenció del PADES per a la prestació de SAD. Això fa augmentar la pressió assistencial dels SSAP, els quals consideren que sovint el tipus de servei domiciliari que poden prestar no és l'adequat per a les altes hospitalàries. Sembla, doncs, que caldria plantejar-se un SAD socio-sanitari més ampli.

Les valoracions més positives de la tasca del PADES com a connector de recursos venen de les UFISS i d'hospitals de dia, és a dir de recursos socio-sanitaris. Amb tot, en relació a l'atenció sanitària a domicili es planteja la discussió de si una alternativa al PADES podria ser l'atenció hospitalària a domicili, és a dir per part d'equips sanitaris dependents dels serveis hospitalaris, fonamentalment en relació a les altes hospitalàries.

Les Unitats Funcionals Interdisciplinàries Socio-sanitàries (UFISS) constitueixen equips de suport a la gent gran hospitalitzada, situats en els hospitals de tercer nivell, i poden estar especialitzades bé en gent gran bé en malalts terminals. En el primer cas vetllen per evitar el deteriorament físic i psíquic dels pacients geriàtrics i facilitar que les altes hospitalàries vagin cap al domicili, mentre que en el cas dels terminals treballen dins de cures paliatives i estan adscrits al servei d'oncologia. La UFISS entrevistada va ser un dels pocs recursos intermedis per a gent gran dement de titularitat pública que vam trobar. Cal destacar dins les seves actuacions el treball amb les famílies (informació sanitària i teràpia preventiva) i l'atenció en règim de consulta externa.

Pel que fa al suport als professionals tant es presta als sanitaris com als socials i es concreta en l'elaboració diagnòstics específics i la docència sobre temes específics, etc.

Entre les persones entrevistades -majorment de l'àmbit dels serveis socials- el PADES és més conegut i també n'hi ha més que d'UFISS. Es veu la necessitat de posar en marxa més equips de PADES i UFISS. Amb tot, des d'aquests programes es considera que manca coneixement dels serveis sanitaris a domicili existents i també dels equips de suport de PADES i UFISS.

Per part dels programes funcionals es valora la necessitat de més serveis i recursos en relació a dues problemàtiques molt sovint vinculades amb vellesa:

- malalts enllitats
- les demències, especialment els casos d'Alzheimer.

Respecte al futur d'aquests programes, el Pla Integral de la Gent Gran va més enllà que el mateix Programa Vida als Anys i proposa: "En un futur les UFISS podrien potenciar i realitzar una atenció directa de malalts geriàtrics, creant seccions o serveis de geriatria que descongestionaran alguns serveis de determinades patologies. Això implicaria una reordenació de llits hospitalaris en funció de la nova

estructura"(GENERALITAT DE CATALUNYA,1993: 58). Respecte al PADES, sembla bastant lligada la seva existència a l'evolució de la reforma de l'atenció primària sanitària.

L'ATENCIÓ PER ROMANDRE A CASA

LES UNITATS DIÛRNES: CENTRES DE DIA I HOSPITALS DE DIA

Sota aquest concepte hem agrupat dos tipus de recursos: els centres de dia per a la gent gran -que es regulen per l'Ordre 19-3-93 de la Conselleria de Benestar Social- i els hospitals de dia -en el marc del Programa Vida als Anys, regulats juntament amb els altres recursos socio-sanitaris en l'Ordre de Presidència de 15-5-91.

La diferenciació entre els dos recursos no és encara gaire evident, llevat del fet que s'insereixen dins xarxes separades. De fet, tant pel que fa als destinataris, els serveis com al personal, ambdós recursos intermedis quedaven definits sota el nom de centre de dia per a gent gran en l'Ordre de 15-7-87 de la Conselleria de Sanitat i Seguretat Social (abans de la creació de la de Benestar Social).

L'evolució, almenys en el pla teòric, d'un i altre recurs va en la direcció següent: mentre els centres de dia tenen una funció de manteniment i cura, s'adreça en exclusiva a la gent gran i és de caràcter permanent; els hospitals de dia tenen una funció rehabilitadora i per tant es conceben com a recursos temporals que tenen per destinatàries persones de totes les edats.

La història de les unitats diürnes és recent, tot i que es planifiquen al llarg dels anys 80, no en comença el desplegament fins als 90, en el nivell legal i també en l'efectiva posada en marxa, amb alguna excepció d'unitats pilot. No són encara gaire coneguts ni reben una forta demanda, però les persones entrevistades també tenien en compte algunes mancances ja detectades en aquesta fase inicial, per exemple: quant als horaris o servei de transport.

Entre les unitats diürnes entrevistades, els hospitals de dia, molt escassos, són dins centres socio-sanitaris de titularitat pública o privada concertada, mentre els centres de dia són públics i molts d'ells municipals. Respecte d'aquests darrers, cal assenyalar que l'avantprojecte de llei de descentralització dels Serveis Socials els situa com a competència comarcal.

Els serveis dels centres de dia entrevistats s'ofereixen dins un horari diürn aproximat de 8 hores i en dos casos s'estén als caps de setmana. En el cas dels hospitals de dia el període d'obertura és d'unes 9 hores diàries i sol durar un període de 3 a 4 mesos.

La normativa de centres de dia distingeix entre serveis obligatoris -cures bàsiques, seguiment tractament mèdic, gerocultura, teràpia ocupacional, àpats, teràpia familiar, assistència social,- que va a càrrec de personal auxiliar (amb titulació de treballadora familiar, gerocultora, etc.) i també de voluntariat. Algun d'aquests serveis, com la

teràpia familiar només l'hem trobat en centres específics per a dements. Sovint el personal més qualificat -sobretot l'assistent social- que atén el centre sol exercir també la direcció. Quant a les prestacions optatives segons la normativa com el transport, algunes persones han mostrat el seu desacord, ja que el consideren fonamental. D'altres com el servei de bugaderia i el de podologia quasi tots els centres visitats el presten. A més alguns centres ofereixen altres serveis no previstos i que es valoren molt positivament, com SAD, colònies d'estiu, atenció psicològica. Una consideració especial creiem que cal atorgar a la higiene personal, que ateny una importància molt gran que no s'explicita més que en les entrevistes amb personal d'atenció directa.

Els hospitals de dia ofereixen com a serveis diferenciats el de diagnòstic sanitari, inclòs el psicològic, a càrrec de personal mèdic, rehabilitació, a càrrec de fisioterapeutes, i cures d'infermeria. En general el personal amb qualificació mitjana i superior se sol compartir amb altres dependències del centre sòcio-sanitari i també algun d'ells exerceix la coordinació. El personal exclusiu de l'hospital de dia sol ser auxiliar (de clínica, de fisioterapeuta, de psiquiatria, etc.). Els altres serveis que ofereix l'hospital de dia -menjador, teràpia ocupacional, familiar- són els mateixos que el centre de dia, només que el transport es considera com una prestació obligatòria. També trobem prestacions extra, generalment de caràcter mèdic (logopèdia, odontologia, ortopèdia, etc.).

Els usuaris de centres de dia, segons la normativa, s'han d'agrupar segons el tipus de dependència, tot i que es preveu l'existència de grups mixtos. Moltes persones entrevistades han manifestat la necessitat d'atenció específica, ja sigui en centres de dia o en hospitals de dia, de les persones grans amb demències. També cal dir que el perfil d'usuari de centre de dia sol ser de persones majors de 75 anys i, per tant dones, en alguns centres són persones que viuen soles i són força autònomes; a l'altre extrem hi ha les persones amb dependència psíquica, que sols s'admeten si viuen en família.

Tot i que els plans parlen sempre dels recursos intermedis com de suport a la família de la persona gran, de vegades els criteris de selecció dels centres donen prioritat precisament les persones que viuen soles, considerades de "risc social".

Pel que fa als hospitals de dia, a la pràctica atenen majorment gent gran i una entrevistada afirmava que abunda molt la problemàtica social en aquests usuaris.

Els usuaris de les unitats diürnes solen arribar per derivació, en alguns casos directament als centres de dia, però en general els hi deriven dels serveis d'atenció primària, mentre que als hospitals de dia hi arriben a través d'altres centres sanitaris o per mediació del PADES i la idea és que en acabar el tractament l'usuari romanguí al domicili. Quan la permanència al domicili es fa impossible per l'augment de la dependència física o psíquica i l'absència de "cuidadores", aleshores es preveu el pas a un recurs d'internament, sigui una residència o un centre sòcio-sanitari, cosa que sol ser molt i molt difícil per manca de places públiques i per l'alt cost de les places privades.

Destaquem algunes propostes de les persones entrevistades per millorar el funcionament de les unitats diürnes: una major vinculació amb la resta de recursos que existents al territori i una formació específica del personal d'atenció directa en relació amb la vellesa i les demències.

L'ATENCIÓ COM A CASA

ELS APARTAMENTS PER A GENT GRAN

El Pla Integral de la Gent Gran aborda els aspectes legals -i les seves mancances- sobre l'habitatge així com les repercussions per a la gent gran. Disposa que "hi manca una norma d'intervenció decidida que podria fomentar la construcció o habilitació d'apartaments individuals, assistits o no, en règim d'usdefruit vitalici o de possessió vitalícia com a forma de compliment del mandat constitucional." (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1993:136).

En la Província de Barcelona, existeixen diferents tipus d'apartaments per a gent gran que, de vegades, es denominen tutelats o protegits. Els primers daten dels principis dels anys vuitanta.

Un model seria un pis de titularitat municipal -sense cap disseny específic-compartit per un petit grup de persones grans autònomes, on una treballadora familiar acudeix diàriament per preparar el menjar i tenir cura del manteniment de la llar.

Una altra modalitat és una sèrie d'apartaments -amb algunes mancances en el disseny de banys i cuines- situats en el mateix edifici en què hi ha d'altres serveis, entre d'ells una residència per gent gran i un casal. Els usuaris viuen sols o en parella, paguen una quantitat simbòlica -o més baixa que altres col·lectius de lloguer- i, en general, són bastant autònoms. Tot i no estar del tot establert, se'n gaudeixen d'alguns dels serveis de la residència.

També hi ha un tipus d'apartaments exclusius per a gent gran autònoma però que, ara per ara, no disposen de cap servei addicional.

Quan hi ha un apartament vacant, hi ha diferents modalitats per accedir-hi, però les sol·licituds solen fer-se a proposta de l'assistent social dels serveis socials de base a la qual se li ha fet la demanda o que ha detectat un cas.

Els criteris de selecció combinen les situacions familiar, econòmica, de l'habitatge i el grau de dependència, de vegades també l'edat. En alguns, és una concessió vitalícia, en d'altres si la situació econòmica de l'usuari del pis variés, hauria de marxar.

Les relacions entre els veïns són un aspecte a tenir en compte per la qual cosa abans d'acceptar una persona com a usuari se li fa una valoració psicològica per veure si no crearan conflictes en la convivència, també es mira d'evitar les demències. Tot i així, hi ha hagut algun cas d'expulsió.

Les persones que viuen en els apartaments poden gaudir d'altres recursos intermedis com ara el SAD.

Tot i que en principi sembla que es tracta d'uns habitatges de protecció oficial -que els usuaris mateixos moblen total o parcialment-, presenten una sèrie de diferències amb els habitatges que l'administració concedeix a altres col·lectius: com ara, de vegades, la forma jurídica d'us i habitació, o l'establiment d'una sèrie de normes que resulten si més no sorprenents. D'una banda es fa èmfasi en què es tracta d'apartaments per a gent gran, de substituïts del domicili anterior, i d'altra banda, es controla la vida de les persones que hi viuen: no es poden tenir animals però s'estimula el tenir cura de plantes; no es poden quedar a dormir les persones amb les quals es té una relació afectivo-sexual però sí, en alguns llocs, un familiar; etc.

Si arriba un moment que la persona gran torna molt depenent, en primer lloc es mira que sigui la família qui busqui una solució. Sembla que, en principi, pel fet d'estar en un d'aquests apartaments no es té prioritat per ser admès en una residència però, a la pràctica, la pressió dels professionals que hi treballen fa que tinguin un major accés.

CONCLUSIONS

Per concloure, voldríem destacar la importància dels recursos intermedis per a la gent gran delicada com a complement de la xarxa informal i com alternativa -i no substitució- a la institució total.

Ara per ara, la seva cobertura és molt baixa i per això recolzem el seu augment, així com que es vagin introduint millores.

Tal com hem anat veient durant l'elaboració de l'estudi, la varietat d'organització és una de les característiques dels recursos analitzats cosa que pensem s'ha de valorar com un tret positiu.

En els recursos intermedis, però, repercuteixen les mancances i els problemes comuns a la xarxa de serveis socials i als serveis per a la gent gran, com ara la manca de cobertura: el dret universal a l'atenció social esdevé minoritària i la manca d'altres recursos -com ara les places residencials assistides, les places temporals o els habitatges a preu assequible per a la població en general- desvirtua els seus perfils i deixa mal atesos els seus usuaris. Així, de vegades, els recursos intermedis estan copsats per persones que esperen ser acceptades en altres recursos i això impedeix que hi puguin accedir d'altres que els necessitarien.

Pensem que aquestes mancances repercuteixen directament en les persones grans delicades i en les seves famílies, especialment en les dones que majoritàriament tenen cura d'elles. Per això, per nosaltres és tan important recolzar les administracions per que continguin, augmentin i millorin els serveis que ofereixen a les persones grans delicades, cosa que mirem de fer a partir de l'observació i l'anàlisi dels recursos i de la informació que tenim al nostre abast.

BIBLIOGRAFIA

FELIU, T.; MALUQUER, E.: *Models de recursos intermedis per a gent gran en la Província de Barcelona*. Estudi en curs.

GENERALITAT DE CATALUNYA (CARRERA, M.; GOMEZ, M.; PARRAMON, E.): *Reflexions sobre l'atenció domiciliària dintre la xarxa de serveis socials d'atenció primària a Catalunya*. GENERALITAT DE CATALUNYA (ICASS). Barcelona, 15 de juny de 1990, inèdit.

GENERALITAT DE CATALUNYA, DEPARTAMENT DE BENESTAR SOCIAL: "Recursos en l'Àrea d'Atenció a la Vellesa" dins *Mapa de Serveis Socials*, Barcelona, 1991, inèdit.

GENERALITAT DE CATALUNYA, DEPARTAMENT DE BENESTAR SOCIAL: *II Pla d'actuació social, 1992-1995*, novembre 1992.

GENERALITAT DE CATALUNYA, DEPARTAMENT DE BENESTAR SOCIAL: *Pla Integral de la Gent Gran*, Barcelona, 1993.

GENERALITAT DE CATALUNYA, "Document sobre els barems de prioritització d'atenció domiciliària per la gent gran", dins *Jornades Tècniques d'Atenció Domiciliària*, 29 i 30 d'abril de 1993, inèdit.

GENERALITAT DE CATALUNYA, SERVEI CATALÀ DE LA SALUT: *Pla de Salut de Catalunya 1993-1995*, 1993.

SÍNDIC DE GREUGES DE CATALUNYA, *Informes al Parlament de Catalunya. Anys 1989-1990*. Síndic de Greuges ed., Sabadell, volums 1990 i 1991.

LLEI 26/1985, de 27 de desembre de serveis socials, del Parlament de Catalunya (DOGC núm. 634, de 1.1.1986)

ORDRE de 15 de juliol de 1987, de desplegament de les normes d'autorització administrativa de serveis i establiments de serveis socials i de funcionament del Registre d'Entitats, Serveis i Establiments Socials, fixades al Decret 27/1987, de 29 de gener, de la Conselleria de Sanitat i Seguretat Social (DOCG núm.878, de 17.8.1987)

ORDRE de 15 de maig de 1991, per la qual es determinen les activitats d'assistència socio-sanitària que poden concertar-se amb les entitats titulars de centres, serveis, i establiments socio-sanitaris (DOGC núm. 1452, de 7.6.1991)

ORDRE de 19 de març de 1993, per la qual s'amplien i es detallen les condicions funcionals mínimes que han de complir els centres de dia per a gent gran. (DOGC núm. 1736, de 23.4.1993).

GENERALITAT DE CATALUNYA, ICASS: Annex del conveni pel 1991: "Desenvolupament del Programa d'Atenció Primària"

ANÀLISI DE LA PARTICIPACIÓ EN UNA ENTITAT ECOLÒGICA

Marta Fernández i Prat, Dolors Sales

PRESENTACIÓ

L'objectiu final que persegueix la nostra recerca és el d'analitzar la *participació* en una entitat ecologista de Sabadell: L'ADENC (Associació per l'Estudi i la Defensa de la Natura a Catalunya), fundada el 1982 de manera informal, sense estatuts ni acta fundacional. Des d'aquest moment fins a l'actualitat han portat a terme diferents tipus d'activitats: campanyes informatives i reivindicatives sobre diferents aspectes per la protecció del medi ambient (reciclatge bolets, rapinyaires, ocells insectívors...), projectes de millora de qualitat de vida i l'entorn ciutadà (neteja al riu Ripoll, del bosc de can Deu, repoblació forestal de la Vall d'Horta...) estudis (cens d'orenetes, classificació de bolets del Vallès...) i conferències, taules rodones sobre diferents temes i obertes a la ciutat. Actualment, el seu nombre de socis gira al voltant dels 450, està legalitzada i consta en el Registre d'Associacions de la Generalitat de Catalunya i de l'Ajuntament de Sabadell. També és membre de DEPANA la qual és una confederació d'entitats ecologistes de Catalunya.

L'interès per aquest tema, la participació, respon d'una banda a una curiositat personal nostra, fruit de la percepció que en la majoria de les associacions actives i una gran majoria de passives.

D'altra banda, també respon a la inquietud que ens mostraren els i les membres de la Junta Directiva de l'entitat envers la manca de participació de bona part dels i les associats/des.

Creiem que l'interès del nostre estudi rau en l'aportació que pot fer a ulteriors estudis empírics i/o teòrics sobre participació en associacions voluntàries sense ànim de lucre ni pretensió de representació parlamentària.

Així doncs, un cop plantejat el tema central de la investigació hem estructurat un marc teòric adequat als nostres propòsits i a dissenyar unes hipòtesis i la metodologia que ens ha permès dur-la a terme.

MARC TEÒRIC

En aquest hi hem distingit, bàsicament, dos blocs bàsics: un primer, on s'esbossa a grans trets, el context social en el qual es formaren els anomenats nous moviments socials, i com aquests, acabaren per configurar una xarxa social formada per diferents entitats, associacions i organitzacions no governamentals. En el segon bloc, exposem ja amb més detall un marc d'anàlisi de les organitzacions voluntàries anteriorment definides.

Comencem pel primer bloc: la línia d'anàlisi que seguim per l'explicació dels nous moviments socials, és la que els interpreta com a un fenomen conseqüència de la formació de nous problemes estructurals.

Partim de la definició feta per J. Rashke (1989) segons el qual els nous moviments socials "són un actor col·lectiu mobilitzat, amb una determinada continuïtat, sobre la base d'una elevada integració simbòlica, amb pocs autors específics, amb diferents formes d'organització i d'acció i amb la finalitat de produir canvis socials profunds, aturar-los, o fer retrocedir processos ja iniciats".

Als canvis de paradigma de C. Offe (1988) hi juxtaposem els analitzats per R. Inglehardt, el qual, a més de treballar els canvis que es donen entre l'esfera pública i privada, ens aporta elements com el conflicte, els valors i les motivacions que n'inspiren el sorgiment. Però els nous moviments socials no neixen com bolets, sinó que la seva evolució i procés de maduració implica unes etapes que cal anar superant, i que van de l'embrió fins al moment de maduresa. Creiem que l'ADENC es troba actualment entre les dues darreres etapes que segueixen els moviments socials segons Rammstedt (1979).

Una vegada situats teòricament, en el nostre estudi, hem aprofundit l'anàlisi del que fou el moviment ecologista als països d'Europa Occidental en els seus inicis fins a l'actualitat, i també a Catalunya i Espanya a partir dels estudis de J. Pastor (1992), J. Alier (1986), fent una ressenya històrica del que han estat les seves principals línies d'actuació. Per altra banda, també hem estudiat, el teixit associatiu que caracteritza Catalunya, i Sabadell en concret. Tot plegat ens ha apropat al context d'on va sorgir l'ADENC.

En el segon bloc: ens va sorprendre el fet de trobar tan pocs estudis teòrics i empírics sobre teoria d'organitzacions sense afany de lucre ni representació

parlamentària. És per aquest motiu que vam haver de recórrer a estudis politològics d'autors com A. Panibianco, R. Michels, M. Duverger, etc. i, també ens hem basat en estudis més sociològics com els de P. Blau, R. Scott, Croziner, encara que no tractin específicament el tipus d'organització que ens interessa. A partir d'aquí, i des de quatre eixos d'anàlisi, vam configurar l'esquelet conceptual. Aquest quatre eixos són: la dimensió històrica, el poder, la participació i la democràcia interna.

1. *la dimensió històrica*, la qual nosaltres trobem bàsica pel nostre estudi, és reintroduïda teòricament per A. Panibianco (1990). Destaca la importància del moment fundacional de les institucions i com aquest moment condiona la vida de l'organització en el seu posterior desenvolupament. És a dir, dit en paraules d'A. Panibianco que "la manera en què es reparteixen les cartes, així com els resultats de les diferents partides que es juguen en la fase originària d'una organització i ens els moments immediatament posterior, continuen, en moltíssims casos, condicionant la vida de l'organització en decennis de distància". Per tant, partim de la base que una de les claus interpretatives per estudiar una organització és la de tenir en compte els actors/res, les seves interrelacions i les condicions inicials, car tot aquest conjunt de factors aporten una cultura i un tarannà dins l'entitat que són presents explícitament o implícita durant molt de temps. Això no vol pas dir que l'organització no pugui tenir canvis els quals poden arribar a ser força dràstics, però el cert és que fins i tot aquests vindran condicionats per la situació inicial.

A partir d'aquí, esmentarem que hem fet un seguiment documental de l'ADENCA des dels seus orígens.

2. *el poder*, entès com a control sobre les àrees d'incertesa, tracta d'explicar el funcionament de les activitats organitzatives en termes d'aliances i conflictes entre les diverses persones que integren l'organització. Analitza l'estructura de poder i com aquesta es reproduïx i es transforma. Malgrat tot, el concepte de poder no és entès per tots els teòrics de la mateixa manera: així els partidàries de "la llei de ferro" el conceben com a propietat, com a quelcom que hom posseeix i utilitza. Mentre que altres teòrics com M. Crozier el veuen com una relació recíproca.

A. Panibianco pren partit en aquesta discussió teòrica i acaba conceptualitzant el poder entenent-lo com una relació asimètrica però recíproca que manifesta en una "negociació desequilibrada" on uns actors hi guanyen més que altres. La conseqüència que es deriva d'aquesta definició és que el poder no pot ser mai absolut (en aquest tipus d'associacions) ja que només pot exercir-se satisfent almenys part de les exigències o expectatives dels altres, és a dir, dels que no l'ostenten.

D'altra banda, aquestes negociacions o intercanvis desiguals que anteriorment esmentàvem tenen per objecte els recursos, els quals són distribuïts, també, de

manera desigual. Així el poder es basarà en tenir el control de certs recursos organitzatius.

3. *la participació*, partir de les lectures de Blau i Scott, la situem en tres nivells d'anàlisi: per una banda el *nivell motivacional* on s'intentaria explicar el comportament individual dins del context de les organitzacions. Per l'altre, el *nivell estructural* que es centraria en els trets estructurals i els processos socials que caracteritzen l'organització. I, finalment, trobarem el *nivell ecològic o ambiental* e l qual pren l'organització com a una unitat d'un sistema de relacions més ampli on s'examinen les interaccions amb el seu entorn institucional, cultural, o social.

Aquests tres nivells ens aporten bàsicament dos àmbits: el primer està relacionat amb la qüestió de que és el principal beneficiari de l'acció organitzativa i el segon fa referència directa a la inquietud envers la participació de la base, la qual sorgeix de la dialèctica estructura-participació.

4. *la democràcia interna*, entesa com a govern o gestió on els socis prenen part ens els processos de presa de decisions de l'entitat, Balu i Scott marquen dues qüestions bàsiques: en primer lloc *l'apatia* dels membres vista com a manca de participació en els processos de presa de decisió i /o en les activitat que proposa l'organització. Això provoca que s'acabin deixant les responsabilitats en mans d'una minoria activa. En segon lloc, *el control oligàrquic*, entès com a creació de les directrius i presa de decisions només per part d'una minoria, el qual provoca que la democràcia interna esdevingui un tema secundari quan s'apel·la al principi d'eficàcia en el compliment dels objectius de l'organització.

És important veure quina d'aquestes dues perspectives es prioritza com a variable independent a l'hora d'explicar una organització voluntària. D'alguna manera, seria la distinció que plantegen Blau i Scott entre les dues cares que configurarien la democràcia interna en les organitzacions: l'apatia dels membres de l'organització, per una banda (nivell motivacions), i el control oligàrquic, per una altra (nivell estructural).

Per entendre'ns la primer perspectiva explicaria un possible dèficit d'implicació apel·lant al baix nivell de mobilització i voluntat de participació de les persones.

Contràriament, una explicació que només tingués en compte la vessant estructural apel·laria als dèficits de democràcia de l'organització com a causa del baix nivell d'implicació de les persones.

Per tant, veiem que, d'una banda, tenim el concepte d'apatia dels membres, que nosaltres l'identifiquem amb la manca de participació i, per l'altra, el control oligàrquic com a presa de decisions per part d'una minoria que incideix directament en la configuració de la democràcia interna d'una organització.

Així, recapitulant una mica, diríem que la dimensió històrica i el poder en les organitzacions, són dos dels eixos principals a l'hora de fer-ne una anàlisi qualitativa. Per altra banda, on comença realment el nostre interès és en l'anàlisi de la democràcia interna i la participació.

En el nostre marc teòric hem ampliat aquests quatre eixos, amb aportacions d'altres autors com R. Michels, A. Panibianco, Stammer, Von Beyme, els quals, ens complementen i ajuden a contrastar aspectes i matisos de cadascun d'aquests eixos.

HIPÒTESI

Les hipòtesis que ens hem plantejat giren totes elles entorn de **la participació**. Cal dir que la nostra recerca, tal i com l'hem plantejada, cal **estudiar-la** emprant tècniques qualitatives. Per això, aquestes poden semblar d'**entrada** una mica bagues però el cert és que no ho podem perfilar més ja que **la seva** formulació definitiva estarà en funció del concepte i formes de participació **que els socis** ens aportin.

La primera hipòtesi fa referència a la percepció que el concepte de **participació** dels membres de la base no es correspon al que tenen els membres de la **Junta Directiva**.

A partir d'aquesta, se'n deriven dues més:

- els canals de participació formalment establerts no són utilitzats en la mesura prevista estatutàriament.
- els canals de comunicació només són emprats pels membres de la cúpula envers la base però no a l'inrevés.

METODOLOGIA

Per tal d'apropar-nos al coneixement de l'entitat vam fer un seguit d'entrevistes exploratòries a persones veteranes i que han tingut, o encara tenen, responsabilitat. Això, i també el buidatge dels arxius de l'ADENC, ens han permès elaborar la seva cronologia històrica des del moment fundacional fins a l'actualitat.

La metodologia que emprarem posteriorment **per analitzar** la participació estarà basada fonamentalment en: l'observació **directa**, **entrevistes** en profunditat, anàlisi de documents i entrevistes quantitatives.

L'observació directa: emprarem aquest mètode per tal de poder comparar tota allò que ens diuen els socis i els membres de la Junta, amb això, nosaltres podem observar i intentar veure si existeixen desajustaments entre ambdós tipus de percepcions. Així doncs, assistirem a reunions de les diferents seccions de

l'entitat, de la mateixa manera a que també observarem les trobades quinzenals de la Junta directiva. Finalment, complementarem aquesta observació directa participant en les diferents activitats que es tenen programades, tot anotant els nivells d'implicació dels membres, des de la presència puntual en elles, fins a la seva programació i gestió.

Entrevistes en profunditat: per fer-les, tenim perfilada una tipologia de socis: els membres amb càrrecs directius, els que formen part d'alguna de les seccions, i la resta. Així, farem aquest tipus d'entrevistes en cadascun d'aquests tres blocs de manera proporcional. Les entrevistes constaran d'unes deu preguntes les quals giraran entorn de la participació des de diferents nivells: és a dir, què entenen ells per participació, si creuen que en general es participa molt o poc i per que ho veuen així i, finalment, com definirien el seu grau d'implicació en l'entitat segons el que han dit.

Anàlisi de documents: ens ha de servir, sobretot, per tal d'analitzar l'estructura formal tal i com està establerta. Per fer-ho, analitzarem els estatuts i les actes de les reunions. D'altra banda, analitzarem tots els documents informatius interns per tal d'examinar els canals de comunicació i de participació establerts formalment. Un cop analitzats, estudiarem fins a quin punt aquests canals són utilitzats pels socis i en quin sentit cal dir, també que aquest darrer punt l'acabarem perfilant amb les respostes que se'ns hagin donat en les diferents entrevistes.

Enquestes quantitatives: en aquest punt farem entrevistes d'una mostra significativa de cent socis en total per tal de tenir una visió global de la percepció que els socis tenen de l'entitat. Val a dir però, que en aquestes, partirem d'una escala de participació, definida prèviament per nosaltres.

AMBIENTALISME VOLUNTARI A ESPANYA

Joan David Tábara

1. MARC GENERAL

Espanya no es destaca precisament per tenir un teixit associatiu fort en matèria de medi ambient, tot i haver patit una contínua espoliació i degradació dels seus recursos i espais naturals. Més aviat al contrari, els percentatges d'afiliació i el nombre total d'entitats involucrades actualment en aquests àmbits són relativament molt baixos. És cert però, que hom pot apreciar un tímid augment de la participació organitzada en matèria mediambiental. L'objecte de la següent exposició consisteix en explicar el procés de formació d'aquestes associacions voluntàries a Espanya, les estratègies adoptades, les seves relacions amb altres moviments i, finalment, valorar la seva situació actual i les possibilitats del seu creixement.

Qualsevol plantejament simplista que cregui que l'increment de problemes mediambientals mena automàticament a la creació d'associacions cíviques -o a d'altres respostes per part de les institucions socials- necessàriament cal que sigui posat en qüestió. Bona part de les anàlisis sobre la formació de moviments socials cal emmarcar-lo en l'estudi de la cultura política del país, dels sentiments de competència política dels ciutadans, i de les idees que mantenen sobre la funció de l'estat. És a dir, en les percepcions en les expectatives sobre les possibilitats reals d'actuar, i de fer-ho de manera substantiva.

En el cas espanyol, les conseqüències de la dictadura, que va representar la total regulació o prohibició de l'associacionisme voluntari, va marcar profundament l'evolució futura de les actituds públiques. La poca tradició d'intervenció dels ciutadans en la confecció i avaluació de polítiques explica a tall d'exemple el perquè, en una comparació feta a principi dels vuitanta sobre els nivells de participació en associacions voluntàries no laborals ni religioses a quinze democràcies occidentals, Espanya apareixia amb els percentatges més baixos (J.

E. Curtis [et al.], 1992). El franquisme, per una part, i la voluntat del país de sortir d'una situació percebuda de sotsdesenvolupament econòmic i polític, per l'altra, ha resultat en una ciutadania poc participativa i moderada, poc preparada pel conflicte democràtic. I, fins i tot, les noves institucions sovint han optat més per consolidar-se, que per estimular una pressió cívica massa forta que les fes trontollar.

Amb tot, l'assimilació i equiparació de certs patrons socials i culturals propis de països més industrialitzats també s'ha traduït en un auge de l'atenció pública pels problemes de medi ambient, així com en un lent creixement dels grups conservacionistes, accelerat en els darrers anys. Els resultats obtinguts en alguns estudis a Espanya confirmen aquestes tendències (M. Garcia Ferrando, 1991), destacant que la preocupació en aquesta problemàtica és major en els estrats més joves, els que disposen de major nivell d'educació i grau ocupacional més elevats, i són majoritàriament residents urbans. Algunes dades, fins i tot, asseguruen que el 52,3 per cent de la població espanyola estaria disposada a afiliar-se o col.laborar amb alguna associació conservacionista o ecologista (Instituto IDES, 1986, cf. a J. Pastor, 1990).

El desenvolupament de les associacions voluntàries ambientals espanyoles, si bé és més tardà que en la resta de països industrialitzats, manté forts paral·lelismes amb el d'aquests. La influència forana prové de les grans organitzacions conservacionistes creades principalment a Nord-Amèrica, a Gran Bretanya i al centre d'Europa. La major part de les associacions espanyoles amb més socis i recursos no són altra cosa que filials de supraorganitzacions internacionals. Els partits ecologistes del centre i del nord d'Europa també han inspirat els grups polítics espanyols servint, en part, de model a seguir o a reinterpretar. Certament, el cas espanyol presenta una peculiaritat i un desenvolupament històrics diferenciats de la resta de països europeus o americans, la qual cosa explica la distribució desigual d'aquestes organitzacions en el territori, la inexistència d'associacions en alguns àmbits, o el retard en la seva formació. Una de les singularitats notables de l'associacionisme ambiental espanyol és la inexistència de velles estructures que arrosseguen disfuncions o inèrcies heretades del passat. Això en alguns casos pot constituir un avantatge, ja que els objectius i estratègies poden i han d'establir-se sense els inconvenients d'organitzacions existents. Això els permet prendre una postura més novedosa i una estructura més àgil que si s'haguessin format en el si d'associacions anteriors. A Espanya, les entitats ambientalistes han reformulat de manera pròpia les idees, els objectius i les estratègies que provenien de fora del país tot integrant certs corrents, però desconeixent o resistint-se a d'altres.

En general, les estructures de les associacions conservacionistes i de les seves federacions han mostrat un fort dinamisme, la qual cosa ha significat una constant creació de noves associacions i la transformació de les existents. En certa manera i tal i com expressa J. Bigas (1991), el moviment ecologista a Espanya, ha rebutjat o s'ha resistit a l'àmbit estatal com a marc autonòmic i la limitació en la formació d'organitzacions de medi ambient estatals sorgides "des de sota". Però

per una altra banda, el conjunt d'organitzacions internacionals, han estat les que millor i més còmodament s'han adaptat en el context espanyol, perquè han romàs més al marge dels particularismes regionals o locals. I, de retruc, les grans associacions han estimulat, en part, la professionalització i l'increment del volum de les més locals. Malgrat tot, això no significa que les més petites no s'hagin arribat a racionalitzar plenament, ja que en gran mesura no han actuat decididament a fi d'eleva la seva especialització, o incrementar els seus recursos. En aquests casos això es deu al fet que el mateix volum els impossibilitava la diferenciació de tasques, a més del fet que es tractava de grups on els components lúdics, afectius o d'identificació personal amb els membres del grup eren força elevats.

Respecte al finançament, algunes organitzacions conservacionistes espanyoles disposen de considerables recursos i personal professional, la qual cosa els distingeix clarament dels partits ecologistes. La majoria de les primeres reben ajuts institucionals que poden utilitzar directament en les seves campanyes. En moltes associacions conservacionistes, i en especial les de major volum - Greenpeace és una excepció-, més de la meitat del total dels ingressos provenen de fonts externes i les quotes dels afiliats no arriben ni a un quart del conjunt del finançament (J. D. Tábara, 1990). El finançament dels partits ecologistes pot ser més problemàtic, si bé veuen que un bon resultat en les eleccions els pot suposar una manera d'incrementar els recursos. bé a través de la subvenció per vot o bé pels escons que intenten obtenir.

Les protestes antinuclears han constituït un dels àmbits on tradicionalment l'activisme mediambiental ha estat pioner i més intens. Aquest fenomen es correspon amb el d'altres països europeus, com va ser el cas de la famosa Campaign for Nuclear Disarmament-CND a Gran Bretanya o les protestes fetes pels Die Grünen alemanys en contra l'energia nuclear i el desplegament de míssils (L. Lemkow, 1984). A Espanya el moviment és posterior, però ja a finals dels anys setanta l'oposició va ser especialment significativa a l'entorn de la central nuclear de Lemóniz, al País Basc, on fins i tot hi va haver la intervenció terrorista d'ETA. El fe que el març de 1979 es produís l'esfondrament del reactor Three Mile Island a Harrisburg, Pennsylvania, i el fet que dos mesos més tard es celebrés el dia internacional antinuclear va menar a la mobilització més important en aquesta matèria a l'Estat espanyol (unes dues centes cinquanta mil persones, segons X. Garcia [et al.], 1979, p. 39). La composició social dels grups antinuclears sovint es diferencia de la resta d'associacions ambientalistes, ja que hi ha predominat les posicions considerades més radicals i alguns col·lectius de l'esquerra extraparlamentària (J. Bigas, 1991). A la dècada dels vuitanta, l'activisme contra l'energia nuclear ha continuat, de nou, estimulat per l'accident de Txernobyl el 1986, que no ha fet cap altra cosa que incrementar la desconfiança mundial sobre aquesta font d'energia. A Catalunya es produí, l'octubre de 1989 el pitjor accident en una central nuclear espanyola, la qual cosa va confirmar les sospites sobre les seves repetides fallades i el seguit de denúncies i manifestacions que des de final dels setanta envoltaren aquest polígon energètic. Finalment, un dels quatre reactors va ésser clausurat, fet que

ha estat interpretat com una victòria encoratjadora pel moviment antinuclear, encara que les declaracions governamentals al·legaren que el tancament es devia únicament a raons de caire econòmic. Recentment, el 1991, s'ha portat a terme una de les campanyes més àmplies del moviment mediambientalista espanyol. Es tracta de la Iniciativa Legislativa Popular en contra de la producció o imputació de substàncies, equipament o energia d'origen nuclear, així com la demanda pel tancament i el desmantellament de les centrals en funcionament a Espanya. Aquesta campanya, si bé li van mancar unes cinquanta mil signatures per arribar a les cinc-centes mil requerides per passar al Congrés, ha significat un dels esforços més notables de participació popular impulsat al nostre país per part de les associacions cíviques a partir de la transició democràtica.

En definitiva, i a pesar del retard i les dificultats derivades del període de la dictadura, hom detecta un cert creixement tant en nombre d'associacions mediambientals com en el volum total d'afiliació. L'origen d'aquesta tendència cal buscar-lo no solament en l'empitjorament real del medi ambient en tots els seus aspectes, sinó també en el canvi d'actituds i de percepcions derivats de la integració en els corrents socials i culturals derivats del països més industrialitzats. Tal com es demostra a continuació, la majoria de les associacions mediambientals cerquen lligams fora dels seus propis països o provenen directament de centres internacionals. La raó d'això pot trobar-se en el fet que els problemes de medi ambient solament són comprensibles i abordables disposant d'una perspectiva global. I és a partir d'aquesta visió que les associacions voluntàries de medi ambient aspiren a aportar una intervenció pública substantiva, tal i com es va demostrar clarament a la darrera conferència de les Nacions Unides sobre Medi Ambient i Desenvolupament a Rio de Janeiro (vegeu J. Vozmediano et al., 1992).

2. PRINCIPALS ORGANITZACIONS I FEDERACIONS A ESPANYA

En aquesta secció s'enumeren les organitzacions mediambientals actualment existents i de major rellevància dintre del panorama associatiu voluntari a l'Estat espanyol, així com les seves relacions amb entitats internacionals. La celeritat en la que es creen, modifiquen o dissolen les associacions o federacions mediambientals imposa evidents limitacions alhora d'obtenir xifres estables sobre el nombre total d'associacions i el volum de la seva afiliació. Dades que, no solament són variables sinó que també en funció de les fonts consultades, arriben a ser contradictòries. L'extraordinària variabilitat de les dades queda demostrada, per exemple, quan hom intenta saber el nombre total d'associacions ambientals a Espanya. Un estudi encarregat per la Creu Roja (A. Fuertes, 1990) en xifrava unes set-centes, mentre que B. Varillas (1991) en comptava unes tres-centes. Igualment, si intentem saber el percentatge de la població total afiliada en aquestes organitzacions ens trobem amb notables diferències. M. Garcia Ferrando (1991) estima que aquest es situaria a l'entorn d'un u per cent. Malgrat això, fent el recompte de les dades consultades per la realització del present treball, els resultats també difereixen. La població total giraria a l'entorn d'unes

cent o cent cinquanta mil persones afiliades, que a molt estirar podrien arribar a unes dues-centes mil, la qual cosa situaria el percentatge en la meitat de l'anterior estimació (0,4-0,5%).

La formació d'associacions preocupades per la degradació de l'entorn a Espanya és un procés que s'inicia principalment a l'etapa final del franquisme, amb associacions com l'activa i política Associació Española para la Ordenación del Territorio y el Medio Ambiente (AEORMA) creada el 1970 i dissolta uns sis anys més tard o, per exemple, una curiosa associació local anomenada Asociación de Propietarios Perjudicados por los Humos Industriales-Asturias formada el 1960 (A. Fuertes, 1990). Al llarg de les darreres dècades, un inexplicable embolic d'associacions locals han estat creades dissoltes amb increïble volatilitat. En tot cas, aquestes petites organitzacions han pres un paper que ha estat i encara és fonamental i irremplaçable. No és aquest el lloc per relatar detalladament les seves -sovint efímeres- històries, per la qual cosa les línies, a continuació, es concentraran en el conjunt de les grans organitzacions o federacions existents en el present.

A l'Estat espanyol, les dues organitzacions conservacionistes amb major nombre de socis, són Greenpeace-España i ADENA-WWF totes dues vinculades a associacions internacionals. La primera és la que compta actualment amb un major nombre d'afiliats (entre quaranta i seixanta-cinc mil) i s'establí en el país l'any 1984. Les activitats de l'organització internacional s'iniciaren el 1971 com un petit moviment de protesta en contra de les proves nuclears realitzades a Alaska pels Estats Units. A l'actualitat però, representa una sòlida corporació internacional organitzada amb criteris de màximes eficàcia i d'independència econòmica i política, i que abraça gairebé totes les àrees de la defensa del medi ambient. A començament dels noranta ja disposava de més de quatre milions de socis, més de vuit-cents científics i professionals repartits per uns vint-i-sis països, una flota de sis vaixells, un globus aerostàtic, dos helicòpters i dos autocars laboratori. Es tracta d'una organització que s'ha caracteritzat per les seves accions directes no violentes amb molt seguiment per part dels mitjans de comunicació, ja que un dels objectius mateixos de l'associació és la sensibilització del públic sobre els problemes de medi ambient. La tenacitat de les estratègies elegides li van costar el sabotatge d'un vaixell per l'armada francesa amb la conseqüent mort d'un membre de la tripulació. A Espanya ha tingut un paper destacat per un seguit de campanyes, com la denúncia de l'abocament de residus radioactius, la incineració de residus tòxics, la caça de balenes a les costes gallegues o la declaració de Parc Nacional del subarxipèlag de Cabrera, entre moltes altres actuacions (X. Pastor, 1991).

La Asociación Española para la Defensa de la Naturaleza-WWF (ADENA-WWF), és la primera gran organització ambientalista legalitzada a Espanya, en ple període de la dictadura. La seva matriu, el World Wildlife Fund, anomenat des de 1989 Worldwide Fund for Nature (encara que segueix amb les anteriors sigles WWF) va ser fundat el 1961 i creà la seva filial a l'Estat espanyol el 1968, impulsada pel carismàtic naturalista F. Rodríguez de la Fuente. Malgrat tot,

aquesta organització ja havia actuat anteriorment en el territori espanyol, en realitzar la compra d'unes sis mil hectàrees d'aiguamolls a Doñana el 1963, en la qual J. A. Valverde hi tingué un reconegut protagonisme. Una de les principals característiques d'aquest "fons", com indica la paraula, és la considerable disponibilitat de recursos econòmics, obtinguts tant a través d'entitats privades com per donacions finalistes governamentals. Des de la seva creació, l'organització internacional ha intervingut en més de cinc mil projectes en més de cent trenta països, ha impulsat acords internacionals sobre protecció de la natura, i ha finançat una gran quantitat d'organitzacions no governamentals a tot el món, principalment a través de la International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources. Tanmateix, ha gaudit del recolzament d'importants personalitats de l'aristocràcia, així com el seu primer president, el príncep Bernard d'Holanda o el president d'honor a Espanya, el Rei Joan Carles. Es tracta doncs, d'una organització amb una postura més moderada que l'anterior, però amb un protagonisme pioner i creixent en la defensa ambiental espanyola.

A part d'aquestes dues grans organitzacions, en certa manera iniciades "des de dalt" o "des de fora", al llarg dels darrers tres lustres també hi ha hagut diversos intents per coordinar aquells grups sorgits d'iniciatives locals o regionals que freqüentment disposaven de poca o cap connexió amb entitats internacionals. En conjunt, les federacions principals creades i encara existents són cinc, però en alguns casos hom pot observar la pertinença d'un grup a diverses agrupacions. L'èxit de coordinació entre els grups ha estat variable, en funció dels diferents períodes, dirigents, i propòsits de les federacions. Les dues més antigues i de major rellevància han estat la CODA Coordinadora para la Defensa de las Aves, actualment Coordinadora para la Defensa Ambiental i els Friends of the Earth o Amigos de la Tierra a Espanya. És remarcable però, que l'origen o l'estímul d'aquestes supraorganitzacions també va provenir en part de l'exterior, a través de la col·laboració amb associacions internacionals ben establertes.

En el cas de la CODA, el recolzament va tenir de la ma del International Council for Bird Preservation (ICBP), federació internacional creada el 1922 i que en el present compta amb unes dues-centes setanta organitzacions membres. Des de la seva creació, a final dels anys setanta la CODA va representar el vessant menys ideològic i més pragmàtic de les associacions ambientalistes espanyoles. Actualment, aquesta federació encara està formada per grups amb unes estructures internes força heterogènies la qual cosa ha fet repensar la participació de determinades organitzacions membres, especialment les més grans. No és el moment per entrar en una anàlisi massa aprofundida sobre la història, l'evolució i els motius de reestructuració d'aquesta important agrupació espanyola, que mereixeria un tractament a part i que el lector pot trobar en un altre lloc (J. Araujo, 1990; H. Da Cruz i B. Varillas, 1981; S. Martín, 1990; B. Varillas, 1990; B. Varillas, 1991). Val a dir però, que els personalismes no hi han elegit les estratègies correctes i, a més, la coordinació d'una federació tant àmplia com aquesta ha suposat una tasca que alguns dels líders més antics no han volgut assumir, tot preferint actuar en fundacions o comitès més reduïts, amb menys problemes de democratització i d'organització de les decisions.

La federació dels Amics de la Terra fou creada a partir d'una quinzena de grups locals espanyols l'any 1979 (H. Da Cruz, B. Varillas, 1981). L'estructura internacional, que disposa d'associacions membres en uns trenta països, li ha donat un cert suport i li ha facilitat la participació en campanyes d'àmbit més ampli a l'estatal. Els Friends of The Earth International mantenen la seva secretaria a Londres, i és precisament a Gran Bretanya on constitueixen una de les associacions voluntàries ambientals més actives. Les seves actuacions abracen un espectre molt ampli, que inclou les campanyes de defensa de la capa d'ozó, la denúncia l'exportació il·legal de residus tòxics, la potenciació del reciclatge, o la protecció de selves tropicals. Un dels trets més singulars d'aquesta federació és la seva descentralització, tant en l'elecció dels objectius a seguir en cada país com en la major part del seu finançament. A Espanya, el futur immediat d'aquesta organització està condicionat al fet que el seu president ha acabat d'incorporar-se a l'Administració pública (setembre de 1993).

A més de les dues federacions esmentades han sorgit altres intents de coordinació en l'àmbit estatal, com són la CAME, el CIDN i la CEAN. La primera d'aquestes, la Coordinadora Asambleària del Movimiento Ecologista a penes disposa d'organització fixa donat que la seva secretaria passa cada any d'un grup a un altre (Varillas, 1991). Les seves reunions han arribat a agrupar més de setanta col·lectius, principalment petits, però la seva heterogeneïtat és considerable. En segon lloc i més exitosament, el Consejo Ibérico para la defensa de la Naturaleza ha intentat reunir algunes de les organitzacions conservacionistes més grans i antigues, principalment regionals i d'estructures similars. Aquestes associacions regionals potser constitueixen la parat més dinàmica i representativa del conservacionisme a Espanya. Destaquen, per exemple el Fondo para la Protección de los Animales Salvajes (FAPAS) que actua principalment a Astúries i que compta amb uns quinze mil membres; la Asociación para la Defensa de la Naturaleza y los Recursos de Extremadura (ADENEX) que arriba gairebé als vuit mil socis; el Grup Ornitològic Balear (GOB), amb uns tres mil membres i, a Catalunya, la Lliga per la Defensa del Patrimoni Natural (DEPANA) que, després de la recent reorganització (1992), agrupa uns quatre mil socis. Per últim, i en relació a les federacions a nivell estatal, la Coordinadora Estatal AntiNuclear pretén agrupar el creixent nombre d'associacions interessades en aquesta problemàtica, tot i que la coordinació difícilment sembla superar l'àmbit autonòmic. A Catalunya, els grups antinuclears mantenen entre d'altres, contactes amb l'organització internacional WISE.

Una altra via d'intervenció organitzada i voluntària en qüestions de medi ambient és la creació de fundacions. La seva constitució i funcionament estan reglamentats de manera distinta que la de les anteriors associacions esmentades, donats els diferents objectius, organització interna i disponibilitat de recursos. En general, es tracta d'entitats integrades estructuració i lideratge interns les fa més adequades per obtenir finançament, o a la filosofia elitista que les ha inspirat. A Espanya n'existeixen diverses de les quals, B. Varillas (1991), en destaca tres. En primer lloc, FEPMA, Fundación para la Ecología y la Protección del Medio Ambiente, realitza, entre altres activitats, inventaris de recursos i estudis basats

en els plantejaments de creixement sostenible. La fundació Atis està vinculada al PSOE i ha sobresortit per les seves activitats en el camp de l'educació ambiental; a Catalunya, disposa d'una filial, la Fundació Ecomediterrània - Atis, Fundació per al Medi de la Terra, la Natura i la Qualitat Mediambiental, que en l'actualitat té la intenció de constituir un fons per l'adquisició de zones d'alt valor ecològic a l'estil del National Trust britànic o el Conservatoire du Litoral et des espaces lacustres francès. En tercer lloc, la Fundació José Maria Blanc realitza projectes de gestió de grans àrees i de la preservació d'espècies, en les que s'inclou l'explotació racional de recursos cinegètics. Per últim, cal fer referència a altres fundacions creades pels propis membres de grans associacions conservacionistes regionals àmplies, que veuen en aquesta manera organitzativa una bona alternativa alhora de recaptar fons i realitzar estudis de conservació. Aquest és el cas de FONDENA, fundació BIOS amb membres de l'associació ANDALUS o, a Catalunya, la nova Fundació DEPANA creada per alguns components de l'organització amb el mateix nom però amb l'objecte d'actuar en un àmbit major que el regional.

A més de l'ICBP esmentat més amunt, hi ha altres federacions internacionals d'organitzacions no governamentals que mantenen contactes amb associacions espanyoles, de les quals destaquen el World Conservation Union (IUCN) i el European Environmental Bureau (EEB). Actualment la que concentra un major nombre d'organitzacions no governamentals i un major protagonisme internacional és la primera, (anteriorment amb el nom de International Union for the Protection of Nature and Natural Resources i més tard amb el de International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources) on hi participen un conjunt d'organitzacions espanyoles tant governamentals (com l'ICONA) com no governamentals. L'IUCN és la major federació de defensa de la natura al món, que aplega més de cinc mil científics i treballa amb la col·laboració de més de cinc-centes organitzacions, que inclouen fundacions privades, bancs internacionals d'uns cent catorze i diversos organismes de les Nacions Unides. Aquesta federació té el gran mèrit d'haver publicat amb col·laboració del WWF i el Programa de les Nacions Unides pel Medi Ambient (PNUMA) dos dels documents més importants sobre conservació, projectades a la dècada dels vuitanta i la dècada dels noranta respectivament (Vegeu J. M. Rejero, 1991). Per altra banda l'EEB va ser creat el 1974 i finançat principalment per la Comunitat Econòmica Europea. Es tracta d'una federació que intenta servir de contacte a més cent vint organitzacions no governamentals europees, tant de dintre com de fora de la CEE, informar dels impactes sobre el medi ambient derivats de les actuacions comunitàries, i celebrar seminaris, aportar propostes o realitzar projectes dirigits a administracions estatals o regionals (Vegeu A. De Andrés i V. González Vela, 1991). Per últim, existeixen altres contactes no federatius a nivell internacional, de caràcter més tècnic o especialitzat, com és ara el Fons del Patrimoni Natural Europeu orientat cap a la realització comuna de projectes de conservació o el conjunt de diversos organismes, i els programes de les Nacions Unides en matèria ambiental, com són ara el Man and the Biosphere (MAB), el United Nations Environment Programme (UNEP) o el United Nations Volunteers (UNV).

Algunes associacions filantròpiques també realitzen activitats en matèria de medi ambient, com és el cas de certes societats d'ajut al tercer món o la mateixa Creu Roja. Aquesta última, per exemple, no solament actua decididament en accions de socors en situacions de desastre sinó que, de manera creixent les seves intervencions han anat incorporant plantejaments de desenvolupament sostenible, principalment dirigits a comunitats locals. A Espanya, Creu Roja ha finançat un estudi sobre associacions ambientals a Espanya i, a Catalunya, ha participat també en un conjunt de campanyes estrictament mediambientals, com han estat la de recollida selectiva de brossa o la d'educació ambiental (I. McAllister, 1991; R. Gutiérrez, 1991).

A més d'aquestes associacions esmentades també hi ha les entitats de caire més científic, sovint vinculades als departaments d'universitats. Entre aquestes entitats figuren les associacions més antigues, algunes d'elles formades a finals del segle passat. Entre elles, hi ha la Real Sociedad de Historia Natural, vinculada a la Universidad Complutense de Madrid i creada el 1871, la Institució Catalana d'Història Natural que començà el 1899, la Sociedad de Ciencias Naturales Aranzadi, fundada el 1947 a San Sebastián, i la Sociedad Española de Ornitología, el 1954 (aquesta última vinculada a la facultat de Biologia de Madrid i a Birdlife International, i que compta, des de 1987, amb un nou comitè molt més actiu format per antics dirigents de la CODA. De caire més lúdic són els centres excursionistes, que tradicionalment han constituït una profitosa plataforma per divulgar el coneixement i el respecte al patrimoni natural. Alguns d'aquests centres també foren fundats en el segle passat, com el Club Alpí Català, encara existent creat el 1876, o l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (vegeu R. Folch, 1977) pionera en el moviment aleshores anomenat "excursionisme científic".

El conjunt de les organitzacions esmentades dóna una primera aproximació a la situació actual de les formes més sobresortints de participació ambiental a Espanya. Manquen d'altres organitzacions que participen en qüestions de medi ambient directament o indirectament. Entre d'altres, podem citar els Clubs de Conocer y Proteger a la Naturaleza, associació infantil de petits grups creada a partir d'una iniciativa francesa, els voluntaris que col·laboren amb les Agrupacions de Defensa Forestal, les associacions de consumidors, o les Associacions de Defensa dels Drets dels Animals aquests darrers tenen el mèrit a Espanya d'haver recollit a la tardor de 1993 un milió i mig de signatures, provinents tant de dintre com de fora del país, en contra dels actes públics que suposin crueltat als animals. El tractament d'aquestes organitzacions supera a l'objecte de la present exposició. A continuació ens centrarem en l'ecologisme polític, certament molt menys organitzat, amb menys recursos i menor nombre d'afiliats que les organitzacions conservacionistes que, per la seva peculiaritat, requereix ésser analitzat per separat.

3. ANÀLISI DELS PARTITS ECOLOGISTES A L'ESTAT ESPANYOL

Des de la nova etapa d'eleccions democràtiques a Espanya, diversos partits sota la rúbrica ecologista han anat presentant-se a les eleccions. La seva organització, els seus recursos i estratègies han estat dèbils i els seus objectius extensament desconeguts pel públic. El vot "verd" espanyol ha estat variable i menor que l'obtingut en altres països europeus, on els percentatges assolits han depès principalment de la classe de contesa electoral -municipals, autonòmiques, generals o comunitàries- o de l'evolució i els resultats dels grans partits.

Al llarg de les dues darreres eleccions generals, la situació del principal partit ecologista a Espanya, Los Verdes-Lista Verde, ha mostrat un cert augment, tot i que aquest és gairebé inapreciable ja que passa de 154.958 vots el 1989 (0,76 %) a 184.072 el 1993 (0,78 %). En les eleccions al Parlament Europeu habitualment i igual que en altres països de la Comunitat, els resultats han estat més avantatjosos, assolint el 1989 el 2,7 % de l'electorat espanyol. La consolidació d'aquest partit encara feble ésser resultat d'un procés que ha requerit gairebé dues dècades i que ha culminat recentment, el gener de 1993, amb la formació de la Confederación de los Verdes, que agrupa uns dinou grups estatals. Els resultats electorals a Catalunya, on l'ecologisme polític és força actiu, i la votació obtinguda pel major partit ecologista també han estat variables. Es tracta d'Alternativa Verda/Moviment Ecologista de Catalunya, creat el 1983 i presentat a les darreres eleccions del juny de 1993 amb el nom d'Els Verds/Confederació Ecologista de Catalunya. A les eleccions generals de 1986 obtingué 22.492 vots (el 0,71 % de l'electorat), augmentant el 1989 fins als 45.422 vots (1,44 %) però en les darreres de 1993 ha disminuït lleugerament, situant-se en els 36.459 vots (1 %). Hom pot remarcar el fet que en les darreres eleccions generals aquest partit ecologista ja es situa en el sisè lloc de les llistes catalanes, després d'Esquerra Republicana de Catalunya i per sobre del Centre Democràtic i Social. A Catalunya, la suma dels resultats de totes les llistes presentades en les eleccions al Parlament Europeu assolí el 1989 el 4,42 % del vot. En conseqüència hom observa, tant en el cas espanyol com en el català, una relativa estabilitat en el vot, on el volum i les diferències en les diverses conteses no són prou significatives com per realitzar anàlisis massa estenses. De moment, el que sembla limitar més l'opció ecologista no són tant les variacions en les seves estratègies o les coalicions que puguin portar a terme, com la manera que els grans partits programen la marxa del joc electoral així com, evidentment, la manca d'una base social suficientment àmplia que dona suport a les idees ecologistes.

La manca de recursos dels partits ecologistes i la seva resistència a la professionalització són un dels seus trets que més els caracteritza. Això en part ho justifica la creença que l'organització foral del partit pot significar la pèrdua de capacitat mobilitzada de la societat. El resultat final però és que l'organització acaba per ésser incapaç de respondre eficientment a les seves pròpies reivindicacions. La inexistència de líders amb formació especialitzada pot ésser un element que expliqui la seva feblesa, però cal recordar a la vegada que l'oposició en contra del liderat polític professional és precisant un dels principis més

defensats per aquests moviments. Així doncs, els membres dels partits ecologistes, ara per ara, no tenen ni la preparació necessària, ni potser l'interès, per afrontar el joc de la política actual. I tanmateix, els partits ecologistes no es mostren com opcions atractives als possibles experts que podrien col·laborar amb ells, ja que prefereixen participar en altres associacions. Els partits ecologistes han intentat aglutinar el conjunt de grups alternatius o de la "nova esquerra", però també amb poc èxit. Bona part d'aquests grups, generalment molt petits o efímers, no tenen cap intenció de constituir-se en partit polític, rebutgen tot tipus d'organització àmplia, i són força independents els uns dels altres.

La defensa de la singularitat de la posició ecologista davant altres tendències, polítiques o "apolítiques" no ha estat fàcil, i sovint sotmesa a l'oportunisme. Aquest és l'exemple, de la creació l'abril de 1977 del Partido Ecológico Español dos mesos abans de les eleccions generals per mà d'individus que més tard van ingressar a Alianza Popular (Vegeu B. Varillas i H. Da Cruz, 1981). Una mostra dels desconeixement, l'oportunisme, i la confusió de l'electorat respecte les opcions de caire ecologista en algunes comunitats autònomes ha estat la presentació consecutiva de quatre llistes amb denominació ecologista o verda (per exemple, a Catalunya, en el cas de les eleccions autonòmiques del maig de 1988, seguides de les del Parlament Europeu l'any següent). Confusió, que va ser estimulada per l'admissió d'un grup acusat repetidament de pertànyer a una secta obscura, la secta del Silo, que primer aparegué sota el nom de Partido Humanista i, més tard, com Los Ecologistas. L'apropament de les formacions polítiques establertes a posicions ecologistes sovint s'interpreta com un instrumentalització de les reivindicacions de defensa del medi ambient, on aquest no constitueix un objectiu en si mateix sinó més aviat un mitjà per ampliar la base i les simpaties de l'electorat. Aquesta és una crítica que fins i tot afecta els propis partits ecologistes als quals se'ls recrimina que busquen en les organitzacions conservacionistes un protagonisme que no els correspon, almenys fins que no demostrin un nivell d'inversió en recursos i activitat pública similar al de les organitzacions.

En definitiva, doncs, la manca de "diàleg" o relació dels partits ecologistes amb la resta d'associacions mediambientals, no és un problema solament ideològic sinó d'organització interna i de caràcter material. Els partits ecologistes espanyols tenen una infraestructura molt feble, alhora que, en molts casos fins i tot, no són recolzats per la resta de grups conservacionistes. Am uns recursos molt escassos i un personal poc especialitzat les altres associacions veuen poc atractiu el seu apropament quan el que de veritat es persegueix és incrementar l'eficiència de les activitats de conservació i millora del medi ambient. Més aviat al contrari, sovint acostar-se a la tendència política és vist com un inconvenient o fins i tot com un perill. Per una part, pot suposar un increment dels problemes d'organització el fet d'ampliar en nombre de subjectes amb els que cal prendre les decisions i, per altra, pot suposar la instrumentació de les associacions conservacionistes o la infiltració d'individus conflictius, més preocupats per interessos polítics personals que per treballar en els propòsits i consolidació de les associacions al partit del poder ha significat la captació dels seus líders, que han entrat a formar part de les seves estructures o de la pròpia Administració pública.

4. VALORACIÓ DE L'ASSOCIANISME AMBIENTAL ESPANYOL EN EL PRESENT

La integració del país en els tendències estructurals d'Occident, així mateix com en els problemes ecològics que les societats industrials arrossegueu, s'ha traduït en un increment de la preocupació i de l'activitat pública en el camp del medi ambient. Les respostes socials han diverses, però les organitzacions ambientals han tingut un paper destacat no solament en la modificació de la percepció pública d'aquests problemes, sinó també en la lenta transformació de certes rutines i negligències institucionals. Per tant, i com expressa J. A. Banks (Vegeu Schnaiberg, 1980, p. 364) els moviments ecologistes no han estat únicament producte del canvi social sinó que precisament han estat ells mateixos els que han creat el canvi social. Han desvetllat problemes desaperebuts i han estat educant el públic sobre els seus propis interessos. A la vegada, la creixent participació d'universitaris i professionals en el si de les associacions i en els mitjans de comunicació, ha contribuït positivament en la modificació de la percepció pública de problemes mediambientals (J. D. Tábara, 1993). Les activitats de formació dels ciutadans han estat decisives perquè la població entengués el sentit de les reivindicacions dels grups ambientalistes. Sense aquest reconeixement i comprensió generals, les associacions ambientalistes i les seves demandes són percebudes com absurdes i fútils per les persones que ignoren el seu contingut. El fet inevitable que les millores mediambientals logrades són altament inestables suposa que en el futur solament es poden garantir amb el suport d'un ampli sector de la societat.

En el cas espanyol, la feblesa del moviment associatiu de medi ambient explica, en gran mesura, la mancança o el retard en l'adopció de polítiques efectives per part de les institucions del país. En aquelles comunitats autònomes on les organitzacions ambientals han tingut una major implantació s'ha pogut observar un increment de les mesures proteccionistes, si bé algunes organitzacions han treballat fora de la seva comunitat o en col.laboració amb d'altres regions. La participació de les associacions en organismes internacionals està en funció del seu volum i grau de professionalització. A Espanya, no pas més d'una desena d'associacions conservacionistes d'àmbit menor que l'estatal reuneixen aquestes condicions. El protagonisme de les entitats locals ha estat decisiu i inestimable però, sovint, limitat als pocs recursos de què disposaven. De fet, el resultat final de la participació cívica en temes de medi ambient sovint es desvincula dels termes amb els que es planteja la pròpia negociació, condicionada a un ampli conjunt de factors externs. Freqüentment, el contingut substancial de la intervenció pública no entra en la discussió, ja que els objectius per seguir ja han estat fixats amb anterioritat o en un àmbit més ampli al que s'obre la participació.

Respecte l'actitud de l'Administració, val dir que la creació de conselleries, comissions governamentals, o ministeris de medi ambient ha estat en general un fet positiu per obrir noves vies d'intervenció política. Malgrat això, hi ha el perill que aquests organismes canalitzin i aïllin la participació ciutadana cap a un departament que no és ni el causant ni el responsable dels problemes que es

volen solucionar. De fet, aquestes noves oficines poden, en part, tenir l'efecte pervers de permetre alliberar als altres departaments de la feixuga tasca d'enfrontar-se amb els grups ecologistes, ja que "no son" el departament de medi ambient. Les principals decisions que creen problemes o afecten el medi ambient es prenen en altres instàncies o departaments, com són els de política industrial, agrícola, o territorial.

La participació social sota un model ideològic "conservacionista" o "ecologista" tampoc està lliure de tensió a Espanya. De manera potser excessivament caricaturesca, una de les sempiternes crítiques dels conservacionistes als partits ecologistes és que aquests últims estan molt més preocupats per teories i per plantejaments generals que per la lluita concreta. I, a l'inrevés, els partits ecologistes critiquen les associacions conservacionistes la seva manca d'un projecte de canvi global. Davant d'aquesta situació hom no hauria de deduir que l'ecologisme polític ha fracassat a favor de les associacions conservacionistes o a l'inrevés. Les dues posicions ni estan en competència ni una s'imposa sobre l'altra. Gairebé totes aquelles interpretacions que postulen un tendència cap a una posició o cap a una altra són simplement explicacions esbiaixades per part dels autors que les ofereixen. És cert que algunes associacions tradicionalment més especialitzades han anat incrementant els seus àmbits d'actuació, però això no les ha fet més "polítiques". El que s'ha produït és un increment general i una diversificació en els camps de participació, que poc deu a replantaments ideològics, i més a raons pràctiques. La transformació interna de les associacions ha estat el resultat de diversos factors però, especialment, de la major disponibilitat de recursos materials i humans, que ha permès una major eficàcia i capacitat de gestió de les entitats conservacionistes. Això és vàlid tant per les associacions polítiques com per les més apolítiques, tot i que en els cas dels partits ecologistes aital transformació no s'ha dut a terme perquè han estat precisament els motius ideològics els que han impedit incrementar els seus recursos i aprofundir en la racionalització de les seves estructures.

Els partits ecologistes a Espanya han tingut una implantació més tardana que a la resta dels països europeus. La seva organització és encara molt més dèbil, els seus recursos molt més minsos, i els seus resultats electorals poc significatius. El desconeixement per part del públic dels seus objectius és molt ampli, fins al punt que sovint arriben a ser caricaturitzats. A més, un fenomen no poc sorprenent d'aquesta opció política és que una bona proporció de les persones involucrades en la defensa del medi ambient no vota els partits ecologistes. Les discrepàncies apareixen no solament en els propis objectius, sinó principalment en els mitjans i en els protagonistes necessaris per assolir-los. Per a uns, la manca d'unitat dels diversos col·lectius representa una feblesa davant les altres posicions polítiques; per altres, constitueix una força que pot permetre recollir la força de la mobilització social.

En conclusió, sembla indubtable l'existència d'un cert canvi en les percepcions i actituds del públic davant els problemes de medi ambient. Això es correspon amb el sorprenent percentatge de persones que asseguren estar disposades a afiliar-

se a una associació ambientalista -més del cinquanta per cent-. Les respostes socials davant de la nova situació han estat variades, tal i com també ho han estat les diverses explicacions ofertes sobre les seves causes. Tímids canvis institucionals, cosmètiques reformes en els sistemes productiu i de consum, i un cert "enverdiment" de programes electorals semblen totalment acceptats pels diferents agents socials. Però en l'aspecte analitzat aquí, la participació cívica en associacions voluntàries de medi ambient hom pot observar un doble procés. Per una banda, un increment en el nombre d'agrupacions i de la seva progressiva consolidació gràcies a la disponibilitat de més recursos i de coneixement especialitzat. Però per l'altra, la constatació de l'estacament i la indiferència de la major part de la ciutadania en aquesta matèria que, pel que fa a la participació ambiental, arriba en el cas espanyol aproximadament al noranta nou per cent de la població i que, presumiblement, no intervé en cap decisió que afecta o que pretén conservar el seu medi ambient. Valgui doncs, aquesta dada, suficientment significativa, per situar en un contexte més apropiat qualsevol discussió a l'entorn de la seva magnitud i l'abast d'aquestes organitzacions.

BIBLIOGRAFIA

- ARAUJO, J. «La CODA, primera historia». *Quercus*, núm. 58 (1990), p.30-31.
- BIGAS, J. «El ecologismo en el Estado Español». *Ecología Política*, núm.3 (1991).
- CURTIS, J. E.; GRABB, E. G.; BAER, D.E. «Voluntary Association Membership in Fifteen Countries: A Comparative Analysis». *American Sociological Review*, vol.57 (1992), p.139-152.
- DA CRUZ, H.; DE ANDRÉS, A. «Amigos de la Tierra Internacional». A: VARILLAS, B. [Dir.] *Las organizaciones...* Madrid: CODA/Quercus, 1991.
- DA CRUZ, H.; VARILLAS, B. *Para una historia del movimiento ecologista en España*. Madrid: Miraguano Ed., 1981.
- DE ANDRÉS, A.; GONZÁLEZ VERA, V. «Oficina Europea de Medio Ambiente». A: VARILLAS, B. [Dir.] *Las organizaciones...* Madrid: CODA/Quercus, 1991.
- FOLCH, R. *Sobre ecologismo y ecología aplicada*. Barcelona: Ketres, 1977.
- FUERTES, A. «El movimiento ambiental en España». Madrid: XII Congrés Mundial de Sociologia, 1990.
- GARCÍA FERRANDO, M. «Opinión Pública y Medio Ambiente». *Sistema*, núm. 104-105 (1991), p. 175-189.
- GARCÍA, X.; REIXAC, J.; VILANOVA, S. *El combat ecologista a Catalunya*. Barcelona: Ed.62, 1979.

GUTIÉRREZ MARTÍ, R. «The Red Cross-Working for the Environment». [“Balanz del Patrimoni Mediambiental” de la Universitat Internacional Menéndez i Pelayo], 1991.

Instituto IDES. *Estudio sociológico sobre Medio Ambiente en España*. A: PASTOR, J. Movimientos alternativos... Madrid: XII Congrés Mundial de Sociología, 1990.

LEMKOW, L.; BUTTEL, F. *Los movimientos ecologistas*. Madrid: Mezquita, 1983.

LEMKOW, L. *La protesta Antinuclear*. Madrid: Mezquita, 1984.

MARTIN, S. «La unidad del movimiento ecologista». *Quercus*, núm. 58 (1989), p.31.

MCALLISTER «Relief, Development and the Environment: Some Red Cross and Red Crescent Perspectives». Paper presentat al seminari [“Balanz del Patrimoni Mediambiental” de la Universitat Internacional Menéndez i Pelayo]. Barcelona, 1991.

PASTOR, J. «Movimientos alternativos en España: pacifistas y ecologistas». XII Congrés Mundial de Sociología. Madrid, 1990.

PASTOR, X. «Greenpeace». A: VARILLAS, B. [Dir.] *Las organizaciones...* Madrid: CODA/Quercus, 1991.

REYERO, J. M. «Unión Internacional para la Conservación de la Naturaleza y los Recursos Naturales». A: VARILLAS, B. [Dir.] *Las organizaciones...* Madrid: CQDA/Quercus, 1991.

SCHNAIBERG, A. *The Environment: From Surplus to Scarcity*. Nova York: Oxford University Press, 1980.

TÁBARA, J. D. «Conservationism and Ecologism in Spain». Brusel·les: Agenor Research Unit Asbl, 1990 [Publicació Interna]. «Mitjans de Comunicació i Medi Ambient». *Perspectiva Social* (tardor 1993).

VARILLAS, B. «Evolución del movimiento asociativo de defensa de la naturaleza en España». *Revista de Juventud*, núm. 26 (1986), p.35-45. «El futuro de la CODA», *Quercus*, núm. 58 (1990), p.32-33. «Introducción» i «España». VARILLAS, B. [Dir.] *Las organizaciones no gubernamentales de medio ambiente en Europa Occidental*. Madrid: CQDA/Quercus, 1991.

VOZMEDIANO, J; GÓMEZ-FEU. *Las QNG's españolas ante la conferencia mundial de medio ambiente*. La Rábida: Universidad Hispanoamericana Santa María de la Rábida, 1992.

VOT DUAL I ABSTENCIÓ DIFERENCIAL A CATALUNYA: QUANTIFICACIÓ I CARACTERITZACIÓ

Clara Riba i Romeva

INTRODUCCIÓ

És un fenomen àmpliament conegut a tots els països descentralitzats d'Europa en els quals es fan eleccions legislatives-presidencials i eleccions regionals per separat que es produeix un nivell de participació a les eleccions regionals més baix que el que es produeix a les eleccions legislatives-presidencials. Però aquest fet, que també es dona en general a totes les comunitats autònomes d'Espanya, és molt més acusat a Catalunya, on el nivell de participació a les eleccions autonòmiques és fins i tot més baix que el de les municipals i on, en les autonòmiques de 1992, hi va haver una abstenció rècord del 45 % que és la més alta que s'ha produït mai en les consultes autonòmiques de totes les comunitats espanyoles, exceptuant les primeres de Galícia.

Aquest diferencial d'abstenció entre distints tipus d'eleccions s'ha explicat sovint per la teoria de les «eleccions de segon ordre» (Reif i Schmitt, 1980). Segons aquesta interpretació, en les eleccions de primer ordre, que en aquest cas són les eleccions legislatives al Congrés de Diputats, els ciutadanslegeixen una cambra, la composició de la qual determinarà quina força política o coalició governarà el país durant els propers quatre anys. Per tant, el votant té molt clar que en les eleccions legislatives està en joc el govern del país i, consegüentment, la manera de distribuir els recursos, la política econòmica i les lleis més importants. Tindrà, doncs, més interès per manifestar la seva opinió a través del vot. Les eleccions de segon ordre són totes les altres, en què el que es posa en joc són coses que no afecten tan directament la vida diària del ciutadà. Una mesura del grau d'importància de les eleccions ha estat invocada mitjançant la proporció de la

despesa pública respecte del producte interior brut (PIB) i la seva correlació amb la participació electoral, mesura que també explicaria la més baixa participació a les eleccions regionals i municipals que a les eleccions legislatives-presidencials (Colomer, 1991). Des d'aquesta perspectiva, és lògic que en les eleccions legislatives-presidencials la participació sigui més alta que en les altres i que, entre les de segon ordre, la participació sigui més alta a les autonòmiques que a les municipals i més alta en aquestes que en les europees. El que diferencia, però, Catalunya de les altres comunitats autònomes és que la participació a les autonòmiques és inferior que a les municipals.

Un segon tret diferencial de Catalunya són els diferents resultats que s'obtenen en les diferents consultes electorals. Així, mentre que el Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC) ha estat la primera força en totes les eleccions legislatives, la coalició Convergència i Unió (CIU) ho ha estat en totes les autonòmiques. L'intent d'explicar aquest fet ha portat als estudiosos a elaborar la teoria del votant dual. El votant dual és aquell ciutadà que no és fidel a un determinat partit sinó que canvia el sentit del seu vot en funció del tipus d'elecció. Els estudis que s'han fet en aquest sentit, semblen indicar que hi ha diversos centenars de milers de votants a Catalunya que són duals (Montero i Font, 1991) i que, la majoria d'ells ho són en el sentit de votar el PSC (i en menor mesura el PP) a les legislatives i votar CIU a les autonòmiques ja que estan convençuts que són els que defensen millor els seus interessos en l'àmbit de les respectives competències. Un altre element que sovint es dona és que la necessitat d'un cert equilibri entre institucions porta els ciutadans a fer un repartiment de poder: el govern espanyol per als socialistes i la Generalitat per Convergència i Unió. Finalment, s'ha argumentat que, al marge d'altres factors, hi ha problemes d'oferta política. Com que tots els partits catalans amb representació institucional, excepte el Partit Popular, es situen en posicions més aviat nacionalistes, és comprensible que en unes eleccions com les autonòmiques, on la dimensió nacionalista adquireix especial rellevància, els sectors de l'esquerra no nacionalista no es sentin representats per cap de les opcions polítiques presents i s'abstinguin de votar (Colomer i altres, 1993).

En realitat, aquesta darrera argumentació defensa l'existència del que en podríem anomenar abstenció diferencial, és a dir, l'existència de persones que, de manera sistemàtica, voten en les eleccions d'un nivell i no voten en els d'un altre nivell; que participen o no segons l'àmbit de la consulta. El canvi de partit guanyador entre eleccions legislatives i autonòmiques podria ser conseqüència de l'abstenció a les autonòmiques d'un sector important de l'electorat que vota PSC a les legislatives.

És evident que existeixen els dos tipus d'electors, els votants duals i els abstencionistes diferencials. Les enquestes ho reflecteixen i, a més, tots en coneixem algun. La pregunta, però, que hom es pot fer és: quin dels dos grups és el responsable del canvi de resultat entre els dos tipus de consulta?. Són els votants duals o els abstencionistes diferencials els responsables de la victòria del PSC a les eleccions legislatives i de CIU a les autonòmiques?. La meua hipòtesi

és que és més l'abstencionista dual que el votant diferencial el factor que provoca el canvi de resultats.

Si aquesta hipòtesi fos certa, l'abstenció a les eleccions autonòmiques no estaria homogèniament repartida, afectant de manera similar a tots els partits, sinó que es concentraria majoritàriament entre els votants del PSC a les legislatives, mentre que quasi no afectaria els votants de CIU.

Aquesta hipòtesi em va portar, en un primer moment, a fer una anàlisi detallada del partit guanyador en les eleccions legislatives i autonòmiques en cada un dels quaranta-un grans municipis de Catalunya. Així és que, agafant les eleccions des de 1977 a 1992 (cinc de legislatives i quatre d'autonòmiques), vaig classificar els municipis en tres categories segons els resultats electorals: municipis de domini del PSC on el PSC ha guanyat en almenys quatre eleccions legislatives i ell mateix o bé el PSUC/IC ha guanyat en almenys tres eleccions autonòmiques; municipis de vot dual on el PSC ha guanyat en almenys quatre eleccions legislatives i CIU en almenys tres autonòmiques; i municipis de domini de CIU en els que CIU ha guanyat almenys dues eleccions legislatives i en totes les autonòmiques. Fent la mitjana de l'abstenció per a cada un d'aquests tres grups en les eleccions legislatives i autonòmiques, els resultats són clars. Trobem que no hi ha una diferència significativa entre els tres grups en les eleccions legislatives, però que hi ha una diferència molt notable en les autonòmiques, de tal manera que hi ha mes d'onze punts de diferència entre l'abstenció en els municipis de domini de CIU i l'abstenció en els municipis de domini del PSC, situant-se els municipis amb vot dual en una situació intermèdia. L'anàlisi de la variància de les mitjanes d'abstenció entre els tres grups de municipis, ens confirma el que ja s'intuïa amb la simple comparació dels valors obtinguts: que la diferència entre els grups és estadísticament significativa al 99 % en les autonòmiques però no ho és ni tan sols al 90 % en les legislatives. Això queda explicitat en la Taula 1 que conté els resultats d'aquesta anàlisi.

TAULA 1

Mitjanes d'abstenció en eleccions legislatives i autonòmiques.
Municipis de Catalunya de més de 20.000 h.

	autonòmiques (1980/1984/1988/1992) %	legislatives (1977/1979/1982/1986/1989) %
municipis de domini del PSC	45,8	26,3
municipis de vot dual	40,6	26,3
municipis de domini de CIU	34,7	25,2
anàlisi de la variància: F-test	34,13	0,53
p	0,000*	0,59

(* significatiu al 99,9 %)

Font: Institut d'Estadística de Catalunya.

Aquests primers resultats a nivell agregat van en la mateixa direcció que la meua hipòtesi: no hi ha diferència de l'abstenció a les eleccions legislatives entre els tres grups de municipis, però aquesta diferència és important en les autonòmiques, eleccions en les que hi ha més abstenció en aquells municipis on el PSC domina políticament. Ara bé, aquests resultats a nivell agregat no són transportables directament a nivell individual sense caure en els perills de la fal·làcia ecològica. Així, el treball que presento és un intent de caracteritzar i quantificar els abstencionistes diferencials a partir de dades agregades però utilitzant el mètode de la regressió ecològica per inferir els comportaments individuals.

METODOLOGIA

He utilitzat dades agregades de tipus socioeconòmic procedents de censos i padrons municipals i dades electorals.¹ Les dades són agregades a nivell comarcal i he aplicat la tècnica de la regressió ecològica de Goodman (Goodman, 1959), consistent en utilitzar els coeficients de la regressió no estandaritzada a nivell agregat per a calcular les probabilitats de transició a nivell individual de la relació trobada a nivell comarcal.

Des que l'any 1950 Robinson va publicar el seu famós article alertant sobre els perills de la fal·làcia ecològica, s'han escrit múltiples obres sobre el tema i molts

1. Les dades de tipus censal són procedents dels censos de 1981 i 1991 i dels padrons municipals de 1986 i les dades electorals són els resultats oficials de cada convocatòria, excepte les de 1993 que són resultats provisionals. Totes elles s'han obtingut de les publicacions del Consorci d'Informació i Documentació de Catalunya i de l'Institut d'Estadística de Catalunya.

metodòlegs han intentat trobar la manera d'evitar-la. L'efecte més immediat que va tenir el treball de Robinson va ser el de desacreditar l'ús de dades agregades per a fer inferències sobre comportaments individuals. Aquest fet va portar a creure que les dades individuals eren sempre superiors a les dades agregades, sense tenir present que també aquests tipus de dades presenten la seva problemàtica.

La recerca sobre l'origen de la fal·làcia ecològica ha demostrat que aquesta és deguda al biaix que es produeix en el procés d'agregació de les dades. Aquest biaix d'agregació apareix principalment en dos casos. El primer és que quan s'agrupen els individus, es produeix un error d'especificació. El segon és que l'agrupació dels individus pot alterar la variància relativa de les variables dependents i independents. Aquestes discrepàncies no tenen importància si només es treuen conclusions sobre el comportament dels grups, però sí que en tenen quan el model a nivell agregat s'utilitza com a substitut del model a nivell individual. En general, per evitar el biaix d'agregació, cal incloure més variables que les que hi ha en el model individual, variables que reflecteixen el procés d'agregació (Langbein, Irwin i Lichtman, 1978). Per tant, la manera d'evitar la fal·làcia ecològica quan s'usen dades agregades per fer inferències individuals, és especificar bé el model agregat, incloent-hi totes aquelles variables que, malgrat no ser rellevants en el model individual, puguin estar relacionades amb la manera com s'han agrupat les dades.

He fet un repàs de la literatura existent sobre participació i abstenició abans de decidir quines són les variables que cal incloure en aquest estudi. Es pot dir que hi ha tres tipus de factors que afecten el vot: els factors socioeconòmics, els factors polític-ideològics i els factors conjunturals. Un dels problemes derivats de l'ús de dades censals és la impossibilitat d'usar com a variables els factors polític-ideològics o els conjunturals. Sóc conscient que si baso el meu estudi exclusivament en dades de tipus socioeconòmic puc tenir un cert biaix en els estimadors que determini; però tenint en compte la forta correlació que hi ha entre algunes d'aquestes variables i alguns factors polític-ideològics com identificació partidària, identificació nacional subjectiva o autopoicionament en la dimensió esquerra-dreta, crec que el biaix no serà massa important.

Les variables que, finalment, he seleccionat són l'edat, el nivell d'estudis, el lloc de procedència i el grau de coneixement del català. Aquesta última crec que és especialment important per estudiar el comportament electoral en les eleccions autonòmiques, ja que pot servir en certa manera com a variable pròxi del grau d'identificació nacional.

Inicialment, havia considerat també la taxa d'atur, però vaig decidir descartar-la ja que les dades censals no són massa fiables en aquest aspecte i, a més, hi ha falta de consens sobre la capacitat explicativa del comportament electoral que té aquesta variable.

Tenint en compte que penso aplicar la tècnica de la regressió ecològica, he d'afegir al model a nivell agregat totes aquelles variables que puguin tenir relació amb el procés d'agregació de les dades. La reflexió sobre quines podrien ser aquestes variables, m'ha fet decidir a incloure el nivell de renda i la proporció dels diferents sectors productius de cada comarca. Aquests factors, juntament amb els valors a nivell agregat de l'edat, de la procedència i del nivell de coneixement del català que ja havia inclòs en el model individual, caracteritzen les comarques i tenen incidència en el comportament electoral. La inexistència de dades censals o procedents de registres oficials sobre nivell de renda de cada una de les comarques, em va fer decidir a utilitzar dades sobre rendiments mitjans declarats per contribuent en l'impost sobre la renda de les persones físiques procedents del Ministeri d'Economia i Hisenda. Aquestes dades, publicades per l'Institut d'Estadística de Catalunya, presenten també una sèrie de problemes (són rendiments mitjans per contribuent, no per capità, i existeix frau fiscal). Però les he utilitzat ja que no pretenc fer inferències sobre temes de renda sinó tan sols utilitzar aquesta variable a efectes de control per evitar el biaix d'especificació del model agregat.

Pel que fa a l'ocupació, he considerat els quatre grans sectors productius en què s'acostumen a agrupar: agricultura, ramaderia i pesca; indústria; construcció; i serveis. D'aquests, la variable que tenia una més gran capacitat explicativa era el % persones dedicades a l'agricultura, ramaderia i pesca, seguida pel % de les persones dedicades a la indústria. La primera és la variable que he inclòs sempre en el model i la segona només l'he inclosa en alguns models corresponents a eleccions legislatives, ja que no era significativa en els altres.

En total, he fet servir, doncs, sis i en alguns casos set, variables explicatives: l'edat, el nivell d'estudis, el lloc de procedència, el grau de coneixement del català, el nivell de renda, el sector productiu agrícola i el sector productiu industrial. D'aquestes, quatre (l'edat, el nivell d'estudis, el lloc de procedència i el grau de coneixement del català) són variables dicotòmiques a nivell individual, que es transformen en proporcions a nivell agregat. Les altres dues o tres (el nivell de renda, el sector productiu agrícola i el sector productiu industrial) són variables agregades d'interval que utilitzo als efectes de control, però de les que no considero les corresponents variables a nivell individual. Les variables que utilitzo tant a nivell individual com agregat són l'edat, el lloc de procedència, el nivell d'estudis i el grau de coneixement del català. Per operacionalitzar-les he agafat les categories de joves, immigrants, no graduats i persones que saben escriure en català respectivament.

ANÀLISI

Les dades que he analitzat corresponen a les eleccions legislatives i autonòmiques de Catalunya durant un període de dotze anys, des de 1982 fins a 1993. Durant aquest període hi ha hagut un total de set convocatòries d'aquests tipus, distribuïdes de la següent manera:

autonòmiques: 1984, 1988, 1992
legislatives: 1982, 1986, 1989 i 1993

He deixat fora de l'anàlisi el període 1977-1980 ja que es tracta del període de transició a la democràcia, amb el sistema de partits diferent al del període posterior i incloent-hi la Unió del Centro Democrático (UCD). Per a cada una de les set convocatòries electorals considerades, he analitzat la participació i el vot als partits o coalicions amb representació parlamentària a Catalunya. Aquests són:

Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC)
Convergència i Unió (CiU)
Partit Popular (PP)
Iniciativa per Catalunya (IC)
Esquerra Republicana de Catalunya (CDS)

Utilitzant dades agregades, per a cada convocatòria electoral he realitzat set (en alguns casos només sis) regressions lineals múltiples a fi de determinar quines de les variables considerades tenen efecte sobre la participació i sobre el vot als diferents partits. En total, són quaranta-sis regressions, ja que el CDS no es va presentar el 1984 i el 1992 i el 1993 va obtenir uns percentatges de vot tan petits que aconsellaven deixar-lo fora de l'anàlisi. Aquestes regressions em permeten treure conclusions a nivell comarcal sobre els efectes electorals de les variables socioeconòmiques.

En un segon nivell d'anàlisi, he utilitzat la tècnica de la regressió ecològica de Goodman per calcular les probabilitats de transició de les relacions trobades a nivell agregat a les corresponents relacions a nivell individual. Aquesta tècnica ens permet, per exemple, a partir de la constatació que, a nivell agregat, el coneixement de la llengua catalana afecta positivament el vot de CIU, calcular la probabilitat que una persona que coneix el català voti CIU.

D'aquesta manera, i classificant els electors en diferents categories (sap escriure en català o no en sap, és menor o major de trenta anys, és immigrant o nadiu y té el graduat escolar o no el té), he calculat la proporció de gent de cada categoria que probablement participa en les eleccions i que probablement vota a cada un dels partits.

Finalment, he comparat els resultats anteriors entre ells per determinar fins a quin punt les meves hipòtesis inicials poden ser confirmades o no i per quantificar la proporció d'electors de cada categoria que practica el vot dual o l'abstenció diferencial.

En el primer nivell de l'anàlisi, en estimar les regressions lineals múltiples per trobar els coeficients de les variables que influeixen en el vot, he trobat que entre les variables explicatives hi havia un alt grau de multicolinearitat. Aquest és un problema greu ja que, si la multicolinearitat és molt forta, no es poden estimar

correctament els paràmetres. Per exemple, en les dades de 1991 la proporció de joves i la proporció de persones immigrades estan fortament correlacionades a nivell comarcal ($r = 0,83$) i, aquest fet, impedeix que es puguin determinar els efectes de la variable joves i de la variable immigració per separat. La millor manera de fer front al problema de la multicolinealitat en una regressió és usar components principals. Una anàlisi de components principals el que fa és transformar les variables originals en unes noves variables de tal manera que continguin entre totes la mateixa variància de les primeres però que siguin no correlacionades entre elles. Utilitzant només les dues o tres primeres components principals, a més d'aconseguir variables explicatives no correlacionades, eliminen el "soroll" contingut en les variables originals. Els coeficients de les regressions obtinguts per aquest mètode són estandaritzats i, com que el mètode de la regressió ecològica cal aplicar-lo usant els coeficients no estandaritzats, encara he hagut de fer un últim càlcul per obtenir-los.

En resum, l'estratègia d'anàlisi que he seguit ha consistit en repetir una sèrie de fases per a cada convocatòria electoral. Aquestes són:

- 1) En primer lloc, he fet una anàlisi de components principals de les variables explicatives i he calculat els valors per a cada comarca de les dues components.
- 2) En segon lloc, he estimat els models de regressió on les variables explicatives eren les dues primeres components principals i on les variables dependents eren la participació i la proporció de vot sobre cens electoral dels diferents partits.
- 3) En tercer lloc, he substituït les components principals per les seves expressions com a combinació lineal de les variables originals, obtenint així els coeficients de la regressió original estandaritzada.
- 4) Després he calculat els coeficients de les regressions no estandaritzades a partir dels coeficients estandaritzats i de les desviacions típiques de cada variable.
- 5) He calculat les probabilitats de transició a nivell individual per a quatre variables: escriu el català, joves, immigrant i no graduat.
- 6) He calculat les diferències de participació i vot als partits entre eleccions legislatives i autonòmiques per a cada categoria d'electors.
- 7) Finalment, he determinat uns marges entre els quals es troben les proporcions de votants duals i d'abstencionistes diferencials per a cada categoria d'electors.

RESULTATS

La primera cosa que cal destacar és que, a les eleccions legislatives, les variables socioeconòmiques considerades expliquen millor el vot als partits, exceptuant a IC, que la participació. Els coeficients de determinació per al PSUC, CIU i ERC oscil·len entre 0,50 i 0,55 i són una mica més baixos per al CDS i per al PP. Per la seva banda, IC és la força política el vot de la qual queda menys explicat. La

participació, queda explicada al voltant d'un 30 % excepte en les eleccions de 1986 en què el model no és gens explicatiu. En les eleccions autonòmiques, en canvi, tant la participació com el vot a CIU i a ERC queden explicats en més d'un 50 %, el vot al PSC i al PP en un 45 % i el vot a IC i CDS en menys d'un 20 % (Veure la Taula 2)

TAULA 2

COEFICIENT DE DETERMINACIÓ DELS MODELS DE
REGRESSIÓ EXPLICATIUS
DE LA PARTICIPACIÓ I EL VOT ALS PARTITS EN FUNCIÓ DE LES
DUES PRIMERES COMPONENTS PRINCIPALS

eleccions legislatives: R2 ajustat

	participació	PSC	CiU	PP	IC	ERC	CDS
1982	0,34	0,47	0,45	0,18	0,04	0,23	0,30
1986	0,00	0,58	0,59	0,46	0,04	0,50	0,62
1989	0,30	0,52	0,61	0,36	0,29	0,55	0,39
1993	0,29	0,53	0,55	0,24	0,32	0,66	-
mitjana	0,23	0,53	0,55	0,31	0,17	0,49	0,44

eleccions autonòmiques: R2 ajustat

	participació	PSC	CiU	PP	IC	ERC	CDS
1984	0,30	0,49	0,59	0,55	0,20	0,36	-
1988	0,49	0,47	0,59	0,42	0,18	0,51	0,15
1992	0,74	0,43	0,62	0,36	0,16	0,73	-
mitjana	0,51	0,46	0,60	0,44	0,18	0,53	0,15

Si examinem el valor i el signe dels coeficients de les regressions estandaritzades, veiem que la proporció de persones que saben escriure en català és la variable que té més pes de totes les estudiades, tant pel que fa a la participació com al vot als partits, exceptuant el PP partit al que no sembla que afecti gaire. Ara bé, en la participació i el vot a CIU i ERC afecta positivament i en el vot al PSC, a IC i al CDS afecta negativament.

La variable joventut afecta sempre positivament el vot al PSC i a IC i al CDS i negativament a CIU i ERC i, en menor mesura, al PP. En la participació trobem un efecte clarament negatiu en les eleccions autonòmiques mentre que el seu efecte és nul a les legislatives.

La variable immigració afecta positivament el vot al PSC, el d'IC i el del CDS i negativament el vot a CIU, el d'ERC i el del PP. És la segona en importància que

influeix en el vot al PSC i a IC. Pel que fa a la participació, podem dir que, en les eleccions autonòmiques, la immigració té una important influència negativa, mentre que sembla no influir gaire en les legislatives.

Finalment, la variable nivell d'estudis (proporció d'electors sense graduat escolar o equivalent) no té un comportament tan estable com el de les variables anteriors. Podem dir que afecta sempre negativament el PSC i també la participació excepte en les dues últimes eleccions (les autonòmiques de 1992 i les legislatives de 1993). Respecte el vot a CIU, a IC i al CDS, el signe del seu coeficient canvia d'unes eleccions a altres, si bé sembla confirmar-se un efecte positiu envers el vot a CIU en les tres últimes convocatòries (les dues legislatives de 1989 i 1993 i les autonòmiques de 1992). L'efecte també és, en termes generals, positiu sobre el vot a ERC i al PP.

Els coeficients de les regressions no estandaritzades, que depenen de les unitats de mesura, han estat calculats incorporant l'efecte de les variàncies de cada una de les variables, tant dependents com independents.

Aquests són els paràmetres que permeten calcular les probabilitats de transició per a les quatre variables individuals considerades i, per tant, calcular les proporcions d'electors de cada un dels grups en què els hem classificat que participen en les eleccions i que voten a cada partit. Això és equivalent a trobar la probabilitat que un elector que pertany a una determinada categoria voti (o voti a un determinat partit) ja que la probabilitat es defineix com el límit de la freqüència relativa, és a dir, de la proporció.

La Taula 3 conté les proporcions mitjanes d'electors que participen i que voten a cada un dels partits dins de cada categoria en funció del tipus d'elecció. El Gràfic 1 és la representació visual d'aquests resultats. En ell es pot veure clarament que a les eleccions autonòmiques Convergència i Unió augmenta la seva proporció de vots bàsicament entre el grup d'electors que saben escriure en català i que tant en PSC com el PP i IC perden una part molt important dels seus votants dins d'aquest mateix segment de població. Un segon fet que apareix clar és que tant el PSC com el PP i IC tenen una devallada important del seu vot entre els electors de les quatre categories considerades, mentre que CIU i ERC tenen un augment també generalitzat en totes les categories.

El Gràfic 2 ens presenta les mateixes dades però ara agrupades per categories. Així, es veu clar que la major part dels electors que escriuen en català voten CIU i la major part dels joves el PSC, mentre que el vot dels immigrants i dels no graduats està més repartit entre tots els partits.

TAULA 3

MITJANES DE PARTICIPACIÓ I VOT ALS PARTITS
PER CATEGORIES D'ELECTORS

eleccions legislatives

	participació	PSC	CiU	PP	IC	ERC	CDS
escriuen català	0,77	0,17	0,45	0,09	0,02	0,06	0,00
menys de trenta anys	0,77	0,54	0,04	0,08	0,07	0,00	0,04
immigrats	0,74	0,35	0,17	0,09	0,05	0,01	0,03
no graduats	0,72	0,22	0,27	0,09	0,02	0,04	0,02

	participació	PSC	CiU	PP	IC	ERC	CDS
no escriuen català	0,71	0,33	0,13	0,08	0,04	0,01	0,03
trenta o més anys	0,72	0,20	0,29	0,09	0,02	0,04	0,02
nadius	0,73	0,25	0,27	0,08	0,03	0,03	0,02
graduats	0,75	0,38	0,18	0,10	0,05	0,01	0,02

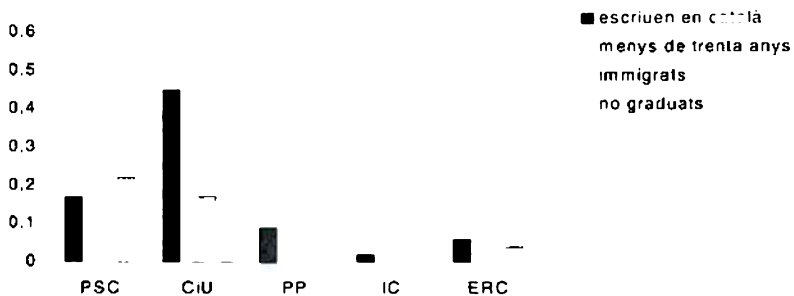
eleccions autonòmiques

	participació	PSC	CiU	PP	IC	ERC	CDS
escriuen català	0,80	0,08	0,58	0,03	0,00	0,08	0,00
menys de trenta anys	0,47	0,32	0,06	0,00	0,06	0,00	0,04
immigrats	0,56	0,22	0,21	0,09	0,05	0,01	0,03
no graduats	0,72	0,22	0,27	0,09	0,02	0,04	0,02

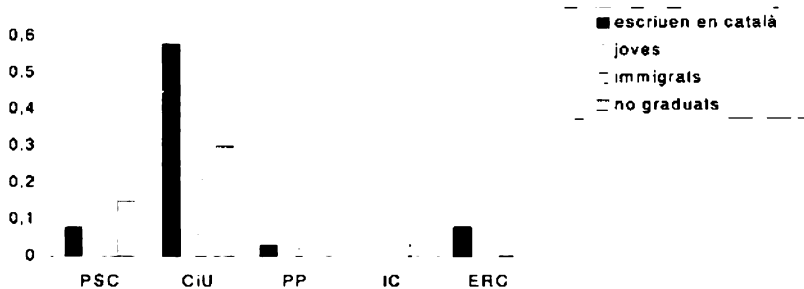
	participació	PSC	CiU	PP	IC	ERC	CDS
no escriuen català	0,71	0,33	0,13	0,08	0,04	0,01	0,03
trenta o més anys	0,72	0,20	0,29	0,09	0,02	0,04	0,02
nadius	0,73	0,25	0,27	0,08	0,03	0,03	0,02
graduats	0,75	0,38	0,18	0,10	0,05	0,01	0,02

GRÀFIC 1
 PROPORCIÓ D'ELECTORS DE CADA CATEGORIA
 QUE VOTEN A CADA PARTIT

eleccions legislatives

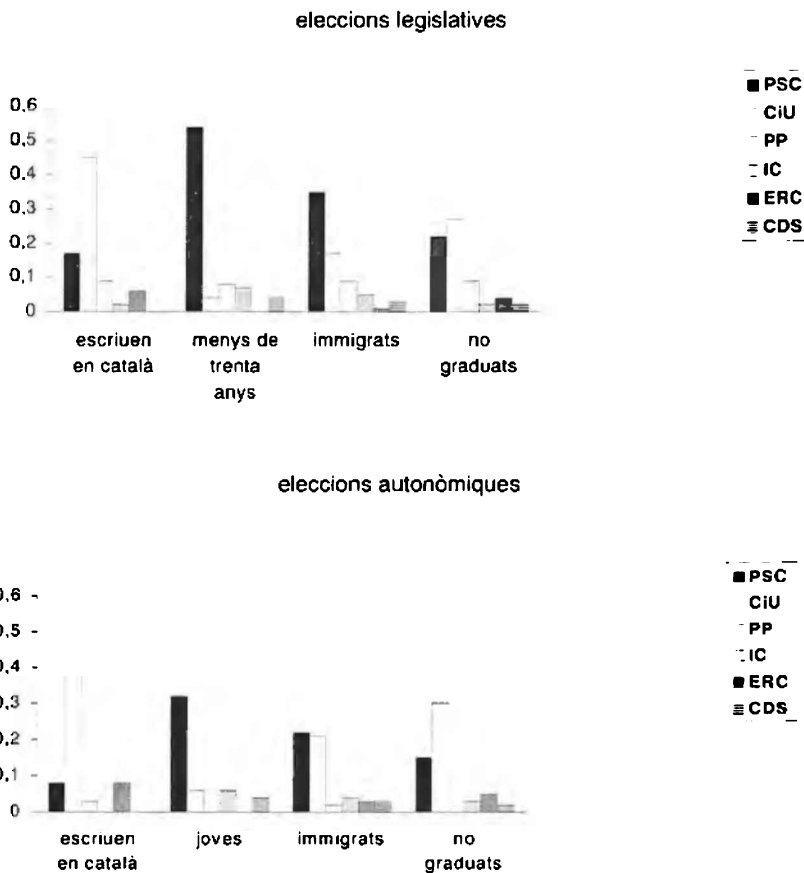

eleccions autonòmiques

Font: Taula 3

GRÀFIC 2
DISTRIBUCIÓ DELS VOTANTS DE CADA CATEGORIA ENTRE ELS PARTITS

Font: Taula 3.

En el Gràfic 2 es destaca també que, en les eleccions autonòmiques, Convergència i Unió aconsegueix el vot de pràcticament tots els electors que saben escriure en català que voten, captant una part molt important dels votants del PSC i del PP entre aquest grup de persones. En canvi, el PSC perd a les autonòmiques la posició preponderant que té a les legislatives entre els immigrants i, si bé continua essent la força política més votada pels joves, també té una clara pèrdua de vot en aquest segment.

Per a cada una de les quatre variables (escriu en català, jove, immigrant i no graduat) he calculat la diferència de participació i de vot als partits entre les dues categories en què he classificat els electors. Però com que aquestes diferències

varien amb el tipus d'elecció, també m'interessa veure si afecten de la mateixa manera les dues categories o no. Per aquest motiu, he calculat una ratio de creixement de la proporció de vot entre les eleccions legislatives i les autonòmiques. L'anàlisi detallat d'aquestes diferències i d'aquestes ratios m'ha permès arribar a les conclusions següents:

- 1) A les eleccions autonòmiques hi participen més els electors que saben escriure en català que els que no en saben.
- 2) Hi ha un 40 % menys de joves que voten a les autonòmiques que els que ho fan a legislatives.
- 3) La pèrdua de quasi un 40 % del vot que pateix el PSC entre legislatives i autonòmiques es dona de manera homogènia entre nadius i immigrants i entre joves i grans. En canvi, la pèrdua és una mica més gran entre graduats i entre els que escriuen en català que no pas entre els no graduats i els que no escriuen en català.
- 4) L'augment del vot de CiU a les autonòmiques és degut a que és capaç de captar més votants entre totes les categories d'electors.

A fi de quantificar els possibles traspassos de vots entre partits protagonitzats per votants duals així com els votants a les legislatives que possiblement s'abstenen a les autonòmiques (practicant el que hem anomenat abstenció diferencial), he construït la Taula 4. Aquesta, recull les diferències mitjanes de participació i vot a cada partit entre les eleccions autonòmiques i les legislatives per categories d'electors. El saldo que hi surt reflectit és la suma de totes les diferències. Quan aquest saldo és negatiu i s'allunya del zero, vol dir que, els votants que han perdut uns partits no han estat captats pels altres i, en conseqüència, són votants que han optat per l'abstenció.

El saldo més gran el trobem entre la categoria dels joves, en la que un mínim d'un 30 % del total del cens vota en les legislatives i s'absté en les autonòmiques. El següent saldo per ordre de grandària correspon a la categoria dels que no escriuen en català, en la qual trobem que hi ha un mínim d'un 17 % dels electors que voten en les legislatives però no ho fan en les autonòmiques. A continuació vénen les categories d'immigrants i de graduats amb un 15 i un 14 % respectivament de persones que són abstencionistes diferencials i, després, els no graduats i els nadius amb un 7 % respectivament. Les categories entre les quals pràcticament no es dona l'abstencionisme diferencial són les dels que saben escriure en català i les persones de trenta o més anys.

Taula 4

**DIFERÈNCIES MITJANES DE PARTICIPACIÓ I VOT ENTRE
ELECCIONS AUTONÒMIQUES I LEGISLATIVES
PER CATEGORIES D'ELECTORS**

	PSC	CIU	PP	IC	ERC	CDS	SALDO	PARTICIPACIÓ
escriuen català	- 0,09	0,13	- 0,06	- 0,02	0,02	0,00	0,02	0,03
joves	- 0,22	0,01	- 0,08	- 0,01	0,00	0,00	- 0,30	- 0,30
immigrats	- 0,13	0,04	- 0,06	- 0,01	0,01	0,00	- 0,15	- 0,18
no graduats	- 0,07	0,02	- 0,04	0,01	0,01	0,00	- 0,07	- 0,11
	PSC	CIU	PP	IC	ERC	CDS	SALDO	PARTICIPACIÓ
no escriuen en català	- 0,11	0,01	- 0,06	0,00	- 0,01	0,00	- 0,17	- 0,19
trenta o més anys	- 0,07	0,10	- 0,05	0,00	0,00	0,00	- 0,02	- 0,06
nadius	- 0,10	0,08	- 0,06	0,00	0,01	0,00	- 0,07	- 0,09
graduats	- 0,17	0,13	- 0,10	- 0,02	0,02	0,00	- 0,14	- 0,14

Proporció sobre cens d'eleccions legislatives de 1982, 1986, 1989 i 1993 i eleccions autonòmiques de 1984, 1988 i 1992.

Font: Taula 3.

Intentarem ara quantificar els votants duals PSC-CIU i PP-CIU així com els abstencionistes diferencials del PSC i del PP. D'acord amb la terminologia habitual, entindrem per votant dual PSC-CIU aquella persona que a les eleccions legislatives vota el PSC i a les autonòmiques CIU. Votant dual PP-CIU serà aquella persona que vota el PP a les legislatives i CIU a les autonòmiques. Anàlogament, entindrem per abstencionista diferencial del PSC aquell elector que vota el PSC a les legislatives i s'absté a les autonòmiques, i per abstencionista diferencial del PP a l'elector que vota el PP a les legislatives i s'absté a les autonòmiques.

Si analitzem l'interior de la Taula 4, podem aplicar un mètode d'acotacions que permeti fixar entre quins màxims i mínims es troben les proporcions de votants duals i d'abstencionistes diferencials de cada categoria. Per exemple, entre els joves, el PSC té a les autonòmiques un 22 % de votants sobre cens menys que a les legislatives. En aquest mateix grup, CIU guanya un 1 % sobre cens. Suposant que aquests que guanya CIU fossin tots votants del PSC a les legislatives, encara en queda un 21 % que no voten a cap altre partit (potser alguns votin a altres partits minoritaris, però seran molt pocs ja que aquests partits obtenen proporcions de vot inferiors a l'1 %). D'aquí en deduïm que, com a màxim, els votants duals PSC-CIU són un 1 % entre els joves i que, com a mínim, els abstencionistes

diferencials del PSC són un 21 %. També podria ser que cap dels vots que guanya CIU procedís de votants del PSC, sinó del PP o d'IC que són partits que també perden vots. Tenim, doncs, que com a mínim hi ha un 0 % de votants duals PSC-CIU i com a màxim un 22 % d'abstencionistes diferencials del PSC. Fent els mateixos càlculs a partir del PP, es determinen les acotacions de les proporcions de votants duals PP-CIU i d'abstencionistes diferencials del PP (vegeu la Taula 5).

Taula 5

PROPORCIÓ DE VOTANTS I ABSTENCIONISTES DIFERENCIALS
PER CATEGORIES D'ELECTORS

	votants duals PSC-CIU	votants duals PP-CIU	abstencionistes diferencials PSC	abstencionistes diferencials PP
escriuen en català	0,07 - 0,09	0,04 - 0,06	0,00 - 0,02	0,00 - 0,02
joves	0,00 - 0,01	0,00 - 0,01	0,21 - 0,22	0,07 - 0,08
immigrats	0,00 - 0,04	0,00 - 0,04	0,09 - 0,13	0,02 - 0,06
no graduats	0,00 - 0,02	0,00 - 0,02	0,05 - 0,07	0,02 - 0,04

	votants duals PSC-CIU	votants duals PP-CIU	abstencionistes diferencials PSC	abstencionistes diferencials PP
no escriuen en català	0,00 - 0,01	0,00 - 0,01	0,10 - 0,11	0,05 - 0,06
trenta o més anys	0,05 - 0,07	0,03 - 0,05	0,00 - 0,02	0,00 - 0,02
nadius	0,02 - 0,08	0,00 - 0,06	0,02 - 0,08	0,00 - 0,06
graduats	0,03 - 0,13	0,00 - 0,10	0,04 - 0,14	0,00 - 0,10

Proporcions sobre el cens de cada categoria.

Font: Taula 4.

No he quantificat les proporcions de votants duals i **abstencionistes diferencials per als altres tres partits** ja que en tenir unes proporcions de vot molt inferiors a les del PSC, de CIU i del PP, les diferències de vot entre autonòmiques i legislatives són molt properes a zero.

El que apareix en els resultats de la Taula 5 és que la major proporció d'**abstencionistes diferencials** es troba entre els joves de menys de trenta anys, entre els qual un 21 o 22 % voten el PSC i un 7 o 8 % el PP a les legislatives però s'abstenen a les autonòmiques. Un segon grup d'**abstencionistes diferencials** és el de la població immigrada, entre els quals trobem entre un 9 i un 13 % d'**abstencionistes diferencials del PSC** i entre un 2 i un 6 % d'**abstencionistes**

diferencials del PP. Un tercer grup el trobem entre els electors que no saben escriure en català. En aquest grup, potser el que quantitativament és el més important (representa prop d'un 65 % del cens), trobem entre un 15 i un 17 % d'abstencionistes diferencials, dels quals entre un 10 i un 11 % voten el PSC i entre un 5 i un 6 % el PP en les eleccions legislatives. Finalment, tant entre els graduats com entre els no graduats també hi ha abstencionistes diferencials però en menor percentatge. Les dues úniques categories de les considerades en les que no es pot assegurar que hi hagi abstenció diferencial és la de les persones que saben escriure en català i les de més de trenta anys.

Per altra banda, en la mateixa Taula 5 podem veure en quines categories d'electors hi ha un major percentatge de vot dual. Així, entre els que escriuen en català trobem al voltant d'un 8 % de votants duals PSC-CIU i al voltant d'un 5 % de votants duals PP-CIU. Entre els electors de més de trenta anys, trobem al voltant d'un 10 % de votants duals, un 6 % procedent del PSC i un 4 % procedent del PP. Trobem també un grup de votants duals PSC-CIU entre els graduats (entre un 3 i un 13 %) i, en menor mesura, entre els nadius (entre un 2 i un 8 %).

CONCLUSIONS

L'anàlisi efectuada ha permès conèixer qui són i quants són els votants duals i els abstencionistes diferencials a Catalunya. Resumint els resultats podríem fer un retrat tipus de cada un d'ells:

- Els votants duals es troben entre les persones de més de trenta anys, nadius, que tenen el títol de graduat escolar o superior i que saben escriure en català.
- Els abstencionistes diferencials es concentren bàsicament entre els joves, immigrants, sense graduat escolar i que no saben escriure en català.

Aquests resultats semblen coherents amb la teoria ja que el vot dual és un vot sofisticat, de persona calculadora que valora els pros i els contres de la victòria d'un o altre partit en cada una de les institucions. És lògic, per tant, que el practiquin les persones adultes i amb estudis que tindran una major maduresa i formació. El vot dels joves, en canvi, és menys reflexiu.

Per altra banda, la important pèrdua de vot que pateixen el PSC i el PP a les autonòmiques està repartidament en totes les categories d'electors: uns el deixen de votar a les autonòmiques perquè voten CIU i els altres perquè s'abstenen.

El partit guanyador de les eleccions autonòmiques, CIU, guanya votants en aquestes convocatòries entre totes les categories d'electors, però bàsicament entre els nadius graduats, de més de trenta anys i que escriuen en català. ERC, que té un tipus d'electorat molt similar al de CIU, també guanya votants en totes les categories excepte entre la gent que no sap escriure en català.

Els resultats de l'anàlisi detallats en l'apartat anterior, crec que confirmen les meves hipòtesis inicials en el sentit que existeixen els dos tipus d'electors: els votants duals i els abstencionistes diferencials. Ara bé, els abstencionistes diferencials es concentren bàsicament en els partits PSC i PP i quasi no afecten CIU que veu augmentat el seu percentatge de vot en totes les categories.

Respecte a la meua pregunta inicial sobre qui són els responsables del canvi de partit guanyador, la resposta és que tots dos grups, el dels votants duals i el dels abstencionistes diferencials però amb un pes més fort dels segons ja que els percentatges d'electors d'aquest tipus són més alts que els dels primers.

BIBLIOGRAFIA

COLOMER, Josep M. «Benefits and costs of voting». *Electoral Studies*, vol. 10, núm. 4 (1991).

COLOMER, J. M.; PADRÓ-SOLANET, A.; RIBA, C. Factors de l'abstenció electoral a la ciutat de Rubí. Barcelona: Mimeo, 1993.

LANGBEIN, Laura Irwin; LICHTMAN, Allan J. *Ecological Inference*. Beverly Hills-London: Sage Publications. (Quantitative Applications in the Social Sciences; 10).

MONTERO, José Ramón; FONT, Joan. «El voto dual: lealtad y transferencia de votos en las elecciones autonómicas». *Estudios Electorals*, núm. 10 (1991), p. 183-211.

REIF, Karléninz; SCHMITT, Hermann. «Nueve elecciones nacionales de rango secundario: un marco conceptual para el análisis de los resultados de las elecciones para el Parlamento Europeo». *Revista de Estudios Políticos*, núm. 16 (juliol-agost 1980).

SOBREREPRESENTACIÓ I SUBREPRESENTACIÓ EN EL CONGRÉS DELS DIPUTATS (1977-1993)

Josep Sort i Jané

Aquesta comunicació té per objectiu donar a conèixer un índex de representació territorial (IRT) que pensem que pot ajudar-nos a una millor aproximació a la dinàmica político-territorial de l'Estat espanyol. És un índex que ja ha estat emprat en d'altres països on també el *cleavage* territorial assumeix un rellevància important. Aquest seria el cas del Canadà, per exemple. La comunicació es divideix en tres parts. En la primera es presenta l'índex. En la segona s'aplica al cas espanyol. Finalment, la tercera aplega les conclusions.

1. PRESENTACIÓ DE L'ÍNDEX

Essencialment aquest índex de representació territorial té per objectiu determinar quin és la representativitat política de cada territori o, en el nostre cas, de cada comunitat autònoma. Així una comunitat autònoma es troba *sobrerrepresentada* quan la proporció de diputats pertanyents al grup parlamentari majoritari del Congrés escollits en ella respecte el total de diputats del grup és *superior* a la proporció del nombre total de diputats que la comunitat autònoma envia al Congrés respecte el total de diputats que el Congrés. Per contra, si és *inferior*, llavors direm que es troba *subrerrepresentada*. Aquest índex de representació territorial, doncs, és el producte de dues proporcions.

La proporció (1) determina el pes d'una comunitat autònoma "x" (CA "x") a l'interior del Congrés de diputats,

$$(1) \quad \frac{\text{nombre de diputats que s'escullen a la CA "x"}}{\text{nombre total de diputats en el Congrés}} \times 100$$

La proporció (2), per la seva banda, ens informa sobre el pes dels diputats membres del grup parlamentari majoritari escollits a la CA "x" respecte el total de diputats membres del mateix grup parlamentari en el Congrés,

$$(2) \quad \frac{\text{nombre de diputats del GP majoritari en la CA "x"}}{\text{nombre total de diputats del GP majoritari en el Congrés}} \times 100$$

Aquesta proporció permet conèixer la composició regional dels successius grups parlamentaris majoritaris que s'han donat entre 1977 i 1993 al Congrés de diputats espanyol.

Un cop conegudes (1) i (2), les relacionem, i obtenim (3) que és l'índex de representació territorial (IRT) que cerquem,

$$(3) \quad \frac{(2)}{(1)}$$

Si $IRT_x = 100\%$, és a dir, que $(2) = (1)$, implica, òbviament, que les dues proporcions són idèntiques, per la qual cosa el pes dels diputats membres del grup parlamentari majoritari escollits a la CA "x" respecte el total de diputats membres del mateix grup parlamentari en el Congrés és exactament el mateix que el pes d'aquesta CA a l'interior del Congrés de diputats.

Ara bé, si $IRT_x > 100\%$, llavors ens trobem davant un cas de *sobrerrepresentació* territorial. Contràriament, si $IRT_x < 100\%$, és a dir, és inferior, es considera que la CA "x" està *subrepresentada*.

2. APLICACIÓ AL CAS ESPANYOL

Un cop presentat l'índex, passem a la seva aplicació al cas espanyol. Prenem com a marc cronològic el que va de 1977 a l'actualitat, inloent-hi, doncs, les sis eleccions generals que han tingut lloc en aquest espai de temps.

Quatre són les dades amb les que hem de treballar, a) el nombre de diputats que s'escullen a cada CA, b) el nombre total de diputats del Congrés, c) el nombre de diputats del GP majoritari escollits en cada CA i, finalment, d) el nombre total de diputats del GP majoritari en el Congrés. D'aquestes quatre, només una d'elles ha romàs constant al llarg de les sis conteses electorals, el nombre total de diputats en el Congrés, que com se sap ha estat de tres-cents cinquanta altres. Les altres tres han sofert modificacions més o menys intenses en aquest període.

En el Quadre 1 es reflecteix l'evolució del nombre de diputats que s'han escollit fins ara a cada CA en les successives conteses electorals generals. A continuació, en el Quadre 2 reproduïm el nombre de diputats del grup

parlamentari majoritari escollits en cada CA, igualment en cada elecció. Finalment, en el Quadre 3 s'especifiquen el nombre total de diputats del grup parlamentari majoritari en el Congrés arran de cadascuna de les eleccions. Cal tenir en compte, respecte els quadres 2 i 3, que el grup parlamentari majoritari de les dues primeres eleccions (1977 i 1979) pertany a un partit concret, la UCD, mentre que el de les restants (1982, 1986, 1989, 1993) a un altre, el PSOE.

QUADRE 1
DIPUTATS PER COMUNITATS AUTÒNOMES

	1977	1979	1982	1986	1989	1993
ANDALUSIA	59	59	59	60	61	61
ARAGÓ	14	14	14	14	13	13
ASTÚRIES	10	10	10	09	09	09
BALEARS	06	06	06	06	06	07
CANÀRIES	13	13	13	13	14	14
CANTÀBRIA	05	05	05	05	05	05
CASTELLA LA MANXA	21	21	21	20	20	20
CASTELLA I LLEÓ	35	35	35	34	33	33
CATALUNYA	47	47	47	47	46	47
C. VALENCIANA	29	29	29	31	31	31
EXTREMADURA	12	12	12	11	11	11
GALÍCIA	27	27	27	27	27	26
MADRID	32	32	32	33	33	34
MÚRCIA	08	08	08	08	09	09
NAVARRA	05	05	05	05	05	05
PAÍS BASC	21	21	21	21	21	19
LA RIOJA	04	04	04	04	04	04
CEUTA	01	01	01	01	01	01
MELILLA	01	01	01	01	01	01

QUADRE 2

DIPUTATS DELS GRUPS PARLAMENTARIS MAJORITARIS
PER COMUNITAT AUTÒNOMA

	1977	1979	1982	1986	1989	1993
ANDALUSIA	27	24	43	42	42	37
ARAGÓ	07	08	09	08	07	07
ASTÚRIES	04	04	06	05	04	04
BALEARS	04	04	03	03	03	03
CANÀRIES	10	09	07	06	07	05
CANTÀBRIA	03	03	03	03	03	03
CASTELLA LA MANXA	12	13	13	12	12	10
CASTELLA I LLEÓ	25	25	18	16	14	13
CATALUNYA	09	12	25	21	20	18
C. VALENCIANA	11	13	19	18	16	12
EXTREMADURA	08	07	09	07	07	07
GALÍCIA	20	17	09	11	12	11
MADRID	11	12	18	15	12	13
MÚRCIA	04	04	05	05	05	04
NAVARRA	03	03	03	02	02	02
PAÍS BASC	04	05	08	07	06	07
LA RIOJA	02	03	02	02	02	02
CEUTA	01	01	01	01	01	00
MELILLA	01	01	01	00	00	01
TOTAL	166	168	202	184	175	159

QUADRE 3

GRUPS PARLAMENTARIS MAJORITARIS

Elecció	Grup	Majoria
1977	UCD	166
1979	UCD	168
1982	PSOE	202
1986	PSOE	184
1989	PSOE	175
1993	PSOE	159

Un cop fets els corresponents càlculs, obtenim els índexs de representació territorial de cada comunitat autònoma en cada contesa electoral, segons consta en el Quadre 4. Una primera ullada permet constatar l'existència de profundes diferències en els valors del índexs obtinguts. Aquestes van, deixant de banda els casos de Ceuta i Melilla, des d'una subrepresentació del 40 % (País Basc, 1977) fins a una sobrerepresentació del 173 % (Cantàbria, 1977).

QUADRE 4

ÍNDEX DE REPRESENTACIÓ TERRITORIAL
(EN %)

	1977	1979	1982	1986	1989	1993
ANDALUSIA	94	85	127	133	138	134
ARAGÓ	106	119	111	109	108	119
ASTÚRIES	63	82	102	104	88	97
BALEARS	143	140	87	96	101	94
CANÀRIES	164	145	94	88	100	79
CANTÀBRIA	173	127	106	116	122	135
CASTELLA LA MANXA	121	129	107	124	120	110
CASTELLA I LLEÓ	151	149	89	94	85	87
CATALUNYA	41	53	92	85	87	85
C. VALENCIANA	80	93	113	111	104	86
EXTREMADURA	143	122	131	123	129	142
GALÍCIA	157	131	58	78	89	94
MADRID	73	78	98	88	73	84
MÚRCIA	105	103	108	118	110	97
NAVARRA	130	127	106	78	82	90
PAÍS BASC	40	50	66	63	57	82
LA RIOJA	110	162	90	99	104	114
CEUTA	202	198	165	181	190	00
MELILLA	202	198	165	00	00	210

Del Quadre 4 podem derivar l'existència de quatre grups de comunitats. En el primer hi situem tres comunitats autònomes, Catalunya, Madrid i el País Basc, les quals són les úniques que han estat permanentment subrepresentades al llarg d'aquests anys. Un segon grup està format per Aragó, Cantàbria, Castella-la Manxa i Extremadura, àdhuc també Múrcia -tot i el 97 % de 1993- les quals, independentment del color del grup parlamentari majoritari, han estat permanentment sobrerrepresentades. El tercer i quart grup estan formats per comunitats l'índex de representació de les quals ha variat en funció, precisament del color parlamentari majoritari. Així trobem que Castella i Lleó, Galícia, Balears, Canàries, i Navarra, a les quals també podem afegir el cas de La Rioja, van estar sobrerrepresentades en l'etapa UCD, mentre que a partir de l'arribada al poder del PSOE passaren a estar subrepresentades. Per contra, Andalusia, València i, en menor mesura, Astúries, que formen el quart grup han conegut un procés invers.

3 CONCLUSIONS

Les conclusions que podem extreure de l'aplicació d'aquest índex al cas de l'Estat espanyol són diverses. En primer lloc, mostra la importància dels desequilibris territorials en la dinàmica política de l'Estat espanyol, amb l'existència d'unes comunitats autònomes permanentment sobrerrepresentades i d'unes altres permanentment subrepresentades. En segon lloc, confirma la vocació, podríem dir "pro-ruralista", de la política espanyola. Només cal veure que són les comunitats autònomes on el fet urbà o àdhuc metropolità té un gran pes, aquelles més perjudicades en benefici de les de característiques eminentment rurals. A més a més és paradoxal que tres de les comunitats més riques de l'Estat, siguin les més subrepresentades. En definitiva, pensem que l'índex que hem proposat sí que té una utilitat per conèixer més detalls de la dinàmica territorial de l'Estat d'Autonomies. El que cal ara preguntar-se és si la seva utilitat és purament descriptiva o també ens pot ajudar a interpretar, àdhuc a predir, el desenvolupament immediat d'aquest estat. En aquest sentit la qüestió que se'ns planteja immediatament és si un determinat nivell de representativitat pressuposa obtenir (o no) determinats beneficis. En d'altres paraules, les comunitats sobrerrepresentades, en general, i en particular les que ho han estat de manera permanent o de manera perllongada, han resultat més beneficiades per les polítiques dels successius governs que les comunitats autònomes subrepresentades? No pretenem ara respondre a aquesta pregunta definitivament, car és obvi que caldria una anàlisi molt aprofundida. Amb tot, si ens atenim a l'evolució de la política regional espanyola en els darrers temps, es constata que, efectivament, un dels seus eixos ha estat la reducció del desequilibri territorial mitjançant el desenvolupament de les comunitats més pobres.

Una altra de les hipòtesis que ens podríem plantejar és si, aquelles comunitats autònomes subrepresentades de manera permanentment o perllongada han patit processos de frustració per aquest fet o bé han cercat en d'altres instàncies polítiques (governos i parlaments autonòmics, partits nacionalistes o regionalistes,

o àdhuc en l'oposició oficial, per exemple) un instrument que els permeti canalitzar les seves demandes. En aquest sentit, l'increment del protagonisme de les forces nacionalistes a Catalunya i el País Basc, així com l'actual hegemonia del Partit Popular a Madrid, són elements que poden també induir a donar una resposta afirmativa.

Amb tot, aquestes dues qüestions i d'altres que poden sortir, han de ser objecte d'una anàlisi més aprofundida, per la qual cosa només ens limitem a plantejar-les sense cap voluntat, ara per ara, d'aportar una resposta definitiva.

ELS ABSTENCIONISTES BARCELONINS MÉS GRANS DE TRENTA ANYS

Eulàlia Solé

Es tracta d'un estudi sobre l'abstenció electoral realitzat en col.laboració amb la Dra. Rosa Virós. En aquesta comunicació, exposaré la metodologia emprada, un perfil molt succint dels entrevistats i les conclusions que s'han extret.

1. METODOLOGIA

En abordar una investigació sobre els abstencionistes de Barcelona més grans de trenta anys, un del objectius per assolir era que les entrevistes ens proporcionessin un ventall de persones alhora variat i significatiu. A les variables indispensables de sexe i edat n'havia d'afegir una altra que, a més a més de ser socialment representativa, ens permetés establir, entre els abstencionistes, diferències i comparacions basades en un factor sociològicament rellevant. Aquest factor podia ser la classe social?, ens vam preguntar.

Per alguns corrents de pensament, la posició/consciència de classe hauria perdut importància en l'explicació del comportament electoral. Serien altres factors els que influïrien en més alt grau, o "també", en les opcions i actituds en front les urnes. Tanmateix, és possible deslligar qualsevol factor social d'una base classista?. Si la biografia, l'experiència personal o l'educació són alguns dels elements explicatius del comportament, que potser no estan relacionats amb la capa social a què s'ha pertangut o es pertany?.

Per altra banda, en el cas dels abstencionistes, qualsevulla investigació ha d'esbrinar fins a quin punt els motius de l'abstenció provenen del comportament dels partits que es presenten als comicis i fins a quin punt provenen de la cultura política dels electors. En ambdós casos, es tracta, en una part important, de la manera com cada individu construeix la realitat, tant la seva particular com la

social. Construcció que sens dubte té molt a veure amb la posició que ocupa a l'estructura social.

A partir d'aquestes reflexions, breument exposades, es va considerar metodològicament correcte distribuir el nombre d'entrevistes en tres grups, basats en les capes socials alta, mitjana i baixa respectivament. Un altre aspecte per determinar era el criteri a partir del qual definiríem la pertinença a cadascuna de les classes. Atès que l'elecció de les persones per entrevistar s'havia de fer aleatòriament i entre ciutadans desconeguts, és a dir, dels quals no coneixeríem d'antuvi més dades que les purament administratives, vam decidir que el barri on residien podia constituir un factor definitori de la capa social. A tal efecte, els districtes escollits com a representatius i diferenciadors van ser els següents:

Per a la classe alta: Sarrià i Sant Gervasi; per a la mitjana: Guinardó i Horta; i per a la baixa: Nou Barris i Ciutat Vella.

Previ compromís de confidencialitat, es va obtenir un llistat d'electors que no havien votat almenys en una ocasió i que estaven empadronats en algun dels barris escollits. En aquest llistat també disposàvem de dades com sexe, edat, nivell d'estudis, professió, estat civil i lloc de naixement. Ens convenia obtenir una diversitat de persones per entrevistar les dades objectives de les quals es repetissin de manera el més similar possible en cadascuna de les tres capes socials. Per altra banda, el nombre òptim d'entrevistats es xifrava en trenta, cinc dones i cinc homes per cadascun dels barris, tots ells majors de trenta anys.

Tanmateix, no va ser fàcil establir contacte amb les cent persones seleccionades d'entrada i, encara menys, aconseguir una entrevista. Per aquest motiu, la distribució dels entrevistats en cadascuna de les tres capes socials no ha respost exactament a l'esquema previst en teoria. Les entrevistes no han estat trenta, sinó vint-i-tres; i el nombre d'entrevistats per cadascuna de les classes socials ha estat el següent:

Classe alta: sis persones (tres dones i tres homes). Classe mitjana: set persones (tres dones i quatre homes). Classe baixa: deu persones (cinc dones i cinc homes).

Quines dificultats vam trobar a l'hora de concertar les entrevistes?. De cert que van ser moltes, no essent pas d'estranyar si tenim en compte que es tractava d'abordar per telèfon a persones desconegudes per a demanar-los una part del seu temps i per a un assumpte que, tot i explicar-lo bé i amb delicadesa, podia despertar, com així va ser, recels i suspicàcies. Per sort, vam comptar amb la col.laboració d'una estudiant de Ciències de la Informació, Laura Carrió, ara ja llicenciada, que eficaçment es va encarregar del contacte telefònic amb les abstencionistes de la llista, obtenint la cooperació d'unes quantes persones, les quals es van avenir a respondre preguntes durant dues hores.

Laura Carrió, a més a més d'aconseguir el sí telefònic de la major part dels entrevistats (la resta es va haver de cercar mitjançant relacions personals de l'equip de treball), ens ha descrit tant les complexitats de l'apropament telefònic com els motius, o excuses, esgrimits per aquells que es van negar a concedir l'entrevista. Esquemàticament, algunes anècdotes són aquestes:

En fer les trucades es presentava l'estudi com una anàlisi de la vida quotidiana dels barcelonins. Es fugia de plantejar-lo com una investigació sobre l'abstenció perquè es preveia una resposta majoritàriament negativa, emparant-se en què el vot és secret i pertany a la llibertat i intimitat de cadascú. Se'ls advertia que l'entrevista seria totalment anònima i que es faria al propi domicili, donant-se totes les facilitats de dia i hora. Nogenysmenys, els resultats de les trucades van ser defraudants. Amb l'objecte d'il·lustrar les raons adduïdes o les actituds mostrades en el sí de cada classe social, a l'estudi es fa esment d'alguns casos concrets.

Classe alta: dona de cinquanta-tres anys que té molta feina entre el seu marit i tres fills i no disposa ni d'un minut de temps lliure.

Home de trenta anys, metge i solter, que té molta feina a la seva consulta i en un hospital.

Classe mitjana: dona de cinquanta-cinc anys que marxa de vacances aquell mateix dia.

Dona de quaranta-quatre anys a qui no interessien aquestes coses i a qui és impossible de convèncer.

Dona de seixanta-un anys que resideix a Mallorca i que casualment es troba a Barcelona per a anar al metge i que està a punt d'agafar l'avió cap a les Illes.

Dona de quaranta-tres anys que estaria encantada de poder col·laborar però que se'n va de vacances.

Dona de trenta-quatre anys el marit de la qual acaba de ser operat i que ha de tenir cura d'ell.

Home de quaranta-set anys que d'entrada no es mostra ben predisposat però que al final es deixa convèncer; es torna a trucar per quedar amb dia i hora, però quan l'entrevistador hi va, l'esposa li diu per l'interfon que no hi és; quan hi torna al cap d'una estona, no contesta ningú.

Dona que diu que treballa tot el dia fora de casa i que quan arriba està molt enfeïnada i no pot perdre el temps.

Dona de quaranta-tres anys que no posa cap inconvenient; quan se la torna a trucar per concertar dia i hora definitivament, manifesta que ha telefonat a la Facultat de Sociologia i li havien dit que no tenien cap notícia sobre aquest estudi;

se li diu que la Facultat té molts departaments, i que si ho considerava necessari li enviariem una carta de confirmació; n'està d'acord, se la torna a trucar quan ja té la carta i respon que està molt ocupada i que se'n va fora de Barcelona.

Classe baixa: (Nou Barris) dona de seixanta-set anys que està disposada a fer l'entrevista per telèfon però no pas a obrir la seva casa a cap estrany, atès que darrerament hi ha hagut molts atracaments al seu barri.

Dona de seixanta-un anys a qui es truca al migdia i diu que fa tard per anar a treballar; en telefonar al vespre, el marit idu que no s'hi pot posar; en insistir, respon que "ell és el marit" i que no la deixa posar al telèfon.

Dona de seixanta-un anys que ve del metge per una depressió i que no estarà per aquests temes.

Dona de quaranta-quatre anys que dóna aquesta resposta literal, "mi marido es muy raro y estas cosas no le gustan; además, yo pasa de esto".

Dona de cinquanta-tres anys que diu que no pot perdre tota una hora.

Home de seixanta-dos anys que es mostra amable però que diu que en aquest moment té molta feina i que torni a trucar; en fer-ho, manifesta que això no li interessa gens, que és molt escèptic i que no creu que les seves opinions puguin canviar res; al final gairebé penja el telèfon.

Home de setanta-cinc anys l'esposa del qual és la que contesta al telèfon i diu que porta sis anys a una residència.

(Ciutat Vella) dona de de seixanta-set anys que diu "estas cosas no me interesan"; en insistir, penja el telèfon.

Home de trenta-nou anys que es mostra favorable, però en anar a casa seva per fer l'entrevista no obre la porta; en telefonar l'endemà, la seva dona diu que és fora de Barcelona per feina.

Home de seixanta-dos anys que diu que no és mai a casa i que quan arriba al vespre només té ganes de descansar.

Home de seixanta-set anys que no contesta ell mateix; el que agafa el telèfon diu que està malalt i no se'l pot marejar.

Tot resumint, observem alguns trets diferenciadors entre els tipus de pretext al·legat segons el barri. A les classes alta i mitjana, l'excusa més utilitzada va ser la feina i la manca de temps, o bé la sortida cap a un altre indret, fos per motius de treball o per vacances. Cal destacar també la indagació feta per una dona de la classe mitjana pre a comprovar si la Universitat estava o no involucrada en la investigació. Pel que fa a la classe baixa, les raons per negar-se no solament van

denotar una major desconfiança vers els estranys, sinó que les actituds van ser menys "educades": penjaven el telèfon, declaraven que no els interessava el tema ni desitjaven col·laborar, confirmaven l'entrevista i després no obrien la porta. Una altra diferència significativa va raure en la figura del marit, adduïda com una força per a impedir que la seva dona sostingués l'entrevista o, simplement, es posés al telèfon.

Les vint-i-tres entrevistes que finalment es van aconseguir van ser realitzades l'any 1990, utilitzant una gravadora. Després van ser transcrites, i a partir dels textos es va procedir al seu "buidatge", dividint el contingut en diferents apartats.

2. ALGUNS TRETS DELS ENTREVISTATS

En analitzar les entrevistes, a més a més de la variable "classe social" - considerada com a independent i definida pel barri on es residia- en cadascuna de les classes també es van considerar com a variables significatives el sexe i l'edat, fent distinció entre els que tenien de trenta a cinquanta anys i els de cinquanta anys en amunt.

De les sis entrevistes realitzades a la *classe alta*, a cada sexe li'n an correspondre tres. Les dones tenien trenta-quatre, quaranta i quaranta-cinc anys, respectivament, mentre que els homes en tenien trenta, trenta-quatre i cinquanta-cinc. Totes les dones pertanyien, doncs, al grup de "fins a cinquanta anys", mentre que entre els homes, dos entraven a l'esmentat grup i un el sobrepassava.

De les dones, la de trenta-quatre anys era nascuda a Barcelona, soltera, parlava català i treballava de traductora. Era abstencionista estructural per motius ideològics. De família liberal, la repressió franquista la va conduir a valorar el canvi democràtic, però després s'havia sentit decebuda ha que no havia vist cap transformació social ni econòmica. No creia en el sistema polític, i en acabar l'entrevista digué textualment a l'entrevistador: «ja sé que aquesta entrevista és un sondeig preelectoral, i ja pots dir als teus jefes del PSOE que no els penso votar».

La de quaranta anys era natural d'Oviedo, dissenyadora d'alta costura, divorciada des de feia onze anys i mare de quatre fills. Parlava en castellà i el seu discurs era de dretes i espanyolista. Abstencionista crònica, la seva ideologia s'expressava en aquests termes: atès que no li agradava el canvi del franquisme cap a la democràcia, no la volia recolzar amb el ritual de les urnes. Malgrat això, estava prenent consciència que votant podia contribuir a reforçar la dreta en contra del partit socialista, al qual veia com el responsable de tots els mals.

Quant a la de quaranta-cinc anys, era una barcelonina que parlava castellà. Es dedicava a la dietètica com a hobby, per a desconnectar de la família, assistint a congressos nacionals i internacionals. Estava casada i tenia tres fills. Tot i ser catalana descendent de catalans, es declarà espanyolista, definint-se alhora com a socialdemòcrata i com a conservadora, presentant un discurs ple de

contradiccions. No va admetre que fos abstencionista, però sí, que desconfiava de tots els partits i dels polítics en general. Només els Verds despertaven el seu interès. Per altra banda, refusava el nacionalisme català però digué que votava CIU i que acceptaria un estat federal.

Pel que fa *als homes*, el de trenta anys havia nascut a Barcelona, parlava català, era metge i vivia aparellat amb una dona que tenia un fill. D'ençà de les eleccions del 1982 i del referèndum sobre l'entrada a l'OTAN, s'havia convertit en un abstencionista estructural i ideològic. Es va mostrar indiferent respecte de l'espanyolisme o el nacionalisme català, declarant-se decebut en general i pretenent només que el deixessin viure tranquil. Estava convençut que res no podia modificar les estructures actuals, però, amb tot, va declarar que si es presentés una alternativa creïble, seria capaç de tornar a votar.

L'home de trenta-quatre anys també era barceloní i també parlava català. Erra director de fotografia a TV3 i estava separat.

Tot i ser un abstencionista intermitent, mostrà una clara adscripció a l'abstenció crònica degut a la seva manca d'integració. El seu lema era, "no m'interessa la política i tinc coses més importants per fer". No era ni espanyolista ni catalanista, ni tampoc, especialment crític amb el govern.

Malgrat el seu desencís/desinterès vers el sistema polític, valorava la democràcia en front de la dictadura franquista.

Finalment, el de cinquanta anys també havia nascut a Barcelona i parlava català. Doctor enginyer industrial i llicenciat en Dret, era gerent d'una gran empresa, estava casat i tenia vuit fills. Abstencionista intermitent, votava segons la importància que concedia als comicis. Tanmateix, ideològicament es mostrava com un abstencionista estructural degut als seus principis àcrates. Ni espanyolista ni catalanista, s'adcrivia a l'internacionalisme anarquista. En el seu discurs, fluctuava entre l'anarquisme polític i el capitalisme econòmic. Remarcant, a més a més, que en la seva joventut havia militat al FLP i al PSUC, evolucionant després cap a un anarquisme còmode que li permeti ser gerent d'una societat anònima i, al mateix temps, escriure a diverses revistes contra el poder de l'estat. A les eleccions autonòmiques no votava mai perquè els nacionalismes li repel·len, declarant-se també desencisat perquè el canvi socialista havia desembocat, en paraules textuais, "en un govern absolutista". L'únic moviment que li semblava interessant era l'ecologista.

Pel que fa a la *classe mitjana*, les entrevistes realitzades varen ser set, tres de les quals van correspondre a dones que tenien trenta-sis, quaranta-dos i seixanta-tres anys, respectivament, i la resta a homes de trenta, trenta-set, quaranta i cinquanta anys. Tots els homes pertanyien, doncs, al grup de "fins a cinquanta anys", mentre que entre les dones n'hi havia una que es trobava en el de més grans d'aquesta edat.

Entre les *dones*, la de trenta-sis anys havia nascut a Castelló (Catalunya sud, en deia), parlava català, era mestra de professió però estava retirada per haver-se quedat cega, estava casada i no tenia fills. Abstencionista intermitent ideològica, votava segons el caràcter de la consulta. D'esquerres, anteposava la lluita de classes al nacionalisme, tot i sentir-se ciutadana dels Països Catalans. Va votar NO a la Constitució i es va abstenir al Referèndum per a la Reforma política i als comicis per a l'Estatut de Catalunya. Les vegades que havia votat, ho havia fet a favor de partits petits. Per altra banda, creia que s'havia de votar en blanc, perquè sinó, l'abstenció activa es barrejava amb la passiva.

La de quaranta-dos anys era natural de Barcelona i també s'expressava en català. Mestressa de casa, de soltera havia treballat de perruquera, estava casada i era mere de tres fills. El seu marit estava aturat des de feia tres anys, però malgrat això, a la casa es respirava un ambient de benestar. Es va convertir en abstencionista crònica ideològica a partir del 1982, desencisada del PSC-PSOE. De tendència esquerrana, es declarava catalanista però no independentista. Qüestionava la democràcia actual adduint que permet expressar-se però no pas canviar les decisions dels polítics. No votava perquè no confiava que cap partit li solucionés els seus problemes, i per tant, s'hagués trobat com "fent el pallasso". Mostrava un certa enyorament del franquisme en el sentit que hi havia més ordre, tendint cada vegada més a oblidar tant els seus errors com la manca de llibertats.

La dona de seixanta-tres anys era de Reus, de parla catalana i mestressa de casa. Estava casada i tenia dos fills. De soltera havia treballat a les arts gràfiques. Per una banda es mostrà molt afecta a Catalunya, però per l'altra, reconegué que no mouria ni un dit per defensar el català en front del castellà. La seva actitud era totalment adaptativa, lluny de qualsevol risc. No va admetre que fos abstencionista, sinó que es declarà votant de CIU i molt distanciada del socialisme. La seva experiència dintre del primer franquisme va ser molt negativa, però no deixava de valorar que després, tot treballant, van tirar endavant. En canvi, a la democràcia li retreia un cert desori. Clarament apolítica, considerava que, "quan el sol surt, surt per a tothom".

Respecte dels *homes*, el de trenta anys era un assitent social que havia nascut a l'Hospitalet de Llobregat, que parlava català, que vivia aparellat amb una dona que no tenia fills. Pertanyia al grup dels abstencionistes intermitents ideològics, votant o no segons la transcendència de les consultes electorals i l'atractiu de les alternatives. D'esquerres i nacionalista català havia evolucionat des d'una participació activa al sindicalisme i a la política anarquistes fins a una actitud més passiva. Tot i la seva joventut, va viure el franquisme com un temps angoixant, i per tal d'oposar-se a la repressió sexual d'aquella època, mantingué relacions homosexuals. Després d'aquell sistema dictatorial, valorava la democràcia en el que val, i si bé no deixava de parlar de desencis, continuava confiant en el pes de les accions de base.

El de trenta set anys era natural de Mallorca, treballava de guàrdia municipal, estava casat i tenia dos fills. Era un dels que no admetia el seu abstencionisme,

mostrant-se com a admirador de Jordi Pujol, tot i treballar en un ajuntament regit pels socialistes. Declarà que fins l'any 1982 havia votat pel PSC-PSOE, però que després sempre ho havia fet per CIU. No veia factible la independència de Catalunya, però considerava que els catalans no poden sentir-se integrats a l'estructura de l'Estat espanyol. El seu ideal era una Catalunya integrada en una Confederació de pobles europeus.

El de quaranta anys era un barceloní que parlava català, metge, casat i sense fills. Mai no havia tingut feina fixa, sinó que treballava nou mesos en un ambulatori de la Seguretat Social, després entrava a l'atur, i així succesivament. Era un abstencionista intermitent amb un fort contingut ideològic. Havia militat en partits nacionalistes d'esquerra, fins que va arribar a la conclusió, literalment, "que t'estàs pegant cops contra la paret". Molt crític amb el sistema parlamentari capitalista, malgrat tot, se sentia atret per les urnes. Es va manifestar com a nacionalista independentista i radical d'esquerres, dedicant als socialistes les seves opinions més dures. Dues frases seves van ser: "cada vegada que ha eleccions proclamen que volen un estat federal, però ells són tremendament centralistes". I va afegir: "vaig brindar amb cava el 28 d'octubre de 1982, però n'estic penedit d'haver-ho fet".

Per últim, el de cinquanta anys havia nascut a Castelló i parlava català, era un mecànic qualificat, estava casat i tenia dos fills. Era un abstencionista estructural no integrat que, malgrat expressar-se en català, se sentia castellà, no semblant-li gens bé que alguns catalans no volguessin ser espanyols. Des de feia vint-i-cinc anys, tots els caps de setmana anava de càmping amb la família, no havent tingut mai cap mena d'actitud participativa en els àmbits social o polític. Estava satisfet amb la societat i amb la vida que havia tingut fins al moment. En parlar del franquisme, el que més va remarcar va ser que llavors no es podia acomiadar als treballadors. Confessà que no distingia entre dretes i esquerres, i que això no li preocupava el més mínim.

En referència a la *classe baixa*, es van poder fer les deu entrevistes proposades d'antuvi, cinc dones i cinc homes. Les dones tenien trenta-set, cinquanta, cinquanta-cinc, seixanta i setanta-dos anys, respectivament, essent l'edat dels homes de vint-i-nou, trenta, trenta-un, cinquanta-dos i cinquanta sis anys. Dues dones pertanyien, doncs, al rang de "fins a cinquanta anys", i eren tres els homes que es trobaven en aquest grup.

De les *dones*, la de trenta-set anys era d'Astúries, de parla castellana, exercia de mestra en una escola d'adults i era soltera sense fills. Es tractava d'una abstencionista estructural ideològica. Feia dotze anys que, en entrar en contacte amb l'Associació de Veïns de Nou Barris, va col·laborar en la posta en marxa de l'escola d'adults on treballava. No se sentia de Catalunya degut a què vivia en un barri d'immigrants, i tant ella com els seus veïns formaven una mena de *gueto*. Tanmateix, comprenia que les membres d'una nació no volguessin ser independents, i apostava per un estat federal. Se sentia molt implicada socialment, no podent presenciar un injustícia sense prendre partit. Al principi de

la democràcia votava el PSUC, considerava que havia tingut molts trumfos a la mà i no havia sabut aprofitar-los. A la democràcia en conjunt li retreia la impossibilitat de contactar amb els polítics. Un dels seus raonaments, fou: "en aquests moments, ni tan sols podem parlar amb els de l'ajuntament, que els tenim aquí al costat, i que en realitat són els nostres primers enllaços amb les institucions".

La de cinquanta anys havia nascut a Tarragona i parlava català. Era mestressa de casa (modista de soltera), casada i mare de tres fills, un dels quals s'havia declarat insumís. Era una abstencionista estructural ideològica, decebuda de l'actual sistema de partits en conjunt i, en particular, de la política del PSOE des de l'any 1982. D'esquerres, se sentia catalana però no pas nacionalista, anteposant els problemes de classe als nacionals.

La dona de cinquanta-cinc anys era barcelonina, mestra de català, casada i mare de dos fills. De soltera havia treballat d'administrativa. El seu marit era murcià i estava empleat en un banc, i el fill era redactor d'una revista dedicada als temes ecològics. Abstencionista estructural ideològica, igual com l'anterior se sentia catalana però no nacionalista, i encara menys, independentista, tot i considerar que econòmicament la independència seria factible. Creia que l'Estat de les Autonomies potser era l'única cosa que s'havia fet amb una mica de seny. Abonava les manifestacions al carrer, perquè, a més a més de fer prendre consciència, en certa manera, a la societat, "passen una mica d'energia dels uns als altres, veient que no s'està sol". Va pertànyer a l'Associació Anti-OTAN en ocasió del Referèndum, i fins i tot va anar a Madrid. Des de llavors, no havia tornat a votar. El marit militava al PSC, i ella reflexionava així: "... és clar, tendeix a la dreta". L'únic moviment que li interessava era l'ecologista.

La de seixanta anys era de Madrid però residia a Barcelona des de molt petita, i parlava català. Modista de professió, en aquells moments treballava d'assistenta a dues cases i venia cosmètics a persones conegudes. Era vídua de feia poc i mare de tres fills. Era una abstencionista crònica no integrada. Tot i que no va admetre el seu abstencionisme, del seu discurs s'extreia l'absència de participació a les urnes. Sens dubte, el recel de reconèixer-ho es fundava en la solidificació dels missatges franquistes, quan el fet de no anar a votar era castigat tant laboralment com moralment. No es va reconèixer ni de dretes ni d'esquerres, malgrat que el seu raonament era netament reaccionari. Durant el franquisme va passar gana, "però per les drogues i els lladres, era millor en Franco", va dir. Llavors es vivia més tranquil que no pas amb la democràcia, pensava, i l'únic que li havia fet una mica de pes havia estat en Ruíz Mateos. Ni els pacifistes ni els ecologistes no li agradaven, perquè, comptat i debatut no donaven feina. No era ni espanyolista ni nacionalista catalana, sinó "del pa de menjava". Els seus interessos es limitaven, doncs, a la privacitat, a anar tirant.

Per últim, la de setanta-dos anys era natural de Barcelona i parlava català. Modista retirada, era vídua des de jove i sense fills, ja que els dos que havia tingut se li havien mort a l'adolescència. Era una abstencionista intermitent a la força, ja

que per motius de salut depenia d'una altra persona per a anar a votar. Quan ho feia, era fidel a CDC. Se sentia catalana, però no creia que Catalunya pogués ser independent. Estava d'acord amb l'Estat de les Autonomies i pensava que l'intent d'implantar un estat federal provocaria una altra guerra civil. Mentre va treballar fua de casa va estar sindicada, però mai no havia militat en cap partit. De família sense instrucció i totalment apolítica, recordava que el seu pare deia: "Avui anem a votar. En Joan de la taverna em dóna deu duros per què voti per fulano". Rebutjava la manca de llibertat viscuda sota el franquisme, i basant-se en la pròpia experiència, creia que "si tots els treballadors estiguessin sindicats, el poble seria més fort".

Pel que fa als *homes*, el de vint-i-nou anys era de Barcelona, mestre industrial, separat, i parlava castellà. Abstencionista estructural ideològic, no votava des de l'any 1986. Es definia d'esquerres, però es mostrava decebut tant del sistema de partits com del PSOE en concret. Respectava el nacionalisme català i valorava l'autonomia perquè la descentralització podia conduir a una millor distribució dels recursos. No era independentista, però veia bé una Catalunya federalista. Per altra banda, es definia com a europeïsta. Argumentava que cap partit no solucionaria els seus problemes, ni tampoc creia en l'eficàcia de les mobilitzacions populars. Pel que fa a les campanyes electorals, les qualificava d'espectacles llastimosos, i l'únic aspecte social i polític que despertava el seu interès era la defensa del medi ambient.

L'home de trenta anys era de Girona, empleat de banca des dels quinze anys i solter. Parlava castellà, i deia que no se sentia ni espanyol ni català ni europeu, sinó ciutadà del món. La seva Catalunya ideal era igualitària, molt participativa i sense estat, segons un model més o menys llibertari. Abstencionista estructural ideològic, va afirmar que mai no havia votat. Per principis, rebutjava el sistema democràtic per delegació de vot, considerant que els partits són la negació de la participació de les persones. Una frase concreta va ser: "s'ha de treballar des de baix, amb la gent, treure-la de casa i de la televisió". I es queixava que al barri no hi havia casals per a joves ni espais, la qual cosa conduïa a la marginació.

El de trenta-un anys havia nascut a Barcelona i parlava català, era carter, estava casat pel civil i no tenia fills. Abstencionista estructural ideològic, era nacionalista independentista. L'autonomia mai no li havia satisfet. Creia que només servia perquè, comparant-la amb la situació anterior, la gent digués, "oh, que contents estem!". Hagués volgut una Catalunya amb un sistema de soviets i un exèrcit popular i independent, si bé federada amb altres pobles, no solament els europeus. Quan a la Unió Europea, pensava que seria l'Europa dels mercaders. Considerava que les manifestacions i els actes reivindicatius podien influir en els canvis socials, tot i que cada dia se sentia més escèptic i amb menys ganes de canviar res. Va dir No a la Constitució i al Referèndum sobre l'OTAN. A les primeres eleccions votava per la LCR i després, pel PST, però darrerament ja no votava, perquè no creia que ni el seu vot ni els dels altres canviaria el sistema social. Assumia la impotència dels partits petits per a fer front al sistema parlamentari vigent. I manifestava que: "suposant que un partit d'extrema

esquerra tragués deu milions de vots, l'endemà hi hauria els tancs al carrer. Els monopolis, la gran banca, no es deixarien expropiar".

Entre els més grans de cinquanta, el de cinquanta-dos havia nascut a Segòvia i parlava castellà, era mecànic i separat sense fills. No es reconeixia com a abstencionista, malgrat que refusava visceralment el sistema polític i social que l'envoltava. Desmobilitzat de la LCR i dels sindicats CCOO, UGT i CNT, la política havia deixat de comptar per a ell. Es declarava trostkista i espanyolista. Opinava que el nacionalisme català era nefast, però malgrat tot, veia econòmicament factible la independència de Catalunya. L'Estat de les Autonomies també li semblava nefast, però reconeixia que si ell hagués estat català hagués volgut una Catalunya independent. D'intenció sempre havia estat abstencionista, i quan havia votat ho havia fet per a poder ensenyar la papereta a l'empresa, o per *cachondeo*. La veïna li deia, "... si votes, et convido a dinar". I ell es venia per "un plat de lleties". Quan havia votat ho havia fet pel PSOE, i alguna vegada, pels comunistes. Tanmateix, pensava que aquesta ideologia encara no era factible. No creia en el sistema parlamentari actual ni en els partits en general. El seu ideal era una societat comunista, culta, amb més mestres i metges que no pas polítics.

I el de cinquanta-sis anys era un barceloní que parlava català, que havia treballat de portuari però era pensionista per invalidesa, estava casat i tenia dos fills. Abstencionista estructural ideològic des de l'any 1982, es va mostrar desencisat del sistema polític en general i del govern dels socialistes en particular. De tendència esquerrana, se sentia català però no era nacionalista ni autonomista, empès per una visió d'economitzar recursos. El que hagués desitjat era un bon govern central capaç de governar amb justícia. Desconfiava tant dels partits com dels sindicats, essent l'ecologisme i la unió amb Europa uns dels pocs temes amb capacitat per a interessar-li. Fins l'any 1982 havia votat pel PSUC, i en aquella ocasió volia fer-ho pel PSOE, però es trobava a l'hospital. De llavors ençà, no havia votat, com a manifestació de protesta per la política que es practicava.

Aquest és el perfil, molt esquemàtic, de les vint-i-tres persones entrevistades. Com que una referència a l'anàlisi de les entrevistes, per breu que fos, ocuparia un espai de temps del que no disposem, em limitaré a exposar les conclusions.

4. CONCLUSIONS

Per regla general, un estudi sobre l'abstenció electoral es refereix tant al perfil dels abstencionistes com als motius que condueixen a l'abstenció. I el que es pretén és esbrinar, per una banda, l'existència d'una determinada tipologia aplicable als abstencionistes i, per altra, la presència d'uns determinats elements sociopolítics capaços d'explicar la postura dels electors que no voten.

En el cas de tipologies, es parla d'abstencionistes **no integrats**, d'abstencionistes ambigus, intermitents, estructurals o crònics, ideològics, subdividits aquests últims en desmobilitzats d'un partit o en refutadors del sistema polític en conjunt.

Pel que fa a la desmobilització i als elements socials i polítics explicatius, s'intenta sistematitzar els motius en blocs com ara el distanciament i la incomunicació entre les forces polítiques i l'electorat; com ara la curta història del sistema de partits al nostre país i llur conseqüent manca d'implantació social; com ara el retraïment de l'anomenada esquerra sumergida, suposadament convertida en abstencionista; o com la desorientació ideològica mostrada per un partit en funcions de govern.

Evidentment, totes les variables anteriors mereixen ser tingudes en compte; això sí, sense passar per alt que la diversitat humana resulta inabastable. I tenint també present que, si en un estudi qualitatiu l'aprofundiment en el discurs enriqueix tant la informació com la interpretació, la sistematització esdevé menor que en un estudi quantitatiu.

Per mitjà de l'anàlisi de les vint-i-tres entrevistes, articulada metodològicament en quatre apartats per a cadascuna d'elles (anàlisi que configura l'anterior capítol), ens vam poder acostar tant al perfil de l'abstencionista com al tipus de raonament que aportava. I en el darrer capítol, i sota l'epígraf de Conclusions, vam realitzar un compendi del que havíem constatat.

De l'anàlisi d'aquestes entrevistes en profunditat ha estat possible extreure'n, per un cantó, unes dades globalitzadores, i per l'altre, una certa relació entre variables. Amb tot, i en consonància amb allò que s'ha dit més amunt, mai no es pot pretendre una valoració de tipus estadístic, pròpia dels estudis basats en el sondeig d'una mostra representativa. Malgrat això, sí que vam considerar vàlida una interpretació i anàlisi fundades en variables com la classe social, l'adscripció al franquisme, l'espanyolisme o el nacionalisme català, la implicació social o la insolidaritat, etc., establint-se també una certa interrelació entre elles.

4.1. RESULTATS GLOBAIS

Ha estat interessant comprovar -pel que fa als valors socials que han merescut una atenció ascendent a l'opinió pública d'ençà de l'arribada de la democràcia- que el *divorci* només és rebutjat per una dels persones entrevistades i qüestionat per una altra. L'*homosexualitat* ja és acceptada gairebé unànimement, amb només un cas de dubta. En referència a l'*avortament*, les discrepàncies creixen, atès que quatre de les persones entrevistades s'hi oposen de forma terminant i una hi posa condicions. L'*eutanàsia* és la que desperta més temor, podent-se observar que hi ha nou persones que no saben què opinar i una que n'està en contra.

Quant al *principal motiu* esgrimit per a *abstenir-se*, correspon al desencís de la política, mentre que la manca d'integració no esdevé rellevant. Els desencisats del PSQE centren la seva desmobilització electoral en una data clau: *després de les eleccions del 1982*. A partir d'aquest esdeveniment, i d'un altre també esmentat significativament: *el referèndum sobre l'entrada a l'OTAN*, el desinterès vers la política i les eleccions afecten els socialistes s'estén a antics votants/militants del PSUC o antics membres de partits de l'esquerra radical.

Entre els més despolititzats, l'*ecologisme* és aproximadament l'única proposta amb capacitat per a motivar-los.

El nombre de *nacionalistes catalans* declarats (nou) supera al dels *espanyolistes* (sis), essent interessant de remarcar -encara que sigui en aquest apartat globalitzador, i tornant a matisar el valor estadístic- que a la classe alta (sis persones) no s'ha trobat cap nacionalista català. La qual cosa no exclou que votin, quan ho fan, per CIU, havent-se de considerar el seu vot com un recolzament del centre/dreta i no pas del nacionalisme.

La idea d'un *estat federal* només repel·leix els espanyolistes, essent ben acollida per la majoria. Encara que en alguns casos no es tracti d'un concepte suficientment reflexionat, sorgeix com una noció atractiva d'antuvi, tant pels autonomistes -contemplant una integració dintre de l'Estat espanyol o bé dintre de la Unió Europea- com pels independentistes -aquests, mirant a Europa exclusivament. Si bé els *nacionalistes independentistes* són minoria, tots els entrevistats, inclosos els espanyolistes, admeten com a factible econòmicament la independència de Catalunya. Cal remarcar que una concepció comú al discurs antinacionalista és el retret que es fa als independentistes de voler aïllar-se internacionalment.

La integració a *Europa* desperta tants entusiasmes com recels, i aquests darrers són sempre de caire econòmic.

Es dona un corrent, no majoritari però que cal tenir en compte, que condueix a veure el *franquisme* menys dolent a mesura que s'allunya en els temps. Com a actuacions positives s'esmenten, de de la seguretat laboral al menor grau de drogues i delinqüència i, fins i tot, l'ambient de disciplina social i familiar que hi havia. Sense oblidar l'existència d'una dona de classe alta aferrissadament franquista únic exemple entre els entrevistats.

La influència de la *biografia*, referida a la infantesa i al model familiar, no apareix com un factor clarament decisiu en les opcions polítiques. Si bé en alguns casos la ideologia franquista/espanyolista, o la lliure pensadora, transmesa pels pares han persistit, per a la majoria dels entrevistats han estat les pròpies experiències i el context socioeconòmic on es mouen els que han marcat les directrius del seu pensament, actituds i comportament electoral.

Un punt que cal remarcar és el contrast que s'observa entre l'acritud de les crítiques que alguns manifesten contra Felipe González i el govern central i llur simpatia envers Pasqual Maragall i la seva actuació com a alcalde de Barcelona. És a dir, mentre no fan abstracció del PSC respecte del PSOE, sí que en fan de Maragall respecte dels socialistes en general.

4.2. ALGUNES RELACIONS ENTRE VARIABLES

Pel que fa a la *classe alta* -i atenint-nos al convenciment que els factors de diferenciació social són capaços d'explicar el comportament electoral i, sobretot, els arguments que s'addueixen per a aquest comportament- la no implicació, l'individualisme i l'espanyolisme es fan més patents que en la resta.

Per altra banda, tot i el caràcter contradictori que se sol atribuir a les *noves classes mitjanes*- potser seria més exacte qualificar-lo de caràcter acomodaticí- els entrevistats que pertanyen a aquesta capa social es mostren més implicats que els de l'estrat més elevat. Havent de destacar també la seva capacitat pel discurs de caràcter esquerranista, tant com pel de caire nacionalista, ja que és el grup on es declaren catalanistes en major proporció. Sense passar per alt la quasi total absència de partidaris de la dreta.

A la *classe baixa*, la col·locació a l'esquerra resulta majoritària, mentre que el nacionalisme, tot i ser-hi present és menor que en les capes mitjanes, trobant-se superat pel discurs de classe. La implicació en els moviments socials, ja que no en la política, es fa fortament palesa, sobretot entre els residents a Nou Barris, zona tradicionalment reivindicativa. Comprovació que posa en evidència el pes de l'entorn en les assumpcions i comportaments socials.

La confiança en *les accions de base* com a eina per a canviar la societat es troba més present entre els residents a Nou Barris que en qualsevol altre districte dels sis amb entrevistats. Postura que sovint apareix com una contraposició a la labor oficial dels polítics. Entre les classes alta i mitjana és on es valora menys el pes de les manifestacions o reivindicacions populars.

En resum, penso que a partir de l'anàlisi de les entrevistes s'ha obtingut una visió interessant i útil per a conèixer el caràcter de l'abstenció entre els més grans de trenta anys en un medi urbà. Un caràcter que comprèn tant els factors d'experiència personal com els factors històrics i polítics en què l'abstencionista es troba immersit.

Per altra banda, i ja acabant aquesta comunicació, crec que en aquests moments qualsevol recerca sobre l'abstenció caldria fer-la des de l'òptica de les noves situacions socials, polítiques i econòmiques que han sorgit des del 1990, any en què es van realitzar les entrevistes. Situacions com ara el creixement de l'atur, l'aprofundiment en les tesis independentistes des de la no violència, el tractat de Maastrich i la UE, l'enfosament de l'URSS, la pèrdua d'identitat dels partits comunistes i, fins i tot, dels socialistes, o la corrupció política i administrativa a Espanya aporten uns factors nous, capaços de determinar tant el comportament electoral com el discurs en què es pugui sustentar.

ESTUDIO SOBRE LOS VOTANTES VERDES EN CATALUNYA

Montserrat Baras

1. CARACTERÍSTICAS DE LA INVESTIGACIÓN

Esta investigación se plantea estudiar las características del electorado verde en Cataluña. Por el momento, en los primeros años noventa el electorado verde no ha llegado al 3 % del voto útil, el interés radica en que pese a su escaso peso político actual parece lógico pensar que es un electorado que puede, en un periodo de tiempo no muy largo, ampliarse considerablemente. Esta deducción se basa tanto en la evolución producida no hace mucho en los países de nuestro entorno, como en el aumento de la preocupación del ciudadano medio por el medio ambiente, lo que facilitaría su movilización por este tipo de opciones políticas.

Pero este crecimiento puede verse favorecido o dificultado por diversos factores, unos pueden ser diseñados voluntariamente por las élites políticas, otros son factores claramente involuntarios. Entre los primeros podemos pensar en la unificación de la oferta política electoral, y entre los segundos se encuentra la preocupación política sobre los temas medioambientales. Pero al margen de la rapidez o lentitud del crecimiento del voto verde es importante observar donde se sitúa en estos momentos este voto. Se trata por tanto de estudiar el modelo de electorado que es movilizado por la oferta verde en esta primera etapa, y poder observar si es un electorado con posibilidades de crecer o bien si es un segmento muy limitado de la estructura social. También queremos observar en qué zona del espectro ideológico se mueve y cual es la cercanía o lejanía de otras ofertas políticas.

Esta investigación tiene como base la encuesta política realizada por el Institut de Ciències Polítiques i Socials en el mes de noviembre de 1992 sobre el recuento de votos de las últimas elecciones generales de 1989. Se ha tenido en cuenta el

sondeo político realizado en noviembre de 1990 para poder advertir posibles desviaciones. Se ha de tener en cuenta que el poco peso numérico del votante verde hace que cualquier pequeña oscilación adquiera un excesivo relieve, por lo que se han de tomar con precaución las conclusiones obtenidas desde estas encuestas. Sin embargo hemos de resaltar que las personas que reconocen haber votado verde en estos sondeos constituyen el mismo porcentaje que los resultados de votación, por tanto podemos pensar que el votante verde no se esconde ni se fomenta. Así en las encuestas tenemos alrededor de un 2 % que reconocen haber votado verde y el voto obtenido por las listas verdes en Cataluña ha sido de 1,7 % sobre los votos válidos emitidos.

En este estudio me propongo observar en primer lugar como es el electorado de los partidos verdes catalanes, a partir de sus características sociodemográficas básicas: sexo, edad, nivel de estudios y nivel profesional. En segundo término sus posiciones políticas en los dos ejes fundamentales: izquierda derecha y nacionalismo. Centralismo y por tanto su cercanía o lejanía respecto a otros electorados de los partidos clásicos, y en tercer y último lugar cuales son sus posturas respecto a ítems básicos del sistema político. Con todo ello se pretende conocer hasta qué punto en estos momentos las diversas siglas verdes que participan en las elecciones movilizan un electorado que tiene, por sus características, posibilidades de aumentar o bien movilizan un electorado poco amplio en la sociedad, en qué segmento político se encuentran y hasta qué punto coinciden, se superpone o alejan de otras ofertas políticas.

Se parte de la hipótesis de que una oferta política verde tiene, objetivamente, grandes posibilidades de crecer. La limitación actual de su peso político puede obedecer a varias causas, en primer lugar a la división de ofertas políticas verdes que se presentan al electorado en este país, lo que no favorece su visibilidad; en segundo lugar, y creo que más importante, la oferta verde ha tenido un problema de oportunidad política, durante este periodo de creación y consolidación de la democracia en España, ha habido una escasa preocupación por los problemas medioambientales, y ha sido prioritario para el ciudadano la defensa y apoyo a aquellos partido que se definían en los ejes esenciales de su posicionamiento político. Dejando posiblemente para un segundo periodo político los temas de movilización sectorial, que también en Europa se desarrollan en una etapa más tardía del estado postindustrial.

Si observamos los países de nuestro entorno podemos ver como en los años setenta se inicia el surgimiento de nuevos partidos políticos entre los que destacan de forma clara los verdes. En los años ochenta van a tener en muchos países de Europa occidental un crecimiento rápido e importante, y ahora, en estos primeros años noventa, el crecimiento se ralentiza en algunos países pero en otros se expande. En los años setenta se inicia en toda Europa occidental una cierta crisis en los partidos clásicos de masas, se produce una disminución de la identificación partidista de los ciudadanos, y una mayor volatilidad electoral, una disminución de la participación electoral junto con el crecimiento de nuevas formas de participación ciudadana. Es, como acabamos de decir, el momento de

la eclosión de los partidos verdes. Que coincide con cambios en las actitudes políticas de los europeos. es el fin de la congelación de los *cleavages*, es lo que permite hablar a Inglehart de cambios hacia unas actitudes postmaterialistas.

Cuando en Europa occidental se creaba y adquirían fuerza los movimientos y los partidos ecologistas, en España se inicia el proceso de democratización y de creación de los partidos clásicos. Estos se crean por tanto en unas circunstancias muy diferentes a las de la Europa de postguerra. La maquinaria partidista ya no es el vehículo esencial para conectar con el ciudadano. No se puede hablar en propiedad de "partido de masas", esta es una etapa, tal como la define Duverger, que no se da en España. En el momento de creación de los partidos políticos en España la conexión del partido con el ciudadano no se realiza a través del militante y del aparato del partido, sino a través del líder y con el apoyo de los nuevos medios de comunicación de masas, especialmente la televisión. No es este el lugar adecuado para subrayar las características de apatía, abstención y falta de identificación partidista que caracterizan el sistema español, pero sí que se ha de hacer hincapié en que las dificultades que tienen los partidos políticos clásicos para conectar con la sociedad e incluso con su electorado, y que se encuentran asimismo en la Europa democrática, son temas que también atañen a los nuevos partidos políticos como puede ser el caso de los verdes.

En este periodo en España la preocupación política tanto de las élites como de los ciudadanos se centra sobre todo en crear un país normalizado con el entorno europeo y queda en un segundo término bastante lejano la preocupación sobre las consecuencias del desarrollo industrial. Solo en el momento en que el país ha alcanzado cotas paralelas a los países cercanos se empieza a pensar en el modelo de sociedad desarrollada. Parece que es ahora, en la década de los noventa, cuando puede ser el momento más idóneo para la expansión de este tipo de preocupaciones políticas.

2. EL ESPACIO POLÍTICO VERDE EN CATALUÑA Y EN ESPAÑA

Los partidos con etiqueta verde en España hacen su aparición en la arena electoral en las elecciones generales de 1982, pero se generalizan y son desde entonces estables a partir de las elecciones generales de 1986. Desde ese momento se presentan en todas las elecciones generales y en todas las autonómicas catalanas, también aparecen en algunos municipios en las elecciones locales, y en algunas localidades obtienen representación en el ayuntamiento. El éxito electoral en este periodo de 1986 a 1993 es escaso por no decir nulo, ya que no obtienen ninguna representación a nivel legislativo y ni siquiera rozan esa posibilidad. Durante este periodo las listas electorales que se presentan son estables. Hay cuatro ofertas con etiqueta verde. Los Verdes que se presentan en Cataluña con el nombre de Els Verds, Alternativa Verda que a veces mantiene relación con otros "alternativos" del resto de España, Vértice

Español Reivindicación Desarrollo Ecológico (VERDE), y Los Verdes Ecologistas.

Los resultados electorales durante esta etapa han tenido pequeñas oscilaciones. Cuando obtienen mejores resultados es en las elecciones al parlamento Europeo, en las otras confrontaciones electorales su peso electoral disminuye considerablemente, aún cuando ha ido aumentando paulatinamente en cada elección. Es de suponer que las opciones europeas ecologistas mucho más fuertes y con presencia en la Cámara hacen de tirón para las opciones españolas que también en este tipo de elecciones hasta ahora se han presentado divididas. Al Parlamento Europeo en el año 1987 se presentan Los Verdes y Alternativa Verda y sumandos obtienen 173.199 votos que representan el 0.90 % de los votos válidos emitidos. En 1989 se presentan las cuatro listas y la suma de todos sus votos es de 432.437 que significan el 2,94 %. El aumento es muy importante aunque insuficiente para obtener un solo diputado. Pero es el mejor resultado obtenido hasta el momento.

En las elecciones generales el aumento en estos años también ha sido importante aunque por debajo de las europeas. En 1986 se presentan por primera vez los partidos verdes que se han formado poco antes (en 1984), y que mantienen relaciones informales y de observadores con los partidos verdes europeos, la suma global de votos es de 89.794 que significa un porcentaje de 0.45 % sobre los votos válidos². En las elecciones generales de 1989, realizadas poco después que las europeas, obtienen 330.915 votos que es el 1,7 % de los votos. Hay por tanto una pérdida de votos respecto a las europeas, esperable, por el diferente significado de ambas elecciones, pero con un crecimiento importante respecto a lo anterior elección del mismo tipo. Este voto emitido en las elecciones generales de 1989 es el que se ha tomado en consideración para estudiar la base del ecologismo político en Cataluña.

3. CARACTERÍSTICAS SOCIODEMOGRÁFICAS DEL VOTANTE VERDE EN CATALUÑA

Las personas que reconocen en los sondeos haber votado por listas verdes configuran un retrato robot que es bastante similar a los votantes del resto de Europa occidental. El votante verde en Cataluña es joven, y con alto nivel de estudios. Y en lo que se diferencian es en la base social, ya que en Europa occidental pertenecían es en la base social, ya que en Europa occidental pertenece habitualmente a la clase media, y por el contrario aquí denota una

1. Sobre las ofertas verdes en España se puede ver PIULATS, O. «Aportaciones para una historia reciente del movimiento verde». *Integral* 112, 1989. BARAS, M. *Los partidos políticos Verdes en Cataluña*. Working Paper, 47, 1992. Institut de Ciències Polítiques i Socials. Barcelona.

2. Se presentan Alternativa Verda en Cataluña y Los Verdes en el resto de España sin competir entre ellos y Partit Ecologista de Catalunya en Cataluña y VERDE en el resto de España también sin competir.

clase baja o media-baja. Tanto Muller-Rommel (1985),³ como Biorcio (1988)⁴ y Sainteny (1991)⁵ retratan a los electores verdes con las características del joven, instruido, y perteneciente a las capas medias sociales, con profesiones poco perteneciente a las capas medias sociales, con profesiones poco implicadas en el proceso productivo: amas de casa, estudiantes, artistas y enseñantes. Con este perfil se podría pensar en aplicar las tesis de Inglehart y reconocer aquí una prioridad de los valores postmaterialistas que está presente en las nuevas generaciones crecidas tras una etapa de prosperidad material, que facilita el énfasis en "la autoexpresión, el sentimiento de pertenencia a la comunidad y la calidad de vida" (Inglehart, 1991, 58).⁶ Pero es más discutible intentar adaptar las tesis de Inglehart a la realidad política española. Ya que aunque es indiscutible en estos momentos la estabilidad de la democracia política en España, las características básicas del sistema político son todavía muy diferentes a nuestros socios de la Unión Europea. Este sistema se basa tanto en fórmulas de ingeniería constitucional, que son comunes con las europeas, como en actitudes y comportamientos políticos de los ciudadanos, las élites y los partidos políticos y demás ajes básicos del asociacionismo voluntario, y aquí obtenemos resultados sustancialmente diferentes de nuestros países vecinos. El ciudadano español muestra menor confianza interpersonal, más apatía política, mayor abstencionismo, mayor volatilidad electoral y menor identificación partidista. Esta distancia en la cultura política del ciudadano puede provenir, siguiendo a Inglehart y Rabier (1984),⁷ del distinto grabado de desarrollo económico, pero también creo que deberíamos tener en cuenta que la dinámica de las élites y de los partidos políticos durante las primeras décadas de la democracia fomentó que los ciudadanos, para mantener su lógica y coherencia política, tuviera que cambiar su comportamiento electoral (Gunther, 1989, p. 102).⁸ Esta suma de comportamientos, que posiblemente se difuminen con el tiempo, y el menor nivel de desarrollo económico ha limitado en España el desarrollo y éxito de las tesis postmaterialistas.

En la encuesta realizada en 1992 el votante verde catalán es eminentemente masculino en proporción de tres a uno, es casi el único partido que muestra un

3. MÜLLER-ROMMEL, F. «The Greens in Western Europe. Similar but Defferent». *International Political Science Review*, 6, (1985), p.438-499.

4. BIORCIO, R. «L'elettorato verde». En: BIORCIO; LODI [De.] *La sfida verde. Il movimento ecologista in Italia*. Padova: Liviana Editrice, 2988. p.188.

5. SAINTENY, G. *Les Verts*. París: PUF, 1991, p.82.

6. INGLEHART, R. *El cambio cultural en las sociedades industriales avanzadas*. Madrid: siglo XXI, 1991.

7. INGLEHART; RABIER «La confiance entre les peuples: déterminants et conséquences». *Revue Française de Science Politique* 34, 1 (1984).

8. GUNTHER, R. «Leyes electorales, sistemas de partidos y élites: el caso español» *REIS*, 47 (1989).

electorado tan descompensado (solo Iniciativa per Catalunya tiene también una preponderancia de elector masculino, pero en proporción más atenuada). Sin embargo en la encuesta de dos años antes los votantes se dividen por igual entre ambos sexos (51, 2 % hombres y 48, 8 % mujeres). En Europa el electorado se divide tanto en predominantemente femenino, caso de Francia, como masculino, caso milanés. En el caso francés ligeramente más nutrido de mujeres, se encuentra un amplio sector de amas de casa, en cambio entre los militantes verdes milaneses encontramos una proporción de hombres de tres a una mujer según el estudio de Lodi i Diani (1988).⁹ En la República Federal Alemana los resultados han ido evolucionado, en el periodo de 1983-1987 el electorado era ligeramente más masculino, pero en 1987 el porcentaje de mujeres se acentúa (Riechman, 1991, p. 158).¹⁰

La característica principal del electorado verde reconocida por todos los autores es la juventud. Todos los estudios apuntan el mismo dato: la juventud del apoyo al ecologismo político. Boy (1981) y Sainteny (1991) para Francia, Riechamann (1991) para Alemania, Haerper (1989)¹¹ para Austria, Lodi i Diani en Italia (1988) están de acuerdo con esta característica.

TABLA 1
Recuerdo de voto a partidos políticos según edades

edad	total	PP	CIU	Verdes	PSC	IC
18/24	15,1	10,4	4,5	28,0	3,7	4,5
25/34	20,2	10,4	15,9	40,0	21,5	34,1
35/50	27,2	33,3	25,0	20,0	35,5	38,6
51/64	20,8	22,9	27,8	12,0	20,6	15,9
+ 65	16,8	22,9	26,7	-	18,7	6,8

Fuente: ICPS. *Enquesta política a Catalunya*.

Record de vot Generals 1989. Barcelona, noviembre de 1992.

El electorado verde en Cataluña es, como en el resto de Europa, también un electorado joven.

La juventud catalana se muestra en esta encuesta más abstencionista que sus mayores, la mayoría de los menores de veinticinco años reconocen no haber votado en las elecciones. Más exactamente, el 62, 4 % de esa cohorte de edad reconoce no haber votado, y el 14, 9 % no lo sabe o no contesta, y un 3,3 % dice

9. LODI; DIANI. «militanti ecologisti in un'area metropolitana» en: BIORCIO; LODI. *La sfida verde*. Padova: Liviana Editrice, 1988.

10. RIECHMANN. *¿Problemas con los frenos de emergencia? Movimientos ecologistas y partidos verdes en Holanda. Alemania y Francia*. Madrid: Editorial Revolución, 1991.

11. Haerper. «Austria: The "United Greens" and the "Alternative Left/Green Alternative».
En: MÜLLER-ROMMEL. [De.] *New politics in Western Europe* London, 1989.

haber votado en blanco. Por lo que la participación con color político se produce en un segmento minoritario de esa edad. Dentro de esa participación política destacan los socialistas con el 6,6 % del voto joven, el CIU con el 4,4 % y los verdes con el 3,9, lo que nos muestra la importancia de esa opción política dentro de la juventud.

La siguiente cohorte de edad expresa una mayor participación política (aún cuando el abstencionista es más de una sobre cuatro los verdes disminuyen su importancia. El partido más fuerte continúa siendo el socialista y a bastante distancia le sigue el CIU, pero el voto verde se reconoce en un 4,1 %, sector más escaso ya que el abstencionista ha menguado considerablemente. Entre la franja de edad más activa (las de treinta y cinco a cincuenta en donde los partidos políticos absorben su base electoral los verdes son claramente muy débiles. Solo el 1,5 % les vota, el mismo nivel que obtiene el voto blanco.

El votante verde europeo es similar en edad, según la tabla de Müller-Rommel la juventud del votante alemán destaca sobre los demás países, pero en todos ellos bastante más de la mitad no han llegado a la edad más activa. Pese al exiguo voto verde catalán la franja de edad que moviliza es la misma que en el resto de Europa occidental.

En cuanto a su *procedencia geográfica* el electorado verde es básicamente de origen catalán, con poca presencia de originarios de Andalucía muy por debajo de la media. Pero en el uso de la lengua catalana se sitúan casi exactamente en la media. Casi la mitad tiene el castellano como lengua familiar (48 %), el 40 % tiene el catalán, y el 12 % restante utiliza ambas familiarmente. Pero su conocimiento de la lengua catalana es, según la encuesta, muy alto. Tres cuartas partes no solo lo entiende y lo habla sino que también lo escribe.

El nivel de estudios del elector verde es bastante más alto que la media del electorado. La encuesta nos señala que el nivel de estudios de los catalanes es el siguiente: 71,1 % tiene estudios básicos, 17 % estudios medios, y 11,9 % estudios universitarios.

TABLA 2
Nivel de estudios de los electores por partidos

nivel de estudios	total	PP	CIU	Verdes	PSC	IC
sin	3,8	4,2	1,1	0	5,9	6,8
básicos	67,3	58,3	72,7	36,0	74,4	59,1
medios	17,0	18,8	13,1	40,0	13,1	11,4
universitarios	11,9	18,8	13,1	24,0	6,5	22,7

Fuente: Encuesta ECPS noviembre de 1992.

TABLA 3
Características sociodemográficas de los votantes de partidos verdes en tres naciones
(en porcentajes)

variables	Francia	Alemania	Bélgica
edad			
15/24	37,4	53,3	33,0
25/34	30,5	23,1	34,6
35/44	13,0	9,7	13,6
44/54	8,5	5,6	12,0
+ 55	10,6	7,4	6,8
educación			
baja	32,3	19,3	24,6
media	30,0	25,2	34,0
alta	19,1	16,9	28,3
estudiando	17,8	37,7	11,5

Fuente: Müller-Rommel «Greens in Western Europe» International Political Science Review. Vol. 6 núm. 4 (1985) p.495.

La juventud del electorado que vota verde hace que se pueda beneficiar de la expansión educativa que ha habido en España desde el inicio de la transición. Las franjas de edad más jóvenes tienen perceptiblemente un nivel educativo más alto. Sin embargo seguramente no todo el nivel de estudios puede ser explicado a través de la variable de la edad, sino también se puede buscar la explicación a través de la mayor preocupación ecologista y por el medio ambiente que muestran las personas de mas alto nivel de estudios. Por tanto podría darse una explicación a la inversa. Es el alto nivel educativo el que fa facilita la adscripción a votos ecologistas.

Si observamos las características sociodemográfica el electorado verde catalán es también en esto, muy parecido al del resto de Europa. El nivel de estudios de los electores verdes catalanes es similar a sus homólogos europeos, es decir se nota un nivel más elevado que el de la media, pero respecto a sus homólogos el nivel bajo aumenta de manera importante, y el porcentaje de estudiantes baja (en Cataluña es del 8,0 %), estas diferencias pueden ser atribuidas al menor nivel educativo de los españoles respecto a los europeos, aun cuando en los últimos años se ha realizado un esfuerzo importante que ha tenido su antecedente en el aumento educativo europeo en los años setenta, que en España se realiza en los ochenta, pero los resultados de este esfuerzo educativo seguramente solo serán visibles a nivel electoral dentro de algunos años.

Estas diferencias educativas se reflejan también en las características profesionales. Profesionalmente el nivel de los votantes verdes es bajo y medio-bajo. Hay un porcentaje muy alto de obreros, que les sitúa muy cerca de los partidos de izquierda, y también con importante presencia de empleados, que les acerca a los partidos de centro.

TABLA 4
Profesiones de los votantes según el partido al que dicen votar

	total	PP	CIU	PSC	IC	Verdes
*	8,3	14,6	13,6	5,5	6,8	0,0
cuadro	3,2	6,3	5,7	2,2	6,8	8,0
empleado	14,2	12,5	10,2	13,1	15,9	28,0
obrero	18,2	8,3	13,6	22,1	36,4	40,0
agricultura	0,8	6,3	0,0 ?	0,3	0,0	0,0
ama de casa	28,3	25,0	30,1	33,0	11,4	12,0
**	20,2	20,9	23,3	21,2	20,5	4,0
estudiante	7,0	6,3	3,4	2,5	2,3	8,0

* empresarios, profesiones liberales y autónomos

** jubilados y parados.

Fuente: Encuesta política del ICPS, noviembre de 1992.

En el núcleo más alto profesionalmente, el formado por profesionales liberales, empresarios y autónomos no encontramos voto verde. El núcleo más fuerte de los votantes se autoconsidera obrero (con el 40 %), el núcleo medio profesional formado por los cuadros y a los empleados constituye el 36 % de sus votantes lo que es bastante más amplio que en la generalidad de los votantes, y hay un amplio sector no productivo, del 24 %, aunque más escaso que entre los votantes y también que en otros partidos, entre ellos destacan las amas de casa con el 12 % y, sobre todo, el sector de los estudiantes que se destaca entre los demás partidos políticos, aunque como ya hemos dicho, es un sector más reducido que en los votantes verdes europeos. Se percibe su escasa penetración entre los parados y jubilados, numerosos entre las demás formaciones tanto de derechas como de izquierdas y también numerosos entre los votantes. Pondríamos decir que el electorado verde se sitúa entre los núcleos profesionales medio-bajo, y que su estructuración está más cerca de los partidos de izquierda que de derecha. Guarda bastantes similitudes con el elector comunista catalán.

TABLA 5
Ocupacional según países

variables	Francia	RFA	Bélgica
productivos	26,1	17,1	28,3
no productivos	29,2	20,9	27,7
asalariados	24,3	22,3	26,2
estudiantes	17,5	37,5	15,2
no contesta	2,9	2,2	2,6

Fuente: Müller-Rommel. «The Greens in Western Europe. Similar but different». En: *International Political Science Review*. Vol. 6, núm 4 (1985), pág. 495.

Las categorías empleadas por Müller-Rommel son distintas a las de nuestra encuesta. A pesar de ello se puede observar el paralelismo existente entre los europeos y las diferencias respecto a los catalanes. En primer lugar podemos ver que ninguna de las categorías establecidas por Müller-Rommel es claramente dominante sobre las demás, mientras que en las nuestras hay una cierta preponderancia de los obreros. En segundo lugar, y como ya es lugar común, se puede subrayar el amplio porcentaje de estudiantes, muy por encima de la media del electorado, también en Cataluña los verdes obtienen mayor representación entre los estudiantes que otras fuerzas políticas, y están por encima que la media del electorado, pero en un porcentaje bastante menor que en los países estudiados por Müller-Rommel (Tabla 4).

En definitiva las características sociodemográficas del elector verde catalán guardan ciertas analogías con sus homónimos europeos. Es un lector hombre, joven, de cierto nivel cultural y de clase media y, aquí, de clase media-baja.

4. LA UBICACIÓN IDEOLÓGICA DEL VOTO VERDE

Los votantes verdes manifiestan mayor interés por la política que el resto de los votantes de los demás partidos políticos. Y mucho más que la media del electorado según las diferentes encuestas del CIS, y los estudios de López Pintor, entre otros. Los verdes declaran tener "mucho interés por la política" el 8 % de su electorado y "bastante" el 36 %, el 32 % declara "poco interés" y el 25 % "ningún interés". El electorado catalán que declara el menor interés es el del PP con el 39,6 % de "ningún interés" y el 37,5 de "poco interés".

Dentro de esta cierta politización, el electorado verde muestra una doble cercanía política a otros partidos políticos, como veremos en este apartado.

A la pregunta sobre simpatía y proximidad ideológica, los verdes muestran el menor nivel de fidelidad partidista (aunque algo más que los votantes del Partido Popular), ya que solo el 60 % de ellos se declara a favor de la opción verde, y el 8 % se declara cercano a Iniciativa, y el 4 % a ERC, y hay un alto 28 % de "a ningún partido". Los otros electorados son más altos en la fidelidad a su partido político, el 81 % de ERC, el 75,6 % de CIU, el 75 %. Entre estos electorados el 2,3 del de IC se muestra cercano a los verdes, pero su mayor proximidad la muestran los abstencionistas con el 5,6 % cercano a los verdes.

Pero si la pregunta se hace sobre la intención de voto los verdes aún demuestran menor fidelidad. En las elecciones autonómicas declaran que repetirían voto verde el 52 % de sus anteriores votantes y, si las elecciones fuesen municipales la proporción disminuye al 44 %. Es la menor fidelidad, si excluimos otra vez a los votantes populares, dentro del espectro de los partidos políticos. De acuerdo con esta falta de fidelidad partidista la intención de voto se desplaza en su mayoría a otros partidos políticos. Y se manifiesta la clásica actitud de diferenciación según el tipo de elección. En las elecciones autonómicas el voto se desplaza a partidos

de ámbito catalán el 20 % a CIU, y el 12% a ERC, el 4 % se dirige a IC, y el 12 % restante queda indefinido. No hay ninguna manifestación de intención de voto hacia los socialistas. En cambio en este tipo de elección quienes muestran más tendencia en el cambio de voto hacia los verdes es precisamente el PSC, en el cual el 0,9 de sus votantes se dirigiría hacia los verdes, lo que significaría el 10,3 % del total del voto verde. En las locales el cambio de voto se modifica. Y el voto verde se desvía de forma importante hacia las formaciones de izquierda el 12 % a IC, y también el 12 % al PSC. El voto a partidos de ámbito catalán se reduce al 8 % tanto a CIU como a ERC.

Las preferencias nos indican que el electorado verde está próximo a las posiciones nacionalistas de centro izquierda, y quizás podríamos intuir unas ligeras diferencias entre los electorados de las distintas formaciones políticas ecologistas que se presentan a elecciones, o por el contrario que estos electorados son claramente intercambiables y que por tanto la única posibilidad de éxito para las siglas verdes es la unificación política. Pero este electorado es demasiado escaso para que las grandes tendencias puedan ser observadas. Sin embargo mirando como responde ante los "ítems" clásicos de la izquierda/derecha y del nacionalismo/centralismo podríamos intentar corroborar o contrastar estas hipótesis.

El autoposicionamiento en la escala ideológica de izquierda derecha nos confirma la anterior percepción de posicionamiento de centro-izquierda del electorado. También se percibe un mayor nivel de dificultad para ubicarse que en el resto de los electorados.

TABLA 6.
Autoposicionamiento del electorado catalán según recuerdo de voto en las elecciones generales de 1989.

	Total	PP	CIU	ERC	PSC	IC	Verdes
extrema izquierda	1,5	0,0	0,6	14,3	1,2	4,5	0
izquierda	19,4	2,1	5,7	52,4	31,2	70,5	20
centro izquierda	23,4	4,2	20,5	28,6	38,6	20,5	20
centro	26,7	20,8	45,5	4,8	13,7	2,3	32
centro derecha	9,4	39,6	20,5	0	4,0	0	12
derecha	3,9	27,1	4,0	0	2,5	0	0
extrema derecha	0,5	4,2	0,0	0	0,3	0	0
ns/nc	15,2	2,1	3,4	0	8,4	2,3	16

Fuente: Encuesta política. ICPS, noviembre de 1992

En la escala catalanismo-españolismo los votantes verdes se sitúan mayoritariamente en la opción intermedia de "tan español como catalán", y el escalonó siguiente está constituido por el "más catalán". Las posiciones de

"únicamente español" y "más español que catalán". Las posiciones de "únicamente español" y "más español que catalán" no obtienen ningún adeptos. Por lo que podemos ver a los votantes verdes como un núcleo de apoyo a la identidad dual, y al catalanismo político, es decir, estarían dentro de la cultura de un nacionalismo no excluyente, base de una autonomía política sin tacañería por parte del gobierno central.¹²

Según estas dos escalas básicas de los *cleavages* políticos de Cataluña los verdes se ubican claramente en el centro del espectro político. De centro ligeramente sesgado hacia la izquierda. Y en la escala nacionalismo ver sus centralismo se ubican claramente apoyando la autonomía política.

En resumen si buscamos un modelo del votante verde en Cataluña podríamos decir que es joven, con un nivel cultural bastante más alto que la media, de procedencia social baja o medio-baja, más baja que la propia, con profesión de nivel medio u obrero y con posición política de centro-izquierda y catalanista.

Se puede decir que el voto verde está ubicando en un amplio sector de la población. Pero el éxito o fracaso de una opción política depende de otros muchos factores y no únicamente de la amplitud de sus espectro social.

**CUADRO DE RESULTADOS ELECTORALES DE LOS
PARTIDOS VERDES EN ESPAÑA
Elecciones Generales**

	1986		1989	
	votos	%	votos	%
LV	31.909	0,16	153.514	0,79
AV	29.567	0,15	25.978	0,13
VERDE	16.572	0,08	21.235	0,11
PEC	11.746	0,06	-	-
LVE	-	-	127.889	0,66
MV	-	-	1.368	0,01
PEE	-	-	931	0,00

LV: Los Verdes, en Cataluña en 1989 Els Verds.

AV: Alternativa Verda.

VERDE: Vértice Español Reivindicación Desarrollo Ecológico.

PEC: P. Ecologista de Catalunya.

PEE: P. Ecologista de Euzcadi.

12. Para este tema es importante ver MONTERO; TORCAL «Autonomías y Comunidades Autónomas en España: preferencias, dimensiones y orientaciones políticas». En: FIGUEROA; MANCISIDOR [Coor]. *Poder político y Comunidades Autónomas*. Vitoria-Gasteiz, 1991, 125 y siguientes.

	1993	%
Los Verdes	150.632	0,64
Los Ecologistas	78.100	0,33
Els Verds - CEC	36.683	0,16

Los Ecologistas: en Cataluña con el nombre de Partit Ecologista de Catalunya.

Els Verds-Confederació Ecologista de Catalunya.

**Elecciones al Parlament de Catalunya
1988**

	votos	%
EV	8.105	0,30
AV	16.346	0,61
LVE	8.730	0,33
PEC	5.927	0,22

EV: Els Verds.

AV: Alternativa Verda.

LVE: Los Verdes Ecologistas.

PEC: Partido Ecologista de Catalunya.

Elecciones al Parlamento Europeo

	1986		1989	
	votos	%	votos	%
LV	31.909	0,16	153.514	0,79
AV	29.567	0,15	25.978	0,13
VERDE	16.572	0,08	21.235	0,11
PEC	11.746	0,06	-	-
LVE	-	-	127.889	0,66
MV	-	-	1.368	0,01
PEE	-	-	931	0,00

**RESULTADOS ELECTORALES DE LAS CANDIDATURAS VERDES EN CATALUÑA
(VOTOS EN CADA PROVINCIA)**

Elecciones Generales

1986

LV	-	-	-	-	-
AV	14.789	3.114	2.222	2.603	22.728
VERDE	11.746	-	-	-	-

1989

EV	18.089	-	-	1.355	19.444
AV	18.518	3.188	2.216	2.056	25.978
EVE	19.573	2.097	1.186	1.550	24.406
PEC	8.110	-	723	1.221	1.944

Elecciones al Parlament de Catalunya

1988

EV	6.096	770	510	729	8.105
AV	11.589	2.228	1.265	1.264	16.346
EVE	6.526	866	645	693	8.730
PEC	5.017	-	-	910	5.927

Elecciones al Parlamento Europeo

1987

LV	18.374	1.791	1.405	1.771	23.341
AV	17.401	2.693	1.677	4.585	26.356

1989

LV	24.553	1.503	1.050	1.903	29.009
AV	27.161	3.021	1.854	2.453	34.489
LVE	26.369	1.464	950	1.707	30.490
VERDE	9.437	586	409	768	11.200

AV: Al Alternativa Verda

EV/LV: Els Verds /Los Verdes.

LVE: Los Verdes Ecologistas.

VERDE: Vértice Español Reivindicación Desarrollo Ecológico, en Catalunya PEC: Partit Ecologista de Catalunya.

DIFERÈNCIA I PROCESSOS D'INFORMACIÓ:
NOTES PER A UNA ANÀLISI
INSTITUCIONAL DEL DRET

Pompeu Casanovas

Filla: No ho entenc.

Pare: Sí. El punt és que el propòsit d'aquestes converses és descobrir les "regles". És com la vida -un joc el propòsit del qual és descobrir les regles, les regles que estan sempre canviant i són indescobribles.

Filla: Però jo no diria que això sigui un joc, papà.

Pare: Potser no. Jo l'anomenaria un joc (game), o d'alguna manera "joc" (play). Però no és certament com els escacs o la canasta. És més com el que els gatets i els gossets fan. Potser. No ho sé.

Filla: Papà, per què juguen els gatets i els gossets?

Pare: No ho sé, no ho sé¹

1. INTRODUCCIÓ: EL QUE ELS GATETS I ELS GOSSETS FAN

L'objectiu d'aquesta ponència no és parlar de cadells. Almenys no és aquest el meu propòsit, encara que, d'alguna manera, podria estar-hi relacionat. El meu objectiu, avui, en canvi, és parlar de jocs, de regles, d'esdeveniments i de processos d'informació. Preferentment, dels processos relacionats amb l'anàlisi del funcionament efectiu dels grups humans que componen institucions. Així, efectuaré una breu presentació del treball que intentem dur a terme al Seminari d'Antropologia i Sociologia del dret del Departament de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona.

1. Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, New York: Ballantine Books, 1972, 19776, p. 19-20.

Perseguiré aquests objectius en la meua presentació: (I) en primer lloc, expressaré alguns dubtes sobre alguns pressupòsits habituals en sociologia jurídica; (I) en segon lloc, enumeraré breument objectius i preguntes; (I) exposaré, finalment, però de manera merament exploratòria, obert a crítiques i objeccions, alguns elements metodològics que poden resultar útils per a ajudar-nos a representar millor el funcionament actual de les institucions. Aquest apartat és el que dona títol a la ponència. Jo tampoc sé molt bé per què juguen els cadells. Ni tan sols si segueixen un patró preestablert o responen a algun tipus de "regla" en llur aprenentatge. Puc observar, tanmateix, el que fan. I, abans d'anticipar qualsevol hipòtesi funcionalista -e.g., juguen *perquè* compleixen les funcions f_1 , f_2 , ... f_n -, puc preguntar-me què és exactament el que observo, i com ho faig.

2. SOBRE LA PERSPECTIVA DE RECERCA

Si algú em demanés què entenc per "institució" em posaria en un compromís. Podria, segurament referir-me a precedents il·lustres, com el de Mauss o el d'antropologia política de Godelier. Però això no contribuiria a aclarir les coses, perquè no delimitaria el meu ús del terme. I menys, encara, el meu ús teòric.

El Penguin diu: "el terme (institució) és àmpliament usat per a descriure pràctiques socials que són regularment i contínuament repetides, són mantingudes per normes socials, i tenen una gran importància en l'estructura social. Com «rol», el terme es refereix a models establerts de conducta (established patterns of behavior), però la institució és contemplada com un ordre superior, com una unitat més general que incorpora una pluralitat de rols".² L'escola, e.g., com a institució acobla els rols de professor, alumne, pares, inspectors... I sobre aquesta conceptualització el Penguin segueix classificant: (I) institucions econòmiques (que serien les que produirien i distribuïrien béns i serveis); (II) institucions polítiques (que regularien l'ús des i accés al poder); (III) institucions d'estratificació (que determinarien la distribució de posicions i recursos); (IV) institucions de parentiu (relatives al matrimoni, la família, la socialització); (V) institucions culturals (relatives a les activitats religioses, científiques i artístiques).

Els termes de "rol", "funció", "estructura" i "institució", en aquest context, corresponen a un llenguatge que forma part del bagatge conceptual del propi investigador.³ De vegades, aquest bagatge correspon a una visió teòrica, de

2. *The Penguin Dictionary of Sociology*, Nicholas Abercrombie, Stephen Hill, and Bryan S. Turner, London: Penguin Books, 1984, 19882, p. 124.

3. Cfr. G. Bateson, [op. cit.] p. 61 i següents. Vegeu també, l'epíleg de 1958 a la seva investigació de camp sobre els latmul -*Naven* (1936)-. "Aquests conceptes ['ethos', 'eidos', 'sociologia', 'economia', 'estructura cultural', 'estructura social', 'economia'...] tenen un ordre de realitat objectiva. Són realment descripcions dels processos de conèixer adoptats pels homes de ciència. però afirmar que 'ethos' o 'estructures socials' tenen més realitat que aquesta equival a incórrer en la falàcia de Whitehead de la malposició del concret. La

vegades a una mera filosofia social. Però és fàcil de veure que els termes refereixen en funció de llur correlació en el discurs de l'investigador, i no directament. Hom pressuposa, doncs, que les variables ja són encabudes en la categoria de "rol" i "funció". En certa manera, "existeix" la funció de "professor". La conducta observada és ja la conducta d'"un" professor i esdevé així una instància de la pròpia funció. D'aquesta manera, els pressupòsits d'aquest discurs configuren un objecte abstracte d'anàlisi que, al capdevall, resulta dependent de les categories utilitzades.

Amb la sociologia del "dret", sol succeir una cosa similar. No és infreqüent trobar en la literatura corrent expressions com "el sistema jurídic d'una societat", "les regles que componen el sistema jurídic", "les funcions del dret són ...". I més encara: hom parla de les "normes", de l'"eficàcia" de les normes, de la "vàlidesa" normativa i dels "operadors" del dret amb la pretensió que tothom sap de què s'està parlant o amb l'esperança que, al cap i a la fi, existeix algun referent per a les expressions utilitzades. Òbviament, algun conjunt d'elements o entitats conceptuals anomenat "dret". Els termes anteriors corresponen, en part, a prestacions de la denominada "teoria del dret" i, en part, a formulacions que pretenen descriure els fenòmens "jurídics". Al funcionalisme implícit del vessant "sociològic" de les "teories" del dret⁴ respon el positivisme implícit del vessant teòric-jurídic de les "sociologies" del dret⁵.

No és fora de lloc assenyalar en aquest punt que la qüestió no se soluciona amb definicions. No és de la claredat semàntica dels termes del què es tracta, sinó de la perspectiva de l'investigador que defineix els termes. M'explicaré. Si jo tinc clar, per exemple, que joestic buscant alguna cosa com una trama de conceptes que em permetin entendre el llenguatge utilitzat per legisladors, jutges, advocats i juristes, aleshores no tindrè cap problema per a comparar el "dret" amb un "joc" -

trampa o il·lusió -com moltes altres- desapareix quan s'arriba a aplicar el tipus lògic correcte. Si 'ethos', 'economia', etc., són paraules en el llenguatge que descriu com els homes de ciència organitzen les dades, aleshores aquestes paraules no poden emprar-se per a 'explicar' fenòmens, ni hi pot haver categories de fenòmens 'etològics' o 'econòmics'. Naturalment, les persones poden estar influïdes per teories econòmiques o per falàcies econòmiques, però no és possible que estiguin influïdes per l'"economia". 'L'economia' és una classe d'explicacions, no és un explicació de quelcom en si mateixa". *Una unidad sagrada. Pasos ulteriores hacia una ecología de la mente.* (1991), Barcelona: Gedisa, 1993, p. 89-90.

4. Aquest funcionalisme tàcit i acríticament adoptat és detectable en l'obra dels tres teòrics del dret més importants del segle XX: Hans Kelsen, Herbert Hart i Alf Ross.

5. Vegeu e.g. N. Luhmann, *Sistema jurídico y Dogmática Jurídica* (1974), Madrid: Centro de estudios Constitucionales, 1983. Les "teories" sistèmiques -de Luhmann, de G. Teubner- accepten amb massa facilitat que els fenòmens de complexificació i diferenciació operen en una mena d'"esquismogènesi" normativa. Aquests conceptes només tenen sentit (en la cibernètica de Wiener i en l'ecologia de la ment de Bateson) si hom pren al peu de la lletra el significat d'"informació" en presència de processadors.

sigui el noble joc dels escacs⁶ o el no menys aristocràtic del criquet.⁷ I el nivell d'abstracció en el qual em situo em durà directament a assumir una ontologia de base, i a discutir-ne els fonaments filosòfics. Per valuosa que sigui la comparació, tanmateix, no puc evitar de preguntar-me tot seguit què és exactament el que aclareix aquest aclariment conceptual que acaba sempre en una discussió de fonaments. A tot estirar hauré establert un espai semàntic complex, al qual només podré referir per metàfora o metonímia l'abast dels termes usats per advocats, jutges i juristes. O sia: consideraré la conducta dels subjectes com a funcions del llenguatge que parlen, en el ben entès que el que parlen només pot ser un llenguatge, a més, un llenguatge especial, "jurídic". Finalment, *assimilaré* els seus conceptes als que construeixi jo sobre "allò jurídic". Però, amb aquesta manera d'operar, no asseguro que entengui de què parlen i com ho fan en realitat.

El que estic proposant és canviar el nivell d'abstracció i les pressuposicions inicials. No donar per descomptat que ens movem en un àmbit de "regles", o "sistema" de "normes jurídiques" que pot ser comparat sota un determinat aspecte amb els jocs, sinó deixar *sense* especificar l'objecte de l'anàlisi respecte al "jurídic", perquè, de fet, l'única cosa que se'ns presenta al davant és un conjunt de comportaments humans que no sabem com opera (ni si és comparable a cap "joc").

D'aquesta manera, no ens mourem dins del "dret", ni intentarem fer una enigmàtica "sociologia del dret" (que, sia dit de pas, pressuposa també la definició de "dret"), sinó que ens plantarem, senzillament, en el si d'un grup humà que es comunica entre ell i fa coses en conjunt sota l'auto-qualificació de "jurídiques". Si s'adopta aquest punt de partida, aleshores hom deixa que els problemes, les variables rellevants i les solucions es vagin delimitant progressivament a partir de la construcció de dades en el treball de camp. No es tria d'antuvi una direcció determinada, perquè aquesta ja és implícita en la conducta (verbal i no verbal) de les interaccions intra i inter-grupals que *aprèn* l'investigador. És a dir, es considera seriosament el fet que els homes generalment saben el que fan i que, amb la mateixa generalitat, tendeixen a ignorar com i per què ho saben.

Reivindico, doncs, també, la inespecificació inicial del terme "institució". Probablement, les "institucions" -en algun sentit similar al del Penguin- es trobin molt més arrelades del que ens pensem en la nostra conducta, en la nostra

6. Cfr. Alf Ross, *On Law and Justice*. London: Stevens & Sons Limited, 1958, Cap. I.

7. Cfr. H. L. A. Hart, *The Concept of Law*. Oxford University Press, 1961, Cap. III, 1. "The content of laws".

8. "Joc" és una noció d'un tipus lògic superior a "acció". El terme "acció" pot ser considerat no en si mateix (com és també normal en moltes filosofies de l'acció), sinó designant un fragment separat del flux de la conducta per un observador o pel mateix individu. En canvi "joc" -o "delicte"- no són noms d'accions particulars sinó que es refereixen a *classes* d'accions que es classifiquen d'acord amb la visió que l'organisme té del *context* en què està actuant. Cfr. Bateson (1976, 1977), [op. cit.] 1991, p. 214, 270-271.

cultura, en la nostra ment. Però tampoc ho sé. Cal arriscar-se a descobrir què hi ha sota l'ús concret tant de verbs que semblen especialment "jurídics" -"comprar", "vendre", "delinquir", "castigar", "contractar", "regular", "aplicar", "penar"... - com en els representacions més habituals a través de termes molt més anodins - "família", "treball", "vacances", "amistat", "por". Potser els fils capilars de la representació cultural de les actituds més personals aguantin principis importants d'organització política que tenen poc a veure amb els termes amb què la "ciència" política i jurídica contemporània pretén estudiar les organitzacions humanes.

He de fer dues matisacions aquí que no són de detall. En primer lloc, això darrer va ser posat de manifest ja per l'obra pionera de Leon Fastinger, Gregory Bateson i l'Escola de Palo Alto⁹ fa un bon grapat d'anys, i només l'entestament de les ciències socials en perspectives vuitcentistes explica que, fins i tot ara, després de la utilització massiva de llurs resultats per metodòlegs crítics de la teoria dels jocs com Jon Elster,¹⁰ se segueixi ignorant la seva importància. Resulta altament estimulante resseguir pas a pas com, després de la Segona Guerra Mundial, les ciències empíriques de la conducta i de la societat van anar descobrint una nova manera d'estudiar els homes que tingues en compte els fenòmens del llenguatge, la cognició, la memòria i el raonament. En pensar flexiblement en coses tan aparentment allunyades entre si com l'estructura organitzativa dels pobles primitius, la comunicació dels dofins, la transmissió d'informació cel·lular i els conflictes de l'esquizofrènia, els científics dels anys quaranta i cinquanta - Macculloch, Wiener, Bateson...- van posar les bases de la cibernètica, la

9. Vegeu Paul Watzlawick, Janet Beavin Bavelas, Don D. Jackson, *Pragmatics of Human Communication*. W. W. Norton & Company, Inc., 1976.

10. Vegeu J. Elster, *Logic and Society. Contradictions and Possible Worlds*. John Wiley & Sons, Chichester, N. Y., 1978, i tota l'obra posterior dedicada a l'anàlisi dels desitjos contradictoris, les creences contradictòries, i les estratègies indirectes, especialment *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, París, 1983. Resulta interessant comparar les respectives crítiques d'Elster i Bateson a l'ús de la teoria matemàtica dels jocs iniciada per von Neumann i Morgernstern (*Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton U.P., 1944). Bateson, en un article de 1958, titulat "Els nous marcs conceptuals per a la investigació de la conducta" (vegeu [op. cit.], 1991, p. 140-161), posava de manifest que "la teoria del joc tal com és només és aplicable a aquells moments infinitesimals en què les condicions són estàtiques i l'evolució és nula" (p. 151). És a dir, criticava els pressupòsits d'una aplicació simple a organismes vius -inclòs, naturalment, l'home- que responen a fenòmens d'aprenentatge en condicions canviants i no a condicions de tries maximitzadores d'utilitat. El paper de l'ambient, venia a dir Bateson, és molt més important que no pas el que la teoria li assigna. El treball d'Elster, en canvi, s'ha aplicat a una remodelació del grau d'informació necessària per a la decisió racional. És a dir, ha intentat la construcció d'una teoria de la racionalitat ("individual" i "col·lectiva") més basada en la modelització en estratègies i paràmetres de les línies de conducta ("acció o la "decisió" racional) que no pas en la investigació efectiva de la pròpia conducta. Tanmateix, operant d'aquesta manera roman dins dels límits de la teoria dels jocs i, sobretot, accepta el supòsit que Bateson criticava: l'abstracta personificació de l'ambient natural, que és considerat com un jugador més en el "joc". Vegeu Jon Elster (Ed.), *Rational Choice*. Basil Blackwell, Oxford, p. 1-33; Jon Elster an Aamund Hylland, *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge University Press, 1986.

intel·ligència artificial i la ciència de la comunicació. La filosofia matemàtica de Russell, Whitehead, Tarski i Gödel els va proporcionar un bon punt de partida (sobretot en relació a idees bàsiques sobre els tipus lògics en els processos evolutius i les definicions recursives en els sistemes d'informació). Però la reflexió epistemològica va anar lligada a resultats experimentals i empírics: no es va posar l'èmfasi en els llenguatges per si mateixos, sinó en llur *processament* per part d'organismes (I) capaços de fer-ho (II) amb limitacions (*constraints*) per a fer-ho. Com veurem més tard, el desenvolupament contemporani de la pragmàtica lingüística i de la ciència cognitiva ha seguit aquest camí també.

En segon lloc, retornat als estudis jurídics, em sembla que aquesta és la perspectiva que buscaven els denominats "realistes" americans més intuïtius en els anys trenta.¹¹ L'interès per l'antropologia de Boas, Frazer, Radcliffe-Brown i Malinowski així ho testimonia. Però cal indicar també que ni disposaven de l'utilatge teòric necessari per a desenvolupar llurs intuïcions ni podien tampoc, a causa de llur posició professional, endegar estudis empírics elaborats. Fariem bé, tanmateix, en interpretar el cúmul de tesis esparses dels realistes a la llum dels desenvolupaments de les ciències de la conducta posteriors i no, com resulta tan habitual, a la llum d'una tradició de filosofia del dret que els resulta estranya. Sobretot si s'observa que la seva tesi principal és, justament, que els fenòmens "jurídics" no poden ser entesos a partir del propi àmbit dels conceptes "jurídics". Per la mateixa raó, tanmateix, seria erroni qualificar la meua posició de "realista". Em temo que, des del punt de vista de la filosofia del dret, tot allò que no resulta assimilable a una semàntica normativa tendeix a rebre aquesta denominació. Però, per a la meua recerca, és indiferent ser o no ser "realista": no implica el sosteniment de cap tesi especial sobre "normes", "sistemes jurídics" i "ordres normatius". En la mesura que aquests termes entrin en el discurs efectiu dels juristes, entraran també en el flux del discurs o de la conducta estudiats, de la mateixa manera que qualsevol altre segment verbal o comportamental.

3. DIFERÈNCIA I INFORMACIÓ

Hi ha alguns punt de partida metodològics que semblen ben arrelats ja en els bagatges de les ciències contemporànies. M'agradaria destacar aquí els següents, que són importants per al treball que faig. I m'agradaria advertir igualment que per a mi, que no posseeixo formació matemàtica específica, aquests punts són d'ordre heurístic i no teòric (guien la recerca, però no en constitueixen el llenguatge ni el contingut):

11. Estic pensant, sobretot, en Karl Llewellyn, titllat més d'un cop d'autor superficial i confús. Vegeu "A Realistic Jurisprudence: the next step", *Columbia Law Review*, 431 (1930). Llewellyn va indicar la necessitat d'estudiar "l'àrea d'interacció entre la conducta regulativa oficial i la conducta d'aquells a qui influeix o que influeixen en la conducta regulativa oficial". Vegeu la traducció castellana d'aquest text a *El ámbito de lo jurídico. Lecturas de pensamiento jurídico contemporáneo*, Pompeu Casanovas, José Juan Moreso [Ed.], Ed. Crítica, Barcelona, 1994, p. 244-293.

(I) l'estudi del discurs no difereix *teòricament* de l'estudi de la conducta (sí, naturalment, en les tècniques utilitzades per a l'obtenció de dades),¹²

(II) l'organització de les dades verbals i comportamentals s'articula a l'entorn d'elements d'informació que són processats per organismes en un *ambient* o *context* (no cal fer aquí cap distinció més específica);

(III) el terme "informació" no implica necessàriament un sistema de signes que configuri un llenguatge complet -és a dir, una sintaxi amb interpretació semàntica i funcions pragmàtiques- sinó només un conjunt d'elements capaços de produir *diferències* descodificables per un organisme capaç de percebre aquestes *notícies de diferències*,¹³

(IV) l'epistemologia de la "diferència" en què es basa la teoria de la informació i de la intel·ligència artificial és una epistemologia de la ment (i no dels processos físics de la ment).

Un sistema és una unitat que posseeix una estructura de retroalimentació (*feedback*). No convé identificar la "ment" amb la ment humana (encara que per a estudiar processos humans necessitem tenir necessàriament en compte els processos mentals), sinó que "ment" és immanent als circuits d'informació. "Informació" és qualsevol diferència que fa una diferència. La paraula clau és precisament aquesta: "diferència".

D'una manera que va ser intuïda ja per la filosofia romàntica -i que continua sent-ho per les seves derivacions en l'hermenèutica contemporània¹⁴ -l'epistemologia de la diferència implica una filosofia de la intel·ligència. Bateson (1991, p. 289-90) assenyalava els següents punts sobre aquesta noció: (I) una "diferència" no és

12. Això significa que l'estudi del llenguatge *en tant que* comportament (el "discurs") no difereix de l'estudi del comportament *en tant que* reductible teòricament a processos d'informació per part dels organismes. L'oblit d'aquesta premissa fonamentalment que estableix el punt de partida analític duu directament sia a l'assimilació dels processos lingüístics a elements "causals" d'estímul/resposta (conductisme), sia a l'assimilació dels fluxes de conducta a elements d'una "gramàtica" lingüística externament interpretativa (hermenèutica). L'essencial és adonar-se que tant els fenòmens de conducta externament observables com els discursius obeeixen a computacions mentals que regulen les actituds, les emocions, les expressions abstractes, tant si són formulades en un llenguatge natural com si es troben incorporades els moviments corporals.

13. Per a la teoria matemàtica de la informació de C. E. Shannon i W. Weaver, e.g., no és important el que efectivament es diu sinó el que *podria* ser dit. En aquesta formulació, "informació" és "la mesura de la lliure elecció d'un missatge" i la "quantitat d'informació es medeix pel logaritme del nombre d'eleccions possibles". "Informació" no es confon, doncs, amb "significat". Vegeu *The mathematical theory of communication* (1949), Illini Books Ed., 1963, p. 8-10.

14. Cfr. M. Heidegger, "Identität und Differenz" (1957), i *Unterwegs zur Sprache*, Verlag Günther Neske Pfullingen, 1959. El problema de l'hermenèutica, tanmateix, és que reconverteix en problemes d'estructures semiòtiques o de llenguatge natural la dinàmica dels processos mentals intuïts per la filosofia romàntica de la consciència.

material i no pot ser localitzada, (II) no pot ser situada en el temps, tampoc, (III) no és una quantitat, no té dimensió i és digital (delimitada per llindars); (IV) no és reductible a "energia" (que sí que té dimensions físiques)".

Bé. Molt bé. I ara què? Té alguna cosa a veure això amb el dret?

4. EL CAMÍ DE LA FORMIGA DE SIMON

(Oh, no!, primer gatets i gossets... i ara formigues!)

Examinem com una formiga va fent camí amb penes i treballs. Ara puja una pedra, es para, contorneja un altre obstacle, torna a parar-se, prossegueix, amunt, avall, dreta, esquerra... el seu camí forma un efecte un arabesc molt complex. Però on és la complexitat? En la formiga? O el que és a la base dels seus complicats arabescs- i el que la seva conducta es limita a reflectir- és més aviat la complexitat de l'entorn, de l'ambient, on la formiga s'ha de moure?.

Herbert Simon va formular així el que en termes de ciència cognitiva s'anomena "falàcia de l'isomorfisme de primer ordre": atribuir les estructures internes d'un organisme relativament senzill, però el seu entorn no ho és tant.

Substituïm ara la formiga per un home qualsevol. Podríem pensar que la cosa canvia: l'home té més capacitat, té "raó", "voluntat", i "llibertat" per a escollir objectius. Si superem la nostra temptació antropomòrfica, i adoptem un punt de vista en termes exclusivament de conducta, veurem que té sentit la vella i mítica comparació entre l'home i la formiga. Escriu Simon:

Un home, vist com un sistema de comportament [behaving system], és bastant simple. L'aparent complexitat de la seva conducta en el temps és en gran mesura un reflex de l'entorn [environment] on ell mateix es troba. [...]. Un ésser humà pensant és també un sistema adaptatiu; els objectius humans defineixen l'intercanvi [interface] entre els seus entorns interns i externs, incloent en els darrers el seu bagatge de memòria. En tant que és efectivament adaptatiu, la seva conducta reflectirà en gran mesura l'entorn extern (a la llum dels seus

15. Cal notar -escriu Bateson (ibid. 267) per a explicar la llei de Weber-Fechner (1830) [la "sensació" és proporcional al logaritme de la intensitat de l'"estímul"]- que la diferència de la que estic parlant no té dimensions, és una proporció entre dues coses, com temperatures, pesos, resplendor, etc., que tenen dimensions reals de massa, de longitud i de temps o combinacions d'ells. Però la raó entre tota parella és una mesura la dimensionalitat de la qual, per a dir-ho així, s'anul·la per a resultar en un concepte no dimensional. Els físics ho denominen 'dimensió zero'. Com que és de dimensió zero, la diferència, naturalment, no transporta cap energia i correspon a l'esfera de l'entropia i la negentropia. També és cert que la diferència no pot localitzar-se en l'espai. Tinc aquí un tros de paper groc i un tros de paper blanc, però la diferència 'entre' ells no és en el paper groc ni en el paper blanc. És, podríem dir, en el temps que hi ha entre ells. Però aquest temps no és un temps que pertanyi als trossos de paper. És el nostre temps, el temps que necessitem per a passar de l'examen d'un tros de paper a l'examen de l'altre tros

objectius) i revelarà només unes quantes propietats limitadores de l'entorn intern-
de la maquinària psicològica que permet a una persona pensar.¹⁶

Imaginem ara que el lloc de l'home imaginari que ha substituït l'esforçada formiga inicial és ocupat per un advocat, un fiscal, o un jutge exercint les seves funcions. Ells també es troben amb un camí més aviat punxegut, ple de pedres, pujades, baixades... o atacs, rèpliques, contrarèpliques, suposicions, preguntes, indicis, enigmes, estratègies. Les decisions que han de prendre en parlar o escriure són moltes, ràpides i sobre la marxa, en el moment mateix de desenvolupar els arguments o de redactar la sentència. I, a més, es van carregant durant tot el camí d'un pesada càrrega d'elements que convé recordar i ordenar en la memòria per a continuar avançant.

Els contextos o ambients en un procés legal se succeeixen sense parar i són creats per cada una de les intervencions. La informació que els participants processen no és només lingüística, sinó visual, auditiva, perceptiva, i només una part d'ella aflora conscientment en la memòria. A més, estan subjectes a limitacions ben conegudes: tenim molts pensaments i una sola boca per expressar-los (o bé: les computacions no són lineals sinó en paral·lel, i competeixen per accedir a un estret port de sortida); escrivim generalment amb una sola mà -resulta una proesa i no és gaire freqüent escriure amb dues-; les possibilitats expressives es modulen a través del coneixement d'una llengua, dins de la qual hi ha ordres sintàctics enutjosos però que convé no distorsionar massa si és que volem que ens entenguin.

Com veiem hi ha moltes limitacions (*constraints*) o condicions de delimitació (*boundary conditions*) de la informació en les processos de comunicació humana. El problema és que no tots tenen la mateixa natura, i en canvi, tots intervenen d'una manera o altra en la ràpida successió de contextos dins de l'entorn o ambient. Així, hi ha límits merament físics (com el de, sortosament, disposar d'una sola llengua dins la cavitat bucal). I d'altres que són en ells mateixos un coneixement per tal d'expressar a través d'ells altres coneixements. Aquest és el cas dels coneixements sintàctic i fonològic d'una llengua.

Més enllà de la fonologia i la sintaxi, els lingüistes interessats en aquesta qüestió distingeixen una tercera àrea d'investigació:¹⁷ l'estudi del significat (*meaning*), la informació transmesa a través del llenguatge. Tradicionalment, aquesta àrea es subdividida entre *semàntica* (o l'estudi dels aspectes del significat que són deguts purament a la forma lingüística de relació amb un "referent" suposadament "extern") i *pragmàtica* (els aspectes del significat que provenen de la interacció del llenguatge amb les percepcions no lingüístiques, amb el coneixement de les

16. Herbert A. Simon, *The Sciences of the Artificial*. The MIT Press, Cambridge, Massachussets, 1969, 1981, p. 66.

17. Cfr. Ray Jackendoff, *Consciousness and the Computational Mind*. The MIT Press, Cambridge, Mass., 1987, p. 121 i següents

situacions en què són emesos els enunciacis, i amb el coneixement general del món). Darrerament, però, seguint la via dels científics cognitius d'unificar ambdós camps sota la *representació del coneixement* o "*representacions mentals*," les diferències entre semàntica i pragmàtica han tendit a diluir-se a les envistes d'un coneixement unificat dels processos d'informació a través del llenguatge.

Tant en els estudis de semàntica cognitiva¹⁹ com en les línies de la pragmàtica cognitiva²⁰ és perceptible aquesta tendència a prescindir de la línia de separació entre un "exterior" i un "interior" que, de fet, ha dificultat durant molt de temps la comprensió teòrica de la modulació humana del significat dins dels processos comunicatius. Però fins i tot en els estudis de pragmàtica que segueixen la línia més clàssica sobre la inferència, la deducció i la teoria de la referència -em refereixo a les discussions modelades sobre la funció de veritat com a criteri semàntic per als enunciacis (*Non-Truth-Conditionals Semantics*)²¹ -s'ha tendit a emfatitzar la importància dels elements contextuals per a la desambiguació del significat. I la importància dels elements contextuals processats *en la ment* del parlant i de l'oient com a límits (*constraints*) per a interpretar el que el propi oient o parlant creu percebre, escoltar o dir.²²

Bé. Tornem ara al nostre formiguer jurídic particular.

18. Vegeu una discussió lingüística (en termes clàssics) d'aquesta tendència a Ruth M. Kempson [Ed.], *Mental Representations. The interface between language and reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. Una visió directament cognitivista a *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio, Patrizia Violi [Ed.], Bloomington and Indianapolis: Indiana Univ. Press, 1988.

19. R. Jackendoff, *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: MIT Press., 1983, p. 212 i següents [op. cit.], 1987, [ibid.].

20. Gilles Fauconnier, *Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge MA: MIT Press, p. 3 i següents Fauconnier desenvolupa la noció de *funció pragmàtica* de Nunberg per a estudiar la referència. La idea és que el parlant no estableix un lligam de referència directa amb els objectes de què parla, sinó que estableix lligams de distinta natura per raons pragmàtiques, psicològiques, o culturals. La forma general del Principi d'Identificació (ID) és: "Si dos objectes (en el sentit més general), a i b, estan relacionats per una funció pragmàtica F (b = F (a)), una descripció d'a, d_a, pot ser usada per a identificar la seva contrapartida b".

21. Per exemple, Dan Sperber i Deirdre Wilson, seguint el model inferencial de les "implicatures" de la "lògica de la conversa" de Paul Grice, van posar de manifest la importància de les condicions contextuals per a la desambiguació semàntica. Vegeu *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell, 1986², p. 118 i següents.

22. Cfr. Diane Blakemore, *Semantic Constraints on Relevance*. Oxford: Basil Blackwell, 1987. "L'objecte d'aquest estudi -escriu Blakemore (p. 18)- és mostrar que els significats d'aquelles expressions que no juguen un paper en la determinació de la proposició expressada per les enunciacions [utterances]. [...] la teoria pragmàtica, des del punt de vista d'aquest estudi, és la teoria de l'estructura subjacent a la capacitat d'interpretar enunciacions en context".

5. AH, SÍ!... ELS VÍDEOS

Quan algú interacciona amb algú altre i entra en un procés comunicatiu es produeix el que ha estat típicament denominat un "discurs". No conec, per cert, cap altre terme que hagi estat tan universalment usat per a designar els aspectes antropològics, psicològics, sociolingüístic, semiòtics, gramaticals, retòrics i pragmàtics de la comunicació. Molts cops s'utilitza com a sinònim de "text", o micro i macro-estructures subjacents a l'activitat comunicativa dels subjectes.²³ D'altres, s'accepta que la "unitat de discurs" substitueix a la frase (*sentence*) com a unitat bàsica del llenguatge.²⁴ Pel que fa aquí, no necessito pressuposicions tan fortes. Adoptaré simplement aquest terme usual en el sentit de "unitat de comunicació", unitat del "procés de discurs" (*discourse-as-process*)²⁵ en tant que conducta dels subjectes que participen de manera efectiva en la comunicació.

He de dir aquí que ha esdevingut usual també l'estudi dels "actes de parla" jurídics, del "discurs" jurídic i de la "pràctica" jurídica. No discutiré naturalment la fecunditat o legitimitat teòrica d'aquests intents. Però, des del punt de vista adoptat en aquest estudi, no existeixen tampoc tals coses. I la pressuposició que existeixen com a "objectes" estudiables implica una càrrega epistemològica excessiva. Igual que el terme "acció", aquests termes pertanyen al meta-llenguatge de la pròpia investigació. El terme "actes de parla" (*speech-acts*) no designa variables de la conducta comunicativa oral o escrita, sinó que és un terme genèric (classe) que *classifica* determinats segments verbals com a pertanyents (en tant que elements) a la dimensió pràctica, actuada o dinàmica del llenguatge. Bé, en la nostra anàlisi aquesta és la dimensió *normal* del llenguatge. Així que no pressuposaré que existeixen verbs que realitzen ja "jurídicament" allò que designen per sol fet d'haver estat enunciat (com "casar-se" o "testar": generalment ambdues coses solen ser bastant més complicades).

El procés discursiu pot ser enregistrat en un mitjà audiovisual. No tenim aleshores alguna cosa com "el procés discursiu" mateix, en tenim només el rastre, una altra representació parcial. Això és fàcil de comprovar. Molts cops el que hom ha percebut en el procés etnogràfic de filmació no és reconegut com a tal en el vídeo, perquè, de fet, les imatges i el so configuren una realitat virtual independent fins a cert punt del procés etnogràfic inicial.

L'etnografia de base, el treball de camp dins de la qual tenen lloc les filmacions, se separa doncs en objectius, estratègies i estructura del material enregistrat

23. E.g. en l'anàlisi discursiva de Janos S. Petöfi, i de Teun A. van Dijk. Vegeu, d'aquest darrer, *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman, 1977.

24. Cfr. Barbara J. Grosz; Martha E. Pollack; Candace L. Sidner, "Discourse", *Foundations of Cognitive Science*. Michel I. Posner [Ed.]. Cambridge MA: MIT Press, 1989, 437-468.

25. Cfr. Gillian Brown, George Yule, *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 24.

obtingut. El fet que aquest es converteixi o no en "dada etnogràfica" depèn tant de la metodologia utilitzada per a l'anàlisi com de la manera particular de la seva obtenció. No totes les gravacions tenen el mateix valor, ni la mateixa funció. Parlant en general, podem considerar que aquesta no és una qüestió que pugui ser tractada en termes absoluts, sinó en termes relatius. Penso que és una qüestió de grau. El 18 i el 20 de desembre de 1990, per exemple, vaig poder obtenir finalment en un tribunal de Califòrnia (*Superior Court*) dues cintes (àudio) de processos judicials considerats confidencials. Vaig haver de conviure tot l'any amb els membres del tribunal per assolir finalment l'acord general per a fer un enregistrament de veu.

Els dies 2 i 3 de febrer de 1993, en canvi, amb un equip d'estudiants i professors de la facultat del dret de la UAB i de l'Escola de Vídeo Calassaq de Barcelona, vam enregistrar un procés per assassinat sencer a l'Audiència Provincial de Barcelona. Aquesta darrera filmació (d'una durada d'onze hores, si fa no fa) va ser realitzada dins d'un programa de l'ICE i de la pròpia facultat per a l'ús pedagògic un dret processal de filmacions de judicis en viu.

És obvi que les dues gravacions no tenen el mateix valor. La primera podria ser considerada pròpiament "etnogràfica"; la segona, en canvi, en no haver realitzat cap mena de pla etnogràfic previ al propi procés de filmació *standard*²⁶ per a l'ús docent, segurament hauria de desqualificar-se com a dada.

Però és així realment?

Em sembla que torna a ser una qüestió de grau. En la labor de codificació d'aquest darrer vídeo que enguany estem duent a terme al Seminari ens hem centrat en el discurs del fiscal. Ens ha resultat evident que en alguns passatges ens manca informació addicional. No sabem distingir, per donar una mostra d'això darrer, a què correspon exactament el relat que aquest fa dels fets. Quan en l'argumentació el fiscal descriu un local, una situació, un ambient, es tracta d'una activació de memòria de la vista oral, del sumari, o d'una recerca directa realitzada personalment?.

El camí que recorre la informació en els llocs oficials tendeix a esdevenir regular. I només podem respondre aquestes preguntes si reconstruïm el procés d'elaboració dels informes oficials, les notes, els expedients, les investigacions. Cal, en definitiva, aprofundir en el treball de camp.

Però, tanmateix, el vídeo conté també moltíssima informació que pot ser estudiada per si mateixa: sobre l'estratègia efectivament emparada per a plantejar-lo, sobre l'ús efectiu dels girs retòrics -ironia, ridiculització,

26. No compto com a treball de camp les entrevistes i contactes anteriors. És important notar aquí que la filmació va ser feta amb una càmera fixa i una sola entrada de so (peu). No hi va haver, doncs, tampoc, planificació per a l'obtenció de documents que poguessin entrar dins del camp normal de l'etnografia visual

dramatització...-, sobre el mode d'indicar, referir o descriure, sobre el mode de confrontació amb la defensa, sobre les relacions amb els magistrats, sobre el mateix mode de comunicar... I encara: sobre la conducta privada del mateix fiscal, sobre les seves creences, les actituds bàsiques davant la família, l'organització social, la ciutadania, el sexe, la marginalitat, la policia, el paper de la pròpia fiscalia.

Aquesta és una informació que, situada correctament, pot se objecte d'una anàlisi del discurs que mostri, no la "ideologia" o el "mecanisme psicològic interior" del fiscal, sinó justament el seu *exterior/interior comunicatiu*, és a dir, *la manera com el discurs reflecteix la complexitat contextual del lloc, la situació, les funcions institucionals, a partir dels implícits, del coneixement socialment compartit que és activat en el procés de la seva producció.*

Les nocions d'"implícit i de "coneixement compartit" (*shared knowledge*) són molt importants. Ningú no pot controlar del tot els missatges que emet, ni, menys encara, com els emet. Un i altre coneixement no provenen del buit, sinó de la cultura (general i especialitzada) en la qual viu l'emissor. El coneixement s'ordena en blocs o "esquemes" que són compartits pels grups socials. Els antropòlegs cognitius en diuen "models culturals". Aquests models constitueixen típicament en les relacions d'un petit nombre de conceptes nuclears, jeràrquicament ordenats, capaç de ser útil, manipulable, "activable", en múltiples situacions, però que pot tenir aplicacions sumament complexes i variades. Pensem, per exemple, en l'ús i l'enteniment de les implicacions d'un concepte com "restaurant", o "anar al restaurant". Igualment, "judici" o "anar a judici".

Un esquema és intersubjectivament compartit -escriu Roy d'Andrade²⁷- quan tothom en el grup coneix l'esquema, i tothom sap que tots els altres coneixen l'esquema, i tothom sap que tothom coneix l'esquema (el tercer "coneixement" és necessari perquè encara que tu i jo sapiguem que els diners són amagats en la tetera, per exemple, i jo pugui saber que tu saps (et vaig veure amagant-hi els diners), encara que sigui perquè jo no sé que tu saps que jo sé, no puc pressuposar que veure'm mirar la tetera que digués que jo estava pensant en els diners. Tanmateix, quan tothom sap que tothom sap que sap, aleshores la mirada d'algú cap a la tetera és entesa per tothom com una referència potencial als diners, incloent aquell que mira.

Això sona una mica complicat. I penso que el problema, en la mesura que està plantejat en termes cognitius i comportamentals, efectivament ho és. Sabem encara poc sobre nosaltres mateixos. I jo no en sento capaç de plantar-me davant d'algun dels meus subjectes d'investigació i dir-li: "Miri, veu aquest vídeo seu?, doncs ara jo li explicaré a vostè com pensa 'realment'".

27. Roy d'Andrade, "A folk model of the mind", *Cultural Models in Language and Thought*. Dorothy Holland, Naomi Quinn [Ed.], Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1987, p. 113.

Malgrat la formidable aparença dels mètodes computacionals, la majoria d'anàlisis socio-lingüístiques, cognitives i pragmàtiques, tenen molt d'artesanal. I em sembla que ho tindran durant algun temps, perquè la labor d'anàlisi d'aspectes tan importants com les emocions i els aspectes de coordinació prosòdica són lluny encara de tenir un tractament metodològic satisfactori. No hi ha tampoc cap programa (des del punt de vista de les ciències socials) que tracti la coordinació del so, la paraula i la imatge visual.²⁸

La manera més senzilla de codificar segueix essent la de reunir un nombre suficient de parlants de la mateixa llengua i cultura i, per convecció, reflexionar sobre quina és la conducta del subjecte (actituds, emocions, valors, situació comunicativa...) respecte de les enunciacions lingüístiques que profereix. És a dir, aprofitar el coneixement socialment compartit per a reconèixer la pragmàtica del discurs (implícita i explícita) que el parlant introdueix en el fil comunicatiu. Un vídeo, així, es "mira" conceptualment de manera distinta de com ha estat "vist" en el moment de la seva filmació. En aquest segon moment es "marca" sociolingüísticament (entonació, força, silencis...) i pragmàticament. Un "marcador pragmàtic" (pragmatic marker) és un símbol de codificació que assenyala la relació observada entre el subjecte i el seu propi ús del llenguatge. Els marcadors són, doncs, indicadors del *mode com el subjecte usa el mode de comunicar* (no del fet que el subjecte sap que comunica, ni de la comunicació "efectiva" o "real" que assolix en la comunicació). Es pressupòsit en què es basa això és que el discurs es *modula* semànticament a partir de la reflexivitat i autoreferència discursiva detectada pels marcadors: el discurs mai parla només d'allò que el subjecte emissor parla, sinó que dona molta informació sobre el subjecte mateix i, per tant, sobre el preu medi, sobre la relació contextual del subjecte.²⁹

Bé, hi ha algun mode sistematitzar l'anàlisi d'aquesta informació?

Aquest ha estat un terreny molt escatit. Que jo sàpiga, hi ha en aquests moments uns trenta programes d'ordinador per a efectuar el que s'anomena *discours analysis* o "anàlisi de contingut" (*content analysis*). Però cap d'ells basta per si sol per a treure conclusions vàlides sobre cap procés social complex. De manera que

28. Vegeu David H. Reise, "Computer Assistance in Qualitative Sociology", *Social Science Computer Review* 10:4, (hivern 1992), p. 541. El lector interessat pot consultar també el repàs de programes existents per a antropòlegs i sociolingüistes. Vegeu Robert V. Kemper, Ronald K. Wetherington, Michael Adler, "From Mainframes to Micros: Computer Applications for Anthropologists", *Social Science Computer Review*, 10:4, (hivern 1992), p. 470-489. Vegeu Linda May; "Sociolinguistic Research on Human-Computer Interaction - A Perspective from Anthropology"; *Social Science Computer Review*, 9:4, (hivern 1991), p. 529-541.

29. Per a una explicació més tècnica i un ús específic de marcadors, vegeu Pompeu Casanovas, "Towards a sociopragmatics of legal discourses. Discourse and decision-making in an Aurelian Court", *Semiotics and the Sociology of Law*. Bernard Jackson [Ed.]. Onati: Onati Proceedings Series, IISL, 1994, p. 189-263

convé triar una estratègia combinada de recerca, per tal de seguir operant un cop acabada la labor de codificació pragmàtica i sociolingüística.

A grans trets, les estratègies de recerca computacional en anàlisi discursiva poden ser classificades en tres grans grups:³⁰

- 1) anàlisi conceptual (programes que intenten la sistematització de conceptes explícits i implícits - presents per implicació en el text -, utilitzant thesaurus i regles de traducció [*translation rules*]);
- 2) anàlisi procedimental (*procedural analysis*) (programes centrats en la sistematització seqüencial per objectius i estructures d'acció presents en el text);
- 3) anàlisi relacional (*relational analysis*) (programes centrats en la sistematització del "nuclis conceptuals" presents en el text, entenent que un concepte només té significat en funció de la connexió que l'uneix a d'altres conceptes).

Nosaltres, enguany, hem començat per aquesta tercera estratègia. N'hem escollit dues línies. La denominada "anàlisi de proximitat" (*proximity analysis*), representada pel programa de Max Reinert ALCESTE. La segona, pròpiament cognitiva (*cognitive mapping techniques*), és el paquet de programes interactius MECA, desenvolupats per Katheleen Carley i Michael Palmquist per a extreure "models mentals" o "mapes cognitius".³¹

Pensem que podem aprendre de la comparació de resultats. I cal notar que una anàlisi de les institucions d'aquesta mena no té perquè ser únicament "cognitiu", "discursiu", "pragmàtic" o "textual". Aquestes són només eines, instruments, direccions de recerca per tal d'entendre millor el mode com operen les organitzacions humanes, el funcionament de les "institucions". Però tot això encara està per fer. I, quan no es té res més a dir, doncs... millor callar.

30. Katheleen Carley, "Content Analysis" (1990), paper originally prepared for *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Asher R.E. [et. al.], Pergamon Press (manuscrit). Cfr. Katheleen Carley, Michael Palmquist, "Extracting, Representing and Analyzing Mental Models". *Social Forces*, (març 1992), 70 (3); p. 601-636.

31. Les tècniques d'anàlisi cognitiva estan basades en tres pressupostos compatibles amb el que aquí ha estat exposat: (1) els "models mentals" són representacions internes; (2) el llenguatge és la clau per a entendre els models mentals; (3) els "models mentals" poden ser representats com a xarxes (networks).

LA TRANSFORMACIÓN DEL DERECHO NORTEAMERICANO:
WELFARE, DUE PROCESS, MENTAL HEALTH
EN CALIFORNIA. (WORKING PAPER)

Pompeu Casanovas

The clouds resemble those empty balloons in cartoons
which approximate silence. These clouds, if clouds they are
(and not the smoke from the seven aspiring chimneys),
the more one studies them the more it appears
they too have expressions. One might almost say
they have their habits, their wrong opinions, that their
impassivity masks an essentially lovable foolishness,
and they will be given names by those who live under them
not public like mountains' but private like companions'.

Donald Justice, *On a Painting by Patient B of the Independence
State Hospital for the Insane* (1954)]

1. INTRODUCCIÓN

Para entender el problema,¹ tal como aquí va a ser planteado, retrotraigámonos un poco en el tiempo y vayamos a la década de los sesenta, en el momento en

1. El presente artículo es un borrador o material para el capítulo inicial de un trabajo más extenso sobre el proceso de decisión de un tribunal concreto en el Estado de California. Este tribunal gestiona el denominado Welfare and Institutions Code Calendar en Buen Tiempo (nombre ficticio de una ciudad real del sur del país). La investigación de campo como observador participante tuvo lugar en el propio tribunal y cubre todo el año 1990 y parte de 1991. El lector puede encontrar una versión preliminar de la tesis propuesta, junto con el tratamiento estadístico de datos directamente obtenidos sobre el proceso de decisión en «Sobrelegalización y desjuridificación en el derecho norteamericano», *REVISTA INTERNACIONAL DE SOCIOLOGÍA* (CSIC), Tercera Epoca, núm. 3, (septiembre-diciembre 1992) p. 5-58. Deseo advertir que no he tenido en cuenta aquí la reforma del sistema sanitario auspiciada por el nuevo presidente Clinton. Sin embargo, por las razones que se

que la legislación y la política demócrata norteamericanas salían de la guerra fría y adoptaron las medidas y formas de Welfare State. Voy a seguir cuatro pasos en mi planteamiento:

- 1) el valor de la cláusula constitucional del Procedimiento Debido (*Due Process of Law*);
- 2) el modo en que, como *conjunto de creencias* liberales, la legislación de Salud Mental (*Mental Health*) y, en especial, el procedimiento de la *Lanterman, Petris and Short Act* (1969) en el Estado de California, atendía a estas garantías de libertad personal del individuo;
- 3) el problema que se plantea, más de veinte años después de la promulgación de la ley, en el ámbito de la Salud Mental;
- 4) La inadecuación del denominado *public law litigation model* (PLLM) para seguir dando cuenta de las importantes alteraciones del sistema judicial norteamericano de protección de derechos respecto a su organización administrativa.

La tesis que va a ser aquí mantenida podría sintetizarse del siguiente modo en su versión fuerte: no solamente resulta inadecuado este modelo (PLLM), sino también cualquier otro que pretenda reformular una descripción del sistema judicial a partir de parámetros exclusivamente jurídico-políticos (constitucionales o de otra índole). Es decir, sin tener en cuenta la complejidad del desarrollo efectivo de las agencias administrativas a nivel local (en las *cities* y *counties* de los Estados), así como la predeterminación de la función de las decisiones judiciales como *materia interna de la propia organización administrativa*. O, dicho de otro modo. Sin tener en cuenta las representaciones mentales y los distintos tipos de conocimiento operantes en el funcionamiento de las organizaciones administrativas que inciden y han modificado ya decisivamente en la práctica el funcionamiento de los propios tribunales de justicia.

2. DUE PROCESS OF LAW

En el derecho norteamericano, la doctrina constitucional del *due process of law*⁷ vertebró la concepción de la legislación. Dicha doctrina -contenida en la quinta y

---

expondrán, no creo que esta reforma detenga la transformación del derecho norteamericano que aquí, al menos parcialmente, pretendo poner de manifiesto.

2. La expresión *due process of law* es el equivalente jurisprudencial inglés de la expresión latina *per legem terrae* contenida en la Magna Carta. Esto sugiere que su significado primigenio era procesal: "según los procedimientos establecidos". Pero el énfasis que la *jurisprudence* inglesa puso en las garantías políticas de los súbditos, le otorgó en los siglos XVII y XVIII un contenido de derecho sustantivo. Sir Edward Coke argumentó que este "derecho de la tierra" contenía principios de razón y libertad que debían guiar la elaboración de las leyes (statutes). Así las garantías procesales de no denegación de *habeas corpus*, cosa juzgada (*no double jeopardy*) y de encausamiento por gran jurado (*indictment by grand jury*) se unían a la limitación de consentimiento a la recaudación real de impuestos. Una posición semejante fue sostenida por Blackstone. Este es el origen de la división entre los aspectos "sustantivos" y "procesal" de la interpretación de la cláusula. Véase Rogers m. Smith (1990, p. 71-72).

decimocuarta³ enmiendas a la Constitución- ha tenido ciertamente distintas líneas de interpretación asentadas por el Tribunal Supremo, pero es generalmente aceptado que se deslinda en *substantive due process* y *procedural due process*. Tal como lo resume el propio Tribunal, de la mano del *Chief Justice William Rehnquist* en un reciente sentencia sobre la detención ilegal:

La Cláusula del Procedimiento Debido de la Quinta Enmienda dice que "Ninguna persona será privada de vida, libertad o propiedad, sin el debido procedimiento legal [*due process of law*]...". Este Tribunal ha sostenido que la cláusula del Procedimiento Debido protege a los individuos contra dos tipos de accióncláusula del Procedimiento Debido protege a los individuos contra dos tipos de acción gubernamental. El denominado "procedimiento debido substantivo" impide que el gobierno se comprometa en conductas que "repugnen a la conciencia" [*prevents the government from engaging in conduct that "shocks the conscience"*], *Rochin v. California*, 342 U.S. 165, 172, 72 S.Ct. 205, 209, 96 L.Ed. 183 (1952), o que interfieran en derechos "implícitos en el concepto de libertad ordenada" [*or interferes with rights "implicit in the concept of ordered liberty"*], *Palko v. Connecticut*, 302 U.S. 319, 325-326, 58 S.Ct. 149, 152, 82 L.Ed. 288 (1937). Cuando la acción del gobierno que prive a una persona de la vida, libertad o propiedad supera el escrutinio del procedimiento debido substantivo, ésta debe ser ejecutada también honestamente [*it must still be implemented in a fair manner*]. *Methews v. Eldridge*, 424 U.S.319, 96 S.Ct. 893, 903, L.Ed.2d 18 (1976). Este requisito ha sido tradicionalmente denominado Procedimiento Debido "Procesal".⁴

La interpretación del contenido *substantivo* de la cláusula ha fluctuado según la ideología de los miembros del Tribunal y del tipo de políticas de los distintos gobiernos en contextos tan distintos como la recesión económica de los años treinta, el *New Deal*, la etapa de recuperación después de la segunda guerra mundial y el *judicial activism* de los años sesenta en la defensa de los "derechos

---

3. La decimocuarta enmienda data de 1868 y reza así en su primera sección: "Ningún Estado promulgará o aplicará [*make or enforce*] ley alguna que disminuya [*abridge*] los privilegios e inmunidades de los ciudadanos de los Estados Unidos; ni tampoco ningún estado privará a ninguna persona de vida, libertad o propiedad, sin el debido procedimiento legal [*due process of law*]; ni negará a ninguna persona dentro de su jurisdicción la igual protección de las leyes".

4. *United States v. Salerno*. Supreme Court of the United States, 1987. 481 U.S. 739, 107 S. Ct. 2095, 95 L.Ed.2d 697. En *Salerno*, el Tribunal Supremo casó una sentencia anterior del Tribunal Federal de Apelaciones (2.Circuito) que declaraba inconstitucionales algunos artículos de la *Bail Reform Act* de 1984. El tribunal consideró atentatorio contra el *substantive due process* que el Gobierno pudiera privar de libertad a personas que no hubieran sido formalmente acusadas de ningún delito, simplemente porque pensara que pudieran ser un peligro para la comunidad. El Tribunal Supremo, en cambio argumentó que "cuando el gobierno demuestra mediante prueba clara y convincente [*clear and convincing evidence*] que un detenido constituye una amenaza cierta para un individuo o para la comunidad, creemos, de forma consistente con la Cláusula del Procedimiento Debido, que un tribunal puede impedir que el detenido haga efectiva esta amenaza".

civiles".⁵ Pero lo que resulta notable en la concepción de Rehnquist es lo siguiente: el último Presidente del Tribunal Supremo de los Estados Unidos invierte los términos de la formulación de la distinción entre "substantivo" y "procesal", de tal forma que la interpretación de la cláusula, en lugar de seguir el camino asentado de extensión de las garantías procesales a los derechos substantivos del Bill of Rights, hace depender aquéllas del juicio moral sobre el contenido de éstos. Esto es: *restringe la versión procesal de la cláusula a la mera ejecución de las políticas (policies) del gobierno sancionadas por la moralidad del alto tribunal.*⁶

5. Rogers M. Smith (1990, p. 67-91) ofrece un excelente repaso de la doctrina seguida por los distintos jueces en la ampliación de la interpretación procesal a la substantiva. Hacia 1890, la Corte empezó a considerar bajo la protección de la cláusula los derechos de libertad económica (derecho de empresa, de contratar, y de establecer libremente condiciones de empleo). En *Lochner v. New York* (1905), el Tribunal, por ejemplo, suspendió una ley estatal que restringía las horas de trabajo de los panaderos porque constituía una "inferencia ilegal" en "el derecho de libre contrato". En *Twining v. New Jersey* (1908) se empezó a considerar que algunos de los derechos personales contenidos en el *Bill of Rights* estuvieran también protegidos por la cláusula, al igual que los derivados de la libertad económica. En 1925, la cláusula amparaba también los derechos de libre expresión y de libertad de prensa. *Powell v. Alabama* (1932) planteó el problema de la justa protección en un caso de denegación de adecuada asistencia letrada a algunos jóvenes negros. El juez Sutherland Consideró que los derechos de procedimiento criminal debían ser determinados caso por caso. Sobre esta base, Benjamin Cardozo, en *Palko v. Connecticut* (1937), al mismo tiempo que asentaba que no existía ninguna regla general por la que los derechos del *Bill of Rights* se incorporasen a la 14a Enmienda, distinguió tres niveles de derechos de Procedimiento Debido a partir de los principios de libertad y justicia supuestamente contenidos en la cláusula. Algunas de las garantías del Bill -como el encausamiento por Gran Jurado- no eran necesarias para la Justicia del procedimiento. Otras -como la asistencia letrada- serían "esenciales" en una "situación particular". Otras -especialmente las garantías substantivas de la Primera Enmienda- estarían "tan implícitos en el concepto de libertad ordenada" que "ni la libertad ni la justicia" existirían sin ellos. Esta posición -aunque ambigua- dio mucha más flexibilidad al Tribunal en materia de Debido Procedimiento Substantivo. Después de aceptar, en los años treinta que el derecho de propiedad y contractual no eran absolutos, la Corte ha fluctuado principalmente entre dos corrientes de decisión antagónicas, que Smith denomina a aproximación de valores fundamentales y b aproximación del proceso de mocrático, respectivamente. La primera -representada e.g. por el juez Hugo Black, trataba de seguir asimilando los derechos de Bill y de la Primera Enmienda a la Cláusula. La segunda -representada e.g. por Felix Frankfurter- intentaba poner freno a lo que consideraba una injerencia indebida del poder judicial en el legislativo y, consecuentemente, se oponía sistemáticamente a contemplar con una solicitud especial las libertades particulares. Durante el periodo de post-guerra, a grandes rasgos, prevaleció esta segunda actitud. Pero a partir de las sentencias contra la segregación racial en las escuelas, durante los años cincuenta, la denominada *Warren Court* reinició una defensa de la primera línea que condujo a *Mapp v. Ohio* (1961), en la que establecía el derecho de "seguridad de la propia privacidad contra una intrusión arbitraria de la policía" en un caso de pruebas obtenidas fraudulentamente, *Duncan v. Louisiana* (1969), donde la absorción de la Primera, Cuarta, Quinta y Sexta Enmiendas en la cláusula era ya plena, y a *In Re Winship* (1970), donde se iba incluso más allá de los derechos de las primeras Enmiendas y del *Bill*, y se sancionaba el derecho a exigir "prueba más allá de toda duda razonable" (*proof beyond a reasonable doubt*).

6. El giro del Tribunal Supremo ha sido ampliamente resaltado pr la prensa. *Los Angeles Time Magazine*, en un largo artículo de David G. Savage (29/9/91) presentaba así el *Chief Justice* escogido por Reagan:

Alguien podría objetar que la actuación de Rehnquist es consistente con la línea de razonamiento Frankfurter-Harlan que se oponía a la extensión de derechos en nombre de una concepción política de la democracia que favorece la ley de las mayorías. La respuesta a esto sin embargo es que la expresión "conducta que repugna".

"Durante una carrera que comprende cuarenta años, Rehnquist se ha señalado como un resuelto conservador. Apoyó las plegarias oficiales en las escuelas y se opuso a las medidas contra la segregación racial en la escuela. Se opuso a la Enmienda de Derechos Iguales para la mujer [*Equal Rights Amendmen*], diciendo que "convertiría el sagrado matrimonio [*wedlock*] en una sagrada parálisis [*deadlock*]" y que "aceleraría la disolución de la familia". mantuvo que la garantía constitucional de la "igual protección de las leyes" [*equal protection of the laws*] no prohibía la discriminación basada en el sexo porque la 14a Enmienda fue diseñada para proteger a los negros, y no a las mujeres. Y disintió, conjuntamente con el Juez Byron R. White, cuando el tribunal en 1973 sentenció en *Roe v. Wade* que las mujeres tenían un derecho constitucional al aborto". Véase una biografía intelectual de Rehnquist y una síntesis de estos casos y opiniones, Sue Davis (1991, p. 315 y siguientes). William N. Eskridge (1991, p. 613-84) ha presentado un interesante modelo de teoría de juegos para entender las relaciones entre el Congreso, el Presidente y el Tribunal Supremo en sus tres últimas fases: 1962-1972 (*Warren Court*), 1972-1981 (*Burger Court*), 1981-1990 (*Rehnquist Court*). Téngase en cuenta que el Congreso promulgó en 1990 la nueva Civil Rights Act en respuesta específica a las recientes sentencias del Supremo. Rehnquist, junto con Scalia, es un representante del "nuevo literalismo" (*new textualism*), según el cual la interpretación de las leyes por parte del tribunal no debe atender a las preferencias "subjetivas" del Congreso, sino al sentido "objetivo" del texto legal. Según el modelo de Eskridge, el Tribunal actual, contrariamente a la tendencia de sus predecesores en el juego, no tiende a limar las preferencias de los Congresos promulgadores (*enacting Congresses*) en favor de las preferencias del Congreso existente, sino que tiende también a reducir las preferencias legislativas del actual Congreso. Este giro del Judicial activism ha propiciado que éste sea más propenso a derogar (*overrule*) las interpretaciones que el Tribunal Supremo efectúa de las leyes de derechos civiles. "La implicación más importante del modelo -señala Eskridge (*ibid.*, 680)- es que el Tribunal Supremo se muestra remiso [*reluctant*] cuando no hostil [*obstructive*] en la aplicación [*implementation*] de la política parlamentaria en materia de derechos civiles. El Congreso debería considerar el establecimiento de reglas de procedimiento para limitar el papel del Tribunal".

LA ESTRATEGIA DE LA PREVENCIÓN-INTEGRACIÓN EN LA ACTUACIÓN ADMINISTRATIVA: SOBRE LA PLASMACIÓN DE LA PROBLEMÁTICA DE LA SUBJETIVIDAD EN LA LEY ORGÁNICA DE PROTECCIÓN DE LA SEGURIDAD CIUDADANA

José Luis Domínguez Figueirido

1. LA RELACIÓN SUBJETIVIDAD-PODER EN FOUCAULT A PARTIR DE ALGUNOS TEXTOS "MENORES"

En esta ponencia se habla de la relación existente entre la construcción social del problema droga y el poder. Para reconocerla he utilizado dos instrumentos: la forma en que Foucault entiende las relaciones de poder -expuesta en algunos textos breves dedicados exclusivamente a esta cuestión-¹ y la categoría de construcción social de la realidad en el sentido que le dan Berger y Luckmann (1984). Entiendo que este uso instrumental se justifica, más allá de casualidades, simpatías o modas, por las posibilidades que ofrece la conexión de dicha categoría con el concepto productivo, no meramente reactivo, y descentralizado de poder presente en la obra foucaultiana.²

Dedico este primer apartado a la exposición del citado concepto mediante un hilo narrativo que conduce, de manera interesada, al problema de la subjetividad.

Según Foucault los análisis tradicionales sobre el poder no alcanzan a comprender su especificidad ni a dar cuenta de su exacta vinculación con los ámbitos de la producción material y de la interacción comunicativa. La superación de estos modelos tradicionales, varados en la cuestión de la legitimación o en la

1. De entre los citados en la bibliografía presentan un discurso más elaborado Foucault, 1985a y 1985b.

2. Aunque no es exclusivo de ella. En este sentido véase Melossi, 1992, p.234.

del *ser* del Estado, pasaría por evitar dos escollos: la perspectiva economicista del poder y la confusión entre nexos de comunicación y de poder.

La perspectiva economicista estaría presente tanto en la concepción liberal como en la marxista del poder. En la primera el poder político encuentra su modelo formal en el proceso de cambio, lo que cuenta es el poder concreto que cada individuo ostenta -como si se tratara de la posesión de un bien- y que puede transmitir, total o parcialmente, mediante un acto jurídico contractual para contribuir a la constitución de la soberanía.

La concepción marxista, por su parte, se caracteriza por la subordinación funcional del poder a la economía, ésta se convierte en su razón de ser y en el principio de su forma concreta y de su funcionamiento actual ya que el poder tiene el papel de mantener las relaciones de producción y una dominación de clase que favorece su desarrollo.

Al denunciar estas dos formas de economicismo Foucault no niega la profunda imbricación existente entre relaciones económicas y de poder pero sí que éstas deben ser modeladas como si fuesen una mercancía o que *siempre* se encuentren en posición secundaria, finalizadas y funcionalizadas, respecto de aquéllas.

Algo similar sucede cuando insiste en la necesidad de diferenciar nexos de poder y de comunicación pues reconoce que los últimos pueden tener, como objetivo o como consecuencia, efectos de poder.

Lo que en última instancia nos está advirtiendo Foucault es que, si bien relaciones de poder, producción y comunicación se dan soporte recíproco y se sirven mutuamente de instrumento, no puede establecerse un tipo general de equilibrio (o, en otras palabras, una coordinación uniforme y constante) entre las mismas. Lo que sí cabe es identificar, y analizar empíricamente, bloques en los cuales el ajuste de estos elementos da lugar a sistemas regulados y concertados, *disciplinas* en la terminología del autor.

De hecho, afirma, el disciplinamiento de las sociedades europeas acaecido desde el siglo XVIII puede caracterizarse como la búsqueda de un ajuste cada vez mejor controlado, más racional y económico, entre actividades productivas, redes de comunicación y juego de las relaciones de poder.

Para salvar los obstáculos antes señalados considera necesario privilegiar, provisionalmente, la cuestión *como se ejerce el poder*. A partir de ella las relaciones de poder, consideradas en sí mismas, son analizadas con la finalidad de descubrir su ignota especificidad y terminan por emerger algunos de sus caracteres esenciales:

a) El ejercicio del poder constituye, básicamente, un modo de actuar sobre las acciones actuales o eventuales de los otros y no simplemente una relación entre contrincantes.

b) Para que pueda hablarse de relación de poder es necesario que aquél sobre el que se ejerce esté claramente reconocido como sujeto de acción y que se abra ante esa relación un abanico de reacciones del poder y lo que se opondrá a su ejercicio ya que éste tenderá a determinarla.³

c) Las relaciones de poder no constituyen una estructura suplementaria, y como tal eliminable, por encima de la sociedad. Por contra se encuentran profundamente enraizadas en ella. Ahora bien, este enraizamiento no supone que el poder sea invariable ya que gracias a la tarea política podemos analizar, elaborar y rediscutir las relaciones de poder y su conexión con la libertad.

d) No existe un principio de poder fundamental que domine hasta el elemento más pequeño de la sociedad sino diferentes formas de poder.

e) El gobierno aparece como el ámbito adecuado para entender el peculiar modo de relación que supone el poder. Pero la palabra gobernar debe entenderse en un sentido amplio que incluya tanto las formas instituidas y legítimas de sujeción política o económica como modos de acción más o menos reflexivos y calculados destinados a actuar sobre las posibilidades de acción de otros individuos. Gobernar es estructurar el campo de acción de los otros.

f) La sociedad contemporánea se caracteriza por el *estatalización* de las relaciones de poder. El estado ya no es simplemente una de las formas o uno de los lugares de ejercicio del poder puesto que todos los tipos de relación de poder se elaboran, racionalizan y centralizan dentro de la forma o bajo la custodia de las instituciones estatales.

g) Toda relación de poder supone unos integrantes básicos que deben quedar identificados al analizarla críticamente: un sistema de diferenciaciones (jurídicas, económicas...) que permiten actuar sobre la acción de los otros; unos objetivos perseguidos por los que actúan sobre la acción de los otros; unas modalidades instrumentales a través de las cuales se ejerce el poder; unas formas de institucionalización; y, finalmente, ciertos grados de racionalización, siendo posible una mayor o menor elaboración de la relación en función de la eficacia de los instrumentos y de la certeza del resultado o en función de los costos eventuales.

Como es sabido Foucault llega a estas conclusiones mediante el estudio de las racionalidades específicas presentes en diferentes dominios, cada uno de los cuales debería remitir a una experiencia fundamental (locura, enfermedad...), en lugar de abordar globalmente la relación entre racionalización y poder político.

3. Sin libertad no hay poder sino relación física de coacción.

Para la elección de estos dominios y la determinación del enfoque utilizado para estudiarlos es básica la idea de resistencia.

Foucault remarca que los mecanismos que recorren las relaciones de poder pueden descifrarse en términos de estrategias de lucha o enfrentamiento.⁴ Desde esta perspectiva considera útil servirse de las formas de resistencia a los diferentes tipos de poder para evidenciar las relaciones que le son propias, desplazando así la cuestión del poder al campo de la lucha y de la sumisión.

Propone, concretamente, investigar una serie de luchas -características de nuestra época- que presentarían ciertas notas comunes: se trata de luchas transversales, no restringidas a un tipo particular de gobierno político o económico; su objetivo lo constituyen los efectos del poder; son luchas inmediatas, dirigidas a las instancias de poder más próximas a los sujetos; no aceptan el aplazamiento de las soluciones a sus demandas en base a hipótesis de futuro (promesas de liberación...); ponen en cuestión el estatuto del individuo, afirmando el derecho a la diferencia y enfrentándose a aquellas estrategias de gobierno dirigidas a aislarlo (gobierno por la individualización).⁵

Son, en consecuencia, luchas contra las formas de sumisión de la subjetividad derivadas de una técnica de poder, el *poder pastoral*, que actúa en la vida cotidiana transformando a las personas en sujetos,⁶ objetivándolas.

De esta manera nos situamos frente a una vieja técnica de poder, caracterizada por una compleja combinación de mecanismos individualizantes y globalizantes, que es utilizada por el estado moderno como nueva forma de poder político.

La metáfora del pastor conduciendo su rebaño, y sus implicaciones con el ámbito del poder, puede encontrarse ya en los textos hebraicos pero alcanza su máxima expresión con el cristianismo. En él la designación de ciertos sujetos como aptos,

4. Estas estrategias de lucha se encuentran encadenadas indefinidamente con las relaciones de poder: toda relación de poder supone una resistencia y, por tanto, una estrategia de lucha que aspira a convertirse en nexo de poder; por su parte, todo nexo de poder pretende convertirse en estrategia ganadora.

5. Menciona, por ejemplo, la oposición al poder de los hombres sobre las mujeres o de la medicina sobre la población (Foucault, 1985a, p.16).

6. En Foucault el término sujeto puede tener dos sentidos: sujeto ligado a su propia identidad por la conciencia y el conocimiento de sí mismo y sujeto sometido al otro por el control y la dependencia. La transformación del primero en el segundo puede tener lugar por tres vías: «Tenemos, en primer lugar, los diferentes modos de investigación que pretenden alcanzar el estatuto de ciencia [...] En la segunda parte de mi trabajo, he estudiado la objetivación del sujeto dentro de lo que yo denominaría las "prácticas divisorias". El sujeto es o bien dividido en su propio interior o bien separado de los otros [...] Finalmente, he querido estudiar -éste es el trabajo que me ocupa- la manera en que un ser humano deviene sujeto; he orientado mis investigaciones, por ejemplo, hacia la sexualidad -la manera en que el hombre aprende a reconocerse como sujeto de una "sexualidad"- (Foucault, 1985a, p.14). La traducción a partir del texto en catalán es mía.

en razón de sus cualidades religiosas, para servir a otros en calidad de pastores hace referencia a una forma muy peculiar de poder:

a) El vínculo entre pastor y miembro del rebaño es individual: el pastor no se preocupa únicamente del rebaño como conjunto sino de cada miembro del mismo y de todas sus acciones; la relación que se establece entre cada sujeto y el pastor da lugar a un lazo de sumisión personal presidido por la idea de obediencia.

b) Es una forma de poder que además de ordenar supone una disposición en el pastor a sacrificarse por su rebaño.

c) Exige una forma particular de conocimiento, también individualizante, entre el pastor y cada una de sus *ovejas* ya que no puede ejercerse sin saber lo que sucede en su mente. Debe recordarse, en este sentido, el uso particular que adquiere con el cristianismo el examen y la dirección de conciencia, dando lugar a un complejo entramado entre obediencia, conocimiento de sí y confesión hecha a otro.

d) Su objetivo consiste en conducir a los individuos, mediante su propia mortificación, a la salvación en el otro mundo.

Ahora bien, la sumisión de la subjetividad como "cuestión de estado" aparece hacia el siglo XVIII. Precisamente cuando la institucionalización eclesiástica del poder pastoral pierde vigor el estado hace suya esa técnica preocupándose de reorganizarla y de hacerla extensiva a todo el cuerpo social.⁷ En esta adecuación del poder pastoral al ámbito de lo político las metas terrenales (salud, bienestar, seguridad...) sustituyen a la salvación de las almas, se refuerza su administración a través de estructuras en las que se integran lo público y lo privado y se procede a desarrollar un saber sobre el hombre tanto desde una perspectiva globalizante y cuantitativa -relativa a la población- como desde una perspectiva analítica -concerniente el individuo.

1. De las consecuencias de esta asunción, centradas en la "cuestión droga", me ocupo en el siguiente apartado. Pero este repaso del planteamiento foucaultiano sobre el poder no estaría completo si no recogiera la alternativa que nos propone ante la situación descrita : «Necesitamos imaginar y construir lo que podríamos ser para liberarnos de esta especie de "doble constreñimiento" político que suponen la individualización y la totalización simultáneas del poder moderno [...] el problema que se nos plantea hoy, al mismo tiempo político, ético, social y filosófico, no es intentar liberar al individuo del estado y de sus instituciones, sino liberarnos *nosotros mismos*

7. Interesa retener que el tipo de racionalidad puesta en práctica en el ejercicio del poder (pastoral) estatal fue formulada en dos cuerpos doctrinales, los relativos a la razón del estado y a la teoría de la policía. Sobre esta cuestión véase Foucault, 1990, p.288 y siguientes.

del estado y del tipo de individualización que conlleva» (Foucault, 1985a, p.18).⁸ Una puerta abierta a la promoción de nuevas formas de subjetividad.

2. SUMISIÓN DE LA SUBJETIVIDAD Y PROBLEMA DROGA: LAS APORTACIONES DE T. SZASZ Y A. BARATTA

T. Szasz y A. Baratta representan dos líneas diversas dentro del movimiento antiprohibicionista. Tal diversidad no reside en su percepción de los mecanismos de control que actúan en el ámbito de las drogas sino que afecta a la manera de concebir la relación estado-individuo o, si se prefiere, al discurso que da razones a la forma en que se ejerce el poder.

Si bien Szasz no es partidario de justificar el consumo de drogas -antes al contrario insiste en desvestirlo de cualquier tipo de sacralización- no duda en reconocer el derecho a consumirlas como un aspecto más de la libertad individual, concibiendo la automedicación como un derecho fundamental de la persona,⁹ especialmente -subraya- en aquellos sistemas políticos (como el estadounidense) que manifiestan una supremacía de la elección individual sobre el bienestar colectivo.

Sus argumentos en defensa de tal derecho tienen como punto de referencia la autonomía de la persona, considerada, a mi modo de ver, desde la perspectiva del *deber ser*. Por una parte, señala que el hecho del consumo, mientras no afecte a una esfera de derechos ajena,¹⁰ concierne únicamente al consumidor. Por otra, respecto al daño que éste puede sufrir, relativiza el peligro que suponen las drogas ilícitas (también son peligrosas las lícitas así como muchas otras cosas que nadie prohíbe) y entiende que la sociedad no está legitimada moralmente para entrometerse coactivamente en su esfera personal.

Dando un paso más indica que la *guerra terapéutica* contra las drogas, consistente en prohibir determinadas sustancias partiendo de un supuesto deber estatal de proteger la salud de sus ciudadanos, carece de base científica, respondiendo en realidad a una genérica necesidad de tutelar la integridad de la comunidad globalmente considerada.

Esta pretensión de control globalizante se llevaría a la práctica -entre otros mecanismos- mediante la persecución de los consumidores de drogas ilícitas,

8. La traducción a partir del texto en catalán es mía.

9. En su último libro (Szasz, 1993) habla de un derecho a la propiedad privada sobre nuestros cuerpos en el que se integraría el derecho a la propiedad privada sobre las drogas.

10. Siguiendo al liberalismo más clásico el derecho de propiedad sobre las drogas de cada cual tendría como límite los derechos de propiedad de los demás (Szasz, 1993, p.217-218).

convertidos de esta manera en chivos expiatorios,¹¹ es decir, en la imagen del mal que debe ser expulsado del orden social para que la comunidad pueda desahogar su frustración y cohesionarse en torno a unos valores que permaneces, gracias a esa expulsión, incuestionados. La tranquilidad de la colectividad, las razones de cuyo desasosiego no son explicadas por Szasz, tiene como coste la invalización social de determinados sujetos.

En este proceso social de exclusión la salud se convierte, gestionada estatalmente y monopolizada médicamente, en una forma de dominación, en la coartada ideológica que impide la autodeterminación de las personas y restringe sus expectativas al estrecho dominio del "yo". El individuo queda en manos del *estado terapéutico*.¹²

La opción que nos ofrece Szasz para liberarnos de esta forma de totalitarismo consiste en la lógica redefinición de las auténticas dimensiones del "problema droga" (diferenciando los problemas derivados de las políticas de prohibición de los derivados de la existencia de fármacos) y en el retorno a las bases del orden social liberal: libre mercado, autocontrol y respeto por la diferencia humana.

Pasemos a nuestro segundo autor. De la producción que Baratta ha dedicado a esta temática me interesa resaltar ahora un reciente artículo¹³ en el que relaciona la actual política sobre las drogas con la reflexión foucaultiana acerca de la sumisión de la subjetividad y de los universos disciplinarios.

En la primera parte de este trabajo describe el entramado comunicativo que se desarrolla en torno a ciertas imágenes creadas sobre la figura del drogadicto. Denuncia, particularmente, que el saber médico-biológico centrado en la categoría, para construir el estereotipo de drogadicto enfermo.¹⁴

A partir de este estereotipo, combinado con el de drogadicto-delincuente y convenientemente distribuido por el imaginario social, el individuo es separado de sí mismo, de su propia percepción sobre sí y sobre su entorno¹⁵ y aislado simbólicamente de la población definida como "sana".

11. Sobre la idea de chivo expiatorio véase Girard, 1986, p. 21-63.

12. La influencia del planteamiento de Szasz sobre algunos de nuestros más conocidos antiprohibicionistas, como es el caso de F. Savater y A. Escotado, es considerable. Un escrito del primero (Savater, 1990) puede ilustrar el *mestizaje* ideológico, no exento de contradicciones, que caracteriza a cierta opinión publicada sobre el tema de las drogas.

13. Véase Baratta, 1993.

14. Dicho saber habría reducido la noción de dependencia a ciertas sustancias y no tomaría en consideración las variables ambientales y sociales que influyen en ella. Para una visión crítica de los orígenes de esta noción véase Comas, 1986.

15. No es ajeno a este proceso el ofrecimiento por las instancias oficiales de respuestas de carácter terapéutico que no son asumidas por el sujeto como opción frente a sus necesidades sino como huida ante la amenaza de una sanción.

Además de la citada vertiente negativa este proceso de distribución de estereotipos tiene otra que actúa por positivo: los sujetos estigmatizados terminan por asumir el estereotipo asignado y por desarrollar una identidad basada en la pertenencia a una subcultura desviada. Esta dinámica positiva hace más creíble su interpretación del papel de chivo expiatorio y permite reforzar la reacción social negativa que desata su sola presencia.

Baratta es mucho más concreto que Szasz a la hora de explicar las razones a las que responde esta compleja representación. Desde su perspectiva la configuración problematizada de la cuestión droga permite ocultar los conflictos reales, sólo resolubles mediante un cambio en las relaciones productivas, que afectan a individuos y estados. De esta manera el citado proceso comunicativo se conecta con la reproducción de las estructuras de poder -claramente finalizadas económicamente para el autor- permitiendo controlar potenciales crisis de legitimación.¹⁶

En la segunda parte del artículo Baratta se detiene a analizar los aspectos penales del control en materia de drogas ilícitas, concibiendo al sistema penal como un gestor de estereotipos que funciona de manera políticamente selectiva. También aquí se acude a la idea de chivo expiatorio pues se resalta, en base a Foucault, como la concentración del sistema punitivo en la administración de una pequeña población criminal permite borrar de la conciencia social el problema político (deslegitimador) que supone la existencia de un número incomparablemente superior de infracciones no perseguidas.¹⁷

Esta selectividad demostraría el carácter simbólico y, en consecuencia, *engañoso* (Hassemer, 1991, p.30) de la intervención penal. El sistema de justicia criminal no protegería efectivamente bienes jurídicos ni disminuiría las infracciones sino que a través del sacrificio del chivo expiatorio confirmaría -siguiendo la línea discursiva inaugurada por Durkheim- la validez de las normas creando "en el público [...] una ilusión de seguridad y [...] un sentimiento de confianza en el ordenamiento y en las instituciones que tienen una base real cada vez más escasa" (Baratta, 1991, p.53).¹⁸

---

16. Fenómeno que Baratta enmarca en una situación caracterizada por la transformación del poder pastoral del estado liberal clásico en el poder pastoral del estado tecnocrático. Con este último se acentuaría la tendencia a relegar al ciudadano al papel de mero espectador de la política y a desarrollar un saber cada vez más global y capilar sobre población e individuos.

17. El estereotipo drogadicto-delincuente permite dejar prácticamente fuera de la reacción social negativa el consumo de drogas de sectores no marginales de la población y eleva la percepción social del delito -y la sensación de inseguridad- en torno a actos delictivos de relativa dañosidad.

18. Tema que debe relacionarse con el auge doctrinal de la teoría de la prevención general positiva. Sobre dicha conexión véase Baratta, 1991 y Hassemer, 1991. Este último autor parece referirla sólo a la formulación de Jakobs aunque en mi opinión también su construcción limitadora de la prevención general positiva, dirigida a la protección efectiva

Por último, Baratta ubica al antiprohibicionismo dentro de las luchas por los derechos humanos,¹⁹ las cuales constituirían «la forma nueva de las luchas clásicas por un sistema de producción y distribución que respete la necesidad, la subjetividad, la capacidad potencial de vida, de desarrollo y de expresión de todos los sujetos» y «una alternativa de paz con respecto a las formas dominantes de respuesta a los conflictos: la violencia y la guerra» (Baratta, 1993, p.36).

Recapitulando. Ambos autores coinciden en señalar, como consecuencia de la política sobre drogas vigente, la existencia de un proceso de sometimiento de la subjetividad en el que inciden dos saberes y prácticas diferentes utilizando idénticos mecanismos; también al indicar el carácter fundamentalmente simbólico de la lucha contra la droga -más atenta a factores de cohesión social que a la consecución de sus finalidades declaradas- y al concebir el antiprohibicionismo como una lucha contra el mencionado sometimiento.

Pero interesa especialmente remarcar sus divergencias, centradas en los conflictos que subyacen tras ese proceso de sumisión de la subjetividad -tema relacionado, a su vez, con los objetivos asignados a las relaciones de poder- y en la orientación de la lucha antiprohibicionista.

En cuanto a lo primero, Szasz habla de la cohesión social como si constituyera un peligro en sí misma al partir de una concepción socio-política en la que el estado aparece como el mal necesario que encarna una amenaza constante para nuestra libertad individual, concepción que nos remite al modelo liberal expresado en la teoría política del individualismo posesivo.²⁰ Mediante su "diagnóstico" de la

---

de la conciencia social de la norma, corre el mismo riesgo de crear representaciones engañosas y legitimantes del sistema social. Sobre la recepción en el Estado español de esta construcción limitadora véase Mir, 1986. Para una visión crítica de la formulación funcionalista de Jakobs véase Baratta, 1984; Muñoz, 1985, p.21 y siguientes y 31 y siguientes y Luzon, 1982, que resalta su imbricación con la teoría psicoanalítica del chivo expiatorio.

19. Sobre el papel que este autor asigna a los derechos humanos véase Baratta, 1987.

20. «Los supuestos del individualismo posesivo pueden resumirse en las siete proposiciones siguientes: I) lo que hace humano a un hombre es ser libre de la dependencia de las voluntades de los demás. II) La libertad de la dependencia de los demás significa libertad de cualquier relación con los demás salvo aquellas relaciones en las que el individuo entra voluntariamente por su propio interés. III) *El individuo es esencialmente el propietario de su propia persona y de sus capacidades, por las cuales nada debe a la sociedad.* [...] IV) Aunque el individuo no puede alienar toda su propiedad sobre su propia persona, puede alienar su capacidad para trabajar. V) La sociedad humana consiste en una serie de relaciones mercantiles... VI) Dado que lo que hace humano a un hombre es la libertad de las voluntades ajenas, *la libertad de cada individuo solamente puede limitarse justamente por unas obligaciones y reglas tales que sean necesarias para garantizar la misma libertad a los demás.* VII) *La sociedad política es una invención humana para la protección de la propiedad que el individuo tiene sobre su propia persona y sobre sus bienes, y (por tanto) para el mantenimiento de relaciones de cambio debidamente ordenadas entre individuos considerados como propietarios de sí mismos»* (Macpherson, 1979, p.225-226). El subrayado es mío.

cuestión droga no hace más que ilustrar un frente en el que se visualizan los riesgos que supone el abandono de la "utopía" liberal.²¹

En cuanto a lo segundo, su opción -la exigencia del reconocimiento por parte del estado de un derecho individual a consumir drogas- manifiesta un optimismo desmesurado (carente de memoria histórica) en la autorregulación de la relación individuo-estado. Al plantearla eludiendo el ámbito de las relaciones de producción lleva a cabo una operación de reajuste en el vacío que ni tan solo tiene en cuenta la propia evolución de la teoría liberal (quizás por considerarla espuria) a partir del siglo XIX. No en vano se desarrollan a partir de ese momento diversas tentativas, entre ellas destaca la emprendida por J.S. Mill, dirigidas a diseñar un modelo político que se ajustara a los cambios sociales impulsados por los procesos de industrialización; tentativas que chocaron reiteradamente con la misma problemática: la incompatibilidad entre las exigencias de un desarrollo personal igual y las desigualdades de clase patentes en materia de poder y riqueza.²²

Por lo que respecta a Baratta ya hemos visto como concibe la cohesión social que se pretende obtener a través de la construcción social del problema droga como una forma de ocultamiento de la conflictividad propia del estado capitalista, sólo comprensible si se conectan relaciones de poder, comunicación y producción,²³ mientras que su integración del antiprohibicionismo en el seno de las luchas por los derechos humanos parece responder a una estrategia defensiva²⁴ ante la violencia estructural que genera ese estado funcionalizado económicamente.

Nos encontramos, por tanto, ante dos discursos que, sin abandonar planteamientos clásicos en la teoría social y política, inciden en la cuestión de la

21. «El rasgo más esencial del capitalismo como sistema político-económico es la seguridad de la propiedad privada y el libre mercado, esto es, el derecho de todo adulto competente a comerciar con bienes y servicios... Para asegurar tal orden social libre, el estado está obligado a proteger a las personas de la violencia y el fraude y, en la máxima medida posible, a abstenerse de participar en la producción y distribución de bienes y servicios. Naturalmente, ningún orden capitalista perfecto como éste ha existido nunca, ni tal vez pueda existir. A pesar de todo, es un faro que ilumina el camino hacia el respeto por las personas y la cooperación social basada en una mutua y no coactiva satisfacción de las necesidades» (Szasz, 1993, p. 32).

22. Para un análisis del desarrollo y de las contradicciones de la teoría liberal véase Macpherson, 1982. La centralidad de la problemática citada se manifiesta por el constante retorno de la doctrina a ella, así entre las aportaciones más recientes puede consultarse Dworkin, 1984, p. 372 y siguientes.

23. En este sentido parece seguir a Poulantzas (1987, p. 76 y siguientes) en su condicionamiento a la aceptación del planteamiento foucaultiano del poder.

24. Esta estrategia defensiva aparece también en otras formulaciones del garantismo penal (así en Ferrajoli, 1990) caracterizando a una línea de la denominada criminología crítica preocupada por apurar al máximo los mecanismos formales ofrecidos por el estado de derecho.

subjetividad a través del uso del método foucaultiano de aproximarse al poder. Sobre las razones de esta vuelta a la subjetividad²⁵ versa el último apartado de este trabajo, pero antes -para ser consecuente con el tema que nos convoca- realizaré una breve referencia al papel de la Ley de Protección de la Seguridad Ciudadana en la expuesta estrategia de lucha contra la droga.

3. OBLIGADO EXCURSUS EN RELACIÓN A LA LEY ORGÁNICA 1/1992, DE 21 DE FEBRERO, SOBRE PROTECCIÓN DE LA SEGURIDAD CIUDADANA

No es mi intención realizar un análisis dogmático-jurídico de los preceptos que la Ley de Protección de la Seguridad Ciudadana dedica al tema del control policial de la drogodependencia²⁶ sino integrar dicho cuerpo legal, siquiera sea parcialmente, en los procesos sociales descritos en el anterior apartado.

En principio esta regulación se inscribe en una estrategia internacional de lucha contra las drogas dirigida a la reducción tanto de su oferta como de su demanda.²⁷ Acerca de este fin declarado comentan Mohedano y Cuesta (1992, p.17): «Es necesario decir que la lucha contra la droga no sólo debe operar contra los grandes capos, grandes bandas de vendedores, sino que debe poner en marcha una política disuasoria que dificulte el tráfico a través de la ilegalización del consumo, sobre todo del público, teniendo en cuenta que este consumo indirectamente implica también incitación, estimulación, propagación del propio consumo, así como irreparables daños, no sólo para la salud del consumidor, sino también para la salubridad e higiene públicas».

Sin entrar en la racionalidad de esta argumentación ni en las posibilidades reales de llevar a cabo esta lucha sí me interesa subrayar que los “padres” de esta ley son conscientes, yendo más allá de esta estrategia, de la necesidad de incidir en el imaginario social en busca de cohesión: “Si se desea restaurar la trastornada confianza del ciudadano en el estado y en el derecho, las palabras deben ser suplidas por los hechos y éstos deben estar amparados por la legalidad” (Mohedano y Cuesta, 1992, p.8). Podemos comprobar, al menos en el plano de la intención política, la existencia de una función latente de naturaleza legitimante tanto o más importante que la función declarada pues, en última instancia, la primera da razones a la segunda.²⁸

Esta circunstancia no ha pasado desapercibido para los comentaristas críticos con esta normativa, de hecho ha sido calificada como un claro ejemplo de

25. Sobre la vuelta a la subjetividad como estrategia defensiva véase Peña-Marín, 1985.

26. Véase los artículos 12.3, 21.1, 23.h y 25. En relación al artículo 25.2 recordar lo señalado en la nota 15.

27. Las grandes líneas de esta estrategia vienen identificadas por Solans, 1989.

28. También en este sentido ver Corcuera, 1993, p. 204.

legislación simbólica dirigida en realidad a «reducir los índices de precariedad jurídica con que se lleva a cabo buena parte del trabajo de la política, que carece del espacio legal para hacer mucho de lo que hace en este campo» y a «salir al paso -en clave propagandística- del creciente descontento social con la política de orden público, derivado de la sensación de inseguridad y desprotección que viven, sobre todo, los habitantes de los barrios periféricos de las grandes ciudades» (Andrés, 1991, p.11). Si seguimos la lógica conflictual a la que hacía referencia Baratta puede llegar a afirmarse que esta ley juridifica «un control de determinadas personas, colectivos y actividades, a bajo precio y con alta rentabilidad publicitaria [...] en defensa de un modelo de desarrollo económico y social profundamente desequilibrado» (Recasens, 1991b, p.27).²⁹

Para que la Ley de Seguridad Ciudadana pudiera llevar a cabo esta función cohesionadora era imprescindible que la cuestión droga viniera construida desde la perspectiva simplificadora, fácilmente asimilable, a la que hacemos referencia anteriormente y que dicha norma no hace sino reforzar. Pero además era necesario impulsar una determinada imagen del papel social de la policía, presente de manera subliminal pero contundente, en el debate mediático de la ley. La extensión por el tejido social de la *concepción tutelar* de la policía constituye, en mi opinión, el gran triunfo de la misma, conseguido además sin necesidad de haberla aplicado.³⁰

En suma, frente a ciertos comportamientos que entran en contradicción con el modelo de hombre que la civilización burguesa impulsó (el individuo guiado por un sentimiento de culpa que le lleva, mediante la introversión del sacrificio, a la autorrenuncia y a la mortificación) se ejerce una expiación externa, la cual encuentra en la policía a un "pastor" adecuado pues incorpora los arquetipos culturales de tal civilización:³¹ el Ulises de Homero -el héroe que escapa al sacrificio sacrificándose a sí mismo- y la Juliette de Sade -representación, por la vía de los malabarismos sexuales, de la preeminencia del rendimiento y de la eficacia sobre la gratificación.

29. La traducción a partir del texto en catalán es mía.

30. Gracias al ex-ministro Corcuera sabemos que el conflicto social contemporáneo debe definirse en los siguientes términos: drogadictos e intelectuales (incluyendo en esta última categoría a jueces excesivamente preocupados por los derechos de los ciudadanos) *versus* población sana e incomprendida policía. Sobre la presencia de este esquema tutelar en las concepciones dominantes de la policía y su conexión con los orígenes mismos del sistema burgués véase Recasens, 1991a; la relación del mismo con la idea de poder pastoral se refleja en Foucault, 1990.

31. Tal como los identifican Horkheimer y Adorno (1987, p. 60-147).

4. A MODO DE CONCLUSIÓN: DE SIERVOS, DROGADOS Y APALEADOS U OTRAS HISTORIAS (PARA NO DORMIRSE)

Lo dicho hasta el momento debe conectarse con la crisis de legitimación de estado capitalista de la que viene hablándose aproximadamente desde los años setenta.³² «En la teoría neomarxista, la crisis de legitimación (un “déficit de lealtad”) es definida como una fuerte tendencia del sistema político o de la burocracia estatal a dejar de funcionar, que puede ir acompañado o no por una oposición política popular. La crisis política en este sentido es la incapacidad del sistema político o del estado para funcionar normalmente y/o para inspirar la suficiente confianza o lealtad. Más específicamente, la legitimación depende de la capacidad del sistema político para garantizar un consenso de líneas políticas entre grupos que, o bien no se beneficiarían, o bien serán perjudicados por la acumulación capitalista -tarea que típicamente requiere que esas líneas de acción sean definidas y presentadas al público ocultando su verdadera naturaleza [...] La idea de legitimación política está vinculada a la capacidad de la burocracia estatal para reproducir las ideologías legitimadoras y también para implementar exitosamente políticas de prevención o de gestión de la crisis» (O'Connor, 1989, p. 124).

Esta crisis se relaciona con una contradicción, identificable material y discursivamente, entre los principios sostenidos dentro del marco-político de las democracias representativas (especialmente el de igualdad de todos los ciudadanos) y la práctica que, desde sus orígenes, impuso el sistema económico capitalista (productora de desigualdad material); contradicción que es más visible en una situación -como la actual- caracterizada por el estancamiento del crecimiento económico y por la mayor percepción de las consecuencias destructivas -tanto en el nivel individual³³ y social como en el planetario- del sistema productivo. El tiempo del progreso ha devenido en tiempo de la desesperanza.³⁴

Frente a esta situación se recurre una vez más, al carecer de una ideología que sea capaz de relegitimar el sistema en términos positivos, a la búsqueda de chivos expiatorios -cuya gestión se delega básicamente al sistema de justicia criminal, siendo el sistema sanitario-asistencial un mero apéndice del mismo- en especial entre aquellos sectores de la población donde la citada contradicción se manifiesta más duramente. A través del funcionamiento de los mecanismos de

32. Para realizar un repaso de las diversas formas de encarar esta cuestión desde la teoría social véase Rodríguez, 1978, p. 111 y siguientes y O'Connor, 1989. Una perspectiva más preocupada por el papel de lo jurídico en la legitimación del Estado social puede encontrarse en los diversos trabajos recogidos en Olivas, 1991.

33. O'Connor (1989, p. 175 y siguientes) señala cómo la crisis del sistema se experimenta subjetivamente como crisis de personalidad lo cual termina por repercutir, a su vez, en la disfunción del sistema.

34. La cuestión del tiempo del progreso y sus incertidumbres es tratada en Capella, 1993, p. 13-32.

control social se va construyendo una legitimación mítica que viene sancionada parlamentariamente y que se parapeta tras una saber pretendidamente neutral y científico.

Pero también se trata de una legitimación potencialmente débil ya que, bien vista, pone en tela de juicio el discurso modernizador que dice considerar al individuo como centro del sistema al descubrir su sacrificabilidad en aras al mantenimiento de las estructuras que sirven a la lógica de la valorización del capital.

La superación de la lógica del ciudadano siervo,³⁵ perdido en su particular paraíso artificial y, ocasionalmente, apaleado nos conduce a dar crédito a las propuestas elaboradas desde una perspectiva emancipatoria de la subjetividad que, conscientes de la insuficiencia de una estrategia basada en la conquista de derechos³⁶, reconocen la necesidad de replantear las relaciones de producción, comunicación y poder en función del individuo. *Pero ésa es otra historia y debe ser contada en otra ocasión.*

BIBLIOGRAFÍA

ANDRES, P. «Viaje a la prehistoria de las garantías: la "modernización" de la ley Corcuera». *Jueces para la Democracia. Información y Debate* n° 13, (1991), p. 3-12.

BARATTA, A. «La teoria della prevenzione-integrazione. Una "nuova" fondazione della pena all'interno della teoria sistemica». *Dei Delitti e delle Pene* año II, n° 1, (1984), p. 5-30.

«Viejas y nuevas estrategias en la legitimación del Derecho Penal». *Poder y control* n° 0, (1986), p. 77-92.

«Principios del Derecho Penal mínimo (Para una teoría de los derechos humanos como objeto y límite de la ley penal)». *Doctrina Penal* n° 40, (1987), p. 623-650.

«Introducción a la Criminología de la droga». *Comunidad y Drogas* n° 3, (1988), p. 27-44.

«Funciones instrumentales y simbólicas del Derecho Penal: Una discusión en la perspectiva de la Criminología Crítica». *Pena y Estado* n° 1, (1991), p. 37-55.

«Fundamentos ideológicos de la actual política criminal sobre drogas». En: DIEZ RIPOLLÉS; LAURENZO COPELLO [Coord] *La Actual Política Criminal sobre Drogas. Una perspectiva Comparada*. Valencia: Tirant lo Blanch, 1993, p. 19-36.

BARRET-KRIEGL, B. «Michel Foucault y el Estado de policía». En: AA.VV., *Michel Foucault, Filósofo*. Barcelona: Gedisa, 1990, p. 186-190.

35. «Los ciudadanos-siervos son los sujetos de los derechos sin poder. De la delegación en el estado y en el mercado. De la privatización individualista» (Capella. 1993, p.152).

36. Véase Capella, 1993, p.112-113.

BERGALLI, R. «Cuestión droga: los límites de un manifiesto y la necesaria profundización del debate». *Jueces para la Democracia. Información y Debate* nº 9, (1990), p. 6-9.

BERGER, P.; LUCKMANN, T. *La construcción Social de la Realidad*. Buenos Aires: Amorrortu-Murguía, 1984, p. 233.

BUSTOS, J. *Manual de Derecho Penal. Parte Especial*. Barcelona: Ariel, 1986, 494 p.

CAPELLA, J.R. *Los Ciudadanos Siervos*. Madrid: Trotta, 1993, 238 p.

COMAS, D. «Uso de drogas: del paradigma lewiniano al nuevo rol de las expectativas simbólicas». *Jano* Vol. XXX, nº 4, (1986), p. 65-79.

CORCUERA, J.L. «Debate parlamentario (extracto)». en FERNANDEZ EN TRALGO [ET AL] *Seguridad ciudadana. Materiales de Reflexión Crítica sobre la Ley Corcuera*. Madrid: Trotta, 1993, p. 195-206.

DOMÍNGUEZ, J.L. «La categoría de Estado terapéutico y su aportación a un debate sobre la (in) comprensión de la cuestión droga». Ponencia presentada al IV Congreso Español de Sociología. (1992) [inédita.]

DOMÍNGUEZ, J.L.; SILVEIRA, H. «Aproximación al control de las drogodependencias en Cataluña». *Poder y Control* nº 2, (1990), p. 153-184.

DWORKIN, R. *Los Derechos en Serio*. Barcelona: Ariel, 1984, p. 508.

FERRAJOLI, L. *Diritto e ragione. Teoria del garantismo penale*. Bari: Laterza, 1990. XXIV-1034 p.

FOUCAULT, M. «Per què estudiar el poder: La qüestió del subjecte». *Saber*, 2ª ed. nº 3, 1985a, p. 14-18.

«El poder, com s'exerceix?». *Saber*, 2ª ed. nº 3, 1985b, p.19-23.

«Omnes et singulatim: hacia una crítica de la razón política». en: *La Vida de los Hombres Infames*. Madrid: Las Ediciones de la Piqueta, 1990, p. 265-306.

«Curso del 7 de enero de 1976». En: *Microfísica del Poder*. Madrid: Las ediciones de la Piqueta, 1992, p.125-137.

«Poder, derecho y verdad». *Delito y Sociedad*. Año 2, nº 3, (1993), p. 83-95.

GARZON, B.; MANJON-CABEZA, A. «La ley de Seguridad Ciudadana. ¿Solución o Problema?». *Claves de Razón Práctica*. nº 24, (1992), p. 2-8.

GIRARD, R. *El chivo expiatorio*. Barcelona: Anagrama, 1986, p. 275.

GONZALEZ, C et al. *Repensar las drogas*. Barcelona: IGIA, 1989, p. 169.

HASSEMER, W. «Fines de la pena en el derecho penal de orientación científico-social». En: MIR PUIG [ed] *Derecho penal y Ciencias Sociales*. Bellaterra: Universidad Autónoma de Barcelona, 1982, p. 117-139.

«Prevención en el derecho Penal». *Poder y Control* nº 0, (1986) p. 93-117.

«Derecho Penal simbólico y protección de bienes jurídicos». *Pena y Estado*. nº 1, (1991), p. 23-36.

HORKHEIMER, M.; ADORNO, T.W. *Dialéctica del Iluminismo*. Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1987, p. 302.

LUZON, D.-M. «Prevención general y psicoanálisis». En: MIR PUIG [ed], *Derecho Penal y Ciencias Sociales*. Bellaterra: Universidad Autónoma de Barcelona, 1982, p. 141-157.

MACPHERSON, C.B. *La Teoría Política del Individualismo Posesivo*. Barcelona: Fontanella, 1979, p. 263

La Democracia Liberal y su Epoca. Madrid: Alianza Editorial, 1982 p. 150.

MELOSSI, D. *El Estado del Control Social*. México D.F.: Siglo XXI Editores, 1992, p. 300.

MILIBAND, R. *El Estado en la Sociedad Capitalista*. México D.F.: Siglo XXI Editores, 1985 273 p.

MIR, S. «Función fundamentadora y función limitadora de la prevención general positiva». *Poder y Control*, nº 0, (1986), p. 49-58.

MOHEDANO, J.M.; CUESTA, A. «La Ley de Protección de la Seguridad Ciudadana». *Leviatán*, 2ed. nº 47, (1992), p. 5-20.

MUÑAGORRI, I. *Sanción Penal y Política Criminal*. Madrid: Instituto Editorial Reus, 1977 p. 242.

MUÑOZ, F. *Derecho Penal y Control Social*. Jerez: Fundación Universitaria de Jerez, 1985 p. 132.

O'CONNOR, J. *El significado de la Crisis. Una Introducción Teórica*. Madrid: Revolución, 1989, p. 218.

OLIVAS, E. [Coord] *Problemas de Legitimación en el Estado Social*. Madrid: Trotta, 1991, p. 198.

PEÑA-MARIN, C. «La experiencia de la subjetividad». *El País*, (22 de septiembre 1985).

POULANTZAS, N. *Estado, Poder y Socialismo*. México D.F.: Siglo XXI Editores, 1987, p. 326.

QUEROL, M.E.; TORRELL, J. «A propósito de la Ley de Seguridad Ciudadana». *Mientras Tanto*, nº 46, (1991), p. 75-81.

RECASENS, A. «Enfoques histórico-ideológicos sobre el concepto de aparato policial». En: BERGALLI [ed.]. *Sociology of Penal Control Within the Framework of the Sociology of Law*, Oñati: International Institute for the Sociology of Law, 1991, p. 161-176.

«Actituds sospitoses i productivitat repressiva». *Iniciativa i Treball*, nº 2, (1991b), p. 24-27.

RODRIGUEZ, J.E. *Teoría Crítica y Sociología*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1978. p. 177.

SAVATER, F. «Tesis sociopolíticas sobre las drogas». En: *Etica como Amor Propio*. Madrid: Mondadori, 1988, p. 287-294.

«El Estado clínico». *Claves de Razón Práctica*, nº 1, (1990), p. 18-24.

SOLANS, M. «La reducción de la oferta y la disminución de la demanda de droga». *Política Exterior*, vol. III, nº 13, (1989), p. 198-215.

SZASZ, T. «Contra el Estado terapéutico: derechos individuales y drogas». *Nuevo Foro Penal*, nº 47, (1990a), p. 109-118.

Droga y Ritual. La Persecución Ritual de Drogas, Adictos e Inductores. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1990. p. 287.

«La moralidad del control de drogas». En: HAMOWY [ed.]. *Tráfico y Consumo de Drogas. Consecuencias de su Control por el Gobierno*. Madrid: Unión Editorial, 1991, p. 369-396.

El Segundo Pecado. Reflexiones de un Iconoclasta. Barcelona: Ediciones Martínez Roca, 1992. p. 162

Nuestro Derecho a las Drogas. En Defensa de un Mercado Libre. Barcelona: Anagrama, 1993. p. 220.

VARELA, J.; ALVAREZ-URIA, F. «La construcción social de la salud en las sociedades industriales». En: *Sujetos Frágiles. Ensayos de Sociología de la Desviación*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1989, p. 53-79.

VÍDEO ETNOGRAFIA: REPRESENTACIÓ I RECERCA

Elisenda Ardévol

EL VÍDEO ETNOGRÀFIC I EL PROCÉS DE RECERCA

La meva reflexió gira al voltant de la introducció del vídeo en la metodologia de les ciències socials i com pot ser útil en el treball de camp etnogràfic i pel tractament de dades en la investigació antropològica. En aquestes pàgines voldria exposar d'una manera senzilla i des de la meva experiència com hem utilitzat el vídeo en un projecte d'investigació sobre els tribunals de Justícia en un equip emmarcat dins la Facultat de Dret de l'UAB. Cal dir d'entrada que el projecte és complex i té diverses ramificacions, ja que es presenta com un projecte integrat d'investigació i docència del dret. El que m'interessa destacar aquí és la seva vessant sociològica i antropològica, i el fet que ha estat plantejat com un aprendre a investigar per part de tots els membres de l'equip, del que formen part estudiants, professors i càmeres.

La idea que vull presentar és que si volem que el vídeo sigui útil com a eina de treball en ciències socials, hem de deixar de pensar en el vídeo com un producte acabat, un text o una representació visual sobre la vida social i cultural, per a pensar en el vídeo com a part d'un procés d'investigació sobre un aspecte de la realitat que volem conèixer des d'una aproximació determinada (que en diem antropològica o sociològica). En definitiva, el que proposo és que el vídeo etnogràfic no es pot entendre sense tenir en compte el context general de la recerca en el que s'inscriu i el seu marc d'utilització.

Com s'ha de distingir un vídeo etnogràfic del que no ho és?. Com s'ha d'analitzar un vídeo antropològicament?. Com s'ha d'utilitzar la càmera de vídeo d'una manera antropològica?. Com s'ha de fer un vídeo etnogràfic?. Què és un vídeo etnogràfic?. Els que treballem en el vídeo etnogràfic ens trobem en la curiosa situació d'haver de definir el producte de la nostra feina en termes de comparació

amb altres productes audiovisuals, com ara els documentals de televisió, els vídeos pedagògics i, fins i tot, les pel·lícules d'en Batman i els anuncis publicitaris. Això és així perquè el material audiovisual ens presenta de manera immediata aspectes del comportament humà, i perquè qualsevol producte visual es pot analitzar des d'una perspectiva antropològica. Un vídeo no és per si mateix un document etnogràfic, una dada etnogràfica o una etnografia, depèn els criteris que utilitzem per a construir-lo i els conceptes que fem servir per entendre el que el vídeo és capaç de fer. El vídeo no és un llenguatge, sinó que construïm sobre ell un llenguatge.

També ens trobem que qualsevol vídeo o documental que mostri la manera de viure d'un grup social, un procés artesà o un ritual popular o religiós pot qualificar-se com etnogràfic perquè tracta sobre aspectes que interessin els antropòlegs. L'objecte d'estudi es confon amb l'aproximació. D'aquesta manera, s'entén per vídeo etnogràfic els documentals pedagògics o divulgatius que ens il·lustren sobre activitats que han estat sota el punt de mira de l'antropòloga. Un vídeo o reportatge sobre tradicions artesanals que desapareixen, sobre grups marginals o sobre pobles "exòtics" poden ser considerats etnogràfics, independentment del seu tractament, mentre que reportatges sobre les condicions de vida dels miners brasilers, la societat americana o la vida quotidiana dels legionaris espanyols a Bòsnia es solen pensar com a tema sociològic.

En tercer lloc, pensem que fer un vídeo etnogràfic és fer un vídeo que estigui informat antropològicament, és a dir, que el contingut explicatiu del vídeo o guió faci referència a conceptes i aproximacions que provenen del camp de l'antropologia. Es tracta, en molts casos, d'incorporar una explicació teòrica a un conjunt d'imatges, de manera que les imatges il·lustren les tesis dels seus autors. Aquest és el format de molts vídeos educatius i divulgatius. Malgrat això, cal tenir en compte que les imatges que recolzen el text solen estar deslligades del procés d'investigació, l'acompanyen i el mostren, però no són el producte de la investigació sobre la que s'ha constituït el text.

Per altra banda, constatem que moltes pel·lícules tracten les relacions humanes d'una manera "reveladora" o ens donen una comprensió de la societat, dels conflictes culturals, dels patrons de comportament, valors i sentiments des d'una perspectiva o sensibilitat molt semblant a la que pot aconseguir l'antropologia; tant que podem ser capaços de sortir del cine dient que era una pel·lícula "molt sociològica" o "molt antropològica" i fins i tot l'utilitzaríem a classe per il·lustrar les nostres idees sobre relacions de poder, marginació, processos migratoris, o el que sigui. Ens trobem analitzant les pel·lícules com a espectadors, interpretant-les com a text audiovisual o com a evidència sobre el comportament humà.

El cinema etnogràfic o el vídeo etnogràfic no és un gènere cinematogràfic com el documental o la pel·lícula de ficció, sinó que és una manera d'operar sobre una gran varietat de formats. La recerca d'un estil de filmació propi del cinema o vídeo etnogràfic topa amb les convencions del gènere documental i amb la necessitat que ens imposen els especialistes en imatge, que el vídeo "ha de comunicar a

l'espectador un missatge", que s'ha d'adaptar al "llenguatge visual". Ens trobem, així, atrapats entre el text i la representació. Ens situem davant del vídeo com a espectadors o com a futurs espectadors, i observar no és el mateix que esperar.

El vídeo etnogràfic, per tant, no l'entenc com un producte acabat que podem interpretar, sinó com una manera de fer i d'operar sobre un material. Un vídeo educatiu, un documental o senzillament una seqüència poden ser documents etnogràfics en tant que siguin útils a la investigació i estiguin enquadrats en una metodologia de treball explícita. El vídeo etnogràfic ens remet sempre a la investigació antropològica, el procés pel qual s'ha obtingut o la manera com serà tractat. Què és un vídeo etnogràfic depèn de l'anàlisi de l'investigador, del procés que envolta la construcció, organització i tractament de la informació audiovisual.

Generalment, els mateixos teòrics del cinema etnogràfic tenen seriosos problemes per definir el seu objecte d'anàlisi, perquè la seva qualitat no és en el producte, sinó en el procés i en la relació entre l'investigador i les imatges. Heider, per exemple, parteix de l'opinió que tot producte audiovisual que reflecteixi el comportament humà és una evidència etnogràfica per si mateixa. Considera que tots els films poden ser etnogràfics perquè tots ens mostren aspectes del comportament, tant pel que fa al contingut de les imatges, com pel que fa a la societat i a l'autor que les ha creades. El fet que un vídeo sigui més o menys etnogràfic és una qüestió de grau en una variable contínua. Una pel·lícula serà més etnogràfica quan compleixi amb més rigor els canons de l'etnografia: una descripció complexa, contextualitzada, holística i teòricament orientada d'un poble o grup social.¹

Jay Ruby posa èmfasi en l'intencionalitat del text, essent el vídeo etnogràfic aquell que intencionadament vol incidir en el coneixement antropològic, diferenciant entre cine sobre antropologia i el cine antropològic (comparant-lo amb la distinció de Godard entre cine sobre la revolució i cine revolucionari).² Rollwagen, per altra banda, insisteix que el cine etnogràfic és el que produeixen els antropòlegs i, per tant, cal distingir, en tot cas, entre "cinema etnogràfic" realitzat per documentalistes amb orientació i sensibilitat social, i "cinema antropològic", genuí producte dels antropòlegs i que ha de complir amb les mateixes exigències que una etnografia escrita.³

1. Vegeu Heider, *Ethnographic Film*, Texa University, 1974. L'autor proposa traspasar a l'estil de filmació les necessitats de l'etnografia, com l'aproximació holística, la contextualització, la relació entre comportaments individuals i estructura social i l'explicitació de la metodologia emprada.

2. Vegeu Jay Ruby. «Is an Ethnographic Film a Filmic Ethnography?». *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, vol. 2, 1975.

3. J. R. Rollwagen. *Anthropological Filmmaking*. Harwood Academic Publishers, 1988.

LA FILMACIÓ ETNOGRÀFICA

Malgrat les diverses orientacions, una cosa és analitzar un material audiovisual i l'altra construir un material des d'una perspectiva etnogràfica. Hi ha una necessitat de diferenciar clarament tres tipus de filmació: 1) el documental, 2) l'etnografia filmica i 3) el metratge d'investigació. El "metratge d'investigació" no té un propòsit explicatiu o interpretatiu, no es fa de cara a una audiència, sinó que respon a les necessitats de l'investigador. Per exemple, Gregory Bateson i Margaret Mead van rodar metres i metres de pel·lícula per a estudiar el comportament corporal de societats a Bali i Nova Guinea, però només més tard van construir amb part del material, un film de divulgació que il·lustrava les seves tesis.⁴ Larry Birdhistell ha utilitzat el cinema per a estudiar la comunicació, però no ha realitzat cap documental que mostri el resultat de les seves investigacions.⁵

Sol Worth proposa que classifiquem el cinema no pel seu estil, gènere, contingut o intencionalitat, sinó per com és utilitzat. No hem de pensar si una pel·lícula és o no és antropològica, sinó com la fan servir els antropòlegs.⁶ L'aproximació de Sol Worth proposa deixar de pensar en el cinema etnogràfic com a text per a pensar-lo com a relació, i desenvolupar metodologies sobre com pot ser elaborat i tractat des de les ciències socials. Claudine de France i la seva distinció entre cinema exposicional i cinema exploratiu ens pot ajudar a centrar-nos en la qüestió. El cinema exposicional és el producte de l'intent de presentar a un públic un coneixement sobre la realitat social i cultural, mentre que el cinema exploratiu obre un interrogant sobre el que en diem món social o comportament humà.

La tècnica explorativa és utilitzar el vídeo durant el treball de camp i com a part integrant de la metodologia de l'investigador.⁷ En el primer cas, l'anàlisi és anterior a la filmació, en el segon cas, l'anàlisi és simultani a la filmació. Segons aquest esquema, hi ha tres maneres d'entendre el cinema etnogràfic: 1) com a una representació de la realitat social i cultural, 2) com a una representació d'un procés d'investigació sobre el que entenem com a realitat social i cultural, 3) com a una manera d'exploració sobre el comportament humà.

Cal diferenciar doncs entre el vídeo etnogràfic, que parteix d'una investigació, del que està informat antropològicament o arriba a la sensibilitat antropològica per altres camins. Si el vídeo s'inscriu en una investigació hem de considerar si el material visual és un producte eventual o el producte d'una anàlisi independent de

4. Vegeu Gregory Bateson i Margaret Mead. «Trance and Dance in Bali» o «Childhood Rivalry in two cultures». 1955-1960.

5. Larry Birdwhistell ha introduït la kinèsica com a part de l'estudi de la comunicació verbal i no verbal. *Kinesics and Context*. University of Pennsylvania Press, 1970.

6. Sol Worth. *Studies in Visual Communication*. University of Pennsylvania Press, 1981.

7. Claudine de France. *Cinéma et Anthropologie*. Editions de la Maison des Sciences de l'homme, 1989.

la filmació, anterior, posterior o simultani. Fer aquestes diferències no és donar major valor a una producció sobre l'altra, sinó centrar el nivell d'exploració en el que ens movem, i considerar com a eix de la nostra exposició el vídeo d'investigació etnogràfica, on el procés d'obtenció i tractament d'informació audiovisual forma part constitutiva d'un projecte de recerca.

El cinema des dels seus inicis es desenvolupa com a eina d'experimentació científica per a l'estudi del moviment corporal, com les "cronofotografies" de J. E. Marey i els treballs en anatomia i moviment corporal comparats de F. L. Regnault. Al mateix temps, les primeres projeccions dels Lumière atrapen la curiositat del públic per retratar escenes de la vida social (per exemple *La sortida dels obrers de la fàbrica*), i expedicions etnogràfiques com la de Haddon a l'Estret de Torres el 1898 incorporen la càmera per a documentar les formes de vida de les societats indígenes. Les possibilitats artístiques del cinema i la seva explotació comercial com a fórmula narrativa per a la fantasia són descobertes i explotades en les primeres produccions dels germans Méliès (per exemple *Un viatge a la lluna*).⁸ Aquesta versatilitat del cinema es fa palesa en només deu anys des que el 1889, Edison, Dickson i Eastman construeixen el seu primer *kinetoscop*.

La indústria del cinema es consolida com a mitjà de comunicació durant el nostre segle, mentre els seus practicants i teòrics s'enganchen en un doble moviment: per una banda, l'actualitat i el documentalisme davant la ficció i l'art; per l'altra, el realisme davant l'expressionisme, a l'hora que constaten en mateix fenomen: la capacitat del cinema de manipular les emocions de l'espectador.⁹ Aquests són els pols en què es mourà la teoria sobre el cinema i el desenvolupament de la seva pràctica tal i com la coneixem ara.

Mentre el cinema documental de caire sociològic i etnològic s'estableix amb mestres tan senyalats com Grierson a Gran Bretanya i Flaherty als Estats Units, essent una veritable febre entre els documentalistes filmar les formes de vida del camperolat, els obrers i la vida en les ciutats, en l'antropologia el procés d'incorporació de la càmera serà lent, i podem dir que només a la segona meitat d'aquest segle es comença a estendre com a mitjà de comunicació i eina de recerca habitual en les universitats i institucions acadèmiques.

Margaret Mead va ser una de les pioneres en utilitzar des dels anys trenta el cinema de totes les maneres al seu abast: com a eina de documentació de trets culturals d'un poble, com a eina d'investigació intercultural, com a mitjà de comunicació a una àmplia audiència i com a objecte d'estudi per si mateix, és a dir, com a producte cultural. Cada una d'aquestes perspectives ens pota una línia de desenvolupament del cinema etnogràfic que tindrà una nova força a partir de la Segona Guerra Mundial. Especialment als Estats Units i molt lligada a Mead,

8. Vegeu Emilie de Brigard. «The History of Ethnographic Film» A: [ed.]. P. Hockings. *Principles of Visual Anthropology*. Ed. Mouton, 1975.

9. Monaco. *How To Read a Film*, Oxford University Press, 1981.

apareixerà una nova àrea de coneixement anomenada "antropologia de la comunicació visual". La reflexió teòrica des de l'antropologia i el cinema ha permès començar a deixar de considerar el cinema etnogràfic com un simple reflex de la realitat o bé com una expressió artística, per començar a entendre'l formant part del context teòric i analític de l'investigador.

No és suficient anar amb la càmera i filmar per "captar la realitat tal com és", cal tenir en compte quin tipus de descripció ens proporciona, com s'incorpora en la nostra metodologia i conceptualització teòrica, i com podem treballar aquesta mena d'informació. Tanmateix, això només és possible si ens decidim a portar la càmera, i que precisament faci el que no ha de fer, anar amb la càmera i filmar; sense pensar però, que allò que ha enregistrat la càmera és el que realment va passar, sinó una altra cosa, encara que de moment, no pugui definir ben bé el què. L'objectiu d'aquesta tècnica explorativa és que l'investigador aprengui a fer servir la càmera fent-la servir, només d'aquesta manera pot deixar-se sorprendre pel que la càmera és capaç de fer. Això no vol dir ignorar tot el que s'ha pensat sobre cinema, sinó que vol apuntar al fet que només l'interrelació entre tècnica, metodologia i teoria ens pot orientar sobre l'ús concret que podem fer de la càmera i incorporar-la productivament a la nostra pràctica.

Es desenvolupament del cinema etnogràfic ha estat força marcat per una manera d'entendre el mitjà audiovisual com a mode de representació de la realitat social i cultural, donant per segur que aquesta realitat existeix i que pot ser representada més o menys adequadament. De fet, una bona part del cinema etnogràfic que s'ha fet durant els darrers cinquanta anys ha intentat trobar diferents maneres de presentar visualment la realitat cultural d'un poble o grup social. Més concretament, s'ha especialitzat en la representació visual de la diversitat cultural per a una públic occidental, veient-se a si mateixos com a "traductors" de cultures, i el cinema etnogràfic com una mitjà de comunicació intercultural. D'aquí, la importància en l'element pedagògic del film i el seu interès per a comunicar una "altra realitat cultural" a l'espectador i, així, enfrontar-lo amb el seu etnocentrisme i fer-lo girar cap a posicions més relativistes.

L'èxit del cinema etnogràfic vindrà de la mà de realitzadors i antropòlegs que es proposen representar cinematogràficament aspectes socials i culturals de grups humans, com la re- construcció etnogràfica de John Marshall sobre el Ikung i la visió personal de Jean Rouch sobre els hauka, *Les Maître fous*, i la seva participació amb Edgar Morin en *Chronique d'un été* als anys seixanta. La possibilitat de càmeres portàtils, so sincronitzat, millor definició i exposició a la llum, l'abaratiment dels costos, etc., són, en part, responsables d'un desplegament de documentals sobre "altres pobles" i d'un major interès i col.laboració entre antropòlegs i realitzadors.

Durant els anys seixanta i setanta es definiran tres estils de filmació importants en el cinema etnogràfic, coneguts com "direct cinema", "cinéma observacional" i "cinéma vérité". Tots tres pretenen filmar la vida social en la seva espontaneïtat, tal i com es presenta, inspirats, en part, pel documentalista rus, Dziga Vertov,

precursor de l'observació fílmica directa (sense guió previ) i d'"agafar la vida per sorpresa".¹⁰ Val a dir que tant en el cinema documental com en el vídeo d'investigació etnogràfica, els actors davant la càmera no són professionals de l'espectacle, sinó gent normal i corrent (o no tan normal i corrent) que accepta ser filmada en les seves activitats. Però, mentre el corrent observacional adopta com a lema i metàfora del realitzador el "ser una mosca en la paret" i no intervenir ni provocar l'acció que filma, seguint l'actitud de l'observació "naturalista", el "cinéma verité" es proposa provocar-la; la càmera és "catalitzador" i participa de l'esdeveniment interactuant amb els actors socials. Això és el que farà Jean Rouch tant amb els nadius parisencs en *Chronique d'un été*, com amb els nadius africans en *Jaguar*, en presentar la seva proposta d'antropologia compartida.¹¹

MacDougall aprofundirà en la seva crítica del cinema observacional i la seva pretensió d'invisibilitat del director i transparència de les imatges. El qüestionament de la veu de l'antropòleg o del realitzador en l'ordenament de l'experiència visual del film i, per tant, en la interpretació de la cultura d'un poble, portarà a dirigir l'atenció a la relació entre l'antropòleg, el subjecte filmat i l'espectador. Una pel·lícula és més que la representació visual d'un poble, és també la representació d'una trobada intercultural entre l'equip de filmació i la comunitat estudiada. La filmació sempre escapa al control del realitzador i, d'alguna manera, una pel·lícula és el resultat d'un entrecreuement de mirades, entre l'estructura que imposa el realitzador i l'estructura del procés que enregistra.¹²

L'estil reflexiu defensat per Jay Ruby proposarà que l'antropòleg introdueixi la seva posició personal vers els subjectes filmats i la metodologia emprada en el film, mentre que altres posicions més extremes com les de Trin.Minh ha negaran qualsevol intent d'imposició de significat de l'autor sobre una realitat que, en última instància, desconeix.¹³ És el paper del cinema etnogràfic com a crític cultural o ideològic, que arribarà a fer dubtar als propis protagonistes de la correcció ètica de voler interpretar altres cultures i del seu paper d'intermediari, potenciant que siguin les pròpies persones les que es comuniquin directament amb l'espectador.

Els estils del cinema etnogràfic, exposats aquí d'una manera molt senzilla i esquemàtica, ens orienten sobre la relació entre les actituds teòriques del realitzador, el moviment de la càmera i el nivell de participació enfront de la

10. Dizga Vertov. *El cine-ojo*. Ed. Fudamentos, 1973.

11. Jean Rouch. «The Camera and The Man». A: [ed.]. P. Hockings. *Principles of Visual Anthropology*. Ed. Mouton, 1975.

12. MacDougall. «Beyond Observational Cinema». A: [ed.]. P. Hockings. *Principles of Visual Anthropology*. Ed. Mouton, 1975.

13. Peter I. Crawford. *Ethnographic Film Aesthetics and the Narrative traditions*. Intervention Press, 1992 [introducció].

càmera. Malgrat això, dins del camp de la investigació antropològica, la càmera ha estat utilitzada fonamentalment com a eina descriptiva i de registre de dades per a l'observació posterior de l'etnògraf, com a tècnica projectiva per a obtenir respostes dels informants sobre el material filmat. Sorenson i Collier, entre d'altres, proposen estils de filmació basats en processos estocàstics d'observació, en què l'aspecte aleatori és present malgrat la selecció i orientació dirigida de la càmera. El material audiovisual que recull la càmera té un component aleatori i independent de l'investigador i un component selectiu (enquadrament, focus, angle, moviment de la càmera). Sobre aquests dos nivells construïm la informació, és a dir, establim diferències i definim el que volem veure. L'estil reflecteix els processos cognitius que activa l'investigador en el moment de filmar i, per tant, el moviment de la càmera respon a la manera d'observar i d'estar en el camp de l'investigador. Cal dir, doncs, que la utilització de la càmera en la investigació depèn almenys de tres factors: a) de l'actitud teòrica i metodològica de l'investigador, b) el terreny que trepitja i c) la multiplicitat de nivells en què pot ser utilitzada.

El cinema d'investigació etnogràfica com a metodologia es centra en el primer aspecte i en el tercer, però en pocs casos es parla de l'adaptació de la metodologia a les contingències de la investigació, val a dir, el context en què es desenvolupa el procés. Aquest context marca la manera com l'investigador s'introdueix en el camp i condiciona el tipus de dades que pot obtenir, així com el tipus de metodologia fílmica que podrà utilitzar i la manera com ho farà en la pràctica. El moviment de la càmera respon a la mirada de l'observador, les característiques del context de filmació i el tipus de participació de l'observador en l'observat.

En el tractament etnogràfic de la informació audiovisual, el comportament enregistrat mai correspon al comportament real, sinó que és una abstracció i una reducció d'aquest comportament per un mitjà de representació i un subjecte que l'ha dissenyat i que opera sobre ell i el dirigeix. La qualitat de la informació audiovisual depèn, per tant, de l'estil de la filmació com del marc de la recerca en el que s'inscriu. En les imatges podem rastrejar la relació entre l'organitzador de les imatges i el seu context, el tipus de relació de les seqüències entre si, com el contingut de les imatges, tenint en compte, però que aquest contingut depèn de l'aproximació de l'analista. El que ens permet de distingir entre un jutge i un fiscal no està en les imatges, sinó en el nostre coneixement implícit, igualment com no veurem un híbridoma en el microscopi si no sabem abans el què és. Això que és obvi per a un científic social o un biòleg, s'oblida fàcilment davant la pantalla.

El tipus d'anàlisi que fem de les imatges depèn en gran part del mode com han estat obtingudes, a més dels criteris que utilitzem pe a tractar-les com a informació etnogràfica. No hi ha una sola metodologia de producció adequada per a la investigació etnogràfica, com no hi ha un únic mètode o un sol nivell d'anàlisi. Com a mínim podem diferenciar entre dues grans aproximacions al vídeo o cinema: 1) a partir de la representació o simulació, que activa el que podem anomenar com a mecanisme de mimesis o d'identificació entre "la realitat

observada" i "la imatge filmica". 2) a partir de la construcció d'un model teòric, en el que considerem la informació audiovisual com a dada etnogràfica extreta d'un context més ampli, la qual, podem tractar com a font d'informació elaborada per l'investigador i independent de la seva significació en el context.

PARLEM DE LA CÀMERA ETNOGRÀFICA

El que voldria exposar aquí és la manera com entenc la utilització del vídeo en un context d'aprenentatge específic per a l'anàlisi de les institucions jurídiques mitjançant un procediment empíric. Es tracta d'un experiment que es proposa aprendre a investigar investigant, i aprendre sobre el vídeo etnogràfic fent vídeo etnogràfic. El projecte gira al voltant de l'observació d'un judici oral i el seu enregistrament en vídeo per ésser utilitzat en la docència de Dret Processal i Penal i en una investigació experimental en sociologia i antropologia del Dret.

La filmació del judici va ser realitzada per estudiants de l'escola de mitjans audiovisuals "Sant Josep de Calassanç", des d'un punt de vista observacional, l'únic que ens podríem permetre donades les condicions de filmació i la formació en pràctiques dels realitzadors. L'estil observacional més pur es caracteritza per situar la càmera en un lloc fixe, com a "post d'observació" i per una interacció distanciada entre l'observador i els participants, només determinada per la presència de la càmera. La possibilitat de poder enregistrar un judici oral sobre un cas d'assassinat des de l'inici a la fi per tal de poder-lo utilitzar en la docència i la recerca suposava que de cap manera podríem interrompre el procés i molt menys, adaptar els actors a les nostres exigències. Qualsevol "sobre-actuació" per la nostra banda equivaldria a suspendre el judici, declarar-lo nul o senzillament, haver de sortir de la sala d'audiències. Al mateix temps però, vaig introduir la meua càmera "handicam" i domèstica per a seguir el desenvolupament de la filmació durant el judici i durant les discussions posterior sobre com s'havia de construir el vídeo pedagògic i com es desenvolupen les sessions dedicades a l'anàlisi experimental de les imatges, això ens donaria l'oportunitat d'introduir un element filmic auto-reflexiu sobre el nostre propi treball.

Em escriure aquestes línies, acabo d'arribar de la universitat i he estat treballant tota la tarda en el vídeo sobre la meua experiència etnogràfica. Pensant sobre les imatges voldria realitzar una bona síntesi que mostrés el procés d'aprendre a investigar investigant que mou el nostre equip de treball. L'editor proposa i el material filmat disposa alhora de fer una tria selectiva de les imatges i la u t i l i t a t que li podem donar. Organitzar les imatges no és tan senzill com sembla quan han estat filmades sense un guió previ i quan el que vols dir amb elles no depèn d'un marc conceptual elaborat anteriorment a la filmació. El cineasta etnogràfic, ens diu Timothy Asch, depèn de la comprensió anterior a la filmació dels esdeveniments que observa, poder-se anticipar a ells i poder observar amb la càmera allò que és rellevant del procés i que ens pot donar les claus de la seva

estructura formal.¹⁴

Penso que la filmació del comportament natural, que és el que he intentat fer, és el producte d'una suma de processos que s'anomenen estocàstics, és a dir, que combinen un component aleatori amb un procés selectiu. El component aleatori són les ones lluminoses i sonores que rep l'ull de la càmera, el procés de selecció és el moviment dirigit per l'ull de l'observador. L'observador orienta la càmera, decideix l'angle i l'enfocament, el moviment, però la càmera sempre enregistra més informació que la que ens pensem que veiem. El "soroll" que acompanya el moviment seleccionat sempre pot ser font de nova formació. Claudine de France anomena aquest fenomen "l'amalgama" de la imatge.¹⁵

L'observador està sotmès a una tensió interna, les seves expectatives sobre el que vol enregistrar, i a la tensió externa del context de filmació, de les circumstàncies ambientals. El filmador de "la vida tal com és" o que pretén "agafar-la per sorpresa",¹⁶ és el primer sorprès, perquè no sap com es desenvoluparan els esdeveniments, els canvis que es produiran en l'ambient. Ha de tenir reaccions ràpides per engegar la càmera al moment just i enfocar en el lloc encertat, però, com sap quin és el moment just o el correcte?. Ha de tenir una mena de predisposició per a captar les tensions de l'ambient i el seu focus. Molts cops s'ha comparat la càmera amb una escopeta, diem: "dispara; ara!" i també: "has filmat això? era important!" Per què era important de filmar "això" i no una altra cosa? i què és "això"?. No ho sé, però el fet és com si se t'hagués escapat un ànec salvatge del teu punt de mira. Hi ha ànecs que només els veus tu, i n'hi ha que els veu tothom menys tu, que estàs apuntant amb la càmera a un altre lloc.

Podem parlar, doncs, que el càmera ha d'estar entrenat, ajustar la predisposició dels seus nervis i múscles per obtenir "automàticament" un bon resultat davant d'un succés crític.¹⁷ No tan sols ha de ser un bon observador del comportament, sinó que ha de tenir rapidesa en la coordinació dels seus moviments en l'acte d'orientar la càmera ha d'estar calibrat per a ser capaç de respondre, a què? a una classe d'esdeveniments que anomenem socials? a una classe de comportaments relacionats?

Quan no estem davant d'aquests moments crítics o el blanc és relativament estàtic, podem apuntar amb tranquil·litat, corregir l'enfocament i l'enquadrament

14. Timothy Asch. «Film in Anthropological Research». *Ethnological Studies*, 24, 1988.

15. Claudine de France. *Cinema et Antropologie*. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1989.

16. Segueixo aquí la proposta de Dziga Vertov i la seva idea de la presa imprevista. *El cine-ojo*. Ed. Fundamentos, 1973.

17. Sobre aquest aspecte de la reflexió segueixo la pista de Bateson. *Naturaleza y Espiritu*. Ed. Amorrortu, 1980.

fins a aconseguir una bona punteria i enregistrar exactament el que volem enregistrar i de la manera que volem. Això em recorda el que Bateson anomena mètode "realimentació". En la pràctica de la càmera s'exerciten els dos mètodes. L'autocorrecció es produeix en el mateix moment de disparar, mentre que en la calibració no hi ha possibilitat d'esmenar l'error en una acció única. El càmera va afinant la seva habilitat per accions successives (plat! pum! plat! pum!).

En altres modes o estils de filmació, són els esdeveniments els que en gran mesura s'adapten a la càmera. El cas més clar és el cinema de ficció, on tot l'escenari i els actors estan orientats a facilitar a la càmera què enregistrar i com està determinat per l'efecte dramàtic que volem produir en l'espectador. Però per "agafar la vida per sorpresa" el primer que cal fer és adaptar-se al medi, i demanar que el medi s'adapti a tu d'una manera molt diferent. Si volem filmar un procediment tal i com succeeix no podem dir: "eh, aturi's, torni-ho a fer, si us plau". No podem aturar un judici perquè no hem filmat l'esclat emocional de l'acusat i demanar-li que torni a repetir l'escena. No podem aturar una conversa i demanar que hom repeteixi el que ha dit en els mateixos termes.

Ens hem d'adaptar. Adaptar-se no vol dir convertir-se en "una mosca en la paret", la màxima del cinema observacional o del direct-cinema. De vegades, una mosca en la paret pot ser força molesta. L'exemple de la caça tampoc és pertinent aquí, perquè el que volem agafar per sorpresa no són els individus, sinó els comportaments. No ens hem de vestir de camuflament o "passar desapercibuts", perquè hi som i ben bé ens veuen. Es pot ser molt arrogant volent passar desapercibut. La càmera ha de ser acceptada pel grup social si cal, com un apèndix de l'investigador. L'acceptació de la càmera és important i la càmera ha d'aconseguir fer-se un lloc, formar part de l'ambient dels altres, com els altres formen part de l'ambient de la càmera. És la creació del context de filmació i em sembla important assenyalar-ho, perquè és un aspecte que ens influirà en la qualitat de les dades.

Estic en contra, per tot això, que la càmera es situï per sobre dels actors, en un lloc d'observació privilegiat i que s'imposi una distància forçada entre els actors i la càmera. La càmera damunt d'un tríode i situada a distància d'on esdevé la interacció social crea un context dramàtic i teatral, crea una diferència "artificial" en el context que, a la força ha de tendir a situar la càmera com a públic potencial, com a observador extern, i els participants com actors d'una representació. Un dels perills és que els actors s'auto-representin davant la càmera, actuïn per a ella, siguin conscients de ser observats més enllà del que és tolerable. Això només es pot fer quan el que es filma té una estructura representacional, en la que hi ha un públic "natural", com en el cas de la filmació d'un judici o d'una classe o d'una conferència o una altra mena de ritual on hi ha uns oficiants.

Això és veu en la nostra filmació d'un judici oral. La càmera de l'escola, situada en un lloc fix i mirant a l'escenari no desperta cap mena de passió, mentre que la meua càmera mòbil o, si es vol dir participativa, situada entre el públic i a voltes enfocant-lo crea cert malestar. Penso que la càmera s'ha de submergir en el

context i actuar com ho fan la resta dels participants, esdevenir un més. És la regla número u del treball de camp i el principi de l'observació-participant. Participo i, al mateix temps que participo, observo i filmo, o filmo en tant que participo i observo i m'observo a mi mateixa observant i participant.

Amb aquest mètode, el que s'obté és un estil exploratiu de filmació. Aquest estil té els seus avantatges i desavantatges. Les imatges surten mogudes, els enquadraments no són gaire ortodoxos, els contrallums no sempre es poden evitar, la tensió de l'ambient de vegades supera la capacitat de resposta del realitzador, el so és sovint fragmentat inadequadament, etc. Bazin ho defineix molt bé, el valor d'una filmació explorativa és en el fet que la filmació s'identifica totalment amb l'acció que tan imperfectament segueix, perquè ella mateixa és un aspecte de l'aventura. Ens diu Bazin: «aquestes imatges fluides i tremoloses són com si fossin la memòria objectivitzada dels actors del drama. La balena assassina que quasi bé no podem veure reflectida en l'aigua, ens interessa per la raresa d'aquest animal i per l'albirada lleugera que en tenim?. O és potser perquè la presa es va fer just en el moment quan un moviment capritxós del monstre podria ben segur haver anihilat el rai i enviat la càmera i el seu portador a set o vuit metres de profunditat?. La resposta és clara. El que ens interessa no és la fotografia de la balena, sinó la fotografia del *perill*».¹⁸ I el perill és un marcador de context, una categorització de la situació, una de les "rara avis" que volíem capturar. És clar que perdem informació descriptiva sobre la balena i sobre el discurs de la balena.

LA SEGMENTACIÓ DEL MOVIMENT I L'ANÀLISI POSTERIOR A LA FILMACIÓ

La meua feina era experimentar amb el vídeo i, ves per on, em vaig veure complicada en l'anàlisi de les institucions jurídiques. Tanmateix, el que jo observava amb la meua càmera era aquest procés d'anàlisi, i era la constitució d'un equip de treball, i era sobre la creació d'un context d'investigació universitari, i era jo mateixa filmant. Massa coses. Encara no en puc treure l'aigua clara i crec que trigaré molt temps, si és que puc desfer l'embolic. Diríem que m'interessaven dos aspectes: com podia ser útil a la investigació alhora que la investigació ho era per a mi?. Com s'integrava el vídeo en un procés de recerca i d'aprenentatge?. Estava fent treball de camp sobre la meua pròpia filmació i estava participant en un conjunt d'accions sobre material audiovisual al mateix temps que els filmava.

Val a dir que estava acostumada a pensar en el vídeo com a imatge, no com un macarró, tal i com em suggeria el doctor Pompeu Casanovas. La qüestió, ja apuntada per Sol Worth i Chalfen era estudiar el comportament que envolta el tractament de les imatges, deixant de banda el que són o no són realment o el

18. Bazin. *What is cinema*. University of California Press, 1967, p. 161-162.

que signifiquen pels manipuladors.¹⁹ Quins criteris seguim per tallar "el macarró"? Qui talla "el macarró"? L'estil de filmació, la manera de moure la càmera i d'interactuar amb els elements profílmics és ja una primera selecció i determinarà en gran part el procés d'edició i l'organització de les imatges. Documentar un esdeveniment no és el mateix que investigar sobre un esdeveniment, observar no és el mateix que mirar un espectacle. L'aproximació de la càmera, la tria de l'enquadrament, l'angle, l'enfocament i el moviment és un primer tall, la primera transformació de l'esdeveniment en una cosa que podem manipular, elaborar, interpretar i reinterpretar. Els criteris per a confeccionar "el macarró", informen la calibració del càmera i donen forma al material sobre el que hauréem de treballar.

Podem dividir el "macarró" a partir de les relacions entre els seus components com la presa, l'escena i la seqüència (macarró més curt o més llarg, del biaix o del dret), a partir de les relacions entre el "macarró" i el que simbolitza pels seus manipuladors (el "macarró" és un signe que fa referència en termes d'igualtat o semblança a una altra cosa) o tallar el "macarró" en funció d'un marc teòric, com a dada etnogràfica extreta d'un context més ampli (com a senyal que ens permet establir certa mena de diferències, la construcció d'un model sobre un model).

ENSENYAR A APRENDRE APRENT

La doble vessant del projecte (docència/investigació) posa en joc les contradiccions dins l'estructura universitària en relació a la producció de coneixement. La vessant docent suposa l'ensenyament de la tradició, pròpiament dit, la reproducció del coneixement en el procés de la seva transmissió als alumnes. La investigació suposa la creació d'un coneixement nou, que només després d'un procediment de selecció i sedimentació arribarà a incorporar-se de manera regular a la disciplina. En el nostre projecte es dona un fet ben curiós, estem utilitzant el vídeo de maneres molt diverses i, sobretot, cal destacar que ens situem en una doble perspectiva: l'ensenyament de dret processal i l'ensenyament sobre dret processal.

En el primer cas es tracta d'aprendre uns conceptes i una pràctica del dret, d'utilitzar el vídeo com a simulador (metonímia o metàfora). Es demana als estudiants que vegin el vídeo d'un judici oral com si fos un judici oral i es demana als estudiants que pensin sobre com actuarien ells en un cas semblant. La mirada docent sobre la filmació d'un vista oral veu en el film la possibilitat de servir d'exemple concret a les normes que regeixen, en aquest cas concret, el dret processal, les seves parts, els seus components, les seves fórmules. Tendrà a establir sobre el cas observat el model general teòric de funcionament d'una vista oral, les seves possibles excepcions i com cal tractar-les, per exemple, com s'han de considerar els defectes de forma.

19. Vegeu Sol Worth. *Studies in Visual Communication*. University of Pennsylvania Press, 1981 i Chalfen. *Snapshot, versions of life*. Bowling Green State University Popular Press, 1987.

L'ensenyament sobre dret processal des d'una perspectiva sociològica o antropològica ens portarà a observar el comportament enregistrat en el vídeo com a dada etnogràfica, i es demana als estudiants que pensin sobre el que estan veient i sobre el que pensen que estan veient. Les preguntes giraran al voltant de qüestions com ara perquè els actors es comporten com ho fan i com es relaciona el que sabem que fan amb el que fan. La mirada investigadora tindrà a veure la producció d'un vídeo com a una tècnica experimental i proposarà fórmules que permetin una descripció fílmica centrada en altres paràmetres no lligats directament amb la reconstrucció teòrica de l'estructura del procés.

Depèn del punt de vista que s'adopti, es limitaran d'una manera o d'una altra el tipus de dades a obtenir i es configurarà la mateixa estructura del vídeo. Per exemple, si el que es pretén és obtenir un cas pràctic que exemplifiqui les normes generals que s'han de seguir en un procés i els elements que cal tenir en compte, l'estructura del vídeo s'adaptarà a l'estructura teòrica del procés, no al seu desenvolupament com a esdeveniment que només podem cartografiar. El fet que s'actui per a la càmera una part del procés (llegir la sentència) que habitualment no es fa, però que és reglamentària, serà considerat com a necessari per a completar un procés "tal i com ha de ser".

Si, pel contrari, el que es vol mostrar als alumnes és que la pràctica de les vistes orals no és la teoria sobre les vistes orals, de cap manera s'acceptarà l'actuació forçada davant la càmera per exigències del guió sobre "com ha de ser un procés". El que interessarà és com es desenvolupen els processos en la pràctica quotidiana, "en realitat". El segon tipus de vídeo ens enfronta directament a la recerca -mireu, hi ha una distància entre les coses i els noms que posem a les coses-, mentre que el primer tipus diu a l'alumne tot el que cal saber -aquestes són les regles de funcionament d'un judici oral, mireu-. Investigació i docència, pensar des del dret o pensar sobre el dret no són dues coses separades sinó complementàries i interrelacionades. La producció del vídeo ens permetrà analitzar aquesta interrelació i les formes que adopta.

Treballem sobre la descripció fílmica dels esdeveniments, sobre la que construïm diferents tipologies, depenent del que busquem. Podem construir el vídeo segons el que entenem que és un judici oral (i aquí s'acaba el procés) o podem transformar les dades que ens dóna el vídeo amb unes altres dades que poden ser analitzades per altres procediments (i el procés continua, es torna més complexe). Podem utilitzar el vídeo com a memòria etnogràfica, com a reconstrucció etnogràfica, com a relat etnogràfic o com transformador de dades que ens permetrà elaborar noves dades i noves tipologies.

Durant el procés d'aprendre a investigar investigant hem diferenciat de l'estructura dels esdeveniments en si mateixos, l'estructura dels esdeveniments en la memòria, en la narració de la memòria i en el vídeo. Hem operat sobre el vídeo com a material sobre el qual s'han de construir les nostres dades i ens hem adonat dels avantatges d'aquest suport, que ens proporciona una eina semblant al microscopi en la biologia. El poder treballar sobre alguna cosa que no són

descripcions verbals i que no és un llenguatge, però que conté el que podem identificar com a descripcions verbals, llenguatge i comportament.

Quan pensem en un vídeo pedagògic pensem en l'estudiant com a futur espectador. La forma del "macarró" ha de ser atractiva i respondre a l'estructura dels esdeveniments tal i com els entenem. El vídeo del judici oral ha de respondre al model "ideal" o general del que entenem que és un judici des del dret processal o des de l'antropologia. El judici "concret" il·lustra el model general que tenim en ment. L'escenificació de l'escenificació. Això planteja la qüestió de l'ensenyament del dret, la manera com la informació és filtrada per transmetre un tipus de coneixement sobre la realitat. El que ha proposat el nostre projecte és deixar de pensar en l'estudiant com a espectador al que cal ensenyar un "cos de coneixement" pràctic i teòric, i pensar en l'estudiant com processador d'informació, de manera que el que cal ensenyar són maneres de relacionar coneixements, aprendre a aprendre. Trencar la dicotomia entre l'educador com a emissor de coneixement i l'alumne com a receptor de coneixement, per a crear un context d'aprenentatge on és possible ensenyar a aprendre a aprendre aprenent i, per ara, no puc dir més ni explicar-me amb més claredat conceptual.

En l'experiència tota està confós i l'embolic sembla funcionar. Quan agafo la càmera sé el que vull filmar i el que no, encara que no puc saber o pensar sobre com ho faig, què és el que sé i com sé el que sé mentre filmo. És treball posterior de l'analista preguntar-se sobre la qualitat de les seves dades i com s'ha d'operar a partir d'elles. M'ha estat útil durant la meua experiència situar-me com etnògrafa davant un procés d'investigació col·lectiu, en relació als meus companys i en relació a la pròpia investigació. Crec que m'ha fet més assenyada, perquè em permet aprendre mirant els altres. Els altres no són i són companys, no són i són informants. L'etnògraf té com a punt de partida aprendre dels altres i pressuposa que els altres saben molt millor que tu mateix el que està passant.

Malgrat tot, el vídeo que presento no és res de tot això. Com feia Wisseman, he tallat "el macarró" per on he sentit que quedava bé.²⁰ Una operació estètica i sintètica (sigui el que sigui el que vol dir això). Una mostra de les distintes textures del "macarró", assaboriu-les.

20. Wisseman és un advocat de formació que s'ha dedicat a filmar les institucions nord-americanes sense treball de camp previ i sense cap pretensió teòrica. Filmava durant dies i dies metres i metres de pel·lícula sobre el comportament dins les institucions, sense fer entrevistes ni amb cap objectiu. Després agafava el material i el lligava segons "sentia que quedava bé". Vegeu Alexander Moore. «Imagen y palabra en el cine etnográfico». [En premsa].

EL NACIONALISME EN EL PENSAMENT DE MARX Y DURKHEIM

Montserrat Guibernau

La reemergència del nacionalisme a la fi del segle xx és un fenomen inesperat. Els pensadors clàssics de la modernitat es fixaren en les formes d'organització del treball, la importància de la racionalitat o l'impacte de la lluita de classes sobre el desenvolupament de les societats industrials. L'absència d'una teorització del nacionalisme i la seva qualificació com a element superat, a extingir, en són la seva conseqüència i deixen el pensament social dels nostres dies sense eines teòriques per estudiar el que avui es presenta com a protagonista de canvis socials en diferents parts del planeta.

L'objectiu d'aquesta comunicació és respondre a les preguntes: per què Marx i Durkheim van ser incapaços de predir la importància que el nacionalisme assoliria en el segle xx? Per què ells no van construir una teoria del nacionalisme?

L'exposició es divideix en tres parts:

- 1) Anàlisi de la teoria del patriotisme de Durkheim establint una diferenciació entre nacionalisme i patriotisme; els conflictes entre patriotisme nacional i 'patriotisme mundial'; i la predicció del seu rol en el futur.
- 2) Contrast entre les posicions de Marx i Engels respecte al nacionalisme abans i després del 1848. Similituds i diferències entre marxisme i nacionalisme.
- 3) Conclusió en la que es pretén donar una resposta a les preguntes plantejades un cop fet l'estudi del pensament de Marx i Durkheim.

PROCÉS DE NACIONALITZACIÓ VALENCIÀ: FACTORS CONSTITUENTS

Xavier Ferrer

L'objecte d'aquesta comunicació és mostrar com es porta a terme un procés de nacionalització determinat, a través d'uns factors -bases- que en conformen la seva dinàmica. I com que és difícil de parlar en termes abstractes, quan ens referim a fets històrics i socials i més quan, aquests fets articulen un fet nacional, reduïrem l'exposició al voltant d'un espai temporal: 1943-1968. Aquesta concreció en funció del temps situa la reflexió d'una comunitat nacional en termes concrets. Penso que els estudis de cas són més clarificadors que estudis basats en una "Suprema Teoria", com diria C. Mills¹. Es a dir, i tal com situa el mateix Mills, caldria pensar els fets socials com a una intersecció entre conceptes generals i la dinàmica històrica².

En el nostre cas, doncs, no aportarem principis teòrics; ans palesarem unes categories genèriques en el si del seu desenvolupament històric. Tot fet social té una dimensió evolutiva (històrica); i és així que el nostre cas se situa més a prop de copsar una construcció del subjecte històric que durà el susdit "procés de nacionalització", que no pas partir de principis genèrics sense cap base empírica. I tampoc no farem cap exposició de teories sobre el nacionalisme que poc tindrien a veure amb un fet determinat (i que en el nostre cas difícilment hem pogut trobar, en el sentit de trobar correspondències entre teories diverses i estudis concrets). En qualsevol cas ja sabem que és més fàcil, però no sempre més efectiu, estudiar des del laboratori que no pas "baixar" a la realitat, i a l'esforç, del treball de camp. En aquest sentit, tampoc no apel·lem a la sobredeterminació empírica. Tan sols diem que un estudi concret fa plantejar categories més històriques, i per tant més

1. MILLS, C. W. *La imaginació Sociològica*. Barcelona: Herder, 1987. p. 33-62.

2. MILLS, C. W. *La imaginació...* "Es tracta de combinar, en la investigació sociològica, els conceptes generals amb la perspectiva històrica" p. 61.

temporals (més mortals). En el nostre cas poques vegades hem sabut trobar explicacions fetes sense tenir la necessitat de comprovar-les. I ha estat a través de la contrastació del fet que hem hagut de rebutjar qualsevol model previ. La crítica a partir de models complets crec que és un dels avenços més significatius de les anomenades ciències socials. Caldria, en tot cas, construir uns models a través de la pròpia experiència investigadora. Seria, doncs, a partir de la pròpia dinàmica de l'investigador que hom aniria rebutjant o acceptant uns principis generals. I en el cas de copsar la construcció d'un moviment sociopolític, com és el nacionalisme cultural i polític, aquesta necessitat de pensar en funció de les dades determinades és més urgent que potser no pugui passar en un altre cas objecte d'estudi. I dic urgent perquè en el cas del nacionalisme, dels nacionalistes, algunes teories són més aviat un prejudici que no pas una explicació real del que són els diversos fets, realitats nacionals. Cal, doncs, fer un esforç per a superar visions apriorístiques, i concretar unes conclusions generals en funció dels casos estudiats. Només així es poden superar concepcions teòriques que passen de la pura generalització a la metafísica i posar les bases d'unes visions potser molt més modestes que el "savant" científic-de -Laboratori³.

El cas que presentem seria un estudi emmarcat en la direcció del que diem. Hom ha procedit per l'inici d'un estudi del que és el nacionalisme -amb totes les seves variacions culturals i polítiques-, i hem acabat per cenyir-nos a un període que explicaria en bona part unes bases humanes, socials i polítiques sense les quals seria prou impossible d'entendre fets actuals. Penso que partir del que existeix (partir de la situació present) per a anar a cercar una reconstrucció de la seva dinàmica és el que permet de clarificar l'ús -i la utilitat- de la història en enfocaments sociològics. Perquè: com podríem arribar a entendre "fets actuals" si no en sabem algunes tendències estructurades que n'explicarien l'existència. "No hi ha res millor que una bona teoria", ho diu. Sí, però sempre que les conclusions i les categories que l'expliquen parteixin del principi de l'especificitat històrica⁴. Tota teoria o explicació de fenòmens socials, per a ser discriminativa d'altres generalitats, ha de partir d'una base material: d'una base determinada en l'espai i el temps. D'un fenomen objecte d'estudi amb unes característiques reals. Altrament procediríem a construir teories damunt teories, com aquell qui construeix castells en l'aire: "I la primera víctima de l'exigència fou la filosofia" (Fuster, 1969, p.427). El fet d'estudiar el País Valencià, com a marc de pertinença en el treball de camp, ha vingut donat per unes polèmiques continuades al voltant de la catalanitat del seu "cos històric", fet que ha comportat qüestionar la filiació catalana de l'idioma i, en definitiva, bastir un imaginari històric-simbòlic si no oposat a d'altres indrets de l'àmbit lingüístic català, sí que prou diferenciat per a

3. MILLS, C. W. *La imaginació...*, pàssim.

4. MILLS, C. W. *La imaginació...*, El sociòleg americà es preguntava el sentit de l'ús de la història: "De tant en tant...en tant s'esdevenen en el món autèntiques novetats, la qual cosa vol dir que "la història" alhora "es repeteix " i "no es repeteix": depèn de l'estructura social i depèn de l'època. P.192. El nostre ús del context històric permetria de veure els canvis ideològics, polítics, i innovadors del nacionalisme als anys seixanta.

construir una mena de "frontera interior" entre el Principat i València. Ens vam trobar amb aquest fet quan vam començar a estudiar el "cas valencià" i ens en vam trobar un altre: una preocupació a focalitzar preocupacions intel·lectuals cara a mostrar un fil d'un -diguem-ho així- nacionalisme filològic. És a dir, cercar una estratègia discursiva que emfasitzaria el fet lingüístic i/o literari, sense aprofundir en l'articulació o no al seu voltant, d'una xarxa nacionalitària, més ampla, de tipus cívico-política, o tan sols cultural. Aquesta línia d'investigació, doncs, no arribaria a entrar en el debat nacionalitari valencià.⁵

D'altra banda, el fet que el País Valencià hagi estat, com va reconèixer en un context d'avenç i hegemonia nacional Ernest Lluch⁶, un nucli bàsic en la teorització - i la seva portada a terme-, sobretot als anys seixanta, de la realitat nacional integrada a través del seu marc cultural, dels Països Catalans; ha fet que haguéssim centrat l'interès en l'àmbit valencià. És a dir ens trobàvem amb un cas de conflicte dual. D'una banda una franja significativa de la població (sobretot situada en l'àrea metropolitana de la ciutat de València: la comarca de l'Horta), situava la seva identificació cultural a través d'una llengua i una simbologia separada de l'univers simbòlic català. Aquest sector social, situat al voltant d'una petita burgesia urbana i sectors mitjans de la indústria, va cohesionar el que hom coneix com a *blaverisme*. Eren els primers anys vuitanta quan aquest moviment té una cristallització política (l'any 1982 es crea Unió Valenciana, partit que cohesionava una part significativa del blaverisme). Val a dir que tot aquest impuls anticatalà (pel que suposava d'enfrontament directe a qualsevol iniciativa, sorgida des de sectors intel·lectuals valencians, que tingués com a referent el marc cultural català) va tenir una de les bases reals a nivell polític a la segona meitat dels anys setanta, amb la reforma política.

D'altra banda existia un pol que s'identificava amb el marc de pertinença català, el qual va comptar amb el suport polític d'organitzacions de signe social diferenciat; però que es cohesionaven nacionalment sota l'estratègia cultural del que hom denomina Països Catalans. Aquesta concepció unitària de tot el territori lingüístic, que es basava en un corrent històric que venia articulat amb la Confederació catalana i aragonesa, tingué unes bases socioculturals en un període de formació d'uns vint-i-cinc anys.

Per tant, un fet intel·lectual, que polaritza la seva orientació a la cerca d'una línia de fidelitat lingüística; però que sembla no cercar-ne una explicació històrico-política; i un fet sociopolític, articulat en aquella oposició de fidelitat/leialtat nacional; ha fet que decidíssim orientar la investigació en el seguiment dels factors constituents del que sembla que ha estat i és la raó política del

5. En contrast a les reflexions efectuades a la segona meitat dels anys seixanta: les reflexions de l'ús de la llengua en un context en què el català se substituïa per l'espanyol. Reflexions al voltant de la substitució lingüística (L.V. Aracil, 1968) i del conflicte lingüístic (R.L. Ninyoles, 1969).

6. LLUCH, E. "Per una teoria dels Països Catalans". *Serra D'or*, (març 1976), p.30.

secessionisme valencià, el qual darrerament ha anat desvinculant la seva existència social, encara que en sigui una base d'identificació, del que hom coneix com a anticatalanisme o blaverisme.

1. FACTORS CONSTITUENTS DEL PROCÉS DE NACIONALITZACIÓ VALENCIÀ

Tota comunitat nacional sense un estatus polític reconegut, per bé que tingui una tradició cultural consolidada, coneix unes tendències de cohesió o fragmentació del seu marc nacional de pertinença. És a dir, existeixen unes polaritzacions que anul·len o dificulten el reconeixement de la pròpia nació, o de la pròpia història cultural, entre els seus connacionals. En el cas català és coneguda la fragmentació de denominació de la llengua al segle XVI, que indicava una pèrdua de pes polític i econòmic en el context amb d'altres col·lectius nacionals⁷; o la significació política i cultural que va tenir per als Països Catalans la guerra dita de Successió al segle XVII (en el període 1707-1716). Però de la mateixa manera que existeixen aquestes mostres de catalanitat/afebliment d'un sentit de pertinença (com es va donar en la dualitat catalanització/castellanització en un fet polític com fou les Germanies, a la primera desena del segle XVI); es donarien uns corrents que cercarien un reidentificació, cultural, social o política, vers el propi marc de pertinença. A l'etapa més recent de la contemporaneïtat, sembla clara aquesta tendència en tot el moviment sociopolític que arrencaria amb el Modernisme i, salvant el buit del període dictatorial 1923-1930, a bastaria fins a la fi de la Guerra d'Espanya (1939)⁸. Aquesta perspectiva històrica, doncs, planteja la interpretació dels fenòmens socials en uns termes més de tipus horitzontal (la història contemplada, en aquesta etapa més recent: tot el segle Vint, com a una dialèctica nacionalitària entre estat/nació sense estat; o conflictes nacionals en el si d'estats plurinacionals), que no pas vertical (entre classes socials; o en el si de la classe dominant). No en va E. Hobsbawn, historiador, reconeixia, en un context determinat per una irrupció dels conflictes nacionals, com s'esdevingué als anys setanta, que "el nacionalisme és probablement el fenomen més poderós de la nostra centúria i del qual la importància continua creixent"⁹. I alhora aquella perspectiva situa les tendències del decurs històric com a visió de la identificació d'aquells moviments culturals-polítics, que circumscriuen els processos de nacionalització o de desnacionalització. Es a dir les conjuntures o tendències seculars de cohesió/lleialtat nacionals *versus* tendències de fragmentació o substitució d'identitats, en el si de les nacions sense estat, o amb institucions de

7. En comparació amb altres països, com la Corona de Castella. En el segle XVII l'espanyolització lingüística i la fragmentació en el corònim de la llengua del segle XVI, es veié completada amb una emigració a Castella de la noblesa catalana.

8. El buit dictatorial veié, però, el sorgiment de noves forces polítiques com la Unió Socialista de Catalunya o l'edició de diaris com *La Publicitat* y *La Justicia Social*.

9. LLUCH, E. «Per una teoria...».

caràcter intermedi amb no prou determinació política cara a una cohesió - nacionalització.

Els anys que proposem per a un estudi marcarien una conjuntura que orientaria un procés de construcció de les bases nacionalitzadores amb un doble sentit: substituir, com diria L.V. Aracil un "patriotisme quietista i voluptuós", amb un marcat signe "anacrònic", per un "patriotisme crític i reformista"¹⁰; i articular un moviment nacional (ista) polític. Aquest doble procés convergiria, per tant, a originar una identitat, una nova concepció de la realitat nacional¹¹, basada en una conscienciació del que hom era nacionalment parlant i de com calia concepatuar una realitat que sovint apareixia mixtificada, deformada¹². Aquest doble procés s'articularia a partir d'uns factors que evolucionarien cap a una concepció política, partint merament d'una estratègia cultural. Hom assistiria, pel que fa al País Valencià, a una evolució des d'un valencianisme cultural a un nacionalisme polític¹³. Pel que fa al període cronològic, proposàvem el de 1943-1968. Altres estudiosos proposen l'abast 1945-1970, marcat pels "desequilibris de gran creixement capitalista i la seva repercussió en el creixement de nacionalitats i regionalitats", episodi que comportava un "procés d'internacionalització del capital", desencadenant, a l'Europa Occidental, una "fragmentació de l'Estat amb el ressorgiment de les nacions oprimides", que no pas el "naixement d'un estat supranacional"¹⁴. En qualsevol cas sembla que el nostre marc temporal s'encabiria en el context internacional d'esclat nacionalitari, relacionat amb un aprofundiment de la industrialització, coronat amb la internacionalització capitalista, poc abans de

10. ARACIL, L.V. "Notes sobre un Segle de Vida Catalana", *Serra D'or*, (juny 1966) p. 20-21.

11. L.V. Aracil «Notes sobre...», explicitava que aquells dos tipus de patriotisme s'oposaven, establien una "dialèctica"; alhora que el sociòleg valencià entenia que per a establir el "patriotisme crític" hi havia "un procés en marxa". La construcció del moviment nacionalista a nivell polític vehicularia estratègicament - en clau de resistència - aquesta concepció araciliana. Alhora, als anys seixanta es produí una convergència entre política nacional i política nacionalista, perquè existia una concepció ideològica *sobre el país* (fora dels circuits desparsonalitzadors) que no ofería cap altra concepció. Altres visions, sorgides cap a la segona meitat dels anys seixanta, com fou l'organització del F (ront) O (brer) de C (atalunya) a València, recollí bases teòriques i humanes del primer *partit* nacionalista després del 1939, el Partit Socialista Valencià. I la concepció comunista del PCE començà una anàlisi valenciana, sota una concepció organitzativa provincial, el 1968.

12. Bastida entre el treball polític y reflexions al voltant de textos teòrics. Per exemple el 1960 alguns autors objecte de reflexió serien: Carles Cardó, Prat de la Riba o Joan Cruselles, qui amb la seva obra *Els Pobles Joves*, fou una referència prèvia, per al nucli nacionalista valencià a l'assaig de Joan Fuster *Nosaltres els Valencians*.

13. Dec aquesta idea a Joan-Francesc Mira. Aquesta evolució partia d'una lleialtat lingüística y cultural, alternada amb un *descobrimet* del context més immediat (i.e.: la Ciutat de València), cap a un posicionament de combat polític. D'una assumpció del marc de pertinença valencià a un marc de País Valencià inclòs en el marc nacional català.

14. LLUCH, E. «Per una teoria...».

la crisi del petroli del 1973. Efectivament el País Valencià coneixerà -arrencant d'una tradició industrialista, per bé que dispersa, des del segle XVIII- una catalització del seu teixit industrial a partir de la segona meitat dels anys seixanta, amb la consegüent repercussió en el bastiment d'un sector punta econòmic: una industrialització dels productes agraris. En aquest procés d'industrialització, i coincidint-hi, es dona un corrent de conscienciació nacional. L'eix "cultura-política" donaria en un cert sentit, una cobertura nacional a un procés de modernització econòmic (desenvolupament econòmic). Aquest "episodi industrializador" homologaria en termes generals València amb el Principat, i hom bastiria una regió econòmica, amb una base nacional que apareixeria, amb la significativa *Via Valenciana*, en el context europeu de les nacions sense estat. Aquest marc més general explicaria el que el 1968 Robert Lafont conceptualitzava de "regionalisme revolucionari"¹⁵. Però quins són aquells factors nacionalitzadors valencians que, d'alguna manera, significarien un ambient innovador en el marc català?¹⁶

a) *Relacions (nord-sud)*. En un procés de nacionalització, la comunicació cultural per tot el conjunt nacional és una característica bàsica per articular un territori, tant des del vessant d'una nació sense estat com d'estats a la cerca d'una societat civil nacional¹⁷. En el cas català aquesta comunicació ha tingut diversos moments contemporanis: la relació entre les societats culturals de Barcelona i València; la relació entre entitats universitàries als anys trenta¹⁸ o conferències d'economistes com fou el cas de Ramon Perpinyà i Grau que l'any 1932 parlava dels interessos econòmics col·lectius de Catalunya i València, a fi de mostrar una complementarietat entre diverses comarques catalanes i valencianes per a superar la polèmica entre una formació social proteccionista (Principat) i una altra de lliurecanvista (exportadora), (València). Doncs bé, en aquest context de bastir un espai cultural i econòmic catalano-valencià i que a hores d'ara ha retrobat una

15. LAFONT, R. *Revolució Regionalista*. Barcelona: Aportació Catalana, 1968. p.154.

16. "Ambient innovador" en el sentit que la praxi cultural y política valenciana no tan sols pensava una realitat en oposició, com hem dit, a un patriotisme immobiliària, basat en una idea superficial del context social; sinó que alguns dels plantejaments teòrics que analitzaven el fet nacional valencià superarien les polèmiques que simultàniament es donaven al Principat al voltant de la vinculació entre mercat "nacional" y nacionalisme o l'adscripció burgesa del nacionalisme que als anys seixanta es terroritzava en cercles intel·lectuals catalunyesos. (i.e.: les opinions contraposades a Solè-Tura y la seva obra; *Catalanisme y Revolució burgesa*, que mantenien cercles nacionalistes valencians o del Principat).

17. Com a exemple d'aquesta voluntat política de bastir una nació a través de la "cohesió interterritorial" el trobarem en el cas espanyol a partir del 1982, amb una hegemonia socialista, un dels axiomes de la qual seria articular una nació espanyola basant-se en una homogeneïtzació econòmico-social de les diverses formacions socials peninsulars.

18. Com seria el cas de la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya (FNEC) i L'Agrupació Valencianista Escolar. Per a aquestes relacions vegeu CIRICI, A. *El Temps Barrat*, Barcelona: Destino, 1973, p.204-205 y 210-211.

preocupació en diversos medis culturals¹⁹, caldria situar la dinàmica d'uns nuclis culturals entre els anys quaranta i els anys seixanta. Efectivament poc després d'acabada la guerra civil espanyola, els nuclis literaris del Principat i del País Valencià reiniciaven uns contactes que al llarg del anys trenta havien conegut un moment significatiu. La dinàmica d'aquest fet però, va conèixer diverses conjuntures.

a.1) Les relacions aïllades entre sectors literaris de preguerra que es tornen a reunir per continuar una tradició literària, és a dir, de conreu de la llengua. La iniciativa d'aquests nuclis es basteix a partir de reunions literàries, edició de llibres o revistes i viatges entre València i Barcelona. Als anys quaranta aquest inici d'influx (o millor dit d'esforç contra la dispersió) s'articulava a través de figures literàries cohesionadores. Normalment poetes amb qui s'identificava. Aquest primer moment podria ser identificat, dins el cicle explicatiu de Hroch, per la fase B, o d'expansió de la idea nacional pel que aquest teòric Txec entén com a "patriotes". Aquest primer moment encara no veuria una extensió de la tasca nacional cap a nuclis més joves. En aquest sentit, el paper que representaven tertúlies -com a espai de sociabilitat, espais de debat, de comunicació- (del Grup Torre, a València, a partir del 1943), edicions de textos literaris (normalment poemes, a través de l'editorial d'aquest Grup Torre) i els viatges entre Barcelona i València, però també a les Illes (al llarg de la segona meitat dels anys quaranta), suposava la construcció d'un espai comunicatiu i representatiu pel qual hom reconeixia un territori, és a dir, hom sortia de l'aïllament. Val dir que en aquella conjuntura dels anys quaranta (que serviria per a limitar el moment de represa dels contactes entre València i Barcelona), el fenomen de reticència vers el Principat era pràcticament inexistent. A nivell comunicatiu diaris com *Las Provincias* (fundat el 1866 per Teodor Llorente) funcionari en més com una baula d'unió que no pas de separació²⁰. Des del principat aquesta represa de contactes contra la dispersió aniria a càrrec de circuits culturals i polítics. Amb València, mantindran relacions plataformes editorials amb editors que exercien una funció nacional (editors-intel·lectuals com el cas de Josep-Maria de Casacuberta). Editorials (com la Barcino) no tan sols exercia una funció de difusió cultural-literària, ans conjuntament n'exercia una d'articulació de relacions nacionals (que en aquell context prenién un valor patriòtic). Les relacions en aquells primers moments (anys quaranta) tenien un valor literari, però alhora simbòlic, ja que aquells nuclis a través dels quals existia una relació es feia realitat un espai lingüístic, amb un contingut nacional-cultural.

19. La construcció d'un espai comunicacional català es trobaria a la base de la superació de les fronteres interiors. Vegeu GÍFREU, Josep. "El cas únic de l'espai català". *AVUI*, 25. III. (1994), p. 17.

20. Un exemple del que diem fou el titular que aquest diari conservador reservà a la vinguda a València de L'Esbart Verdaguer el juliol de 1948. Hi deia: "*A Través del Arte i la Cultura se estrechan más aun los lazos de Hermandad Catalano-Valenciana*" (*Las Provincias*, 27. VII. 1948).

a.2) Un impuls als primers moments nacionalitaris esmentats, arrencaria als anys cinquanta. Amb la tasca de plataformes de contingut cultural-polític (com fou l'Obra del Diccionari Català-Valencià-Balear) hom cercava una posada en comunicació a un nivell més globalment cultural. És a dir, ja no existia una manifestació estrictament literària, sinó que a través d'un símbol cultural (i.e.: el Diccionari Alcover-Moll) se cercava una correspondència entre un marc lingüístic i un marc més extensament nacional (amb un sentit més àmpliament cultural). En aquest moment -que seria una segona fase B del model de Hroch- es dona paral·lelament un relleu generacional al nucli dels anys quaranta. És a dir, apareix un nucli nacional valencià que formarà una "generació" intermèdia (una "generació del mig", segons Alexandre Cirici) amb anterioritat a la posterior dels anys seixanta. Les relacions entre Barcelona-València es donaran, doncs, a través de la Plataforma de l'Obra del Diccionari²¹. Hem parlat d'un segon moment de la fase B de Hroch perquè a través del marc dels anys cinquanta (fins el 1962, any que clou la tasca la Plataforma del Diccionari Alcover-Moll), es postula un nacionalisme valencià amb un contingut més polític, que no pas un valencianisme més a prop de la tradició dels anys trenta: un valencianisme Cultural-Literari més que no pas polític²². Però la conjuntura dels anys cinquanta veurà l'inici, en el marc de les relacions entre Barcelona i València, de la funció intel·lectual. En aquest marc la tasca de Joan Fuster (que progressivament substituirà la representativitat de Xavier Casp, poeta, integrant del Grup Torre) en el marc d'aquestes relacions exerciria la fase A referida per Hroch quant a la funció dels intel·lectuals en la difusió de la idea nacional. Encara que aquest intel·lectual iniciava aleshores (dels anys quaranta als cinquanta) el trànsit de poeta a una concepció més apropiada a la de "creador d'opinió"²³. Fuster, doncs, substituïa una representació més identificada amb un ambient dels anys trenta, i iniciava una trajectòria de difusió cultural i d'idees més generals entre València i Barcelona (aquest període intel·lectual independent de filiació política però identificat amb un compromís cívic serà clar entre 1954-1971, etapa que posarà Fuster en connexió

21. Joan Ballester, motor de la tasca de l'Obra del Diccionari a Barcelona, definia el que representava la xarxa que anava bastint el Diccionari: "EL Diccionari simbolitza tantes coses: unitat de la llengua, comunitat de pobles, personalitat clarament definida... El Diccionari pot ésser un vehicle i motor per a mobilitzar nacionalment el nostre poble, moure les nostres comarques que d'una manera tan visible desvetllen del letarg i hi estan freturoses d'incorporar-se al retrobament i reconstrucció del País, amb el nom del qual podem oferir i establir lligams cada vegada més estrets amb el País Valencià i les Balears" (1961). El diccionari com a component de l'imaginari col·lectiu català.

22. Primer, amb el que suposava d'element connector l'Obra del Diccionari, hom assistí a l'articulació cultural-política del nacionalisme. En un segon moment el *patriotisme* (com a *sentiment* bàsic d'adscripció a una comunitat nacional) del nucli nacionalista dels anys cinquanta adoptà una ideologia interpretativa de la realitat, el *marxisme*.

23. Vegeu BERRIO, J., SAPERAS, E. *Els Intel·lectuals, avui*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1993, *pàssim*.

amb nuclis intel·lectuals del Principat, a més de plataformes editorials)²⁴. Aquesta funció connectora intel·lectual la veia com a separació "dels perills dels guetos regionals" (1987) i més clarificadorament anota: "Nosaltres vivíem una època en la qual no teníem fronteres interiors. Fins que un dia amb això de les autonomies posaren una ratlla i digueren: "d'ací cap amunt, tal, d'ací cap avall, tal [...] Organitzàvem trobades en què es mesclava gent d'arreu... Ara això no va" (1991). La dimensió nacional de intel·lectual es representava per aquesta voluntat -realde connectar nuclis culturals i exercir de plataforma d'iniciatives cíviques i culturals (com fou, per exemple el fet de donar a conèixer la cançó de Raimon). Intel·lectual aleshores no es desvinculava d'aquest context de represa nacional: hi participava des de la seva tasca literària, cívica.

a.3) Un altre moment, més obert cap a la política explícita, d'aquestes relacions vingué marcada pels anys seixanta. Les fases B i A (per aquest ordre s'activen significativament. Les relacions vingueren protagonitzades per un altre relleu generacional (la "generació" dels anys quaranta). Els viatges, com el de pasqua de 1960, que inclogué participants -11- d'ambdues generacions esmentades, tingueren una participació -cohesionadora- de Joan Fuster i comportà un salt organitzatiu i de significació en les relacions entre València i Barcelona²⁵. Aquest viatge de 1960 significava posar en relació uns nuclis nacionalistes incipients (universitaris que ho eren a partir del 1958/1959), amb un context que interioritzaren intel·lectualment abans, però que aleshores visqueren *in situ*. Fou un viatge amb significació entre "cultural i geogràfica" (ja que visitaren ciutats de la Catalunya Vella i assistiren a representacions com *La Cantant Calva*, d'E. Ionesco). A partir d'aquell moment, alguns dels participants, en tenen una visió intensificadora, dels "lligams nord-sud". Aquell viatge, com certament els anteriors dels anys cinquanta, relacionava nacionalistes (subjecte) y territori. El projecte nacional es donarà més clarament a finals dels anys cinquanta, i sobretot, a la dècada del seixanta. En qualsevol cas aquest projecte polític partia de la praxi cultural, amb una difusió intel·lectual *posterior* a nivell teòric (1962).

La dècada dels seixanta suposarà -sobretot a la segona meitat (1965-1968)- una continuïtat de les relacions esmentades a un nivell més polític, entre organitzacions com el Partit Socialista Valencià (PSV) i el Moviment Socialista de Catalunya (MSC). Aquestes relacions orgàniques representarien "externament" un tercer factor del procés de nacionalització: el factor organitzatiu a nivell polític. Aquest moment polític, doncs, cohesionaria unes relacions culturals prèvies, l'objectiu de les quals era superar, com deia intel·lectual J. Fuster, unes fronteres interiors, les quals regionalitzaven -a tall- certament de "fronteres", un espai nacional cultural, contràriament al que tracta d'articular un estat en el seu procés

24. Dec aquesta referència cronològica a Joaquim Molas. Les primeres plataformes editorials de Barcelona que comptaren amb la signatura de Fuster són: Editorial Selecta i Edicions 62.

25. Per a la història d'aquest viatge vegeu: Oriol Malló-Fèlix Portell (pseudònim de Xavier Ferré): "El país que tal vegada s'esdevingué". *El Temps*, (28 juny de 1993), p. 74-80.

de construcció d'una nació cultural i política: un espai unificat sense aquestes fronteres interiors. Aquestes relacions nord-sud serien un factor bàsic de nacionalització en impulsar una cohesió nacional a través de nuclis nacionalistes.

b) *La tasca dels intel·lectuals*. "Els intel·lectuals són els dipositaris del patrimoni cultural d'una nació" (Berrio, J. Saperas, E., 1993, p.181). Joan Fuster, intel·lectual central del procés nacionalitzador no tan sols valencià, sinó de tot l'àmbit català, exercirà una funció de legitimació del patrimoni cultural català i d'una altra banda es caracteritzarà per una "militància nacional" (Mira, J.F., 1982, p. 83). Aquest doble vessant però, no es produirà separatament. Fuster exemplificarà la transmissió del discurs nacionalitari a través del seu compromís real amb una comunitat nacional. En aquest sentit la tasca d'aquest intel·lectual seria comparable amb d'altres casos internacionals com J.P. Sartre (que també es distingí per la defensa dels trets col·lectius dels pobles) o Bertrand Russell i A. Einstein, en un sentit general de relació entre intel·lectuals i societat²⁶. Com hem dit, el compromís cívico-nacional de l'autor de *Nosaltres els Valencians* venia donat pel pas del conreu de la poesia a l'assaig, la qual cosa donava al compromís fusterià un sentit més global pel que feia a les funcions de intel·lectual en una nació sense estat (en el sentit de crítica cultural). Pel que fa a aquesta militància nacional Fuster se situarà en el marc de presa de consciència nacional com a punt de referència per als nuclis culturals i polítics valencians. Així no causarà el moviment nacionalista. En serà una baula de transmissió d'idees o bé hi contribuirà activament (promoció de campanyes de difusió de la llengua, per exemple). D'una banda, doncs, hem situat Fuster com a punt de connexió en les relacions nord-sud. Aquesta funció, que se situa centralment entre els anys cinquanta i setanta, es complementarà amb la reflexió sobre la nació catalana i el paper que hi ha d'exercir el País Valencià (i.e.: *València en la integració de Catalunya*, 1950). Aquesta reflexió es complementa amb una reflexió cultural general. Perquè a través de la reflexió general es dignifica una llengua i una cultura que pot articular una constel·lació global. Fuster, doncs, sintetitza en certa mesura un compromís nacional, una postura humanista, quant a compromís general (*sóc un solitari solidari*, dirà). En aquest sentit Fuster es compromet nacionalment d'ençà que vol dignificar la cultura catalana. "Al País Valencià no era suggestiva una cultura en català. La decisiva importància de Fuster consisteix en què ha donat una imatge del que podia ser la nostra cultura allunyada de plantejaments provincians. Ha demostrat que és possible emprar la pròpia llengua per a fer cultura universal. Ha demostrat que la normalitat és possible. I ha fet transcendir aqueixa normalitat a la naturalitat de la utilització de la llengua enfront de l'artificialitat que l'havia caracteritzat anteriorment. Després hi ha la seva proposta cívica de suscitar la curiositat i la investigació del passat per a reflexionar també sobre la nostra realitat actual i actuar-hi en conseqüència" (Iborra, J, 1983, p.57). Fuster, doncs, reflexiona en termes globals, i un d'aquests factors serà el fet nacional. Encara que no d'identifiqui necessàriament amb el nacionalisme. El seu, serà un compromís nacionalista per conseqüència: "O "ells" renunciïn al seu "nacionalisme", o el altres haurem de ser "nacionalistes"... En un instant d'eufòria

26. BERRIO, J, SAPERAS, E. Els intel·lectuals..., p. 119-128.

arribo a suposar que tot funcionaria millor si ella - "ells"- renunciessin a ser "nacionalistes", i no ens obliguessin a ser "nacionalistes" als altres..." (Mira, J. F., 1982, p.96). En aquest context la funció de intel·lectual (o d'altres reflexionadors o creadors d'opinió com periodistes, doblats intel·lectuals, com fou el cas de Vicent Ventura) cobraria sentit a través de la dinàmica de la construcció del moviment sociopolític (la Fase A de Hroch que irradiaria les reflexions cap als nuclis nacionalistes). Existia, com veurem, una tradició prèvia, pel que fa a la dinàmica d'uns nuclis culturals i polítics, que a través de la seva praxi elaboraria una concepció històrica i nacional, i que el 1962 Fuster estructuraria en forma d'assaig. L'intel·lectual valencià posaria una base teòrica que aquell moviment nacionalista interpretaria a nivell polític. D'altra banda a nivell teòric, Fuster introduiria una consciència de situació, d'historicitat, de la dinàmica del poble valencià en el conjunt català. Aquesta característica esmentada amunt superaria altres introspeccions col·lectives com la de Ferrater Mora, J., *Formes elementals de la Vida Catalana* (1944) o *Notícia de Catalunya*, de Jaume Vicens Vives (1954).²⁷ Fuster abastaria la nació catalana partint de cada fet regional "català", "valencià", "mallorquí" o "rossellonès": "De fet, ¿què sabíem, què sabem de nosaltres mateixos, i sobretot, què sabíem i què sabem els uns dels altres, encarats, contigus i distants? En diem "catalans", "valencians", "mallorquins", i som aproximadament -aproximadament, hélas! -això, "catalans", "valencians", "mallorquins" (J. Fuster, 1967 (1964), p.9). Formar una idea de país, de comunitat nacional, fou una tasca que "organitzaria" una estratègia política (en el sentit de donar-li una orientació nacional). Aquesta funció de sistematització/difusió d'una representació històrico-col·lectiva d'un imaginari col·lectiu, seria la tasca determinada dels intel·lectuals en un procés de nacionalització valencià. Però aquesta elaboració s'imbricaria en un procés social més ample. Efectivament, aquests intel·lectuals reflectirien aquest imaginari, aquesta constel·lació històrico-cultural, en una situació, com hem esmentat, d'industrialització i, a nivell internacional, en un ambient, un "clima" intel·lectual. És a dir, intel·lectual compromès, no tan sols efectuava una descripció de l'evolució històrica del seu àmbit nacional. També tractava de reflectir una mentalitat de la societat valenciana del moment (en el cas de *Nosaltres...*). "Retratar" aquesta mentalitat - agrarista- en una conjuntura industrialitzadora, reflectiria un "tarannà", una "atmosfera", del poble objecte de la tasca nacionalitzadora. Determinar aquesta atmosfera, serà rellevant a l'hora d'explicar una concepció col·lectiva global que comportaria una tradició històrica de marginalitat. Pel que fa a l'europeisme, aquests intel·lectuals accedien a fonts intel·lectuals, les quals influïren culturalment o políticament el posicionament d'aquests crítics. Per tant, la contribució al procés de nacionalització valencià seria la de posar unes bases no

27. En el cas de Vicens i Vives, s'adonà de la nova situació valenciana el 1960, quan poc abans de morir tenia projectat un viatge a València, sense poder ser efectuat. I Joan Fuster el 1962 - i en això superaria Vicens- tenia enllestit un projecte de llibre sobre els Països Catalans. És a dir, si amb *Nosaltres els Valencians* existia una similitud amb *Notícia de Catalunya* quant a intenció introspectiva; amb aquest projecte d'abast nacional es feia una passa metodologia i d'orientació a la de l'historiador catalunyès.

tan sols de "pertinença" formal: lingüística. Sobretot seria un esforç per entendre la trajectòria social, política del País Valencià. El fet social com a fet nacional. L'estudi d'una societat concreta feta de conflictes socials -aquest vessant seria un nucli explicatiu del *Nosaltres...* Fuster és un intel·lectual concret, humà i "Per això el model, l'objecte d'atenció, és l'home del carrer, l'home estadístic" (Iborra, J. 1983, p.57). I la història, l'esdevenidor col·lectiu d'aquests homes, significaria reflexionar sobre un col·lectiu nacional.

c) *Praxi política: de Moviment a Partit.* Aquest tercer factor de nacionalització cristal·litza una evolució cultural, en els primers moments dels anys cinquanta, que culminarà en una fase d'expansió política d'aquell nacionalisme cultural que hem vist en el primer factor constituent. És a dir n'és un punt d'arribada, i alhora una base per al nacionalisme polític dels anys setanta.²⁸ Els posicionaments ideològics parteixen de la segona meitat dels anys cinquanta amb la generació intermèdia, que es mourà entre el marxisme, nacionalisme (aleshores hom preferia millor "patriotisme", com a punt d'unió d'afirmació nacional des de diversos posicionaments ideològics) i europeisme, com a baula de relació exterior, la qual ofería noves tendències culturals o polítiques. Aquest primer posicionament era concebut com a adscripció de classes populars. En aquesta primera etapa (segona meitat del anys cinquanta i primers anys seixanta), encara es treballava bàsicament amb institucions vuitcentistes (com fou la seu Rat Penat) i es tenien alguns vincles (familiars o teòrics, com la lectura *Compendi Doctrinal del Valencianisme*, de Joaquim Reig amb el nacionalisme del anys trenta. Des del marxisme el punt de reunió era l'adscripció comunista. En aquesta etapa inicial de concepció cap a una idea política de la realitat nacional, els intel·lectuals (Joan Fuster) hi tenien una influència indirecta. Fuster, com hem dit, no *causà* el moviment nacionalista, però era obert a un compromís cívic. Als anys cinquanta succeïa que aquestes iniciatives polítiques comptaven amb una xarxa cultural. Efectivament, la Plataforma del Diccionari, exercia una funció catalitzadora cap al nucli d'aquesta generació intermèdia, una de les bases de relació amb el Principat. Aquell context, doncs, permet de pensar en una incipient organització del nacionalisme polític; però alhora permet imaginar que les funcions culturals i polítiques es relacionaven. On acabava la tasca cultural? On hi començava la política? És per això que és difícil d'aïllar, o de traçar una separació clara entre la tasca intel·lectual i la pràctica nacional.

Un segon nucli d'activitat nacionalista, el formà la base universitària, que articula una primera estructura de contestació a l'oficialisme sindical universitari del SEU, el 1960, amb un sindicat de nova planta ADEV (Agrupació Democràtica d'Estudiants Valencians). La base universitària, però, treballava conjuntament amb el nucli d'esquerres no estrictament universitari (tan sols dos dels seus integrants tenien una formació universitària). No existia una divisió del treball polític real. I fou aquest nucli universitari que organitzà una plataforma parapolítica

28. Paraules de la convocatòria del I Aplec de la Joventut del País Valencià. Els Aplecs eren concentracions culturals, que evolucionaren cap a una afirmació explícita de política nacional valenciana.

que oscil·lava entre una primera formació humanista (cristianisme progressista) i el socialisme. Era el Moviment Socialcristià de Catalunya (MSCC). El nucli primerament esmentat creà el Front Marxista Valencià (FMV). Posteriorment el socialisme progressista serà la base del Partit Socialista Valencià (PSV), i que estendrà la seva activitat entre 1960-1968.

Aquesta evolució política, -que s'entendrà- entre finals dels anys cinquanta i primers anys seixanta, serà la baula que estructurarà el primer nacionalisme polític valencià coetani. El pas del valencianisme cultural-literari al nacionalisme polític vindrà marcat per una assumpció d'una estratègia que cerqui unes bases organitzatives al valencianisme cultural. No era suficient reivindicar una llengua; calia dotar d'una base real, social l'ús de la llengua. La identitat - concepció de la realitat - política informaria la identitat cultural. La interpretació de la realitat cultural se situava en una base de reivindicació política, d'una concepció més dinàmica (mobilitzadora de les concepcions culturals d'una comunitat nacional. Comunitat que era entesa en termes de Països Catalans; però tenint en compte les formacions socials que la componen. Des del País Valencià se'n tenia una idea. És a dir, hom partia - com ho feia igualment Joan Fuster - de les contradiccions socials, culturals o econòmiques (sobre les quals hi havia una ideologia oficial que identificava una realitat nacional, com la valenciana amb uns continguts folklòrics: agraristes i desvertebradors del territori). La Praxi política, doncs, clarificava i estructurava activament una idea crítica de la realitat social. I és en aquest sentit que el 1960, per exemple, hom parlava d'abastar un estadi final de normalitat cultural i nacional: el nacionalisme se substituiria com a finalitat per una "valencianitat amb força de contemporaneïtat exigent" i hom hi afegia "no sols com unes idees i uns sentiments romàntics, sinó, més encara, com una tasca urgent i enamorada". Aquesta idea de finalitat ja substituïa una concepció fragmentada (no integrada) de la realitat que partia del complex d'inferioritat per a identificar-se amb una realitat forana, no pròpia del quotidià valencià. En aquest sentit, l'ús del català substituït per l'espanyol, a les classes dominants; o l'ús de l'espanyol transmès de pares a fills, mentre que entre pares es donava l'ús del valencià; seria una realitat viscuda per integrants del nacionalisme polític valencià. Diguem, doncs, que l'organització política del primer moment nacionalista cultural substituiria una realitat dominada pel prejudici²⁹ per una consciència de la realitat, per una consciència de comunitat o de país. El que sociòlegs que han estudiat altres situacions nacionals, com Jauréguiberry en el cas basc, han entès com a estructuració d'una *identitat transgressiva*, entesa com a "resistència activa", la qual lliga "un conjunt de transgressions col·lectives".³⁰ Podem dir que aquest tipus d'identitat, esdevenint una voluntat de transformació de la realitat, igualment, com en el cas d'aquest sociòleg basc, relacionable amb el sorgiment d'una nova generació, la qual, en un context dictatorial, com s'esdevenia en el nostre cas, s'oposarà al nivell "oficial / legal" (que era el nivell que legitimava una concepció

29. NINYOLES, R.L. *Idioma i Prejudici*. Mallorca: De. Moll, 1971.

30. JAURÉGUIBERRY, Francis. *Question Nationale et Mouvements Sociaux en Pays Basque Sud*. París: Tesi Doctoral, 1983, p.6.

deformada del País Valencià), amb una oposició "clandestina / transgressiva" (la qual oposició, com hem dit, articularà una cultura crítica vers la realitat del moment en una visió global: no estrictament nacional, ans econòmica i cultural). Bon exemple del que diem és que mentre que un enunciat que definia València, per part d'aquest món oficial / polític estatal (una *raó* d'estat) com a *Levante Feliz*; la identitat transgressiva, vehiculada per aquella praxi política, mantenia una visió aprofundida de la realitat social d'aleshores (anys seixanta), sota un lema (per posar un exemple) *Conèixer-nos*, el qual emfasitzava la necessitat de transcendir la realitat a fi de cohesionar una comunitat nacional: "Una societat sense consciència - es deia en el context del moment: any 1964 - de la seva realitat social, històrica, econòmica, podrà ser qualsevol cosa menys un poble. Serà com a màxim un aplec desorganitzat de persones vinculat entre elles. Els valencians necessitem conèixer-nos per a tenir "una decisió de futur".³¹ Aquests mots indicaven una concepció antitètica a la ideologia hegemònica. Existia una visió latent que impulsava una substitució transgressiva de la concepció emergent.

Aquest 'món ideològic-polític' però, no era allunyat d'una concepció humanista; humanisme que hem lligat a un moment inicial de l'organització política i que continuaria manifestant-se com a base global d'una ideologia marxista. Robert Lafont, caracteritzant aquella "regionalisme revolucionari" que ens servia de context internacional en una Europa sota el capitalisme industrial, partia d'afirmar contra el desordre i la tirania la doble dimensió de l'home: la seva dimensió profunda i la seva dimensió horitzontal" (1968, p.154). I alhora concebia aquell moviment regionalista (nacionalista, segons la concepció actualitzada del moviment d'aquells anys seixanta) com una "moral combativa" que exigia "un vigor constant en la comprensió dels subterfugis ideològics dels quals les tiranies se serveixen constantment" (1968, p.155). Per tant, es tractava d'una activitat política, com veiem en el nostre cas, alliberadora en un doble nivell social i nacional. No existia alliberament social sense alliberament nacional, i no existia llibertat col·lectiva si existia injustícia social. Aquest fet constituïa una aportació nova en el nacionalisme valencià més recent, i que alhora superaria estratègies, que en la mateixa direcció, s'articularen en els anys trenta, en organitzacions nacionalistes i d'esquerra..

Finalment caldria esmentar dues característiques de la política nacionalista. D'una banda caldria remarcar que a partir dels anys seixanta (1960) es donaria paral·lelament a l'organització de les ases polítiques esmentades, una substitució del diguem-ne lideratge intel·lectual. Un tipus d'intel·lectual-literari que s'havia vinculat als nuclis resistencials dels anys quaranta (sobretot, per posar noms, Miquel Adlert), restarà superat progressivament per un intel·lectual més vinculat al moviment que sorgia, i que s'identificava amb una ideologia progressista (liberal d'esquerres), contràriament a un posicionament tradicionalista, dretà, d'aquell primer tipus intel·lectual. El fet, que s'anà operant progressivament entre la base d'aquells nacionalistes que hi tingueren relació literària o nacional, reflectia un canvi de velocitat (desenvolupament) entre el propi moviment polític: d'una

31. MIRALLES, V. "Conèixer-nos". *Jornada*. (2.10.1964), p.4.

concepció estrictament cultural es passava a una altra de més global i activa. I no en va s'havia passat dels anys quaranta, amb una realitat menys dinàmica, als anys seixanta, amb una realitat en canvi d'estructura econòmica, en canvi dinàmic. Però cal remarcar que aquesta substitució de la funció intel·lectual no en com portarà una dependència per part de la base organitzada. Anteriorment a l'assaig *Nosaltres els Valencians*, que forní un material interpretatiu de la realitat social valenciana als integrants del moviment polític, existia una idea primària sobre aquesta realitat. Per tant, la forma resumida d'aquell context seria: M (oviment) - T (eoria) - P (artit). La reflexió dels intel·lectuals s'imbricava en el procés polític del nacionalisme, i no tan sols valencià, sinó d'arreu dels Països Catalans, que d'altra banda era el marc d'assumpció cultural dels nacionalistes valencians. (Les relacions entre MSC i PSV caldria situar-les en el marc d'aqueixa assumpció i en una realitat estatal confederada).

La segona característica a tenir present seria que el nacionalisme valencià abastaria més enllà del context urbà de la Ciutat de València. Era una mostra d'assumpció del territori. Hom partia de la ciutat, cap al rera país. I la dinàmica d'aquesta implantació era la substitució de les bases culturals de primera implantació, per unes seves bases polítiques. Per tant, una innovació del moviment nacionalista, a diferència d'altres estratègies polítiques (i.e.: el "Partido Comunista de España" hi tenia una organització provincial, no pas comarcal). La implantació nacionalista s'efectuava a comarques d'economia industrial (Alcoi, Elx) o d'una economia entre industrial i agrària (la ciutat de Castelló, en aquells anys seixanta estava en procés d'industrialització). En aquests casos, doncs, el nacionalisme feia funcions de cohesió territorial.

CONCLUSIONS

Una conclusió que seria de tipus metodològic -i com ja hem esmentat en començar- és la necessitat de realitzar estudis de casos determinats per a copsar com s'organitzen moviments sociopolítics. En el cas del nacionalisme, tipologies teòriques sense contrast, o sense una base de recerca empírica no permetria (c ho permetria menys) entendre la lògica interna de les seves manifestacions culturals i polítiques. Juntament amb estudis teòrics, caldria la intersecció entre sociologia i història (una sociologia històrica) per a entendre la relació entre concepcions generals i l'evolució i la dinàmica concreta que comporta, en el nostre cas, l'estudi del nacionalisme.

Des del vessant propi del treball, penso que el cas exposat es significatiu a l'hora de copsar un doble procés: desenvolupament polític, més enllà d'un nacionalisme lingüístic; i una construcció d'una nova identitat, estructurada a partir de la relació d'uns col·lectius culturals, intel·lectuals i polítics amb la relació social. Aquesta nova identitat -que alguns teòrics qualifiquen de transgressiva- apunta en el cas valencià -i en el cas general català- no tan sols una crítica a una ideologia mixtificadora (oficial) de la realitat nacional, sinó a veure que el nacionalisme, més enllà d'un moviment polític, també es proposava de bastir, de construir, un nou

tipus de personalitat: un nacionalisme humanista, doncs. Humanista vers un medi que partia d'un compromís de l'individu amb el context, i que a través de l'assumpció de la realitat que el circumscrivia, encercava una transformació (per la via intel·lectual, o política). En aquest sentit, en el sentit de construir un missatge crític, global, amb un compromís cívic amb moviments com el nacionalista, encara que no en fos una assumpció no pas apriorística, la figura de intel·lectual exercia un paper de cohesionador d'una comunitat nacional. Els factors nacionalitzadors, que serien les bases de construcció d'un moviment nacionalista, anirien en la direcció de cohesionar territorialment (en el cas de les relacions nord-sud), intel·lectualment, culturalment (en el paper del intel·lectuals) i políticament, la comunitat nacional. Alhora aquesta cohesió es donaria en un moment de canvi social, de canvi en l'estructura econòmica. Aquest fet es produiria simultàniament a l'organització d'aquests factors nacionalitzadors, i serien aquests darrers (sobretot en una funció intel·lectual exercida des de diversos vessants disciplinaris) que dotarien d'un marc territorial (un marc de pertinença) el procés d'industrialització. És a dir, aquest procés era interpretat nacionalment, en un context cultural propi. La innovació, doncs, del nacionalisme que hem estudiat, com el nacionalisme que es dona en formacions socials d'economia dinàmica (i que vindrien explicitats en les nacions culturals que contenen aquestes regions econòmiques dinàmiques, un exemple de les quals seria el que hom anomena *els quatre motors d'Europa*: Catalunya, Vaden-Wütemberg, Renània-Palatinat, Ròdan-Alps) seria inserir les transformacions socioeconòmiques en la tasca d'interpretació de la realitat nacional, i deduir-ne unes conseqüències polítiques. Les interpretacions que en el nostre cas es donaven al voltant de la vertebració territorial en relació a organització de regions econòmiques (i.e.: la polèmica del *Sureste*) o la crítica a la mitificació de l'agricultura (la reducció del País Valencià a la taronja), són criticades des del propi nacionalisme, adduint la necessitat de representar una realitat dinàmica i no pas estàtica. En tot aquest procés, doncs, hom podria parlar d'una construcció de la realitat des del vessant sociocultural, partint d'un context de desruralització.

D'altra banda el projecte nacionalitzador jugaria un paper de modernitat en relacionar una tradició cultural pròpia amb els canvis socials que s'esdevenien. En certa mesura podríem parlar d'una nova tradició inventada quan es partia de la necessitat d'organitzar un nou univers cultural. Finalment, doncs, l'estudi del nostre cas permet de presentar la construcció d'un moviment nacionalista com a quelcom complex, no reduïble tan sols a una reivindicació culturalista; ans se cercava una base material: la cohesió d'un marc de pertinença entès en un sentit global on encabir una reivindicació lingüística.

L'ALTERITAT NEGATIVA COM A EINA DE CONSTRUCCIÓ DE LA PRÒPIA IDENTITAT. EI CAS DEL NACIONALISME ESPANYOL

Daniel Garrell i Ballester

1. LA NATURALESA DE LA IDENTITAT COL·LECTIVA

Els fenòmens d'identitat col·lectiva són bàsicament processos d'identificació i classificació dels individus en el si d'un grup, per els quals aquests individus es reconeixen com a part d'un nosaltres en què es desenvolupa la seva personalitat social. En el cas de la identitat nacional aquest nosaltres és la nació. El nosaltres incorpora un univers simbòlic¹ que dóna sentit a la pertinença i la defineix. Es tracta d'un sistema de símbols del qual es desprenen valors, normes de comportament i codis de relació que serveixen per objectivar la identitat del grup i la pertinença individual.

Aquests processos de construcció d'identitat col·lectiva són també processos d'incorporació-exclusió, en el sentit que definir un nosaltres suposa alhora definir un els altres, que seran aquells que es situen fora del què F. Barth² anomena límits de pertinença. Així doncs, l'alteritat és un element constituent de la identitat. El nosaltres s'objectiva i s'interioritza individualment en funció dels altres. Quan

1. El concepte d'univers simbòlic s'utilitzarà en aquest text en el sentit que li donen P. Berger i T. Luckman a *La construcció social de la realitat*. Barcelona: Herder, 1988.

2. La teoria dels límits que desenvolupà F. Barth a *Los grupos étnicos i sus fronteras*. Mèxic: Fondo de Cultura Econòmica, 1976; segueix sent, al meu entendre, un punt de referència obligat a l'hora d'estudiar fenòmens d'identitat ètnica i nacional.

hom defineix, automàticament diferencia; i a l'inrevés, quan diferenciem estem definint.

Un aspecte important que cal tenir en compte en l'anàlisi de qualsevol fenomen d'identitat nacional és l'heterogeneïtat del grup nacional. En aquest sentit l'univers simbòlic d'identificació no és el producte de la unanimitat de discursos sobre la nacionalitat, sinó més aviat el resultat d'un procés permanent de construcció i reconstrucció social, que depèn del que podríem anomenar "propostes diverses", segons diferents subcultures de grup³. Aquestes propostes diverses estan lligades a determinades relacions de poder al si del grup nacional, definint-se l'univers simbòlic d'identificació a partir de les propostes dominants en cada moment històric.

Es tracta d'una dialèctica interna que es desenvolupa dins dels límits de pertinença que actuen com a mínim, com a marges indiscutibles per a la definició de la nacionalitat. El contingut d'aquesta dependrà, doncs, de la dinàmica de les relacions de poder, i podrà així anar variant en el temps adaptant-se a les noves necessitats creades per la dinàmica del grup i per les influències externes.

Això no vol dir però que els límits de pertinença siguin immutables, també poden canviar,

però la seva transformació és més lenta, amb més tendència a romandre sense canvis que altres elements de l'univers simbòlic de pertinença.

Cal dir que la naturalesa de l'alteritat, com a element definidor per oposició, pot ser transformada segons la dinàmica de canvi que acabem de definir. Aquest canvi de l'alteritat es pot donar a dos nivells. Poden canviar els altres concrets, l'exogrup amb qui l'endogrup es vol diferenciar, i pot canviar la naturalesa de la diferència, o ambdues coses. Tot dependrà com hem dit, de la dinàmica interna, però també de la dinàmica de les relacions -conflictuals o no- amb l'exogrup generalitzat.

2. EL CONFLICTE ENTRE ESTAT-NACIÓ I NACIÓ SENSE ESTAT, UN CONFLICTE ENTRE IDENTITATS

Aquest tipus de conflictes quan s'analitzen aïllant el seu desenvolupament en el territori de la nació sense estat, es podrien qualificar de conflictes d'identitat.

Això voldria dir que dues o més parts mantenen l'existència d'una identitat col·lectiva que inclou els seus membres però també els de l'altra part, definició que és incompatible amb la definició de la identitat que fa aquesta altra part. És a dir, una part dels membres del grup es defineixen com a part de l'estat-nació,

3. Qualsevol tipus de grup social amb capacitat de generar una dinàmica cultural -en el sentit més antropològic del terme- relativament pròpia: classe social, gènere, elits culturals, o grups d'interès.

mentre que una altra part es **defineix**, no subsumida, sinó al mateix nivell de pertinença que l'estat-nació.

Però com diu A. Pérez Agote⁴, en realitat més que d'un conflicte d'identitat es tracta d'un conflicte entre identitats, car els qui **defensen cada definició** mantenen una solidaritat col·lectiva diferent i, de fet, oposada a la dels qui mantenen l'altra, solidaritat que es manifesta en els moments en **qué perceben perillar els límits de pertinença**.

Una solidaritat col·lectiva que s'estén, per als qui plantegen la pertinença al nosaltres estat-nació, a grups que, en canvi, per als qui plantegen la pertinença incompatible amb la identificació amb l'estat-nació, queden fora dels límits de pertinença, esdevenint l'alteritat principal de referència.

Per altra banda cal tenir en compte la "peculiaritat" de la identitat nacional respecte d'altres fenòmens d'identitat col·lectiva, que consisteix en presentar-se con el nivell superior de lleialtat, degut a la seva dimensió política. El concepte nació està lligat directament a la concepció democràtica-liberal de legitimitat política. Aquest concepte atribueix la capacitat de legitimitat d'un centre de poder sobirà sobre un territori a una identitat col·lectiva específica, la comunitat nacional, de manera exclusiva. En aquest sentit, en un sistema polític regit, com el nostre, per aquest concepte de nació, la proposta d'una identitat col·lectiva diferent de l'estat-nació, però al mateix nivell "nacional" de legitimitat, resulta incompatible amb aquest.

Aquesta incompatibilitat posa en qüestió l'univers simbòlic d'identificació de l'estat en un dels seus límits més importants, el territori nacional, és a dir, el territori definit com a "locus de poder" d'aquest estat-nació. Però també fa evident una diferència al si de l'ambit de pertinença definit, construint una alteritat que l'univers simbòlic en principi no té prevista, car es tracta d'una part d'allò que els límits definits en el seu univers simbòlic, inclouen com a pertanyent al seu nosaltres. Això obliga als grups identificats amb la pertinença a l'estat-nació a redefinir el contingut de part de la seva identitat en funció de la també necessària tipificació d'aquesta mena d'alteritat "interior".

Segurament la història del *problema catalán* i de *la España invertebrada*, es pugui interpretar des d'aquesta perspectiva. En el sentit que aquesta alteritat "interior" ha fet que alguns límits de la pertinença espanyola hagin estat més dèbils del compte, movent-se entre la tendència a incloure la catalanitat com a part del seu univers simbòlic, com a part del nosaltres espanyol, i la tendència a definir-la com a alteritat negativa i utilitzar-la com a referent negatiu en contra del qual identificar-se. És allò de *que bonita seria Cataluña* -terra espanyola, part del nosaltres-, *sin catalanes* -sense els altres-.

4. PÉREZ AGOTE, Alfonso. "Modelo analítico para el análisis comparativo de la identidad colectiva" presentat al *Simpósium Internacional: Identidades colectivas en el Mundo Contemporáneo*. Bilbao, 14-18 de desembre de 1993.

3. LA RECONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT NACIONAL ESPANYOLA PER LA NEGATIVITZACIÓ DE LA IDENTITAT NACIONAL CATALANA

Com ja hem dit, la negativització dels altres és una de les estratègies possibles que utilitzen els grups per a modelar definicions de la seva identitat i anar establint límits de pertinença. Així, una de les alteritats negatives utilitzades per el nacionalisme espanyol ha estat, i ho continua essent, el nacionalisme català.

Cal diferenciar prèviament el desenvolupament que té aquest procés de construcció social de realitat en territori espanyol, del que té en territori català⁵. Podríem dir que al Principat el que trobem són dos universos simbòlics en conflicte sobre un mateix territori, amb una relació de poder polític desigual.

El nacionalisme espanyol que ostenta un nivell més alt de poder polític, car és nacionalisme d'estat, pretén esdevenir Nació Cultural en tot el territori que controla com a tal estat, si més no en els mínims imprescindibles. El nacionalisme català seria el projecte d'una nació cultural d'esdevenir *Nació Política*⁶, és a dir, d'obtenir un centre de poder sobirà, únic i exclusiu, sobre el territori definit com a propi⁷, dins de la concepció de nació que ja hem comentat.

La relació de poder existent es manifesta en allò que sovint es vol plantejar com a *Identitat Dual*. Es tracta que la identitat dominada es defineixi com a compatible amb la dominant, de manera que es puguin tenir dues identitats.

Com ja hem comentat, però, si la identitat es planteja com a identitat nacional, la identitat nacional és excloent, en aquest sentit la identitat dual només és possible si una de les dues és subsumida per l'altra. És allò de la nació de nacions, idea que oculta que l'àmbit de sobirania, el centre de poder últim, els símbols prevalents, i també determinats valors i codis de relació i organització social prevalents i derivats d'aquests, són el d'una d'aquestes identitats, dins la qual l'altra s'ha d'enquibir. Això fa que la definició d'identitat nacional catalana, prengui formes diverses segons el grau d'aproximació o allunyament de la identitat nacional espanyola i de l'acceptació més o menys àmplia dels límits de pertinença.

5. El territori català al qual ens referirem aquí serà el **del Principat**, perquè és **d'aquest** que tenim dades. Seria interessant introduir en una futura **investigació** sobre el tema una anàlisi de les Illes, Catalunya Nord i, sobretot, del País Valencià a on l'estratègia de **negativització** del nacionalisme català és el nucli de la construcció **de la identitat espanyola -blaverisme**, fonamentalment.

6. Els conceptes de Nació Cultural i de Nació Política es plantegen en el sentit que ho fa Joan Francesc Mira a *Crítica de la Nació Pura*. València: Edicions Tres i Quatre, 1984. En aquest sentit el que pretén l'estat-nació és fer assumir el seu univers simbòlic de pertinença.

7. El fet que els límits territorials es moguin entre la pragmàtica d'acceptar els límits de la comunitat autònoma i el dels Països Catalans, locus i símbol històric del nacionalisme català, és fonamentalment una expressió de les relacions de poder entre ambdós models.

Vegem com podríem caracteritzar tipus de propostes de definició de la identitat espanyola i la seva utilització de la catalanitat com a alteritat negativa, a partir de les reaccions a opinions o esdeveniments conflictius concrets. Utilitzarem un recull de premsa sobre les reaccions enfront de la declaració del Parlament de Catalunya del 1989; així com, encara que en menor mesura, sobre el més recent debat sobre la cessió del 15 % de l'IRPF a les Comunitats Autònomes.

3.1. LA PERSPECTIVA TRADICIONAL EN L'ACTUALITAT

Es tracta d'un discurs molt lligat al passat immediat, en el que la unitat d'Espanya és un objectiu sempre present, una unitat que es refereix al territori sagrat, com a límit de pertinença. Es justifica sobretot a partir d'una història única on les diferències o bé són marginals o bé no existeixen, amb un mite fundacional que normalment són els Reis Catòlics.

La *unitat nacional* que defineix el nosaltres està per damunt de posicions polítiques concretes, i serveix per a construir identitat de grup sobretot en els moments de perill per als límits de pertinença. És per això que des de posicions conservadores es felicita al govern socialista per la seva posició en defensa de la unitat d'Espanya.⁸

El *problema catalán* és tant vell com la història d'Espanya, en aquest sentit, per exemple, es cita a Ortega i Azaña, que s'incorporen així a l'univers simbòlic espanyol en funció de la seva participació en la negativització de la catalanitat. Per Azaña per exemple es tractava d'una *enfermedad crónica del pueblo español*.⁹

Es mantenen tipificacions simbòliques tradicionals com la figura del català pesseter, lladre-insolidari, que s'aprofita de la resta d'Espanya i li roba la seva riquesa i el seu treball.¹⁰ Davant d'això es construeix una tipificació del nosaltres com a solidari i generós.

Un altre argument dins d'aquesta línia és bastir una actitud dura lligada al guerrer que lluita per un transcendent, la sagrada unitat de la pàtria, amenaçant amb la intervenció militar i cridant al paper sagrat de l'exèrcit.¹¹

3.2. EL NEO-ESPANYOLISME

8. Andrés de Blas Guerrero. "Autodeterminación en España". *YA*, (10-1-90).

9. M. Ramirez. *Diario 16*. (15-1-90).

10. L. Vega. *La Voz de Asturias*. (14-1-90). I Carmen Rico Godoy. *Cambio 16*. (22-1-90).

11. F. Rueda. "Ruido de sables". *Tiempo*, (22-1-90). I.M. Fraga. *ABC*. (11-1-90).

Amb la reforma política es produeix una obertura de la societat espanyola, fins llavors amb una cultura oficial tancada sobre si mateixa, que dona l'esquema al que succeeix a la resta d'Europa.

Aquesta obertura té com a primera causa i efecte un sistema polític democràtic, que ve a substituir valors lligats a l'autoritarisme; per valors lligats al diàleg, el pacte, la tolerància i l'acceptació de les diferències. En aquest sentit es construeix un nou projecte d'univers simbòlic espanyol que pugui resoldre el problema de les "alteritats interiors", integrant-les com a diferències marginals lligades a partir d'uns límits de pertinença que s'intenten presentar com a nous, per exemple, amb la definició d'un "Estat de les Autonomies".

Lligat a la perspectiva política democràtica, es produeix un acostament al desenvolupament cultural occidental, el que es planteja en principi com un trencament amb l'Espanya tradicional. Això incorporarà una nova definició de l'espanyolitat i també de les alteritats, entre elles la del nacionalisme català.

La base estratègica del nou discurs és la de tipificar com a nacionalisme els nacionalismes no espanyols dins del territori sota sobirania de l'Estat espanyol, i tipificar els discursos constructors d'identitat espanyola en funció dels nous valors amb què es vol dotar de nou contingut al projecte de l'espanyolitat. Es tracta de convertir la paraula nacionalisme en un estigma.

A partir d'aquesta premissa, es defineixen uns valors propis d'aquells que accepten els límits i per oposició als valors negatius que s'adjudiquen a l'alteritat que es vol negativitzar, el nacionalisme català i basc que posa en qüestió els límits. Podriem fer, doncs, uns grups de valors oposats segons aquesta lògica:

<u>dins dels límits</u>		<u>fora dels límits</u>
modernitat	<i>versus</i>	anacronisme
progressisme	<i>versus</i>	reaccionarisme
universalisme	<i>versus</i>	localisme
tolerància	<i>versus</i>	xenofòbia

En aquest sentit la declaració pel dret a l'autodeterminació, i el nacionalisme que la fa -inclosa CIU i el que és més important, exclòs el PSC- són anacrònics en un context europeu amb tendència a cedir competències a una estructura administrativo-polític supra-estatal, així doncs, els nacionalismes són discursos romàntics noucentistes fora de lloc.¹²

12. Fernando Oega. *Tribuna*, (1-1-90). M. Prieto. *Tiempo*, (26-2-90). P. Unzueta. *El País*, (15-12-89).

Davant de la solidaritat progressista entre tots els espanyols, els nacionalistes limiten el desenvolupament econòmic i social amb els seus egoismes i això resulta un comportament reaccionari.¹³

El tractament que es fa del paper d'Esquerra Republicana és molt il·lustrador de l'estratègia d'estigmatització. Així ERC que abans era una mena de fòssil, un partit de vells que vivien de les glòries republicanes, ara és un niu de joves extremistes. *Batasunització* és la paraula que per a alguns articulistes defineix el procés, i ja se sap que d'HB a ETA hi ha mig pas, amb la qual cosa l'amenaça del terrorisme és fàcil de plantejar, intentant així, criminalitzar un partit polític. Per acabar-ho d'arrodonir es parla de fonamentalisme i lituanització, com ara podrien parlar de balcanització, tots ells, termes que remeten a situacions conflictives, violentes i llunyanes.¹⁴

Aquesta versió moderna de l'espanyolitat que marca límits però admet un joc d'identitats internes, i que remet a valors i símbols identificadors "punta" dins les ideologies europees, és la que és acceptada pels constructors d'identitat espanyola a Catalunya. L'altra versió no és utilitzada ni tan sols per formacions polítiques d'abast territorial explícitament espanyol, els representants de les quals en territori espanyol estan encara articulant majoritàriament el discurs tradicional.

De tota manera, com ja hem intentat explicar, els límits tendeixen a no variar, i de fet són els marges, o millor la base mínima, a partir de les quals es desenvolupen les noves estructures simbòliques. De fet, aquestes noves estructures simbòliques esdevenen noves formes de legitimació dels límits. En aquest sentit entre el discurs tradicional del nacionalisme espanyol i el nou discurs, hi ha elements compartits, aquests elements són els límits de pertinença que continuen invariables. Un exemple molt clar d'això és l'argumentació elaborada per Juan Carlos Rodríguez Ibarra, en motiu de la polèmica per la cessió a les comunitats autònomes del 15 % de l'IRPF, en ella es barregen els límits de sempre i el nou model d'espanyolitat: "Pujol no le haria ascos a ser el primer presidente de la República Catalana [...] es un peligro para el Estado de las Autonomías",¹⁵ la clàssica alerta contra el separatisme.

O bé, seguint la següent línia argumental: els socialistes han construït una nova Espanya, de manera que ens tornem a sentir espanyols, mentre que uns altres intenten desprestigiar això. Els socialistes parteixen d'Espanya com un marc

13. A. Vidal-Quadras. *La Vanguardia*, (13-1-90). Anna Balletbó. *La Vanguardia*. (17-1-90).

14. Editorial *El País*, 14-12-89. R. Pradas, *Diari de Barcelona*. 6-1-90. Anna Balletbó *La Vanguardia*, 17-1-90. J. Solé Tura *El País*, 22-12-89.

15. En una entrevista a *Tribuna*. (9-11-92).

històric, una vella realitat nacional amb contingut nou. L'Estat és l'únic garant de la solidaritat, m'oposaré a qualsevol mecanisme que limiti aquest paper.¹⁶

4. UNA PROPOSTA D'ANÀLISI

El que s'ha escrit en aquestes pàgines voldria ser allò que en diem una "construcció d'un objecte d'estudi" que podriem resumir així:

- Cal estudiar els nacionalismes d'estat dels estats democràtics, perquè és un donat per descomptat", i són els donats per descomptat els que estructuraven la vida social, per tant, són o haurien de ser els objectes prioritaris de la sociologia.
- Qualsevol identitat nacional és heterogènia i conté perspectives diferents d'aquesta identitat. Tendeixen a mantenir-se els límits de pertinença, com a mínims bàsics sobre els que es poden discutir les diferents propostes.
- Com qualsevol altre fenomen social la identitat nacional és un procés. Està sotmesa a canvis permanents segons les relacions de poder de les diverses propostes internes i segons les relacions de poder i influència respecte l'exterior.
- L'alteritat és un element constituent del nosaltres nacional. Aquesta alteritat pot ser negativitzada-estigmatitzada per construir la pròpia identitat en oposició a ella.
- El conflicte entre identitat nacional espanyola i identitat nacional catalana és un clar exemple dels punts anteriors.

16. Article a *El País*, (12-4-93).

HISTÒRIA NACIONAL: LES MEMÒRIES DE L'ELIT

Marta Rovira

1. INTRODUCCIÓ

Aquest text és una reflexió sobre el poder de les elits per construir la memòria històrica, per construir una determinada memòria històrica. Aquesta reflexió parteix de tres idees bàsiques:

- 1) La memòria és un dels aspectes que contribueix a configurar el marc nacional, fins i tot caldria considerar-lo com un dels pilars en què es fonamenta la idea -i la consciència- nacional. D'això es desprèn que el caràcter, i el sentit, que tingui la història que es reviu caracteritza alhora la idea que es té de la nació.
- 2) El poder de l'elit és, també (com diu Bourdieu) poder simbòlic, això és, capacitat per construir i imposar una determinada història i una determinada consciència nacional.
- 3) Aquest poder simbòlic s'exerceix -en el cas de l'elit política més que en cap altre- a través dels mitjans de comunicació de masses. Aquests constitueixen el terreny on la construcció de la memòria -i de la desmemòria, que és l'altra cara de la moneda- respon més directament a les necessitats i als interessos de la política a cada moment, de l'actualitat política (de la qual es nodreix l'activitat informativa dels mass media).

2. FER MEMÒRIA: EL CAS PORCIOLES

L'excusa immediata de plantejar aquesta temàtica ha sorgit de l'intent d'anàlisi d'un fet concret: la disputa creada als mitjans de comunicació sobre la memòria del recent desaparegut Josep Maria de Porcioles, l'alcalde de Barcelona durant els anys 1957-1973, conegut com l'alcalde del franquisme o de la "Gran Barcelona".

El paper de la sociologia es defineix per la problematització de la realitat social, la problematització del món donat per descomptat. En aquest cas, però, la problemàtica ens ve servida: no puc negar que la perplexitat que podia causar el fet de reclamar el catalanisme d'un franquista feia trontollar el món donat per descomptat de moltes persones -d'aquí que es produís la polèmica (i, és clar, el meu món donat per descomptat particular).

De tota manera, la necessitat d'una explicació no responia pas a la voluntat de retornar les coses al seu lloc (al lloc que políticament voldria), sinó de trobar-los un lloc dintre la teoria sociològica que ens ajudés a problematitzar altres qüestions, més enllà del fet concret.

Per començar, se'ns plantejava la pregunta del per què de la necessitat del catalanisme de Porcioles. Un article de Manuel Vázquez Montalbán² ens suggeria preguntar-nos sobre el funcionament del grup social de les elits polítiques catalanes (al marge de les pròpies consideracions i conclusions de l'article), és a dir, aquell grup social que detenta el poder polític a Catalunya i que forma part de la societat catalana. L'«elit dirigent» com diria Bottomore, o l'«elit del poder» com diria Wright Mills? No ho sabem, no podem parlar amb propietat d'una classe dominant en què convergeixin interessos polítics, econòmics, culturals, etc., ni d'una col·laboració entre les persones que dominen els diferents camps socials en el cas del Principat de Catalunya, perquè no tenim prou dades sobre això.

Però creiem que ha de ser possible plantejar-se una sociologia de les elits en uns termes que no siguin ni el sociobiologisme que adopta en un to cínic M. Vázquez Montalbán quan diu que *«Maragall ha asumido la Gran Barcelona, el proyecto de Porcioles, no porque coincida exactamente con su ideal urbanístico original, sino por mandato genético: el estamento social es origen y fin y se ha hecho una Barcelona tal como la había pretendido la burguesía novecentista»*, ni la impossibilitat d'anar més enllà de les fronteres entre partits que expressa Joan Botella a l'hora de fer hipòtesis sobre les elits polítiques a Catalunya.³

1. La notícia de la mort de Josep Maria de Porcioles, el 3 de setembre de 1993, aparegué a la portada de tots els diaris de Barcelona. La polèmica encetada per unes declaracions de Pasqual Maragall en què lloava el catalanisme de Porcioles va durar fins cap a final de mes.

2. Manuel Vázquez Montalbán. "La limpieza étnica de los señoritos", El País. (14-IX-1993), p. 13.

3. BOTELLA, Joan. "Les élites polítiques de la Catalunya democràtica". Papers. núm. 33, p. 65-73 (1990).

Aquesta sociologia hauria de buscar els termes polítics, econòmics, culturals, en què es defineixen les elits a Catalunya, i també els lligams entre els diferents «capitals socials», com entre els diferents «camps socials». És a dir, intentar trobar el grau d'homologia de classe, en termes de Bourdieu.

Aquest és l'intent del magnífic treball fet per Gary Wray McDonogh, *Las buenas familias de Barcelona*,⁴ en què se centra en la família com a símbol social del poder a Barcelona durant l'era industrial, com a unitat social que es concreta en una solidaritat en el poder independent de l'estructura de les institucions polítiques.

És clar que aquesta «homologia» ha de comportar una identificació entre els membres d'aquest/s grup/s social/s, una identitat social, que no sabem fins a quin punt correspon a identificar-se com a burgesia catalana -això és el que descobreix McDonogh en el discurs de la burgesia noucentista- o com a classe política.

Amb aquestes qüestions de fons, nosaltres limitem el propòsit d'aquestes ratlles que segueixen a preguntar-nos -en un nivell teòric- sobre la relació entre la identitat social de l'elit política catalana i la identitat nacional en el terreny de la memòria històrica, en el terreny de la construcció de la memòria col·lectiva.

2. SUBUNITAT CATALANA DE DESTÍ NACIONAL

Joan F. Mira diu que una nació implica necessàriament l'existència d'una elit: «La construcció o reconstrucció [d'un] àmbit de comunicació i producció de cultura com àmbit intern i no dependent, ha anat acompanyada sempre i en tots els casos de nacionalisme «clàssic», d'un moviment de reivindicacions de caràcter cada vegada més directament polític, que tendeixen a garantir legalment la identitat cultural -oficialitat de l'idioma, «nacionalització» de l'educació, etc.-, a reduir o a neutralitzar el control que sobre l'Estat

Exerceix la nació dominant, a alterar -o a trencar- l'estructura del mateix Estat de tal manera que el propi espai nacional pugui ser un espai d'exercici d'un poder polític propi.⁵ » Podríem dir, també, que una elit -política- necessita una nació? «En tot cas -afegeix Mira-, ...el mateix àmbit de la nació cultural (àmbit recordem-ho, considerat com a existent prèviament en tant que «poble» únic i diferenciat) esdevé marc de l'acció política: líders polítics, partits i militants participen d'ideologia, estratègia i acció emmarcada primordialment dins d'aquest àmbit. És aquest l'espai -la societat- que volen dirigir, canviar, controlar, etc.; la societat per a la qual volen aconseguir, en principi, uns objectius comuns. Quan això penetra

4. McDONOGH, Gary Wray. *Las buenas familias de Barcelona*. Historia social de poder en la era industrial. Ediciones Omega, Barcelona: Ediciones Omega, 1989.

5. Joan Francesc Mira. *Crítica de la nació pura*. València: Edicions Tres i Quatre, 1985.

les organitzacions i l'acció política general, quan això arriba a la major part de la gent com a efecte d'aquesta acció, pot dir-se que ha estat (re)construïda ja una nació política: l'àmbit d'aquesta, el propi, és ja el que marca el grup bàsic d'identitat i de fidelitat, i no l'àmbit definit per l'Estat.»

Podríem dir que en el cas del Principat aquest procés es troba en una situació intermitja, si més no es presenta com una situació ambigua, sigui perquè no hi ha una consciència clara majoritària de «poble únic i diferenciat», sigui perquè les elits no defineixen el propi espai de domini com un espai sobirà. El compromís "nacional" es viu d'una manera ambivalent, de compromís amb el propi espai de domini, una subunitat política amb caràcter nacional, i de compromís amb un estat, que defineix una altra nació, però, que és finalment, qui exerceix el poder sobirà.

De tota manera, malgrat les ambigüitats nacionals que són el pa de cada dia de la política del nostre país, l'elit política del Principat no pot renunciar a una subunitat de destí nacional, en la mesura que la justícia com a elit. No pot renunciar, doncs, a reivindicar el seu catalanisme, fins i tot a reclamar-ne les dosis necessàries per a tenir un bon capital polític. Ni pot renunciar a una història nacional, a una memòria nacional que doni coherència al passat i a la continuïtat d'aquesta elit nacional. Com diu Pierre Nora, «C'est par la nation que nostre mémoire c'est maintenue sur le sacré.»⁶

3. HISTÒRIA NACIONAL

Si agafeu qualsevol manual d'història trobareu que la història és sobretot la història d'un nombre reduït de persones rellevants: podríem traduir-ho sociològicament com història de les elits. Pierre Bourdieu ens fa anar encara més enllà: el poder social es fonamenta en un control sobre el temps, una constant memòria i una continuïtat.⁷ El "redescobriment" del catalanisme de Porcioles seria, des d'aquest punt de vista, una manera d'integrar-lo a la història "nacional" (d'un nacionalisme principati), de recuperar-lo per a la història de les elits: perquè per al poder hegemònic la història nacional només és una: la història de les elits. D'aquí a destacar allò que va fer Porcioles del país, n'hi ha ben poc. Ell se'n va ocupar en els darrers anys de la seva vida, potser perquè s'adonava que la nova situació política era especialment sensible a aquesta qüestió; el poder polític a Catalunya se n'ha ocupat després.

Per què integrar Porcioles? A quin interès respon? Sens dubte, podem trobar elements en l'actualitat política que justifiquin la rehabilitació del porciolisme per part de l'actual alcalde. Per exemple, el fet que alguns dels projectes d'aquest

6. NORA, Pierre [dir]. Les lieux de la mémoire. Gallimard. 1984.

7. McDONOGH, Gary Wray, citant P. Bourdieu a Las buenas familias de Barcelona...

deguin la paternitat a aquell. És aquest el llegat que reivindica Maragall" -sempre en el marc d'una estricta catalanitat.

4. LA FAMÍLIA POLÍTICA

Però Maragall i Porcioles, tots dos alcaldes, tots dos membres de l'elit política catalana, comparteixen també un espai social, una experiència (Maragall va entrar a treballar a l'Ajuntament com a funcionari l'any 1965 per a formar part del Gabinet Tècnic de Programació creat per l'alcalde Porcioles ⁹). Igual que altres personatges públics que esmerçaven articles a la premsa per recordar la personalitat de Porcioles, com a "companyys" de trajecte (Xavier Subías, Claudio Colomer, Josep Tarín i altres).¹⁰

És aquest, doncs, un d'aquells moments en què es destapa allò que normalment quedava en l'inconscient col·lectiu?: «Les agents on surtout conscience de la divergence de leurs intérêts respectifs, sans voir qu'il existe un intérêt générique qui sert de dénominateur commun à tous les intérêts partiels. Les dissensions se manifestent sur fond de consensus.»¹¹ Al cap i a la fi, Porcioles era un home de la burgesia catalana que va militar a la Lliga, que seguia Cambó, i que va acceptar el règim franquista com un règim d'ordre -i com un mal menor en el pitjor dels casos-, com molts altres burgesos catalans.

La idea que plana en aquestes pàgines és precisament la concepció de la classe política com una unitat social que comparteix més que el propi espai de lluita política. La "família política" no té també «un estil compartit i una història comú que és allò que realment afirma la solidaritat del grup»?¹²

8. «En d'altres llocs, però, trobarem les crítiques, potser mai completament explícites, a la gestió de Porcioles: [1982] s'havia començat la inajornable política de reparacions físiques i morals d'una vida ciutadana malmesa per una llarga època d'opacitat i desgovern.» MARAGALL, Pasqual. *Barcelona. La ciutat retrobada*. Barcelona: Ed. 62, 1991.

9. MARAGALL, Pasqual. *Barcelona...*, «Si poguéssim entretenir-nos a fer una investigació sobre la família política catalana actual ben segur que trobaríem moltes continuïtats entre l'abans i el després de la transició, molts noms d'aleshores ens sonarien encara que no haguem viscut aquell temps, entre ells Narcís Serra i Miquel Roca. Però aquest aspecte depassa la capacitat d'aquest text».

10. Xavier Subías i Fages. "El urbanismo del desarrollo". *El País*, (5-IX-1993).
Claudio Colomer Marqués. "Un liderazgo catalán". *La Vanguardia*, (6-IX-1993).
Josep Tarín Iglesias. "El fet català de Josep Maria de Porcioles". *Avui*, (6-IX-1993).

11. ACCARDO, Alain. *Initiation a la sociologie. L'illusionnisme social*. Bourdeaux: Le Mascaret, 1994.

12. McDONOGH. *Las buenas familias...*

Deia al començament que les elits construeixen una memòria històrica determinada -concretà-. Però determinada com? Doncs, per aquest estil compartit, per uns patrons i unes pautes de conducta, les del propi grup social, que serviran per evocar una mitologia i uns herois.

En el cas de Porcioles (o del porciolisme, que ja és una mena de tarannà polític que s'exhibeix manté vegades), s'evoca el mite del catalanisme amb visió d'estat (que és l'autèntic catalanisme segons Ortínez), del que ha sabut «construir» el país.

Trobaríem altres casos. Per exemple, el Foment del Treball Nacional es va trobar l'any 1980, davant la possibilitat que els partits "marxistes" guanyessin les eleccions al Parlament de Catalunya, amb la necessitat de posar tots els seus efectius en una campanya de «rearmament ideològic». La campanya consistia bàsicament en reivindicar Catalunya com un país d'empresaris. Evocaven, doncs, el mite del treball, de la feina ben feta. Es tractava de demostrar que «la veritable essència de Catalunya és impensable sense una forta presència de la burgesia a la nostra societat».¹³

5. LES MEMÒRIES DE L'ELIT

McDonogh ens diu que «un dels grans pilars que formen la unitat de l'elit és la seva consciència compartida de la història i la seva consciència de classe dominant dins de la història». Que és el mateix que sentir-se protagonista de la història, d'haver participat directament o haver-la compartit indirectament per mitjà dels lligams personals, pel fet de pertànyer a un grup social que participa directament en la història perquè la fa.

Un dels fenòmens que, si ens poséssim a investigar, crida més l'atenció respecte d'això és el de les autobiografies i les memòries de personalitats polítiques, que sembla haver-se convertit en un ritual obligat en el moment de la jubilació.

Aquest és un altre terreny en el qual seria interessant fer una incursió des de la perspectiva que plantejo. Un terreny en el qual és pertinent establir la relació entre la memòria personal i la memòria col·lectiva del grup de pertinença. Seguint la tesi de Halbwachs,¹⁴ cal dir que «la memòria individual és sempre una memòria compartida amb d'altres amb els quals es constitueix un grup.»

En el cas de les autobiografies, a més, hi ha la consciència del protagonisme en la història per part del grup social de pertinença, com diu McDonogh. I alhora la necessitat i la capacitat per difondre la versió de la història de qui se'n sent artífex.

13. Memòria de activitats, 1979-1980.

14. HALBWACHS, Maurice. *La mémoire collective*. Paris: PUF, 1968.

Les autobiografies serveixen precisament per entrar en el detall, en el referent personal (en l'escena entranyable?). I també per reconèixer-se en les situacions detallades, en els lligams personals, formant part d'una elit els lligams socials de la qual queden potser "massa" indefinits per a la població en general, per reconèixer-se fent la història, per a consagrar-se en la història -nacional. És el cas, per exemple, de Manuel Ortínez,¹⁵ un personatge que té molt per explicar, però que podria haver quedat en l'oblit absolut pel que fa a les generacions més joves.

El fenomen és massa complex per abordar-lo aquí de ple. Deixem apuntat, doncs, el problema per a encarar-lo en una altra oportunitat.

15. ORTINEZ, Manuel. *Una vida entre burgesos* Memòries. Barcelona: Edicions 62, 1993.

EL CONCEPTE DE PARTICIPACIÓ EN EL PENSAMENT CLÀSSIC: L'APORTACIÓ DE LA TEORIA EIXIMENIANA DE LA CIUTAT, LA COMUNITAT I LA COSA PÚBLICA

Josep Olives Puig

INTRODUCCIÓ

El propòsit d'aquest treball és contribuir a ressituar en el debat actual el concepte de *participació* a partir dels seus fonaments clàssics.

La hipòtesis que es vol demostrar és que la teoria de la seva participació en el pensament social clàssic continua vigent en la seva exigència de vincular la participació a la pertinença a la *comunitat* política.

L'exposició es divideix en tres parts. Les dues primeres són una breu presentació del pensament social clàssic. La primera explica la construcció del concepte de participació i, la segona, el seu contingut. La tercera desenvolupa el concepte dins la teoria eximeniana de la comunitat. Al final es donen les conclusions.

PRIMERA PART: LA CONSTRUCCIÓ

I. 1. DEL PENSAMENT SOCIAL CLÀSSIC.

Entenem per pensament social clàssic, seguint Philippe Ariès (Ariès 1988), aquell que en propietat es qualifica com a pre-modern, i es situa cronològicament des de l'obra de Plató fins a l'inici de l'època moderna a mitjan segle xv. Aital pensament, en la nostra perspectiva contemporània, admetria també la qualificació de "pensament polític", "pensament ètic", o "pensament antropològic", atès que els criteris distintius actuals no troben empara històrica en la realitat clàssica

(Gourevitch 1983). Essent així, l'enfocament sociològic del present treball troba un àmbit fructífer de reflexió, un marc referencial per a la conceptualització i el debat d'unes possibilitats inestroncables. És a l'interior de dit pensament que podem investigar i aclarir el significat etimològic i, per tant originari, de bona part dels conceptes utilitzats en el pensament social europeu posterior, la majoria dels quals, i especialment els més bàsics, com són els que ací ens ocuparà, no han tornat a ésser definits ni teoritzats amb la claredat que ho foren al principi, donant-se la majoria de vegades per entesos. El pensament clàssic, pel fet d'ésser germinal en la nostra civilització, es un taller ideal per a reparar i redefinir les nostres construccions teòriques, i les nostres eines conceptuals, sovint massa esmussades per un ús de segles. És el que de manera més segura ens pot reconnectar els conceptes de la teoria social amb llur dimensió filosòfica, redimensionant-los en llur abast semàntic i, per tant, en llur eficàcia operativa.

I. 2. DE LA TEORIA DE LA CIUTAT

El concepte clàssic de participació no es pot destriar analíticament de la Teoria de la Ciutat, de la qual n'és element constitutiu, tant en la seva formulació cosmològica com en la social i política. La ciutat en el sentit clàssic es el marc de la participació per excel·lència, i denota un model d'organització de valor universal, aplicable o subjacent a diferents plans de la realitat, que pren com a principal suport simbòlic la forma geomètrica de la ciutat ideal, de planta quadrada, establint a partir d'ella múltiples encadenaments analògics, entre els quals destaca el que fa correspondre els estaments o funcions socials als barris o quarters. Tradicionalment ha servit de base per a l'especulació sobre l'ànima humana, la cosmologia, el disseny urbanístic i territorial, així com per l'organització comunitària i política. És un concepte axiomàtic del pensament social clàssic en general, heretat del platonisme.¹ Dins d'aital context la ciutat ha d'ésser considerada una "idea", és a dir, un dels conceptes apriorístics i estructurants de la ment humana, existint-hi de manera innata, tal i com Jaeger, glossant a Plató, ho expressava en la cèlebre *Paidea* (Jaeger, 1962). La teoria de la ciutat, les seves parts i llur integració constitueix el marc teòric de la participació i, a la vegada, es troba en els orígens de la ciència social mateixa, estant el nom de la "ciutat" directament imbricat en el sentit etimològic de la paraula "política".

La Teoria clàssica de la Ciutat es pot considerar configurada a partir del diàleg platònic *Politeia*, el qual fou traduït al llatí sota el títol *Res Publica*, i és conegut avui amb el títol *La República*. Ara bé, el terme grec que serveix de títol a l'esmentat diàleg deriva directament del mot *polis*, que l'antiguitat llatina traduí per *civitas*, i nosaltres consegüentment per "ciutat": això ens obliga a servir dins la significació de l'esmentat títol els sentits que deriven d'aqueixa paraula, els quals sovint són oblidats sota la denominació "república". En efecte, observarem que aquest últim terme ha anat adquirint en els últims segles un sentit més particular, en relació amb el contingut i la forma de cert tipus d'estat modern, fins a tal punt

1. Això, pel que fa a Occident, puix que, tractant-se d'un símbol universal, la ciutat figura també de manera destacada en la mitologia dels pobles i tradicions d'arreu del món.

que el seu sentit originari es reflecteix millor en el terme clàssic, i ben eiximenià, com és el de "cosa pública". Si agafem el terme politeia en el sentit que li dona Aristòtil hauríem d'introduir els sentits de "govern" i àdhuc de "constitució", puix que així el tradueixen alguns autors (Giner, 1990), encara que seria més exacte el terme clàssic de "regiment", o fins i tot es podria agafar la perífrasi "regiment de la cosa pública" que subtitula l'obra d'Eixemenis, com la traducció més ajustada d'aquell terme, i en aquest sentit l'obra del franciscà de Girona s'alinearia pel seu mateix subtítol amb la tradició clàssica més genuïna. Així mateix la paraula grega *politeia* denota a la vegada el que els autors llatins i medievals anomenaren *civilitas*, concepte aquest que juga un paper molt destacat en el pensament social clàssic, com es palesa per exemple en el tractat *De Monarchia* de Dante. Per aquestes raons *La República* de Plató ha d'ésser llegida tenint en compte aqueixa ampla significació que els termes *politeia* i *polis* tenen en llurs orígens, i el valor simbòlic que se'ls atorga dins d'aital context, el qual els fa susceptibles de diferents nivells de lectura, i no només del que avui ens remet al concepte de societat o comunitat política, *stricto sensu*. Així entesa, la ciutat o *polis* es troba en el mateix centre del pensament polític i social des dels seus inicis.

Cal remarcar també que la teoria de la Ciutat es situa com el principal factor derivat del pensament clàssic, fins al punt que és a través d'ella que hom justifica una filiació comuna d'autors tan diversos i allunyats en el temps i l'espai com foren els ja en part esmentats Plató, Aristòtil, Sant Agustí, Dante o Eiximenis.²

I. 3. DE L'APORTACIÓ JUDEO-CRISTIANA

Al final de l'antiguitat, la teoria clàssica de la ciutat rebé la influència del pensament judeo-cristià, el qual aportà una doctrina que té el seu origen en l'exposició mítica i simbòlica que en dona la Bíblia, principalment en els llibres de: Gènesi i de l'Apocalipsi -el primer i el darrer de la compilació canònica anomenada Sagrada Escriptura-, on es descriuen, respectivament, la "Ciutat de Paradís" i la "Jerusalem Celestial". En aquesta línia de pensament social, ambdues ciutats són idees de valor netament simbòlic que marquen el principi i el final d'una història narrada per dita Escriptura, i que com ella és considerada sagrada, les quals ciutats són, hermenèuticament parlant, dues versions

2. Els podria argüir en contra de la unitat essencial de l'antiga teoria de la Ciutat, i del pensament clàssic antic en general, el cas de la doctrina aristotèlica, que molts autors de tots els temps, seguint la literalitat de les pròpies diatribes aristotèliques contra Plató, han acostumat a contraposar al platonisme. Però cal entendre que en aquest punt com en tants d'altres l'aristotelisme no nega els principis ontocòsmològics que aporta a el platonisme, ans el que fa és afegir-hi els desenvolupaments que se'n dedueixen en ordre a l'aplicació a diversos terrenys científics i construir conceptes per a una anàlisi empírica d'allò concret. Això pot comportar de vegades un aparent allunyament respecte de les idees universals, com és el model ideal de Ciutat, la qual cosa es perfectament lògica donada la diferència de punt de vista. En tot cas el valor utòpic i arquetípic d'aital concepte no és negat per Aristòtil, els seus principis estan presents en la *Política* i l'*Ètica* aristotèliques i, concretament, es fan evidents en la teoria del *zoon politikon*.

complementàries d'una mateixa *ciutat ideal*, que és el model social i polític fonamental de la *civilitat* cristiana (Iranzo, 1949).

L'exegesi bíblica patristica, i concretament l'agustinisme polític, amb la seva teoria de les Dues Ciutats (Giner, 1990), estableix l'entroncament de la teoria d'origen bíblic amb la platònica, constituint així el marc teòric de la teoria clàssica de la ciutat. La cèlebre obra del bisbe d'Hipona, *De Civitate Dei*, estableix el marc conceptual de dit enroncament i n'exposa els principis, sobre els quals serà bastit el model de civilització cristiana que serà vigent a Europa al llarg dels segles medievals, i que serà teòricament desenvolupat per diversos autors, en particular pels que cultivaren el pensament escolàstic fins al segle xv, comptant amb l'aportació d'elements aristotèlics i islàmics (Arquièrre, 1955). Al final d'aquest període, a les portes del procés de secularització del poder, que marca l'adveniment de l'Edat Moderna, és quan hom considera conclosa l'elaboració del pensament polític clàssic, i el gironí Francesc Eiximenis n'és un dels seus últims i grans compiladors (Bohigas, 1930).

SEGONA PART: EL CONTINGUT

II. 1. DEL CONCEPTE CLÀSSIC DE LA PARTICIPACIÓ POLÍTICA

El concepte de *participació* té la seva etimologia en la paraula *part* (en llatí *pars*). En termes ontològics, el concepte de *part* es contraposa a la idea de *Tot*, a partir de la qual adquireix el seu sentit, de tal manera que no seria possible parlar de parts si no fos per l'existència prèvia d'un tot. Atinent-nos a aquest principi, per entendre què és participació, sigui quin sigui el nivell d'aplicació de dita paraula, haurem de considerar el "tot" al qual ella necessàriament fa referència, i el qual li dóna sentit i la fa possible. Caldrà doncs, en aplicar la idea participatòria al terreny política i social, veure què és allò que el pensament clàssic considera com el referent de dita participació, de seguida ens és donat constatar que la idea de ciutat hi figura precisament com la millor i la més acurada representació del *Tot* de la *cosa pública*. En conseqüència, haurem d'acceptar que les parts del Tot-Ciutat serien en primer lloc els seus barris, també des d'un altre punt de vista els seus estaments socials o, en última instància, els ciutadans que la integren.³ En tots aquests casos la participació política és concebuda, doncs, com un *ésser part de la polis o ciutat*. És interessant aquí assenyalar com el pensament clàssic no contempla d'antuvi el sentit de la participació com un *tenir part*, ni com un *prendre part*. Aquests són sentits que s'afegiran al valor denotatiu del concepte en època post-clàssica, i van lligats al desenvolupament de la individuació i al particularisme (Tenenti, 1975).

Prosseguint el mateix fil argumental, basat en l'etimologia, podem constatar que quan les parts són per elles mateixes i afirmen llurs atributs diferencials i llurs

3. Cf. Ciceró. In Verrem Actio, 5,98.

propis interessos, aleshores ens trobem davant de l'àmbit *particular*. Serà particular allò que és propi de la part, és a dir, allò que és *parcial*. El pensament clàssic configura des d'aquestes premisses la idea dels *partits* en l'arena política i social, com aquelles "parts" que d'una o altra manera intervenen en el regiment de la cosa pública o l'influeixen. En la mesura que defensen o promouen béns i interessos que no són del comú, estan defensant o promovent allò que és particular i, per tant, i en la mateixa mesura, seran susceptibles de generar *parcialitat o partidisme*.⁴

A contrario, quan les parts d'una comunitat *no són* per elles mateixes, ans s'orienten vers el Tot de la cosa pública, aleshores és quan ens trobem amb la participació política: *la part* es reconeix en el *Tot*. Les parts de la comunitat, considerades individualment o de forma agregada, coincideixen en una idea o essència comuna, que la teoria de la Ciutat expressa, i això tant en les doctrines comunitàries i cíviques que d'ella es deriven, com en la forma ideal que assumeix amb el seu urbanisme utòpic i simbòlic. Tal com ens recorda Lewis Mumford "la ciutat és la forma i el símbol d'una relació social integrada." (Mumford, 1961).

II. 2. DE LA PARTICIPACIÓ I LA CIUTADANIA

La teoria participatòria clàssica és la que serveix de base al concepte clàssic de la ciutadania. El tret més essencial n'és la relació analògica que postula entre Home i Ciutat, clarament implícita en la definició aristotèlica de l'home com un *zoon politikón*. Malgrat que aquest terme fou encunyat per Aristòtil en la seva *Política*, cal tenir ben present que fou Plató que n'havia primer desenvolupat la teoria a la seva *República* i que, dita teoria, fou objecte d'abundants desenvolupaments posterior (Copleston, 1960). Per virtut de la relació analògica home-societat que aital teoria postula com a principal axioma, es pot observar una similitud estructural entre l'ànima humana (en grec *psychè*) i l'ordre comunitari: la qual similitud permet descobrir una correspondència terme a terme entre les parts de l'ànima i les parts de la ciutat. D'aital correspondència, que fa palesa una llei natural d'analogia, en deriva la constitució polifacètica del model urbà, contenidor alhora d'una antropologia, una política, i una sociologia⁵ (López Amo, 1946; Giner, 1990; Sabine, 1976).

D'una manera molt didàctica, que malgrat tot no ha rebut l'atenció deguda per part dels comentaristes, explica Sòcrates a *La República*, que si comparéssim l'ànima humana amb un text, entenent que ella és una mena de llibre format de paraules i frases, caldria constatat que els homes (ja en aquella reculada època) no són capaços de llegir-lo, per tal com llur vista ha esdevingut cansada. D'aital text,

4. Cf. Ciceró, *Ep. ad Atticum*, 2, 22, 5.

5. Les parts de l'ànima són la racional (*logistikè*), la irascible (*thymetikè*) i la concupiscible (*epithymetikè*), i corresponen en el model urbà, respectivament, els savis (*sóphoi*), els guerrers (*phylakoi*) i els artesans i mercaders (*idiòtai*). Si s'afegeixen a aquest ternari els servents (*doúloi*), aquests corresponen, per analogia microcòsmica, al cos físic (*sóma*). Amb el quaternari queda definit el simbolisme geomètric de la "ciutat quadrada".

emperò, diu el filòsof, n'existeix una versió amb lletra més gran, i per tant més fàcil de llegir, i no és res menys que la mateixa *polis*, ciutat o república, que per naturalesa li és anàloga i, per tant, en reflecteix l'estructura. Per a l'estudi d'aquesta i les seves parts, el grec, per boca de Sòcrates i els seus contertulis, empren la tasca que és l'objecte del famós diàleg. Posteriorment, el cristianisme dirà que l'home és fet a imatge i semblança d'un model, i que la *Ciutat de Paradís és el lloc d'habitatge* on conviuen els dos termes de la relació analògica: Déu i l'Home. En un i altre cas, la llei d'analogia fa que en la part s'inclougui sencera la imatge del Tot. Aquest plantejament, que com ja assenyala Marsili Ficino, constitueix un dels punts de coincidència entre platonisme i cristianisme, és també designat com la teoria del microcosmos-macrocosmos (Giner, 1990).

L'axioma de l'analogia home-ciutat és la clau de la teoria participacionista clàssica. Ara bé, ens cal recordar que segons la concepció tradicional la llei d'analogia, quan és aplicada, com en el cas present, a idees universals, existeix sempre una asimetria entre els dos termes de dita relació, de tal manera que el terme que fa el paper de símbol és inferior al terme consistent en la cosa simbolitzada, servint-li de suport semiòtic; i quan diem que és inferior, volem dir pel que fa al pes ontològic. Essent així les coses, en el cas de l'home i la ciutat, haurem d'entendre que és aquesta última la que simbolitza al primer, i no al revés.⁶ Això significa que el model de la Ciutat és un símbol de l'home, o dit d'altra manera, l'arquetipus de la comunitat és una metàfora del paradigma antropològic. Llavors la ciutadania assoleix acompliment tota vegada que l'home reconeix en si mateix aquell model arquetípic, que la ciutat simbolitza, i respecta les seves lleis. En conseqüència, ciutadania i participació es realitzen de manera simultània, i són aproximadament, en la teoria clàssica, una mateixa cosa.

TERCERA PART: EIXIMENIS

III. 1. DE FRANCESC EIXIMENIS, COMPILADOR DEL PENSAMENT CLÀSSIC

Francesc Eiximenis (1377-1409), polígraf gironí de l'ordre de framenors, fou autor d'una extensa obra literària. a l'estil de les summes medievals i, per tant, de contingut divers. Una part d'ella és una exposició de la teoria política clàssica, en la línia de l'agustinisme i el tomisme, que caracteritzà en la baixa Edat Mitjana els treballs de l'ordre dels franciscans (Probst, 1917). A part dels seus escrits, la seva

6. La diferència de nivell ontològic entre ambdós termes està ben clara per la concepció clàssica. Mentre que l'home és una realitat universal, qualsevolga forma d'allò col·lectiu, no existeix més que a nivell individual. Recordarem que segons el pensament clàssic, al qual pertany la definició d'aqueixos termes referents a la jerarquia ontològica, allò individual es contraposa a allò universal. Allò individual té dos modes: allò general i allò particular; i allò particular existeix també en dos modes, que són allò col·lectiu i allò singular.

influència directa en la política del seu temps fou considerable, i en molts punts comparable a la de Ramon Llull, el seu antecessor i germà en la obediència.⁷

El nostre tractadista gironí es comprometé amb la governació de la ciutat de València, on residí molts anys (Ivars 1925).⁸ Intervingué com a conseller apostòlic de les croades de dita ciutat a Berberia, i com a pacificador de les bandositats ocorregudes al tombant de segle (Rubió i Lluch, 1921). Fou amic i conseller dels comtes de Barcelona i monarques d'Aragó,⁹ així com del papa Benet XIII, i a prop d'ells intentà resoldre el cisma d'Avinyó. A conseqüència dels seus bons oficis el papa el nomenà Patriarca de Jerusalem, denominació ben significativa per a qui tals esforços dedicà a la teoria i la praxis de la Ciutat cristiana (Del Amo, 1956).

Com encertadament ha assenyalat Salvador Giner, l'experiència vital d'Eiximenis en l'organització política peculiar de la Corona d'Aragó, fou un element decisiu quant a considerar la ciutat com la unitat política fonamental. Aquest tret tan significatiu de la seva teoria política, i el segell agustinian-tomista que la marca, ens obliguen a considerar-lo com un autor ben ortodox del pensament clàssic i, per tant, ben enquadrat dins del pensament social de l'Edat Mitjana. Els seus principals estudiosos són d'aquest parer (Probst, 1917; López Amo, 1946), i alguns ho afirmen de manera radical (Bohigas, 1932). Però, a la vegada, per haver esta un expositor de la teoria clàssica de la ciutat contra les pretensions tiràniques dels monarques del seu temps, anunciadores d'una nova era social i política, i també contra les ambicions particulars de la naixent burgesia, així com el defensor acèrrim de la preeminència de la cosa pública, el nostre franciscà ha estat enquadrat, de vegades per altres autors, dins del pensament renaixentista (Giner, 1990), havent insistit alguns en els seu tarannà democràtic i "modernista".¹⁰ A la vegada, tal com acostuma a succeir amb tots els grans conreadors del pensament i de l'art en general, degut a la gran llibertat d'idees

7. Per entendre la figura i l'obra d'Eiximenis -així com la de Llull- no podem oblidar la significació intel·lectual i política de l'ordre franciscà en la història d'Occident. Cal destacar-ne per una banda el tarannà democràtic, que li donà el propi fundador, Francesc d'Assís, i que ha conservat fins avui. Per altra banda, particularment pel que fa al seu paper en la Corona d'Aragó, fou l'ordre predilecte dels monarques i prínceps de la Casa de Barcelona, tant per prendre'n consell com per vestir-ne els hàbits, quan s'escaigué. Essent la dita Corona la màxima potència política d'Occident en aquella època, es pot entendre el paper destacat que correspongué a un savi i respectat conseller com Eiximenis, i la rica informació que devia servir-li de base en la seva obra sociològica i política (López Amo, 1946).

8. A la sala del consell d'aquesta ciutat estigueren *ben encadenats a la post de l'escrivania* els volums manuscrits del *Crestià*, la seva magna obra, que allí fou consultada pels ciutadans durant anys, fins i tot pels *agermanats* de finals del segle següent, que la consideraren una guia per llur moviment social i polític (ESCOLÀ, 1994; FUSTER, 1927, 1976).

9. Pere el Cerimoniós, Joan d'Aragó, Maria de Luna i Martí l'Humà, tots ells vinculats espiritualment a l'orde franciscà, i per tradició familiar des de Jaume I el Conqueridor (Pou, 1923).

10. Com per exemple el Pare M. Batllori i J. A. Maravall (Pelàez, 1993, p. 106, nt 86).

que palesen, no falta qui ha volgut classificar Eiximenis com a heretge, subratllant els seus vincles amb el corrent espiritualista franciscà dels fraticelli (Ventura, 1963, p. 115). Ens cal, doncs, admetre en aquest punt una certa ambigüitat, al nostre entendre ben normal i acceptable, puix que no hi pot haver una correspondència directa entre les vagues fronteres del pensament i les particions que es fan de temps històric.

Els escrits polítics d'Eiximenis es concentren en el llibre *Dotzè del Crestià*,¹¹ i en la *Doctrina Compendiosa*,¹² i són els que han suscitat més interès per part dels estudiosos, tant en els camp jurídic com en el polític, ja des de les darreries del segle XIX (Veira, 1979; Escolà, 1994). Aquestes dues obres, principalment la primera, ens ofereixen l'enquadrament clàssic per una teoria de la participació política, des de tres punts de vista complementaris, estretament imbricats en el discurs de l'autor, però ben discernibles: la teoria de la comunitat, la teoria de la cosa pública i la teoria de la ciutat. No podent contemplar dins dels límits del present article totes tres teories, ens centrarem principalment en la que parteix del concepte de comunitat, i deixant ben clar que només podrem considerar-ne alguns dels seus conceptes, els que siguin més adients a la nostra recerca. La teoria és la que més directament ens introdueix al concepte de participació, amb la salvetat que la teoria de la ciutat en constitueix la base simbòlica i metafísica, com ja hem dit abans. I precisament per haver ja definit els trets essencials d'aquesta última teoria en el pensament clàssic ens estalviarem de donar-ne ací la versió eiximeniana, totalment ortodoxa dins del platonisme agustiniana. Quant a la teoria de la cosa pública, ens quedarà reflectida a través dels aspectes comunitaris que a continuació exposarem, però no rebrà un tractament a part, ja que ens portaria a desenvolupaments massa extensos.

III. 2. DE LA COMUNITAT: COS DE LA COSA PÚBLICA

III. 2. 1. *El concepte*

El concepte de comunitat és en el pensament eiximenià el principal contingut de la política. La primera proposició que ens ofereix per a definir què és cosa pública, diu que aquesta *és comunitat de gents ajustades*, sigui tal ajustament d'un o altre

11. *Lo Crestià* és una obra que havia de tenir tretze volums i que romangué inacabada, o almenys ens ha pervingut en estat fragmentari. Del *Dotzè* n'ha estat publicada una selecció a cura d'A. Hauf, a Ed. 62, Barcelona, 1983. Anteriorment el Pare Daniel de Molins de Rei O. M. Cap., n'havia publicat íntegra la tercera part, anomenada *Regiment de la Cosa Pública*, a *Els Nostres Clàssics*, Barcelona, 1927. Aquest part és la que l'autor dedicà als jurats de la ciutat de València, i que escrigué a llur instància, com una anticipació del llibre XII, que més endavant acabaria d'escriure. El títol sencer d'aquest últim havia d'ésser *Regiment de Prínceps, de la Ciutat, i de la Cosa Pública*. Cf. els prólegs de les esmentades edicions. i Martí de Barcelona, 1932.

12. Edició a cura del P. Martí de Barcelona O. M. Cap., Ed. *Els nostres Clàssics*, Barcelona, 1929.

tipus, com per exemple un regne, una ciutat, una vila o un castell. Hi ha però una condició *sine qua non*, tal com ha fa constar ja Aristòtil en la seva *Política*: que si l'ajustament és merament domèstic o d'una casa sola, o és *part* d'alguna comunitat, llavors el dit ajustament és dita cosa pública en aquella comunitat on és *part*» (C357).¹³ La comunitat està, doncs, lligada al concepte de *Tot*, i això és el que li dóna la categoria de cosa pública.¹⁴ Per això mateix el concepte de participació clàssic queda immediatament referit a la idea de comunitat, com a locus del tot social o cosa pública.

La idea clàssica del *zoon politikón*, expressada tant pe Aristòtil com per Sèneca, està basada en el que alguns autors moderns anomenen "principi de sociabilitat" i té el seu desenvolupament en la teoria de la sociabilitat natural de l'home (López Amo, 1946, 49). Eiximenis ens la presenta en clau cristiana i referida al concepte de comunitat. La comunitat, en pertànyer a l'essència mateixa de l'home, és una cosa natural i necessària, contràriament al que defensaran segles més tard els iniciadors del corrent de pensament liberal, dins del qual els moderns ens hem acostumat a pensar la cosa pública. És normal en l'home estimar la comunitat, no com una cosa afegida a la seva naturalesa, -i que per tant pogués amenaçar-la o negar-la- ans com la cosa que li és més pròpia i desitjable, i com el gran bé que comparteix amb els altres homes. Per això la teoria de la comunitat es basa en el concepte de *bé comú*, i no pot haver-hi comunitat que no estigui conceptualment associada a la idea del bé (C329). La participació dels ciutadans en la cosa pública serà, doncs, en primer lloc una participació en el bé comú. En segon lloc, aital participació és una cosa inherent a la naturalesa humana, la qual considerem aquí en primer lloc, puix que constitueix el primer marc de referència per a enquadrar conceptualment la idea de participació.

III. 2. 2. *Del Bé Comú i del bé propi*

Podem, doncs, formular de manera precisa el principi de sociabilitat en la seva versió clàssica eiximeniana: el bé comú, concepte tomista per excel·lència, en constitueix el fonament (MICHEL, 1932). Cal tenir present en primer lloc que el *bonum communis* és d'on deriva la *communitas*. Ara bé, Eiximenis, fidel al pensament dels antics ens diu taxativament que el bé comú és el bé de l'ànima (en grec *psychè*), i per això ens apareix, des d'aquest punt de vista, com el bé més universal, compartit per tothom, i essent la cosa més desitjable per l'home. Ens convé ací recordar que aital plantejament arrenca de la teoria clàssica de la naturalesa humana, sense la qual no tindria cap sentit. Aquesta considera que el

13. En les successives cites textuais emprarem la C per remetre al *Crestià*, i DC per la *Doctrina Compendiosa*, remetent la xifra següent al capítol, en el primer, i a la plana en el segon, segons l'edició ja citada.

14. Aquesta és la primera gran diferència respecte la teoria sociològica moderna de la comunitat, derivada dels plantejaments de F. Tönnies, la qual fa, correspondre la idea de comunitat a la família, les relacions de veïnat o d'amistat, així com a altres formes de relació particulars i privades (Tönnies, 1984).

bé de l'ànima és el coneixement, o millor encara, la "comunió" amb les idees universals, les quals configuren l'esfera d'allò intel·ligible, de la qual esfera la raó humana està, naturalment, convidada a participar, puix que allí pren contacte amb la seva essència, representada per les idees supremes d'allò bell i d'allò bo, on totes les altres idees universals convergeixen. El fet de saber reconèixer el bé comú i estimar-lo, no només és condició per què existeixi vida comunitària, ans és condició necessària de la vida humana mateixa. Humanitat i comunitat convergeixen en la idea de bé comú, i en són heterònomes. Heus aquí la rel metafísica de la participació dels ciutadans en la cosa pública, que el pensament clàssic atorga a la seva doctrina de la sociabilitat natural de l'home.

Aquesta teoria, social per excel·lència, és desenvolupada per tots els grans pensadors clàssics, des de Plató fins a Tomàs d'Aquino, patint d'enfocaments diversos, que considerats des de la fragmentació moderna del camp científic hauríem de classificar dins un ample ventall, incloent des de la política i la filosofia fins la psicologia, passant per la teologia i altres ciències. Eiximenis hi fa contínua referència, però en el llibre *Dotzè* no la desenvolupa. Deixa constància que «lo bé, aïtant com és pus comú, aïtant és pus alt e pus divinal, e digne de major e honor» (C191.DC112,4). I en altre lloc equipara el bé comú amb el *bé de Jesucrist* (C229), i amb el seu *cos místic* (C229).¹⁵ Des d'aquest seu punt de vista, on coincideixen la teoria cristiana amb la platònica, la idea de la comunitat, ultra les seves aplicacions socials o polítiques, assoleix el nivell d'una idea soteriològica, equivalent a la de la Ciutat ideal, més amunt mencionada.

Al bé comú es contraposa el bé propi, que precedeix de *l'amor de si mateix*, i es manifesta en forma d'interessos particulars o sectorials dels ciutadans. Quan aitals interessos distreuen els ciutadans de l'amor al bé comú, llavors la comunitat és negada i es trenca. I d'aquí les nombroses advertències del frare menoret contra tots aquells que persegueixen el seu propi bé en detriment de la comunitat. I, així com la comunitat és el bé de l'ànima, el bé propi està basat en la *persecució de les falses riqueses materials, i en l'oblit de vera riquesa*. El cas més greu d'aquesta ofensa al bé comú, i el que més assenyala Eiximenis, seguint la *Política* d'Aristòtil, és el del rei o príncep que tiraneja. Tot contraposant-lo a la naturalesa del veritable rei, li dedica en el *Dotzè* les següents paraules: «... lo rei tostemps atén lo bé e al bé de la comunitat, més lo tiran tostemps atén al bé propi» (C602); o també: «...si el regidor gira son regiment a son bé propi, ell se separa de la comunitat, i ja [...] no li pertany en res [...] és fet tiran e cruel enemic d'ella» (C156). Però també dóna exemples d'aïtal corrupció en l'àmbit de l'activitat econòmica, com per exemple els que es refereixen a tractadors d'usura, mogubells,¹⁶ trafeguers,¹⁷ i regaters,¹⁸ els quals han d'ésser foragitats de la

15. Cal aquí recordar que en la doctrina cristiana el simbolisme del *cos místic* es refereix per una banda a l'aspecte comunitari, puix que representa l'Església (en grec *ekklesia*), la comunitat dels que en ell combreguen i a la vegada, en tant que cos, l'objecte mateix de la *communió*, que és l'acte litúrgic on simbòlicament la comunitat està basada.

16. Prestadors a interès.

comunitat... ja que ells «carreguen de pecat la gent innocent; e pus la gent sia enfalsida perd l'amor a la comunitat, e la converteixen a son bé propi» (C392). D'aquesta argumentació podem deduir que la participació al bé comú, essent una cosa natural a l'home, no gens menys pot ésser per ell desestimada, caient llavors en formes de pensament i conducta que els converteixen en un ésser individualista o asocial, separant-lo de sa pròpia naturalesa.

Si les activitats econòmiques que no procedeixen de l'amor al bé comú són tant rebutjades al llarg de l'argumentació del nostre frare, és perquè són destructors de la comunitat. En aquest sentit, el corpus eiximenià ens ofereix una crítica *avant la lettre*, de certes concepcions que en el futur serien reputades liberals, les quals ja estaven sorgint amb la naixent burgesia de l'època, encara que no estiguessin formulades en forma de programa, ni sota la denominació de l'economia política.

El pressupòsit amb més ambició filosòfica, entre tots aquells que serveixen de base al liberalisme econòmic, el qual fou formulat de manera paradigmàtica per Adam Smith a la seva cèlebre obra *Wealth of Nations*, i ja havia estat expressat pels seus compatriotes precursors, és que permetent l'expansió dels interessos privats, es fomenta el bé comú, entenent aquest "bé comú" de manera quantitativa i material, com a "riquesa", i com si fos la suma dels interessos privats. Tal proposició, des del punt de vista del pensament social clàssic, apareix com una fal·làcia: la comunitat no es genera partint de motivacions que la neguen, i el bé comú no és el resultat d'una suma de béns particulars, així com tampoc el cos que, com hem vist metafòricament, se li compara, no és una suma d'òrgans.

Paral·lelament, i seguint amb la consideració dels axiomes liberals, que a *contrario* ens ajuden a copsar el pensament clàssic eiximenià, observarem que, segons aquest últim, tampoc dels "vícis privats" es pot generar la "virtut pública", puix que aquesta està basada en l'amor al bé comú, mentre que els vícis privats es caracteritzen per l'oblit del mateix.¹⁹

És precisament per tal de contrariar les idees insolidàries que comencen a estendre's amb el progrés econòmic característica de la baixa Edat Mitjana, que el nostre frare dedica tant esforç exposar el concepte de bé comú com a fonament de la cosa pública. Ell tracta per tots els mitjans d'evitar que l'apatia i l'atonía política dels burgesos guanyi adeptes (Cuéllar, 1961) i a tal intent li devem algun dels mes destacats passatges de la seva *Doctrina compendiosa*, on podem

---

17. Competidors deslleials en al indústria.

18. Especuladors.

19. La incompatibilitat dels pressupòsits del liberalisme econòmic amb el pensament social clàssic, es palesa posteriorment amb els atacs que rep per part d'aquells que en són hereus més directes dins del pensament social modern, particularment les encíclicues *In Eminenti* (Clement XII, 1738), *Mirari Vos* (Gregori XIV, 1832), *Syllabus* (Pius IX, 1864), *Inmortale Dei* (Lleó XIII, 1885) i *Libertas* (*idem*, 1888), i també les diatribes dels publicistes catòlics, com la cèlebre del P. J. Sardà Salvany, *El Liberalismo es Pecado*, Barcelona, 1875.

recollir els indicis més clars de quin és el seu concepte de la participació ciutadana. Diu, per exemple, que «la amor e caritat a la cosa pública és posada tan alta que és igualada ab aquella dels déus que'ls gentils en aquell temps collien»; i reforçant el seu argument amb l'autoritat de Valeri Màxim, els antics filòsofs, el dret canònic, el dret civil i els teòlegs, ens recorda que tots ells unànimement escrigueren que la utilitat pública ha d'ésser preferida a la utilitat privada. Més avall apunta que «ans a primerament e major e sobre totes les coses, és e deu ésser la amor envers Déu, e en après envers la cosa pública». I com a conseqüència d'això posa que «la amor envers la comunitat o cosa pública deu ésser primera o major que envers pare e mare, fills, germans e altres parents e amics e tots altres singulars». Veient les reticències entre els contertulis que l'escolten, el frare que parla en dit tractat, es formula la pregunta: «Oh! ¿Com se porà fer que los homes del món se vullen inclinar a açò?». Després de constatar que molts no ho voldran fer ni per Déu ni perquè ho diguin els savis, afegeix: «Dicvos [...] que almenys ho façats per necessitat e per esguart de vós mateix, car en lo bé o contrari de la cosa pública vostra part vos hi va. E si l'estament de la cosa pública pereix o cau, també us perits e caets vós mateix e los altres singulars» (DC, p. 114s.). Queda, doncs, ben clar per l'anterior argument que la participació en el bé comú, així com l'amor a la cosa pública que naturalment se'n deriva, pel fet d'ésser coses essencials a l'ànima humana són tant necessàries des del punt de vista col·lectiu com des del punt de vista individual de l'home, si ens és permès parlar en aquests termes dualistes que poc escauen al punt de vista unitari amb què el pensament clàssic considera la socialitat. Veurem a continuació més detingudament com aqueixa essència participativa de l'home es concreta en el pla de l'acció social.

III. 2. 3. *Del concepte d'ajuda*

L'amor al bé comú és, en termes eiximenians, el que dóna *unió* a la cosa pública, estableix *concordia* entre els ciutadans, i crea comunitat, fent que les diferents parts de la cosa pública participin del Tot. Un altre terme per ell emprat a l'hora de designar la mateixa idea és el de *benivolència*. Ara bé, quan deixem de contemplar exclusivament l'esfera moral, on es configuren les disposicions d'ànim i els posicionaments i actituds interiors de la consciència, i passem a considerar també el pla de l'acció social, llavors és quan la benevolença es tradueix pel concepte d'*ajuda*. I és precisament en el concepte d'*ajuda* on rau un dels principals fonaments del pensament social clàssic i, en particular els plantejaments socials d'Eiximenis. En el seu llibre *Dotzè* ens ofereix quatre posicions per tal d'explicar què és cosa pública. La segona de dites proposicions es refereix a l'ajuda, la qual és qualificada com «el primer lligament de cascuna bona comunitat». Gràcies a aquest concepte esdevé possible definir la comunitat, no ja com una idea metafísica, ans en el pla de l'acció, on aquesta es troba formada per «diverses persones ajudant la una a l'altra segons llurs necessitats» (C357). És aquí on la participació comença a adquirir un sentit més pròxim als enfocaments del pensament social modern. Aquest últim enfront al pensament

clàssic, es pot caracteritzar pel seu punt de vista pragmàtic,²⁰ i és precisament l'ajuda de la primera determinació conceptual que afecta la idea de participació quan es tracta d'aplicar-la al pla de l'acció social.

La idea d'ajuda és recolzada per la idea de *fraternitat*, i són totes dues ben pròpies del pensament social clàssic en general, però particularment són les dues que donen el segell característic a la seva versió franciscana.²¹ La idea de fraternitat és introduïda per una cita del llibre dels *Proverbis*: *Frater qui adiuvatur a fratre, civitas firma*, que glossa el gironí en els següents termes: «llavors és ferma e fort la comunitat de la ciutat quan la un ajuda a l'altre, així com bon frare ajuda coralment a son frare» (C193). En certa manera se li podria fer correspondre la idea moderna de solidaritat, i llavors aquesta passaria a tenir un paper de primer ordre en la teoria de la participació i, en gran part, això seria legítim tant com enriquidor des del punt de vista teòric, sempre i quan, però, quedi també ben clara la diferent dimensió denotativa que distingeix un terme de l'altre i que ubica la idea de fraternitat dins un marc conceptual molt més ample i ric en possibilitats de desenvolupament teòric.

Del concepte de l'ajuda mútua entre germans es deriva en l'argumentació eiximeniana un important desenvolupament normatiu: l'exigència que tothom ha de participar en el que s'anomena la *utilitat comuna*, concepte aquest que és aproximadament una especificació del de bé comú en el pla pragmàtic, el qual concepte, segles més tard, i dins d'un context diferent, serà recuperat per les teories utilitaristes. Però, tornant al plantejament clàssic eiximenià, la utilitat comuna implica que tothom ha d'estar ocupat i l'ociositat hi és considerada com la font de molts mals i vicis, puix que, segons s'afirma en el *Dotzè*, «de l'ociositat ixen paraules, e d'aquelles paraules ha n'hi de falses e mentideres e provocants los altres a diversos mals» (C378).

Un argument important per a defensar el concepte d'ajuda, i que pot il·lustrar-nos molt sobre el sentit que es dona a la participació, és aquell que està basat en l'analogia entre comunitat i cos, ja esmentada en relació al simbolisme cristià, i que ací el nostre autor recull en el platonisme musulmà d'Avicena, amb els següents termes: «així com tots los membres deuen al cos ajudar, així cascun hom de la comunitat deu ésser profitós a aquella, per tal que la comunitat estiga pus ordenadament e pus segura, estant mills servida e per tots zelada». Una de les conseqüències lògiques d'aquest argument és que «los inútils deuen ésser gitats [...] així com lo membre inútil en lo cos és mort e nou als vius» (C372). A

20. Entengui's ací allò pragmàtic no en sentit ideològic, ans merament etimològic, com tot allò que pertany a l'esfera de la praxis, o de l'acció social, la qual esfera pot considerar-se exterior si es compara amb l'esfera del pensament, les disposicions d'ànim i les actituds morals, tant prioritzada pel pensament social clàssic, i que per contrast apareix com a relativament interior.

21. Per remarcar el paper destacat que juga el concepte d'ajuda dins l'espiritualitat de l'orde franciscà recordaré l'advocació, corrent dins d'aqueix orde, a la Mare de Déu de l'Ajuda, a qui, per exemple, està dedicat un convent a la ciutat de Barcelona.

partir d'aquesta idea el tractat es pot dir que desenvolupa tota una teoria social de la participació en funció de la utilitat, la qual conté interessants digressions sobre les diverses formes de inutilitat, salvant la veritable indigència i la pobresa, que pel seu caràcter simbòlic i sagrat tenen un paper destacat dins aital teoria, en relació amb l'almoïna i altres funcions que, ultra llur utilitat pragmàtica, estan carregades de simbolisme espiritual dins l'obra eiximeniana. A partir d'aital analogia orgànica la participació és considerada com la utilitat dels diversos òrgans, vísceres i membres, de cara al funcionament de la unitat corporal a la qual pertanyen. Seguint l'analogia podem dir que la participació dels ciutadans, des d'aquest punt de vista, és la seva utilitat dins la comunitat.

Un dels exemples més clars per a poder distingir la diferència entre el ciutadà que és útil a la comunitat i aquell que és inútil, ens el dona en parlar dels regaters,²² contraposant-los als mercaders, dels quals són una mena de versió corrompuda (C392). Dels mercaders n'és fet gran elogi (C389 i 390) i són posats com a bon exemple de ciutadania, d'ajuda a la comunitat i servei a la cosa pública. En aquest punt Eiximenis ha estat contraposat al seu contemporani, i també sociòleg, el musulmà Ibn Khaldun, el qual atribueix als nòmades beduïns les mateixes virtutis que el nostre menoret imputa als burgesos sedentaris (Xifra, 1967). Alguns autors han assenyalat l'oportunitat de l'argument eiximenià en relació amb la puixança d'aquell estament en el context de la Corona d'Aragó just al final del període més esplendorós de la seva expansió mediterrània (López Amo, 1946). Nogensmenys creiem que cal recalcar l'encert d'Eiximenis en oferir la doctrina clàssica amb ajuda d'exemples i contra-exemples trets del context històric on visqué, en un moment en que aital doctrina començava a córrer el risc d'ésser oblidada per alguns ciutadans àvids de guany i poder en benefici propi, com tan clarament es desprèn de la lectura del tractat en qüestió. Del regater allà n'és dit que «negún profit no aporta, ans tostemps hi és per encarrir lo grà e les altres coses, [i per tant] no deu ésser suportat, pus negún càrrec no aporta per la comunitat, ne la serveix en res, ne vol ne desitja sinó son propi guany [i a tal finalitat] provocar carestia» (C391). Per contrast, el mercader és objecte de grans elogis i és presentat com a bon exemple de servei a la cosa pública, tant per la seva funció específica quant al comerç, quant a la seva funció redistribuïdora de la riquesa mitjançant l'almoïna, funció que en aquell context històric pot complir millor que els membres dels estaments superiors. Aquest exemple ens serveix per entendre que el pensament polític clàssic no és contrari a l'economia de mercat. Ben al contrari, podem afirmar, enllaçant amb el concepte d'ajuda, que dit pensament conté una teoria econòmica, i entre els seus principals conceptes figuren els recentment esmentats: per una banda l'entendre la funció econòmica com un servei i, per l'altra, atorgar a l'almoïna un paper de primera importància a nivell teòric en relació a la doctrina de la redempció, assegurant així, la redistribució de la riquesa.

Fins a tal punt subratlla Eiximenis la importància del concepte d'ajuda dins l'entrellat de les relacions socials, que el seu punt de vista ha estat anomenat

22. Especuladors per la compra i venda de mercaderies a l'engròs.

"solidarista" (Probst, 1917, p. 61). N'és un exemple ben il·lustratiu la seva argumentació, basada en el filòsof Gòrgias, en favor de salvaguardar el caràcter social de les innovacions tecnològiques, les quals no han d'ésser mai usades pel guany individual o, en general, d'activitat econòmica, es concreta institucionalment en l'ordre estamental. Per aquesta raó és prescriptiu que les innovacions siguin donades a conèixer públicament a tot l'esment que practica l'ofici en qüestió i només un cop complerta dita exigència podran ésser aplicades al procés de treball (xii, 226s). Tal prescripció mostra clarament amb un exemple com el pensament social clàssic assegura la preeminència de la utilitat comú respecte de la utilitat privada. Dit d'una altra manera: en tot procés social, inclosos els de l'economia, el punt de vista del tot ha de prevaldre sobre el punt de vista de les parts, i mantenir aital jerarquia és la manera d'assegurar la participació de dites parts en la cosa pública.

III. 2. 4. *Del funcionalisme cooperatiu*

L'anterior argumentació ens ajuda a entendre fins a quin punt l'ajuda solidària està present en tots els aspectes de la vida social, segons el pensament eiximenià, fins a quin punt és essencial a la teoria de la comunitat. Per ella es garanteix que la divisió del treball, o millor dit: la divisió de funcions, sigui una forma de servei al bé comú, precisament aquella que expressa la participació en el pla econòmic. Per a il·lustrar-ho prescriu Eiximenis «que la un *ajuda* a l'altre venent-li què menjar, e l'altre venent-li què beure, e l'altre què vestir, e l'altre què calçar» (C357). Els trets que acabem d'assenyalar són suficients per comprendre que la teoria econòmica eiximeniana és una part fonamental del seu pensament polític, sense la qual no podria copsar-se l'abast del concepte de participació. Això és així perquè el pensament clàssic entén l'activitat econòmica com una cosa naturalment lligada a la cosa pública, i dins dels seus plantejaments no hi cap absteure'n la dimensió comunitària.

El concepte d'ajuda és, doncs, dins d'aquest context, el principi de la "divisió del treball", valgui l'anacronisme d'aquest terme, i això és digne d'ésser destacat, puix que en el pensament social modern, especialment des de Durkheim tendeix a perdre's aquest important matís, confereix una dimensió antropològica i moral a tant important principi. El valor que té introduir el concepte d'ajuda en matèria de divisió del treball, o divisió de funcions, és que posa l'accent en l'interès comú, el qual en dites matèries, i tal com assenyala ja Plató, ve representat pel bé o millorament del destinatari de l'acció. Enfocant així la qüestió, diu Eiximenis que l'ajuda és donada als altres «segons sa necessitat». I, per tant, la necessitat ens apareix com el motiu de l'ajuda. Ara bé: les necessitats dels altres són desiguals, i d'ordre ben diferent, transcendent per llur varietat els límits del que avui acostumen a incloure dins l'esfera d'allò econòmic. Tal com llegim en El Cristià, per exemple, «no és el mateix la necessitat de justícia que la de menjar o beure. La primera ha mester aquell qui manté justícia, com és aquell qui manté senyoria, e a la segona és bastant un pagès, o flequer o taverner, los quals no son eguals a aquells qui han a sostenir justícia» (C357). Ens trobem ací amb l'argument principal de la

doctrina dels estaments, que desenvolupa el concepte de divisió del treball, o de les funcions, en base a la relació necessitat-ajuda.

La divisió de la comunitat en estaments diferents, com a parts funcional de la seva dinàmica, és la tercera proposició que El Cristià ens ofereix per a explicar què és cosa pública. Els ciutadans que integren la comunitat, encara que com a tals ciutadans són iguals per naturalesa i lliures (C156) «no són, en canvi, iguals d'oficis en llur estament, puix que les diverses necessitats dels homes requereixen ajudes d'oficis ineguals» (*ibid.*)²³. L'obligació de servir la utilitat pública revesteix a partir d'aquí ben diverses formes segons l'estament. Pels *majors*, que són en primer lloc l'estament clerical, l'ajuda és espiritual i consisteix en l'*estudi de Santa Escriptura, oracions, dejunis i almoines*,²⁴ així com la labor d'escriure i ensenyar, i el ministeri sagrat en general que tradicionalment era propi dels clergues (López Amo, 1946, p. 41-43). Pels cavallers, pertanyents a l'estament mitjà, l'exercici de les armes, etc. (C378). Als mercaders i als artesans, que constitueixen el tercer braç, o estat, del cos social ja ens hi hem referit més amunt. El pensament social clàssic, en general, regula la divisió del treball, o les funcions, per la teoria d'aitals Tres Estaments,²⁵ ja també més amunt al·ludida en la seva versió platònica, i de la qual diversos estudiosos n'han fet palesa l'antiga rel indoeuropea (Daniélou, 1976. Dumont, 1977. Biardeau, 1985. Hall, 1982, p. 72).

La teoria clàssica de la divisió del treball o teoria dels estaments té, com acabem de veure, el seu principi en el concepte d'ajuda. El seu dinamisme intern es pot

23. Aquest és un punt molt important i pedra de toc de moltes confusions respecte del pensament social clàssic en general. Resulta que l'operativització de l'ajuda topa de seguida amb el fet que les necessitats socials a ésser cobertes són d'ordres diferents. D'aquesta constatació en deriva la teoria de la desigualtat social, que caracteritza el pensament social clàssic, i que es refereix a la desigualtat quant a les funcions socials, i no pas quant a la desigualtat entre els homes en tant que homes, tal com sovint se l'ha mal entesa, i això tant des del punt de vista del pensament revolucionari com el pensament reaccionari. El pensament social clàssic des de Plató fins als seus últims exponents en la baixa Edat Mitjana, i encara més enllà, passant pels desenvolupaments del tomisme, sempre ha subratllat en primer lloc la llibertat natural de l'home, i la igualtat essencial del gènere humà en principi, coincidint essencialment i per naturalesa tots els homes en les idees de llibertat, igualtat i fraternitat. Nogensmenys, els exponents d'aital pensament, com el franciscà que ací ens ocupa, han desenvolupat la teoria de la desigualtat de funcions, de la qual deriva la doctrina dels estaments o braços del cos social, la qual és compatible sense contradicció amb la primera, puix que són plantejaments que es refereixen a diferents plans ontològics, com són el de la naturalesa essencial de l'home i el de la seva acció social, nivells als quals ens hem ja referit en desenvolupar el concepte de participació en relació a la comunitat i a la cosa pública.

24. Cal remarcar que en aquest plantejament tradicional l'almoïna és entesa com la que presten els clergues als individus de la comunitat que la necessiten i no, tal com de vegades s'entén avui dia, al revés.

25. Als tres estaments de la Ciutat, o de la Cosa Pública, se n'hi afegeix un quart, en cas de considerar els servents, o esclaus, com a part d'aquella, configurant-se d'aqueixa manera el més amunt al·ludit quaternari, que simbòlicament i urbanísticament sempre representa la Ciutat.

entendre com un funcionalisme cooperatiu, que és explicat principalment mitjançant l'argument de l'analogia orgànica, el qual argument Eiximenis recull en l'Epístola als Romans (xii), on diu que «així com diversos membres fan un cos, qui ha diversos oficis en l'hom, així diverses persones e oficis ajustats fan un cos e una comunitat, la qual és apel·lada la cosa pública crestiana». Tal analogia és desenvolupada seguint Hug de Sant Víctor, qui estableix una correspondència concreta entre òrgans i funcions.²⁶ Des d'aquest punt de vista els estaments, com a parts del Tot, són «membres que han d'anar, zelar e pugnar vigorosament e semblantment per amor de tot lo cos, ço és per la comunitat i la cosa pública, i l'error de cascun membre torna a mal tot lo cos» (C358). Aital funcionalisme cooperatiu descansa en la idea de justícia, que el pensament social clàssic considera la virtut política per excel·lència. Ella és la que capacita per donar a cada part allò que seu és i li correspon, per tal que cada part pugui pel compliment de la seva funció mantenir-se lligada al tot al qual pertany per naturalesa.

IV. DEL CONCEPTE CLÀSSIC DE PARTICIPACIÓ

De l'exposició fins aquí argumentada hom pot percebre que el concepte clàssic de participació ha estat tothora un formidable fonament per aquelles teories que avui anomenem "comunitaristes". Bona prova d'això en seria un fet ben significatiu que sovint passa per alt: la "Presentació general dels conceptes fonamentals" que ens ofereix F. Tönnies en la seva obra *Gemeinschaft und Gesellschaft*,²⁷ s'enceta amb una cita del *De Civitate Dei* de Sant Agustí... Aquest fet, malgrat això, tot i ésser prou evident, no sempre és apuntat de manera explícita, ni pels comunitaristes ni pels seus exegetes crítics (Gusfield, 1975; König, 1968). El fonament comunitarista, però, no és l'única via de pervivència del concepte clàssic de participació.

L'evolució històrica del valor denotatiu d'aquest concepte a partir de la modernitat renaixentista ha estat un desplaçament vers un sentit pragmàtic, per allunyament del seu sentit ontològic original. Dit d'altra manera: s'ha passat d'entendre la participació com un *ésser* i un *conèixer*, a la participació com un *fer*. En els actuals estudis politològics moderns, per exemple, el seu valor denotatiu es limita a les intervencions en l'àmbit de la presa de decisió, la qual cosa és lògica dins d'una teoria que es cenyeix a l'estudi de la forma democràtica. Però cal dir que, en l'enfocament sociològic, que mai ha deixat de considerar el que Cotarelo, amb encertada expressió, anomena "les dimensions profundes de la política", aquí sí que s'ha conservat alguna cosa des seu sentit originari, com ho palesen, per exemple, els estudis entorn de la problemàtica de l'*interès comú* (Giner, 1990; Guiu, 1993).

26. El cap correspon al regiment; ulls i orelles, als jutges i oficials; braços als cavallers; parts generatives als "preïcants e informants"; cuixes i cames als menestrals; i "los preus que calciguen la terra són los pagesos qui la colren" (C357).

27. Traduïda al català amb el títol *Comunitat i Associació*. Barcelona: Ed. 62, 1984.

Per altra banda, també es pot entendre, com fa Marcel Ducos (Ducos, 1969), que la dita evolució històrica del valor denotatiu del concepte de participació ha estat un eixamplament substantiu, que ha comportat una reassignació de la centralitat denotativa. Amb altres paraules, participar ja no significa únicament *ésser part* de la comunitat, sinó també *tenir-hi part* i *prendre-hi part*, essent aquesta darrera denotació la pròpiament central en la concepció moderna individualista.

Aquesta nova centralitat no és en principi una subversió del concepte clàssic, i això ha estat assumit, tant des de l'àmbit científic (Giner, 1974), com des del comunitarisme neoescolàstic (Ortiz, 1989). Prendre part és llavors una expressió de l'ésser part: n'és la perfecció. Però la centralitat denotativa clàssica roman com una condició necessària (hom no pot prendre part sense ésser part), malgrat que avui ja no és una condició suficient per a la plenitud participativa.

Al nostre parer, el participacionisme d'arrel racionalista no sempre observa amb rigor aquestes relacions condicionants. Fins i tot s'arriba a argumentar que cal bastir participació sobre bases no comunitàries, tot i l'evident esterilitat d'aquestes empreses (Baldwin, 1982; Le Mura, 1993). Davant la ideologia participacionista cal recordar que «la baixa participació és acceptable sempre que hi hagi una alta taxa de civilitat». (Cotarelo, 1990).

El pensament social bàsic, a través de la seva teoria de la Ciutat, o de la cosa pública, ens permet entendre que qualsevol intent de desvincular de la *comunitat* allò que n'és *part* fa palesa una incoherència lògica des de la seva gènesi conceptual. Plantejat a l'inrevés, hom pot afirmar que tota proposta d'afermament participacionista implica una prèvia correspondència en els lligams comunitaris. Heus ací la vigència de l'aportació clàssica: l'heteronomia de la participació respecte la comunitat.

BIBLIOGRAFIA

ARIES, Philippe. *El tiempo de la historia*. Buenos Aires: Paidós, 1988.

ARQUILIÈRE, H. X. *L'augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen Age*. París, 1955.

BALDWIN, Frank. *Culture and Community*. Press, Hong Kong: JHS, 1982.

BOHIGAS, P. *Idees de Fra Francesc Eiximenis sobre la cultura antiga*. Barcelona: Estudis Franciscans, 1932.

CARRERAS I ARTAU, T. «Fray Francisco Eiximenis: su significación religiosa, filosófica, moral y social». *Archivo del Instituto de Estudios Gerundenses*. (1946) Vol. I, p. 270- 293.

- COPPLESTON, F. C. *El pensamiento de Santo Tomás*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1960.
- COTARELO, R. *En Torno a la Teoría de la Democracia. Cuadernos y Debates*. [Centro de Estudios Constitucionales, Madrid], núm. 23 (1993).
- CUELLAR, A. «*Doctrina Compendiosa de Fray Francisco Eiximenis*». *Estudios Franciscanos*. (1961), p. 321-330.
- DAVY, M. M. *Initiation à la Symbolique Romane*. París: Flammarion, 1977.
- DUCOS, M. *Gouvernement et efficacité dans l'Eglise*. París: Editions Fleurs, 1969.
- DANIÉLOU, A. *Les Quatre sens de la vie et la structure sociale de l'Inde traditionnelle*. París: 1976. Ed. Buchet Chastel.
- DUMONT, L. *Homo Hierarchicus, essai sur le système des castes*. París: Gallimard, 1990.
- ELÍAS DE TEJADA, F. *Las doctrinas políticas en la Cataluña medieval*. Barcelona: Aymà, 1950, p. 139-163.
- ELÍAS DE TEJADA, F.; PERCOPO, G. *Historia del pensamiento político catalán*. Sevilla: Montejurra, 1963-65, vol. III, p. 89-116.
- ESCOLÀ, M. *Sobre la Teoría del Poder a l'Obra de Francesc Eiximenis: Regiment de la Cosa Pública*. Barcelona, 1994 [inèdit].
- FUSTER, J. *Rebeldes y Heterodoxos*. Barcelona: Aries, 1972. *La decadència del País Valencià*. València, 1976.
- GINER, S. *El Progreso de la conciencia sociológica*. Barcelona: Crítica, 1974. «*Eiximenis: el concepto de "Cosa Pública"*». A: *Historia del Pensamiento Social*. Barcelona: Ariel, 1990.
- GINER, S.; CAMPS, V. *L'interès Comú*. Barcelona: Fundació La Caixa, 1990.
- GOUREVITCH, Aaron J. *Les catégories de la culture médiévale*. París: Gallimard, 1983.
- GUIU, J. «Entre Públic i Privat: un espai per a l'Interès Comú». *Revista del CIFA* [Barcelona], núm. 12 (setembre 1993).
- GUSFIELD, J. R. *Community. A Critical Response*. Oxford: Blackwell, 1975.
- HALL, J. A. *Poderes y Libertades*. Madrid: Península, 1989.

HERNANDO, J. *El poder polític a l'Edat Mitjana: de la sacralització a la secularització*. Universitat de Barcelona, 1994.

HINOJOSA, E. *Influencia que tuvieron en el derecho público de su patria y singularmente en el derecho penal los filósofos y teólogos españoles anteriores a nuestro siglo*. Madrid: Ed. V. Suárez, 1980.

IRANZO, V. S. «La teocracia pontificia en Francisco de Eiximenis». *Anales del seminario de Valencia*. [Valencia], núm. 14 (1967), p. 5-182.

IVARS, A. «El escritor Fra Francisco Eiximenis en Valencia». *Archivo Ibero-Americano*. [Barcelona], vol. XXIV (1925).

JAEGER, W. *Paideia: los ideales de la cultura griega*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1962.

KÖNIG, R. *The Community*. Londres: Routledge & Kegan Paul, 1968

LE MURA, Grazia. «Per una Città a Misura d'Uomo». *Asprenas. Rivista di Teologia*. [Roma], vol. 40,3 (1993).

LÓPEZ-AMO, A. «El Pensamiento político de Eiximenis en su tratado *Regiment de Prínceps*». *Anuario de Historia del Derecho español*. Vol. XVII, (1946), p. 5-139.

MARAVALL, J. A. *Sobre el concepto de monarquía en la Edad Media española*. Estudios dedicados a Menéndez Pidal. Madrid: Aguirre, 1950-1962, vol. V, p. 415 i següents.

MARTÍ DE BARCELONA. «Frà Francesc Eiximenis O. M.». *Estudios Franciscanos*. [Barcelona] vol. 40, fascicle III-IV, núm. 238-239 (1932), p. 437-500.

MICHEL, S. *La notion "thomiste" de "bien commun": quelques unes de ses applications juridiques*. París. 1932.

MUMFORD, L. *The City in History*. Londres: Penguin, 1961.

NICOLAU D'OLWER, L. L. *Aspectes d'Eiximenis*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1929.

NORBERT D'ORDAL. «El Príncep segons Eiximenis». *Miscelànea Patxot*. [Barcelona], (1931).

ORTIZ, M. A. *Construir la Comunidad*. Barbastro: Diakonia, 1989.

PUIG I CADAVALCH, J. *Idees teòriques sobre urbanisme en el segle XIV: un fragment d'Eiximenis*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1924.

PELÁZ, M. J. *Estudios de historia del pensamiento político y jurídico catalán e italiano*. Saragossa: Universidad de Málaga, etc., 1993.

POU, J. A. «Fray Francisco Eiximenis, Patriarca de Jerusalén». *Archivo Ibero-Americano*. [Barcelona], vol. XXIII, (1923).

PROBST, J. H. «Francesc Eiximenis. Ses idées politiques et sociales». *Revue Hispanique*. [París], XXXIX, (1917).

RUBIÓ I LLUCH, A. *Documents per la història de la cultura migeval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1908-1921.

SABINE, G. *Historia de teoría política*. México: Fondo de Cultura Económica, 1976.

TENENTI, Romano. *Los Fundamentos del mundo moderno*. Madrid: Siglo XXI, 1975.

TÒNNIES, F. *Comunitat i Associació*. Barcelona: Ed. 62, 1984.

TORRAS I BAGES, J. *La Tradició Catalana*. Barcelona: Ed. 62, 1981.

XIFRA, J. «Régimen municipal i liberalismo burgués en la Edad Media». *Revista del Instituto de Ciencias Sociales*. [Barcelona], vol. IX, (1967).

VALLS I TABERNER, F. *Les doctrines polítiques de la Catalunya medieval*. Madrid-Barcelona: CSIC, 1954 (Obras Selectas, II), p. 210-216.

VENTURA, Jordi. *Els heretges catalans*. Barcelona: Ed. Selecta, 1963.

VIERA, D. J. *Bibliografía anotada de la vida y obra de Eiximenis*. Barcelona: Fundació Vives Casajoana, 1979.

WEBSTER, Jill. «La República cristiana y el rey en el siglo XIV según Francesc Eiximenis (1340?-1409?)». *Estudios Franciscanos*. Vol. LV, (1968), p. 111-118. «Francesc Eiximenis on royal officials». *Mediaeval 1 Studies*. Vol. XXXI, (1969).

XIFRA HERAS, Jorge. «Régimen municipal y liberalismo burgués en la Edad Media». *Revista del Instituto de Ciencias Sociales*. [Barcelona], vol. IX, (1967).

MERCANTILIZACIÓN Y ESTADO DE BIENESTAR EN ESPAÑA. UNA APROXIMACIÓN

José Adelantado Gimeno

1. INTRODUCCIÓN: POLÍTICA SOCIAL Y MERCANTILIZACIÓN DE LA FUERZA DE TRABAJO

En gran parte de la literatura sobre el desarrollo de la política social prevalece la presentación de ésta como una política social que prevalece la presentación de ésta como una intervención activa del Estado en el aseguramiento de unos mínimos de bienestar individual y colectivo. Es frecuente circunscribir la política social a los derechos a la salud, a la vivienda o a la educación, o a las políticas de mantenimiento de rentas de las personas que transitoria o definitivamente no obtienen sus ingresos en virtud de un contrato de trabajo (parados, enfermos, inválidos, jubilados, pobres, etc.). Así mismo, se tiende a presentar la intervención del Estado como una suerte de compensación de los efectos negativos derivados del funcionamiento de la economía de libre mercado. Implícitamente se reconoce la asimetría estructural entre el capital y el trabajo presentando dicha intervención benefactora como una contención de la desigualdad.

Este tipo de análisis de la política social se ha sólido centrar en el estudio de la expansión del gasto social y, más refinadamente, como el potencial desmercantilizador¹ de las políticas sociales. La comparación internacional del volumen del gasto ha conducido a incorporar nuevas variables tanto económicas y políticas como históricas y sociales en la explicación del desarrollo de los Estados de Bienestar. importancia del déficit público, coaliciones políticas en los gobiernos, intensidad de los derechos sociales, etc. La política social presentada

1. "La desmercantilización se produce cuando se presta un servicio como un asunto de derecho y cuando una persona puede ganarse la vida sin depender del mercado" (G. Esping-Andersen, 1993, p. 41).

como una intervención estatal anti-mercado se asienta en una concepción del Estado y del mercado como dos esferas contrapuestas. La intervención del Estado mitigaría la expansión del mercado de trabajo protegiendo a la población y permitiendo formas de supervivencia al margen del contrato laboral. Así, cuanto mayor sea el grado de desmercantilización mayor será la "bondad" del Estado de Bienestar.

Por contra, no es frecuente presentar el desarrollo del Estado de Bienestar y de la política social como un proceso más global. Reducir la política social únicamente a la intervención del Estado destinada al mantenimiento de la población no asalariada, implica olvidar la dinámica estructurante de la política social en las sociedades capitalistas: la transformación de la capacidad de trabajo en fuerza laboral asalariada, mediante la organización institucional de la reproducción de la mercancía fuerza de trabajo. Pues es el Estado, mediante la política social, quien regula la entrada y salida del mercado de trabajo, así como las condiciones de permanencia. De ahí que lo crucial sea estudiar ese proceso más que los potenciales efectos desmercantilizadores de la política social. Pues el objetivo de las distintas políticas sociales no es liberar a las personas de la dependencia del mercado de trabajo para subsistir, sino justamente hacer compatible el antagonismo entre el trabajo y el capital. En ese proceso, ya histórico, la política social es la respuesta institucional no sólo a las demandas de la clase trabajadora y/o a las derivadas del proceso de acumulación sin más, sino que también obedece a la pretensión de legitimar su propia acción político-administrativa (C. Offe y G. Lenhardt, 1990, p.72-104). En ese sentido, la intervención de los estados habría conducido a distintas sendas de mercantilización de la fuerza de trabajo, según los particulares procesos históricos de implantación del capitalismo en cada país.

Entendida la política social como se acaba de describir, cobra especial relevancia la intervención del estado en la conformación de un modelo específico de mercantilización de la fuerza de trabajo² y, por ende, de estructuración de la desigualdad social según la distinta "posición de mercado" de los individuos y grupos sociales (A. Giddens, 1983). Pues las sociedades capitalistas de economía de mercado resuelven el doble problema de la reproducción social y la dominación de clase mediante la regulación estatal de quien es, o no, un asalariado, y simultáneamente mediante la organización y sanción de formas de existencia al margen del mercado de trabajo (enfermos, jubilados, niños...)³. La razón de fondo es la existencia de límites físicos (y políticos) para la transformación de la capacidad de trabajar en trabajo asalariado. Por un lado, no todos los miembros de una sociedad podrían funcionar permanentemente como

2. Mercantilización que no sólo afecta a la fuerza de trabajo, sino también como observara D. Polany (1989) a otras mercancías "ficticias" como el dinero y el suelo (y otros soportes físicos como el mar o el aire). De ahí la importancia de una lectura mercantilizadora de la cuestión ecológica.

3. Mención especial merece en este punto el trabajo reproductivo de las amas de casa.

asalariados; es preciso asegurar ciertos mecanismos de reproducción biológica y cultural (salud, vivienda, socialización e instrucción...). Por otro lado, el conflicto distributivo derivado de la asimetría estructural entre el poder del capital y del trabajo, se ha venido desplazando de la esfera económica al ámbito político mediante la institucionalización de los derechos sociales y de la lucha de clases.

Y ello es así porque el trabajo (como la tierra o el dinero) es una mercancía "ficticia". El trabajo en tanto que mercancía es una mercancía (fuerza de trabajo) es la parte de la actividad humana que tiene valor de cambio (A. Barceló. 1981, p. 72), es la actividad económica que acompaña a la propia vida. Por ello el trabajo no es una mercancía genérica. Primero, porque la producción de la mercancía fuerza de trabajo no tiene lugar según orientaciones del mercado.⁴ Segundo, porque se diferencia de las mercancías usuales por su propia constitución: la mercancía fuerza de trabajo está adherida a las personas y no resulta claramente separable sin afectar a la vida misma; no puede ser almacenada, intercambiada, procesada e incluso destruida como las demás. Y tercero, porque le falta la posibilidad de una transmisión jurídica completa como les ocurre a las mercancías generales. Los empleadores no compran trabajo en sí mismo, sino cierta "capacidad" de trabajar. De ahí la incomplitud del contrato de compra-venta de tiempo de trabajo y el carácter de contrato marco: el objeto del contrato no lo constituyen los concretos desempeños laborales, sino las condiciones formales bajo las que la fuerza de trabajo puede ser reclamada por el empresario y utilizada para finalidades que no están fijadas de antemano (C. Offe y K. Hinrichs, 1992, p. 65-70).

De lo anterior cabe rescatar la idea central. La política social es la intervención del estado en la transformación de la capacidad de trabajo en fuerza de trabajo asalariada, mediante la organización institucional de la reproducción de la mercancía fuerza de trabajo. Pero el precio de la fuerza de trabajo, a diferencia de otras mercancías (y en oposición a la teoría económica neoclásica en que se sustenta el nuevo liberalismo) no se fija según la lógica mercantil de la oferta y la demanda, sino fuera del mercado de trabajo en sí. La fijación del precio de la fuerza de trabajo tiene lugar en instancias políticas en las que se legitima la intervención del Estado.

El manejo de la política social por parte de los Estados de Bienestar condujo a un intervencionismo creciente hasta la década de los setenta. Ese intervencionismo, que se debería leer como un proceso específico de mercantilización derivado de cierta correlación de fuerzas políticas, es lo que está cambiando. Estamos asistiendo a un cambio en el modelo de mercantilización pasando de una utilización restrictiva de la fuerza de trabajo a una utilización más amplia. Ese cambio, respecto a la modificación cualitativa del tipo de intervención del Estado se manifiesta como el paso de cierto "garantismo" colectivo, a una inhibición

4. Pues "Permitir que el mecanismo de mercado dirija por su propia cuenta y decida la suerte de los seres humanos y de su medio natural, [...] conduce necesariamente a la destrucción de la sociedad" (K. Polany, 1989, p. 128).

normativa en la regulación del conflicto de trabajo y en un endurecimiento de las condiciones de acceso legítimo a formas de supervivencia al margen del mercado. En suma, un proceso de desvalorización de la fuerza de trabajo que amplía el uso de la mano de obra asalariada, al tiempo que reduce el potencial desmercantilizador de las políticas sociales. Todo ello conduce a la conveniencia de estudiar los Estados de Bienestar como modelos estructurantes de la desigualdad social en un intento permanente de hacer compatible la integración social y la dominación de clase.

Aplicar este marco teórico (aunque por el momento insuficientemente desarrollado) al caso español es lo que me propongo en las siguientes páginas. El estado actual de mi conocimiento sobre ese proceso advierte que dista mucho de ser completo, por lo que me limitaré a señalar lo que podrían ser vías de análisis.

2. MERCANTILIZACIÓN Y ESTADO DE BIENESTAR EN ESPAÑA

a) DESCRIPCIÓN DE LA ÚLTIMA ETAPA DEL FRANQUISMO

El contexto institucional en el que se desarrolló el capitalismo español durante el franquismo (proteccionismo, corporativismo e industrialización "desde arriba") sufriría un giro trascendente a finales de los años cincuenta. El agotamiento del modelo autárquico tras la derrota de las potencias del eje en la segunda Guerra Mundial y la instauración de la guerra fría, conducirían al Plan de Estabilización de 1959 que liberalizaría a la economía española del fuerte intervencionismo a que estaba sometida, conectándola con la fase de prosperidad fordista de la economía mundial, si bien de forma subordinada.

Los sucesivos planes de desarrollo sincronizaban con las modalidades de la planificación indicativa de las economías occidentales. Se construyó un marco económico institucional similar a los países industrializados salvo en la persistencia del control político de la fuerza de trabajo. Pero tanto el ajuste exterior de la economía como su estabilización interna, exigían la remoción del sistema de intervención administrativa de los salarios y la restauración de mecanismos de mercado en la fijación de los precios del factor trabajo. A ese fin respondía limitadamente la Ley de Convenios Colectivos de 1958 sobre la negociación colectiva entre empresarios y trabajadores. Este sistema de negociación colectiva recortaba de manera sustantiva la libertad de iniciativa de las partes y el contenido de la negociación. El Estado seguía sin reconocer la autonomía organizativa de los agentes sociales, condenando a la ilegalidad cualquier expresión del sindicalismo autónomo, y no reconocía el derecho de huelga ni la contrapartida del cierre empresarial. El Estado también se reservaba amplios poderes de intervención (las Ordenanzas de Trabajo) y de reglamentación, como la potestad de autorizar la iniciación de la negociación colectiva, de aprobarla (ningún convenio tenía eficacia legal hasta que el Ministerio de Trabajo lo aprobaba) y de emitir "Normas de Obligado Cumplimiento" cuando las partes no alcanzasen un acuerdo. Se trataba de una negociación colectiva limitada en sus

contenidos, pues éstos estaban fijados de antemano por la ley, y ésta dejaba fuera del ámbito de la negociación cuestiones de gran trascendencia como la organización temporal del trabajo, e incluso cuestiones relativas a las condiciones de trabajo.

Todas estas modificaciones no impidieron, sin embargo, la creciente organización de los trabajadores a nivel de fábrica y de ramo desplegando continuas acciones de presión en defensa de sus reivindicaciones. Aunque el régimen se negaba a reconocer el derecho de huelga y las reprimía con dureza, a principios de los años setenta España figuraba entre los países europeos que registraban mayores tasas de conflictividad laboral.

El franquismo compensó la falta de libertades y de negociación libre acentuando las garantías individuales sobre la estabilidad del puesto de trabajo. El Derecho del Trabajo basado en los principios "pro operario", "la condición más beneficiosa", "la norma más favorable" y, especialmente, el principio de "estabilidad en el empleo" protegían a los trabajadores frente a los despidos, convirtiéndose el trabajo estable y los complementos salariales en el sustituto de un sistema de protección social escasamente desarrollado.

El agudo proceso de salarización a que fue sometida la mano de obra a finales de la década de los cincuenta, como no podía ser de otro modo en las fases de desarrollo del capitalismo industrial, estuvo acompañada de un conjunto de políticas de mantenimiento de la población no asalariada, justamente para facilitar su incorporación al mercado de trabajo. La historia del desarrollo de los sistemas de seguridad social es recurrente en el capitalismo. Primeramente se desarrollan los sistemas de protección directamente relacionados con el mercado de trabajo: accidentes, invalideces y jubilaciones. En estos procesos de instauración del capitalismo se trata de "animar a proletarizarse" a cambio no sólo de un salario inmediato, sino más ampliamente a cambio de una promesa de supervivencia en los periodos en los que las personas ya no son válidas para el trabajo (accidentes y vejez básicamente). Posteriormente, los sistemas de mercantilización se complejizan al agudizarse el mantenimiento de la población no directamente asalariada y se produce una expansión de los sistemas de seguridad social a toda la población (salud, educación, pensiones asistenciales...). Además, la mercantilización de la fuerza de trabajo amplía su radio de acción a la (re) producción ideológica de las relaciones sociales y cualificación de la mano de obra por medio de la expansión de los sistemas de enseñanza.

El caso español no escapa a esas líneas genéricas: en la década de los sesenta, en pleno proceso de constitución-expansión del mercado de trabajo, se pone en marcha un dispositivo simultáneo a la mercantilización activa: en el marco de la reforma institucional del Plan de Estabilización se crea en 1958 el Ministerio de la Vivienda y se pone en marcha el seguro de desempleo; en 1963 se fija el salario mínimo interprofesional, se realiza una parcial reforma fiscal y se promulga la Ley de Bases de la Seguridad Social aunque no será efectiva hasta 1967.

Esta ley es particularmente importante en cuanto a lo que supone de incremento de la intervención "bienestarista" y "racional" del Estado. Unificó en parte los sistemas de protección social existentes (mutualidades laborales, Instituto Nacional de Previsión y el régimen especial agrario) y puso los fundamentos para la universalización del sistema. El sistema, al principio sólo para trabajadores asalariados, se extendió rápidamente a los trabajadores autónomos y a los agricultores por cuenta propia y fue integrado progresivamente a los demás colectivos laborales. El carácter clientelar y populista de esta expansión llevó rápidamente a un agotamiento financiero y a una reducción del nivel real de protección. La reforma de la Seguridad Social de 1972 compensaría en parte éste déficit, pero la expansión del seguro de enfermedad y el crecimiento del gasto en pensiones acarrearía nuevas tensiones financieras, paliadas por el acercamiento de las bases de cotización a los salarios reales.

Por otro lado, los servicios como educación, sanidad y vivienda se desarrollarán de forma desigual. El gasto en vivienda tendrá una importancia inicial muy superior al resto de los servicios (a construcción de viviendas sociales en la periferia de las grandes ciudades industriales fue una importante contribución del Estado al proceso de acumulación). Mientras, la educación y la sanidad, a pesar de sus fuertes incrementos durante la segunda mitad de los años sesenta, tendrán su verdadera expansión durante la década siguiente, período de casi universalización de la sanidad, de la seguridad social y de la enseñanza.

b) LA MERCANTILIZACIÓN DURANTE LA TRANSICIÓN: DEL INTERVENCIONISMO A UNA CONCERTACIÓN PSEUDOCORPORATIVA

La interpretación más frecuente de la transición del franquismo a la democracia suele realizarse a tenor de la secuencia: crisis del viejo régimen, transición, y consolidación de la democracia. No es que ese esquema sea del todo inapropiado para el análisis del proceso de mercantilización pero, se olvida con frecuencia que la transición tuvo lugar en el marco de la continuidad estructural de un sistema económico de naturaleza capitalista. En ese sentido, bien cabe interpretar la transición como un proceso de reestructuración de los mecanismos de gobernabilidad política hasta el punto de hacerlos compatibles con la economía de mercado.

En una dimensión temporal más larga, puede resultar conveniente estudiar la transición como una vía de mantenimiento de la asimetría estructural entre el capital y el trabajo. De este modo, tal vez el énfasis puesto en la valoración del compromiso y los pactos (o su ausencia) habría de relativizarse; no tanto por su indudable importancia práctica, sino al tomarlos como eje explicativo de la reciente conformación social. La versión española del consenso interclasista de la transición, la concertación, no resultó tanto una ruptura con el régimen anterior, sino como es sabido una reforma, cuya interpretación como el surgimiento de un modelo corporativo tal vez resulte exagerada. Más bien pudiera interpretarse como un pacto "por arriba" que frustró las expectativas populares.

El Plan de Estabilización y Liberalización y las reformas institucionales puestos en marcha a finales de los cincuenta, desencadenaron un proceso neocapitalista (desruralización, industrialización/asalarización, urbanización) que dificultaban el dominio burgués en una sociedad crecientemente industrial. La liberalización de la economía permitió pasar del aislamiento a la conexión con el capitalismo internacional y, aunque de manera dependiente, se pudo aprovechar la ventaja comparativa del precio de la fuerza de trabajo en la expansión fordista de los sesenta y setenta. Este proceso avanzaba al mismo tiempo que Franco envejecía. En 1966, cuando el General contaba ya con setenta y tres años, se planteó el referéndum sucesorio, acordando entre las distintas oligarquías y las familias del régimen la continuidad por medio del príncipe Juan Carlos.

Las demandas sociales se intensificaron a medida que la gobernabilidad con parámetros represivos se hacía más compleja. Al movimiento obrero se le fueron añadiendo otros: el estudiantil, el vecinal, las reivindicaciones nacionalistas... (hasta la Iglesia llegó a reconocer en 1971 su error por haber apoyado a Franco en la Guerra Civil). Desde la muerte de Carrero Blanco en 1973 hasta las primeras elecciones generales de 1977 el bloque burgués se alejó progresiva y tácticamente del núcleo duro del franquismo, el llamado "búnker" (al que tanto le debían) presentándose parcialmente como una derecha "civilizada", "liberal" y hasta "democrática" encarnada por Adolfo Suárez y amalgamada en la Unión del Centro Democrático.

El desarrollo del capitalismo industrial y su correlato democrático está suficientemente documentado como para insistir en él. La creciente conflictividad social derivada de una intensificación del proceso de acumulación bajo un régimen autoritario en una sociedad "abierta", hacía inviable a largo plazo la espiral reivindicación-represión. El período 1974-1976 fue especialmente álgido en la manifestación del conflicto social coincidiendo con una situación de crisis del modelo de crecimiento económico. Las elecciones de 1976, los Pactos de la Moncloa de 1977 y la Constitución de 1978, son los ejes para comprender la reestructuración del dominio burgués en el Estado español.

En síntesis se trató de un consenso entre las élites económicas, políticas y sindicales acerca de un Estado de derecho en el marco de una economía social de mercado. Es decir, un capitalismo con rostro humano que obligaba a modificar las pautas de gobernabilidad, pero mantenía el dominio burgués. La traducción de ese proceso político en la dinámica de la mercantilización hay que buscarla en la reestructuración de los mecanismos de fijación del precio de la fuerza de trabajo tanto dentro como fuera del mercado, sin perder de vista el cambio en el tipo de intervención del Estado.

La ley para la Reforma Política aprobada en diciembre de 1976 abre el proceso para transformar la legalidad franquista en democrática, reestructurando las bases de acumulación. Un sistema de democracia liberal presupone el dominio de la burguesía sobre los trabajadores y exige la mediación de instituciones que, primero, disocian la contradicción estructural entre el capital y el trabajo

separando la esfera política de la económica (como los parlamentos) y, segundo, la consolidación de organizaciones de clase (patronales y sindicatos) que canalicen la defensa colectiva de los intereses de sus miembros. Durante el franquismo la burguesía se beneficiaba de un Estado autoritario que globalmente defendía sus intereses, pero que formalmente no controlaba en la medida en que no estaba directamente representada en sus órganos. La transición suponía modificar el sistema de poder tanto en el ámbito político (competencia entre partidos) como en el de las relaciones laborales (un nuevo marco de negociación colectiva).

Los Pactos de la Moncloa, firmados a principios de la transición (en 1977) entre los partidos políticos, serían un paso importante en la creación de esta nueva red institucional. Contendían un modelo socioeconómico que a grandes rasgos coincidía con el basado en el pacto Keynesiano tradicional: expansión del gasto público para el mantenimiento de la población no asalariada (por medio de un sistema fiscal fuerte y progresivo), y colaboración de los agentes sociales para el logro de la paz social. La filosofía de los Pactos de la Moncloa también se proyectaría sobre la Constitución quedando fijado el modelo de economía social de mercado y el reconocimiento explícito del rol fundamental de las asociaciones empresariales y sindicales. El estado incrementaría su intervención en la provisión de "bienestar" y reduciría su intromisión en las relaciones laborales adjudicando espacios a las organizaciones más poderosas entre los empresarios (CEOE) y entre los trabajadores (CCOO y UGT).

Los Pactos de la Moncloa, la Constitución de 1978, el Acuerdo Marco Interconfederal (AMI) firmado por la CEOE y la UGT en enero de 1980, la Ley del Estatuto de los Trabajadores (aprobada en el parlamento en marzo de 1980 con los votos de UCDy el PSOE) y la Ley Básica de Empleo (octubre de 1980) irían dando cuerpo a una institucionalización y centralización de la negociación colectiva y al nuevo marco de relaciones laborales. Para la comprensión de este proceso que se viene conociendo como de concertación, es preciso tener en cuenta que no todas las organizaciones de intereses de clase parten con el mismo poder de negociación. Si bien es cierto que las organizaciones patronales durante el franquismo no intervenían directamente en el Estado, en una economía de mercado, el grupo social de quien depende la inversión es el empresariado lo que le sitúa siempre en una posición de ventaja tanto respecto al Estado (presión sobre los gobiernos) como a las organizaciones de los trabajadores. Y más cuando los beneficios empresariales se presentan como intereses nacionales.

La consolidación de los sindicatos se produce en este marco de acuerdos globales y de negociación política de los límites de la democracia. Las organizaciones sindicales se vieron abocadas a defender tanto los intereses de sus representados en medio de una brutal crisis económica, como los suyos propiamente dichos (reconocimiento político-institucional) a fin de reforzar su poder de interlocución. La estructuración de todo este proceso condujo a una implicación directa en las políticas para la salida de la crisis (asunción de la moderación salarial -Pactos de la Moncloa- y pérdida neta de poder adquisitivo:

ANE, 1982) produciendo cierto desencanto de las bases simultáneo a un reconocimiento de su papel en la consolidación de la democracia. El resultado sería un complejo pacto social constituyente, altamente asimétrico en términos de poder negociador, en el que los sindicatos se consolidaron institucionalmente a cambio de una posición subordinada en la configuración del nuevo marco de relaciones laborales.

Las piezas más significativas de las relaciones laborales durante este período son el Estatuto de los Trabajadores y la Ley Básica de Empleo. Se otorgaba primacía teórica a la contratación indefinida pero se daba paso a la contratación eventual, primero con carácter excepcional, luego, ampliando las modalidades de contratación temporal, hasta ser la forma de contratación ordinaria. Respecto a la extinción del contrato de trabajo, la ley de Relaciones laborales de 1975 comportó un importante avance en cuanto a los derechos sociales de los trabajadores al imponer la readmisión obligatoria en los supuestos en los que el despido fuera declarado nulo o improcedente. Pero las presiones patronales en este punto eliminaron muy pronto este aspecto eliminando la readmisión obligatoria y reduciendo las indemnizaciones. En pocos años se fue pasando de un sistema fuertemente restringido para el despido, a una progresiva liberalización del mismo. Se facilitó el despido para el empresario y se redujeron sensiblemente las indemnizaciones, como indica el masivo recurso a esta vía durante la crisis de los setenta y los primeros pasos de la reconversión. Por el contrario, la intervención del estado en materia de huelga respondió a la necesidad de que los poderes públicos controlaran una conflictividad social desbordada centrando su actuación sobre la regulación de los servicios mínimos.

Como resultados de la política social de los gobiernos de UCD se pueden señalar los siguientes: en primer lugar fomentará y favorecerá la política de despido de excedentes laborales que será la mayor inversión empresarial entre 1977- 81, llegándose a 1982 a tasas de paro del 16, 2 %. En segundo lugar, se socializarán importantes pérdidas del sector privado y entre ellas la reestructuración de la banca privada. en tercer lugar se profundizará en la reducción de los salarios nominales y a partir de 1981 de los salarios reales. En cuarto lugar, la Ley Básica de empleo aplicará fuertes criterios restrictivos para el acceso a las pensiones de desempleo de tal suerte que si en 1980 la tasa de cobertura era del 41, 8 % en 1982 será del 29, 3 % y su máxima caída en 1983 con el 19, 9 hasta que la reforma de 1984 de la LBE modifique esta situación. En quinto lugar, la política de crecimiento del gasto social alcanzará su cenit en el ritmo de crecimiento sobre el PIB en 1981- 82. Por último, bajo los efectos del intento de golpe de estado de 1981 y el continuo incremento del paro, el ANE (independientemente de ciertos aspectos positivos) ratificará un proceso de hecho para el porvenir inmediato como es la reducción de salarios reales y la diversificación de fórmulas de empleo precario (G. Rodríguez Cabrero, 1983, p. 190).

c) LA MERCANTILIZACIÓN DURANTE LOS GOBIERNOS SOCIALISTAS: LA DESREGULACIÓN COMO PROCESO DE REMERCANTILIZACIÓN DEL ESTADO DE BIENESTAR

Los gobiernos socialistas han seguido los grandes trazos de la política mercantilizadora instaurados en el período anterior, aunque incrementando la desvalorización de la fuerza de trabajo y la consecuente transferencia de recursos económicos (y políticos) hacia el capital. Durante este período, más de una década, se han combinado políticas coyunturales y reformas estructurales que han combinado políticas coyunturales y reformas estructurales que han modificado las condiciones de acumulación. La primera legislatura estuvo marcada por una importante socialización de pérdidas del sector privado derivados de la reconversión industrial y de la reestructuración bancaria, y por una creciente internalización de la economía. Aumentó la economía sumergida y la tasa de paro, mientras se reducía la cobertura del desempleo y los salarios reales caían respecto a su participación en la renta nacional a niveles de los primeros años setenta. Por otro lado, la identificación por parte de la izquierda durante el franquismo de democracia con integración europea, apresuró la entrada "de" la CEE y se valoró como una consolidación de la democracia y un triunfo del PSOE: (no así parte de sus contrapartidas, pues el postergado referéndum sobre la OTAN tuvo un alto coste político para el gobierno). En cualquier caso, la apertura al exterior iba a suponer un reto para el capitalismo español, al desaparecer una buena parte del proteccionismo que había caracterizado su desarrollo, y una reubicación de la economía española en la división internacional del trabajo.

El modelo de mercantilización que ha venido asentando la gestión socialista del Estado está inspirada en el principio de que el beneficio es la clave de la recuperación económica, madre de todos los corderos. El beneficio genera inversión, y ésta empleo. Pero la inversión depende del beneficio, y éste, entre otras cosas, de los costes salariales. Por ese camino los empresarios sustituyen al Estado en la provisión de bienestar, y transmiten su hegemonía cultural y política al identificar el proceso de acumulación con los intereses de toda la población. Se construye una dicotomía público/democracia-privado/empresarial, una parte regida por el derecho y la otra por los beneficios. El encogimiento de la esfera regulada y el crecimiento de la esfera discrecional mediante un reforzamiento de los mecanismos de mercado, es la clave de las reformas estructurales del sector público y del mercado de trabajo.

En este proceso, los sindicatos arrastran las consecuencias de su institucionalización como interlocutores legítimos de los trabajadores. La lógica de la mercantilización les conduce a una situación en la que la defensa de los salarios y las condiciones de trabajo se contradice con la recuperación económica. De ese modo se les culpabiliza de la crisis, se les acusa de defender sólo a los trabajadores fijos y se les equipara a una colegio profesional. Paralelamente, también se refuerza el poder del empresario en el interior de la empresa. Al conformarse las relaciones laborales en torno a los beneficios como eje de la relaciones laborales en torno a los beneficios como eje de la recuperación, cualquier participación de los sindicatos en el control de la actividad

económica, por legítimo y democrático que sea, obstaculiza el funcionamiento de la empresa. Desde esta perspectiva, democracia y economía de mercado se hacen incompatibles.

Esta argumentación de la necesidad de reducir el poder de los sindicatos, se traduce tanto en el incumplimiento de aspectos muy importantes de los acuerdos por parte de los empresarios y el Estado, como en cambios legislativos en la regulación del mercado de trabajo. A consecuencia de ello los sindicatos (especialmente UGT irán haciendo una valoración negativa de los pactos, lo que conducirá a una ruptura de la pseudoconcertación, al quedar clara su instrumentalización para modificar las pautas distributivas a favor del capital y legitimar la política gubernamental. Respecto a la reforma del mercado de trabajo se ha insistido en el desarrollo regresivo de las directrices del Estatuto de los Trabajadores y de la Ley Básica de Empleo. La intervención del Estado ha consistido en un creciente inhibicionismo administrativo, trastocando el garantismo colectivo por el pacto privado. La desregulación del contrato laboral ha sido simultánea a la reducción de derechos que hasta ahora se consideraban mínimos, como el principio de estabilidad en el empleo. Se ha pasado de un modelo de relaciones laborales en el que predominaba la contratación fija, a otro caracterizado por la contratación eventual, lo que permite legalizar parte del trabajo sumergido y abaratar los costes de las nuevas incorporaciones.

El efecto más importante de los cambios normativos ha sido la reducción del precio de la fuerza de trabajo a corto y largo plazo. La población ocupada con contratos eventuales, no sólo recibe menor salario y es fácilmente despedible, sino que los contratos eventuales también reducen el poder negociador de los trabajadores al dificultar la acción sindical. Pues la extensa variedad de fórmulas de contratación no afecta a toda la población ocupada del mismo modo. Al formarse distintos grupos laborales según las condiciones contractuales, se produce una fuerte segmentación de la clase obrera que, junto a la preeminencia de valores individualistas, debilitan los sentimientos de solidaridad y, por tanto, la viabilidad de respuestas colectivas.

La estrategia mercantilizadora de la política social socialista también se ha llevado a cabo por medio del sector público. El conjunto de las actuaciones ha conducido a una transferencia de rentas del trabajo a las del capital y a un endurecimiento de las condiciones de vida de la población no asalariada. El manejo político de los presupuestos, y especialmente sus aspectos financieros, han sido una vía para alterar los parámetros distributivos haciéndolos más regresivos. Los ingresos fiscales se obtienen en más de las tres cuartas partes de las rentas del trabajo a través del IRPF. Pues las rentas empresariales, de profesionales y autónomos son difíciles de controlar y es donde realmente se produce el fraude. Si además se tiene en cuenta las numerosas desgravaciones por inversión (vivienda, planes de jubilación, deuda pública...) lo que se produce es una disminución de la progresividad en las rentas altas. Por otro lado, la inflación castiga fiscalmente más a las rentas más bajas con lo que el sistema en su conjunto tiende a hacerse más regresivo.

La característica principal del gasto social ha sido la congelación de su participación en el PIB hasta 1988 y un ligero aumento posterior. La tendencia expansiva iniciada con la transición se quebró así que cumplió las principales funciones de legitimación del cambio político y daba salida a una parte del conflicto social. El estancamiento del gasto social y la reducción de los derechos para acceder a una pensión o cobrar el paro, han reforzado la presión mercantilizadora y los efectos disciplinarios del mercado de trabajo. La limitación del gasto social se ha combinado con una demagógica universalización de muchas prestaciones. Pues al aumentar el número de beneficiarios sin aumentar los recursos, el resultado ha sido una reducción neta de las prestaciones y de la calidad de los servicios.

En la empresa pública se ha adoptado una estrategia de rentabilidad y privatización de toda clase de actividad susceptible de generar beneficio. Esta ampliación de espacios económicos para el sector privado proporciona nuevas oportunidades de negocio y tiende a producir un incremento de los costes para los ciudadanos que los pueden pagar (educación, sanidad...).

La principal consecuencia de la política social de los gobiernos del PSOE ha sido una desvalorización de la fuerza de trabajo. Se han transferido rentas del trabajo hacia el capital y se han establecido nuevas condiciones de acumulación modificando el marco de relaciones laborales y reduciendo otros costes de reproducción de la fuerza de trabajo. El eje de esa política ha sido una desregulación de los ámbitos en los que el Estado establecía los límites del uso de la fuerza de trabajo. El encogimiento regulativo de la intervención del Estado y la limitación y/o reducción de los niveles de protección mínima ayudan a conformar comportamientos individualistas y refuerzan las desigualdades.

BIBLIOGRAFÍA

ALBARRACÍN, J. [et alt.]. *La larga noche neoliberal. Políticas económicas de los 80*. Barcelona-Madrid: Icària-Instituto Sindical de Estudios, 1993.

ESPING-ANDERSEN, Costa (1990). *Los tres mundos del Estado del Bienestar*. València: Ediciones Alfons el Magnànim, 1990.

ETXEZARRETA, Miren. [Coord.]. (1991). *La reestructuración del capitalismo en España, 1070-1990*. Madrid-Barcelona: Fuhem-Icària, 1991.

GIDDENS, Anthony. (1983). *La estructura de clases en las sociedades avanzadas*. Madrid: Alianza, 1983.

GONZÁLEZ CALVET, J. i altres (1990). [et alt.]. *Sindicalisme i canvi social a Espanya, 1976-1988. Vol. II. Els contextos de l'acció sindical*. Barcelona: Publicacions de la Fundació Jaume Rofill/Fundació Volkswagen.

GOUGH, Ian. (1982). *Economía política del Estado del bienestar*. Madrid: Blume, 1982.

MIGUELEZ, F; PRIETO, C. Dir. coord. (1991). [Dir, Coord]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI, 1991.

MUÑOZ DE BUSTILLO, Rafael. [Comp]. (1989). *Crisis y futuro del estado de bienestar*. Madrid: Alianza, 1989.

OFFE, Claus. (1988). *Contradicciones en el Estado del Bienestar*. Madrid: Alianza, 1988.

OFFE, Claus (1992). *La sociedad del trabajo. Problemas estructurales y perspectivas de futuro*. Madrid: alianza, 1992.

POLANY, Karl. (1989). *La gran transformación. Crítica del liberalismo económico*. Madrid: La Piqueta, 1989.

ROCA JUSMET, Jordi. (1991). *Pacte social i política de rendes*. Vic: Eumo, 1991.

RODRIGUEZ CABRERO, Gregorio. (1989). «Política social en España: realidades y tendencias».

En: MUÑOZ DE BUSTILLO, 1989, p. 183-203. *Crisis y futuro del estado de bienestar*.

EL SISTEMA PÚBLIC DE BENESTAR A L'ESTAT ESPANYOL: UNA APROXIMACIÓ DES DE L'ANÀLISI DE L'OPINIÓ PÚBLICA

Jordi Sánchez i Picanyol

1. ACTITUDS DAVANT LA INTERVENCIÓ DE L'ESTAT: POLÍTIQUES SOCIALS I DESPESA PÚBLICA

Quan ens disposem a analitzar les actituds dels ciutadans espanyols davant l'Estat del benestar¹ hi ha unes primeres dades que malgrat la seva aparença simple no podem obviar. Els resultats que trobem en ells ens han de permetre ubicar amb claredat el desenvolupament posterior d'aquest estudi.

Un primera lectura dels resultats de les enquestes² ens indiquen que el recolzament de l'opinió pública a allò que podríem denominar funcions primàries de l'Estat del benestar és majoritari. Dos de cada tres persones creuen que el govern té l'obligació de garantir el benestar de tots i cadascun dels ciutadans. Sense entrar en altres consideracions -que posteriorment analitzarem- i amb les dades d'opinió pública sobre la taula no es pot parlar d'una deslegitimació ciutadana del nucli de protecció social que ofereix l'Estat del benestar espanyol. Només el 18% s'oposa obertament als valors més sòlids de l'Estat del benestar

1. La impossibilitat de disposar d'estudis que formulin en els seus qüestionaris una pregunta explícita en aquest sentit obliga a utilitzar vies d'aproximació a través d'altres preguntes. Aquest fet ens obliga a una interpretació relativament senzilla i a través de la qual ens aproximem al nostre objecte d'estudi. Una possible alternativa és la construcció d'un índex. Aquesta possibilitat la reservem per a fases posteriors de l'estudi.

2. Per a la realització d'aquest article hem utilitzat els estudis del Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS) que es corresponen al número 1465 de juny de 1985, i al 1701, d'octubre de 1987. Puntualment també hem utilitzat l'estudi 1674 de juny de 1987 -i que en les taules es correspon amb les dades sota el títol de 1987- i l'estudi 2017 de juliol de 1992.

en considerar que els ciutadans són els únics responsables del seu benestar.³

Hi ha però, una segona i important característica que matisa puntualment l'afirmació anterior: en una anàlisi dinàmica s'observa un evolució decreixent en el recolzament als principis de l'Estat del benestar. Així, podem observar que en set anys (de 1985 a 1992) el percentatge d'aquells que creuen que el govern és el responsable del benestar dels ciutadans ha decrescut uns 10 punts. Aquesta observació no ens permet, però, afirmar que els sectors reduccionistes ni menys encara els partidaris de l'Estat de mínim, als quals denominarem minimitzadors, trobin un recolzament creixent. No es pot parlar de l'existència d'una relació entre la pèrdua de recolzament social cap als valors de l'Estat del benestar i l'augment dels partidaris de l'Estat mínim ni tan sols dels reduccionistes. L'estabilitat d'aquests sectors contraris al creixement de l'Estat del benestar s'observa en la TAULA I i la seva baixa incidència queda reflectida en els valors de la TAULA II.

Una anàlisi utilitzada sovint per a detectar el recolzament a l'Estat del benestar és l'estudi de les actituds davant la despesa pública.⁴ Aquesta anàlisi parteix del concepte que l'Estat del

3. En l'estat liberal aquest era un objectiu propi -quan no exclusiu- de la societat. L'Estat era indiferent en la defensa i promoció del benestar dels seus ciutadans. La incorporació a l'esfera pública dels objectius de procura assistencial, en la terminologia de Forsthoff, trenca amb l'antic estat liberal on tota preocupació residia en protegir els individus de l'estat i no en protegir a aquests des de l'estat (Garcia-Pelayo, 1977, p. 27).

4. Per conèixer alguns d'aquests estudis es pot veure entre d'altres, Smith (1987), Papadakis (1992).

TAULA I
RESPONSABILITATS SOBRE EL BENESTAR

	1985	1987	1992
El Govern és responsable del benestar de tots els ciutadans i té l'obligació d'ajudar-los.	67,7	67	58,2
Els ciutadans són els autèntics responsables del seu propi benestar i tenen l'obligació de fer-se valer per ells mateixos.	17,6	18	17,8
NS/NC	14,7	15	24,1
1987			
La satisfacció de les necessitats bàsiques de tots els ciutadans és:			
Un deure que l'Estat ha de garantir		74,3	
Una responsabilitat única de cadascú		14,3	
NS/NC		08,8	

TAULA II
CONFIANÇA EN LA INTERVENCIÓ DE L'ESTAT PER
ASSEGURAR BENESTAR

Està més aviat d'acord o més aviat en desacord amb les següents afirmacions?

1) La intervenció de l'Estat en la vida socio-econòmica és l'única manera possible de reduir les desigualtats socials que existeixen avui

Més aviat d'acord	52
Més aviat en desacord	15
NS/NC	33

2) L'Estat hauria d'intervenir el menys possible en la societat i deixar que la iniciativa privada es responsabilitzi de les necessitats dels ciutadans

Més aviat d'acord	19
Més aviat en desacord	47
NS/NC	34

benestar és "mesurable en funció de la distribució de les xifres del pressupost destinades als serveis socials.⁵ Si és així podrem acceptar que les actituds davant la despesa pública en les diverses àrees d'intervenció governamental pot ser un bon instrument per a conèixer el recolzament. El resultat, però, no és tan clar com pot semblar a primera vista. La utilització de la variable "despesa pública desitjada en les diferents àrees" comporta alguns problemes. En primer lloc, i encara que sembli evident, no totes les àrees d'intervenció governamental pertanyen a l'àmbit de l'Estat del benestar.⁶ Per això és necessari, abans que res, analitzar com es distribueixen els recolzaments entre aquelles àrees pròpies de l'Estat del benestar d'aquelles que no ho són.

TAULA III
NIVELLS DE DESPESA EN DIVERSES POLÍTIQUES

1) Dels serveis públics següents, en quins creus que l'Estat gasta massa, el correcte o massa poc?

	massa	correcte	massa poc	NS/NC
Ensenyament	2,7	26,6	51,8	18,1
Obres Públiques	6,7	36,4	32,4	21,1
Seguretat Social	15,3	23,1	41	19
Defensa	48,4	20,7	5,4	24
Sanitat	8,4	25,3	45,5	19,6
Vivenda	4,1	25,6	45,3	23,6

2) En cas que l'Estat hagués de reduir la despesa pública, en quin dels següents serveis estaria vostè a favor o en contra de la seva reducció?

	a favor	en contra	NS/NC
Ensenyament	4,2	78,6	16,2
Obres Públiques	22	52	24,3
Seguretat Social	13,3	68,6	16,7

5. (García-Pelayo, 1977, p. 14).

6. El nucli de les polítiques de l'Estat del benestar és un aspecte discutit i discutible. L'Ensenyament és particularment motiu de debat. Per alguns autors aquesta àrea d'intervenció no pertany a les polítiques de l'Estat del benestar. L'argument sosté que l'ensenyament no es pot considerar com un estri útil per a reduir la inseguretat de les contingències socials i tampoc com una política redistributiva (Briggs, 1961). En altres visions més àmplies del concepte s'incorpora l'ensenyament en la mesura que aquest és comprès com a mecanisme que permet l'adquisició d'elements per a obtenir un nivell de vida millor. En el nostre estudi adoptarem aquesta última concepció i incorporarem l'ensenyament al nucli considerat com el propi de les polítiques de benestar. Cal destacar que aquesta divisió metodològica també es produeix entre els organismes encarregats de recollir i difondre dades socio-econòmiques de diversos països. La més destacable és la metodologia SEEPROS que no inclou l'educació com a integrant del paquet de protecció social.

Defensa	58,2	18,7	21,7
Sanitat	6,3	75,2	16,9
Vivenda	7,6	65	21,3

3) En quins dels següents serveis l'Estat hauria de gastar més i en quins menys?

1987	Gastar més	Gastar menys	Diferència
Ensenyament	39,5	2,3	37,2
Carreteres	2,6	16,3	-9,7
Seguretat Ciutadana	11,9	8,1	3,8
Defensa	1,5	59,6	-58,1
Salut	29,6	1,4	28,2
Pensions	21,7	2,4	19,3
Ocupació	52,3	1,6	50,7
Cap	0,7	12,4	-11,7

Dels resultats de la Taula III podem concloure amb la imatge d'una ciutadania que vol més despesa en tots els serveis amb l'única excepció feta de la política de defensa. Amb aquests i els anteriors resultats sembla massa evident que la utilització d'aquesta variable ofereix alguna dificultat per a mesurar el recolzament a l'Estat del benestar. Aquests resultats ens serveixen per a manifestar els nostres dubtes sobre la bondat d'aquesta variable per estudiar l'Estat del benestar.

Podem creure que aquesta àmplia resposta favorable a l'increment de la despesa pública en quasi bé totes les àrees d'intervenció del govern pot ser atribuïble a la manca de percepció de cost directe que aquest suport comporta. Per dir-ho amb altres paraules no és necessari cap tipus de coratge especial per a donar recolzament a un augment de la despesa en sanitat o ensenyament. Cal, doncs, prendre amb certa precaució l'afirmació de l'existència d'un recolzament incondicional a l'Estat del benestar com a conseqüència de l'observació d'un suport a l'augment de les despeses en les polítiques socials. Com encertadament apunta Keane (1992, p. 25) hi ha poques proves que posin de manifest que com a conseqüència de l'Estat del benestar s'hagin produït peticions populars per a disminuir despeses en sanitat, educació i seguretat social. La qüestió no està en els serveis que l'Estat fa, ja que tot ciutadà espera servir-se d'ells. Més aviat podríem buscar possibles rebuigs per altres qüestions. Per un costat, conseqüències fiscals que l'augment de despeses d'aquestes polítiques comporta i, per un altre, diversos aspectes de gestió que aquests serveis comporten. En aquest sentit pot ser oportú recuperar alguns dels aspectes recollits en la Taula IV.

Hi ha una percepció bastant generalitzada que el govern no administra eficaçment els recursos públics que provenen dels impostos. En segon lloc, existeix la

sensació que allò rebut per cada ciutadà és menor que allò pagat per aquest a través dels impostos (TAULA V).

TAULA IV
ACTITUDS DAVANT ELS IMPOSTOS I LA GESTIÓ DEL GOVERN
(ESTUDI 1645 DE 1985)

Creu que els impostos que paguem són...

	PSOE	OPOSICIÓ
molts	49,6	75,9
regulars	46	21
pocs	4,4	2,6

Valorant el que rep de l'Estat en sanitat, educació, creu que és més, menys o igual que el que vostè paga en impostos?

	PSOE	OPOSICIÓ
més	19	8,6
igual	32,5	20,6
menys	48,6	70,9

Creu que es cobren amb justícia, és a dir, paguen els que més tenen?

	PSOE	OPOSICIÓ
SI	28,9	13,8
NO	71,1	86,2

Creu que el govern malgasta gran part, una part o una mica del diner que paguen en impostos?

	PSOE	OPOSICIÓ
gran part	20,5	46,1
una part	50,6	40,1
una mica	28,9	13,8

TAULA V
PERCEPCIÓ DEL NIVELL DE SERVEIS REBUTS (ESTUDI 1674 DE 1987)

Comparant amb d'altres països d'Europa, creu que els serveis educació, sanitat, seguretat social...) són...

més	2,3
iguals	15,3
menys	54,4
NS/NC	28,7

Creu que el que vostè rep de l'Estat en relació amb el que paga d'impostos és...

més	8,8
iguals	18,6
menys	54,4
NS/NC	21,3

És en qüestions de fiscalitat on possiblement podem trobar una orientació sobre la dimensió real de l'esquerda que l'acceptació de l'Estat del benestar té.⁷

Analitzant les actituds davant el possible increment de la pressió fiscal trobem una variable que ens pot ser de força utilitat. La formulació d'aquesta requereix del ciutadà una elecció entre l'increment dels serveis de benestar amb el corresponent augment de la pressió fiscal o la retallada dels impostos amb una disminució de serveis. Els resultats (TAULA VI) ens dibuixen un escenari incert per a treure'n clares conclusions.

TAULA VI
ELECCIÓ ENTRE DESPESA I IMPOSTOS

Com vostè sap, l'Estat gasta més d'allò que ingressa. Quina de les tres possibles solucions li sembla més encertada?

	1985	1987
Augmentar els ingressos de l'Estat augmentant els impostos	13,3	14
Reduir la despesa disminuint serveis públics com la sanitat, l'ensenyament, les obres públiques	13,7	11

7. Hi ha diversos estudis relacionats amb aquesta qüestió: Beck and Dye (1982), Modigliani (1987), Welch (1985), Hadenius (1985).

Reduir una mica aquests serveis i augmentar una mica els impostos	21,1	18
NS/NC	51,9	57

Una primera observació és el fet que el valor de la variable que agrupa més individus és aquell que representa els que no tenen cap opinió. Més del 50 % dels enquestats no es posiciona davant les solucions apuntades per resoldre el dèficit públic.⁸ La resta queda fraccionat en dos grups. El primer, que és el que rep menys suport, defensa una major pressió fiscal. L'altre, que podem caracteritzar com aquell que l'integren els partidaris de la reducció de l'Estat del benestar, es troba subdividit en dos nous grups. El primer es pot associar al nucli dels minimalistes durs. Aquests, defensen sense més la retallada pressupostària en polítiques de benestar. El segon grup matisa una lleugera reducció de les despeses amb un suau increment de la pressió fiscal.

En tots aquests resultats es projecta l'ombra de la paradoxa *more for less*⁹. Segons aquesta, l'actitud que es manifesta de manera majoritària entre la ciutadania és aquella que defensa més prestacions, de més qualitat i amb menys càrrega fiscal. Aquesta actitud és més evident si les qüestions referides a la valoració del nivell de despesa pública i l'actitud davant la fiscalitat es fan per separat. Quan les dues variables es presenten de manera simultània ens trobem davant un increment significatiu del valor NS/NC (TAULA VI).

2. IDEOLOGIA, ESTRATIFICACIÓ SOCIAL I ESTAT DEL BENESTAR

Ens endinsarem, en aquest segon punt, a l'anàlisi de les actituds davant l'Estat del benestar des d'algunes de les variables socioeconòmiques i polítiques.

Les dades d'opinió que disposem en la TAULA VII ens mostren amb una certa claredat com la variable ideològica -mesurada a partir de l'autoubicació en l'escala esquerra/dreta- ens ajuda a explicar les diferents valoracions davant els principis redistribuïts propis de l'Estat del benestar d'aquells que es corresponen amb els principis liberals.

8. No hem d'oblidar que a l'Estat espanyol els percentatges NS/NC sempre representen quotes superiors als existents en enquestes realitzades en països de l'entorn.

9. Welch (1985).

TAULA VII
ACTITUDS CAP A LA INTERVENCIÓ DE L'ESTAT SEGONS
AUTOUBICACIÓ ESQUERRA-DRETA

L'Estat ha de garantir les necessitats bàsiques dels ciutadans o bé són aquests els únics responsables de les seves necessitats

	més esquerra	1987					més dreta
		1-2	3-4	5-6	7-8	9-10	
ESTAT		81	79	75	71	65	
INDIVIDU		10	14	17	19	22	
NS/NC		9	8	8	10	14	

Les persones que s'identifiquen amb les posicions de l'esquerra són les que amb més força avantposen el paper de l'Estat com a garantia de la redistribució enfront de l'individu, en una relació de 8 a 1. En les opcions de dretes, tot i mantenir com a opció majoritària la prioritat de l'Estat en les tasques del benestar individual, guanyen presència els partidaris de la responsabilitat de l'individu, establint-se una relació de 6 a 2.

Si ara centrem la nostra atenció en les actituds davant la despesa pública analitzada a partir de la variable ideològica podem veure com també es produeix una influència. Així, els partidaris que la despesa sanitària no s'incrementi augmenten conforme ens desplacem des de les posicions més esquerranes a les més dretanes. Contràriament aquells que creuen que la despesa sanitària és insuficient i defensen majors assignacions econòmiques troben el seu punt ascendent segons ens desplacem cap a les actituds situades més a l'esquerra (TAULA VIII).

TAULA VIII
PERCEPCIÓ DEL NIVELL DE DESPESA EN ENSENYAMENT I
SANITAT A TRAVÉS DEL CONTINUUM ESQUERRA-DRETA

Quin creu que és el nivell de despesa de l'Estat en els següents serveis?

	més esquerra	1987					més dreta
		1-2	3-4	5-6	7-8	9-10	
ENSENYAMENT							
massa		5	2,3	3,4	2,8	-	
adequat		27,0	29,4	30,5	28	28,6	
massa poc		59	56,6	53,3	58,3	61,9	
NS/NC		9	11,7	12,8	10,9	9,5	

massa	4	9,5	7,1	24,2	19
adequat	23	29,7	27,1	26,5	42,9
massa poc	64	48	50,2	35,1	23,8
NS/NC	9	12,8	15,6	14,2	14,3

Una major identificació ideològica amb la dreta és sinònim de predomini de les postures reduccionistes. Contràriament, una major identificació ideològica amb l'esquerra es correspon amb una actitud expansionista cap a la intervenció de l'Estat.

Una de les crítiques que amb més força s'han realitzat a l'Estat del benestar és que en molts casos les seves prestacions no es corresponien amb la mateixa proporció i intensitat que els esforços fiscals realitzats pels ciutadans. De fet alguns autors (Botella, 1991) han ubicat la percepció d'aquesta relació desigual entre allò pagat i allò rebut com un dels motius que ens ajuden a explicar en alguns països els moviments de la revolta fiscal (*tax revolt*).¹⁰ Sense cap mena de dubtes aquesta és una de les expressions més clares de descontentament que trobem contra l'Estat del benestar. Possiblement, però, no és l'única i potser tampoc la més important. Aquesta qüestió la podem relacionar amb el que alguns treballs recents sobre l'Estat del benestar i les seves possibilitats han posat en evidència (Pierson, 1991). Segons conclou algun d'aquests estudis la intensitat del recolzament a una política social concreta variarà en funció que les conseqüències de la mateixa sigui més o menys explícita per l'individu. Una conclusió ràpida que es desprèn d'aquesta actitud és que aquelles àrees que podem definir com a provisió de les minories rebran un recolzament menor del conjunt de la societat. En aquesta lògica només els més directament beneficiats en una política recolzaran l'increment de despesa en la mateixa. És a dir, quan els beneficiaris de les polítiques en qüestió no incideixen directament sobre la persona interessada, la seva actitud positiva cap a la política en qüestió decreix significativament.

TAULA IX
SUPPORT A L'INCREMENT DE DESPESA EN FUNCIÓ DE
LES EXPECTATIVES DE BENEFICIS INDIVIDUALS

En quins dels següents serveis públics creu que l'Estat hauria de gastar més diners?

	1987	
edat	educació	pensions
18-25	46,8	13,5
26-45	46,2	17,9

10. Entre d'altres vegeu Musgrave (1979), Lowery and Sigelman (1981), Sears and Citrin (1982).

46-65	34,5	28,6
65 i més	24,1	29,5

En el nostre estudi aquesta situació es posa en evidència en la TAULA IX. En aquesta taula podem analitzar com varia el recolzament a l'increment de la despesa en educació i pensions a través dels diversos grups d'edat. El resultat obtingut ens ofereix un model perfecte de com les expectatives de benefici personal en una determinada política condiciona una actitud més o menys favorable a l'increment de la despesa. En les franges d'edat més joves, és a dir, quan més proper s'està per rebre els beneficis directes en educació -ja sigui directament o a través dels fills- més recolzament trobem per l'augment de la despesa en l'àmbit de l'educació. A major edat -és a dir, quan les pensions més poden beneficiar-nos- més favorable és l'actitud per augmentar la despesa en aquest tipus de transferències.

Aquesta actitud (TAULA IX) ha de ser considerada com una de les qüestions rellevants en el debat sobre el futur de l'Estat del benestar. En confirmar-se la generalització d'aquest fenomen -definit com d'expectatives de benefici- hom no hauria de descartar en els temps propers una fragmentació del recolzament a l'Estat del benestar en dos grups clarament identificables: aquells que s'agruparien per l'interès en els serveis de benestar universals -pensions, sanitat, educació- i els que podríem identificar com a possibles beneficiaris de serveis específics per a segments de la població més necessitats -vivenda, desocupació, beneficis per transferències diverses...-. Sense anar més lluny aquesta segmentació pot provocar que els sectors socials majoritaris -identificables amb una classe mitja- pressionin per acabar amb bona part de les prestacions públiques cap a les minories més necessitades. El fet que l'Estat s'està mostrant incapaç de mantenir tots els àmbits socials que en l'actualitat desenvolupa sense augmentar la pressió fiscal, pot portar a una accentuació de les actituds que es corresponguin a les definides com expectatives de benefici.

Per un altre costat, cal observar també la possibilitat que aquestes actituds arribin a erosionar, fins i tot, el recolzament de les prestacions universals. La por que l'Estat no pugui assumir les transferències, per exemple en pensions, dels actuals contribuents, pot accelerar la recerca d'una situació més "segura" a través del mercat. Aleshores la pregunta que ens podem fer és fins a quin punt l'actitud de l'opinió pública cap a les prestacions universals -finançades, com a mínim parcialment, amb la contribució obligatòria a la seguretat social- no canviarà i apareixerà una més gran oposició en aquells sectors que realitzen una doble "previsió pel futur" (voluntàriament en el sector privat i obligatòriament en el públic)?

Una altra de les crítiques que des dels sectors neoliberals s'han llançat contra l'Estat del benestar és aquella que diposita els arguments en la ineficàcia,

ineficiència i perversitat que algunes polítiques socials provoquen.¹¹ Un dels principals arguments és que l'Estat del benestar no ha servit per acabar amb la pobresa. Segons aquestes crítiques la perversitat es materialitza en què els principals destinataris dels serveis de l'Estat del benestar no són els més necessitats sinó els que han assolit un nivell d'ingressos mitjans. Aquesta crítica, que no deixa de ser matisadament certa, té també un reflex directe en el recolzament que els ciutadans donen a les diverses polítiques socials. Així, quan analitzem sota control de la variable ingressos mensuals o nivell d'estudis¹² els serveis dels quals l'Estat hauria d'invertir més recursos (TAULA X) ens trobem davant una interessant distribució de les freqüències. Els valors inferiors de les variables ingressos o nivell d'estudis s'associen a una menor intensitat en el recolzament a un increment de despesa en prestacions universals com sanitat o educació.¹³

TAULA X
POLÍTIQUES SOCIALS A TRAVÉS DE LES VARIABLES
D'ESTRATIFICACIÓ

En quins del següents serveis l'Estat s'hauria de gastar més divers?

	1987		
Ingressos mensuals	Educació	Salut	Pensions
< 50.000	29,1	27,6	35,7
50.001- 100.000	41,5	33,3	21,5
100.001- 150.000	52,6	35,6	17,6
150.001- 200.000	57	38,5	17,8
200.000 i <	56,9	41	19,4

11. Algunes referències les podem trobar en Minc (1989) y Emmott (1993).

12. Aquestes dues variables són habitualment utilitzades per a realitzar una aproximació a l'estratificació social.

13. L'estudi comparatiu de Coughlin (1980) posa de manifest que als Estats Units, Regne Unit, Suècia, Canadà i l'antiga RFA, el recolzament a majors despeses en polítiques socials és inversament proporcional al nivell d'estudis o d'ingressos. És, doncs, evident la particularitat del cas espanyol.

nivell d'estudis

ni primaris	27,8	28,4	34,8
primaris	37,4	31,4	22,8
FP o batxillerat elemental	47,1	32,3	16,5
batxillerat superior	55,2	32	12,6
grau mitjà o universitat	57,7	37,7	16,8

No succeeix el mateix amb la distribució del recolzament de les pensions. En aquesta ocasió la relació és inversament proporcional: el nivell social més baix es correspon amb un recolzament més intens a l'increment de les pensions mentre que un increment del nivell social va acompanyat d'una menor intensitat en el recolzament a l'augment de les pensions. Davant la impossibilitat de disposar d'alguna dada que ens indiqui el nivell de contractació d'assegurances privades de pensions i, per tant, la impossibilitat de conèixer la distribució d'aquesta entre els valors de les variables escollides, com d'estratificació social (ingressos i estudis), no podem realitzar grans afirmacions. En qualsevol cas, però, la hipòtesi anteriorment esmentada pot anar prenent cos.

Un altre element que cal destacar en aquest apartat el trobem en les actituds davant els impostos. En un sistema fiscal on els impostos tendeixen a ser progressius, és a dir, aquell que més té més paga, seria lògic pensar que aquells sectors amb menys ingressos són els menys crítics amb el sistema impositiu. Doncs bé, si analitzem les dades de la Taula XI i acceptem com a principi que a un major nivell d'estudis es correspon un major nivell d'ingressos, hem de concloure que el resultat esperat es produeix a la inversa. Com més grau de formació, i cal esperar que com més ingressos, l'actitud davant els impostos és menys crítica. A menor formació educativa, i per tant cal esperar que com menys ingressos, l'actitud crítica creix. Podríem parlar de possibles actituds sociotròpiques¹⁴ per part d'aquells sectors que disposen d'una posició social més elevada. Però també es podria contemplar altres possibilitats sobre les quals prosseguir les investigacions.

14. El concepte d'actitud sociotròpica es refereix, d'acord amb Kinder y Kiewiet (1979), a aquelles actituds o interessos que malgrat siguin personals s'extenen a problemes o qüestions col·lectives. Així, en el nostre cas, podem interpretar que una de les explicacions possibles al fet que els sectors menys crítics davant els impostos siguin els grups socials amb una posició sociolaboral més elevada és atribuïble a que la funció redistributiva dels impostos comporta una reducció de les desigualtats dintre del grup i que, per tant, a la vegada, es projecta de manera més o menys immediata en benefici propi.

TAULA XI
EDUCACIÓ I NIVELLS D'IMPOSTOS (ESTUDI 1465 DE 1985)

Creu que el que paguem en impostos és molt, regular o poc?

ni primaris	27,8	28,4	34,8
primaris	37,4	31,4	22,8
batxillerat/FP	47,1	32,3	16,5
batxillerat superior	55,2	32	12,6
universitat	57,7	37,7	16,8

En primer lloc, el factor de la desinformació dels serveis que realitza l'Estat i dels costos que els mateixos representen.

Aquesta ignorància sembla raonable ubicar-la en un major percentatge en aquells sectors més humils de la societat. És fàcil de comprendre que sense el coneixement de la dimensió i el cost que per l'Estat signifiquen les polítiques de l'Estat del benestar els impostos siguin més fàcilment rebutjables.¹⁵ En aquest intent de trobar explicacions a aquestes actituds davant la qüestió impositiva no hauriem de descartar tampoc la possibilitat que l'actitud menys crítica cap als impostos per part dels sectors més ben situats de la societat es pugui explicar per la major facilitat de frau fiscal que aquests sectors representen (professions liberals, empresaris...). Les dades sobre frau fiscal no són clares, però en qualsevol cas el que sembla fora de tot dubte és que són aquests sectors esmentats anteriorment els que amb major facilitat eviten les seves responsabilitats amb Hisenda.

3. L'ACTITUD DAVANT L'ESTAT DEL BENESTAR A TRAVÉS DE LA PROXIMITAT AMB EL GOVERN

El debat polític que es produeix a l'Estat espanyol després de les múltiples activitats de 1992 i, en particular, el debat que es produeix a l'entorn de l'Estat del benestar, ens pot fer aventurar un increment dels sectors minimitzadors de l'Estat. Aquesta hipòtesi de treball la fonamentem en els següents aspectes.

- a) Els termes en els que el debat s'està desenvolupant (excessiva pressió fiscal, ineficiència dels serveis públics, gestió dolenta dels recursos que disposa el govern...) es correspon amb aspectes nuclears que en altres països han configurat i cohesionat als sectors partidaris de la descomposició de l'Estat del benestar, l'anomenat welfare backlash.
- b) L'aparició per primer cop des de 1982 d'una alternativa real de govern al PSOE (8.000.000 de vots del PP) i la virulència que des de la fi de la

15. L'anàlisi de l'Encuesta nacional de Salud de 1993 ens permetrà trobar algunes variables útils per mesurar aquest fet.

campanya del juny de 1993 s'està produint entre govern i oposició (especialment PP i IU-IC). Aquest fet, juntament amb la forta recessió econòmica no fa més que alimentar un desgast del govern i la seva actuació. Pel nostre àmbit d'estudi aquest fet és important ja que pot fonamentar l'augment dels sectors crítics cap a l'Estat del benestar i fins i tot dels partidaris de la seva reducció. Aquesta observació l'apuntem com a conseqüència d'allò que es deriva dels resultats de la Taula IV, que anteriorment hem vist, segons les dades que en ella apareixen podem detectar com la variable dicotòmica composta pels valors 'vot partit govern' i 'vot qualsevol altra força de l'oposició' ens ajuda a comprendre l'actitud que els ciutadans manifesten cap a determinats aspectes de l'Estat del benestar (política d'impostos justa i adequada, utilització que d'aquestes en fa el govern i relació entre allò rebut per l'Estat i allò pagat en impostos).

De l'anàlisi de les dades obtingudes en els estudis d'opinió podem concloure que determinades actituds crítiques cap a l'Estat del benestar s'expliquen en bona part pel factor polític de proximitat/llunyania del govern (mesurada aquesta amb el record de vot en les últimes eleccions). És a dir, les actituds més crítiques amb els aspectes de l'Estat del benestar es troben en menor força entre els votants del partit del govern que en el valor que hem agrupat a tots els votants d'una opció política diferent a la del govern. Contràriament les actituds més crítiques es troben més enfortides en aquells votants d'alguna força de l'oposició.

Sembla evident que la identificació de determinats aspectes constituïts de l'Estat del benestar amb la gestió diària del govern facilita aquesta associació. En qualsevol cas, d'aquest fet es deriva una situació de vulnerabilitat cap al recolzament a l'Estat del benestar que cal prendre en consideració. Per un altre costat, la identificació de les concrecions de l'Estat del benestar amb el govern, converteix sovint al primer en eina de desgast entre les diverses opcions polítiques. Podem, doncs, concloure que una situació de desgast d'un govern en qüestió pot desencadenar una actitud força hostil davant diverses expressions de l'Estat del benestar, independentment de les actituds que es tinguin davant la funció de la salvaguarda del benestar individual que l'Estat hagi de realitzar.

4. CONCLUSIÓ

El consens existent del dels anys cinquanta entre les diverses famílies ideològiques i polítiques majoritàries en els països occidentals a l'entorn de l'Estat del benestar es va veure violentament després de la primera crisi energètica. És evident, i les dades anteriorment exposades en són un exemple, que el debat sobre la crisi de l'Estat del benestar no és únicament una qüestió motivada per raons conjunturals sorgides arran de la crisi econòmica. Els motius ideològics i polítics estan també presents en el debat i apareixen en les actituds que l'opinió pública manté. Això explica que des de la fi de la Segona Guerra Mundial fins avui, i entre les diverses batalles ideològiques i polítiques més importants viscudes en els països occidentals, hem de comptabilitzar-hi la que s'ha produït

tenint com a centre l'Estat del benestar. La contraposició de valors, en altres temps ja enfrontats, com igualtat-llibertat, ha agafat nova vigència gràcies a argumentacions de nova facturació com la ineficàcia i la ineficiència que per a molts revesteix la intervenció estatal. Una i altra han encapçalat la marxa a favor de la reducció de l'Estat, és a dir, contra l'Estat del benestar. L'esquerra ha vist com els valors de la igualtat i les conquestes redistributives aconseguides per les polítiques socials de l'Estat del benestar quedaven eclipsades per la seva pròpia crisi fiscal. La fi del creixement econòmic que Europa va viure des dels anys cinquanta i la dimensió que ha adquirit la crisi des de la meitat dels setanta fins aquests dies no ha fet més que augmentar les dificultats de les polítiques redistributives de l'Estat del benestar. La recessió genera més que mai necessitats redistributives externes als mecanismes de mercat i amb la recessió es posen en evidència, amb especial interès des dels minimalistes per tal que així sigui, els límits i perversions de la intervenció estatal. En conclusió, els darrers anys han estat altament proclius pel debat ideològic i la confrontació política. Una polarització, possiblement de les de més dimensió des dels ja llunyans anys cinquanta, que ha galvanitzat els actors polítics i socials de tots els països amb sistemes benestaristes. Aquest rebrot de qüestions relacionades en el seu origen amb actituds ideològiques sembla que deixa per a un futur incert la tan utilitzada fi de la història.

Pel nostre cas d'estudi podem concloure que les conseqüències de les fragmentacions detectades en el recolzament ciutadà a l'Estat del benestar, que es manifesta en el comportament d'allò que hem definit com expectatives de benefici i que es veu mediatitzat per qüestions d'informació, no deixarà de ser un element important en el debat sobre el futur i la viabilitat del mateix. Els partidaris de l'Estat de mínims tenen en aquesta fragmentació social una possible via d'accés a l'ampliació de les bases socials partidàries de la reducció de l'Estat del benestar. Per contra, els fermes partidaris del manteniment de les polítiques de benestar no poden eludir aquesta realitat i han d'assumir el fraccionament social que es produeix en el recolzament a determinades polítiques per evitar que aquesta esquerra -avui reduïda- amenaci l'actual construcció de l'Estat del benestar a Espanya.

Sembla també demostrar-se que l'acceptació de l'Estat del benestar i de les seves polítiques està estretament relacionada amb l'acceptació que l'opinió pública tingui del govern. La difícil frontera entre les polítiques socials, la política d'impostos i el govern provoca que els crítics amb el govern apareguin distants en el suport a les seves polítiques. Aquesta situació té com a conseqüència que en temps de baixa popularitat del govern les realitzacions i les conseqüències de l'Estat del benestar tendeixin a ser percebudes també com a negatives entre l'opinió pública. Les dades analitzades corresponen, en la seva majoria, a uns anys de relativa bona acceptació del govern per part de l'opinió pública. Serà, doncs, en propers estudis i amb dades més actualitzades on podrem valorar fins a quin punt el decreixement dels sectors proclius a l'estat de benestar es correspon amb l'increment dels sectors minimitzadors i on podrem observar l'evolució d'allò apuntat amb anterioritat.

BIBLIOGRAFIA

BECK, P.; DYE, T. R. «Sources of Public Opinion on Taxes: the Florida Case». *The Journal of Politics*, 44 (1982), p. 172-182.

Botella, J. «Patterns of government income and expenditure: an exploratory analysis». *Working-paper* (1991) [En la sessió de treball de l'octubre de Scope of Government]

BRIGGS, A. «The Welfare State in historical perspective». *European Journal of Sociology*, 2 (1961), 221- 258.

COUGHLIN, R. M. *Ideology, Public Opinion and Welfare Policy: attitudes toward taxes and spending in industrialized societies*. Berkely: Institute of International Studies. University of California, 1980.

EMMOTT, B. «Los estados europeos van a encoger». *La Vanguardia* [Barcelona] (28 de setembre de 1993).

FORSTHOFF, E. «Concepto y Esencia del Estado Social del Derecho». *El Estado Social*. [Diversos Autors]. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1986.

GARCÍA-PELAYO, G. *Las transformaciones del Estado Contemporáneo*. Madrid: Alianza Universidad, 1977.

GONZÁLEZ CALVET, J. «Crisis, Transición y Estancamiento. La Política Económica Española 1973-82». A: ETXEZARRETA, Miren. [Coord.] *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990*. Barcelona: ICARIA, 1991.

HADENIUS, A. «Citizens Strike a Balance: Discontent with Taxes, Content with Spending». *Journal of Public Policy*, 5, 3 (1985), p. 349-363.

KEANE, J. *Democracia y Sociedad Civil*. Madrid: Alianza Editorial, 1992.

KINDER, D.; KIEWIET, R. «Sociotropic politics: the american case». *British Journal of Political Science*, 11 (1979).

LOWERY, D.; SIGELMAN, L. «Understanding the Tax revolt: Eight Explanations». *American Political Science Review* 75 (deseembre 1981), p. 963-974.

MINC, A. *La màquina igualitaria*. Barcelona: Planeta, 1989.

MODIGLIANI, A.; MODIGLIANI, F. «The Growth of the Federal Deficit and the Role of Public Attitudes». *Public Opinion Quarterly* 51 (1987), p. 459-480.

MUSGRAVE, R. «The Tax Revolt». *Social Science Quarterly* 59 (1979), p. 697-703.

PAPADAKIS, E. «Public Opinion, Public policy and the Welfare State». *Political Studies* XL (1992), p. 21-37.

- PIERSON, C. *Beyond the Welfare State?*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- SEARS, D.; CITRIN, J. *Tax Revolt*. Cambridge: Harvard University Press, 1982.
- SHAPIRO, R. Y.; YOUNG, J. T. «Public Opinion and the Welfare State: the United States in Comparative Perspective». *Political Science Quarterly*, vol. 104, núm. 1 (1989), p. 59-89.
- SMITH, TOM W. «The Welfare State in Cross-National Perspective». *Public Opinion Quarterly* 51 (1987), p. 404-421.
- TAYLOR-GOOPY, P. *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. London: Routledge and Kegan Paul, 1985. «Privatisation, Power and Welfare State». *Sociology*. Vol. 20, núm. 2 (1986), p. 228-246.
- WELCH, S. «The 'More for Less' Paradox: Public Attitudes on Taxing and Spending». *Public Opinion Quarterly*, 49 (1985), p. 310-316.

ELEMENTS CONCEPTUALS PER A L'ANÀLISI DE
LA GESTIÓ PÚBLICA.
UN ENFOCAMENT DE CONTINGÈNCIA FUNCIONAL

Marc B. Escolà

La condició pública d'una gestió no afecta la naturalesa d'aquest concepte. Entenem aquí, seguint Baena del Alcàzar (BAENA, 1990), que la relació entre l'organització de l'Administració pública i les organitzacions en general és la mateixa que s'estableix entre l'espècie i el gènere, i assumeix, per tant, una singularitat qualitativa i diferencial de la primera basada en la titularitat formal del Poder que detenta. Aital lògica seria cabalment extensible de manera mimètica vers el camp de la gestió, de manera que hom podria assenyalar la gestió pública com un dels seus "gèneres", però no pas com una espècie distinta de la gestió general. A partir d'aquest punt, les nostres posicions difereixen de les de l'autor citat, puix no considerem la gestió pública ni com un gènere ni com una espècie.

En primera instància, considerem l'Administració pública com una organització i un sistema d'acció (CROZIER, FRIEDBERG, 1977), del qual la gestió pública en seria materialització. Però no judiquem que això impliqui una determinació o condicionament absolut per part de la singularitat organitzacional d'aquest sistema. *La configuració del contingut matèria d'una gestió pública no es troba subjecta al determinisme de cap regla universal en funció de la titularietat del Poder o d'un model ideal d'organització burocràtica weberiana*, puix si fos així no s'observarien les acusades diversitats que ens ofereix la realitat. Aquest contingut es caracteritza per la seva obertura en la mateixa mesura que així es pugui qualificar el de la gestió privada. El "gènere" diferencial de l'organització no determina sinó que condiona de manera variable i en ambdós casos. Només un prejudici irreflexiu pot dur a defensar que el mercat atorga més llibertat per a conduir una organització, o que totes les organitzacions privades segueixen un mateix patró gestor.

Tant les organitzacions públiques com les privades són de naturalesa contingent. En un i altre "gènere" trobem una necessitat d'adequar les possibilitats ofertades per l'anomenada "tecnologia organitzacional" (BROWN & MOBERG, 1990), a les exigències canviants de les organitzacions respectives.' És en aquesta consideració que es fonamenta el nostre rebuig a plantejaments com ara el de la "necessitat d'introduir el management en la gestió pública", o l'invers, sobre "el perill de la burocratització en la gestió privada" (GELINIER, 1966). En la nostra conceptualització no hi ha lloc per a plantejaments com el de Whorton i Worthley, que debatien sobre si era realment possible conjugar el management amb la cosa pública, tot i el benentès que aquell era una creació teòrica pròpia de l'organització científica del treball productiu (WHORTON, WORTHLEY, 1981).

Els recursos de la tecnologia organitzacional són creats sovint a partir de les exigències particulars d'un tipus d'organització i, en molts casos són emprats i desenvolupats exclusivament pel mateix gènere organitzacional. Aquesta primària constatació ha permès de sustentar una fal·laç suposició consistent en adjudicar a la tecnologia organitzacional una naturalesa també dualment diferenciada, i afirmar una ineluctable vinculació de gènere entre la tecnologia i l'organització que se'n serveix. Aquesta suposició, que, en èpoques anteriors a la teorització dels enfocaments de contingència en les anàlisis organitzacionals, arribava a la distinció de gèneres en procediments i tècniques concretes, actualment és percebuda com una sentor en el marc més sofisticat d'una idea d'adscripció de gèneres en funció, no ja d'una tècnica individualment considerada, sinó de la combinació resultant del conjunt de tècniques que singularitzen i atorguen identitat a una gestió (i que són adoptades en funció de les exigències i condicionants organitzatius), de tal manera que hom pugui deduir que si l'Administració pública és un sistema d'acció i aquest es materialitza en una gestió pública que ell ha conformat amb els seus condicionants, forçosament aquesta, com a conjunt, ha de participar del gènere públic d'aquella (METCALFE & RICHARDS, 1987).

Aquesta conclusió seria verament inatacable si hom considerés que la gestió pública és tota la materialització de l'Administració pública com a sistema d'acció. Si no és així -i aquest és el nostre cas-, el discurs perd una seqüència lògica i es torna incoherent, ja que no és possible argumentar la condició de gènere públic d'una simple agregació de tècniques organitzatives que, individualment considerades, no admeten aital categorització.

1. Un excel·lent exemple d'això és l'Església catòlica, una organització específica i complexa en tots els sentits que des de principis de la dècada dels anys seixantes ha dut a terme una sistemàtica anàlisi de totes les tècniques de gestió al seu abast per tal d'adequar-se a les seves específiques exigències institucionals. Aquests estudis, encetats per A. Spencer, director del centre de Recerca Sociològica de Cavendish Square College, amb el seu informe no publicat *The structure and organization of the Catholic Church of England*, ben aviat foren utilitzats per reconeguts teòrics, com ara el mateix A. Etzioni (1961), que identifica l'Església catòlica com un model perfecte d'organització "complexa", o J. D. Mooney i A. C. Reiley (1961), que la contemplem com un exemple de "*scientific management*"; per no parlar del propi Max Weber, que molt abans ja havia estudiat l'organització eclesiàstica per a la seva construcció d'una tipologia de les autoritats legítimes (Ducos, 1972).

«La tecnologia organitzacional s'assumeix aquí com un dels gèneres de la moderna tecnologia» (ÁLVAREZ, MARTÍNEZ, MÉNDEZ, 1993), i els seus recursos són a l'abast de tots els gèneres d'organitzacions, i la seva adopció no depèn només de la qualitat de l'estructura organitzativa (la concreció de la qual és difícil de consensuar -tant en l'àmbit públic com en el privat-), sinó d'un canemàs de factors en constant evolució (MITCHAM, 1989).

La segona divergència respecte la posició de Baena del Alcàzar neix precisament d'aquesta darrera afirmació. Aquest autor qualifica d'ambigua la tesi de Chevalier i Loschak, segons la qual l'Administració pública és específica però s'insereix en un medi on impera un ordre social amb connexions estructurals (CHEVALIER, LOSCHAK, 1986), tesi que per a nosaltres empara el caràcter no determinat sinó condicionat i dinàmic de les opcions tecnològiques organitzatives de la gestió pública. Aital ambigüïtat, segons Baena seria provocada pel fet que la tesi esmentada sembla confondre l'especificat amb la contingència, argument que podem contrarestar fent una assumpció explícita de l'enfocament *de contingència* desenvolupat per Luthans, és a dir, aquell que té com a eix el funcionament de l'organització *conduïda* (LUTHANS, 1980), i no la conformació o estructura de l'Administració pública, que seria un enfocament convergent però no coincident (BAENA, 1990).

La condició de pública d'una gestió no implica, en la nostra tesi, una naturalesa distinta i diferenciada de la tecnologia organitzativa en què es concreta. Aquesta és la nostra posició davant l'interrogant obert per Allison a final dels anys setanta sobre el tema (ALLISON, 1979), i encara que no diferim en substància del raonament de Murray (MURRAY, 1975) que va impulsar l'assaig de l'anterior, el nostre punt de partida no és, com en aquests autors, una anàlisi comparada dels continguts de les gestions específiques, sinó el propi concepte i la seva contingència constitutiva.

SOBRE L'ÀMBIT PÚBLIC

D'acord amb allò que més amunt s'avançava, i en coherència amb l'epígraf anterior, hem de fer constar en aquest punt que *l'estudi d'una gestió pública no pressuposa una determinació teòrica ni material de l'àmbit públic.*

Aquesta afirmació implica que l'àmbit públic no és possible d'identificar per la presència o absència de gestió pública. La determinació de l'àmbit públic és una decisió estrictament política, i la seva explicitació normativa són les *publicationes* que de manera continuada intenten concretar allò que en cada moment i lloc és considerat d'interès general o de necessitat pública. Heus ací la diferència entra la posició del jurista i la de l'analista de la gestió pública. Mentre al primer li és donat extrajurídicament el concepte de públic i amb ell el seu àmbit de categorització o operació, el segon no rep una informació precisa o previsible del seu camp de recerca a partir de l'àmbit pública definit. Per altra part, ambdós especialistes tenen l'obligació de *conèixer* els elements de la decisió política que constitueixen

l'àmbit públic, sense hipostatitzar-los en conceptes operatius propis, però el jurista disposa de la possibilitat d'establir categoritzacions fonamentals sobre l'àmbit públic i convertir-lo en objecte de construccions científiques *a priori* (VILLAR EZCURRA, 1980).

Aquestes construccions jurídiques bastides redós del problema de l'àmbit públic han tingut en la doctrina administrativa la idea de *servei públic* com la seva noció basilar. I és aquí on la gestió pública esdevé implicada en una complexa disquisició que sovint frega el bizantinisme. Efectivament, la dificultat dels juristes per acordar una categorització *a limine* de servei públic ha provocat, d'una banda, renúncies a l'empresa basades en la consideració del servei públic com una simple justificació teleològica del poder (GARRIDO FALLA, 1960), i, de l'altra, un seguit de teoritzacions fonamentades en les suposades notes d'aital tècnica jurídica. De totes aquestes teoritzacions definitòries, l'edifici majestàtic construït per la doctrina francesa és el més interessant al nostre objectiu, puix és en el seu desenvolupament on s'observa el debat més agut sobre la presència de la gestió pública com una de les notes pròpies del servei públic.

La doctrina gal·la havia assumit al noció de la gestió privada dels serveis públics com una preada deixa del passat segle², però malgrat això, es va resistir tothora i amb arguments diversos a categoritzar el servei públic sense la nota de la gestió pública. En la seva formulació, l'Estat no era més que una federació de serveis públics organitzada i controlada per uns governants que qualificaven de simples "gestors dels assumptes de la col·lectivitat" (DUGUIT, 1953). D'aquí el seu interès per conjugar una teoria que permetés l'agregació d'ambdós elements. El resultat de més de mig segle de viu debat fou una conceptualització dual de servei públic - formal i material- (VEDEL, 1974), caracteritzat per la seva *finalitat* (satisfacció d'una necessitat social) i pels seu *mitjans* (actuació pública organitzada de persones i béns). Aquesta dualitat s'intentà de superar en més d'una ocasió, essent la definició conjugadora feta el 1963 pel mateix Consell d'Estat francès un clar i conflictiu exemple d'això: «*un service public était toujours une activité d'intérêt général géré par l'Administration*».

Aquesta afirmació va obligar als juristes a interpretar *géré* en un sentit no literal, puix en cas contrari resultava evident el risc d'una contradicció en la jurisprudència d'aquest alt òrgan de la República Francesa. La resposta es va articular en tres fases. El primer pas fou advertir que gestionar no implica execució material del servei ("conduir" la guerra no significa forçosament prendre part a la batalla, dèiem aproximadament). El segon, seria assenyalar que els organismes executors dels serveis públics estaven investits de prerrogatives pròpies del poder públic. Essent així -tercer pas-, l'Administració atorgant d'aquestes prerrogatives disposa d'un dret de tutela sobre aquests organismes,

2. Aquesta noció fou introduïda pel Consell d'Estat francès l'any 1873 amb el seu famós Arret Blanco, que juntament amb l'Arret Terrier de 1903 i l'Arret Thérond de 1910, foren la base per a la creació d'una doctrina administrativa del servei públic a França que tindria un enorme ressò arreu del món (DE COPAIL, 1954).

concretat en diverses fórmules jurídiques, que serien la concreció del seu guiatge o gestió (LAUBADERE, 1967). D'aquesta manera la potestat de l'Administració en els serveis públics quedava assimilada al contingut conceptual de la gestió pública, la qual cosa significava, en el seu descabdellament lògic, que no seria possible categoritzar un servei públic sense la gestió pública corresponent. La coherència, doncs, era plena.

Tant la doctrina espanyola com la d'altres països afrancesats, es farien ressò de les conclusions franceses. La primera, a través de García Oviedo i de M. Useros (1968), defugiria una categorització rígida de servei públic i es limitaria a l'enumeració estructurada del seus elements propis, la qual els va dur davant la realitat dels diversos modes de gestió, on la subtilitat francesa no resultava gaire útil. La seva resposta fou qualificar-los com «*expresiones diferentes de esa garantía que debe adoptarse para asegurar el interés público afecto al ejercicio de una determinada actividad*», i tot seguit entroncar amb la tesi francesa dient que «*...por tanto, en estos modos de gestión se advierte un desenvolvimiento evolutivo, que parte de la unicidad, de una forma de garantía absoluta para llegar a admitir un mínimo de intervención*». (VILLAR EZCURRA, 1980, p. 85).

Aquesta solució jurídica de vincular servei públic amb gestió pública per la via d'incorporar la potestat tutelar de l'Administració com un contingut de la gestió, situat en el nivell superior, va tenir en un primer moment una notable força expansiva que no s'esmortiria fins a final dels anys setanta. El dret comparat oferia exemples molt més realistes, al nostre parer, en el plantejament de la relació entre ambdós conceptes i la delimitació de l'àmbit públic. Un d'ells era la solució absolutament original creada per la doctrina alemanya: l'*Anstalt*, i l'altre era el concepte anglosaxó de la *public utility*. Malgrat això, aquests exemples no esdevindrien, ni en el cas espanyol ni en el japonès (o en el de qualsevol dels sistemes que haguessin adoptat la doctrina francesa del *service public*), la font doctrinal per a la revisió del tema.

Aquesta font doctrinal ha tingut el seu origen en el pensament administratiu italià, formulador de la distinció que contraposa la *funció pública*, que seria la forma superior d'exercici de la sobirania de l'Estat, als *serveis públics*, que són conceptuats com activitats de producció eventual de béns o serveis per part dels poders públics. La titularitat, gestió i execució de la *funció pública* correspon *necessàriament* a l'Estat, cosa que no succeeix amb els serveis públics. Aquests són classificats en funció de la utilitat generada entre *uti singuli* i *uti universi*, assenyalant que només els primers configuren en propietat una activitat de l'administració com una prestació als particulars. A partir d'aquí, els autors italians reflexionaren sobre la possibilitat de definir un àmbit públic *real* dins de la delimitació política contingent a partir d'aquesta distinció. Un àmbit públic *real*, que comprendria la *funció pública* i els serveis públics *uti singuli*, restant al marge d'aquest àmbit la resta d'activitats dels poders públics. En aquest raonament es va concloure que l'existència d'un servei públic no depenia només de la *publicatio*; que no era correcte identificar un servei públic en funció de si la llei concreta una concessió, una autorització, o una forma determinada de gestió; i

que tampoc resultava acceptable l'observació de la naturalesa d'un ens com a base per a l'afirmació o negació de la qualitat de servei públic de la seva activitat.

De la reflexió italiana ens interessa aquí apuntar la conclusió de Pototsching (1964), segons la qual l'àmbit públic real es pot determinar pel criteri de l'assumpció de l'activitat, és a dir, que l'esmentat àmbit es construeix amb activitats sobre les quals hi ha una reserva de titularitat expressa per part de l'Administració, de tal manera que si aital activitat deixés d'executar-se per part del titular privat, l'Administració automàticament n'assumiria la gestió directa. D'acord amb això, hi hauria la possibilitat d'argumentar una funció delimitadora de l'àmbit públic per part de la gestió, però només en el marc d'aquesta construcció jurídica i en una perspectiva molt teòrica.

Entenem que la gestió pública no pot constituir *per se* un criteri de delimitació de l'àmbit públic enlloc, ni tampoc un element de categorització del servei públic, a causa de la doble contingència a la que es troba sotmesa, la política i la tècnica. Considerem que *la presència o absència de gestió pública en una activitat pública no és vinculable a criteri de cap tipus, sinó que adopta arreu un caràcter ancilar respecte la decisió política que la genera.*

SOBRE EL CONTINGUT DE LA GESTIÓ PÚBLICA

En la present comunicació, *el contingut de la gestió pública és concebut com una configuració extra-administrativa i evolutiva que ens ve donada des de l'esfera de la decisió pública.* Però aquesta configuració presenta unes considerables dificultats a l'hora d'intentar seleccionar uns criteris mínimament operatius a partir dels quals podem diferenciar allò que és d'allò que no és gestió pública. La conflictivitat d'aquest repte és singularment intensa i el precedent del debat sobre el servei públic dins la doctrina administrativa és un punt de referència molt apropiat per emmarcar-la. La nostra intenció aquí és exposar quins són els criteris que hem adoptat per a bastir un contingut de gestió pública i llurs arguments justificadors.

En primer lloc, i connectant amb l'epígraf anterior, entenem que *no es pot categoritzar com a gestió pública aquella activitat on l'Administració es manté totalment al marge de l'execució*, essent aquest, un primer criteri delimitador. En segon lloc, tot i que acceptem la idea italiana que la naturalesa pública de l'ens gestor no implica determinació de servei públic (perquè pensem que hi pot haver gestió pública malgrat l'absència de servei públic *uti singuli*), el nostre criteri és que no hi ha gestió pública sense la presència activa d'un actor públic. És a dir: *no tota gestió desenvolupada per un actor públic es pot considerar gestió pública, però no es contempla la qualitat de gestió pública d'aquelles activitats no gestionades per un actor públic, encara que siguin desenvolupades sota condicions formals pròpies de l'àmbit públic.*

En tercer lloc, deixem de banda la distinció entre funció pública i serveis públics, així com la classificació interna d'aquests. *No considerem que la titularitat "necessària" de l'Administració tingui com a conseqüència lògica una gestió directa de l'activitat.* En això, adoptem una perspectiva diferent a la de la doctrina exposada. Perspectiva que no es pot considerar com una simple actualització basada en les privatitzacions d'activitats constitutives de la funció pública que s'observen en l'actualitat (per exemple, els serveis penitenciaris, de seguretat, o de recaptació fiscal), sinó com *una no acceptació d'un contingut essencial i irreductible de la gestió pública.* En altres paraules, seria possible un buidat total del contingut de la gestió pública sense que això comportés la desaparició de les estructures polítiques d'una col·lectivitat.

ASOCIACIONES ALTRUISTAS Y ESTADO DE BIENESTAR. UNA PERSPECTIVA COMPARADA

Sebastià Sarasa Urdiola

INTRODUCCIÓN

En 1981, la OCDE hacía público su informe *El estado protector en crisis*. Resultado de las deliberaciones entre expertos de la política social este informe recogía algunas recomendaciones para resolver la difícil situación en que están sumidas las políticas sociales de las sociedades avanzadas en este fin de siglo. entre las alternativas propuestas para mejorar la eficacia y la flexibilidad de los servicios sociales la mayoría de los participantes en el informe se decantó por recomendar una delegación más activa de las responsabilidades administrativas en la sociedad civil. Una mayor privatización de los servicios, en definitiva, que no acaba de reunir el consenso necesario en lo que respeta a qué agentes de la sociedad civil deben ser quienes asuman las nuevas responsabilidades, si las empresas comerciales operando bajo las reglas del mercado, o las organizaciones no lucrativas actuando, por delegación de poderes, como organizaciones casi públicas (A.H. Halsey, 1985). Este creciente interés por la iniciativa privada y el voluntariado ha abierto una nueva línea de estudio entre los especialistas de la política social tratando de precisar cual es la dinámica del altruismo organizado, sus posibilidades ante los retos del estado benefactor, y sus relaciones con el estado y el mercado.

Estas páginas que tiene el lector ante sí no son un estudio sobre el voluntariado social, sus valores, la evolución de su extensión e intensidad en las sociedades avanzadas, ni sobre los factores que influyen en su desarrollo. Mi intención es estudiar las asociaciones altruistas¹, es decir, las estructuras organizativas civiles

1. Extenderme en el significado que doy a tal concepto alargaría en exceso la duración de esta ponencia, razón por la cual remito, a quien esté interesado, a un documento de trabajo presentado y debatido en el Area de Sociología de la Universidad Pompeu Fabra. Valga por

que canalizan al voluntariado, y sus relaciones con el sistema político. El tema es de gran importancia por varias razones. Una, la privatización de los servicios sociales puede hacerse de diferentes maneras. Del mismo modo que no hay un estado de bienestar,² tampoco hay una relación entre público y privado.³ Siendo este el caso, puede ser de utilidad alguna información sobre como está estructurada en distintos países la oferta pública y privada de los servicios. Por otro lado, la privatización requiere de una voluntad política para llevarla a cabo y, por tanto, los derroteros que pueda seguir esta reforma que se anuncia estarán probablemente condicionados por los actores político y por las instituciones de que hasta hoy se ha dotado cada país para vertebrar la oferta pública y privada.

Las conclusiones que adelanto son: a) que no hay una única vía de colaboración entre público y privado en las sociedades avanzadas; b) que las formas de colaboración responden a patrones culturales e institucionales que sobrepasan las fronteras de los estados, confiriendo a éstos unos rasgos distintivos que pueden obligarnos a revisar la taxonomía clásica de regímenes de bienestar; y c) que hay unos rasgos peculiares en los países de la Europa del sur que deben ser tenidos en cuenta en el momento de pensar cuál pueda ser el futuro del asociacionismo altruista y sus relaciones con los servicios públicos en nuestro país.

LAS RELACIONES ENTRE ASOCIACIONES ALTRUISTAS Y EL ESTADO DE BIENESTAR

La creciente literatura sobre las asociaciones altruistas y el bienestar social muestra, al menos, dos líneas de investigación teórica destacables. Una está dirigida a explicar la lógica de dichas asociaciones y el significado que tiene la división de funciones entre el estado, el mercado y el asociacionismo altruista. La otra trata de establecer tipologías de relaciones entre el estado y las asociaciones para explicar porqué varía la importancia de estas asociaciones en diferentes países.

Respecto a la primera línea de investigación, las explicaciones ofrecidas se agrupan en torno a dos marcos teóricos. Uno, defendido desde el individualismo metodológico y las teorías de la elección racional, destaca el carácter económico de las asociaciones como distribuidoras de servicios y trata de explicar la división

---

ahora la indicación de que el concepto de asociación altruista es un instrumento teórico del que hago uso para referirme a lo que en otros países suele llamarse "sector independiente", "tercer sector", "economía social" "organizaciones no lucrativas", "asociaciones voluntarias", "organizaciones no gubernamentales".

2. Desde Titmuss (1974) hasta los más recientes trabajos de Esping-Andersen (1990) se ha ido confirmando que el Estado de Bienestar como abstracción teórica tiene manifestaciones empíricas heterogéneas.

3. Gidron, Kramer y salamon (1992), S. Kuhnle y P. Selle (1992a) y Grongberg (1987).

de funciones entre sectores en base a la heterogeneidad de la demanda y a la eficacia relativa de cada sector según el tipo de bienes que se ofrezcan sean públicos o privados.⁴

El otro marco teórico, considera secundarias las decisiones racionales de los individuos y destaca el papel decisivo de las inercias históricas e institucionales. Las asociaciones altruistas son analizadas, no como distribuidoras de servicios, sino como instituciones intermedias entre el estado y los individuos que desempeñan una función fundamental en la integración de los grupos sociales y en la gestión del conflicto político.

El presente trabajo se enmarca en el segundo tipo de estudios que tratan de analizar las relaciones entre estado y altruismo organizado asumiendo que la lógica de éste no es inteligible apelando a las decisiones racionales de los consumidores. Éstos, sin duda, tienen un papel importante en el desarrollo de ciertos servicios sociales⁵ pero, si queremos comprender la estructura del sector altruista y sus relaciones con las administraciones públicas, debemos forzosamente apelar a factores sociopolíticos que han marcado la historia de cada país.

Alcanzar una comprensión adecuada de este fenómeno exige tener en cuenta tanto los estudios recientes sobre las organizaciones altruistas como las teorías, ya clásicas, sobre regímenes de bienestar social y sobre las relaciones corporatistas en las sociedades avanzadas. La ausencia de esta perspectiva amplia puede conducir a resultados poco relevantes. Así, el intento de Gidron, Kramer y Salamon (1992) de clasificar a los países según una distribución basada en las variables "quien financia los recursos" y "quien presta los servicios" ofrece unos resultados poco convincentes dado que países tan dispares como EEUU, Holanda, Alemania e Italia se agrupan en un mismo "modelo de colaboración entre estados y asociaciones, mientras que el "modelo de estado dominante" agrupa a países tan lejanos institucionalmente como Suecia, Suiza y Francia.

P. Kuhnle y P. Selle (1992) han criticado este intento y ofrecen una tipología alternativa incorporando factores relacionados con las prácticas neocorporatistas. Utilizando las variables "dependencia financiera" de las asociaciones respecto al estado, y "proximidad" entre ambos agentes sociales en términos de "comunicación y contacto" ofrecen una clasificación de casos más acertada que las de Gidron et al. La propuesta, no obstante, adolece de cierta limitación. Al no

4. La distinción entre "bienes públicos y privados" referida es la clásica de la teoría económica, -véase M. Olson (1997?). La distinción entre público y privado tiene, sin embargo, otros significados en la disciplina jurídica y en la teoría política. Ello hace que, en ocasiones, el debate sobre la privatización de servicios públicos sea confuso si previamente no se precisan los conceptos de público y privado que se utilizan, véase al respecto P. Starr (1969).

5. Por ejemplo, la aparición de las asociaciones de disminuidos en España tienen su origen en una oferta pública y comercial insuficientes, por no decir inexistentes.

tener en cuenta la variable "quien presta los servicios" oblitera un elemento crucial, cual es el poder político de los grupos estructurados en torno a una comunión de valores y los intentos de estos grupos por controlar los procesos de reproducción de valores y los intentos de estos grupos por controlar los procesos de reproducción cultural que les atañen directamente. Aspecto éste de crucial importancia en los servicios sociales que están sometidos a una lógica ambivalente de acción altruista orientada por valores y de acción instrumental dirigida por los aparatos burocráticos que vertebran a dichos grupos para mantener el control sobre sus bases sociales (S. Sarasa, 1994). Es incorporando esta variable que podremos analizar mejor las distancias entre países como Noruega y Suecia, por un lado, y Alemania y Holanda por el otro, países que en la propuesta de clasificación de Kuhnle y Selle caen todos ellos en una misma tipología.

Mi propuesta incluye así tres variables significativas: a) quien financia los servicios, b) quien los presta y c) la existencia de canales institucionales para concertar políticas sociales a nivel nacional entre sector público y sector privado. La tipología que aquí se propone, no obstante, debe tomarse con la cautela de una propuesta provisional. Su confirmación exigiría una contrastación empírica con datos más específicos y sofisticados que los utilizados en este trabajo.

De modo genérico puede afirmarse que hay, en las sociedades occidentales más desarrolladas, al menos cuatro modos de relaciones entre estado y asociaciones altruistas. Para denominarlos de alguna manera breve me referiré a ellos según las áreas geográficas donde con más intensidad se dan los rasgos ideales de cada tipo. Creo necesario advertir que esta tipología hace referencia a "tipos ideales" y que seguramente cada país tendrá particularidades no fácilmente encajables en las características definidas para cada tipo. Es más, las tendencias hacia una convergencia relativa de las políticas sociales europeas pueden haber contribuido a que rasgos de un sistema estén igualmente presentes en otro. En cualquier caso, aunque todos los sistemas tengan trazos comunes, la distinción que propongo me parece significativa puesto que dentro de las semejanzas todavía destacan en cada conjunto de países las características que le dan una personalidad propia frente a los otros sistemas de bienestar.

El régimen *renano* caracteriza a países como Alemania, Países Bajos, Bélgica, Suiza y Austria. Sus rasgos distintivos son: 1) Poderosas organizaciones privadas agrupadas de manera centralizada y jerárquica según tres o cuatro líneas ideológicas, sobre todo de tipo religioso. Se trata pues de un pluralismo muy limitado por una estructura de oligopolio. 2) Estas corporaciones tienen un estatuto especial que las hace casi públicas y se financian mayoritariamente con fondos públicos. 3) Tienen una enorme capacidad de influencia política sobre un estado relativamente débil, muy descentralizado, que se rige por el principio de subsidiariedad.

Las peculiaridades del sistema *escandinavo* consisten en que, 1) Las organizaciones privadas están también muy centralizadas pero no tanto según

líneas ideológicas como por campos de intervención social. 2) También están reconocidas como entidades casi públicas y se financian casi íntegramente de fondos públicos. 3) A diferencia del sistema renano, el agente hegemónico en las relaciones entre estado y altruismo organizado es el estado. Éste es quien planifica, financia y suministra la mayor parte de los servicios de bienestar. No obstante, la política social es concertada institucionalmente con las asociaciones de profesionales, de usuarios y de proveedores de servicios. Asociaciones a cuyo desarrollo ha contribuido encarecidamente la propia administración pública.

En países de la Europa *mediterránea* como Italia, Francia y España las relaciones entre estado y asociaciones altruistas han devenido en lo que podríamos denominar una acomodación distante. 1) Tradicionalmente, el sector privado altruista ha estado representado mayoritariamente por la Iglesia católica, sobre todo en la educación, los servicios sociales y algo menos en la sanidad. Fuera de ella, el asociacionismo laico concentrado sobre todo en grupos de ayuda mutua, ha estado desorganizado y con escasa representación nacional. 2) La financiación es mayoritariamente pública mediante subvenciones y la Iglesia católica ha gozado de un status especial casi público similar al que goza en la mayoría de Europa occidental. 3) La diferencia consiste en que no existen canales institucionales formalizados entre el estado y las asociaciones para concertar políticas de bienestar social. Ello no significa que ambos agentes vivían de espaldas entre sí, hay consultas, presiones y negociaciones pero, ante la ausencia de canales institucionalizados a tal efecto, dependen mucho de los avatares político de cada momento. El recelo, la incomunicación y el conflicto abierto son bastante frecuentes y, a menudo, polarizados por las relaciones, no siempre cordiales, entre Iglesia y Estado.

Un sistema de relaciones bien distinto a los europeos es el *norteamericano*. 1) El sector altruista está estructurado en torno a identidades étnicas y religiosas pero, sobre todo, de carácter local. 2) La financiación, si bien depende en gran medida del sector público, es compartida más que en ninguno de los otros sistemas mencionados, por el sector privado. Bien por donaciones individuales y de corporaciones privadas o por el cobro de los servicios que prestan. 3) Por último, no existe un reconocimiento público de ningún grupo religioso ni canales institucionales formalizados para concertar políticas sociales similares a la situación oligopolística del sistema renano.

Estos sistemas de relaciones son explicados a continuación con más detalle. El lector, empero, hará bien en no olvidar que lo que en estas páginas se describe son tipos de relaciones que han estado vigentes en los momentos de mayor crecimiento del gasto público en las sociedades avanzadas. Se trata, como el nombre la ponencia indica, de relaciones heredadas. Las singulares transformaciones de las sociedades avanzadas en los últimos veinte años deben mantenernos cautos sobre la vigencia futura de lo que aquí se afirma.

SISTEMA ESCANDINAVO. RELACIONES NEOCORPORATISTAS BAJO TUTELA ESTATAL

En países como Noruega y Suecia las relaciones entre estado y asociaciones altruistas están basadas en prácticas neocorporatistas, si bien la estructura del sector altruista guarda unas peculiaridades importantes que le distinguen de los otros estados benefactores neocorporativos de la Europa continental. En los países escandinavos las asociaciones altruistas se relacionan entre sí de un modo formal y jerárquico constituyendo "consejos de cooperación" a nivel nacional. Así, en Suecia, 75 % de las asociaciones están formalmente afiliadas a una organización nacional y, de ellas, sólo un 25 % son puramente locales.⁶ Estos consejos de cooperación sirven para limitar la competencia entre organizaciones y a la vez como instrumento de influencia política institucionalizada en la elaboración de las políticas sociales.⁷ La participación de las asociaciones en las operaciones de la autoridad central es elevada a través de las comisiones estatales encargadas de proponer medidas legislativas, en las que participan delegados de las organizaciones afectadas quienes distribuyen los borradores para su discusión en todas las asociaciones locales. Una práctica que se está extendiendo también a las decisiones de los gobiernos locales, donde es frecuente que los ayuntamientos suministren bienes inmuebles y otros equipamientos mientras que la gestión corre a cargo de asociaciones voluntarias (J. Boli, 1991). Por otra parte, es muy frecuente que los políticos y burócratas estén afiliados a asociaciones, y muchos cargos electos se consideran a sí mismos representantes de las asociaciones a las que están afiliados (J. Boli, 1991).

En estas relaciones el predominio estatal como proveedor de servicios de bienestar es casi absoluto, en Suecia, donde el índice de asociacionismo es el mayor del mundo, no hay formalmente asociaciones benéficas, salvo para ayuda internacional, ya que el bienestar social interno es responsabilidad pública (J. Boli, 1991). La integración institucional de las asociaciones en los órganos del estado es tan profunda que incluso es cuestionable que pueda hablarse de un sector altruista "independiente". Así las fronteras entre estado y sociedad son borrosas y ni siquiera existe en sueco un término equivalente al anglosajón "tercer sector", al francés "economía social" o al alemán "economía comunal.- *Gemeinwirtschaft*" para significar un tejido organizativo que no es lucrativo ni estatal, en el pensamiento político sueco estado y sociedad son muchas veces sinónimos y, donde un anglosajón diría que la ayuda a los pobres es responsabilidad del estado, un sueco afirmaría que es responsabilidad de la sociedad, en el bien entendido que la sociedad es el estado, al igual que el discurso corriente de que el estado se opone al mercado, en Suecia se traduce porque la sociedad se opone al mercado. Esta mayor relevancia del estado sobre el sector privado en la

6. J. Boli (1991).

7. Véase S. Kuhnle y P. Selle, (1990, 1992a y 1992b) para el caso noruego y V. Pestoff (1990) para el caso sueco.

prestación de servicios no ha de ser interpretada, sin embargo, como resultado de una confrontación entre ambos sectores y el triunfo del primero. En los países escandinavos las asociaciones altruistas surgidas directamente desde la sociedad civil han sido siempre una fuerza motriz cuya cooperación en busca de un interés común ha contribuido en buena medida al desarrollo del estado benefactor (S. Kuhnle y P. Selle, 1990). Aunque también es cierto que muchas asociaciones son más una creación de la autoridad central del estado que de iniciativas individuales. Paradójicamente, la preocupación de las autoridades públicas por el bienestar de colectivos concretos como los disminuidos, las mujeres, los ancianos o los inmigrantes, pone en marcha una maquinaria de campañas de sensibilización y de subvenciones que da lugar a la aparición de asociaciones altruistas. El resultado es que cualquier iniciativa asociativa de los individuos está abocada a ser cooptada por los poderes públicos. Sobre todo si se tiene en cuenta que, a diferencia de EEUU, el mecenazgo de empresas comerciales es casi inexistente, aunque esté creciendo en los últimos años (J. Boli, 1991).

En consecuencia, las asociaciones son vistas en grado considerable como agentes del gobierno central. Esta percepción, no obstante, es considerada natural por suecos y noruegos quienes están acostumbrados a que la autoridad central se difunda por cada rincón de la sociedad desde que la Iglesia estado expandió su poder desde mediados del siglo XVII (J. Boli, 1991). La Iglesia luterana es todavía hoy la iglesia estatal. El 93 % de la población sueca es considerada luterana dado que todo niño nacido de luteranos se inscribe automáticamente como tal. La Iglesia es financiada mediante un impuesto religioso obligatorio, y ello a pesar de que los religiosos practicantes son muy pocos. En cualquier caso la religión es una cuestión estrictamente privada que tiene muy poca influencia electoral y en los debates públicos, del mismo modo que la religiosidad está notoriamente ausente en la vida pública. En el sistema escandinavo, las organizaciones religiosas juegan un papel menor en comparación con otros países protestantes individualistas como EEUU, Inglaterra u Holanda. La razón se encuentra en los orígenes de la Iglesia luterana que siempre estuvo bajo férreo control de la monarquía, llegándose a crear dos mundos estancos: el de la política por un lado, y el de las creencias religiosas privadas y la preparación espiritual para el más allá, por el otro (J. Boli, 1991). Su estrecha vinculación a la nobleza la hizo incapaz de ganarse la adhesión de los campesinos quienes, a finales del siglo pasado, promovieron un fuerte movimiento de libertad religiosa con el apoyo de las clases ilustradas urbanas y, sobre todo, del movimiento obrero (G. Therborn, 1909). Con frecuencia los movimientos de renovación religiosa hicieron causa común con liberales y socialdemócratas frente al antiguo régimen y la jerarquía de la Iglesia luterana. Con el paso del tiempo, la hegemonía que las organizaciones socialdemócratas tomaron en el proceso de modernización de Suecia, por ejemplo, ha llevado a un régimen de bienestar estatista con un amplio consenso ciudadano.

La tradición de colaboración entre movimientos sociales forjada entre nuestro siglo y el pasado ha creado una cultura de participación ciudadana no sectaria en

la que las asociaciones se estructuran sobre todo en torno a necesidades sociales y no según líneas divisorias ideológicas. A diferencia de muchos países de Europa continental, el movimiento asociativo escandinavo es mucho más abierto y muy poco restrictivo en cuestiones ideológicas. Individuos de diferentes creencias religiosas e ideologías políticas acostumbran a participar en una misma asociación, mientras que en Holanda y Alemania por ejemplo, las asociaciones son cerradas a individuos de confesión religiosa o ideología política diferentes a las sostenidas por el "pilar" al que se adscribe la asociación.

SISTEMA RENANO: RELACIONES NEOCORPORATIVAS CON ESTADOS SUBSIDIARIOS

El sistema de relaciones neocorporatistas descrito en el caso escandinavo es muy similar al de países de Europa continental como Alemania, Holanda, Bélgica y Suiza, si bien en estos países el sector altruista se vértebra en torno a divisiones ideológicas mucho más robustas que limitan mucho el poder del estado.⁸ Una herencia de las luchas por el control de las instituciones de reproducción ideológica que han tenido lugar entre iglesias y estados en el proceso de modernización europea (G. Therborn, 1989).

Los Países Bajos son un buen ejemplo de este sistema político de "democracia consociacional" apoyada en unos pocos segmentos de la sociedad muy poderosos y estancos que, con sus propias organizaciones políticas y sociales, canalizan siempre a la participación ciudadana. Fuera de estos "pilares"⁹ del sistema queda poco espacio libre para el asociacionismo. Los tres pilares más relevantes, -uno confesional, que agrupa a diversas confesiones religiosas (calvinistas y católicos sobre todo), uno liberal y otro socialdemócrata-, actúan como una constelación de organizaciones estructuradas en un sistema asociativo muy diversificado en la base pero que actúa cooperativamente gracias al consenso entre las cúpulas de cada segmento ideológico de la sociedad (P.L. Hupe, 1993).

A diferencia de Suecia y Noruega, el sistema político holandés, como el alemán, ha estado dominado por los partidos confesionales que han aprovechado su poder político para tratar de fortalecer aún más la pilarización de la sociedad holandesa como instrumento de reproducción religiosa (G. Therborn, 1989). También a diferencia de los países escandinavos, los movimientos de renovación religiosa no se integraron con el movimiento obrero, sino que aparecieron como reacción contra él y contra el liberalismo.

8. Véase H.K. Anheier (1991) para Alemania, P.L. Hupe (1993) para Holanda...

9. Arend Lijphart (1968) utilizó los conceptos de "pilarización" y "democracia consociacional" para describir el sistema político de los Países Bajos que aquí se expone de modo muy sucinto.

El movimiento protestante ortodoxo holandés del siglo XIX, dirigido por Abraham Kuiper, fue un movimiento de democratización eclesial de la pequeña burguesía y clases bajas contra los notables y la burguesía. Era también un movimiento conservador que pretendía protegerse de las influencias modernizantes, pero usando medios modernos para influir en la esfera pública y que dio lugar, en 1878, al Partido Antirrevolucionario que ha mantenido posiciones políticas extremistas, al menos hasta 1950 (Pennings, 1991). El movimiento católico, por su parte, no se dirigió contra los líderes de la Iglesia sino que, muy al contrario, se desarrolló bajo la dirección de los clérigos y como reacción ante el movimiento obrero. En cierto modo la "pilarización" apareció como fruto de la reacción de las iglesias frente a la aparición del movimiento obrero, al que imitaron creando un movimiento obrero cristiano.

El conflicto de clases se fragmentó con la cuestión religiosa y tanto católicos como protestantes pasaron a ocupar un lugar central en el Parlamento, tras 1901. Para mantener unido a un electorado socioeconómicamente heterogéneo estos partidos confesionales utilizaron la política social como instrumento de consenso entre sus bases. Para ello, construyeron unos servicios de bienestar mediatizados por estructuras corporativas que unían a trabajadores y empresarios bajo una misma denominación confesional. se consolidó de este modo un sistema político de minorías que dificultaba la gobernabilidad sin no era a través de coaliciones, a la vez que perpetuaba una tradición pactista de las élites holandesas, que se remonta ya al siglo XVII (Daalder, 1974 y 1978). La "pilarización" del sistema, no obstante, no acabó de dominar las relaciones políticas hasta el periodo de entre guerras (Van Doorn, 1956), cuando las élites holandesas "pacificaron" el sistema creando un sistema político consensuado en el que se tratan con el mismo favor la educación pública y la Mundial, hubo un intento fallido de desarrollar los servicios gestionados directamente por el estado. El gobierno de guerra holandés que se había exiliado a Londres, propuso un proyecto de Seguridad Social muy influido por el informe Beveridge. No obstante, en su posterior aplicación, el intervencionismo directo del estado se redujo notablemente y, en 1952, el sistema de seguros estaba completamente administrado por corporaciones de empresarios y de trabajadores como en Alemania (P.L. Hupe, 1993, p.372).

En la actualidad, el estado asistencial holandés ejerce sus funciones de garantía a todos sus ciudadanos mediante categorías profesionales y organizaciones funcionales dominadas también por profesionales. Se trata de un "territorio" con mucha iniciativa privada relativamente autónomo del que los ciudadanos son dependientes y que el estado a duras penas controla.¹⁰ Una iniciativa privada que desde finales del XIX ha utilizado el crecimiento del estado asistencial como un medio de aumentar su influencia confesional y como una poderosa base de oposición al estado. Es en los servicios sociales y en la educación donde la pilarización de la iniciativa privada es más intensa, menos en el sistema de salud. Este poderoso desarrollo de la autonomía de profesionales y asociaciones intermedias ha dado lugar a definir un "quinto poder" en la toma de decisiones

10. J.A.A. van Doorn, (1978). Citado por P.L. Hupe *op.cit.*

políticas que se añada a los tres definidos por Montesquieu y a un "cuarto" formado por la burocracia (P.L. Hupe, 1993). un proceso que no es exclusivo de Holanda. Es característico también de países como Bélgica, Suiza (D. Buttschi y S.Cattacin, 1993) y la antigua República Federal Alemana surgida tras la victoria aliada en la Segunda Guerra Mundial.

En el caso de Alemania, su joven estado ha mantenido también unas relaciones con las asociaciones de la sociedad civil preñadas de conflictos en su no muy larga historia. Cuando Alemania constituyó su estado no tenía, a diferencia de la Inglaterra de su tiempo, una sociedad civil burguesa muy desarrollada. La restauración que siguió a la revolución de 1848 acabó con el débil movimiento asociativo burgués que se estaba gestando desde finales del siglo XVIII. Su espacio lo ocupó de sobras un asociacionismo de herencia medieval basado en gremios y grupos de status y por asociaciones de política social creadas por él mismo. Sobre estas asociaciones el estado promovió una estructura jerarquizada basada en federaciones nacionales de asociaciones que se ha mantenido hasta el día de hoy, y de cuya lógica no pueden escabullirse ni los movimientos sociales llamados alternativos, que han acabado por construir su propio "pilar" (H. Anheier, 1991).

La debilidad de las clases medias burguesas dejó vía libre para que la industrialización del país corriera bajo responsabilidad prioritaria del estado. Los intentos de modernizar el país llevados a cabo por Bismarck ocasionaron serios conflictos con las iglesias, sobre todo la católica, al tomar el estado la responsabilidad directa de la educación, la cultura y los servicios de bienestar. A su vez, la hegemonía prusiana en el control del estado incitó movimientos separatistas y regionalistas que, con la crisis económica que siguió a la derrota en la Primera Guerra Mundial abocaron al país a una crisis social de enormes proporciones. La República de Weimar fue más tolerante con las asociaciones católicas y socialistas, pero el subsiguiente ascenso del nazismo cercenó todo el asociacionismo civil convirtiéndolo en un aparato propagandístico del partido. Asociacionismo que, por otra parte, supo utilizar muy bien el partido nazi en su ascenso al poder, ocupando puestos destacados en la estructura asociativa local, regional y nacional de modo que acabó por tener un amplio control de las instituciones civiles generadoras de opinión pública (H. Anheier, 1991).

Al acabar la Segunda Guerra Mundial fueron los aliados quienes más apoyaron la consolidación de asociaciones privadas de bienestar, más fiables que las estatales y fue entonces cuando, bajo gobiernos demócratacristianos, se adoptó el principio católico de subsidiariedad en las relaciones entre estado y sociedad civil. En consecuencia, el estado de la ex República Federal Alemana ha sido, en términos relativos, un estado poco desarrollado y muy descentralizado." La

11. Las relaciones entre el asociacionismo altruista y el sistema político alemán han sido muy estudiadas por H.K. Anheier y W. Seibel de quienes he tomado gran parte de los datos aquí expuestos. Véanse H.K. Anheier (1990, 1991), H.K. Angeer y W. Seibel (1993) y W. Seibel (1992).

relación de funcionarios por cada mil habitantes era, en la RFA, inferior no sólo a la de Suecia, sino a la de un país tan poco catalogable de estatalista como los EEUU.¹² La estructura federal del gobierno deja escasas competencias al gobierno central respecto a las que disponen los Länder, sin cuya colaboración es casi imposible que pueda llevarse a cabo ninguna política nacional. El principio de subsidiariedad orienta toda la estructura estatal y sus relaciones con la sociedad civil, de modo que el gobierno central tiende a no realizar labores que pueden desarrollar los gobiernos regionales, y éstos a su vez operan de la misma manera respecto a los gobiernos locales. Una premisa que inspira también las políticas públicas en general en las que el estado procura delegar la gestión de gran parte de asuntos en las organizaciones de la sociedad civil.

Los partidos político, sin embargo, mantienen un fuerte carácter estatal. La existencia de partidos regionalistas o separatistas es poco relevante desde el final de la última guerra, y los partidos mayoritarios tienden a asumir cuestiones que, en EEUU, son más propias de la sociedad civil. Esta omnipresencia de los partidos¹³ mayoritarios invade a las asociaciones altruistas que se agrupan según líneas ideológicas de manera similar a los "pilares" descritos en los Países Bajos. En líneas generales el sector asociativo alemán está estructurado según un sistema organizativo comprehensivo y muy centralizado desde el que se constituye la esfera pública. Con un elevadísimo grado de afiliación, las asociaciones de todo tipo se extienden a nivel local, regional y nacional siguiendo una estructura jerárquica de asociaciones de asociaciones que les permite actuar muy eficazmente como grupo de presión y participar directamente en la concertación de las políticas sociales. En el campo de los servicios sociales el resultado ha sido la aparición de un *cartel* de asociaciones que se reparten las clientelas según criterios explícitamente ideológicos y que son generosamente subvencionadas por las autoridades públicas. Seis grandes asociaciones federales mantienen una situación de oligopolio en la oferta de servicios de bienestar privados. La *Diakonisches Werk* fundada a mediados del siglo XIX y que agrupa a las asociaciones protestantes, *Cáritas* vinculada a la Iglesia católica, la *Arbeiterwohlfahrt* próxima al Partido Socialdemócrata y fundada en 1919, la *Zentralwohlfahrtsstelle der Juden* creada por los judíos en 1917, la Cruz Roja, y la *Deutscher Paritätischer Wohlfahrtsverband*, fundada en 1920 con fines aconfesionales y apartidistas.

Estas asociaciones ofertan el 70 % de todos los servicios a las familias, el 60 % de los servicios a la tercera edad, el 40 % de las camas hospitalarias y el 90 % del empleo de los minusválidos, y su situación de casi monopolio les confiere privilegios como que cualquier ofertante de servicios, incluidas las administraciones locales, tienen prohibido establecer ninguna administraciones locales, tienen prohibido establecer ninguna institución de cuidados infantiles y

12. K. Beyme (1984). Citado por H.K. Anheier (1991, p.73-74).

13. Omnipresencia que ha llegado a ser criticada por lo que supone de perversión de la supuesta divisoria que debe haber entre partidos, gobierno y administración (H. Anheier, 1991).

juveniles si alguna de estas asociaciones tiene previsto ya hacerlo. La escasa *libertad de mercado* que ofrece este sector privado llega hasta el punto de que los trabajadores extranjeros están obligados a ser atendidos por una de estas asociaciones según la confesión religiosa atribuida a su nacionalidad. Así los trabajadores españoles, italianos, croatas y portugueses deben dirigirse a Cáritas. Los trabajadores de países musulmanes son competencia de la asociación socialdemócrata, y los griegos de las asociaciones protestantes. Una selección que manifiesta la limitada libertad religiosa de facto que existe en la mayoría de Europa. En Alemania, las iglesias mayoritarias, -la Iglesia Católica y el Consejo de Iglesias Protestantes- están reconocidas como corporaciones de derecho público y tienen una posición privilegiada en sus relaciones con el Estado que las exime de muchos impuestos y de controles públicos. El derecho eclesiástico es equivalente al derecho público administrativo. La financiación corre a cargo del 'impuesto religioso' que detrae el estado de las contribuciones sobre la renta de las personas físicas. Estos privilegios contrastan con el status de las religiones minoritarias, entre ellas dos millones de musulmanes, que se rigen por el derecho civil¹⁴

Este poder de las asociaciones altruistas las ha convertido en entes burocratizados donde los individuos y los grupos sociales "consumen" las prestaciones del estado asistencial del que esperan la cobertura de sus aspiraciones de bienestar, pero no en instituciones de participación donde los ciudadanos debatan e interactúen para traducir en acción común sus aspiraciones.¹⁵ Este sistema, en el que las relaciones entre estado y asociaciones pasa por la vinculación con un partido político, se ha manifestado muy sólido desde el momento en que los alternativos alemanes, que han intentado crear otras formas menos burocratizadas de participación, no han podido zafarse de la lógica institucional que les obliga a reproducir la misma estructura centralizada del resto de las asociaciones y a constituirse en partido político.

SISTEMA MEDITERRÁNEO. ACOMODACIÓN DISTANTE ENTRE ESTADO Y SOCIEDAD CIVIL.

La actitud reaccionaria que la Iglesia católica tuvo ante la modernización durante el siglo pasado en los países renanos fue más acusado y duradero en los países mediterráneos, donde llegó a colaborar activamente con los gobiernos totalitarios y fascistas de la región. Su monopolio religioso junto a su estrecha vinculación con las estructuras del antiguo régimen y a la fidelidad que supo ganarse entre los pequeños propietarios agrícolas, dividieron a las sociedades mediterráneas entre clericales y anticlericales. División que, pese a haberse diluido notablemente en las últimas décadas, ha dejado sus secuelas en el significado simbólico que tiene

14. En los Países Bajos la elevada presencia de la religión musulmana está abriendo el debate sobre la conveniencia o no de reconocer a ésta como otro "pilar" del sistema.

15. Véase Zijderveld (1986), citado en P.L. Hupe, (1993).

en estas sociedades la prestación privada de servicios de bienestar. Por otro lado, la incorporación tardía de la mayoría de estos países al "centro" económico y político europeo, su elevada polarización social, y el carácter tutelado que han tenido sus transiciones democráticas, han influido en que sus estructuras políticas no hayan desarrollado prácticas corporatistas tan institucionalmente enraizadas como en los países renanos y escandinavos (S. Giner, 1993). Además, la proximidad cultural de Francia durante el periodo de la Ilustración y, posteriormente, la extensión de la doctrina marxista en el movimiento obrero de estos países, han dado pie a una tradición "jacobina" que ha desconfiado de las asociaciones civiles.

En Francia, la Revolución de 1789 mantuvo el estado centralista del Antiguo Régimen a la par que destruyó las estructuras de representación gremiales y de la nobleza. La **Ley Chapelier** (1791) y el **Código Penal** (1810) prohibieron cualquier asociación de mediación de intereses entre el estado y los ciudadanos. Se inició así una tradición que, inspirada en los principios políticos individualistas de Rousseau, se ha mantenido hasta hoy en la cultura política de la izquierda francesa (Seibel, 1992). Fue esta dejadez civil para mantener los ideales democráticos de libre asociación en favor de un estado excesivamente poderoso la que duramente criticó de Tocqueville cuando escribió *La democracia en América*. Una actitud que se reforzó posteriormente por el control que la Iglesia católica tradicionalmente ha tenido sobre el sector voluntario y por su vinculación con el proyecto que tuvo el gobierno de Petain de construir un estado corporativista y despótico bajo la ocupación alemana en los años cuarenta (Seibel, 1992). En este sentido, Francia, como en cierta medida España e Italia, ha desarrollado una cultura política de izquierdas en la que los ideales de progreso y justicia social se han encarnado en un estado fuerte e intervencionista frente a una sospechosa sociedad civil dominada por el capitán y el asociacionismo conservador.

A pesar de las restricciones iniciales, no pudo evitarse que durante el siglo XIX aparecieran tanto asociaciones obreras de ayuda mútua como organizaciones de carácter benéfico. Las primeras impulsadas por el movimiento anarquista y las segundas por la Iglesia católica. Unas y otras fueron perseguidas por el estado. En los sucesos de La Comuna de París de 1871, el movimiento obrero fue combatido por asociacionismo ilícito y no fue hasta finales del siglo XIX cuando se permitió la libertad de sindicación. Las asociaciones voluntarias no fueron legalizadas hasta 1901, aunque con fuertes restricciones sobre las congregaciones religiosas, según una ley que todavía hoy está vigente (Archambault, 1993). Se inició entonces una etapa de complementariedad entre el estado y la "economía social" que ha crecido a medida que se consolidaba el estado de bienestar.

Un cambio significativo, sin embargo, ha sido la transformación de las mútuas que, creadas en el siglo XIX por el movimiento obrero, fueron abandonadas por éste cuando el estatalismo marxista desplazó al anarquismo como doctrina hegemónica. Las mutualidades han sido, en consecuencia, colonizadas por las

clases medias, que las utilizan para dotarse de prestaciones suplementaristas a las prestaciones concedidas por los servicios de bienestar públicos. No obstante, existe un socialismo no marxista que, en coalición con grupos masones, controla un sector importante de las asociaciones altruistas bajo la influyente **Ligue de l'enseignement** que defiende actitudes claramente anticlericales (Archambault, 1993).

En consecuencia, la tradición jacobina republicana ha favorecido siempre el estatalismo, con el apoyo de la izquierda marxista, pero a diferencia de los sistemas escandinavos ha habido una oposición representada por la Iglesia católica y por un sector laico-liberal que han conseguido mantener un elevado control sobre la oferta de servicios sanitarios y educativos (Anheier y Seibel, 1990, p. 383). A diferencia también del sistema renano, en Francia la autonomía del estado es mucho mayor y su vinculación con el asociacionismo altruista está basada no en prácticas neocorporativas institucionalizadas, sino en élites locales que constituyen una red de notables con fácil acceso personal al gobierno central (W. Seibel, 1992). El resultado es que, mientras que en los sistemas escandinavo y renano la interacción entre estado y asociaciones altruistas no es competitiva y está basada en la concertación, en Francia, como en el resto de países mediterráneos, la competencia por los recursos, la manipulación gubernamental y el clientelismo político son rasgos distintivos.

En Italia, el asociacionismo altruista depende financieramente del estado y tiene reconocido un status público especial (Instituciones Benéficas y de Asistencia Pública) que le confiere un elevado patronazgo público (C. Ranzi, 1993). No obstante, tampoco existen canales formalizados mediante los cuales las asociaciones privadas puedan tomar parte de forma institucional en la elaboración de políticas públicas (T. Perlmutter, 1991). Una ausencia igualmente notable en España.

En general, como en Francia y en España, el asociacionismo altruista no juega un papel determinante en la esfera pública italiana¹⁶ Italia carece también de una tradición de movimientos asociativos basados en el pluralismo, la autonomía y la ausencia de profundas divisiones sociales. Una debilidad congénita de la sociedad civil que hunde sus raíces en las características que tuvo la modernización del estado en los países mediterráneos. El estado italiano fue gobernado por una monarquía constitucional desde 1860 hasta 1922. Un sufragio limitado (hasta 1913) y el transformismo político eran rasgos de una pseudo-democracia gobernada por una élite de nobles en la que la burocracia gubernamental no gozó del desarrollo autónomo y "racionalista" que tuvo en Alemania o Gran Bretaña.

La oposición del sur y de la Iglesia al nuevo estado, y el sufragio limitado impidieron que se desarrollara una esfera pública de gran tamaño. La Iglesia, con

16. Aunque dicho papel vaya actualmente en aumento en los tres países. Véase al respecto, E. Archambault (1993), G. Rodríguez Cabrero (1993) y T. Perlmutter (1991).

notable ascendente social en el sur, se opuso siempre al nuevo estado del mismo modo como en España se opuso al movimiento liberal regeneracionista que trataba de modernizar a la sociedad española, hasta que el ascenso de Mussolini la llevó a un concordado en 1929 por el que el estado garantizaba a la Iglesia un papel significativo en el sistema educativo de la nación, además de reconocer su autonomía diplomática e indemnizarla por las expropiaciones ocurridas en el proceso de unificación del país, a la vez que Acción Católica fue una de las pocas organizaciones que gozaron de autonomía durante la dictadura fascista. Una situación que guarda un marcado paralelismo con la relación de connivencia entre la Iglesia española y la dictadura franquista.

Acabada la guerra, dos partidos hasta entonces insignificantes, dominaron la esfera política: los comunistas y los demócratacristianos. La presión de los primeros hizo que la nueva constitución reconociera derechos civiles y obligaciones públicas que sentaron las bases para un estado benefactor. La presión de los católicos, que aprovecharon la infraestructura organizativa de Acción Católica, hizo que se respetaran los acuerdos de la Iglesia con Mussolini. Las peculiaridades del sistema político surgido, entonces localizado en frenar el crecimiento de los comunistas a toda costa, ha otorgado también a los partidos políticos mucho del espacio público que en otros países es competencia de la burocracia pública y de los movimientos sociales locales, sometidos ambos a un control clientelista por parte de la partitocracia (T. Perlmutter, 1991).

Italia, al igual que Francia y España y a diferencia de Alemania y Holanda, se ha caracterizado por tener un altruismo organizado casi monopolizado por la Iglesia católica que se ha opuesto a la extensión del estado en aquellos servicios de bienestar muy vinculados a la reproducción cultural. Este sector está sometido a una patronazgo político muy acentuado resultado del cual, una proporción importante de asociaciones privadas han adquirido el status público de Instituciones Benéficas y de Asistencia Pública (IPAB). Razón por la cual también se considera que en Italia es dudosa la existencia de las condiciones que, según Salamon y Anheier¹⁷ son cruciales para definir un sector altruista independiente del estado y del mercado: naturaleza privada, independencia de entidades externas y apartidismo (C: Ranci, 1993).¹⁸

17. In Search of the Nonprofit Sector: The Question of Definitions. Paper presentado en la 3ª Conferencia Internacional de Investigación en organizaciones voluntarias y no lucrativas, Indianapolis.

18. Cabe matizar que estas características son muy difíciles de encontrar en la mayoría de países europeos. A diferencia de los EEUU, el patronazgo político, la dependencia financiera de las subvenciones públicas y la subordinación a las iglesias con rango de instituciones públicas son rasgos comunes al sistema renano y a los países mediterráneos.

SISTEMA NORTEAMERICANO. MAYHOR PLURALISMO Y AUTONOMÍA DE LA SOCIEDAD CIVIL

Quiero advertir que el sistema descrito a continuación hace referencia sobre todo a los Estados Unidos de Norteamérica y que la extensión de sus características a todo el mundo anglosajón debe hacerse con mucha cautela, excepción hecha quizás de Canadá, donde la legislación sobre organizaciones no lucrativas es más parecida a la de EEUU que a la británica (A: Ware, 1989). Ciertamente los países con una cultura organizacional basada en el "derecho común" comparten una tradición política liberal más acentuada que la europea continental o escandinava, más influidas por la tradición del "derecho romano" (Anheier y Seibel, 1990). Este talante diferente se refleja en las instituciones de bienestar social, y ha justificado en cierto modo que sean agrupados sin distinción dentro de un "régimen liberal" por algunos teóricos del estado de bienestar como G. Esping- Andersen (1992). Tesis que ha sido rebatida insistiendo en que hay una diferencia muy significativa en los concerniente a redistribución de rentas entre los EEUU y los países de la *commonwealth*.¹⁹ Esta diferencia es muy probable que sea también significativa en lo que concierne al asociacionismo altruista y a sus relaciones con el estado. Aunque en este trabajo no he estudiado la posibilidad de que haya un "sistema anglosajón" con patrones comunes para Gran Bretaña, Australia y Nueva Zelanda, no parece descabellado pensar que pueda haberlo. En cualquier caso, la herencia británica en los EEUU, sin ser poca, ha sufrido enormes transformaciones.

La aparición en Gran Bretaña del capitalismo comercial y luego del industrial, hizo florecer nuevas formas de solidaridad. Durante el siglo XVIII las clases medias británicas crearon todo tipo de asociaciones y el declive de los gremios se compensó con las **Friendly Societies** que derivarían en los sindicatos modernos. Las instituciones inglesas se exportaron a los EEUU durante los siglos XVIII y XIX, pero las circunstancias históricas las hicieron andar por derroteros distintos (A. Ware, 1989). La experiencia de la lucha anticolonial, las religiones individualistas, y la rápida expansión geográfica, fomentaron las actitudes antiestatalistas y la debilidad de las ideas socialistas, lo que ha dado lugar a un estado benefactor menos generoso y una mayor importancia de las asociaciones de bienestar civiles, aunque ello no supone que éstas sean totalmente independientes del estado en cuanto a recursos, (Anheier y Seibel, 1990 p. 383-384; U. Ascoli, 1987 y L. Salamon, 1992). A estos factores deben añadirse, por un lado, una tradición política federalista con un gobierno central muy pequeño, que ha dado lugar a múltiples soluciones locales a los mismos problemas y, por otro lado, una estricta separación entre Estado e Iglesia que ha permitido la eclosión de múltiples grupos comunitarios religiosos y laicos dedicados a los servicios sociales (P. Terrell, 1992). En consecuencia, los Estados Unidos tienen el voluntariado y asociacionismo altruista más desarrollado, pluralista e independiente del estado, que cualquier otro país.

19. EL trabajo más relevante en este sentido ha sido el de F. Castles y D. Mitchel (1990)

Antes de la Guerra Civil (1865) un extenso tejido de asociaciones locales e informales maravilló a Tocqueville por su capacidad para ofrecer servicios públicos ocupando el lugar que en Francia cubría el estado, o en Gran Bretaña filántropos de las clases acomodadas. No fue hasta después de la Guerra que se desarrollaron organizaciones de voluntariado más formales como la **Charity Organization Society** y fundaciones de bienestar social basadas en grandes fortunas (Carnegie, Rockefeller) que, posteriormente recibirían el gobierno federal apoyos financieros mediante la exención de impuestos. Ante las graves necesidades sociales que aparecieron con la Gran Depresión de los años treinta, el altruismo privado apareció ante la opinión pública incapaz de dar respuestas válidas, apareciendo así un nuevo conjunto de instituciones públicas y centralizadas. En 1935 se creó el sistema de seguridad social, intacto hasta hoy, que ofrece el principal marco global de seguros sociales, asistencia pública y programas de servicios sociales. Al mismo tiempo ha tenido lugar un desarrollo fulgurante del "bienestar ocupacional" durante los años cuarenta i cincuenta en los que surgió un número significativo de organizaciones no comerciales y de pensiones dirigidas a la previsión sociosanitaria de los trabajadores ocupados. Una tendencia que también siguieron los sindicatos y los colegios profesionales de cara a la jubilación de sus afiliados. En la actualidad el 42 % de los empleados en el sector privado a tiempo completo están cubiertos por planes de pensiones de la empresa donde trabajan y el 73 % por seguros sanitarios del mismo tipo. Desarrollo que ha sido posible por las exenciones fiscales a tales gastos iniciales en 1943.

Un nuevo ímpetu del gasto público en servicios sociales tuvo lugar a principios de los años sesenta, fruto del programa de lucha contra la pobreza Great Society del presidente Johnson. El gasto público creció desde el 11 % del PNB al 19 % a mediados de los setenta, proporción que se ha mantenido hasta hoy. La idea subyacente era que para atender los graves problemas sociales del país se requería una suma ingente de recursos al alcance sólo de la administración federal. Los programas de esta época se implantaron concediendo un papel ambiguo a las asociaciones privadas. Por un lado, la iniciativa era gubernamental, por otro se trataba de sortear las dificultades burocráticas y fomentar la participación ciudadana mediante programas de acción comunitaria. En los años setenta, ya bajo mandato republicano, se aumentaron la flexibilidad y los recursos dirigidos a los cargos electos locales animándoles a concertar programas con asociaciones altruistas y, aunque el voluntariado no se destacaba explícitamente en la legislación del periodo, lo cierto es que desde entonces surgió un nuevo sistema mixto público y privado de bienestar (P. Terrell, 1992).

A pesar de esta evolución hacia un mayor intervencionismo público en la política social norteamericana, Edwin Amenta y Theda Skocpol (1989, p. 292-333), sostienen la tesis de que las políticas públicas de EEUU han mantenido unos patrones similares a lo largo de los dos últimos siglos. Entre estas características inalterables, una es especialmente relevante para comprender las relaciones entre público y privado: la existencia de un gasto social selectivo que responde a dos tipos de programas sociales. Unos generosos, generalmente administrados

por el gobierno central, dirigidos a grupos sociales considerados "merecedores" (veteranos de guerra, viejos y viudas) y, otros, dirigidos a grupos "no merecedores", gestionados sobre todo por niveles de gobierno más bajos, que son más cicateros en cuanto a prestaciones y que someten a sus beneficiarios a "vigilancia". En este marco institucional, el sector altruista nació para atender a los pobres y marginados dentro de cada grupo étnico, siendo financiado por el estado a pesar de la prohibición de financiar con dinero público las actividades confesionales. Prohibición que ha sido sorteada, en gran medida, gracias a un mecanismo financiero que subvenciona al consumidor de los servicios en vez de a la entidad que los presta. Esta mayor libertad de elección que se supone al ciudadano está más arraigada en los servicios sanitarios y educativos,³⁰ aunque no está ausente de los demás servicios sociales (K. Gronbjerg, 1987).

La escasa relevancia de las instituciones federales en la prestación directa de servicios de bienestar se explica en gran medida por las peculiaridades del sistema político norteamericano. Una separación muy marcada de poderes, la debilidad de la burocracia ejecutiva estatal y un sistema de representación en el Congreso basado en distritos que favorece el clientelismo político condicionan las políticas públicas de un modo diferente a como ocurre en Europa al limitar enormemente las capacidades del estado para intervenir de manera directa y coordinada en la sociedad civil. Cabe la posibilidad de que un partido hubiera gobernado durante un plazo de tiempo bastante largo como para modificar las capacidades del estado. Pero los partidos americanos se mueven más por personalidades del Congreso que establecen compromisos clientelistas con sus electores locales que por representantes nacionales de unos principios programáticos como ocurre en Europa (E. Amenta y T. Skocpol, 1989). Como resultado, el estado central norteamericano es débil y sometido a múltiples presiones locales canalizadas por los congresistas quienes establecen compromisos con comunidades locales geográficas, étnicas y religiosas donde el asociacionismo encuentra su principal caldo de cultivo.

La extensión de este asociacionismo debe valorarse también haciendo referencia a las peculiaridades religiosas de la sociedad norteamericana. Ha de tenerse en cuenta que, en EEUU, no existe ninguna religión oficial y se reconoce un amplio derecho a la diversidad cultural y religiosa de las variopintas etnias que han emigrado al país. Incluso el tratamiento legal de las organizaciones religiosas es bastante laxo, otorgando el reconocimiento de religiosos a pequeños grupos y organizaciones que defienden valores y normas que no están vinculados a la creencia en ninguna fuerza divina. Algo difícil de ocurrir en la mayoría de países

30. En contraste con los servicios sociales, desde el siglo XIX el sistema educativo en primaria y secundaria, ha sido una competencia de los gobiernos locales y estatales que ha estado al margen de las políticas del gobierno central y que ha dominado, sobre todo en primaria, a la oferta privada. La razón se debe a que su desarrollo inicial debe mucho a las iniciativas de políticos locales republicanos y de profesionales de la enseñanza para instaurar un sistema educativo público. El movimiento se inició sobre todo en zonas rurales y acabó por extenderse hasta que consiguió subvenciones de niveles más altos de la administración (E. Amenta y T. Skocpol, 1989).

Europeos donde el concepto de religión está más asociado todavía a fuerzas sobrenaturales. Esta laxitud en el tratamiento de lo religioso y la ausencia de una o pocas iglesias en régimen de oligopolio y la ausencia de una o pocas iglesias en régimen de oligopolio puede haber influido en el hecho de que el tratamiento legal del altruismo sea también bastante laxo. De hecho, la legislación norteamericana aborda la cuestión de las organizaciones no lucrativas de modo que limita mucho menos que en Europa la participación de las empresas comerciales en el llamado "tercer sector" (A. Ware, 1989). Tanto es así, que si en Europa es difícil definir los límites entre estado y altruismo organizado, en los EEUU la frontera es igualmente borrosa entre éste y las corporaciones mercantiles.

Paradójicamente, EEUU es el país industrializado más religioso de Occidente, y es en las clases sociales más pobres donde las iglesias han penetrado notablemente, hasta el punto que son individuos de estas clases sociales los que más parte de sus donaciones dedican a las iglesias (A. Ware, 1989, p. 119). una situación que contrasta con la de muchos países europeos donde, el alejamiento de las organizaciones religiosas respecto a los problemas de los trabajadores industriales y de los jornaleros del campo durante el siglo XIX, ha dado pie a una tradición de sospecha hacia la beneficencia religiosa. Aunque sea difícil contrastar empíricamente cuanto influye la religiosidad de una sociedad en los comportamientos altruistas de sus miembros, lo cierto es que las donaciones individuales y la dedicación de tiempo libre a acciones sociales voluntarias es, con diferencia, mucho mayor en EEUU que en Europa, como también es mayor el grado de penetración que las asociaciones altruistas tienen en el tejido social. No cabe duda de que también ha influido en esta mayor propensión a la acción altruista una tradición de participación ciudadana en asociaciones de ayuda mutua que se forjó, en ausencia de instituciones feudales heredadas, primero en las zonas rurales de "frontera" durante los siglos XVI y XVII, a medida que se conquistaba el nuevo continente, y en las ciudades industriales que aparecieron en el siglo XIX sin que se institucionalizaran mecanismos estatales de protección frente a los desastres e infortunios de la vida (A. Ware, 1989, p. 120). Pero estas asociaciones se estructuraron en torno a las comunidades étnicas y geográficas que desarrollaron sus propias formas civiles de ayuda mutua, comunidades en las que la creencia religiosa constituía un eje importante de identidad.

Por su propia naturaleza, la respuesta que dan las organizaciones privadas de bienestar al conjunto de las necesidades sociales es azarosa en extremo a causa de la descentralización del sistema altruista (A. Ware, 1989, p. 141). Además tampoco existe un estado central suficientemente fuerte como para definir las necesidades sociales prioritarias. De este modo, el sistema norteamericano de bienestar se sustenta en un estado mucho más descentralizado y apoyado en la sociedad civil que el sistema renano, pero sin su estructura jerarquizada y centralizada de asociaciones, ni sin la enorme influencia de sus partidos políticos. No es extraño que en el sistema norteamericano no pueda llevarse a cabo una política social concertada a nivel nacional. La ausencia de una iglesia oficial reconocida y el carácter multicultural de la sociedad estadounidense, unido a la peculiaridad del sistema político en el que no hay partidos políticos programáticos,

confluyen en que la sociedad civil muestre mayor pluralismo y gestione sus intereses políticos más a nivel local que no mediante estructuras neocorporatistas centralizadas.

OBSERVACIONES FINALES

Hemos visto que en EEUU el asociacionismo en torno a identidades étnicas y religiosas está muy extendido, pero sin que exista una representación institucionalizada ante el estado comparable a las prácticas neocorporativas europeas. No existe nada comparable a los oligopolios formados por los "pilares" holandeses o las *peack associations* alemanas. La fluidez y el pluralismo del sector asociativo norteamericano, aunque seguramente no tanto como en los tiempos que conoció Tocqueville, continúa siendo hoy muy notable. También en Gran Bretaña el voluntariado social y las donaciones privadas a asociaciones de todo tipo son notables, y aunque la dependencia que tienen la iglesia oficial y las asociaciones altruistas en general de los fondos públicos es mayor que en los EEUU, los intentos por mantener apartadas a las asociaciones altruistas del mundo político han hecho pervivir una vieja disposición según la cual una organización reconocida por el parlamento como benéfica puede perder su condición si se demuestra que ha aportado fondos a una organización política (J. Beckford, 1991). Todo ello indica una línea divisoria clara entre la mayoría de países europeos con una cultura estatista basada en el derecho romano y países anglosajones con una cultura organizativa basada en el derecho común (Anheier y Seibel, 1993). En estos últimos, es donde con mayor facilidad se están sustituyendo las subvenciones públicas, ya relativamente menores que en el resto de Europa, por las concentraciones y contratación de servicios, a la par que las asociaciones altruistas parecen experimentar un rápido deslizamiento hacia relaciones con sus usuarios más propias de empresas comerciales.

La cultura estatista, común a casi toda Europa, manifiesta sin embargo, tres caras diferentes según los avatares que los conflictos sociales han forjado sobre las instituciones públicas durante el largo proceso de modernización.

En los países nórdicos donde el estado es subsidiario de las corporaciones, la heterogeneidad étnica y religiosa ha impedido la consolidación de estados fuertemente centralizados, de modo que ha sido preciso desarrollar sistemas de "democracia consociacional" y estructuras de gobierno federales basadas en el principio de subsidiariedad, en beneficio de las grandes corporaciones representantes de los "pilares" sociopolíticos.

En estos países, al igual que en los escandinavos, es dudoso que pueda hablarse de una sociedad civil "burguesa" donde los individuos participan como ciudadanos. Los individuos participan más como miembros de un grupo de status, al estilo de la participación estamental de la sociedad preburguesa. La participación está regulada y formalizada en corporaciones. Hay poco espacio para la participación espontánea fuera del Estado, de los partidos políticos y de

las corporaciones legitimadas por aquél. La intensa implicación de estas corporaciones en las políticas públicas hace que las asociaciones altruistas vayan mucho más allá de la mera prestación de servicios y sean instituciones políticas de primer orden (Anheier, 1991). Lo que frecuentemente conlleva una frontera tan borrosa entre el sector público y las organizaciones más relevantes de la sociedad civil que ha extendido la opinión de que éstas son, de hecho, una parte más de los aparatos del estado.²¹

En la Europa mediterránea la realidad ha sido bien distinta a la escandinava y a la renana. Por un lado la Iglesia católica tuvo siempre mayor independencia de los poderes temporales, a los que en más de una ocasión llegó a dominar, y durante los duros años de la primera industrialización consiguió ganarse la fidelidad de los pequeños propietarios agrícolas recelosos ante las nuevas formas de vida propuestas por los liberales primero, y ante las aspiraciones colectivistas del movimiento obrero después. Se produjo así una sangrienta fractura social que no ocurrió en los países escandinavos y que ha dado lugar a una enorme ambigüedad social en las actitudes respecto al estado. En España, Portugal e Italia la burguesía, desarrollada sólo en regiones muy limitadas (S. Giner, 1993), no tuvo la capacidad suficiente para modernizar la sociedad y para frenar las tendencias hacia la decadencia y la subordinación al centro político y económico europeo. Como en muchos otros países europeos con burguesías débiles o inexistentes, fue el estado quien, en definitiva, asumió la dirección del proceso de modernización pero, así como en Alemania, Holanda, Austria o Suiza, la Iglesia católica veía su espacio recortado por la presencia, a veces más poderosa, como en Prusia, de luteranos y calvinistas, en la Europa del sur, su monopolio religioso y la convivencia con las clases dominantes que controlaban el estado, le facilitó más oportunidades para frenar la injerencia de éste en las instituciones de reproducción ideológica.

No por casualidad, en Italia y España, la tradición republicana y posteriormente el movimiento obrero marxista han hecho gala de un notable jacobinismo que, como en Francia, ha visto con especial desconfianza a las organizaciones de bienestar privadas que se han asociado siempre con las propuestas corporativistas y de subsidiariedad católicas, y con los intentos conservadores de frenar la extensión de la ciudadanía social. Todo ello ha producido una ambigüedad según la cual a las asociaciones benéficas se les ha reconocido el status de entidades casi públicas, con una generosa financiación también pública, pero en un clima de desconfianza mutua, poco proclive al consenso, que ha impedido una colaboración coordinada entre estado y asociaciones altruistas. En estos países las asociaciones y el estado frecuentemente compiten entre sí por los recursos, pero esta competencia no supone forzosamente una mayor capacidad de elección para el ciudadano. De hecho esta capacidad de elección es menor en

21. Esta percepción es la que induce a A. Wagner (1992) a afirmar que en Suiza no existe un "tercer sector", pues excluye a las poderosas organizaciones prestadoras de servicios dependientes ideológicamente de las iglesias católica y protestantes. Razón por la cual, Gidron, Kramer y Salamon incluyen este país en el "modelo de estado dominante", junto a los países escandinavos.

toda la Europa estatista en tanto los recursos se distribuyen entre corporaciones con presupuestos finalistas que fomentan el inmovilismo y la falta de innovación. Una situación que contrasta con los países donde las asociaciones se orientan más hacia el mercado y en los que está más extendida la subvención directa al "consumidor" en función de sus necesidades individuales. En contrapartida, sin embargo, estos últimos parecen manifestar mayores problemas de desigualdad distributiva que los europeos continentales en general y los escandinavos en particular (G. Esping-Andersen, 1990).

Esta diversidad de arreglos institucionales entre lo público y lo privado que se ha descrito ha caracterizado a las sociedades capitalistas occidentales más avanzadas durante el periodo comprendido entre la posguerra y la década de los años sesenta. Estos sistemas se explican, en parte, por el modo en que las tradiciones culturales e institucionales heredadas se han adaptado a los desafíos de la modernización. Una adaptación que se ha realizado en el marco de circunstancias históricas peculiares y, en su mayoría, irrepetibles. Su configuración, no obstante, está sujeta a nuevas transformaciones cuyo alcance es todavía difícil de prever. Entre los cambios que afectan al orden sociopolítico y económico internacional y, por tanto, a toda Europa, cabe destacar algunos cuyo impacto sobre los tipos ideales descritos puede ser de alcance considerable. El cambio en la estructura de clases hacia una "dualidad fragmentada" que debilita a los sindicatos, que han sido un soporte fundamental, directo o indirecto, de las políticas sociales. Los cambios culturales implícitos en la aparición de un neoliberalismo entre las nuevas clases medias, de facciones ambiguas que se mueve entre el radicalismo antiburocrático y el pragmatismo por un lado, y entre la preocupación por los problemas sociales y los intereses particularistas por el otro. Las transformaciones en la religiosidad de los europeos que aflojan los vínculos jerárquicos de las iglesias. El debilitamiento de las ideologías estatistas tras el derrumbamiento de los sistemas políticos en los países llamados de "socialismo real". A todo ello cabe añadir síntomas de una transformación en la gestión burocrática de la sociedad y, consecuencia de los cambios sociales y culturales anteriores, una mayor volatilidad del voto político que pone en cuestión las fidelidades partidistas tradicionales. Todo ello, junto a las dificultades económicas, está provocando una recomposición de las fuerzas políticas y del papel del estado que alterará, sin duda, los arreglos institucionales que se han descrito en este trabajo.²²

NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

AMENTA E. SKOCPOL T. «Taking Exception. Explaining the Distinctiveness of American Public Policies in the Last Century». En: F.G. CASTLES [ed]. *The Comparative History of Public Policy*. Cambridge: Polity Press, 1989, p. 292-333).

22. Duna descripción más concisa de estas mudanzas está en fase de realización por el autor. Incluirlas ahora en esta ponencia sería prematuro a la vez que la harían innecesariamente extensa.

ANHEIER, H.K «A Profile of the Third Sector en West Germany» En: ANHEIER, H, SEIBEL, W. [ed]. *The Third Sector Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. Berlin: de Gruyter; 1990, p. 313-332.

«West Germany: The Ambiguities of Peack Associatons» En: WUTHNOW, R. [ed]. *Between States and Markets. The Voluntary Sector en Comparative Perspective*. Oxford: Princeton University Press; 1991, p. 64-93.

ANHEIER, H.K. SEIBEL, W. *Defining the Nonprofit Sector: Germany*. The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project; Working Paper núm 6. Baltimore: Johns Hopkins University Institute for Policy Studens, 1993.

ARCHAMBAULT, E. *Defeninrh the Nonprofit Sector: France*. The Johns Hopkins Scomparativae Nonprofit Sector Project; Working Paper núm, 7. Baltimore: Johns Hopkins University Institute for Policy Studies, 1993.

ASCOLI, U. «Estado de Bienestar y acción voluntaria» *R.E.I.S.* núm. 38 (1987), p. 119-162.

BECKFORD, J. «Great Britain: Voluntarism and Sectional Interests» En: WUTHNOW, R. [ed]. *Between States and Markets. The voluntary Sector in Comparative Perspective*. Oxford: Princeton University Press, 1991, p. 30-63.

VON BEYME, *Parteien in westlichen Demokratien*. Munich: Piper, 1984.

BOLI, «Bweden: Is There a Viable Third Sector?». En: Wuthnow, [ed]. *Beywen States and Markets. The Voluntary Sector in Comparative Perspective*. Oxford: Peinceton University Press, 1991, p. 94-124.

BUTSCHI, D. CATTACIN «The Third Sector in Switzerland: The Transformation of the Subsidiarity Principle» *West European Politics*. Vol. 16, núm. 3, (1993), p. 362-379.

CASTLES F.G., MITCHELL, D. «**Three Worlds of Welfare Capitalism or Four?**» Discussion Paper, núm 21. The Australian National University Public Policy Program, (1990).

DAALDER, H. «The consociational democracy theme» *World Politics*. núm. 26 (1974), p. 604-621.

«On the origins of the consociational democracy Model» En: VAN SCHENDELEN, M.P. [de. *Acta Política* 1, 1984.

VAN DOORN, J.A.A. «Verzuiling: een eigentijds probleem van sociale controle». *Sociologische Gids* núm. 3, (1956), p. 41-49.

ESPING-ANDERSEN, G. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press, 1990. [Existe traducción al castellano publicada por Edicions Alfons el Magnànim, València.

GIDRON, KRAMER R.M SALAMON L.M. *Government and the Third Sector. Emerging Relationships in the Welfare States*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1992.

GINER S. «La modernización de la Europa meridional» En: D'AURIA, E Casassas, J. *El estado moderno en Italia y España*. Publicacions Universitat de Barcelona, 1993, p.113-148.

GRONGBERG, K.A. «Patterns of Institutional Relations in the Welfare State: Public Mandates and the Nonprofit Sector» En: OSTRANDER, S.A. LANGTON, S. VAN TIL, J. [de]. *Shifting the Debate. Public/Private Sector Relations in the Modern Welfare State*. Oxford: Transaction Books, 1987, p. 64-80.

HALSEY, A.H. «El punto de vista de un sociólogo» En: OCDE, *El estado protector en crisis*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1985.

HUPE, P.L. «Beyond Polarization. The post- Welfare State in the Netherlands». *European Journal of Political Research*, núm. 23, (1993), p. 359-386.

KUHNLE, S.; SELLE, P. «Meeting Needs in a Welfare State: Relations between Government and Voluntary Organizations in Norway». En: WARE, I. Goodin, R.F. [ed]. *Needs and Welfare*. Londres: Sage, 1990, p. 165-184.

«Government and Voluntary Organizations: A Relational Perspective» En: *Government and Voluntary Organizations*. Aldershot: Avebury, 1992 (a), p. 1-33.

«The Historical Precedent for Government-Nonprofit Cooperation in Norway» En: GIDRON, B:KRAMER R.M SALAMON L.M. [de]. *Government...*, 1992 (b).

LJPHART, A. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press, 1968.

PENNINGS, P. *Verzuiling en ontzuiling, de lokale verschillen: Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland*. Kampen: Kok, 1991.

T. PERLMUTTER, «Italy: Why No Voluntary Sector». En: Wuthnow; R. [de]. *Between States and Markets. The Voluntary Sector in Comparative Perspective*. Oxford: Princeton University Press, 1991, p. 157-188.

PESTOFF, V.A. «Nonprofit Organizations and Consumer Policy». En: ANHEIER, SEIBEL, W. *Defining...*, 1990-

RANCI, C. «The Role of the Third Sector in Welfare Policies in Italy». [Ponencia presentada en el congreso *Well-Being in Europe by Strengthening the Third Sector*. Barcelona, Mayo, 1993.

RODRÍGUEZ CABRERO, *Realidad y tendencias del tercer sector en España*. [Seminario sobre Estado, altruismo y sociedad civil organizado por el Área de Sociología de la Universidad Pompeu Fabra. Barcelona 29 de junio, 1993].

SALAMON, L.M. *America's Nonprofit Sector. A Primer*. Nueva York: The Foundation Centre, 1992.

SARASA, S. *El servicio de lo social*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, 1994.

SEIBEL, W. «Government- nonprofit relationship: Styles and Linkage Patterns in France and Germany» En: S. KUHNLE, S. SELLE, P. [ed]. *Government and Voluntary Organizations*. Aldershot: Avebury, 1992, p. 53-70.

P. STARR, P. «The Meaning of Privatization» En: Kamerman, S.B.; Kahn, A.J. [ed]. *Privatization and the Welfare State*. Princeton University Press, 1989.

TERRELL, P. *Social Services in the American Welfare State: Challenges and Dilemmas*. [Documento presentado en el Seminario sobre Servicios Sociales no lucrativos y Estado de Bienestar. Barcelona: Escuela Universitaria de Trabajo Social, 6 de Octubre, 1992].

THERBORN, G. «Pillarization and Popular Movements» En: Castles, F.G. [ed] *The Comparative History of Public Policy*. Cambridge: Polity Press, 1989, p. 192-241.

TITMUS, R.M. *Social Policy. An Introduction*. Londres: George Allen & Unwin, 1974. [Existe versión española con el título *Política Social*. Barcelona: Ariel, 1981.

WAGNER, A «The Nonprofit Sector in Switzerland: Tasonomy and Dimensions» En: ANHEIER, SEIBEL, W. [ed]. *Defining...*, 1992, p. 303- 309.

WARE, A *Between Profit and State. Intermediate Organizations in Britain and the United States*. Cambridge: Polity Organizataions in Britain and the United States. Cambridge: Polity Press. 1989.

«L'ASSOCIACIONISME ALTRUISTA» EN EL SISTEMA DE JUSTÍCIA PENAL EL CAS DE CATALUNYA

Elisabet Almeda

INTRODUCCIÓ

Actualment, la provisió dels serveis penals i penitenciaris a la majoria dels països occidentals no només correspon a l'Estat sinó que, cada vegada més, és responsabilitat de la iniciativa privada (mercat) i, sobretot, de la iniciativa voluntària (comunitat). Així doncs, fent un paral·lisme, d'allò que diversos autors han anomenat models mixtos de benestar, podem parlar també de l'existència de models mixtos en el sistema de justícia penal.

Els recents desenvolupaments en molts països occidentals per tal que privatitzar les presons, certes funcions del tractament penitenciari i ressocialitzador i determinades funcions de la policia, són una mostra de la creixent implicació de la iniciativa privada/empresarial en el sistema de justícia criminal. Ara bé, el que és més destacable i constitueix el nucli central del models mixtos en el sistema de justícia penal és l'augment de la participació comunitària que es reflecteix, per una banda, en l'increment del "voluntariat penitenciari" (generalment promogut per la pròpia administració) i, per l'altra, en l'existència cada vegada més nombrosa de grups, col·lectius o associacions formats, bàsicament, per voluntaris que realitzen una tasca de suport, de reivindicació i d'assistència dels propis presos, dels ex-presos i de llurs familiars que han quedat en la marginalitat. Endemés, caldria esmentar que en molts països desenvolupats existeixen voluntaris que participen també en les mesures alternatives a la pena privativa de llibertat (el "treball en benefici de la comunitat" o la "llibertat a prova", *probation*).¹ En l'àmbit de la

1. La llibertat a prova *probation*, o bé alguna de les seves modalitats, és una mesura alternativa a la pena privativa de llibertat que existeix a tots els països europeus excepte espanya malgrat que, des de diferents associacions i col·lectius, s'han realitzat diverses

prevenció del delictes s'observa, en primer lloc, un progressiu creixement de les anomenades "brigades ciutadanes" i, en lloc, dels Centres d'Atenció a la Victíma del delictes, sorgits des de la iniciativa ciutadana.

Ambdues tendències, la privatització i l'augment del sector voluntari estan molt interrelacionades i són fruit del creixent interès públic perquè el mercat e la comunitat col·laborin en la provisió de serveis penals i penitenciaris. hem de tenir en compte, però, que la participació de la iniciativa empresarial en la justícia és un fenomen recent, en canvi la participació de voluntaris a les presons ha existit des dels seus inicis, ja a finals del segle divuit. En els darrers anys, però, aquest voluntariat, que era bàsicament religiós, s'ha laïcitzat, s'ha expandit en els diferents àmbits de la justícia penal, ha format associacions de suport i ajuda als presos i, sobretot, ha tingut el recolzament de l'administració de justícia.

L'objectiu d'aquesta ponència és analitzar el tipus d'associacions altruistes² que treballen actualment en el sistema penitenciari de Catalunya. Conseqüentment, s'ha dut a terme una recerca empírica per seleccionar algunes de les entitats representatives del ventall d'associacions existents en aquest camp, com ara:

Creu Roja (Àmbit de presons- 1988);
Dona i Presó (1087);
Justícia i Pau (Comissió de presons- 1987);
Obra Mercedària;
Càrites Parroquial (Grup de presons- 1990);
Ires (Institut de Reinserció Social- 1969);

Altrament, farem referència a la recentment creada Plataforma d'integració dels moviments socials de recolzament a presos i preses de Catalunya (1993), associació que agrupa diferents entitats que treballen en el camp penitenciari i postpenitenciari de Catalunya.³

---

propostes per tal d'incloure-la a l'esborrany del nou Codi Penal, el Ministeri de Justícia no se n'ha fet ressó.

2. El concepte d'"associació altruista" és un instrument teòric que utilitzaré al llarg de la ponència per referir-me a aquell que en altres països es denomina, entre d'altres noms com, el "tercer sector", "l'economia social" o les "organitzacions no lucratives". Qui estigui molt interessat pel significat d'aquest mot pot veure el document de treball que sobre el mateix s'ha presentat i debatut a l'àrea de coneixement de Sociologia de la UPF. Si més no, per associacions altruistes hem de tenir present aquelles «self-governing associations of people who have joined together to take action for public benefit. They are not create by statute, or established for financial gain. They are founded on voluntary effort, but may employ paid staff and may have income from statutoy sources. Some, but by no means all, are charities. They address a wide range of issues through direct service, advocacy, self-help and mutyal aid, and compaigning» (Kunnie, S; Selle [de.], 1992).

3. Les associacions que formen la plataforma són: el grup Dona i Presó i el Grup de Presons de Justícia i Pau -dues associacions que també estudiem per separat-, i altres grups, com el Grup de Presons de la Comissió de Defensa de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona; la Comissió Penitenciària de l'Associació Catalana de Juristes Demòcrates; l'Assemblea de

Cal tenir present, que no és l'objectiu d'aquest treball realitzar una descripció detallada ni una anàlisi "estàtica" de cadascuna d'aquestes associacions, sinó estudiar quina és la "lògica de la seva situació". La *metodologia emprada*, per analitzar la diversitat de les associacions seleccionades, ha estat extreta a partir des quatre criteris usats per Mawby i Gill (1990) en la tipologia sobre l'associacionisme en el sistema de justícia penal d'Anglaterra. A tal fi, hem estructurat la ponència en funció d'aquests criteris:

primer criteri: objectius de l'associació,

segon criteri: relació entre els membres de l'associació i els seus beneficiaris,

tercer criteri: relació de l'associació amb l'administració,

quart criteri: font de finançament.

Ara bé, com qualsevol tipologia, és relativa i pot ser qüestionable. Malgrat això, aquella que es proposa en el present treball ens és molt útil per explicar des d'una perspectiva dinàmica i relacional els trets bàsics de la *cultura organitzativa* de les associacions i la seva *estratègia* d'actuació.

Per a dur a terme tot això, s'han realitzat diverses entrevistes amb representants de cada una de les associacions esmentades a partir de les línies bàsiques d'un qüestionari prèviament elaborat. A més a més, s'utilitza la informació i el material que algunes de les entitats ens han facilitat (memòries, informes, opuscles o articles).⁴

A l'hora de comentar els criteris de la tipologia, farem referència a cadascuna de les associacions seleccionades i, per tal d'il·lustrar les diferències entre elles,

---

Insubmissos; ACT-UP/ BCN (grup que treballa en tota la problemàtica de la SIDA en general i també la SIDA a la presó); CAP (Col·lectiu Anti Presons); ACAT (Acció Cristiana Abolició de Crítica i el Grupo Europeo para el Estudio de la Desviación y el Control Social. Així mateix, formen part també de la Plataforma, alguns familiars de presos i/o ex-presos, que participen a títol individual o com a components d'algunes de les associacions esmentades.

4. El qüestionari que s'ha elaborat té tres parts, en la primera part, es pregunta sobre la *cultura organitzativa* de l'associació. Els aspectes que ens interessa destacar són els objectius i prioritats, els antecedents, la procedència de la iniciativa fundadora, el tipus de membres que componen l'entitat, el nivell de participació i democràcia, la relació que tenen amb els beneficiaris i l'estructura/organigrama de les activitats o prestacions que es realitzen. Si aquesta primera part, abraça tota la informació necessària per analitzar els dos primers criteris de la tipologia, la segona part, abraça els dos últims criteris de la mateixa. Així doncs, les associacions defineixen per una banda, la seva *estratègia* d'actuació en funció del tipus de relacions que mantenen amb l'administració -i altres associacions similars- i, per altra, especifiquen el seva font bàsica de finançament.

El qüestionari, té una tercera part, que no surt reflectida en els criteris de la tipologia, encara que s'analitzarà més endavant. Concretament, les associacions han de comentar els *resultats* final visibles que han aconseguit arran de l'estratègia seleccionada. Aquests resultats els mesurarem, bàsicament, en funció de la influència que l'entitat té o ha tingut en la política penitenciària i/o en la sensibilització de l'opinió pública.

Endemés, es tenen en compte les possibles innovacions que l'associació hagi pogut introduir en el sistema penitenciari, tant si són serveis o activitats "capdavanteres" com si són reivindicacions en temes ignorats o no prioritaris en aquell moment.

dibuixarem un gràfic per a cada criteri, en el qual situarem les diferents entitats en funció de les seves característiques.

De fet, no ens cenyirem estrictament als criteris ja que comentarem altres qüestions relacionades les quals ajuden a descriure millor l'associació en concret. Per exemple, si analitzem els objectius de l'associació -primer criteri-, afegirem com es materialitzen en activitats i/o serveis. Amb tot, els aspectes innovadors de cada associació s'indicaran. En el segon criteri, basat en les relacions entre membres i els beneficiaris de l'associació, esbrinarem el tipus de voluntariat de cada entitat. En el cas dels dos últims criteris, que explicarem conjuntament perquè estan molt interrelacionats, analitzarem també les relacions que l'associació en concret manté amb la resta del teixit associatiu del sistema penitenciari.

OBJECTIUS DE L'ASSOCIACIÓ

PRIMER CRITERI DE LA TIPOLOGIA

Si seguim la distinció que estableix Pahl (1979), podem comprovar que existeixen, per un costat, associacions amb objectius característics dels "*moviments socials*" i, per l'altre, associacions *prestadores de serveis*. Les primeres, basen la seva actuació en la reivindicació, la denúncia o la sensibilització social (*social movement goals*)⁵

La majoria, per no dir totes, de les associacions del sistema penitenciari de Catalunya, manifesten la seva voluntat de combinar aquests dos objectius. Tot i que, a la pràctica, existeixen diferències importants en l'aplicació de llurs objectius. En termes il·lustratius, situem en el següent gràfic les associacions seleccionades en funció de l'objectiu més prioritari:

Moviment social--P-----DP----JP--C-----OB-----I--CR---Prestació de serveis

5. Segons el *Nathan Report*, les campanyes reivindicatives i de sensibilització social constitueixen una de les aportacions fonamentals del sector voluntari: «Campaigning is a crucially important aspect of the voluntary sector's contribution to society. The quality of people's collective and individual decisions benefits greatly from the way in which volun org. formed around a particular cause. contribute their distinctive Knowledge and expertise. The are only some of the areas in which voluntary sector campaigning has challenged the conscience of the nation and strongly influenced the views and policies of Government and other decision-takers».

(*Nathan Report*, 1990. A: effectiveness and the Voluntary Sector, p.25.)

Plataforma (P);
Dona i Presó (DP);
Justícia i Pau (JP);
Càrites(C);
Obra Mercedària (OB);
Ires (I);
Creu Roja (CR).

LA PRESTACIÓ DE SERVEIS O LA REIVINDICACIÓ DEL DRETS PRESOS:
LA CREU ROJA O LA PLATAFORMA

Si l'objectiu prioritari de l'Àmbit de Presons de la Creu Roja (CR) és la prestació de serveis i activitats a les presons de Catalunya, l'objectiu de la Plataforma d'Integració dels moviments socials de recolzament a presos i preses de Catalunya, és esdevenir un moviment reivindicatiu dels drets dels presos/ses. Les dues associacions tenen objectius radicalment diferents que es demostren en la seva estratègia d'actuació.

Per a l'Àmbit de Presons de la Creu Roja⁶ la prestació de serveis en comptes de la reivindicació constitueix una opció ideològica de la pròpia organització de Creu Roja. Aquesta associació deixa, segons els entrevistats, la crítica i la defensa del col·lectiu empresonat com a tasca per a altres entitats perquè pretén centrar la seva actuació en "l'aportació de recursos externs de qualitat" als centres penitenciaris de Barcelona i la seva perifèria (Quatre Camins, Trinitat, Brians i, sobretot, la Model i Wad Ras).

Aquest principi de "neutralitat i imparcialitat" fou formulat en les Conferències Internacionals de la Creu Roja i de la Mitja Lluna Roja (1965 i 1986). L'article 25 del Reglament General Orgànic afirma que els membres i treballadors de l'associació s'atindran d'utilitzar els símbols, els serveis i els mitjans de la Creu Roja si han de prendre part en les diferents opcions tant polítiques, sindicals, religiosos com ideològiques.. Per aquest motiu, els voluntaris de l'àmbit de

6. La Creu Roja neix amb caràcter internacional a Ginebra, el 22 d'agost de 1864, durant una conferència diplomàtica a la qual assistiren representants de diferents països. Espanya entre ells, amb l'objectiu general de donar ajuda i assistència als ferits en temps de guerra. Actualment, la Creu Roja representa una de les majors organitzacions voluntàries en el cap de l'acció social de tot l'Estat espanyol, sobretot, per l'elevat nombre de recursos econòmics, materials i humans que disposa. A mitjan dels anys vuitanta, la seva actuació s'intensifica, ja que, a part de mantenir els serveis que tradicionalment oferia -operacions de socors i d'emergència, dona ajut a les carteres, les platges i, durant les catàstrofes, fa campanyes d'extracció de sang, distribueix aliments; atén els refugiats i els exiliats, etc.- comença a treballar per sectors de població marginals amb necessitats especials: minusvàlids, toxicòmans, presos malalts de la SIDA, vells, etc. Per la prestació i gestió d'aquests nous serveis la Creu Roja rebia i rep el recolzament econòmic de l'Administració, ja sia per subvencions, o ja sia per adjudicació directa dels pressupostos generals. El Pla de la Creu cooperació internacional amb el Tercer Món i la presència social de institució en la societat espanyola.

presons han d'abstenir-se de tota reivindicació o defensa dels drets de la població a la qual s'adrecen.

La Creu Roja Espanyola regulada pel Reial Decret 1474/ de l'any 1987 es defineix com a una institució auxiliar i col·laboradora dels poders públics. En concret, l'àmbit de presons ofereix a l'administració penitenciària els següents serveis i activitats:

- activitats esportives- esports minoritaris com l'handbol a les presons d'homes i l'aeròbic a la gimnàstica rítmica a les presons de dones-;
- activitats de caire més lúdic i cultural-organització de la Festa de la Mercè i de les setmanes culturals que es fan cada trimestre; serrades diverses i diferents tipus de tallers-;
- un projecte adreçat a la infància que consisteix, per un cantó, en l'organització de guarderies infantils a les presons de Quatre Camins i la Model. Aquestes guarderies funcionen per als fills dels presos durant les visites o comunicacions dels seus familiars (dissabtes i diumenges) i, per l'altre, en l'acompanyament diari, per part dels voluntaris, dels fills de les dones preses a les guarderies o parvularis del districte.

A diferència del cas anterior, la Plataforma té com a objectiu prioritari emprendre les iniciatives jurídiques, socials i polítiques necessàries per denunciar qualsevol vulneració dels drets fonamentals dels presos. Aquesta entitat, creada el mes d'abril de l'any 1993 a Barcelona, representa la primera iniciativa per coordinar tots els grups que, des d'una perspectiva crítica i superadora de la pena privativa de llibertat, treballen des de fa temps en el sistema penitenciari de Catalunya.

Segons el Manifest de creació d'aquesta entitat, la tasca principal és la promoció dels drets fonamentals de la gent reclusa. Els objectius concrets són: incidir en el debat polític i en els mitjans de comunicació, per tal que la societat tingui coneixement del tema penitenciari i la seva problemàtica, emprendre reformes legislatives en matèria penitenciària, denunciar la vulneració dels drets dels presos, constatar la greu presència de la SIDA a la presó i, finalment, destacar la difícil situació d'indefensió del col·lectiu de presos estrangers.

Per altra part, la Plataforma pretén ésser un grup d'autoajuda, un espai on els propis afectats i els seus familiars o amics tinguin un lloc per expressar les seves opinions i elaborar conjuntament amb els altres col·lectius propostes encaminades a la "superació i no a un millorament de la institució penitenciària". El Manifest afegeix que tots aquests objectius s'han de realitzar sense perjudici de les activitats i finalitats específiques dels diferents col·lectius que la formen.

Des de la seva creació, la Plataforma ha centrat la seva actuació en les denúncies de les condicions de vida a les presons catalanes. El mes de juny de l'any passat aquesta Plataforma presentà una "querella criminal" contra el Director General de Serveis Penitenciaris, el director del penal de Quatre Camins i el director dels serveis mèdics penitenciaris d'aquesta presó. I tot, per la negligència en el

tractament assistencial de 12 presos afectats per la SIDA. Per aquest motiu, s'han realitzat diverses rodes de premsa que expliquen, detalladament, les raons de la querella.

ENTRE LA PRESTACIÓ DE SERVEIS I LA REIVINDICACIÓ: DONA I PRESÓ I LA COMISSIÓ DE PRESONS DE JUSTÍCIA I PAU

Dona i Presó i la Comissió de Presons de Justícia i Pau són dues associacions diferents en molts aspectes. Ambdues, però, pretenen assolir tant objectius reivindicatius dels drets dels presos com objectius orientats a la prestació de determinats serveis i activitats a la població penitenciària. Per una banda, basen la seva actuació en l'organització d'activitats concretes, com ara tallers i xerrades a les presons, per l'altra, realitzen una tasca reivindicativa de denúncia i de sensibilització social sobre el tema penitenciari e la seva problemàtica. Aquests dos objectius són, moltes vegades, contradictoris i, segons els entrevistats, és difícil combinar-los de manera coherent. Malgrat això, el fet de pertànyer a la Plataforma, ja que són membres fundadors, els facilita canalitzar totes les reivindicacions i queixes en aquesta entitat i els permet centrar-se més en la prestació de serveis i activitats a les presons de Catalunya. Evidentment, la manca de recursos econòmics d'aquestes dues associacions no admet organitzar regularment activitats, però sí que permet organitzar les suficients per mantenir el contacte amb la població penitenciària a la qual s'adrecen.⁷

El grup Dona i Presó es va formar l'any 1987 com a conseqüència de l'empresonament, a Wad Ras (presó de dones de Barcelona), de diverses dones que reclamaven el dret a l'avortament. Aquest fet va permetre que aquestes dones coneguessin la situació problemàtica de les presons de dones i la necessitat de crear un grup de suport que, des de l'exterior, incidís en la difícil situació de les preses. El Grup Dona i Presó visita regularment les presons de dones de Wad Ras i Brians, manté correspondència amb algunes dones preses i també ex-preses, organitza activitats culturals i lúdiques en els dies festius (Sant Jordi, la Mercè, Nadal, Cap d'any, etc.), fa tallers i xerrades com la del 8 de març de cada any, etc. L'objectiu és conèixer a les noies preses, saber com pensen i què senten, donar-se a conèixer com a grup, oferir un punt de referència i denunciar les irregularitats que pateixen. A més a més, intenten crear gestos de solidaritat per al conjunt del moviment feminista (Informatiu Dona, CIRDA; setembre/novembre 1992).

Durant el mes de març de 1991, el Grup va presentar un projecte anomenat Porta Oberta orientat a les dones preses que surten de la presó un cop acomplida la condemna, jo bé quan surten de permisos penitenciaris. En el seu començament,

7. Segons una informació molt recent, la Comissió de Presons de Justícia i Pau acaba de donar-se de baixa de la Plataforma. Sembla que una de les possibles raons sigui el desacord per la presentació de la "querella criminal" en contra de la Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació.

pretenia ser un espai de trobada i un lloc d'amistat entre elles. Alhora, oferia informació ocupacional (borsa de treball) i assessorament jurídic i dels recursos socials existents a la comunitat. També volia donar els mínims que calen per "incorporar-se de nou a la vida quotidiana".

La Comissió de Presons de Justícia i Pau⁸ fou fundada, entre d'altres, per Joan Gomis, Ignasi Garcea Clavel (actual Director general de Serveis Penitenciaris i de rehabilitació de la Generalitat de Catalunya) i Armand Caldero (actual Cap de Serveis de rehabilitació) l'any 1987. A l'inici de la Comissió es duïen a terme diversos debats i discussions teòriques sobre la situació de les presons o sobre alternatives a la mateixa pena privativa de llibertat. Però, des de la incorporació d'aquestes persones a la Direcció General de serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, aquest focus de debat ha quedat molt limitat segons els entrevistats. Actualment, la Comissió, igual que el Grup de Dona i Presó, tracta de combinar l'organització de taules rodones, l'última durant el mes de març de 1993, com "Presó i Democràcia" juntament amb "Cristianisme i Justícia", publicació de butlletins informatius, etc.).

LA PRESTACIÓ DE SERVEIS DE LES ASSOCIACIONS RELIGIUSES: OBRA MERCEDÀRIA I CÀRITES

L'Obra Mercedària ja és una entitat privada de caràcter social, depenent dels Pares Mercedaris de Catalunya. L'objectiu general és "assolir la reinserció i rehabilitació de persones marginades, procurant una acció de prevenció i tractament". Concretament, en el camp penitenciari, els objectius són: estar al servei dels capellans de les presons de Catalunya -la majoria són mercedaris-, col·laborar amb els serveis educatius i assistencials de les presons i coordinar-se amb els programes de les Comissions Territorials d'Assistència Penitenciària (CTASP) per tal de correspondre a la confiança que els ha atorgat la Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació mitjançant els convenis de col·laboració que s'estableixen anualment des de l'àrea de Serveis Socials d'aquest departament de justícia de la Generalitat (Obra Mercedària, Memòria, 1992).⁹

8. Justícia i Pau és una associació no governamental creada a Itàlia l'any 1968 arran del Concili Vaticà II, amb l'objectiu general de vetllar per la defensa dels drets humans de tots els ciutadans. Aquesta associació depèn jeràrquicament de bisbat de Barcelona amb el qual manté mensualment una reunió avaluativa de la tasca que es realitza a les diferents comissions que formen aquesta associació: comissió de la infància, comissió de presons, comissió de desarmament, comissió d'educació per a la pau, comissió quart món i la recent creada comissió de dones a l'Església.

9. L'Orde de la Mare de Déu de la Mercè fou fundada el dia 10 d'agost del 1218 pel barceloní Sant Pere Nolasc, inspirat per la santíssima Verge, emparat pel bisbe Berenguer de Palou i patrocinat pel rei Jaume I i la Ciutat de Barcelona. L'objectiu principal de l'Orde era redimir els cristians captius en les presons dels àrabs i treballar en l'àmbit de la reinserció dels marginats. Buit segles més tard, concretament l'any 1901, els pares mercedaris i el voluntariat de l'Esclavitud de Nostra senyora de la Mercè varen començar a

Per assolir aquests objectius els mercedaris i tot el conjunt de voluntaris de l'Obra presten un seguit de serveis i/o activitats adreçats a qualsevol persona que pugui tenir problemes amb la justícia. Sobretot, presos que compleixen condemna, alliberats provisionals, persones que tenen la llibertat condicional, ex-presos i també llurs familiars que han quedat a la marginalitat.

Durant l'internament a la presó, els serveis que ofereix aquesta institució són: cooperar en les celebracions litúrgiques amb els interns, acompanyar i visitar els malalts que estan a les infermeries penitenciàries o que els han traslladat a seccions especials dels hospitals públics concertats, organitzar tallers d'alfabetització, de manualitats o activitats esportives, gestionar qüestions burocràtiques dels interns i transmetre encàrrecs a la família i facilitar roba i calçat. Conjuntament amb altres entitats, l'Obra prepara les activitats de la campanya de Nadal -on s'obsequia els reclusos amb roba, calçat, torrons i regals- Pasqua i el dia de Sant Jordi.

D'altra banda, l'Obra compta amb un programa d'assessoria jurídica per als presos i ex-presos i un programa laboral, amb l'objectiu d'orientar-los sobre aquelles feines a què poden accedir amb facilitat. A més a més, aquest programa organitza un taller de formació laboral i disposa d'informació de les institucions que organitzen curssets becats d'integració en el món laboral i d'una borsa de treball de la pròpia institució que facilita feines de traperia, de pintura, recollida de roba i neteja de pisos.

Pel que fa a la sortida de la presó, l'Obra Mercedària ofereix quatre llars, dues d'homes i dues de dones. Aquestes llars funcionen com a pisos d'acollida i poden allotjar entre dues i set persones, en el cas de les llars de dones, i de quinze a disset en el cas de les d'homes. En haver-hi molt poques residències per a ex-presos a Catalunya, sempre hi ha una gran demanda per entrar a les llars de l'Ogra i, la qual cosa comporta que hi hagi un gran nombre de llistes d'espera. Per aquest motiu, s'ha establert un "servei de pensió i menjador", previ acord amb diverses pensions al voltant de Barcelona, per als presos que ja han complert la condemna i no disposen d'habitatge. Mitjançant un fons econòmic dedicat a aquest servei, se'ls hi paga la pensió i el menjador durant uns dies -l'estada mitjana és de quinze dies- durant els quals se'ls ajuda a buscar feina i habitatge (Obra Mercedària, Memòria, 1992).

Encara que l'Obra Mercedària tingui com a objectiu prioritari la provisió de tots aquests serveis, una altra finalitat important és l'organització de campanyes de divulgació i conscienciació social sobre la realitat penitenciària. Segons un dels entrevistats, cal sensibilitzar la societat sobre la problemàtica a les presons, per bé que, no és l'objectiu de l'Obra fer reivindicacions ni crítiques a l'Administració penitenciària sobre l'actual estat de les presons catalanes. La mateixa font afirma

---

treballar amb la població marginal de Barcelona. Al final de la Guerra civil, l'any 1939, els religiosos i religioses de la Mercè inicien el seu treball assistencial i caritatiu a la presó de la Model de Barcelona. És una tasca que ha arribat fins als nostres dies.

que el tarannà de l'Obra és molt "conservador" en aquest aspecte, ja que considera essencial, a l'hora de dur a terme els serveis i activitats de l'Obra, adaptar-se a les decisions que pren l'autoritat penitenciària així com evitar tota mena de conflicte i oposició amb la mateixa Obra.

Les campanyes de divulgació i conscienciació social sobre la realitat penitenciària se centren en les següents activitats: visites a diverses parròquies per explicar la realitat penitenciària, distribució de tríptics de l'Obra, en els quals es demana més participació voluntària dels ciutadans a les presons, xerrades sobre el tema penitenciari en els mitjans de comunicació i participació en taules rodones, publicació de la Fulla Mensual de l'Obra i organització de seminaris sobre les presons- l'últim fou un seminari organitzar conjuntament amb l'entitat Cristianisme i Justícia sota el títol "Les nostres presons avui" novembre 1993/ març 1994).¹⁰

La darrera associació religiosa a la qual volem fer referència és el Grup de Presons de la Parròquia de Mare de Déu dels Dolors del barri de Sants de Barcelona, creat per Càlides d'aquesta parròquia.

Certament, Càrites espanyola ha tingut i té encara un pes molt important en tota l'organització de l'acció caritativa de l'Església catòlica en el camp de la marginació social." Càrites no té un programa dirigit específicament a la població

10. El mes de gener d'enguany, i per cloure les celebracions del 775 Aniversari de la fundació de l'Orde de la Mercè, l'Obra va organitzar un Congrés sobre "marginació social", amb l'objectiu d'estudiar les formes modernes d'"esclavitud i marginació per tal de fer un treball més eficient en tasca de la reinserció social" (butlletí informatiu del Congrés). El tema central del Congrés fou la situació actual dels presos i preses al nostre país.

11. Càrites neix l'any 1946 en el context de la dilatada tradició que l'església catòlica espanyola desenvolupa en l'acció caritativa. En un primer moment, sorgeix com a Secretariat Nacional de Caritat dins de l'organització de l'Acció Catòlica. L'any 1959, se li assigna personalitat jurídica pròpia i independent d'aquesta institució i, tres anys més tard, s'erigeix canònicament com a entitat benèfica i social de l'Església a l'Estat espanyol.

Càrites espanyola - nom adoptat l'any 1953-, és la confederació oficial de les entitats d'acció caritativa de objectius principals de Càrites són la "realització de l'acció caritativa i social de l'Església a Espanya a través dels seus membres confederats. per això es posa al servei del poble de Déu amb la finalitat de promoure i coordinar la comunicació cristiana de béns en totes les seves formes i d'ajudar a la promoció humana i al desenvolupament social: coordinarà i promourà iniciatives sense distincions per solucionar els problemes dels necessitats; estudiarà els problemes que planteja la pobresa a Espanya amb investigacions i la promoció de solucions; coordinarà i promourà l'acció dels diversos nivells de Càrites; ajudarà a millorar la vida dels més necessitats i contribuirà al desenvolupament funcional de les Càrites Parroquials i Diocesanes" (Gutiérrez Resa, 1992, p. 305 i 306).

Càrites comprèn una gran diversitat d'àmbits: la marginació social, l'animació comunitària, la joventut, la formació de consciència dels voluntaris i dels equips coordinadors de Càrites, la comunicació de béns i el desenvolupament institucional. Tots aquests camps s'estructuren en programes entre els quals cal destacar l'atenció primària, la tercera edat, la cooperació internacional, el treball, l'alcoholisme i droga, la família, la joventut, els disminuïts, els estrangers, la població gitana, la dona...

L'estructura bàsica parteix de les parròquies on es realitza el treball de base i de Càrites Diocesana que, de manera confederada, constitueix la Càrites Espanyola. Cada bisbat té una Càrites, però, no totes les parròquies tenen un espai per a Càrites. Des dels seus inicis,

penitenciària. Ara bé, tots els àmbits en els quals treballa estan molt relacionats amb la problemàtica de la marginació social i, per això, afecten indirectament a les problemàtiques que tenen els afectats per una pena privativa de llibertat (alcoholisme, droga, atur, etc.). Els apartats que Càrites té a les diferents parròquies són la base i el foment de tot el treball socioassistencial que es planifica des de la Càrites Diocesana. La major part de les Càrites parroquials fomenten el voluntariat en àmbits relacionats amb allò que s'anomena "quart món", ans, algunes d'elles, poques, segons el capellà de sants, organitzen grups de voluntaris que treballen a les presons. Aquest és el cas de la parroquia de Sants, ja que arran de la iniciativa dels seus feligresos i del sacerdot es va crear l'any 1990 un grup de presons format només per voluntaris que realitzen un treball altruista amb els interns de les presons de Brians i trinitat.

Segons els entrevistats, l'objectiu general d'aquest grup de presons, coordinat pel sacerdot de la parròquia, és, per una banda, donar "un to humà a la vida dels interns" i, per l'altra, una referència del món exterior a les presons. Es realitzen visites regulars cada setmana, s'organitzen tallers de catifes a Brians i de tapissos a la Trinitat i algunes activitats esportives que permeten tenir cert contacte amb els interns i conèixer la seva realitat. D'altra banda, s'intenta fer un seguiment de les famílies del interns amb els quals es té més contacte.

A més, ja fa dos anys que es duu a terme un projecte pilot d'"acolliment familiar" a interns que surten amb permisos penitenciaris. Actualment només dues famílies s'han acollit al programa, encara que, segons els entrevistats, es preveu que el nombre augmentarà enguany. Les famílies s'ofereixen per allotjar presos/preses que surten amb permisos penitenciaris de cap de setmana i que altrament no podrien obtenir perquè no tenen lloc on dormir, amb la qual cosa vivenda on quedar-se durant la nit, atès que són estrangers o provenen de famílies desestructurades. Tot i que el seu abast és reduït, el projecte representa una iniciativa molt innovadora i capdavantera a Catalunya, ja que no és cap institució la que ofereix l'allotjament, sinó que són famílies particulars que altruísticament acullen els interns.

Comparat amb tot el ventall d'activitats i serveis que ofereix l'Obra Mercedària, les tasques que duen a terme els grups de presons d'algunes Càrites parroquials, poden semblar molt exigües i sense gaire pes als centres penitenciaris de Catalunya. tanmateix, s'ha volgut fer referència a aquest grup, perquè, al nostre entendre, el seu tarannà -una mica més crític i menys institucional que el de l'Obra- i el tipus d'activitats que realitza són representatius d'altres associacions, vinculades també a l'Església catòlica, que treballen en el camp de la marginació.

Càrites ha passat per diferents etapes esforçant-se cada vegada per adaptar-se al nou ritme social i al marc polític del moment. Pretén representar alguna cosa més que una institució prestadora de serveis socials en competència amb l'Administració, ja que tracta d'infondre, en la seva pròpia acció, una manera de fer cristiana que li doni significat. En el darrers anys i segons Gutierrez Resa (1992). Càrites ha reprès l'eficàcia empresarial de l'acció caritativa que la caracteritzava als anys seixanta i, així, ha millorat coordinació, la investigació i l'esperit cristià compromès dels seus treballadors.

Aquestes, igualment com el grup de Càrites, contempen la problemàtica de la presó i la delinqüència. ens estem referint a: la companyia de les filles de la caritat de Sant Vicenç de Paül -i les seves voluntàries vicencianes que formen part, per cert, de la confederació d'entitats d'acció caritativa de Càrites Espanyola- la institució de les germanes Oblates -que tenen un centre d'acolliment per presos i ex-presos-, les religioses Adoratrius, etc. L'objectiu principal d'aquestes entitats, formades per voluntaris i religiosos/ses, és la prestació d'una sèrie de serveis de caire assistencial i educatiu a les presons.

Tot i això, vull ressaltar que el rerafons que existeix en totes elles és esdevenir alguna cosa més que un servei "eclesial". Això és, ser un exemple de quelcom positiu i alhora desenvolupar una "mística" altruista per a la comunitat cristiana així com un estil d'espiritualitat capaç d'integrar els marginats, tenint present sempre els mitjans amb els quals es compta.

ENTRE LA PRESTACIÓ PROFESSIONALISTA DE SERVEIS I LA REIVINDICACIÓ D'ALTERNATIVES A LA PRESÓ: INSTITUT DE REINSECCIÓ SOCIAL.

L'Institut de reinserció social (Ires) és una associació civil no governamental que va néixer l'any 1969 fruit de la iniciativa d'un grup de ciutadans sensibles en el tema de la marginació social dins el camp de la delinqüència. el seu àmbit d'actuació és estatal encara que desenvolupa la seva acció social principalment a l'àrea de Catalunya i Balears.

Els objectius principals de l'Ires són, d'una banda, "realitzar una tasca social, assistencial i educativa, especialment adreçada a col·lectius i persones amb problemàtica de delinqüència, de drogaaddicció i, en general, de marginació per tal de facilitar la seva reinserció social". I, de l'altra, "dedicar esforços a les activitats docents, de recerca i sensibilització, encaminades a la formació necessària dels professionals i a la promoció d'actituds positives i receptives de la comunitat envers la problemàtica de la reinserció social" (Ires, Butlletí informatiu, 1992).

Per dur a terme les seves actuacions, l'Ires estableix, igual que l'Obra Mercedària, convenis i acords de col·laboració anuals amb l'àrea de serveis socials de la Direcció General de Serveis assistencials no coberts per l'Administració en el camp de la reinserció social. La reivindicació, denúncia o crítica de la situació actual de les presons no és un objectiu primordial d'aquesta associació. Tanmateix, és important recalcar que l'Ires ha estat la primera associació en reivindicar, des de finals dels setanta, la implantació de mesures alternatives a la presó. encara avui, aquesta reivindicació representa un dels objectius de l'Ires que continua pressionant l'Administració de justícia i sensibilitzant els mitjans de comunicació perquè s'introdueixin mesures alternatives en l'avantprojecte del nou Codi Penal (concretament, la llibertat a prova o *probation* i el treball a la comunitat). Hem de tenir present que l'estat espanyol és l'únic país de la CEE on aquestes sancions alternatives no estan instaurades.

L'Institut ofereix un seguit de serveis adreçats a persones que han tingut o tenen problemes amb la justícia, persones afectades per la SIDA que estan en situació de marginació social i familiar, infants i adolescents en "risc", persones marginades a causa de l'atur i la pobresa, persones amb dificultat d'integració derivades de la drogodependència, etc. En termes, però, del nostre estudi, només comentarem aquells serveis que afecten directament persones que tenen problemes amb la justícia: servei d'assistència social, servei d'assistència social a presos estrangers, servei d'assistència social als jutjats de Mallorca i l'equip d'assessorament als fiscals en matèria de drogodependències.

SERVEIS PENITENCIARIS DE L'INSTITUT DE REINSECCIÓ SOCIAL (IRES)

El Servei d'assistència social

(SAS) s'adreça, sobretot, a persones que es troben en situació de llibertat provisional o presó preventiva. La intervenció de l'equip de professionals que integren el servei s'inicia a partir de les demandes que fan les persones esmentades, els seus familiars o els professionals que estan relacionats. L'objectiu és afavorir, en el moment de la sentència, l'aplicació de mesures alternatives a la presó. Per aquest motiu, es facilita al jutge aquella informació, verbal o escrita, sobre els aspectes personals o socio-familiars de l'encausat per tal de millorar la comprensió dels motius que l'han portat a aquesta situació. D'aquesta manera es duu una tasca de sensibilització de l'aparell judicial i de l'opinió pública respecte a les alternatives en la presó que es poden implementar e es proporciona orientació i recolzament al propi individu i al seva família (Ires, Memòria del Servei d'assistència social, 1992). Tota aquesta tasca es porta de manera coordinada amb el personal de les diferents presons de Catalunya i dels serveis o recursos que ofereix la comunitat. Cal destacar que aquest servei és el primer d'aquestes característiques creat a l'Estat espanyol i que l'Institut ja l'està desenvolupant des del 1969 -fou el primer servei de l'Ires- encara que amb diferents processos de canvi. Al principi, l'assistència post-penitenciària a ex-reclusosera també un dels objectius del servei, però tal com va expressar un dels entrevistats, aquesta tasca ha estat absorbida per les Comissions d'assistència social penitenciària (CTASP). Així doncs, actualment, l'equip del SAS es concentra en l'ajuda a persones amb causes judicials pendents i en l'aplicació de possibles sancions alternatives en aquests casos.

A diferència de l'anterior el Servei d'assistència social a presos estrangers ofereix els seus serveis directament als centres penitenciaris de l'àrea de Barcelona. L'objectiu és "afavorir l'adaptació del pres estranger al medi carcerari, preparar-lo per la seva sortida en llibertat i facilitar la seva posterior reintegració al medi sociofamiliar del qual procedeix" (Ires, Memòria del Servei d'assistència social a presos estrangers, 1992). Per la seva condició d'estranger, el pres pateix una doble problemàtica, el desconeixement lingüístic i el distanciament del seu entorn sociofamiliar habitual.

Aquest servei de l'Índex funciona des de l'any 1986 i, com en el cas precedent, fou el primer servei d'ajuda al pres estranger creat a l'Estat espanyol. Les seves tasques principals són: organitzar cursos d'aprenentatge de la llengua castellana, assessorar els presos en relació als tràmits judicial i penitenciaris, reforçar les relacions externes amb la família, facilitar l'accés als beneficis penitenciaris i orientar sobre els convenis internacionals per compliment de la condemna al propi país o, per contra, l'expulsió prevista a l'article 21.1 de la Llei d'Estrangeria. Altrament, el servei distribueix diàriament la premsa estrangera als centres penitenciaris i material lingüístic devers i contribueix amb les despeses d'allotjament i manutenció durant els permisos de sortida i amb el cost dels viatges de retorn al país d'origen quan surten en llibertat. Les demandes que s'atenen procedeixen dels diferents serveis socials -CTASP a Catalunya i serveis socials de la CEE-, dels consolats, d'altres professionals, dels propis interessats i dels seus familiars. Cal remarcar, que aquest servei constitueix un recurs molt important per les CTASP quant a l'atenció del col·lectiu de presos estrangers grup molt desassistit per part de l'administració penitenciària.

Un altre servei important per considerar és el Servei d'assistència social als jutjats de Mallorca. Però abans de fer-hi una breu referència s'ha d'assenyalar que l'Índex fou també capdavantera en el camp de l'assistència social dels detinguts als jutjats, activitat que es va iniciar ja l'any 1977 a diversos jutjats d'instrucció de Barcelona. Tot i així, segons els entrevistats, l'experiència va durar pocs anys per manca de finançament, car es va iniciar més tard, concretament l'any 1986, fruit de l'iniciativa de l'Ajuntament de Barcelona de crear uns Serveis i recursos municipals d'atenció a la delinqüència i reinserció que englobava, entre d'altres, el servei d'atenció social als jutjats (SASJ). La tasca dels treballadors socials en aquest àmbit era doble ja que la seva actuació es dirigia tant al jutge com al detingut. En el primer cas, s'havia d'elaborar, previ consentiment del jutge, un informe social sobre la persona detinguda explicant les possibles causes socials, familiars i laborals que l'havien portat a delinquir. Així mateix, es formulava alguna recomanació relacionada, per exemple, amb la necessitat de derivar-lo cap a un programa de tractament -que podia ser de drogodependència- o amb la possibilitat d'aplicar alguna de les mesures alternatives a la presó. Simultàniament, s'efectuava un seguiment de tot el procés penal. En relació al detingut, s'atenien les demandes socials pròpies d'un centre de serveis socials de base (Masgoret [et al.] 1986).

Ara bé, el SASJ va anar disminuint les seves funcions quedant totalment absorbit, l'any 1992, per la Unitat d'Assistència i Orientació Social (SAOS-UTJ). Aquest nou servei, creat l'any 1992, per la Unitat d'Assistència i Orientació Social (SAOS-UTJ). Aquest nou servei, creat l'any 1987, depenia de la Direcció General de Relacions amb l'Administració de Justícia.¹²

12. Els objectius i funcions del SAOS són similars a les ja esmentades pel que fa al Servei de l'ajuntament. Així doncs, citant la Memòria del Departament de Justícia de l'any 1992: "El suport tècnic als jutges i magistrats a través del SAOS inclou, en l'àrea penal, un conjunt d'actuacions que comprenen des de l'explotació sociopsicologia de l'individu que entra en conflicte amb l'Administració de justícia fins a la formulació de propostes de mesures

RELACIONS ENTRE ELS MEMBRES DE L'ASSOCIACIÓ E ELS SEUS BENEFICIARIS

SEGON CRITERI DE LA TIPOLOGIA

El segon criteri de la tipologia fa referència a la relació que existeix entre els membres de l'associació i els seus beneficiaris, com diuen Mawby i Gill (1990) "the relationship between helper and heped". Aquest criteri distingeix entre les associacions que tenen un enfocament voluntarista i les que són més professionalistes. En el primer cas, l'objectiu és minimitzar les barreres que puguin existir entre les membres i els beneficiaris de l'associació. Per aquest motiu, es prioritza una relació personalitzada, de companyonia (*fellowship*) i d'intercanvi d'igualtat. En el segon cas, l'objectiu primordial de les associacions és la prestació de determinats serveis i/o activitats. Per tant, es dóna més èmfasi al rol que ha d'exercir el professional i es considera el beneficiari del servei com un més dels "usuaris o clients" que reben els serveis que l'entitat ofereix.

En termes il·lustratius, situem en la següent gràfica les associacions seleccionades en funció del seu enfocament ja sia voluntarista o professionalista.

Enfocament voluntarista---P--DP---JP-C---OB----CR-----I--Enfocament professionalista

Cal assenyalar que les associacions analitzades estan formades per voluntaris, l'Ires és l'únic cas on els voluntaris són una minoria. Malgrat que, algunes d'elles compten amb professionals remunerats -treballadors socials, educadors, psicòlegs o advocats- i moltes tenen el suport o la col·laboració de professionals externs que voluntàriament ofereixen el seu assessorament i ajuda.

Com veiem en la gràfica anterior, l'Ires se situa a l'extrem de l'enfocament professionalista, al nostre parer, és l'associació més professionalitzada de totes les que s'han estudiat. Està formada, bàsicament, per professionals remunerats que prioritzen com objectiu principal la prestació d'una sèrie de serveis assistencials, de manera que, la relació amb els beneficiaris és de professional/client. Per contra, la resta de les associacions es localitzen més a prop de l'enfocament voluntarista, atès que, és la igualtat i la companyonia el que caracteritza la relació entre membres i beneficiaris. Amb tot, s'observen força diferències entre les associacions que formen aquest segon grup d'entitats. Com anirem veient, tals diferències es deuen, sobretot, als diversos objectius que les defineixen i al paper que tenen o al paper que l'associació assigna als propis voluntaris.

---

alternatives i encaminades a la reinserció social, amb el consegüent diagnòstic, expedició d'informes i seguiment de les mesures assenyalades, si és el cas, pel jutge. Pel que fa a l'àmbit civil, les intervencions de l'equip se centren principalment en el diagnòstic de la situació concreta del cas, proposta de les actuacions, derivació a la xarxa dels recursos socials i seguiment en aquells casos en què les mesures dictades pel jutge ho requereixin" Departament Justícia, Memòria 1992, p.208).

L'ENFOCAMENT "PROFESSIONALISTA" DE L'IREs

L'Ires és "una entitat de caire tècnic i fonamentalment professional, especialitzada en el camp de la reinserció" (Ires, butlletí informatiu, 1992). Tal com s'ha dit l'Ires és l'associació més professionalitzada de totes les que s'han estudiat. La mitjana de professionals que formen els seus equips de treball oscil·la en les quatreanta persones i, en una gran majoria, són treballadors socials que, en incorporar-se a l'associació, segueixen un procés d'especialització sobre el tema penal i penitenciari. A més a més, molts dels serveis de l'Ires reben una supervisió d'un professional extern a l'associació. Com a exemple, el Servei d'assistència social a presos estrangers format per una treballadora social, una pedagoga, una secretària i una coordinadora. Des de fa ja vuit anys, aquest servei rep la supervisió quinzenal d'una treballadora social externa a l'Ires. Segons els entrevistats, com que l'assistència social a la presó és una tasca difícil i dura, la supervisió externa ajuda a "no cremar-se" i a avaluar la tasca realitzada. D'altra banda, permet intercanviar opinions, compartir problemes i poder formar-se contínuament amb noves idees. També contribueix a l'estabilitat i continuïtat de l'equip de treball que forma aquest servei, vist que ja fa més de quinze anys que funciona amb el mateix personal.

També els equips de treball dels altres serveis de l'Ires que s'han comentat - el servei d'assistència social, el servei d'assistència social als jutjats de Mallorca i l'equip social d'assessorament als Fiscals en matèria de drogodependències-, estan formats per treballadors socials, concretament, n'hi ha dos en el cas dels dos primers serveis i quatre en el cas del darrer.

Tanmateix, d'entre tots els serveis de l'Ires, només aquell s'adreça als presos estrangers compta amb la participació de voluntaris. Concretament, hi treballen set voluntaris de diferents nacionalitats la qual cosa facilita la comunicació amb els estrangers. La major part dels voluntaris són dones estudiants entre vint i trenta. Segons els entrevistats, els voluntaris fan una tasca de suport i de complementarietat del treball dels professionals que són qui decideixen el tipus d'activitat concreta i la implicació que han de tenir en cada moment. A tall d'exemple, els voluntaris es cuiden de distribuir regularment la premsa estrangera a un total de quaranta-cinc presos dels centres penitenciaris de Catalunya, visiten els presos estrangers a les presons i els acompanyen, quan surten de permisos penitenciaris, a conèixer la ciutat o a realitzar gestions al consolat... Els professionals i els voluntaris del servei es reuneixen cada dos mesos per avaluar les activitats realitzades, exposar els problemes que hagin pogut sorgir i intercanviar informació entre uns i d'altres.

L'ENFOCAMENT "VOLUNTARISTA" DE LA RESTA D'ASSOCIACIONS

Malgrat que la resta d'associacions es poden caracteritzar globalment per un enfocament voluntarista, cal diferenciar l'existència de tres maneres d'entendre el treball dels voluntaris. En primer lloc, tenim un voluntarisme molt dirigit i controlat,

el de l'Àmbit de presons de la Creu Roja, en segon lloc, un voluntarisme caracteritzat pel tarannà cristià de les tres associacions vinculades a l'Església, l'Obra Mercedària, el grup de presons de Càrites i la Comissió de presons de Justícia i Pau, i, per últim, un voluntarisme amb un to marcadament reivindicatiu el del grup Dona i Presó i el de la Plataforma d'entitats de recolzament a presons i preses.

EL VOLUNTARISME DIRIGIT DE L'ÀMBIT DE PRESONS DE LA CREU ROJA

Com ja s'ha comentat anteriorment, l'Àmbit de presons de la Creu Roja té com a objectiu prioritari la prestació de determinats serveis i activitats als centres penitenciaris de Catalunya. En canvi, a diferència de l'Ires, la prestació es realitza a través d'un equip format per un o dos professionals remunerats que dirigeixen el servei, per alguns monitors esportius, generalment professors remunerats de l'INEF i, sobretot, per un gran nombre de voluntaris. En aquest àmbit de la Creu Roja existeixen vuitanta-tres, cinquanta-tres dels quals són fixes cada setmana - els altres es consideren voluntaris "itinerants" - que cobreixen una població de vuit-cents- vint-i-set interns inclosos els fills/filles dels mateixos. Majoritàriament, els voluntaris que són dones estudiants entre divuit i trenta anys, tenen una durada d'un any o any i mig en aquest àmbit de presons. En incorporar-se a la Creu Roja reben, d'una banda, una formació bàsica de 10 hores en la qual se'ls explica la història i l'organització interna de l'entitat i, d'altra banda, una formació més especialitzada sobre l'àmbit concret de presons. Com recalquen els entrevistats, el voluntari penitenciar ha fer una tasca molt determinada, ja que se l'implica en una de les activitats específiques que l'àmbit realitza i, per tant, el seu marge d'actuació és molt limitat en aquesta tasca concreta. Es tracta d'un voluntariat molt organitzat i dirigit que no pren part en les decisions que marquen les línies bàsiques del projecte en el qual se l'encomana participar ni pot influir a l'hora de definir noves línies noves línies d'actuació.

Per tot això, l'enfocament de la Creu Roja és voluntarista -la col·laboració voluntària pretén ser una de les característiques distintives del conjunt de l'entitat-, ara bé, els objectius clarament dirigits a la prestació de serveis i la falta d'una democràcia interna en la presa de decisions comporten unes relacions entre el voluntari i el pres molt determinades per l'activitat concreta per realitzar. En altres paraules, el voluntari assumeix un rol que podem caracteritzar gairebé de professional.

EL VOLUNTARISME CRISTIÀ

Els voluntaris cristians han estat i continuen sent la major part del voluntariat penitenciar que treballa a les presons de l'Estat espanyol ¹³. A les presons

13. Segons la memòria de la Pastoral Penitenciària -organisme de l'Església que coordina tot el treball voluntariat i religiós a l'Estat espanyol- l'any 1992 assistien a les presons de tot

catalanes, els voluntaris cristians també són majoria; alguns d'ells treballen a les presons a títol individual, però, la majoria formen part d'alguna associació vinculada a l'Església. Una bona mostra fóra les associacions seleccionades en el nostre treball de camp: l'Obra Mercedària, el grup de presons de Càrites parroquial i la Comissió de presons de Justícia i Pau.

Com s'ha dit amb anterioritat, els objectius prioritaris d'aquestes associacions són la prestació d'una sèrie de serveis i activitats per a la població penitenciària, per als ex-presos i per a llurs familiars. Les tres entitats són molt diferents quant a la importància i presència que tenen en el sistema penitenciari. Això no és cap raresa si tenim en compte que l'Obra Mercedària es dedica exclusivament al tema penal i penitenciari i, en canvi, Càrites i Justícia i Pau són associacions que treballen en el camp de la marginació social en general en les quals el tema penitenciari és un dels molts temes que tracten. Els seus grups de presons representen subgrups molt petits dins del conjunt de l'entitat mare i, per tant, els seus recursos humans i materials no es poden comparar amb els de l'Obra. Per bé que, el que volem ressaltar en aquest punt, és el caràcter del voluntariat cristià que forma la base de totes elles.

En conjunt, es tracta d'un voluntariat altament altruista, solidari i compromès cristianament; un tipus de voluntari gens professionalitzat i que, malgrat algunes excepcions, evita tot conflicte amb la institució penitenciària abstenint-se de qualsevol crítica o reivindicació que els pugui confrontar amb la mateixa. En certa manera, encara subsisteixen les característiques paternalistes i de beneficiència del voluntariat cristià tradicional que, durant segles, ha monopolitzat tot el treball voluntari a les presons del nostre país. Aquest comportament caritatiu es pot reflectir tant en la manera que tenen els voluntaris alhora de realitzar la seva feina com en la seva manera de relacionar-se amb els presos i/o ex-presos.

Segons els entrevistats, la relació entre els voluntaris i els presos ha d'ésser una relació de companyonia, d'intercanvi d'igualtat. Això es pot exemplificar citant les paraules del butlletí informatiu de l'Obra Mercedària "tractar-los com un amic, perquè, és mitjançant la visita amigable que s'assisteix a presos i a ex-presos, se'ls ajuda, se'ls acompanya en la dura tasca de redimir-se, de sortir de la droga, de refer la família".

Espanya, 215 sacerdots, 78 seminaristes, 2.598 voluntaris cristians i 23 secretariats diocesans de la Pastoral Penitenciària. (Obra Mercedària, "fulla mensual", 1 de juny de 1993).

14. Hem de tenir present que Càrites Espanyola és una de les majors associacions altruistes que treballen en el camp de la marginació social de l'Estat espanyol. És la que disposa de més recursos humans tant per l'elevat nombre de professionals remunerats i col·laboradors com pel gran ventall de voluntaris que treballen per a ella. Concretament, segons les dades que ofereix la Memòria de l'any 1986, aquesta entitat compta amb 1.100 professionals i amb 20.000 voluntaris a tot Espanya.

El grup de presons de Càrites i el de Justícia i Pau estan formats exclusivament per voluntaris que, en conjunt, oscil·len entre les deu i quinze persones. En el cas de Justícia i Pau existeix una proporció similar d'homes i dones, majoritàriament, joves vint-i-cinc a trenta en el cas de Càrites, la gran majoria són dones i, com succeeix amb els voluntaris de l'Obra Mercedària, les edats estan compreses entre els trenta i quaranta anys. És important destacar aquesta última dada, ja que, en totes les altres associacions, la gran majoria dels voluntaris són gent jove, generalment estudiants. Segons el sacerdot de la parròquia de Sants, "els voluntaris joves es cansen sovint del treball voluntari a la presó i l'experiència ens demostra que tenen poca continuïtat en el grup, ja que no es volen comprometre a llarg termini".

Entre totes les associacions seleccionades i també del conjunt d'associacions que existeixen en el sistema penitenciari de Catalunya, l'Obra Mercedària és la que compta amb el major nombre de voluntaris. Segons les últimes dades facilitades, al voltant de dues-centes persones cooperen voluntàriament amb l'Obra. Formen una gran diversitat de voluntaris que realitzen diferents funcions, alguns només aporten donacions -són els "voluntaris associats"-, altres treballen en tasques administratives o realitzen gestions burocràtiques als jutjats i la resta col·labora en les diverses tasques de l'Obra que va des de l'organització de campanyes de divulgació i conscienciació social sobre el tema penitenciari a la participació en les activitats i serveis que l'Obra prepara a l'interior dels centres penitenciaris.

Cal tenir en compte, a més, la col·laboració gratuïta de molts professionals -advocats, educadors, psicòlegs, assistents socials- i d'alumnes en pràctiques del tercer curs de l'Escola de Treball Social (ICESB) que participen en alguns dels programes de l'Obra, el programa d'assessoria jurídica, el programa laboral, el programa d'assistència a la família...

Endemés, cada activitat o servei té també un o dos responsables voluntaris que coordinen tot el treball.

La majoria de voluntaris són dones, entre els trenta i quaranta anys, moltes d'elles educadores jubilades omonges. Segons els entrevistats, la majoria de voluntaris que treballen a les presons han de tenir "una conducta molt altruista i gens conflictiva, han de ser passius i amb poca força, el que han de fer és 'veure, sentir i callar', ja que, si es queixen d'alguna qüestió penitenciària, difícilment podran tornar a entrar".

Un dels objectius importants de l'Obra és la formació dels voluntaris que es realitza, per una banda, a través de cursos o seminaris sobre la realitat penitenciària i que organitza el mateix centre o d'altres i, per l'altra, fomentar "l'espiritualitat cristiana i mercedària de tots els associats" (Obra Mercedària, Memòria 1991). També s'organitzen reunions mensuals "d'oració i formació" i es participa de la convivència de la pastoral penitenciària i en la trobada de Seglars Mercedaris que es prepara cada any (lbed).

A part dels voluntaris que constitueixen el grup majoritari dins del personal d'aquesta institució, l'Obra està formada i dirigida pels religiosos/religioses mercedaris que coordinen tot el voluntariat, marquen les línies d'actuació de l'entitat i fixen el pressupost de la mateixa. Molts d'ells són capellans de les presons, és el cas dels sacerdots de la Model, la Trinitat, Wad-Ras, la presó de Tarragona i la de Lleida que compta amb tres mercedaris. A part de celebrar "eucaristies", tenen la funció de coordinar tots els voluntaris que treballen a la presó.

Per acabar, cal esmentar també que l'Obra compta amb quatre treballadores socials remunerades que treballen tant a dins de la presó com a fora de la mateixa coordinant i assessorant totes les tasques de la institució.

VOLUNTARISME REIVINDICATIU

Segons els objectius de la Plataforma d'entitats de recolzament a presos i preses" totes les entitats i voluntaris que la constitueixen es defineixen pel compromís que adopten de defensar els drets fonamentals de les persones afectades per una pena privativa de llibertat. Davant de qualsevol circumstància que vulneri els drets dels reclusos, la Plataforma vol exercir una tasca reivindicativa i de denúncia mitjançant l'acció legal, la movilització dels seus membres en accions puntuals de protesta i la sensibilització social als mitjans de comunicació. Cadascuna de les entitats que constitueixen la Plataforma té diferents nivells de compromís. Però segons els entrevistats, existeix un acord majoritari que estableix que l'objectiu principal ha d'ésser estar a propo dels presos per donar-los tot el suport que calgui, quan tinguin dificultats, per denunciar les autoritats penitenciàries pels possibles maltractaments i per la negligència en l'actuació dels serveis sanitaris o socials de la presó.

Per tot això, la relació dels diferents membres de la Plataforma amb els presos, expresos, familiars o amics dels mateixos és una relació d'igualtat, de suport recíproc en qualsevol acció que es decideixi emprendre per les dues parts. Com diu el "manifest de creació" d'aquesta associació, es tracta de configurar un espai on els propis afectats per la pena privativa de llibertat, els seus familiars i amics, tinguin un lloc per expressar-se i en la mesura possible el suport del conjunt d'entitats de la Plataforma.

La Plataforma es reuneix cada quinze dies amb els representants de les diferents associacions que la formen, tots ells voluntaris. Encara que no són majoria, molts voluntaris de la Plataforma són ex-presos i familiars dels mateixos. Altrament, també compta amb el suport d'alguns professionals col·laboradors: advocats, periodistes, metges, professors d'universitat i algun diputat de la Comissió de Justícia del Parlament de Catalunya.

Una part important dels membres de la Plataforma, no tant pel nombre sinó pel pes i influència que tenen en la mateixa, és el grup d'advocats de la Comissió de defensa de l'Il·lustre Col·legi d'advocats de Barcelona. La iniciativa de crear la

Plataforma va sorgir, bàsicament, d'aquest grup que és el que proposa i dirigeix - sempre dins d'un règim assembleari i amb l'acord de totes les entitats- totes les accions que s'han realitzat fins ara i que majoritàriament s'han efectuat per la via jurídica. La Plataforma permet canalitzar les reivindicacions i queixes que tenen les diverses entitats que, d'altra manera, no es podrien realitzar per la manca de recursos jurídics que disposen i, si més no, no tindria tanta força.

El grup Dona i Presó està format per voluntàries, el nombre de les quals, oscil·la entre deu i dotze dones. La majoria tenen edats compreses entre els quals, oscil·la entre deu i dotze dones. La majoria tenen edats compreses entre els trenta-cinc i els cinquanta anys i procedeixen de diferents àmbits professionals: mentres, infermeres, dones de barri compromeses amb temes de marginació social, advocades, feministes... També hi participen algunes ex-preses que conjuntament, i d'una manera solidària i compromesa, decideixen les diferents activitats que organitza l'associació. Algunes d'elles assisteixen en nom de l'entitat a les reunions de la Plataforma de la qual formen part. El pot dir que és una de les entitats més compromeses a l'hora de reivindicar els drets de les preses. El grup es reuneix cada quinze dies al local de Ca la Dona de la Coordinadora Femenina de Catalunya.

RELACIÓ DE L'ASSOCIACIÓ AMB L'ADMINISTRACIÓ PENITENCIÀRIA I FONT DE FINANÇAMENT DE L'ASSOCIACIÓ

TERCER I QUART CRITERI DE LA TIPOLOGIA

El tercer criteri fa referència al tipus de relacions que l'associació estableix amb l'administració penitenciària, concretament amb la Direcció General de Serveis Penitenciaris i de rehabilitació, e els seus organismes dependents. Per un costat, trobem un conjunt d'associacions que mantenen una *bona relació* amb l'Administració amb qui col·laboren a través dels convenis que estableixen o les concessions que es fan mútuament per assignar-se diferents nivells i àrees d'actuació. Per l'altre, tenim aquelles associacions que, en centrar la seva actuació principal en la reivindicació i crítica de la institució penitenciària i les seves irregularitats, mantenen una relació conflictiva i de constant oposició amb l'Administració.¹⁵

El quart criteri es basa en les diverses fonts de finançament de l'associació i diferencia aquelles de tipus *privat* -les donacions personals o de institucions privades, les quotes de socis i els beneficis o rendiments de les pròpies activitats de l'entitat- d'aquelles de tipus *estatal* -subvencions, préstecs o subsidis de l'administració.-

15. "Clearly government enthusiasm for the principle of voluntarism does not extent tot all such agencies... Et should not be assumed that all voluntarism receives government applause" (Mawby, R.I., 1989,p.138 i 140).

Aquests dos criteris estan molt interrelacionats entre ells i, segons Mawby (1989), la regla general és que l'Administració ajuda econòmicament aquelles associacions amb les quals manté bones relacions de col·laboració i ajuda mútua (Mawby, 1989).

Aquesta regla és la que preval en l'àmbit concret del sistema penitenciari de Catalunya, vist que la gran majoria d'associacions que treballen en aquest camp mantenen bones relacions amb l'Administració penitenciària i el seu finançament prové de la mateixa. Tal i com s'ha dit en alguna ocasió, la major part d'aquestes associacions estan vinculades a l'Església catòlica i, en aquest cas, el finançament procedeix de donacions privades o d'institucions, però sobretot de subvencions de l'Administració i de la pròpia Església. I hem de tenir present que en aquest últim cas, l'Església es financia, bàsicament, a través de subvencions estatals via IRPF o via convocatòria ordinària, és a dir, via recursos dels fons públic.

Nogensmenys, la diversitat de les associacions seleccionades en el treball de camp ens permet agrupar-les en tres blocs diferents -en funció d'aquest tercer i quart criteri de la tipologia- que en termes il·lustrats podem distingir en les següents gràfiques:

- Tercer criteri: relacions amb l'Administració

oposició/conflicte-P-----DP-----JP--C--OB--I--CR-
col·laboració/cooperació

- Quart criteri: font de finançament

privada-P-----JP--C--OB--DP--I--CR-estatal

El *primer grup* d'associacions el formarien l'Ires i la Creu Roja, dues associacions diferents en molts aspectes, però tenint només present els dos criteris anteriors, ambdues compleixen la "regla general" que, segons Mawby (1989), caracteritza les entitats no lucratives actuals: tenen bones relacions i col·laboren regularment amb l'Administració penitenciària, que els financia una gran part dels serveis i activitats que realitzen.

És important destacar que ambdues associacions estableixen anualment convenis de col·laboració amb l'àrea de Serveis Socials de la Direcció General de Serveis Penitenciaris i Rehabilitació (Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya). Per aquest motiu, no tenen cap dificultat a l'hora d'entrar a la presó i organitzar les seves activitats o oferir els seus serveis.

L'Ires desenvolupa els seus serveis i programes actuals a través d'aquests convenis i de les subvencions que rep, sobretot de la Direcció General, però també del Ministeri d'Afers Socials i de l'acció conjunta del Govern Balear (Consell Insular) i l'Ajuntament de Palma de Mallorca. A part d'aquest suport econòmic de

L'Administració, també compta amb aportacions de particulars. L'Ires manté una constant cooperació amb les autoritats i els organismes competents -sobretot les Comissions Territorials d'Assistència Penitenciària- i col·laborant, en la seva pràctica diària, amb els serveis i centres de dependència pública.

Altrament, l'Ires manté relacions freqüents amb altres associacions, de les quals utilitza alguns dels seus recursos o col·labora amb elles en certes activitats. En resum, aquestes entitats són l'obra Mercedària, Càrites, Justícia i Pau, Filles de la caritat, Amnistia Internacional. Al mateix temps, i a través del Servei d'assistència social a presos estrangers, es relaciona amb els consolats, les ambaixades i els centres o associacions internacionals d'ajuda als estrangers.¹⁶

Per dur a terme totes les seves activitats i el tema del voluntariat, la Creu Roja estableix globalment convenis de col·laboració amb els diferents departaments de la Generalitat de Catalunya. Pel que fa al tema penitenciari, negocia amb la Direcció General de serveis Penitenciaris i Rehabilitació, però, també amb l'Ajuntament de Barcelona i la Diputació; la major part de finançament prové d'aquests convenis i de les subvencions que rep de diferents organismes estatals. La Creu Roja és una associació declarada d' "utilitat pública" i, per tant, se li atorguen, endemés, molts beneficis fiscals per part de l'Administració central.¹⁷

Totes les accions externes que realitza la Creu Roja i llurs àmbits s'orienten cap a la cooperació amb l'Administració pública. S'ha de tenir present que la Creu Roja es defineix com una "institució auxiliar i col·laboradora" dels poders públics, una institució humanitària d'interès públic que descolupa les seves activitats sota la protecció estatal.

L'Administració central, a través del Ministeri d'Afers Socials, exerceix una funció de tutela sobre la Creu Roja en el doble sentit de control i promoció de les

16. En el seu afany d'obrir les possibilitats a noves alternatives a la presó, sobretot la *probation* -Espanya és l'únic país de la CE on aquesta mesura no està instaurada- l'Ires fou membre fundador de la Conferència Europea Permanent de la Probation (CEP-1983) i disposa d'una secretària per coordinar les tasques que es desenvolupen en aquest nivell.

17. Cal dir que, si les associacions no lucratives són declarades d' "utilitat pública" gaudeixen dels mateixos beneficis fiscals que les fundacions i, per exemple, en el cas de les donacions de diners de persones físiques, se'ls permet una deducció en la quota del 10 % del donatiu amb el límit del 30 % de la base liquidable.

El requisit necessari per atorgar la declaració d'utilitat pública és que l'associació en qüestió realitzi una activitat considerada d' "interès general". Tot i que des de diferents punts de vista algunes associacions podrien considerar-se d'interès general. Tot i que des de diferents punts de vista algunes associacions podrien considerar-se d'interès general, a la pràctica, és quasi impossible accedir a aquest privilegi, ja que qui l'assigna és el Consell de Ministres, previ informe de tots els ministeris sobre l'activitat en concret que l'entitat realitza. Tot això representa un procés molt lent i difícil i la diversitat de criteris polítics fa que només es declarin d'utilitat pública entitats com la Creu Roja, totes les associacions vinculades a l'Església catòlica i les federacions esportives (Bergòs, R; "La personalitat jurídica de Dret Privat no lucratiu. Conceptes, deferències i tractament fiscal", Seminari de l'àrea de coneixement de Sociologia, UPF, 22-2-1994)

activitats que desenvolupa. En altres paraules, es fa molt difícil, a la pràctica, poder complir amb el principi d'independència i neutralitat declarada en el Reglament d'aquesta entitat i formulat en les Conferències de la Creu Roja: " les Societats Nacionals de la creu Roja han de conservar una autonomia que els permeti actuar sempre d'acord amb els principis del moviment". Endemés, el fet que el president, càrrec que ostenta un gran poder i marge d'actuació en el si de l'organització, sigui escollit pel govern supedita molt aquesta associació al partit que ostenta el poder en cada moment (De Marcos Sanz, R; Fresno, J. M, 1992).

Així doncs, en els darrers anys és fa palesa la politització de la Creu Roja en tots el seus àmbits -encloent el penitenciari. Això comprta un risc que aquesta associació passa d'ésser una institució col·laboradora dels poders públics a ser un mer instrument servidor d'aquests mateixos poders i esdevenir, així, una associació essencialment paraestatal.

A diferència de l'Ires, que manté regularment relacions coordinades amb moltes de les associacions que treballen en l'àmbit penitenciari de Catalunya, l'àmbit de presons de la Creu Roja no estableix relacions estables amb cap d'elles tret d'algunes excepcions molt puntuals com ara l'organització de la Campanya de Reis, la setmana cultural o la Festa de la Mercè que se celebren als centres penitenciaris. Els mateixos entrevistats de l'àmbit de presons de la Creu Roja, manifesten que la col·laboració amb altres associacions voluntàries no és satisfactòria. Una de les causes que es destaquen, és la imatge d'hegemonia i prepotència que les diverses associacions que existeixen en aquest camp tenen respecte a la Creu Roja.

El segon grup està constituït per les tres associacions vinculades a l'església, Justícia i Pau, Càrites i l'Obra Mercedària. podríem haver inclòs aquestes tres associacions en el grup anterior, ara bé, les tres tenen bones relacions amb l'Administració penitenciària de qui reben la major part del seu finançament (encara que sigui per via indirecta). Amb tot, les situem en aquest tercer grup, perquè la seva idiosincràcia religiosa les diferencia molt de les anteriors. Aquestes depenen més de qui ostenta en aquell moment el poder al qual són més vulnerables, les associacions religioses formen part, en canvi, d'una estructura eclesial molt més estable i que té molta més força a l'hora de pressionar el govern que hi hagi en aquell moment.

Les tres entitats religioses seleccionades manifesten, en les respectives entrevistes mantingudes, que la col·laboració i no el conflicte és el que caracteritza el tipus de relació que mantenen amb l'Administració i els seus organismes dependents. Segons els entrevistats, les relacions són "òptimes i immillorables". Sempre poden disposar de la informació que necessitin i no tenen gairebé cap dificultat a l'hora de poder realitzar activitats a l'Interior dels centres penitenciaris. Més aviat es reclama la seva presència a l'hora d'organitzar activitats. D'altra banda, els treballadors socials de les presons coneixen els recursos i serveis de l'Obra Mercedària i moltes vegades demanen la seva col·laboració o els deriven alguns casos. Hem de tenir en compte que l'Obra

Mercedària estableix convenis anuals de col·laboració amb la Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació i que aquest organisme li subvenciona el 20% de totes les seves activitats o serveis. La resta es financia per donacions tant de persones individuals com d'institucions privades. L'Obra aprofita qualsevol ocasió, com el dia de Nadal o el Sant Jordi, per demanar a través del seu butlletí informatiu o el seu full mensual, una petita ajuda econòmica als seus socis o als feligresos de qualsevol paròquia que hagin de visitar. Molts dels capellans de les presons catalanes són mercedaris i, per tant, també tenen més contacte amb els presos i amb el personal penitenciari i, per això, quan es tracta d'organitzar actes tenen molt marge d'actuació.

Justícia i Pau es financia a través de les quotes dels socis, a través de càrites i també de les subvencions que rep de la Caixa i de la Direcció General de Serveis Penitenciaris i de rehabilitació. El grup de presons de Càrites rep el finançament de la Càrites Diocesana que d'altra banda, es financia pels donatius de particulars o d'institucions, pels ingressos de la pròpia activitat i, sobretot, per les subvencions de l'Administració (concretament, el Ministeri d'Afers Socials a través d'una concocatòria ordinària o a través de l'IRPF i les subvencions del Fons Social Europeu, dels Ministeri de Sanitat i Consum i el d'Afers Exteriors i les de la Caixa d'Estalvis de Madrid).

Altrament, s'ha de tenir que, igual que la Creu Roja, les associacions vinculades a l'Església són declarades d' "utilitat pública" i, per tant, estan exemptes de pagar certs impostos a més de gaudir dels beneficis fiscals.

Respecte a les relacions que mantenen amb altres associacions s'ha de dir que l'Obra Mercedària, Justícia i Pau i Càrites tenen relacions constants de col·laboració entre elles.

Totes tres i les altres associacions religioses que també treballen en l'àmbit penitenciari (les germanes Oblates, les voluntàries Vicencianes, els evangelistes, etc.) estan coordinades pel Secretariat de Pastoral penitenciària (SEPAP) de cada diòcesi de Catalunya. El SEPAP coordina tot el voluntariat penitenciari cristià i estableix les línies bàsiques del treball que s'ha de realitzar d'una manera conjunta.

Finalment el darrer i tercer grup està format per la Plataforma d'entitats i el grup Dona i Presó.

Com es pot intuir per tot el que hem dit al llarg del treball, el to reivindicatiu i de denúncia de la Plataforma ha marcat des de l'inici de la seva creació unes relacions conflictives i d'oposició directa amb l'Administració penitenciària. Unes relacions que s'han anat endurint arran de la "querrela criminal" que aquesta entitat va presentar contra la Direcció General i a la qual ja s'ha fet referència anteriorment.

Per tal de formar part de la Plataforma, Dona i Presó també té una relació tensa i igualment conflictiva amb la Direcció General. Però, en la seva actuació com a grup independent, que té entre les seues objectius continuar entrant a les presons de dones per organitzar tallers, conferències o simplement visitar les preses, ha intentat mantenir unes relacions "correctes" amb la direcció dels centres penitenciaris de dones. No sempre ha estat possible, ja que, segons els entrevistats, moltes vegades s'han posat problemes o dificultats a l'hora d'iniciar, per exemple, certes activitats -la sala on s'havia de celebrar tal activitat no està disponible en quell moment, no s'ha avisat amb prou temps, les llums no funcionen les preses no sabien res del tema, etc. Malgrat que, en general i fins avui, s'ha de dir que, amb més o menys dificultat, el grup ha tingut el permís per podr entrar, visitar i organitzar activitats a les presons de dones de Wad Ras i de Brians. Fins i tot, alguna vegada, el mateix centre ha demanat al grup que preparés alguna activitat en dies de celebracions festives del centre.¹⁸ En tot cas, i segons els membres del grup, les dificultats varien en cada presó i depenen, moltes vegades, de la voluntat del director que treballi en aquell moment a la presó o del seu equip de tractament.

A diferència de la Plataforma que financia les seves accions puntuals amb l'aportació d'una quota mensual per associació, el grup Dona i Presó es financia per les subvencions que rep de l'Administració. Ara bé, és important ressaltar que qui financia el grup no és l'Administració penitenciària -com en el cas de l'Ires, la Creu Roja o l'Obra Mercedària, sinó que procedeix de l'àrea d'Afers socials de l'Ajuntament de Barcelona, del Departament de Benestar Social de la Generalitat i de l'Institut Català de la dona. Cal destacar aquesta última qüestió, ja que el fet que el finançament no provingui de l'Administració penitenciària permet donar molta més llibertat al grup a l'hora d'emprendre qualsevol iniciativa reivindicativa. Segons Mawby (1990), l'Administració també financia algunes vegades aquelles associacions més crítiques i reivindicatives per tal de poder controlar la seva estratègia d'actuació. Baldament, aquest no és el cas de Catalunya, puex que algunes de les associacions que podem caracteritzar de reivindicatives i crítiques del sistema penitenciar cerquen el seu finançament en l'Administració, però no precisament en la penitenciària, sinó en d'altres administracions públiques, com ara la d'Afers Socials.

REFLEXIONS FINALS: CONCLUSIONS

Per concloure, podem explicitar que el conjunt associatiu en l'àmbit del sistema penitenciar de l'Estat espanyol constitueix un grup heterogeni "d'associacions altruistes" amb diversos objectius i estratègies d'actuació. Cal dir, però, que a l'estat espanyol, diferentment d'altres països com ara el Regne Unit o els del

18. Segons una informació d'última hora, fa pocs dies es va denegar el permís d'entrada dels membres del grup Dona i Presó al centre penitenciar de dones de Brians. Segons la mateixa font, se sospita que les raons estiguin relacionades amb la presentació de la "querrela criminal" per part de la Plataforma.

nord d'Europa, les associacions vinculades a l'Església catòlica són, per una banda, les més nombroses i, per l'altra, les que gaudeixen de més influència en el camp penitenciari. Tot i que, les no-confessionals han augmentat considerablement en l'última dècada.

Hem de tenir en compte, que durant molts segles l'assistència social adreçada als afectats per una pena privativa de llibertat ha estat considerada com una activitat de beneficència i caritat cristiana. Per això, aquesta assistència social penitenciària es portava a terme per les institucions, ordes o associacions de voluntaris cristians lligats a l'Església (Obra Mercedària, les Filles de la caritat de Sant Vicenç Paül, les Germanes Oblates, els Evangelistes, Càrites, entre d'altres). De fet, no va ser fins a la promulgació de la Llei General penitenciària (LOGP), l'any 1979, que s'establí com una prestació pròpia i específica de l'Administració pública. Aleshores, correspon a l'Administració penitenciària l'aplicació del "tractament penitenciari" que és la base de l'assistència social a les presons i la preparació per a la futura "reinserció social " del delinqüent.

A partir de la LOGP es creen les Comisiones de Asistencia Social, organismes dependents de la Dirección General de Instituciones Penitenciarias, que tenen com a objectiu prioritari donar als interns, alliberats condicionals o definitius i a llurs familiars l'assistència social necessària (Article 74 de la LOGP). Ara bé, les comissions anteriorment esmentades són unes entitats les funcions de les quals estan encara molt poc definides i desenvolupades. A més, tant els recursos humans com els materials, que els són assignats, són insuficients i deficitaris per cobrir les necessitats socials de la població penitenciària. Aquesta és una de les raons per les quals les associacions religioses continuen mantenint el predomini en l'àmbit assistencial penitenciari. A més a més, cal afegir que l'Administració penitenciària fomenta i potencia aquest tipus d'associacionisme enfront d'un associacionisme laic o de caràcter reivindicatiu.

L'objectiu principal de la ponència ha estat l'anàlisi de la *diversitat d'associacions altruistes* que existeixen, concretament, en l'àmbit penitenciari de Catalunya. Així doncs, hem tingut present tant els grups religiosos com aquells que no ho són, però que són igualment importants. Com que les associacions que hem seleccionat per al treball de camp són representatives del conjunt associatiu del sistema penitenciari de Catalunya, les conclusions a les quals hem arribat, necessàriament, es poden aplicar al mateix conjunt.

En definitiva, aquestes conclusions les hem, si fa no fa, dividides en tres grans blocs d'associacions: les "associacions laiques prestadores de serveis", les "associacions religioses" i les "associacions reivindicatives".

- «Associacions prestadores de serveis»: en aquest grup, trobem aquelles associacions no vinculades a l'Església que tenen com a objectiu principal la prestació de determinants activitats i/o serveis penals i penitenciaris que no estan coberts per l'Administració penitenciària. Per aconseguir aquest objectiu, prioritzen una relació de professional/client entre els membres que componen l'associació -

ja siguin professionals o voluntaris- i els beneficiaris dels serveis que aquesta ofereix ("enfocament professionalista). Són entitats que mantenen una bona relació amb l'Administració penitenciària (Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació) amb la qual col·laboren a partir dels convenis i acords que estavleixen amb la mateixa. Conseqüentment, no és estrany que la seva font bàsica de finançament provingui de la pròpia Administració penitenciària. Segons Kramer (1981), les associacions que reben suport econòmic de l'Administració són precisament les que realitzen aquests tres requisits anteriors: objectius orientats a la provisió de serveis, relació de professional/client entre membres i beneficiaris de l'associació i bones relacions de col·laboració amb l'Administració. Actualment,, aquestes associacions altruistes, no governamentals i no religioses, caracteritzen, segons diversos autors, un nou tipus d'associacionisme "modern" que s'està imposant a molts països desenvolupats, sobretot, en el camp dels serveis socials.

Pel que fa al sistema de justícia penal, aquest tipus d'associacions esmentades representaen una bona part del "tercer sector penitenciari" en diversos països desenvolupats, com ara el Regne Unit, França, Estats Units i bona part dels països del nord d'Europa, entre d'altres. Globalment, aquest associacionisme està molt poc desenvolupat en el camp penitenciari de Catalunya. Però, tanmateix, existeixen algunes associacions que podrien incloure's en aquest grup, com ara l'Institut de Reinserció Social (Ires) i l'àmbit de presons de la Creu Roja.

Tal com hem desenvolupat, a bastament, al llarg de l'anàlisi, els voluntaris que formen la majoria de la darrera entitat mencionada, tenen una tasca molt limitada i definida prèviament, per la qual cosa el seu àmbit d'actuació és molt restringit i el rol que realitzen es pot considerar gairebé de professional. L'Ires és l'associació que millor representa aquest nou associacionisme modern. Endemés del que ja s'ha dit, l'Ires dóna molta importància a l'avaluació i seguiment de les activitats que realitza, així com a l'eficàcia en la gestió de les mateixes activitats, dos dels aspectes molt importants en aquestes associacions que hem caracteritzat com a "modernes". Encara que aquesta associació es defineixi, essencialment com a una entitat "prestadora de serveis" no podem oblidar tota la tasca reivindicativa que ha portat a terme pr introduir en la legislació penitenciària espanyola les mesures alternatives a la presó.

- «Associacions religioses»: tal com hem dit a l'inici de les conclusions, les associacions vinculades a l'Església catòlica cosntitueixen la major part del conjunt associatiu del sistema penitenciari de Catalunya. De la mateixa manera que les associacions anteriors, els objectius d'aquestes s'orienten envers la provisió de determinades activitats i/o serveis penals i penitenciaris. Però, contràriament es basen en un enfocament voluntarista de la seva actuació i prioritzen una relació de "companyonia" i d'ajut recíproc entre els voluntaris que formen la majoria de membre de l'entitat i els beneficiaris de la mateixa. Aquest enfocament voluntarista de tannà cristià és el que les diferencia de les associacions anteriors marcant una estratègia d'actuació molt més "caritativa i paternalista". D'altra banda, també es caracteritzen per tenir bones relacions amb

l'Administració penitenciària, de la qual reben la font bàsica del seu finançament. A més a més, moltes d'elles estableixen convenis i acords de col·laboració amb la mateixa.

Per al nostre treball de camp hem seleccionat l'Obra Mercedària i els grups de presons de Càrites i de Justícia i Pau que, segons el nostre parer són representatives d'aquest associacionisme religiós que treballa en el sistema penitenciari.

Cal ressaltar, que tots dos grups d'associacions (les prestadores i les religioses) efectuen diverses activitats a les presons i ofereixen determinades prestacions assistencials i d'assessorament jurídic als presos, ex-presos i a llurs familiars que no estan cobertes per l'Administració penitenciària. Per aquest motiu, representen un conjunt molt important de recursos socials i jurídics per als serveis socials penitenciaris (concretament les Comissions d'assistència social penitenciària). Aquests els utilitzen, freqüentment, en l'exercici de la pràctica diària, o bé a través de passar els casos que no poden solucionar per manca de recursos, o bé reclamar directament els seus serveis. Altrament, moltes d'aquestes associacions, sobretot les que tenen més tradició i recursos econòmics (l'es, Obra Mercedària), cometem una tasca de sensibilització i conscienciació social sobre la realitat penitenciària.

Finalment, hem d'afegir que tot aquest conjunt d'associacions estan legitimades per l'Administració penitenciària i, per tant, se'ls reconeix, la participació com a "actors polítics" i interlocutors vàlids en el moment de la presa de decisions. Tot i que, a la realitat, aquesta participació és "relativa". El fet que es financiïn, bàsicament, a través de fons públics, els permet col·laborar, moltes vegades, en el disseny de les línies bàsiques de la política penitenciària. Pràcticament, totes aquestes associacions han estat i són, encara, capdavanteres en algun dels serveis o activitats que han organitzat. En alguns casos, i per la pressió de la pròpia associació, l'Administració els ha assumit institucionalitzant-los dins dels seus programes d'actuació.

- «Associacions reivindicatives»: Per aquest tipus d'associacions, la tasca principal és la promoció dels drets fonamentals dels reclusos. Per això, els objectius estan clarament orientats cap a la reivindicació i a la denúncia de qualsevol situació que vulneri els drets dels presos. És important tenir en compte que aquestes associacions parteixen d'una perspectiva "abolicionista" i superadora del sistema penal en general, i de la pena privativa de llibertat, en particular. A part de la reivindicació, aquestes associacions realitzen algunes activitats lúdiques, culturals o de caire assistencial a l'interior dels centres penitenciaris, així com, donen suport i assessorament als ex-presos i a llurs familiars.

L'enfocament marcadament voluntarista d'aquest associacionisme -moltes vegades format pels propis afectats per la pena privativa de llibertat- preconitza unes relacions de companyonia i d'intercanvi d'igualtat entre els membres que

componen l'entitat i els beneficiaris de la mateixa. Com es pot entuir, les relacions que s'estableixen amb l'Administració penitenciària són, en general, conflictives i d'oposició directa, per la qual cosa el permís d'entrada a les presons és restringit i difícil d'obtenir i, en el cas d'obtenir-lo, no es donen facilitats per organitzar activitats o dur una tasca de suport i ajuda assistencial pels presos. El finançament d'aquestes entitats prové, generalment, de les quotes que aporten els propis membres, i en alguns casos de subvencions de l'Administració. Ara bé, no ens referim a l'Administració penitenciària, sinó a d'altres administracions públiques. Per poder tenir més força i contundència en les seves actuacions enfront de l'Administració, es formen moltes vegades, "plataformes o coordinadores" que agrupen diferents associacions amb semblants característiques.

Aquest tipus d'associacionisme reivindicatiu i de defensa dels drets dels reclusos fou molt important a finals de la dècada dels seixanta i principis del setanta en molts països europeus. A l'Estat espanyol, l'exemple més clar fou la creació, durant la transició democràtica, de la Coordinadora de Presos en Lucha-COPELL,¹⁹ formada pels propis afectats i l'ajut de grups compromesos de l'exterior. Actualment, l'associacionisme de caire reivindicatiu és molt minoritari si el comparem amb l'associacionisme orientat més a la prestació de serveis o amb l'associacionisme religiós que acabem de comentar.

Amb tot, però, en la dècada dels vuitanta i principis dels noranta, s'observa la proliferació del nombre de presons, grups o associacions diverses que, malgrat no ser tan radicals com en els anys setanta, es poden englobar en aquest associacionisme reivindicatiu, ja que es basen en un enfocament dinàmic de conscienciació i de denúncia social de les condicions de vida i penalitats de les presons del nostre país. En general, aquestes entitats o grups pateixen una mancança de recursos econòmics i les seves estratègies es veuen conseqüentment molt limitades. Són un conjunt divers i ampli d'associacions que treballen en diferents temes (drogodependències, marginació de menors, racisme, insubmissió, SIDA, prostitució, etc.). Totes elles consideren que la presó és un element comú aglutinador de molts d'aquests temes. Estan formats, bàsicament per voluntaris -alguns ex-presos- amb una gran implicació personal i compromís directe que està prou sobre de qualsevol component ideològic.

19. Fruit de l'indult dels presos polítics de l'any 1975, va aparèixer a l'interior de les presons espanyoles, un corrent d'opinió amb caràcter de reivindicació política en la qual es demanava un tracte similar per als presos comuns pel que fa a les mesures de l'indult. A finals del mes de juliol de 1976 i emmarcada en la protesta generalitzada que hi havia en la majoria de les presons, sorgeix la Coordinadora de Presos en Lucha-COPELL. Aquesta coordinadora representà un esforç conjunt de tot els presos de l'Estat espanyol per tal de coordinar les seves reivindicacions i lluitar pels seus drets amb independència de qualsevol grup polític, per bé que rebia l'ajut exterior de professionals, d'intel·lectuals d'esquerra i del sindicat de la CNT. Les repercussions de la COPELL s'acabaren quan van entrar en vigor la nova llei penitenciària, l'any 1979. Tanmateix, s'ha de remarcar la importància que la COPELL va tenir durant els anys de la transició democràtica a l'hora de pressionar pel reconeixement dels drets dels presos/ses i també el gran ressò que va tenir a la societat espanyola d'aquella època.

Per al nostre treball de camp hem seleccionat la Plataforma d'integració dels moviments socials de recolzament de presos i preses de Catalunya, que és l'agrupació d'associacions que millor representa aquest tipus d'associacionisme reivindicatiu a Catalunya. El grup Dona i Presó, pertany a la Plataforma i hem volgut incloure'l en el treball de camp, perquè tot i ser una associació reivindicativa, té també com a objectiu oferir, concretament a les preses de dones, algunes activitats i serveis de suport i assessorament.

...nos congratulamos de que en cualquier concepto, las personas honradas entren en las prisiones, porque lo peor que puede suceder es que en las prisiones no entre nadie como ha sucedido hasta aquí; no serían lo que son, ni pasaría lo que ha pasado, y en muchas está pasando, sin el aislamiento en que las dejó la indiferencia pública. Bienvenidos sean los que quieren entrar en ellas con un objeto plausible, aunque tal vez no sea realizable, porque su presencia allí, si no hace el bien que se proponen, hará otro. Dignos de aplauso son y acreedores a gratitud los que quieren ir a estudiar el preso, porque contribuirán a poner en comunicación el mundo regido por la ley penal con el mundo que no está bajo su imperio y que la conciencia pública, que hace o deja de hacer las leyes, sepa lo que son en la práctica, y lo que significa un año, diez años, veinte años de presidio. (ARENAL, Concepción, 1896, p.4).

BIBLIOGRAFIA

AJUNTAMENT DE BARCELONA. Informatiu Dona. CIRDA, (Setembre/novembre 1992).

BERISTAIN, A. «Treballadors voluntaris en el món d'avui i de demà (les Regles mínimes de sancions carceràries i no carceràries)». *Papers d'Estudis i Formació*, [Barcelona], núm. 8 (1992) p. 41-63; *El Dret Penal i la Víctima*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Centre d'Estudis i Formació, 1992.

Fresno, J.M; Sanz, R. «Informe sobre la Cruz Roja Española» A: Casada, Demetrio. [Compi]. ORGANIZACIONES VOLUNTARIAS EN ESPAÑA. Barcelona: De Hacer, 1992, p.

GENERALITAT DE CATALUNYA *Memòria del Departament de Justícia*. Barcelona, 1992.

GILL, M.; MAWBY, R. *Volunteers in the Criminal Justice System*. Philadelphia: Milton Keynes, Open University Press, 1990.

GUTIÉRREZ RESA, A. «Estudio-informe sobre Cáritas Española» A: CASADA, Demetrio [Compi]. *Organizaciones voluntarias en España*. Barcelona: De Hacer, 1992.

IRES *Butlletí informatiu*. Barcelona, 1992.

IRES. *Memòria del servei d'assistència social*. Barcelona, 1992.

IRES. *Memòria del servei d'assistència social a presos estrangers*. Barcelona, 1992.

KRAMER, R. *Voluntary agencies in the Welfare State*. Berkeley: University of California Press, 1981.

«The roles of voluntary social service organizations in four European States: Policies and trends in England, the Netherlands, Italy and Norway» A: KUHNLE & SELLE. 1992, p. 34-52.

KUHNLE, S. ; SELLE, P. «Government and Voluntary Organizations. A relational perspective» KUHNLE & SELLE. *Government and Voluntary Organizations. A relational perspective*. Aldershot: Avebury, 1992, p.1-34.

Llei Orgànica 1/1979, de 26 de setembre, General Penitenciària. Madrid: De. Civitats, 1979.

MASGORET, T; MEDINA, O; PASCUAL, J.M; RUEDA, J. M, «Swecicios Sociales y política criminal». [Ponència presentada a les Jornades *Privación de libertad y derechos humanos*, organitzat per l'associació Jueces para la democràcia, Barcelona](17-18 octubre, 1986).

MAWBY, R. «The Voluntary Sector's Role in a Mixed Economy of Criminal Justice». A: MATHEWS, R. *Privatizing Criminal Justice*. London: Sage Contemporary Criminology, 1989, p. 135-155.

- *Memòria d'activitats i serveis de l'Obra Mercedària*. Barcelona, 1991.

- *Memòria d'activitats i serveis de l'Obra Mercedària*. Barcelona, 1992.

OBRA MERCEDÀRIA *Fulla mensual de l'Obra/mes de juny*, 1993.

OSBORNE, S. «The role of Voluntary Organizations in Innovation in Social Welfare Services». [Ponència presentada al Congrés *Well- Being in Europe by strengthening the Third Sector*, organitzat pel CIES, Barcelona](27-29 maig 1993).

PAHL, J. «Refuges for battered women: social provision or social movement». *Journal of Voluntary Action Research*. (1979), p. 25-35.

RODRÍGUEZ CABRERO, G. «Realidad y tendencias del Tercer Sector en Espanya». Document de treball presentat al Seminari de la UPF. (29 Juny 1993).

SEGOVIA, J. «La delincuencia como problema social». A: *Control Social del delito: Críticas y alternativas*. [Salhaketa, Gobierno Vasco]. (juliol 1991),p.201-217.

ELS DOS SECTORS VOLUNTARIS: LES SEVES BASES SUBJECTIVES

Jordi Guiu Paya

Amb els noms de "tercer sector", "sector voluntari", "sector nolucratiu" i alguns altres, s'al·ludeix a una realitat que si bé en els darrers anys ha estat objecte d'una progressiva atenció social, política i acadèmica, és lluny de constituir un tot homogeni. Amb aquestes diferents expressions es vol fer referència a un conjunt d'organitzacions i activitats amb rols i funcions diferents i canviants però que tenen en comú el fet de nodrir-se, totalment o parcialment, de recursos humans i econòmics fruit d'una donació voluntària i gratuïta.

Malgrat el nombre creixent d'estudis sobre aquest sector, especialment en el món anglosaxó, avui per avui, no disposem d'una estructura analítica mínimament compartida per la comunitat acadèmica per a abordar el seu estudi. Els obstacles objectius que es presenten al desenvolupament d'un enfocament compartit són de diversa índole, però entre ells hi podem assenyalar, des dels mateixos canvis que s'han produït al llarg dels darrers cent anys en el sector i la diversitat d'institucions i funcions que la componen, fins a la mateixa qüestió de com anomenar-lo. En aquest darrer sentit és significativa la considerable presència de termes negatius per a referir-s'hi (no governamental, no lucratiu, no comercial, etc.).

En general, i més en positiu, podem dir que el tercer sector està compost per organitzacions que treballen en favor de l'interès públic, que ho fan sense un ànim de lucre i que, en molts casos, els seus recursos resulten, com a mínim en part, de treball i donacions voluntàries.

Normalment s'entén que el tercer sector es mou en el mateix àmbit que les polítiques socials desenvolupades pels anomenats estats de benestar, això vol dir que estan implicades en la satisfacció d'interessos i necessitats públiques, especialment dels sectors socialment i econòmicament més desfavorits. Tanmateix, el tercer sector inclou també activitats no lucratives que no

necessàriament estan orientades en aquest sentit, com per exemple les d'algunes institucions (fundacions, museus, centres de recerca, etc.) dedicades a promoure les arts i la cultura, el lleure i l'esport, o d'altres dedicades a la promoció i defensa de determinats valors socials i polítics.

Sovint s'ha insistit en el tercer sector com a proveïdor de serveis socials, i des d'aquest punt de vista se l'ha entès com un competidor o com un complement de l'acció social dels estats. És en aquest sentit que les seves activitats es poden veure relacionades amb la caritat. Moltes institucions escolars, hospitals, hospicis, d'ajut als pobres, etc., totes elles no lucratives, amb treball voluntari, etc. estan entre nosaltres lligades a l'Església catòlica i es presenten -o s'han presentat- a si mateixes com a institucions caritatives. Fins i tot, altres organitzacions seculares, orientades a treballar per a la "societat en general" i no només per als sectors econòmicament més desfavorits, com ara entre nosaltres la Asociación de Lucha Contra el Cáncer, han estat des del seu origen i durant molt temps impregnades d'aquests valors.¹ D'altres, en canvi, han tingut el seu origen en l'autoorganització per part de sectors, sobretot de classe mitjana, per a afrontar problemes de diversa índole que no podien ser resolts dins d'una precària i incipient estructura política de benestar social. És el cas, per exemple, de diverses organitzacions promogudes per pares de disminuïts psíquics.

Però juntament amb aquestes organitzacions que tenen per funció immediata oferir uns determinats serveis socials i, a la vegada, generar un sentit de comunitat i, en definitiva, fomentar la integració social, podem parlar per a Espanya i Catalunya, però també segurament per a altres països d'estructura social i política similar, d'un conjunt d'organitzacions que sense tenir com a objectiu bàsic la provisió de serveis socials en competència o coalició amb els sectors estatal i el privat lucratiu, s'orienten a la defensa i promoció de drets i valors cívics i socials. Es tracta d'organitzacions de diferent dimensió i àmbit d'actuació, des de les d'abast mundial, com ara Greenpeace o Amnistia Internacional, fins a les agrupacions ecologistes i mediambientals d'abast local, o els veïns d'un barri que en un moment donat s'organitzen al voltant d'una problemàtica concreta. Són organitzacions que més que entrar en una relació de competència o complementarietat amb l'estat en tant que proveïdor de serveis socials més aviat ho fan amb l'estat en tant que aparell de representació social i política dels ciutadans.

1. En un dels països on el tercer sector està més desenvolupat, els Estats Units, tot i no essent majoritàriament catòlic es pot dir que aquest ha nascut de l'herència cultural judeo-cristiana. Vegeu BREMMER, R. *American Philanthropy*. Chicago: Chicago University Press, 1988 i també BELLAH, R. [et. al.]. *Habits of the Heart: Individualism and commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, 1985.

ELS DOS SECTORS VOLUNTARIS

Malgrat les diferències, ambdós sectors tenen en comú una relativa dependència del treball i les donacions econòmiques voluntàries. Però la dependència dels recursos voluntaris és encara més vital en el "sector voluntari cívic-polític", entre altres coses perquè sovint la seva mateixa existència i independència depenen de la disponibilitat d'aquests recursos. En entrar aquest sector, sovint, en competència amb els sistemes de representació i participació política "oficials", no pot comptar en sobreviure de les subvencions públiques distribuïdes per l'estat en la mateixa mesura que ho fa el "sector voluntari de serveis". Per a aquest subsector la captació pròpia de recursos econòmics i de treball voluntari és, doncs, vital.

Per definició, pràcticament tot el tercer sector s'alimenta totalment o parcialment de recursos procedents de donacions (tret del cas de les entitats no lucratives comercials, és a dir, que cobren per vendre els seus serveis, però que no realitzen beneficis).

Hi ha, doncs, diferents factors que condicionen l'aparició, el creixement i el desenvolupament de les activitats i organitzacions que componen el tercer sector. Alguns són de tipus estructural i estan lligats les peculiars característiques de les relacions entre estat i societat civil existents en un moment donat i el grau de satisfacció existent en relació als serveis socials oferts per l'estat. D'altres són de tipus més subjectiu i combinen els típics problemes de l'acció col·lectiva,² amb els que es deriven de l'existència o no de valors públics que fomentin l'acció dels individus en favor d'un bé comú.³

Aquí no tractaré els primers factors. Existeix una literatura creixent sobre les relacions entre l'estat, el mercat i l'altruisme organitzat i les diferents tipologies com aquestes relacions es concreten. L'anàlisi del tercer sector ha produït en els darrers temps nombrosos estudis. Tanmateix, hi ha menys estudis sobre les bases subjectives del tercer sector, la qual cosa no deixa de ser sorprenent atès el caràcter eminentement "subjectiu" de l'acció voluntària que el constitueix.

LA VOLUNTAT I L'ACCIÓ COL·LECTIVA

Un dels obstacles que des dels cànons de la racionalitat econòmica s'ofereix a la participació en activitats voluntàries organitzades és pràcticament el mateix que Mancur Olson ja havia assenyalat per a l'acció col·lectiva en general. En principi, si els individus atenen a la relació costos beneficis de la seva acció, és altament

2. En el sentit que ho estudia Mancur Olson en els seu cèlebre llibre *The Logic of Collective Action*. Harvard University Press, 1965.

3. Robert Bellah. *Habits of the Heart: Individualism and commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, 1985.

improbable la seva participació, per més que pensem en l'existència d'"incentius selectius". Normalment el tercer sector es dedica a promoure, o bé béns públics des que tothom se'n pot beneficiar una vegada obtinguts, o bé algun tipus d'ajut directe a un determinat sector de la població, normalment no coincident amb aquell que en promou la seva obtenció.

La meua opinió al respecte és que si ja en general la teoria de la decisió econòmica o la *rational choice* ja resulta per si mateix prou limitada per a explicar l'acció col·lectiva, més ho és encara per a explicar la implicació individual, sigui donant temps, treball o diners, a les activitats característiques del tercer sector. No és que cregui que per a fer-ho haguem d'abandonar un model *homo oeconomicus* egoista, racional i calculador per substituir-ho per un tipus ideal altruista. El model d'un altruisme incondicional tampoc podria explicar l'existència d'un relativament ampli tercer sector. Més aviat crec que la implicació individual en activitats voluntàries s'hauria d'explicar des d'un enfocament que contemplés la gratificació de l'acció en ella mateix o, tal i com a assenyalat Albert O. Hirschman, fos capaç de convertir els costos en beneficis.⁴

La pregunta per l'acció voluntària altruista ens porta a la qüestió del donar. Per què hom dóna (temps, treball, diner)?

En principi podem pensar en tres menes de respostes: a) per raons morals: sentiment del deure, sentit de la justícia, imperatiu categòric kantian, principis morals utilitaristes (maximitzar "la utilitat social esperada" en una determinada situació), etc.; b) perquè hom experimenta algun tipus de satisfacció en la millora de les condicions vitals dels altres individus, o en el fet mateix de donar; i c) per un sentit de reciprocitat: un individu X dóna a un altre Y perquè d'alguna manera espera que en circumstàncies similars l'individu Y donarà a l'individu X.

Tot i que els tres tipus de raons poden anar sovint lligades, crec que pel que fa a l'altruisme organitzat característic del tercer sector, en principi podem deixar de banda el tercer tipus de resposta. No està gens clar que en el tipus d'ajut que caracteritza al tercer sector existeixi gaire sovint la possibilitat que el vincle de donació entre X i Y pugui arribar a circular en sentit invers, sigui per la asimetria de la relació, sigui per la distància existent entre el qui dóna i el qui rep.

El recurs a les motivacions morals per a explicar l'adhesió al sector voluntari pot semblar metodològicament parlant insatisfactori. Efectivament, explicar la donació adduint raons morals pot resultar una mica tautològic: hom dóna perquè vol donar. Tanmateix, sabem que les predisposicions morals es conserven i es cultiven en el si de les tradicions culturals, polítiques i religioses dins les quals els individus prenen consciència social. Una avaluació de la vigència d'aquestes tradicions, amb totes les seves variants nacionals, locals, comunitàries, de grups d'edat, etc., pot ajudar a explicar la densitat i l'extensió de les activitats voluntàries en un lloc i

4. Albert O. Hirschman. *Shifting Involvements. Private Interest and Public Action*. Princeton: Princeton University Press, 1982.

en un moment donats. Cal tenir en compte, però, que aquestes tradicions, siguin quines siguin, es veuen en qualsevol cas amenaçades per la modernitat, la qual, en principi, sembla haver afectat greument les tradicions espontànies de solidaritat de les poblacions dels països altament industrialitzats (o ara ja "post-industrialitzats").

La tercera de les explicacions, "la gent dóna perquè hi troba alguna mena de gratificació" és aparentment també molt simple i arriscadament tautològica. Tanmateix, si hom l'analitza una mica més hi podem trobar algunes qüestions d'interès.

En primer lloc, la gent pot trobar algun tipus de satisfacció en la millora de les condicions de vida dels altres i, especialment, dels sectors socialment o humanament més desvalguts. Però aquesta primera consideració no té perquè implicar un compromís en forma de participació en alguna mena d'activitat voluntària característica de l'anomenat "tercer sector". Hom pot pensar que aquesta millora de les condicions de vida de la gent s'ha de produir per mitjà de polítiques fiscals redistributives, contribuint amb la pròpia feina a l'increment del producte interior brut, o per mitjà de reformes socials i polítiques (fins i tot revolucionàries). Aquestes, d'altra banda, són les justificacions que sovint es donen a si mateixes les persones que passen de llarg quan algú els demana almoïna. D'altra banda, desitjar la millora de les condicions de vida dels més desfavorits tampoc implica estar disposat a contribuir-hi amb recursos propis. Aquí es reproduceix, si acceptem uns postulats d'estricta càlcul racional al marge de consideracions morals, el problema de l'acció col·lectiva: per què haig de contribuir amb els meus recursos (impostos, treball, temps) si la meua contribució és socialment insignificant? al cap i a la fi, si ho fan els altres les condicions de vida dels més desvalguts igualment se'n veuran beneficiades, jo m'estalvio el cost i en surto beneficiat. La qüestió no és artificiosa. Molta gent està disposada que l'administració ajudi als malalts de la SIDA, als indigents, als famèlics del Tercer món, a la gent en atur, etc., però segurament serien molts menys els que estarien disposats a contribuir-hi directament amb una donació directa de part dels seus recursos.

La qüestió que aquí ens interessa, però, no és la de l'"altruisme diferit" per mitjà de l'estat via impost, sinó la donació directa, de temps, de treball o de diners. Per tant, el tipus de gratificació que aquesta mena de donant cerca està més aviat en la donació mateixa, en la seva participació directa. I això succeeix en les dues vessants del sector voluntari abans plantejades. De la mateixa manera que podem delegar les tasques redistributives a l'estat -idea bàsica de l'estat de benestar-, també podem delegar la nostra voluntat política -idea bàsica de la democràcia liberal representativa. El tercer sector, tant en un cas com en l'altre, suposa una reabsorció social d'aquestes funcions delegades, tot conservant la perspectiva social, que es perdria en una simple privatització i mercantilització. I suposa també trobar alguna mena de gratificació, no només en els resultats de la redistribució de recursos o de l'actuació política realitzada per uns professionals,

sinó també apreciar el procés mateix en què aquesta acció es realitza, valorar no només les finalitats, sinó també la participació i implicació personal en els mitjans.

Justament, la participació en organitzacions voluntàries sembla que depèn, en un important grau, de l'autogratificació que els individus troben en l'activitat en què s'impliquen. Dels pocs estudis que disposem al respecte en podem concloure que l'objectiu de l'organització, o de l'activitat, és important per "atreure" i captar voluntaris, però que l'autogratificació obtinguda en aquesta mena de treball és per a mantenir-s'hi. A l'estudi, que constitueix una de les principals bases de dades sobre activitats voluntàries als Estats Units⁵ es recull que la resposta més freqüent a la pregunta sobre "quines són les raons per a implicar-se en una activitat voluntària?" té a veure amb motivacions altruistes "fer alguna cosa per a ajudar als altres"; però la segona més freqüent, amb poca diferència, és "l'interès en el treball i l'activitat", que ja combina l'altruisme amb l'autogratificació; i la tercera, gairebé tant freqüent com l'anterior, és gaudir fent el treball". Ara bé, d'aquest estudi també se'n desprèn que si bé l'altruisme pot ser una motivació important a l'hora de comprometre's en una activitat voluntària (combinat amb l'interès intrínsec pel treball en qüestió), l'autogratificació i el gust pel treball passen a ser les motivacions que donen continuïtat temporal al compromís.

Crec, doncs, que podem apuntar que en les societats modernes altament individualitzades i en les quals la necessitat d'autorealització personal és important, la participació en activitats voluntàries, tant de signe social, com de tipus cívic-polític, no depèn només del grau d'"altruisme" de les persones sinó de la qualitat mateixa de les activitats i del seu propi valor intrínsec.

D'altra banda, la històrica contraposició entre vida privada i vida pública, que ha existit en el pensament occidental des dels temps d'Aristòtil pren una nova perspectiva.

La participació política "oficial" a les societats lliberals-democràtiques suposa una successió inacabable de delegacions de poder i de presa de decisions, que no només dificulta les possibilitats de control que el ciutadà té sobre els afers públics, sinó que torna, de fet, irreal i abstracte el seu vincle amb els afers públics. Si en això hi afegim: la visió "espectacular" que els mitjans de comunicació de masses ofereixen de les qüestions públiques, polítiques, com a coses que passen sempre "fora" de l'àmbit realment controlable per ciutadà; la creixent "personalització" de la vida política al voltant d'individus artificiosament carismàtics; els costos econòmics creixents dels partits-empresa i la seva entronització com a instruments privilegiats de participació; la seva creixent burocratització i oligarquització, etc., haurem de convenir que hi ha moltes raons que empenyen a l'individu, frustrat i decepcionat de la seva participació en la vida pública, a buscar la seva realització en l'àmbit estrictament privat (d'altra banda convenientment "colonitzat" per l'àmbit públic "oficial"). Però, com molt bé ha

5. *Independent Sector: Americans Volunteer 1985*. Washington, D. C.: Independent Sector, 1986.

mostrat Albert O. Hirschman, hi ha també un moviment de fons que erosiona les bases d'una vida estrictament privada.

El tercer sector, situat estructuralment entre l'estat -l'àmbit de les activitats organitzades i legitimades per un poder organitzat, centralitzat i coercitiu- i el mercat -l'àmbit d'aquelles activitats que impliquen un intercanvi de béns i de serveis per a treure'n un benefici, i basat en un mecanisme de preus relativament lligat als nivells d'oferta i demanda, que opera segons principis no coercitius, apareix com un àmbit lliure de la coerció estatal i de la coerció econòmica del mercat.⁶

Entre l'àmbit "estricteament públic" i l'àmbit "estricteament privat" el sector voluntari apareix com un àmbit intermedi on és possible combinar el sentit de concreció de la vida privada amb la universalitat de la vida pública, tot esquivant les dues línies de decepció generades en un i altre àmbit. Ara bé, també el sector voluntari es veu amenaçat per moviments decepcionants, d'entre els quals podem apuntar els que tenen a veure amb els seus respectius competidors: l'estat i el mercat. La buracratització i vicis semblants als indicats per a la vida política, per un cantó, i una excessiva professionalització, dependència de la rendibilitat econòmica, la competitivitat, etc., per un altre. Si el sector voluntari pot acollir gent que "fuig" d'una vida pública desnaturalitzada i d'una privacitat manipulada i insatisfactòria, aquests desenvolupaments de l'anomenat tercer sector podrien produir noves "fugues" a àmbits diferents.⁷

6. Una estimació de les possibilitats del tercer sector des d'aquest punt de vista es pot veure a R. Wuthnow, «The Voluntary Sector: Legacy of the Past, Hope for the Future?». A: Robert Wuthnow [Ed.]. *Between States and Markets: the Voluntary Sector in Comparative Perspective*. Princeton: Princeton University Press, 1991.

7. De fet, tal i com ha assenyalat Hirschman la vida pública no és l'única alternativa a la privacitat frustrant i rutinària. Hi ha d'altres possibilitats menys convencionals: les arts, la religió, el cultiu de si mateix, etc.

L'ASSOCIACIONISME ALTRUISTA I L'ETHOS COMUNITARI

Maia Dolors Obiols i Solà

INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest document de treball és desenvolupar una reflexió de base sobre les associacions altruistes en el context de la nostra societat moderna. La nostra intenció és presentar a través d'aquesta reflexió un marc conceptual bàsic, que sigui útil per un posterior estudi més ampli, que inclogui també una dimensió empírica.

L'associacionisme altruista té una llarga tradició històrica que comença a desplegar-se ja vivament durant tot el segle XIX fins arribar als nostres dies. En les últimes dècades del nostre segle, des dels anys setanta aproximadament, i especialment en el context europeu, les associacions altruistes ocupen un espai social important i significatiu, tant pel que fa referència a les relacions que s'estableixen entre els seus membres com també pel que fa referència a la projecció i gestió que realitzen en altres àmbits socials.

La importància de les associacions altruistes en el context europeu contemporani deriva precisament del fet que constitueixen un àmbit de la societat moderna dinamitzador i creador de nuclis de solidaritat que sorgeixen directament del cor de la societat civil. Tenint en compte que la cultura europea està marcada, d'una banda, pel tarannà individualista que caracteritza les relacions en el privat i, d'altra banda, pel context de l'Estat del benestar que sovint ha creat una tendència en els individus a desresponsabilitzar-se de les tasques socials i a desentendre's de tot aquell cúmulo de qüestions que formen part de l'anomenat interès comú, o interès de la col·lectivitat.

És a partir d'aquí que podem establir quina ha de ser la nostra aportació en aquesta recerca. A través d'aquesta reflexió inicial hem de poder fer un dibuix dels

trets fonamentals que caracteritzen aquesta mena d'associacions, quin és el seu tarannà, tant pel que fa referència a les relacions endògenes que estableixen els seus membres com també per la gestió d'activitats i serveis que desenvolupen cara a l'exterior.

FORMULACIÓ DE LES HIPÒTESIS CENTRALS

Abans de formular les hipòtesis del nostre treball hem d'assenyalar que associacionisme i altruisme constitueixen dos conceptes que corresponen a dues realitats socials que es poden donar efectivament per separat però que sovint apareixen de manera combinada. Aquest document de treball vol centrar una reflexió a l'entorn de l'espai social que combina l'altruisme i l'associacionisme.

D'entrada, intentaré definir per separat, i de moment amb un criteri operatiu, els conceptes d'associació i d'altruisme. A partir d'aquí, mostraré que de la combinació d'ambdues, obtenim una definició de l'associacionisme altruista a partir de la qual se'ns plantegen les hipòtesis que articularan el cos argumentatiu d'aquesta reflexió.

Per tal de poder donar aquesta definició, de moment encara operativa, cal concentrar-se en els elements essencials que contenen l'associacionisme, d'una banda, com també l'altruisme.

Una associació la definim com un grup d'individus que s'uneixen des de l'acció voluntària en el context d'un marc contractual i amb una propòsits determinats. L'altruisme caracteritza totes aquelles accions, en una tipologia ben diversa, que gestionen alguna mena d'ajut a altri sense buscar el report del benefici personal. Ambdós només són explicables en la mesura que els individus se senten parts integrants d'un grup. En el cas de l'acció altruista el grup pot ser tan ampli com la societat mateixa, i l'associacionisme només pot entendre's com una forma de relació social que implica els individus en un determinat grau d'integració amb el grup. La combinació altruisme i associació s'explica en un context on els individus s'identifiquen amb un objectiu comú, en aquest espai els membres que formen una associació arriben a desenvolupar una mena de vinculació gairebé comunitari. Aquesta és la primera hipòtesi de treball que plantejem. Les associacions altruistes, unes més que altres, reflecteixen l'*ethos* de la comunitat. L'important però per destacar és que aquesta vinculació no neix en el context de la tradició sinó com una motivació de la voluntat. La nostra tasca, a partir d'aquí, serà determinar en quin sentit es pot parlar de comunitat en el context d'aquestes associacions que, com hem assenyalat anteriorment, tenen el seu pes específic en el context general de la societat moderna.

El marc contractual és també un element essencial de l'associació. entenent per marc contractual el nou context que apareix com a conseqüència del pacte racional entre els membres d'un grup. El marc contractual esdevé en tot aquell cos normatiu que dóna forma al conjunt. En el cas de l'acció altruista que es

desenvolupa en el context associatiu inclou com un element essencial, un programa d'acció comuna. Les associacions altruistes constitueixen un espai social on s'hi combinen aquests dos elements, és a dir, la realització d'una acció comuna en els límits d'una demarcació contractual que, com hem especificat, és el producte dels acords racionals.

A partir d'aquí plantejem una segona hipòtesi de treball. Marc contractual i projecte constitueixen dos elements que no només intervenen en el foment de les relacions de caràcter comunitari, sinó que en el moment que apareixen de manera combinada, com és en el cas de les associacions altruistes, actuen com a factors de protecció de les relacions que reflecteixen aquest ethos de la comunitat. Des d'aquesta perspectiva, intentarem explicar perquè en l'espai social modern els vincles comunitaris sovint no només necessiten sinó que també es fan possibles per l'existència d'una sèrie d'elements que actuen com a factors de protecció. Anomenem factors de protecció d'aquest ethos comunitari al programa d'acció comuna i al context normatiu en el sentit que fan possible un espai que exclou les relacions impersonals i incentiven els vincles afectius.

L'últim element important al qual farem referència és el d'iniciativa o voluntat. La voluntat la definim com aquella mena de motivació específica que comparteixen tant l'associacionisme com l'altruisme. Una associació només pot ser el producte de la voluntat reflexiva dels seus membres, l'acció altruista també esdevé sempre vinculada a la voluntat. Les associacions altruistes ocupen aquell espai representant de la voluntat col·lectiva. I, en aquest sentit, són nuclis dinamitzadors d'acció social independents de l'Estat, la família (nuclis de parentiu) i el mercat.

A partir d'aquesta consideració de les associacions altruistes com a nuclis independents d'acció social, se'ns planteja una darrera hipòtesi de treball l'associacionisme altruista que integra bona part del que s'ha anomenat tercer sector en el context de les teories de l'Estat del benestar, desenvolupa una gestió social que fa possible començar a entendre avui l'Estat del benestar com el producte d'una conjuntura plural. De tal manera que el plantejament de les tasques de responsabilitat social només en termes de dicotomia Estat -societat civil, entenent per societat civil l'espai social ocupat fonamentalment per la família i el mercat, cada vegada té menys sentit, i és aquí on pren força l'associacionisme altruista, com una via de retorn de la responsabilitat als individus a través però, de la gestió col·lectiva, i transcendent les accions individualitzades.

PUNT DE PARTENÇA EPISTEMOLÒGIC

Per tal de contribuir al rigor científic i intel·lectual necessaris en tota investigació en ciències socials, cal establir el punt de partença epistemològic des del qual accedirem a la realitat que ens interessa. Hem assenyalat anteriorment que el nostre objecte d'estudi és aquell espai social ocupat per l'associacionisme altruista.

Reconeixem que el món de les associacions altruistes inclou dues dimensions, en primer lloc, les relacions que s'estableixen entre els seus membres i, en segon lloc, l'acció social que desenvolupen com a grup vers altres a un tipus determinat d'activitat humana que es produeix per una o diverses motivacions. En aquest sentit, ens adherim a la perspectiva marcada pel paradigma Weberià que contempla la recerca de sentit en tot fenomen social.

La importància del paradigma epistemològic Weberià¹ és la consideració de la possibilitat de trobar sentit a l'acció, això és, pel fet que tota activitat humana no pot ser considerada com un objecte passiu sinó que esdevé un comportament amb unes motivacions específiques. Per a Weber i la seva tradició les motivacions de l'acció humana sempre tenen la seva arrel en alguna mena de voluntat. El terme voluntat esdevé un concepte que vol significar el comportament que no és el resultat d'un estímul mecànic ni d'una conducta reactiva sinó que sempre esdevé el producte d'algun tipus de motivació. La tradició weberiana distingeix, efectivament, entre la voluntat inserida en la tradició, de la voluntat reflexiva, la primera, és el factor predominant en les relacions de la comunitat, la segona, és el factor predominant en les relacions de l'associació, però tant en un cas com en l'altre s'està dient que el motor de l'acció social és, en darrer terme, l'individu.

El reconeixement de la importància de la voluntat en l'acció social és el que ens permet donar una determinada perspectiva en aquesta reflexió, la de considerar que tot fenomen constitueix un procés dinàmic dotat de sentit. En la formulació de cadascuna de les nostres hipòtesis s'hi contempla aquesta dimensió de l'individu com a motor transformador de les relacions socials. En el moment d'introduir conceptes com integració, identificació, ens estem referint a fenòmens que són, en darrer, terme, resultat d'unes actituds que tenen la seva última raó de ser en l'individu. La nostra recerca, en aquest sentit, pren aquesta perspectiva de considerar que les relacions socials no poden ser estudiades com a objectes estàtics, sinó que constitueixen processos que experimenten una transformació constant, essent l'individu l'eix vertebrador de tots els canvis.

ENFOCAMENT METODOLÒGIC

El fil argumentareu que seguirem recollirà dues perspectives, la primera, serà conceptual i en aquesta línia intentarem presentar l'evolució que ha experimentat la mateixa idea de comunitat en la tradició sociològica, per mostrar que el concepte es va eixamplant, des del paradigma de Tönnies, que dóna una definició de comunitat com una dicotomia de l'associació, fins a incorporar nous elements que trenquen amb el plantejament dicotòmic.

Adoptarem una segona perspectiva en la qual donarem una visió històrica de la mateixa evolució de la comunitat, per mostrar que els nuclis de relació comunitària

1. BOTTOMORE, T. ; NISBET, R. *Historia del analisis sociológico*. Amorrortu editores. 1970.

es van transformant i van conquerint nous espais social. Intentarem determinar en què han consistit aquests canvis.

Hem de recordar que aquest treball vol ser una primera aproximació a l'estudi d'aquest espai social que omple l'associacionisme altruista i, com a tal, intentarem presentar, des de la teoria, un cos conceptual que pugui servir com a punt de referència per a posteriors treballs que vulguin incloure una aproximació empírica.

LA COMUNITAT:

EVOLUCIÓ EN LA TRADICIÓ SOCIOLÒGICA

És òbvia la impossibilitat d'explorar en aquest treball totes les definicions de comunitat que s'han donat, però sí que ens és possible presentar alguns paradigmes importants a través dels quals es fa palesa aquesta evolució del concepte.

Comunitat en Tönnies

La comunitat, tal com la defineix Tönnies, constitueix aquella formació social que implica unitat de vida i pensament entre els membres que la constitueixen. Unitat de vida significa la plena identificació en les formes de vida que experimenta cada membre amb tot el grup. La unitat de pensament no es refereix a la identificació racional entre els membres d'un grup sinó a una mena d'identificació emocional bàsica que s'estableix des de la mateixa unitat vital, i és anterior a l'actitud reflexiva²

A partir d'aquí la pregunta que sorgeix és: segons la teorització de Tönnies, què és el que dona aquesta unitat de vida i pensament a la comunitat? o dit en d'altres paraules, quin és l'element que dona la coherència als membres d'un grup?. La pregunta ens sembla important perquè estem intentant posar al descobert un element que des de la teoria tindrà una sèrie d'implícacions posteriors quant a la mateixa evolució del concepte de comunitat, quanta la manera de definir què és comunitat.

D'entrada, sembla que l'element que dona coherència als individus de la comunitat en la teoria de Tönnies és la voluntat orgànica. Però, com veurem, la voluntat orgànica no és l'element, encara que fa possible la comunitat. La voluntat orgànica correspon a la motivació inserida en la tradició i en l'hàbit. Els individus actuen per una voluntat que està delimitada per l'hàbit. La voluntat orgànica no és el motor d'una acció mecànica o reactiva dels individus, en el sentit d'una conducta instintiva, però sí que és una motivació limitada pel context cultural de la tradició.

2. Tönnies, F. *Comunitat i associació*. Barcelona: Ed. 62, 1984.

La noció de límit, té aquí una connotació no tan sols normativa sinó també existencial, que considerem especialment important. La tradició és la que imposa els límits a la conducta dels individus, i aquesta limitació no només és normativa sinó que també consisteix a no proveir als membres del grup de recursos que els permetin desenvolupar una conducta més enllà dels paràmetres espacio-culturals. La voluntat orgànica s'oposa, en aquest sentit, radicalment a la voluntat reflexiva. Aquesta última correspon a aquell tipus de motivació que no està limitada per l'espai cultural. El que distingeix la voluntat orgànica de la reflexiva és que aquesta última està dotada d'iniciativa.

La voluntat orgànica és, doncs, efectivament, el que dóna la cohesió al grup però no és l'element últim que fa possible la comunitat. El que fa possible la comunitat, en darrer terme és la tradició, i el que configura la tradició i els hàbits de vida són els mateixos individus que formen una xarxa de vincles inserida en una continuïtat d'espai i temps. En la teoria de Tönnies la comunitat no és el producte de cap voluntat ni tan sols de la voluntat orgànica, sinó de la tradició i els hàbits de vida. És el context de formes de vida en una continuïtat d'espai i el temps el que va forjant la mateixa voluntat orgànica, que dóna coherència al grup³.

Tönnies ubica la comunitat en la tradició i això és el que té diverses implicacions. D'entrada, significa que només hi pot haver comunitat en un context de continuïtat en els hàbits de vida. La unitat de vida i pensament entre els membres d'un grup només es fa possible des d'un espai on es comparteixen els mateixos hàbits. No és l'individu qui crea els lligams sinó que se'ls troba i, en aquest sentit, podem parlar de sentiment natural de pertinença al grup. Des del paradigma de Tönnies només hi ha comunitat quan aquest sentiment de pertinença és experimentat de manera natural. Experimentar aquest sentiment de manera natural significa que no és l'individu qui crea els lligams sinó que s'hi troba inserit.

La primera implicació important de la definició de Tönnies és que la comunitat es localitza fonamentalment en determinats nuclis de l'espai social, aquells en què la xarxa de vincles es dóna per una continuïtat en l'espai i temps. La família és, en el paradigma de Tönnies, el grup social que expressa la comunitat per excel·lència, després les relacions de veïnatge i, en últim terme, l'amistat.

Unió, identitat, sentiment de pertinença, només es poden donar en el marc de la tradició. Quan la unió, la identitat i el sentiment de pertinença entre els membre d'un grup es donen fora del marc de la tradició, en un nucli nascut fora d la continuïtat en l'espai i el temps, llavors no hi ha comunitat sinó associació. La definició de comunitat de Tönnies és, efectivament, un tipus ideal, en el sentit que absolutitza totes els elements que utilitza per elaborar el concepte. La definició de Tönnies és dicotòmica, en el sentit que acaba definint comunitat per oposició a associació.

3. Vegeu específicament: TÖNNIES, F. *Comunitat i associació*. (Tema central, p. 33).

L'altra implicació important del paradigma de Tönnies és que no separa les formes de relació social del motor de l'acció social. Per Tönnies existeixen dues formes de relació, la comunitat que li correspon la voluntat reflexiva. En darrer terme, però, per Tönnies, relació social s'identifica amb motor de l'acció. El fet de no separar conceptualment aquests dos aspectes de la realitat social contribueix al plantejament dicotòmic de la definició de comunitat.

El que volem assenyalar a partir d'aquí, és que aquest dicotomia s'anirà flexibilitzant a través dels nous paradigmes que es presentaran de comunitat, en els quals, l'element tradició no tindrà el pes específic que tenia en la definició de Tönnies.

Comunitat en Weber

Weber introdueix la distinció conceptual entre formes de relació social i motors de l'acció social. Establint aquesta distinció Weber comença a flexibilitzar la dicotomia. Els quatre tipus de motor de l'acció corresponen a quatre tipus de voluntat, de les quatre, només dues s'identifiquen clarament amb la comunitat i l'associació de Tönnies. Constituirien els dos extrems, ens estem referint, d'una banda, a l'acció d'acord amb la tradició que s'identifica amb la voluntat orgànica de Tönnies i, per tant, correspon a la comunitat i, d'altra banda, a l'acció d'acord amb uns fins, que s'identifica amb la voluntat i, d'altra banda, a l'acció d'acord amb uns fins, que s'identifica amb la voluntat reflexiva, i correspondria a l'associació.

Weber, com és sabut, introdueix dos motors més de l'acció social en la seva tipologia, l'acció afectivo-emocional i l'acció d'acord amb uns valors. Aquestes dues se situen precisament entre la comunitat i l'associació. I això és el que introdueix la primera matisació important del concepte de comunitat, que deixa de ser dicotòmic i per tornar-se més flexible.

Weber comparteix fins a cert punt amb Tönnies la dicotomia comunitat i associació, i entén que, efectivament, hi ha comunitat quan hi ha un sentiment de pertinença entre els membres d'un grup, quan hi ha identitat emocional, quan cadascuna de les parts se sent implicada en l'existència de les altres, però el matis que introdueix Weber és que aquest sentiment de pertinença no és exclusivament possible a partir de la tradició, és a dir, com dèiem anteriorment, des d'una xarxa de vincles inserida en la continuïtat d'espai i temps, sinó que el sentiment de pertinença es pot forjar des de la voluntat afectivo-emotiva i també des de la voluntat d'acord amb uns valors. El matis de Weber és, doncs, la introducció d'aquestes dues formes de voluntat dotades d'iniciativa, l'acció motivada per uns determinats valors i l'acció motivada per un estat afectivo-emocional. En la concepció de Weber la tradició no té un pes específic tan important com en Tönnies en la definició de comunitat⁴.

4. WEBER, M. *Economia i societat*. Mèxic: FCE, 1987.

L'aportació de Hermann Schmalenbach

Seguint aquesta línia de mostrar l'evolució del concepte de comunitat, en una progressiva flexibilització, cal fer una referència a Hermann Schmalenbach. La referència a Schmalenbach és gairebé obligada per la seva introducció de la categoria de *Bund* que reforma radicalment el concepte de comunitat. La categoria *Bund*, que ha estat traduïda per *lliga*⁵ trenca directament amb la dicotomia comunitat i associació.

Schmalenbach defineix la lliga com un tipus de formació social en la qual hi ha també coherència i unitat entre els membres que a constitueixen, però, a diferència de la comunitat tal com la definia Tönnies, la coherència dels membres no deriva de la continuïtat en l'espai i el temps, sinó de l'expressió conscient d'un conjunt d'experiències emocionals. La lliga de Schmalenbach inclou la iniciativa com a un nou element de la comunitat. La iniciativa consisteix en la possibilitat de formar vincles des de la voluntat. En la comunitat, en sentit estricte de Tönnies, l'individu no crea els vincles sinó que se'ls troba. I aquest és l'element essencial que canvia amb la categoria de lliga. La tradició deixa de tenir el pes específic quant a determinar la coherència dels membres i, aquest pes, l'adquireix la voluntat, entesa com a iniciativa.

Amb la categoria de lliga el concepte de comunitat s'eixampla, en el sentit de considerar que la unió, la identitat i el sentiment de pertinença entre els membres d'un grup es poden forjar des d'un context completament emancipat de la tradició, és a dir, al marge de les xarxes inserides en la continuïtat de l'espai i el temps.

La categoria de lliga marca gairebé un nou paradigma en aquesta evolució del concepte de comunitat, parlem del nou paradigma des del moment que introdueix la iniciativa de l'individu com un element nou. La introducció de la iniciativa és el que trenca el plantejament dicotòmic entre comunitat i associació. Des del moment que l'individu pot crear una xarxa de vincles des d'una acció derivada de la voluntat, significa que l'espai de la comunitat és possible també més enllà dels nuclis tradicionals com la família, o la comunitat local.⁶

El que intentem mostrar en aquesta primera part de la reflexió és que el concepte de comunitat ha anat evolucionant inevitablement fins al punt que és possible parlar també de relacions comunitàries en nuclis de l'espai social, que s'han format a partir de l'acció voluntària. En aquest context és possible també trobar-hi elements com unitat, identitat i el mateix sentiment de pertinença.

5. Vegeu el pròleg de GINER, S.; FLAGUER, L. A: "*Comunitat i associació*". Barcelona: Ed 62, 1984.

6. Schmalenbach, H. *The Sociological Category of Communion*. Nova York: The Free Press. 1961, 1965.

De la comunitat a l'associació

Intentarem presentar en línies molt generals i explicant-ho en termes històrics el pas de la comunitat a l'associació, subratllant també els aspectes importants que afecten la nova concepció de l'home. En la segona part d'aquest apartat, volem incloure alguns paradigmes importants a partir dels quals els clàssics del pensament social han explicat el canvi en les relacions socials.

Existeix una idea, generalment acceptada per gran nombre de sociòlegs i també historiadors, que en el fil de la història, l'associació ha anat succeint a la comunitat⁷. Des d'aquesta perspectiva, l'espai de les relacions socials en una primera fase, que es localitza en el període anomenat pre-industrial, hauria estat ocupat predominantment per vincles comunitaris. El període que segueix a la revolució industrial, i en el marc de l'Europa occidental, hauria estat dominat pel context de les relacions associatives.

Aquesta perspectiva apunta a considerar que Europa ha assistit, no en termes absoluts, però sí de manera general a un procés d'enfonsament dels nuclis de relació comunitària, dominants per les relacions personals i afectives, per transformar-se en nuclis de caràcter associatiu, dominants per les relacions impersonals i immerses en el contractualisme. Aquest pas tingué com a paradigma històric l'esclat de la revolució industrial i urbana, introduint en l'Europa del XIX una sèrie d'elements nous que transformen el cor mateix de les relacions socials.

Totes aquestes transformacions, afectaren els nuclis de població que, durant tota l'època feudal, havien mantingut formes de vida comunal, ens referim a les petites comunitats locals i als nuclis gremials que havien donat forma a l'estructura social fins a la Baixa Edat mitjana. Abans dels efectes de la revolució industrial, l'espai social europeu estava format per petits microcosmos culturals on els seus individus satisfieien totes les seves necessitats, tant de subsistència, com emocionals. La possibilitat de satisfer totes les necessitats en el grup d'origen configurava una societat formada per grups de caràcter endogen on els seus membres mantenien una relació d'estricta interdependència, compartint una mateixa tradició i vivint un univers comú d'experiències. La categoria de pensament no era el "Jo" sinó el "nosaltres", les relacions que es generaven en aquest context eren estrictament personals i els vincles afectius.⁸

Amb la revolució industrial i, sobretot, urbana que envaí l'Europa del XIX, s'iniciava un procés de desarticulació d'aquests microcosmos culturals. Els

7. Nisbest, R. *La formación del pensamiento sociológico*. Buenos Aires: Amorrortu editores, 1970. Vegeu específicament 71-76.

8. NORBERT, ELIAS. *La sociedad de los individuos*. Madrid: Península, 1990.

individus foren arrencats de les xarxes dels vincles d'herència que els conferia l'espai de continuïtat en les formes de vida, iniciant-se tot un procés de formació d'una societat cada vegada més diferenciada, on la possibilitat de compartir un mateix univers d'experiències quedà reduïda a petits nuclis de l'espai social. La impossibilitat de compartir un mateix univers d'experiències transformà, no tan sols el paisatge social, sinó també l'estructura del "Jo". Aquesta transformació va consistir en un procés lent d'individualització tant del pensament com dels sentiments dels individus, i fou a partir d'aquest procés d'individualització que les relacions socials començaren a experimentar canvis profunds. El canvi de caràcter troncal més radical que es desprèn d'aquest procés d'individualització fou la incorporació de la voluntat en front de la tradició, com el nou element important a l'hora de determinar la formació dels vincles socials.⁹

La tradició i l'autoritat que havien estat els elements legitimadors dels vincles socials, ja que conferien el marc d'unitat de pensament i sentiment, foren substituïts per les relacions contractuals, fonamentades en els pactes racionals entre els individus. L'evolució històrica cap a l'associació significa també una nova concepció de l'home, i de la seva condició. També vol dir la pressuposició de la seva llibertat i independència naturals. A partir d'aquí, l'home esdevé el més important, fins i tot, per damunt de les seves relacions, en el sentit que és ell mateix que comença a determinar i establir els vincles. L'evolució històrica cap a l'associació representa també el pas del particularisme a l'universalisme. És l'entrada a una societat que es desvincula del particularisme de la tradició i es vol regir per la llei universal.

VISIÓ ESTRUCTURAL: ELEMENTS ARTICULADORS

Des de la tradició sociològica s'ha intentat explicar aquest pas de les formes de vida comunals a les no comunals. Els clàssics del pensament sociològic han llegit la història amb la intenció de trobar-hi l'element articulador del pas de la comunitat a l'associació. Òbviament, ens és impossible de fer una exposició exhaustiva d'aquest tema, però sí que ens proposem, en les properes ratlles, de presentar alguns autors dels quals la seva aportació ha esdevingut un paradigma.

Per a Weber aquest pas s'articula a través de tot un procés de racionalització que afecta a tota l'estructura social i que culmina i es materialitza en la burocràcia. La burocràcia arriba a constituir una forma de relació social característica de la modernitat, en el sentit que incorpora una lògica pròpia que és independent de la mateixa política i que envaeix tot l'espai social, donant-li una nova forma.¹⁰ Els elements essencials de la lògica de la burocràcia són el contractualisme i la jerarquia, que insereixen els individus en el context de les relacions formals. Des

9. Vegeu «Individualización en el proceso de la sociedad» A: *La sociedad de los individuos*.

10. GINER, S. *La sociedad masa. crítica del pensamiento conservador* Barcelona Ed. Península, 1979.

de la concepció weberiana s'entén que el procés de modernització consisteix en una progressiva instal·lació de la burocràcia en l'espai social.

Weber posa èmfasi, a partir d'aquí, en el resultat al qual pot conduir aquest procés, el perill de colonització per part de la raó instrumental de les relacions socials.

L'altre paradigma important l'estableix la concepció durkheimiana. El pas és articulat pel procés de divisió social del treball, el qual insereix els individus en una altra forma de cohesió social. Durkheim expressa la forma de cohesió social moderna amb el nom de solidaritat orgànica.

La divisió social del treball és un procés que es concreta en una progressiva especialització. L'especialització en el treball és el que provoca l'aparició d'un individu autònom que comença a relacionar-se segons els criteris d'interdependència i de complementarietat, elements fonamentals de la solidaritat orgànica. A diferència del paradigma weberian, la solidaritat orgànica no és estrictament instrumental, sinó que inclou aspectes de la dimensió comunitària. Però des de la concepció durkheimiana es denuncien també els perills als quals pot conduir l'extrema especialització, la disgregació social i l'anomia.

La redescoberta de la comunitat en l'espai social modern es fa plausible des de la mateixa insistència dels clàssics a denunciar els aspectes negatius que incorpora el procés de modernització.

LA REDESCOBERTA DE LA COMUNITAT: NOVES FORMES EN L'ESPAI SOCIAL MODERN

Del de la tradició sociològica clàssica s'han dibuixat els elements bàsics que han articulat aquest pas de la comunitat a l'associació. El procés de racionalització en el cor de les relacions socials, assenyalat per Weber, que culmina i es materialitza en la burocràcia moderna, i el procés de divisió social del treball, assenyalat per Durkheim, que porta al naixement de la solidaritat orgànica. Tant l'un com l'altre remeten a l'eix paradigmàtic que defineix les relacions socials en el món modern: voluntat i contracte, oposats, a la vegada, a hàbit i tradició.

La importància d'ambdós paradigmes no és definir l'associació simplement com el tipus d'agrupació humana oposada a la comunitat sinó de subratllar que el context associatiu constitueix el nou marc on es contextualitzen els vincles humans en la modernitat de manera predominant. És el pas de la tradició al contracte, de les relacions per hàbit a les relacions per voluntat. Aquest pas, que constitueix un procés gradual, s'identifica amb el fenomen que s'ha anomenat modernització, procés a través del qual la voluntat individual emancipada de la tradició, adquireix un pes específic important enfront de la consciència col·lectiva i de les exigències del grup a l'hora de determinar els vincles socials. Tant si es tracta de la voluntat que porta a l'acció social per adhesió a uns valors, com de la voluntat que porta a l'acció social per la persecució d'un fi, expressat en termes weberians.

El teixit social de les societats modernes haurà de desenvolupar-se en el marc de l'associació, i això afectarà tot tipus d'agrupació humana. La família, la comunitat veïnal, o els vincles d'amistat, que han estat considerades com a formes d'agrupació essencialment comunitàries, queden també inserides en aquest marc general associatiu que incorpora la voluntat dels individus com un element amb un pes específic important a l'hora d'establir vincles.

Fent una referència breu a la família, cal assenyalar, que ha experimentat, efectivament, canvis profunds, àdhuc paradoxals. El fet de deixar de constituir una unitat productiva com era en les societats tradicionals, i la incorporació de la dona en el mercat de treball constitueixen fenòmens que han produït un doble efecte quant a la relació entre els seus membres. D'una banda, aquests processos han incrementat la independència entre els seus membres, reforçant-se, per aquesta raó, l'element contractual enfront dels llaços d'unió propis de la família extensa tradicional. D'altra banda, aquests processos han contribuït també a especialitzar la família en les tasques de reproducció i en les de transmissió de valors, convertint-la en un reducte de privacitat on els afectes i les emocions han passat a un primer plànol.¹¹ Aquest doble efecte, mostra que la mateixa família, en el seu procés de modernització, experimenta un moviment de resistència a ser absorbida per aquest marc general associatiu i, a la vegada, realista un esforç per reproduir el teixit de la comunitat.

En aquest nou context el vincles comunitaris, fonamentalment basats en la relació personal i afectiva, buscaran noves maneres de renèixer-hi. L'associacionisme altruista és la nova manera que ha trobat de renèixer la comunitat en l'espai social modern predominantment associatiu.

Sills¹² s'ha esmerçat a definir els elements essencials que tenen totes les associacions voluntàries: 1) són grups que tenen, en algun grau, una estructura administrativa, 2) els seus membres tenen un objectiu en comú, 3) l'afiliació per part dels seus membres és voluntària 4) Són independents de l'administració de l'Estat. La combinació d'aquestes quatre característiques essencials, mostra aquesta inserció de la comunitat dintre l'associació.

Les associacions altruistes, en diferents graus, experimenten un moviment pendular entre la polaritat dels elements comunitaris i associatius que demarquen els seus límits en l'espai social modern. D'una banda, exerceixen un moviment constant de resistència a la burocratització i a la jerarquització¹³ i, en definitiva, realitzen un esforç per mantenir una independència de la màquina administrativa

11. FLAQUER, LI. *La familia como arena de contienda*.

12. SILLS, D. L. «Asociaciones voluntarias» A: *Enciclopedia internacional de las ciencias sociales*. Madrid: Aguilar 1974.

13. MEISTER, A. *Vers una sociologie des associations*. París: Economie et Humanisme, 1972.

de l'Estat. D'altra banda, la pròpia estructura administrativa de la qual es proveeixen és a la vegada un element essencial per a la seva supervivència, com a nuclis independents on conflueixen una sèrie d'iniciatives i on s'hi comparteix un projecte. És a través d'aquesta fluctuació entre la polaritat estructura administrativa i participació, entre organització i iniciativa, que les associacions altruistes refan la comunitat amb un nou *ethos* en l'espai social modern¹⁴.

L'ASSOCIACIONISME ALTRUISTA I L'ETHOS COMUNITARI

ELEMENTS ARTICULADORS: PARTICIPACIÓ I PROJECTE

El tarannà comunitari de les associacions altruistes s'es determina per la voluntat dels seus membres de participar en un projecte comú. En aquest sentit, les associacions altruistes constitueixen grups de ciutadans col·lectivament implicats en un projecte d'interès general. És important destacar que la implicació neix d'una iniciativa que esdevé independent tant de la tradició, entenent per tradició una xarxa de vincles heretats en la continuïtat de l'espai i el temps, com també esdevé una iniciativa independent del poder constituït.

Aquest caràcter d'independència és l'element essencial del voluntariat i és inseparable de la seva acció. L'acció del voluntariat es desenvolupa amb aquest esperit d'independència i, de d'aquí, busca un marc de convergència d'una problemàtica comuna que permet refer una xarxa de relacions on l'element personal i afectiu passi a un primer pla.¹⁵

El que crea *ethos* comunitari en els nuclis de voluntariat és la participació i l'adhesió a un projecte de treball. Segons el tipus d'associació, aquests elements essencials a l'esperit del voluntariat, seran més o menys separables de les motivacions de caràcter estrictament ideològic (polítiques, religioses etc.). En aquest sentit, el tarannà pluralista dels nuclis de voluntariat dependrà que es doni aquesta separació.

Participació significa compartir informació i un marc comú d'experiències. L'adhesió a un projecte de treball insereix els individus en un marc d'interacció sobre una base de regularitat. El mar d'interacció en la regularitat fomenta la possibilitat de compartir hàbits i un tipus peculiar de familiaritat.¹⁶

14. CASAVOVA, M. *El asociacionismo de los minusválidos, entre organización y movimiento social* Madrid: Ministerio de trabajo y seguridad social, cop. 1985.

15. HOWARD V. H. *Volunteers in the U.S.: Who donates the time?*

16. MEISTER, A. *La participation dans les associations*. París: Editions Ouvriers, 1974.

COMUNITAT I ESTAT DEL BENESTAR

L'ethos comunitari en la conjuntura del pluralisme del benestar

La predominància del pensament pluralista en el camp del benestar social, s'inicia aproximadament a la dècada del setanta¹⁷, en un moment en què s'introdueix, en el marc de discussió, la importància del sector voluntari en matèria de serveis socials.

La tesi fonamental dels que defensen la concepció pluralista de l'Estat benefactor és reconèixer que l'Estat ja no és qui té el patrimoni de la provisió de serveis, sinó que en matèria de serveis socials intervenen: mercat, voluntariat i l'anomenat sector informal. És a partir d'aquí que es dibuixen deferents tendències a l'hora de donar prioritat a una o diversos sectors, a la vegada que el conjunt de tendències contextualitzen un debat que es formula ja sempre en termes de pluralisme de benestar.

La pèrdua del caràcter dominant per part de l'Estat en matèria de serveis socials es concreta en termes de participació i descentralització que serien els dos elements que fan pujar la balança del voluntariat en la prestació de serveis. Però, a partir d'aquí, l'important per destacar és que la participació i la descentralització són els dos elements que configuren aquest ethos comunitari peculiar a les associacions altruistes.

Participació implica un moviment de resistència a l'organització, a la burocratització i a la professionalització integral, per tal d'evitar que l'estructura bloquegi les iniciatives. La descentralització implica un moviment de tendència a l'organització, per tal d'assegurar-se la supervivència com a grup, i no perdre l'exclusivitat de la iniciativa. Entenem que aquest moviment paradoxal expressa aquest renaixement de la comunitat dins del context associatiu i, a la vegada, és aquest moviment el que provoca veritablement una dispersió en matèria de serveis i assistència social. A partir de la consideració de l'associacionisme altruista com l'espai social modern que incorpora aquest paper transformador, l'Estat del benestar en termes pluralistes és molt plausible i també defensable.

17. JOHNSON, N. *El estado de bienestar en transición, la teoría y la práctica del pluralismo de bienestar*. Madrid: Ministerio de trabajo y seguridad social, 1990.

ALGUNAS DIFERENCIAS EN LA SALUD DE LAS MUJERES DE LA COMUNIDAD VALENCIANA EN FUNCIÓN DE SU INCORPORACIÓN O NO, AL MERCADO LABORAL

Mª José Hervás Guanter, Mª Eugenia González Sanjuán

La presente comunicación expondrá las principales conclusiones de uno de los capítulos de la investigación subvencionada por el Institut Valencià de la Dona, sobre los efectos del trabajo en la salud de las mujeres de la Comunidad Valenciana.

PRESENTACIÓN E HIPÓTESIS DE TRABAJO

Una de las aportaciones más relevantes que se han realizado en las últimas décadas respecto al estudio de la salud y la enfermedad, es la constatación de su carácter histórico y social. El concepto de salud no es atemporal, sino que va redefiniéndose con la evolución histórica y es tan dinámico como otras concepciones sociales.

Actualmente existe unanimidad entre los científicos sociales a la hora de reconocer que una de las características básicas de las estructuras sociales contemporáneas es su diversidad, desigualdad y conflicto. Dado que la variable sexo continúa actuando como una importante causa de diferenciación social, es lícito afirmar que los problemas específicos de las mujeres en relación con la salud, no sólo dependen de condicionamientos biológicos, sino también de la posición que ocupan en la sociedad. No es que el sexo per se constituya un factor de riesgo, sino que el rol atribuido a cada sexo implica variaciones en el grado de exposición a factores de riesgo, provocando modelos desiguales ante la enfermedad.

De otra parte, uno de los ejes básicos de vertebración de la vida social es, sin lugar a dudas, el sistema productivo y laboral, es decir económico, constituyendo

el papel que uno ocupa en el mismo, un determinante fundamental del poder y status social.

Pero el trabajo retribuido, no solamente es un elemento central en la organización social, sino que al mismo tiempo es una necesidad para el individuo, en tanto en cuanto, para su realización como persona necesita tanto de la actividad como del ocio, especialmente por tres razones:

- porque el trabajo, con todo lo que comporta, da sentido a la vida, movilizando y desarrollando la capacidad humana,
- en segundo término, si la seguridad es una necesidad humana, el trabajo asalariado constituye un sinónimo de seguridad material, y la actividad laboral retribuida, en general, ayuda a satisfacer la autoestima,
- finalmente, el trabajo remunerado, también favorece el desarrollo de las relaciones sociales.

En función de todo lo anterior, es presumible que las condiciones de trabajo influyan en el bienestar integral del ser humano. A partir de esta premisa se desprenden las hipótesis principales de las que partimos y que han sido ratificadas en nuestro estudio:

- La doble jornada laboral de la mujer la predispone, con respecto al hombre, a una cifra más elevada de trastornos psicosomáticos.
- Las mujeres sufren una tasa de depresión muy superior a la de los varones, ya que a través de ésta expresan la frustración producida por el papel social asignado.
- Las mujeres que no realizan una actividad laboral extradoméstica se sienten más deprimidas, al realizar actividades que no son valoradas, al no gozar de independencia económica y tener un círculo de relaciones interpersonales más reducido y homogéneo.
- El trabajo en el hogar no es un lugar tan seguro y protegido para las mujeres como se nos dice, por ello el ama de casa presenta una mayor propensión a los padecimientos crónicos que las mujeres que realizan actividades remuneradas.
- La mayor atención médica que la mujer requiere es, en parte, debida a su necesidad de ser escuchada.

En definitiva, la salud de las mujeres está mediatizada por su entorno sociocultural, por lo que el enfoque sociológico de este tema puede permitirnos conocer nuestras necesidades y proporcionarnos herramientas para resolverlas o satisfacerlas. Porque difícilmente podemos hacer realidad el principio

constitucional de no discriminación por razón de sexo, desconociendo los problemas de salud específicos de las mujeres.

METODOLOGÍA

Además de la explotación de diferentes fuentes estadísticas, la metodología de la investigación ha consistido en la recopilación de datos primarios mediante la técnica de encuesta efectuada a los profesionales de la salud. El hecho de entrevistar a este colectivo y no contactar directamente con las protagonistas del estudio -las mujeres- ha estado marcado por la ausencia de estudios anteriores.

Las entrevistas se han formulado a los médicos generales de la seguridad social, lo cual puede introducir un sesgo al desconsiderar aquí la sanidad privada. El modelo aplicado consistió en una entrevista semiestructurada donde, además de las preguntas cerradas se plantearon de forma abierta determinadas cuestiones cuya variedad de respuestas podía ser tan amplia, que de cerrarlas se hubieran perdido importantes matices. Una vez aprobada la redacción definitiva del instrumento de investigación, se realizó una entrevista piloto a un grupo de profesionales con objeto de comprobar su operatividad y depurar las posibles deficiencias.

El procedimiento de elección muestral fue el siguiente:

- El primer criterio que se consideró fue la división por áreas de salud de la Comunidad Valenciana (demarcaciones geográficas y poblacionales para la planificación-programación, gestión y coordinación de la atención de la salud de la comunidad y del individuo), entrevistando a personal médico de las 23 áreas con el propósito de obtener una visión global del conjunto de la Comunidad Autónoma.
- Una vez estimada la conveniencia de contemplar la totalidad de las demarcaciones, se optó por elegir un centro de salud en cada una, tratando siempre de que los centros fueran representativos del área.
- Previamente al desplazamiento del equipo encuestador, se solicitó la colaboración de la Trabajadora Social del Centro de Salud, siendo estas profesionales las que presentaron al equipo médico el proyecto de investigación.
- Finalmente, los encuestadores procedieron a entrevistar a los médicos, siempre teniendo en cuenta que la distribución por sexo fuera proporcional en cada centro.

CONCLUSIONES

Iniciamos la entrevista preguntando a los médicos de la Seguridad Social quienes asisten más frecuentemente a la consulta. La inmensa mayoría de los entrevistados nos manifestaron, sin lugar a dudas, que las mujeres constituyen sus principales clientes.

Que las mujeres acuden con mayor frecuencia al médico no supone ningún descubrimiento, pues son numerosos los estudios que han hablado de ello (Duran, 1983. Rodríguez. 1987. Guillen, 1990). Las causas que producen tan desigual demanda de asistencia médica entre hombres y mujeres, pueden ser de diversa índole: podría obedecer al hecho de que las mujeres perciban la gravedad de la enfermedad de distinta forma: igualmente es factible que las mujeres tengan una mayor confianza en la capacidad curativa del sistema sanitario; tampoco es descartable, como apuntan algunos estudiosos del tema, que el papel asignado a la mujer sea más compatible con el de paciente, que en el caso del varón, ya que la relación médico-paciente ha sido una relación de subordinación, y la usual pasividad de la mujer respecto al varón se adapta mejor a ese paciente ideal que obedece las órdenes. De este modo, en el trato con el médico (todavía son mayoritariamente hombres), la mujer mantiene una doble sumisión, como mujer y como paciente.

No obstante, cuando comparamos la asiduidad a la consulta médica entre las mujeres, surgen enormes diferencias en función de su actividad. La gran mayoría de los médicos (96 %) nos dijo que las amas de casa son las que con mayor asiduidad acuden a su consulta. A partir de este hecho, observamos que no es tanto la variable sexo como la actividad la que determina las visitas al médico. Así lo manifestaron los encuestados, quienes en su mayoría (70%) consideró que las amas de casa acuden más de la mitad, lo atribuyó también al hecho de somatizar en mayor medida sus problemas, incluso los de su familia; otra proporción importante (42%) opinó que la ausencia de delimitación de horario de trabajo-ocio, influye en la mayor asiduidad al médico, finalmente, otros consideraron la utilización de la consulta médica como lugar apropiado para poder hablar con otras personas de sus problemas.

Otros rasgos que completan el perfil sociológico de las mujeres que con mayor asiduidad acuden a la consulta médica son: edad superior a cuarenta años, mayoritariamente casadas, con un nivel de estudios y de ingresos bajos.

De los datos obtenidos se desprende que el motivo más reiterado de consulta entre las amas de casa es la dispensación de recetas, así como la petición de tratamiento, mientras que en las mujeres que trabajan remuneradamente y en los varones, el principal motivo de la visita es recibir un diagnóstico. Pensamos que si las amas de casa piden con mayor frecuencia tratamiento, es porque objetivamente están más enfermas, o porque la percepción subjetiva de su salud es más negativa, o bien por imitación de otras personas, que hace que vayan a la consulta ya diagnosticadas por ellas mismas a pedir tratamiento. En cualquier

caso, estas causas están profundamente imbricadas y más adelante volveremos sobre ellas. En cuanto a las recetas médicas para los miembros de la familia, lo interpretamos como un indicador claro de la función social que cubre el ama de casa.

Cuando pasamos a estudiar las diferencias a la hora de permanecer en cama, nos encontramos con una paradoja, pues siendo las mujeres las que con mayor frecuencia acuden a la consulta, no son las que más encaman. Así, casi la mitad de los médicos (41,2 %) opinan que las mujeres “guardan cama” con más dificultad que los hombres.

Consideramos que esta circunstancia, tan aparentemente contradictoria, obedece a una razón ya sugerida por algunos estudiosos del tema. Este es el caso de la investigación efectuada por Mª Angeles Durán (1983, p.70), en la que sugiere la hipótesis de que “guardar cama es una actividad difícilmente compatible con el trabajo habitual (difuso y continuo) del ama de casa, en tanto que la asistencia al médico es especialmente difícil para los varones, debido a su tipo de trabajo (horarios más rígidos y compartimentalizados)”.

Nuevamente, la variable causal que sugieren los datos no es tanto el sexo, como el tipo de trabajo que se realiza. En definitiva, la ausencia de una demarcación clara en el horario trabajo-ocio del ama de casa, aumenta la probabilidad de asistir a la consulta médica, pero disminuye a su vez la posibilidad de permanecer en cama. Esta relación corroboraría la hipótesis formulada por Josep Rodríguez (1987, p.198) cuando dice que “está enfermo aquel que se lo puede permitir”.

Igualmente los datos revelan que los hombres son hospitalizados con una frecuencia ligeramente superior, resultado que no pensamos que sea casual, pues en las publicaciones estadísticas sobre morbilidad hospitalaria constatamos distribuciones similares.

Respecto a las diferencias detectadas sobre enfermabilidad, se observa que en las amas de casa se da el mayor número de patologías, superior a los varones y a gran distancia de las mujeres asalariadas.

Cuando pasamos a analizar las distintas patologías, comprobamos una mayor propensión de las mujeres a padecer problemas osteoarticulares y osteomusculares. En las amas de casa la depresión aparece como una de las enfermedades más importantes que sufren, con diferencias significativas respecto a los otros colectivos; pensamos que el rol y status que tienen, tanto en el ámbito doméstico como socialmente, así como a la falta de proyectos personales individuales, la insuficiente comunicación, la dependencia de los hijos y del marido, la ausencia de valoración social del trabajo doméstico, etc., justificarían las reacciones depresivas de las amas de casa. Por lo que se refiere al estrés, las mujeres asalariadas constituyen el grupo más afectado; evidentemente, “su” doble jornada laboral que realizan en el puesto de trabajo y en el ámbito doméstico hace que lo sufran mucho más.

Las especialidades médicas a las que son derivadas las mujeres varían nuevamente en función de la actividad laboral. Las asalariadas son derivadas en primer lugar al ginecólogo, en proporción bastante superior a las amas de casa, lo que no nos sugiere una mayor enfermabilidad a este nivel, sino una mayor preocupación por su salud y también por la planificación familiar. En segundo lugar, son derivadas a traumatología y rehabilitación, y en tercer lugar al neurólogo, probablemente para tratar los problemas de estrés, ya comentados.

Las amas de casa recurren predominantemente a traumatología y rehabilitación, y ello probablemente debido, por una parte, a los problemas osteoarticulares y osteomusculares ya mencionados, y por otra, y no despreciable, a causa de los accidentes domésticos, mucho más frecuentes de lo que pudiera pensarse, pues según De Francisco (1986) "Los accidentes domésticos causan cuarenta veces más víctimas con necesidad de atención médica y hospitalaria que la carretera". En segundo lugar, las amas de casa son derivadas a ginecología, seguido de la especialidad de psiquiatría, en proporción muy superior a los otros colectivos, pero si además acumulamos a las que se deriva a neurología, estas dos especialidades juntas (neuropsiquiatría), constituiría la segunda especialidad a la que son derivadas las amas de casa. Esto concuerda totalmente con lo que decíamos respecto a las patologías, ya que la depresión constituye una de las enfermedades más importantes que sufren las amas de casa.

Otro tema particularmente importante en referencia a la salud es el consumo de medicamentos, constituyendo una realidad conocida por la opinión pública y constatada en nuestro estudio, que las mujeres consumen más medicamentos que los hombres, con notable diferencia. Asimismo los facultativos manifestaron la existencia de grados y pautas de consumo distintas en las mujeres dependiendo su condición o no de asalariadas, pues además de expresar que las amas de casa son más consumidoras, bien por prescripción facultativa o por iniciativa propia, nos indicaron que éstas consumen más psicofármacos -tanto tranquilizantes como estimulantes - y analgésicos que las que desarrollan un trabajo retribuido.

Aparte de la actividad laboral, también resultaron diferenciadoras para el consumo de medicamentos las variables edad, estado civil, nivel de estudios y el nivel económico, estableciendo los profesionales entrevistados la siguiente relación: mayor ingestión de medicamentos a medida que aumenta la edad, consumo más elevado entre las mujeres casadas, y aumento del consumo conforme se reduce el nivel de instrucción y los ingresos.

En lo referente al consumo de medicamentos sin prescripción médica, un grupo significativo de profesionales (43 %) nos confirman que detectan diferencias entre sexos, constituyendo las mujeres el grupo que más se automedica. Asimismo cerca de un 30 % de la muestra observa una diferencia clara entre las amas de casa y las asalariadas, siendo las primeras las que más tendencia tienen a automedicarse. Las asalariadas por su parte, si bien toman medicamentos sin

prescripción facultativa, lo hacen en una proporción muy inferior a las amas de casa, aunque en comparación con los varones lo hacen más habitualmente.

Si presumiblemente la automedicación puede ser un comportamiento asociado a una percepción subjetiva de la salud más negativa, los datos recabados nos demuestran que no se produce una relación excesiva entre ambas variables, pues son los hombres los que, a juicio de los médicos (32 %), peor valoración hacen de su salud, aunque seguidos de cerca por las amas de casa (26 %), resultando las asalariadas las que mejor evalúan su salud. No sabemos si esta última circunstancia obedece a que realmente disfrutan de una buena salud, o porque necesitan creer y/o transmitir que así es, para poder realizar su doble jornada laboral.

En cuanto a los factores que influyen en la percepción subjetiva de la salud, el más importante, según nuestros datos, es el nivel de estudios. Entendemos que la mayor preparación, información y conocimiento que una mujer tiene de su propio cuerpo, le previene contra determinadas creencias y padecimientos, lo que mejora la percepción subjetiva de su salud. Por otro lado, no podemos olvidar que son las mujeres con estudios las que fundamentalmente se incorporan al mercado.

El segundo factor más señalado es la edad, es decir, a medida que avanza la edad aumenta la percepción negativa del estado de salud, lo cual parece bastante lógico. También el nivel económico parece estar relacionado; pensamos que el bienestar económico es importante para el bienestar general, lo que no quiere decir que a mayor nivel económico se tenga mejor percepción subjetiva de la salud, sino que es necesario un mínimo para tener, en ausencia de otros problemas, una buena percepción de la salud.

Dentro de la perspectiva subjetiva de la salud, consideramos el autodiagnóstico como un elemento importante que merece la pena ser estudiado, por lo que preguntamos a los facultativos al respecto. De sus respuestas concluimos que el grupo con menos práctica autodiagnosticadora, es el de la mujer asalariada, mientras que el ama de casa se sitúa en primer lugar. Por lo tanto, el comportamiento entre las mujeres a este nivel también presenta diferencias en función de la actividad.

En cuanto al tipo de autodiagnóstico, vemos que la proporción más alta corresponde a las enfermedades osteoarticulares y osteomusculares, que en todos los grupos presentan proporciones altas. No obstante, el porcentaje de facultativos que han observado este autodiagnóstico en las amas de casa, duplica a quienes han considerado a las/os asalariadas/os.

El autodiagnóstico de la depresión parece tener una incidencia importante en las mujeres, pero sobre todo en las amas de casa. Sin lugar a dudas, esta enfermedad está más relacionada con el ama de casa que con los otros dos colectivos, como ya hemos tenido ocasión de observar y como también se

destacó en las conclusiones de las Primeras Jornadas de Mujer y Salud Mental de 1985.

Los dolores y síntomas inespecíficos, así como las neuralgias, también son más frecuentemente observados en las amas de casa, que en los varones y las asalariadas. Nuevamente evidenciamos el malestar de la mujer, producido por la situación familiar y social que tiene, cuando se dedica al cuidado del hogar y la familia en exclusividad, pues las asalariadas presentan unas características diferenciadas en cuanto a enfermabilidad, y desde luego menos problemas de salud mental.

Cuando preguntamos a los facultativos sobre las distintas dolencias que conforman el llamado "síndrome del ama de casa", no solo no resultaron desconocidos para nuestros encuestados, sino que además los habían observado con mucha frecuencia. Así, más del 83,4 % de la muestra ha advertido en estas pacientes mareos sin causa orgánica, dolor de cabeza y angustia. entre el 60 % y el 80 %, sensación de ahogo. pinchazos, aerofagia y el convencimiento de padecer una enfermedad grave. Entre el 46 % y el 54 %, pellizcos gástricos, temblores en las piernas y fobias diversas.

Finalmente, también preguntamos a los encuestados acerca de los estilos de vida y mayoritariamente, sin dudarlos, consideraron que los menos saludables son los de los varones. Pensamos que sus respuestas estuvieron más influenciadas por el estereotipo social a este respecto, que por la realidad que tiene ante sus ojos cada día.

L'ESCOLARITZACIÓ D'ALUMNES IMMIGRANTS ESTRANGERS. EL PUNT DE VISTA DE L'ADMINISTRACIÓ EDUCATIVA CATALANA

Josep M. Paludàries

1. INTRODUCCIÓ

En el marc d'una recerca finançada per la DIGICYT¹ hem analitzat el discurs de l'Administració educativa catalana sobre l'escolarització dels fills dels immigrants estrangers. Ho hem fet a partir de nou entrevistes semiestructurades i d'un nombre limitat de documents elaborats pel Departament d'Ensenyament o per membres significats dels diversos serveis i programes que intervenen directament en l'escolarització d'aquests alumnes.

En aquesta comunicació ens centrarem exclusivament en tres dels aspectes analitzats:

- a) La visió de l'escola com a gent de socialització i reconstrucció nacional.
- b) La política en relació a l'escolarització, la matriculació i al tractament lingüístic d'aquests alumnes. El paper del SEDEC (Servei d'Ensenyament del Català) i del Programa de Compensatòria.

2. L'ESCOLA COM A GENT DE SOCIALITZACIÓ I DE RECONSTRUCCIÓ NACIONAL

L'Administració educativa assumeix conscientment la funció socialitzadora de

1. L'equip de recerca està format per J. L. Alegret, X. Besalú, T. Cabruja, A. Gifreu, S. Marquès i J. M. Paludàries; i el projecte du per títol: "L'escolarització de la població infantil immigrant com a model d'assimilació i integració cultural".

l'escola en tant que institució configurada específicament per garantir la reproducció social i cultural de la societat i creu, a més, que aconsegueix aquesta funció amb una gran eficàcia:

Encara que no vulguem, en dissenyar o prioritzar determinades actuacions, ho fem a partir d'unes bases culturals. En la pràctica el sistema educatiu està defensant una manera d'entendre la vida, una manera de relacionar-se amb els altres...

S'idealitza el paper de l'escola, la bondat de la seva intervenció, en contrast amb el que passa fora d'ella. La societat, les famílies, són generadores de conflictes; l'escola en viu al marge, voluntàriament al marge, i lamenta que la societat no adopti els paràmetres escolars amb els quals seria evitable aquesta conflictitat:

Si la societat es fixés en el que fan els nens al pati i a l'aula no hi hauria cap problema; som els adults els qui ens compliquem la vida.

Per altra banda, si tots els Estats i nacions veuen en l'escola un instrument inestimable per reforçar o crear la identitat nacional, això s'accentua a Catalunya. No solament perquè el poder polític està mancat d'altres instruments i aparells per assolir aquests propòsits, sinó també perquè la identitat nacional catalana es fa descansar més en factors culturals que en factors racials i territorials. És per aquests motius que es parla d'*un model català d'ensenyament*.

La llengua es considera l'element fonamental de la construcció de la nació, tant pel seu valor simbòlic com per la funció aglutinadora/diferenciadora que aconsegueix. D'aquí la importància política del procés de normalització lingüística:

La llengua catalana, element fonamental de la formació de Catalunya, ha estat sempre la seva llengua pròpia, com a instrument natural de comunicació i com a expressió i símbol d'una unitat cultural de profundes arrels històriques [...] que tots els ciutadans assumeixin la recuperació de la llengua catalana com un dels factors fonamentals de la reconstrucció de Catalunya.'

Catalanitzar l'ensenyament significa no solament educar en català, sinó educar des d'una perspectiva catalana, fer una escola catalana en llengua i continguts:

Si volen viure a Catalunya, han d'assumir la cultura catalana, han d'integrar-se en el país. Aquest és l'objectiu d'Ensenyament i aquest és l'objectiu que hauriem d'aconseguir si volem tenir uns ciutadans socialment adaptats.

3. ESCOLARITZACIÓ, MATRICULACIÓ I TRACTAMENT LINGÜÍSTIC DELS ALUMNES IMMIGRANTS ESTRANGERS

2. Llei de Normalització Lingüística, aprovada el 1983 pel Parlament de Catalunya.

l'Administració educativa és absolutament favorable a l'escolarització dels alumnes immigrants estrangers. Aquest es considera un objectiu prioritari i indiscutible en relació a aquests alumnes. Cap mena de trava, sigui jurídica, sigui burocràtica, no hauria d'impedir-ho:

Pel sol fet de ser nen i de viure aquí, tingui o no tingui la documentació en regla, nosaltres tenim l'obligació d'escolaritzar-lo. El procés de matriculació és exactament el mateix que se segueix amb qualsevol altre nen o nena. L'objectiu fonamental és que tots els alumnes, sigui quina sigui llur situació, estiguin escolaritzats i ben escolaritzats.

Sembla perfectament demostrat, per altra banda, que hi ha una política oficial relativa a la matriculació d'aquests alumnes i que consisteix en repartir-los, si és possible, per totes les escoles (públiques i privades concertades) de la zona per tal d'evitar que es concentrin en una escola determinada:

Procurem que els nens estrangers es distribueixin equitativament per totes les escoles del municipi per tal d'evitar les concentracions, la formació de ghettos. L'experiència ens diu que sempre que s'acumulen situacions semblants en un mateix centre, aquell centre queda etiquetat. No pot ser que una escola es converteixi en l'escola d'un grup determinat. En una escola amb percentatges alts d'immigrants la integració es fa molt més difícil.

En canvi, sembla absolutament descartada la possibilitat de crear aules-pont en els primers moments de l'escolarització d'aquests alumnes per tal de preparar-los, durant un període limitat de temps, per incorporar-se a les escoles ordinàries:

Avui per avui, el criteri del Departament és el de no fer aules prèvies o aules-pont per a aquest tipus d'alumnes, tal com es va fer amb els gitanos.

La qüestió lingüística esdevé la qüestió prioritària en l'escolarització d'aquests alumnes del punt de vista de l'Administració educativa; gairebé, diríem, l'únic problema:

"La qüestió lingüística és prioritària: el primer que han de fer és aprendre la llengua. Si són emigrants i coneixen la llengua, no hi ha absolutament cap problema: s'integren a l'aula, aprenen el currículum..."

La catalanització de l'ensenyament constitueix l'eix primer de la política educativa dels governs de Catalunya des de l'aprovació de l'Estatut (1979), tant a nivell de discurs com de recursos. En l'àmbit normatiu, la Llei de Normalització Lingüística (1983) ho expressa així:

El català, com a llengua pròpia de Catalunya, ho és també de l'ensenyament en tots els nivells educatius. Tots els infants de Catalunya, qualsevol que sigui llur llengua habitual en iniciar l'ensenyament, han de poder utilitzar normalment i correctament el

català i el castellà, al final dels estudis bàsics. Els centres d'ensenyament han de fer de la llengua catalana vehicle d'expressió normal.

Un dels instruments més significats per introduir i fer realitat aquesta política és el Servei d'Ensenyament del Català (SEDEC). L'existència d'aquest servei, que té una consideració rellevant i diferenciada dins del Departament d'Ensenyament, nascut pensant en els alumnes castellano-parlants, constitueix un fet singular. De no haver existit amb anterioritat, probablement no s'hauria creat per a atendre els immigrants estrangers; però, en preexistir, ha estat un dels instruments amb més incidència en l'escolarització d'aquests alumnes:

L'aspecte de l'educació intercultural no ha de fer trontollar res del que ha anat fent possible l'escola catalana en llengua i continguts per a tots els alumnes, practicada aquests darrers deu anys.³

El tractament lingüístic dels alumnes immigrants estrangers és diferent segons que s'incorporin als 3-6 anys o a partir dels sis anys. En el primer cas s'aplica el Programa d'Immersió Lingüística, que caracteritza pel fet que la llengua de relació i d'instrucció a l'escola és diferent de la llengua familiar dels alumnes:

Tots els nens de fora del territori català o estrangers reben el mateix tracte d'immersió.

El Programa d'Incorporació Tardana, en canvi, va dirigit als alumnes que inicien la seva escolaritat amb sis o menys anys, ja que es considera que la situació és qualitativament diferent a la dels nens i nenes més petits. L'atenció a aquests alumnes és específica i individualitzada i, sovint, es fa separant-lo del grup-classe:

En relació als nens que arriben a segon o tercer d'EGB amb mancança forta de llengua, comencen per l'expressió i la comprensió. Primer se'ls dona suport de llengua oral mitjançant el mestre tutor o el mestre de suport. El suport és de 3 hores a la setmana, traient el nen fora de l'aula i, a mig curs, ja pot integrar-se a l'aula.

Aquesta atenció individualitzada, que també és duta a terme, en algunes escoles, pel mestre d'Educació Especial, darrerament s'ha encomanat a una nova figura, l'auxiliar de conversa.

Pel que fa a la llengua materna, es fa una valoració positiva del seu manteniment i desenvolupament en abstracte, però, en la pràctica, l'Administració no hi ha destinat cap recurs, ni ha pres cap mena d'iniciativa:

En els esquemes de la Generalitat, no hi entra el tractament de la llengua materna dels estrangers. El manteniment de la llengua materna és important i facilita un integració més tranquil·la i segura al país. Ara, això, a curt termini, no és previsible.

3. ARENAS, J. «Inmigración y escuela, planteamiento catalán». A: SIGUAN, M. La escuela y la migración en la Europa de los 90. Barcelona: Ed. Horsori, 1992, p. 61-68.

4. EL SERVEI D'ENSENYAMENT DEL CATALÀ (SEDEC) I EL PROGRAMA DE COMPENSATÒRIA

L'Administració educativa afirma que les escoles estan suficientment dotades de recursos humans i materials per fer front al repte que suposa la presència d'alumnes immigrants estrangers. Però feta aquesta declaració de principis, la realitat és que, gairebé en tots els casos, hi ha una intervenció dels seus Serveis i Programes especialitzats, d'entre els que destaquen el SEDEC i Compensatòria.

Per al SEDEC un alumne immigrant estranger és simplement un alumne no catalano-parlant; se'l tractarà, doncs, del punt de vista lingüístic, exclusivament:

En el cas dels fills dels immigrants, que són uns alumnes amb unes característiques i unes circumstàncies realment diferents, pensem que no ha de ser diferent a una altra persona que vingui de fora de l'àmbit català. El SEDEC hi és per veure com s'incorporen aquests alumnes a la llengua catalana; la marginació la porta el Programa de Compensatòria.

Hi ha, doncs, una certa especialització i una mirada esbiaixada sobre l'objecte alumne immigrant estranger. Si el SEDEC el veu del prisma del dèficit lingüístic, Compensatòria el tracta del punt de vista de la marginació. De fet, inicialment, el Programa de Compensatòria era una Programa per a "marginats socials". Més endavant va ser per a "alumnes amb risc de marginació", i ara voldria ser un Programa "d'atenció a la diversitat social i cultural". L'objecte primer de Compensatòria foren els gitanos, però la realitat social ha portat que es convertís, en la pràctica, en un Programa per a alumnes immigrants estrangers del Tercer Món:

L'actuació va adreçada a aquells alumnes que tenen dificultats per seguir els ritmes d'aprenentatge, motivades per l'entorn social i cultural. El nostre Programa no és un Programa d'immigrants: el que diem és que els col·lectius majoritaris són els magribins i els gitanos. El que passa és que avui dia el tema que preocupa més al Departament és el dels alumnes estrangers del Tercer Món: als gitanos ja ens hi hem acostumat.

Els programes que desenvolupa el SEDEC en relació als alumnes immigrants estrangers són fonamentalment dos: la immersió lingüística i el tractament didàctic dels alumnes d'incorporació tardana.

I les tasques del Programa de Compensatòria són també fonamentalment dos: el recolzament als alumnes i l'assessorament als mestres. Recolzar els alumnes significa vetllar per llur escolarització, atendre'l individualment si convé i garantir-li uns ajuts econòmics mínims, si s'han esgotat les vies ordinàries (menjador, llibres, materials didàctics, sortides...).

Assessorar els mestres significa col·laborar en la planificació de l'atenció que cal donar a aquests alumnes; oferir-los materials per conèixer la cultura d'origen dels alumnes immigrants estrangers i per reforçar els aprenentatges instrumentals; influir en l'escola com a unitat que intervé com a tal en la socialització dels alumnes; i formar els mestres pel que fa a l'atenció educativa de la diversitat actual.

Nosaltres no atenem nens, atenem escoles. L'actuació de Compensatòria va aconseguint canvis, que hi hagi una actitud positiva per adaptar l'escola i que tots els canvis que es facin siguin per a tots els alumnes, no només per als nou-arribats. Que l'escola s'adapti a l'alumne i no l'alumne al mestre, i que es tingui en compte la seva diversitat, això ho estem aconseguint.

5. ALGUNES CONCLUSIONS

- a) L'Administració educativa catalana ha elaborat un discurs coherent i matisat entorn de l'escolarització dels alumnes immigrants estrangers i, per tant, du a terme una política determinada.
- b) El discurs de l'Administració educativa catalana és un discurs eminentment pedagògic, expressament al marge dels aspectes sociopolítics i econòmics que intervenen en el fenomen.
- c) L'alumne immigrant estranger, com a tal categoria, no existeix per a l'Administració educativa. Segons quin sigui el servei o programa, hi ha alumnes amb dèficit lingüístic, alumnes amb dificultats d'aprenentatge o bé alumnes amb risc de marginació.
- d) El Programa de Compensatòria és, a parer nostre, el més sensible al fenomen de la immigració i de la diversitat cultural i és, a més, el que ha anat construint un discurs més elaborat sobre la interculturalitat. És, per altra banda, un programa sense reconeixement oficial i en risc de desmantellament.
- e) El procés de normalització lingüística, pensat originàriament per als alumnes castellano-parlants, ha fet que Catalunya disposés d'uns programes, d'uns professionals i d'uns recursos que han contribuït eficaçment a l'aprenentatge de la llengua vehicular de l'ensenyament, el català, per part dels alumnes immigrants estrangers.
- f) És absolutament impresentable que, vista la sensibilitat del govern català per les qüestions lingüístiques, a hores d'ara no hi hagi un tractament adequat de les llengües d'origen dels alumnes immigrants estrangers dins del sistema educatiu català.

LA CONSTRUCCIÓ D'UN MAPA DE L'ALUMNAT IMMIGRANT ESTRANGER. ELEMENTS DE REFLEXIÓ SOBRE LA CATEGORIA EMPRADA

Josep Miquel Paludàrias Martí

1. LA CONSTRUCCIÓ D'UN MAPA ESCOLAR

La creixent presència d'alumnat originari del Tercer Món que s'incorporà a partir del curs 1987-1988 a les escoles de les comarques de Girona, provocà, com en altres parts de l'Estat, que s'iniciés un debat entorn a la diversitat cultural en l'escola, que es recolzava, sovint, més en arguments quantitius i culturalistes que en pedagògics.

Aquesta situació, ens dugué a considerar la necessitat de clarificar i obtenir una sèrie de dades, sobre els fills i filles d'immigrants estrangers escolaritzats, a través de l'elaboració d'un mapa escolar.¹

Haviem comprovat que les dades existents fins al moment no eren fiables i suficients si es volien prendre com un dels elements per aproximar-nos a la diversitat cultural en l'espai escolar. Puix que en les fonts consultades, quan es categoritzava l'alumnat, es barrejaven conceptes que esbiaixaven considerablement la població, ja que, s'utilitzava, simultàniament, el concepte de nacionalitat i el de cultura.

Ens plantejàrem, aleshores, que calia saber quants eren i de quins països venien. O bé, si els fills i filles de les minories culturals d'origen immigrant estaven escolaritzats. Quines zones de concentració es donaven i en quines escoles.

1. Aquest mapa s'ha realitzat dins de la recerca, finançada per la DGICYT, que ha desenvolupat l'equip format per: J. L. Alegret, X. Besalú, T. Cabruja, A. Gifreu, S. Marquès i J. M. Paludàrias, de la Universitat de Girona.

Quina era la seva llengua materna i quines llengües empraven segons l'interlocutor o el context de la relació.

En definitiva, no sabíem quin era el perfil sociocultural de l'alumnat objecte de la nostra recerca, la qual cosa dificultava iniciar l'anàlisi sobre la situació escolar d'aquests escolars, ja que, segons unes fonts eren molts, o segons altres el problema era la incorporació tardana a l'escola, o les dificultats de comunicació entre professorat i alumnat, degut a la diversitat de llengües i cultures que per primer cop entraven a l'escola de manera significativa.

Aquests són, entre d'altres, els motius i les necessitats de construir un mapa escolar de l'alumnat immigrant d'origen estranger. Érem conscients que les dades obtingudes eren per nosaltres un referent que ens permetia iniciar una línia d'investigació i que el contacte amb els centres escolars, era un pas que ens ajudaria posteriorment a l'aproximació al discurs dels equips directius; a l'anàlisi de la política educativa del Departament d'Ensenyament; a recollir la posició de les diverses entitats i institucions implicades en l'escolarització, des de les associacions de pares d'alumnes als sindicats; per finalitzar, amb una etnografia escolar que ens permetés avaluar l'impacte dels discursos en la vida escolar.

En definitiva, l'obtenció de les dades, ha estat més un pas de la recerca que l'objectiu final de la mateixa, ja que les xifres pertanyen a una població sotmesa a un notable procés de canvi, com constatarem durant la recollida de dades, degut a la política migratòria del Govern i als fluxos migratoris.

2. LA CATEGORITZACIÓ DE POBLACIÓ OBJECTE D'ESTUDI

Un primer pas que calia realitzar en el procés d'investigació, era l'anàlisi sobre la categorització de la població objecte d'estudi, tres conceptes concorrien quant els objectius de la recerca: el seu paper com a alumnat en una escola d'educació primària, el d'estrangers quant al concepte jurídic de nacionalitat i el d'immigrant, en funció del procés migratori de l'alumne o dels seus pares.

Ens interessava arribar a través d'ells al concepte cultura, a fi de percebre la diversitat cultural que aporten a l'escola i donar uns primers passos que ens aproximessin al procés d'escolarització d'aquest alumnat.

Decidirem que la nacionalitat, del seu pare o de la seva mare, ens permetria una aproximació a l'origen cultural de l'alumnat.

Es considerà que la població d'interès, estava formada per tots els fills i filles de pares d'origen estranger en edat escolar, és a dir, de pre-escolar 3a a octau d'EGB, que assistien a centres públics i privats, independentment de si l'alumnat havia nascut a l'Estat espanyol o a fora. Sospesàrem que el nucli familiar era el lloc on es transmet la cultura en la que l'alumnat realitzava els seus primers aprenentatges, el que ens aproximava a la cultura en la que els escolars havien

estat inicialment educats, és a dir llengua, concepte del temps, valors, la cultura tradicional, la religió, etc.

2.1. ELEMENTS PER LA REFLEXIÓ SOBRE LA CATEGORIA EMPRADA

1. *Concepció culturalista*

La cultura d'origen, o cultura transmesa pels pares, no és una cultura estàtica, on l'antecedent és la cultura dels immigrants, ancorada en el passat. El referent és un concepte dinàmic de cultura que defuig de plantejaments culturalistes que atribueixen a la variable cultura diferències entre la cultura d'origen i la cultura de recepció, que són utilitzades com elements discriminatoris.

La cultura d'origen, ben segur que ha estat modificada i s'està modificant, pels processos d'aculturació i enculturació que comporta, com a mínim, l'adaptació a la societat d'acollida.

2. *El concepte d'estranger*

Aquest es pot aplicar en dues vessants: el jurídic, en la que s'implica el concepte nacionalitat, i el d'estranger, en funció del lloc de naixement.

- a) En el primer cas, s'ha constatat que aproximadament un 50 % de l'alumnat categoritzat com a estranger és de nacionalitat espanyola o gaudeix de doble nacionalitat, atenent-se als convenis signats per l'Estat espanyol.
- b) Més del 50 % de la població, independentment de la seva nacionalitat, ha nascut a Espanya. El que ens fa considerar que gran part d'aquests alumnes són autòctons d'origen estranger.

En resum, el concepte d'estranger no es pot prendre com a referent a l'hora d'abordar la diversitat cultural en els centres escolars. L'estranger és un referent jurídic, que sovint ens allunya del concepte cultura.

3. *El concepte immigrant*

Immigrar forma part d'un projecte més complex, el migratori, que completa per l'acció d'emigrar. S'és emigrant i immigrant alhora, el que implica una situació a cavall entre la cultura d'origen i la cultura d'acollida, entre el passat i el futur. Condicionat, aquest últim, per l'estatus jurídic al que l'immigrant i la seva família podran optar, segons la seva nacionalitat, que supedita el procés d'inserció en la societat d'acollida.

A la població immigrant treballadora, se l'assimila en el pla cultural i en el sociolaboral, ja que se'ls situa en una posició marginal des de la perspectiva social i en un estatus socioprofessional precari i inestable.

4. La dualitat tradició/modernitat

El concepte de cultura que s'ha utilitzat per explicar la situació escolar de les minories culturals d'origen immigrant no parteix de la dicotomia etnocentrista, tradició/modernitat, cultura en procés de desenvolupament/cultura desenvolupada, en la relació cultura d'origen/cultura d'acollida.

El que volen conservar alguns immigrants és la seva cultura tradicional, la seva llengua, elements que no poden emprar-se per categoritzar les cultures antigues i modernes.

5. Els handicaps socioculturals

Cal distanciar-se de posicions culturalistes que consideren la població immigrant portadora d'una sèrie de dèficits inherents a la cultura d'origen, que dificulten la seva integració social i escolar. Aquestes anàlisis parteixen de:

- a) la cultura transmesa pels pares, la cultura familiar, és la causa de les dificultats escolars de l'alumnat, degut als dèficits propis de la cultura d'origen.
- b) les dificultats per adaptar-se a l'escola són predefinides per dèficits lingüístics de desenvolupament personal que tenen el seu origen en el conflicte cultural, provocat per llacunes en la cultura d'origen.

O, en paraules de Poinard M.,² la tendència és "confondre la causa per l'efecte", a imputar a preteses distàncies culturals i errades d'integració, el que són resultats de carències urbanístiques, de polítiques d'integració, de manca de recursos escolars, humans i materials, que dificulten l'escolarització d'alumnat, o de discursos pedagògics que interpreten el fracàs escolar com la causa d'un *handicap* sociocultural inherent a la cultura d'origen.

2.2. COM CATEGORITZA L'ESCOLA

En les diverses visites que es realitzaren als centre escolars en la construcció del mapa escolar, es copsà i posteriorment confirmà, a través de l'anàlisi del discurs dels equips directius, que l'escola utilitza el concepte estranger, per categoritzar l'alumnat originari d'un país o d'una cultura, a la que es conceptualitza de prestigi. Així, és estranger l'alumnat d'origen comunitari o de potències industrials i comercials en el context econòmic mundial, com per exemple, l'alumnat originari del Japó.

2. POINARD M. «L'insaisissable objet d'une recherche "à problèmes"». *Migrants-Formation*. [C.N.D.P.], núm. 90 (1992), p. 6-21.

Aquest alumnat, l'estranger, és categoritzat, en alguns casos i en funció del prestigi social de la família, com a integrat, exhibint-se elements que recolzen la cultura d'aquest alumnat com a prestigiosa, en relació a la cultura d'acollida.

Es categoritza com a immigrant l'alumnat originari del Tercer Món, al que, en contradisposició a l'anterior, se'l classifica dins d'una immigració econòmica i fluctuant, que considera l'alumnat d'origen immigrant, de pas. En aquesta categorització es situa l'alumnat d'espais culturals que no gaudeixen de prestigi en la cultura d'acollida, o que es considera distants, socialment i culturalment de la cultura d'acollida.

Aquests darrers són els casos de l'alumnat d'origen magrebí, o de Gàmbia, entre d'altres països i cultures.

Aquest alumnat se'l considera integrat quan s'observa en ell un procés d'assimilació que el distància de la que es conceptualitza com la seva cultura d'origen.

3. CONCLUSIÓ

L'anàlisi sociopedagògica sobre la importància que l'escola adopti una pedagogia que reconegui i impliqui la diversitat cultural, no pot tenir, com a únics elements de partida, conceptes com el d'estranger i immigrant. La diversitat cultural és un fet social que neix del propi desenvolupament de la societat.

Si no s'elabora un discurs pedagògic que reconegui aquest desenvolupament com a propi, el que dominarà a l'escola quan es parli de pedagogia en la diversitat cultural, és la problematització de la diversitat cultural. I es produirà la sectorització en els centres amb alumnat d'origen immigrant estranger d'una pedagogia que cerca l'intercultural, més com a teràpia per a la marginació, que com alternativa per una societat pluricultural.

EL MANTENIMIENTO: HISTORIA Y TENDENCIAS DE FUTURO

Montse Rodríguez i Parron, Joaquín Juan i Albalade

1. INTRODUCCIÓN

La década de los años ochenta ha sido el escenario de innumerables e importantes transformaciones de todo orden que han modificado, de forma sustancial, el sistema de relaciones de intercambio que hasta entonces había regido el espacio económico mundial. El gran desarrollo de los transportes y de los sistemas de comunicación e informatización junto con la intensificación de las políticas de liberalización de los mercados llevadas a cabo por numerosos gobiernos nacionales, a menudo propiciadas desde instancias internacionales como la OCDE, el GATT, el FMI o la propia Comunidad Europea, han hecho posible la creación de una única área de comercio mundial que ha generado un aumento de los niveles de competitividad en los mercados hasta ahora desconocido.

El incremento de la competencia ha comportado para las empresas y para las organizaciones en general, la exigencia de tener que adaptarse a un nuevo y, cada vez más, cambiante entorno, lo cual se ha traducido, entre otras cosas, en una auténtica puesta a prueba de la capacidad de anticipación y reacción de sus dirigentes.

En realidad de anticipación y reacción de sus dirigentes.

En realidad, situar al cambio del entorno como origen de la encrucijada actual es ofrecer una explicación que, no por ser cierta, aporta poca novedad informativa ya que el entorno se encuentra, por definición, en mutación constante. No existe ningún sistema social que no posea una determinada dinámica de cambio, por pequeña que ésta sea. Lo que sucede en el momento actual no es, por tanto, que el entorno se modifique con el curso del tiempo, sino que lo haga con la

intensidad, complejidad y velocidad con que lo viene haciendo. Sólo de este modo, es posible comprender la dimensión que han adquirido tales cambios para el devenir de las empresas.

Así, para poder dar respuesta a la nueva coyuntura, las empresas se han visto obligadas a contraatacar mediante la adopción de renovadas políticas y estrategias: de gestión económico-financiera, de planificación de los recursos humanos, de acomodación organizativa y tecnológica a los nuevos retos del mercado, etc.; la aplicación de las cuales, ha conllevado la necesaria puesta en práctica de un conjunto de acciones: de formación y cualificación de los recursos humanos, de diversificación y calidad de los productos, de márketing y mercadotecnia comercial, de investigación y desarrollo de nuevos productos y mercados, de innovación tecnológica y optimización de las instalaciones y equipos existentes, etc., todo ello, con el objetivo fundamental de mantener y, si es factible, mejorar el posicionamiento de la empresa en el mercado.

Por otra parte, la industria, aunque no sólo ella, ha sido sin duda el área de actividad que mayores consecuencias ha sufrido por el impacto de las modificaciones del entorno. A nadie se le escapa la especial incidencia que, sobre la producción industrial y, de forma singular, sobre el empleo, han tenido los periodos de crisis de los primeros años ochenta o de los actuales noventa. Quizás por esta razón, también ha sido en la industria donde se han experimentado los cambios e innovaciones más profundos para tratar de paliar, en la medida de lo posible, la mayor agresividad de los efectos derivados de la volatilidad e incertidumbre del mercado.

En este sentido, los procesos de racionalización externa (con el entorno) y, de forma particular, los que se están siguiendo en el interior de las empresas industriales, muestran ciertas tendencias que apuntan hacia una nueva recomposición de la estructura funcional de éstas en lo que se refiere a la organización y división del trabajo y a la extensión y determinación de la esfera tecnológica.

Como algunos autores afirman, tras un espacio de tiempo en el que el área productiva había cedido su importancia a la comercial, existe un retorno a revalorizar el papel de la función de producción porque vuelve a recuperar una posición clave en la responsabilidad final de los costes unitarios, en la calidad del producto y en la organización flexible y ajustada a una demanda cada vez más diversificada y exigente, todos ellos requisitos necesarios para poder competir en el mercado actual. Este hecho, no obstante, no significa que la comercialización pierda peso específico en el conjunto del establecimiento, sino que, en todo caso, es el equipo técnico y humano del área de producción el que recobra una posición nuevamente estratégica para el futuro de la empresa.

Por otra parte, el espectacular avance que ha registrado la innovación tecnológica en un espacio de tiempo relativamente corto, ha permitido que las empresas pudieran afrontar los retos de ese nuevo contexto disponiendo en el mercado de

un instrumental técnico muy sofisticado. En este sentido, la experiencia demuestra que para que exista una implantación correcta de tales innovaciones es aconsejable el establecimiento de mecanismos de gestión anticipativa de la mano de obra para estar en condiciones de obtener los niveles de cualificación necesarios que permitan alcanzar el grado óptimo de funcionalidad de los nuevos equipos en el momento de su puesta en marcha operativa. Sin embargo, esto no siempre se ha tenido presente y ha comportado para muchas empresas numerosas disfunciones tanto en su uso como en su mantenimiento.

Lo cierto es que, a pesar del desfase entre las competencias exigidas por las nuevas máquinas y las competencias detentadas por sus utilizadores, el ritmo en la introducción sustancialmente la relación factorial capital/trabajo de la industria, tradicionalmente intensiva en favor de este último.

Afirma que el proceso productivo ha devenido clave en ola coyuntura económica de nuestros días es, lógicamente, avalar la tesis que defiende para un futuro inmediato, sino para hoy mismo, la vital importancia del mantenimiento para lograr que dicho proceso productivo logre su máxima operatividad y eficiencia.

2. EVOLUCIÓN HISTÓRICA DEL MANTENIMIENTO

Es más que posible pensar que desde la aparición de las primeras fábricas existe una preocupación por evitar fallos y desperfectos en los equipos y las instalaciones. Desde sus inicios, la presencia del mantenimiento en las empresas ha venido cobrando una especial importancia, fundamentalmente, por dos razones: por un lado, para minimizar los sobrecostes que implica la aparición y consiguiente reparación de la avería y, por otro, para poder dar respuesta eficaz a las exigencias que ha planteado el continuo incremento de la sofisticación y del valor de tales equipos e instalaciones.

En un principio, la simplicidad de las máquinas permitía que el propio operario de producción pudiera reparar los fallos y disfunciones que se presentaban basándose en la experiencia acumulada. La operación se limitaba a proceder, de forma correctiva, ante la manifestación efectiva de la avería. Este tipo de mantenimiento, conocido usualmente como correctivo o curativo, si bien constituyó la práctica más extendida durante las primeras décadas de la industrialización, desde los años veinte ha venido experimentando un proceso de regresión en cuanto a su exclusividad en su uso se refiere. En la actualidad, el mantenimiento correctivo se encuentra en combinación con otras formas de mantenimiento sin que existan claras perspectivas de su extinción.

A primeros de siglo irrumpió una nueva concepción que cambió radicalmente la visión que hasta entonces había existido del mantenimiento: surgió la necesidad de anticiparse a la consumación de la avería. La poca fiabilidad del mantenimiento correctivo, la existencia de excesivos tiempos muertos durante la reparación, la ausencia de estudios sistemáticos sobre las averías, etc., fueron algunos de los

principales motivos que indujeron a buscar un nuevo sistema que intentara adelantarse a la producción del fallo: nació el denominado mantenimiento preventivo sistemático.

Tal como se ha avanzado en el párrafo anterior, la idea del mantenimiento preventivo aparece por primera vez durante los años iniciales del siglo XX en Estados Unidos, tras descubrirse los efectos de "fatiga" en el uso continuado de los materiales. Concretamente, los primeros estudios nacieron a partir del examen de las causas que provocaban la rotura de los ejes del ferrocarril en marcha.

Las características básicas de este tipo de mantenimiento se centran en la incorporación de series estadísticas elaboradas a partir del registro histórico de las averías del objeto analizado y del cálculo previo de la resistencia de los materiales y piezas que lo componen, con el objetivo de evaluar su tiempo aproximado de vida. Todo lo cual, ha de facultar al operador para substituir los elementos antes de que se suceda la disfunción mediante la aplicación de simples cálculos de probabilidad por la banda baja.

La puesta en marcha del mantenimiento preventivo sistemático comportó, sin embargo, la presencia de ciertas contrapartidas ausentes en el mantenimiento hasta entonces practicado. Así, el nuevo enfoque se tradujo, normalmente, en una elevación de los costes de la función mantenedora de las empresas porque su implementación requería de un equipo humano más preparado y, a menudo, más numeroso que el exigido por el mantenimiento correctivo.

Por otra parte, la sistematicidad de la intervención inherente a este tipo de mantenimiento conducía, en muchas ocasiones, a substituir elementos o componentes que aún poseían vida útil, simplemente porque los cálculos elaborados establecían un tiempo de vida estandarizado para un mismo conjunto tipológico de elementos, lo cual constituía una nueva fuente de costes para la empresa.

A partir de los años sesenta tiene lugar un nuevo tipo de mantenimiento, que si bien presenta rasgos comunes con el anterior, introduce nuevos elementos en el análisis de la avería. Al estudio estadístico se añade ahora el examen del valor que alcanzan determinados parámetros de nivel de máquina (presión, consumo, ruido, temperatura, vibración, etc.), cuyo conocimiento va a servir de base para considerar la idoneidad o no de una intervención del mantenedor.

El mantenimiento preventivo condicional o predictivo, se sustenta pues, no tanto en el cambio o sustitución sistemática propia del procedimiento anterior, sino como algunos autores definen, en la "auscultación" o revisión del estado del conjunto del sistema, es decir, en una organización más científica del mantenimiento que busca el análisis del funcionamiento general del sistema en tiempo real. El mantenimiento de los aviones o del ferrocarril, por ejemplo, no concede espacios de tiempo programados para su revisión sino que obliga a una

inspección total cada vez que se efectúa un desplazamiento, al margen de si hay o no que cambiar determinadas piezas.

Durante estos mismos años, la aparición del mantenimiento predictivo se sucede paralela a un importante avance tecnológico que se experimenta en el seno de la industria de bienes de equipo y su expansión no se entiende sin la existencia simultánea de ese progreso técnico. Así, la innovación tecnológica hace posible el aumento de la fiabilidad en el diseño de los equipos y sistemas mediante la incorporación de sofisticados mecanismos de control automáticos, fundamentalmente de base informática y microelectrónica, que posibilitarán la extensión de la monitorización y del autodiagnóstico a una parte importante del parque de maquinaria existente. Esto facilitará la adopción de nuevas formas de previsión más ajustada a la realidad y "menos a ciegas" como en el caso del tipo de mantenimiento anterior.

Por lo demás y para finalizar este apartado, durante los años más recientes, la profundización en el estudio de nuevas estrategias de mantenimiento ha deparado nuevas técnicas que, sin obviar la trascendencia de las anteriores, amplían y desarrollan tanto las técnicas de intervención ya alcanzadas, como el ámbito de acción tradicional (la máquina de fábrica) que ha tenido el mantenimiento hasta esos momentos.

Así, han aparecido nuevas metodologías como la "proactiva", la "mejorativa" o el TPM (Total Preventive Maintenance) que, de una forma u otra, aportan novedosos enfoques que, en síntesis, sitúan el mantenimiento en la base de los procesos de calidad total o establecen en los equipos de mantenedores un sistema de sugerencias que permita la mejora permanente de la actuación de éstos. De todas ellas, vale la pena hacer, aunque sea brevemente, una alusión a algunos aspectos del sistema TPM porque, no sólo puede integrar las aportaciones proactiva y mejorativa, sino que su concepción pretende llegar a un estadio superior en la evolución del mantenimiento.

La aplicación del TPM prevé una extensión del mantenimiento a todos los medios productivos con que cuenta la empresa: desde la máquina más compleja al utensilio y herramienta más insignificante que pueda haber. Por otra parte, implica a todos los recursos humanos de la empresa incluyendo al personal de oficinas, comerciales, etc.

La noción básica del TPM se sustenta en una doble dirección: en primer lugar, todos los miembros de una organización han de poseer "conciencia" de la importancia del mantenimiento en su labor cotidiana de trabajo; en segundo lugar, debe presidir la idea de optimización y aprovechamiento de la máquina por encima de la sustitución.

Detrás de este último concepto se esconde una visión que preconiza para el mantenedor y para el resto de empleados la necesidad de detentar una elevada cualificación que permita la puesta en práctica de una óptica como la de la

optimización. La mera sustitución de componentes o módulos que marca la tendencia actual comporta una rotura de los procesos de cualificación de los equipos de mantenimiento y sólo se reserva la reparación para aquellos aparatos donde no es posible aún la estructura modular o, en todo caso, el coste de la sustitución supera el de su optimización.

Finalmente, el TPM propugna la necesidad de adquirir los nuevos equipos a los suministradores siempre de acuerdo con el nivel de cualificación de sus potenciales usuarios intentando que el grado de complejidad de aquéllos no comprometa su máxima explotación y funcionalidad.

3. TENDENCIAS PARA EL FUTURO DEL MANTENIMIENTO

Dada la evolución histórica que ha seguido el proceso de racionalización del mantenimiento y visto el estado en que éste se encuentra en la actualidad, vamos a pasar seguidamente a enumerar algunas de las tendencias más significativas en las que, probablemente, se va a ver involucrada la función de mantenimiento:

1) A pesar de que en la actualidad sigue existiendo aún el perfil de mantenedor "puro" en algunos sectores puntuales de la industria, la situación más generalizada es la de un progresivo solapamiento de los diversos tipos de especialidad existentes, aunque eso no excluye que sigan habiendo dificultades de integración entre campos tecnológicos como, por ejemplo, el eléctrico y el mecánico, especialmente por lo que se refiere al dominio de las tareas eléctricas por parte de este último.

Por otra parte, la tendencia a la polivalencia de algunos de los perfiles de mantenimiento, constatada ya en numerosas investigaciones en pequeñas y medianas empresas, se verá favorecida en el futuro por la integración progresiva de las diversas tecnologías que viene promoviendo el proceso de reorganización del trabajo (trabajo en equipo, ampliación horizontal y vertical de tareas, etc.) que se vienen llevando a cabo en un número elevado de empresas.

Así, parece clara la tendencia a la polivalencia en el mantenimiento de áreas como la calderería, la tubería y la soldadura, aunque en esta última existen ciertas dificultades por la especial complejidad de algunas de las técnicas utilizadas; funciones éstas que serán asumidas paulatinamente por el propio mecánico de mantenimiento.

Por otro lado, todo parece indicar que, salvo para instalaciones y equipos muy específicos y, siempre en función del ritmo de modernización del parque de maquinaria, existe una gradual convergencia hacia la extensión de un perfil de mantenimiento electromecánico que sintetizaría las capacidades y saberes más vigentes de los perfiles actuales eléctrico y mecánico, con dominio del funcionamiento general de los sistemas y tecnologías industriales de base no electrónica.

En un estadio tecnológico más avanzado, más a largo plazo y conforme la automatización e informatización del instrumental y de los equipos se vaya generalizando, es previsible que ese perfil sufra nuevos procesos de mutación para ir adaptándose a los nuevos requerimientos exigidos por la innovación tecnológica.

Así pues, muchos de los indicios de que se disponen en la actualidad apuntan a que sea el electrónico de mantenimiento- ya existente en algunas de las empresas actuales más punteras desde el punto de vista tecnológico- el perfil que irá configurándose como el mantenedor de futuro.

2) Asunción paulatina por parte de los operarios de fabricación de las tareas del "primer" mantenimiento (detección del problema y pre-diagnóstico u orientación sobre las características del problema), conexpectativas crecientes en algunos casos de asumir tareas de mantenimiento de segundo orden.

En este mismo sentido, dado el carácter estratégico en que ha devenido el mantenimiento para la empresa actual, es previsible que se vaya generalizando un cambio en la dependencia jerárquica tradicional del servicio de mantenimiento hacia una de mayor integración y dependencia del área de producción.

3) Conservación de un reducido grupo "nuclear" bastante cualificado y polivalente en la planta para una primera actuación urgente ante averías imprevistas no resultas por los operarios y con la responsabilidad de realizar la mayor parte de las tareas de mantenimiento preventivo, tanto sistemático como condicional.

4) Perspectivas de subcontratación de las tareas que requieran de un nivel de complejidad elevado a empresas especializadas o bien a los propios proveedores de las máquinas. Así mismo, se estima que el proceso de externalización del mantenimiento de instalaciones generales siga ampliándose en la dirección ya iniciada desde hace unos años.

En este aspecto debe señalarse que, a diferencia de otros países de nuestro entorno, el déficit de cualificación existente en los recursos humanos de las empresas españolas y, en particular, en los equipos de mantenimiento, no sólo ha frenado a menudo el ritmo de introducción de la innovación tecnológica sino que ha repercutido en los suministradores de los equipos, obligándoles a asumir buena parte de la realización del mantenimiento y de su correspondiente coste, como condición necesaria para realizar la venta de las nuevas máquinas.

5) Disminución cuantitativa de efectivos de mantenimiento, especialmente los menos cualificados (clara tendencia a la reducción del nivel 1 de cualificación europea), en el seno de la industria (aunque una parte de éstos podría trasladarse a empresas de servicios especializadas, bien externalizadas, bien de nueva creación), no obstante, con saldo ocupacional global negativo.

El peso que ejerce el conocido lema que afirma que, mientras la gente de operación trabaja cuando la máquina funciona y deja de trabajar cuando la máquina no funciona y, en cambio la gente mantenimiento sólo trabaja cuando la máquina no funciona, cuando converge con el objetivo primordial de las empresas de poner todos los medios para minimizar los costes laborales y evitar los que se derivan de la producción de las averías, parece confirmar con claridad la dirección que tomarán los cambios en la ocupación. Además, las tendencias que se detectan últimamente reafirman la idea de que no está claro que en un futuro sea necesario más personal, puesto que, ya en la actualidad, existe una propensión a realizar los mismo servicios con mayor calidad y con menos personas, o bien un número mayor de servicios de mayor calidad con los mismos recursos de antes.

6) Conforme el proceso de automatización e informatización productiva se vaya generalizando, se irá reduciendo la intervención manual y se incrementarán los mecanismos automáticos (sensores electrónicos, etc.) capaces de auto-diagnosticar buena parte de los fallos y averías que se producen, normalmente los de menor complejidad, llegando en algunos casos, a la auto-corrección.

7) Las tendencias sobre la reparación confluyen, hacia un descenso de su peso dentro de la función de mantenimiento. La disminución relativa de los costes de la reposición de numerosos componentes y piezas, la conciencia de que la reparación no restituye los años ya consumidos de la vida del objeto a reparar, la incertidumbre sobre la calidad de la reparación, la elevación de los costes de la reparación, la mayor simplificación numérica y, a menudo, técnica de las máquinas, con piezas, cables y componentes localizados en bloques compactos y modulares fácilmente sustituibles, etc.; son, entre otros, elementos que juegan a favor de ir abandonando la reparación como estrategia para restablecer el funcionamiento de los equipos, aunque eso no significa que vaya a desaparecer como tal, especialmente cuando afecte a instalaciones cuya complejidad y valor dificultan su fácil sustituibilidad.

En este sentido, las tendencias que se constatan en el mantenimiento de un importante conjunto de medios productivos de base electrónica e informática, constituyen el paradigma de la decadencia de la reparación como sistema de restitución, dada la aplicación pura y simple de la sustitución de las piezas estropeadas por otras de nuevas.

Por todo ello, el proceso previsible es que desciendan los requisitos competenciales del mantenedor ligados a la reparación (rectificación, ajustes, reconstrucción, etc.) y, por el contrario, aumenten las necesidades de disponer de capacidades relacionadas y de abstracción que faciliten la velocidad de reacción en la detección, diagnóstico, sustitución (ésta como nueva forma de reparación) y nueva puesta en marcha de la máquina.

8) En general, las tendencias en el uso de los diversos tipos de mantenimiento apuntan hacia una clara disminución del mantenimiento correctivo por un evidente aumento del preventivo. No obstante, siempre existirá mantenimiento correctivo

por la simple razón de que siempre habrá consumación de averías a pesar de que todos los objetivos se dirigen a minimizarlas. Paralelamente, el mantenimiento preventivo sistemático tenderá a ir desapareciendo, en cuanto a la substitución planificada de las piezas se refiere, mientras que se mantendrá la programación de las revisiones periódicas. Por el contrario, todo indica que, a medida que los instrumentos de "auscultación" vayan sofisticándose, e mantenimiento predictivo irá imponiéndose como forma principal de esta tipología de mantenimiento.

9) Otro de los cambios que se están generando en el mundo del mantenimiento y que previsiblemente se irá consolidando en el futuro implica a la concepción misma de las funciones directivas del mantenimiento. Así, la lógica de los cambios apunta a que los máximos responsables de los equipos de mantenimiento vayan adquiriendo un mayor nivel en sus competencias de índole técnico y de gestión. El paso de un tipo de organización rígida a una de más flexible comporta el abandono paulatino de tareas de control y la asunción de nuevas funciones de mayor responsabilidad tales como su intervención en las fases de definición y diseño de los productos, procesos y medios de producción así como su participación en la definición posterior gestión de toda la actividad productiva de la empresa.

En relación al resto de niveles de cualificación de los equipos de mantenimiento, dado el proceso de recomposición al que se ésta sometiendo dicha función, se prevé que, conforme se vayan incorporando las tareas del primer mantenimiento en la actividad propia de los operarios de producción, los niveles europeos de cualificación resultantes se reduzcan a tres: el nivel directivo 4 de máxima responsabilidad con las modificaciones ya citadas en el apartado anterior y los niveles 2 y 3 con expectativas crecientes de una progresiva integración en un nivel único de técnico mantenedor, a cuya cualificación técnica se ampliaría competencias de índole relacional (conducción de grupos, trato con el cliente en fase de diseño, etc.), de dimensión económica (control de presupuestos y gastos, gestión de inversiones, etc.) y de gestión técnico-analítica (actualización del historial de averías y de intervenciones, análisis de los tiempos productivos e improductivos de cada máquina, etc.).

10) Por último, en concordancia con las últimas tendencias que se propugnan para el mantenimiento, más recientes, es posible esperar una creciente extensión de la idea del mantenimiento en el proyecto. Esta idea se fundamenta en la potenciación de dos conceptos básicos; fiabilidad y mantenibilidad.

la fiabilidad significa que los bienes de equipo han de funcionar correctamente durante amplios períodos de tiempo prefijados. Esto implica, por un lado, una exigencia de elevados niveles de calidad para el suministrador, mientras que, por otro, ofrece la posibilidad de una mayor aproximación comunicativa entre proveedor y cliente y entre los mismos responsables de los departamentos de producción, calidad y mantenimiento.

Por su parte, la tendencia hacia las estructuras en grupo o modulares de los bienes de equipo han de favorecer, conforme se vayan generalizando, tanto su construcción como su mantenibilidad, de manera que, en caso de anomalías, sea fácil la comprensión de los sistemas que incluyen para poder ser rápidamente diagnosticadas y fácilmente subsanadas cada una de las funciones específicas que aquéllos contengan.

BIBLIOGRAFÍA CONSULTADA

CORRALES, Antonio. «Reflexión sobre el mantenimiento en las industrias modernas». *Mantenimiento*. (Octubre 1993).

D'IRIBARNE, Alain. «Nuevas formaciones y cualificaciones en las fábricas nuevas». *Formación Profesional* [CEDEFOP, Berlín] núm.1 (1987).

ESCUADERO, Gabino. *Nuevas tecnologías y tareas de mantenimiento industrial*. En : José A. GARMENDIA *Sociología industrial y de la empresa*. Madrid: Ed. Aguilar, 1987.

GARCÍA Manuel; BDRAO, Luís. «La relación entre calidad total y mantenimiento predictivo». *Mantenimiento*. (Marzo 1993).

KERN, Horst; SCHUMANN, Michael. *El fin de la división del trabajo*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.

PEREDA, José Luís. «Aplicación práctica del TPM». *Mantenimiento*. (Enero-Febrero, 1993).

REY, Francisco. «La aportación del TPM al mantenimiento». *Mantenimiento* (Julio-Agosto), 1993.

RIBA, Carlos; VERDAGUER, Salvador. «Cambio tecnológico y recursos humanos en el mantenimiento». *Mantenimiento*. (Octubre, 1993).

VERGÉS Xavier; MARTÍNEZ Josep Lluís. *Estrategia y sistemas de producción de las empresas japonesas*. Barcelona: EADA Gestión, 1993. p.109-114.

PROCÉS D'INTEGRACIÓ I DE CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT SOCIAL DELS FILLS DELS IMMIGRANTS MAGRIBINS

Francesc Tort i Chavarria

1. LA SOCIALITZACIÓ DELS FILLS DELS IMMIGRANTS MAGRIBINS

Els joves d'origen magribí es troben davant d'una doble alternativa d'integració corresponent a dos models arquetípics de socialització ben diferenciats: el primari, del medi familiar, movent-se en un context simbòlic bàsicament tradicional, i el secundari, de l'escola, barri, mitjans de comunicació, etc., caracteritzat pels seus referents culturals moderns.¹

L'alternativa se situa entre, per una banda, una societat laica i relativament homogènia en el sentit que domina una ideologia individualista² on l'adhesió a uns valors comuns públics i universals preval per sobre de les pertinences

1. Una bona descripció del procés de negociació que han de fer les famílies immigrades entre ambdós àmbits socials, la trobem en l'article de Maurizio Catani: «Les migrants et leurs descendants: entre devenir individuel et allégeance chthonienne». *Cahiers Internationaux de Sociologie*. Vol. LXXXI (1986), p. 280-298.

2. En l'accepció de l'antropòleg Louis Dumont (*Ensayos sobre el individualismo*. Madrid: Alianza Universidad, 1987, p. 277-278) l'individualisme significa el següent: «1) Se denomina individualista, por oposición al holismo, a aquella ideología que valora al individuo (= que concibe al individuo en el sentido (2) indicado más adelante) e ignora o subordina la totalidad social. 2) Una vez descubierto que el individualismo en este sentido es el rasgo principal en la configuración de los rasgos que constituye la ideología moderna».

Holisme: «Se denomina holista a aquella ideología que valora la totalidad social e ignora o subordina al individuo humano: ver lo opuesto: Individualismo. Por extensión, una sociología es holista si parte de la sociedad global y no del individuo supuestamente dado de forma independiente».

confessionals o ètniques, relegades a l'esfera privada i, per una altra banda, una societat holista, fragmentada per la lògica de les diferents comunitats que determinen una part important de la vida social dels seus membres. Aquesta, es troba regulada fonamentalment per un àmbit religiós que legitima un determinat ordre de jerarquies basat en una essencial desigualtat jurídica dels individus.

Des d'un hipotètic relativisme cultural podríem dir que ambdues opcions presenten els seus avantatges i inconvenients segons l'actitud vital i la filosofia de la societat de cadascú, però personalment considero (encara que pugui incórrer en flagrant etnocentrisme) que en el marc convivencial de les societats democràtiques contemporànies no es pot renunciar a aplicar en l'esfera pública els principis il·lustrats igualitaris que col·loquen la llibertat i els drets universals de l'individu per sobre de les seves obligades adscripcions comunitàries, sobretot si es tenen en compte les conseqüències pràctiques que es poden desprendre de determinades qualificacions ètnico-culturals de les relacions socials en el nostre món.³

En la nostra societat, la identitat es debat entre l'afirmació de la llibertat personal i la reivindicació d'unes pertinences culturals (ètniques, nacionals o religioses) necessàriament compatibles i no pas contradictòries amb la primera. En aquest sentit, la integració ben entesa en una societat pluricultural, a parer meu, passaria pel reconeixement dels drets públics efectius dels ciutadans, independentment de les seves afiliacions a qualsevol categoria col·lectiva o marca d'origen, per tal de trobar una universalitat enriquidora basada en el respecte d'una diversitat cultural que no s'imposa sinó que tan sols es manifesta lliurement en l'esfera privada.⁴

3. El sociòleg Albert Bastenier («Intégration, mobilité, ethnicité» en el llibre col·lectiu editat per l'associació ADRI *L'intégration des minorités immigrés en Europe*. Actes du Colloque International, París, 1990, p. 161-164) analitza els possibles efectes derivats de l'aplicació de la lògica associativa o bé comunitària (en termes de F. Tönnies) en les polítiques d'integració dels immigrants seguides en diferents països europeus. Segons ell, el que caracteritza les societats industrials o modernes i les diferències de les tradicionals és la mobilitat. És a dir, el predomini dels *estatus* socials conquerits pels individus sobre els *estatus* adquirits o imposats per l'ètnia o la comunitat.

La possibilitat de mobilitat social i no pas la perspectiva de reproduir fidelment el paper que l'assigna la família o la religió és el tema clau de fons que es planteja actualment en les relacions interculturals a Europa.

4. En una societat laica, diríem que per definició, no es poden barrejar l'esfera pública i l'esfera privada. A nivell formal, per exemple, no es pot negociar l'estatut d'igualtat de la dona, tot i que persisteixin clares desigualtats reals entre sexes. Com ja va demostrar Alexis de Tocqueville, les societats igualitàries i individualistes generen les seves pròpies barreres discriminatòries, que per il·legítimes, són més escandaloses. Per exemple, una clara patologia característica d'aquestes societats és la xenofòbia i el racisme. Ambdues naixerien de la competència entre grups amb diferent grau de poder econòmic i hegemonia cultural, manifestant-se especialment en forma de rebuig als presumptes assimilats pertanyents a alguna categoria social estigmatitzada.

La tasca resocialitzadora que han d'afrontar els immigrants magribins (educats per actuar a partir, sobretot, de categories grupals) consistirà bàsicament en aprendre la individualització⁵ com el nou marc de referència en què es basa la comunicació en la societat d'arribada. La seva integració comportarà, doncs, haver de reinventar els propis comportaments socials seguint unes lògiques coherents amb el nou context on els toca viure.⁶ Cal suposar que, per a la immensa majoria de la població immigrada estrangera, la millor manera de resoldre aquesta negociació identitària amb la societat d'acollida no té perquè passar pel dilema d'haver d'escollir forçosament entre l'alternativa de la clausura en el gueto o la completa assimilació. Ans al contrari, segons les possibilitats d'adaptació que ofereixi el país "amfitrió" hi haurà una diferent utilització de les dues dimensions bàsiques de la identitat:⁷ la "instrumental", més atenta als interessos pràctics de cada situació, o bé la que podríem anomenar "ontològica", més defensora de presumptes essències culturals. L'antropòleg Maurizio Catani planteja clarament els termes en què, a parer seu, es produeix aquest fals dilema: «Des de l'època del maquinisme industrial, nombrosos immigrants han deixat d'ésser presoners d'una alternativa en què el retorn equivaldria a fer de la migració un parèntesi, mentre que s'assimilació constituïria una fundació ex-nihilo després d'una nova socialització. Així, molts immigrants extra-comunitaris es reserven d'entrada qualsevol possible opció existencial deixant que el temps la vagi decantant en qualsevol sentit. Sigui com sigui, fins i tot aquells que havent fet venir els seus i havent tingut fills en el nou país, han modificat llur projecte inicial de retorn per tal d'afrontar una instal·lació definitiva (sobretot "pel bé del infants", solen argüir), generalment, mantenen sense cap problema una doble identitat. Aquesta dualitat referencial pot adoptar diferents aspectes: hom pot desitjar assimilar-se, o bé poden intentar mantenir el projecte inicial del periple ("nòria

5. Vegeu la genealogia d'aquest concepte en el llibre de Norbert Elias: *La sociedad de los individuos*. Concretament, en el capítol titulat: «Individualización en el proceso de la sociedad». Barcelona: Ed. Península, 1990, p. 143-176.

6. El professor d'estudis multiètnics de la Universitat d'Utrecht, Han B. Entzinger («L'emergenza delle politiche di integrazione per gli immigrati in Europa»). A: DIVERSOS AUTORS, *Italia. Europa e nuove immigrazioni*. Torino: Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli, 1990, p.179-200), tracta els termes en què es produeix aquest procés d'integració a Europa, referint-se als seus requisits bàsics, a les seves tipologies i plantejaments legals, les barreres que es creen i la seva dimensió intercultural, entre d'altres.

7. No s'insistirà prou en la premissa de partida segons la qual en cap cas no s'ha d'entendre la identitat com una realitat atemporal i ahistòrica, donada d'una vegada per totes. Com tot fenomen cultural i tot procés sociològic fonamental, el conjunt de representacions i categoritzacions constitutives de la identitat mai no és necessàriament estàtic, sinó que estarà totalment condicionat pel grau de dinamisme social característic del context on tenen lloc les identificacions. En aquest sentit, davant de la dinàmica dels processos socials, no es pot acceptar la representació habitual de la població immigrada en termes d'identitats fixes. Aquesta representació suposa una anàlisi dicotòmica i errònia de la realitat social en termes d'autòctons/immigrants que és responsable, entre d'altres coses, de prejudicis xenòfobs com, per exemple, el conegut per "llindar de tolerància".

migratòria") reproduint-lo de generació en generació, però també poden decidir de romandre a França sense per això oblidar els orígens».⁹ Per consegüent, com he dit abans, l'oposició extrema entre assimilació i retorn ha estat suprimida dels projectes migratoris¹⁰ a mesura que els seus protagonistes es van estabilitzant, es van reagrupant familiarment i la permanència s'acaba imposant com a únic horitzó vital. Alhora, la identitat cultural resultant s'estructurarà amb el temps segons el grau d'implicació tant objectiva com subjectiva en l'espai on es viu i a partir de la història individual, familiar o social de cada persona (podent conservar, aquesta, totalment o parcialment les normes i sentiments d'una comunitat d'origen que, per altra banda, els pot proporcionar les gratificacions d'autoritat, respecte i influència que la societat d'acollida, seguint uns altres codis d'estatus, no els reconeix).

Respecte als fills dels immigrants, la formació i eventual modificació de llurs identitats¹¹ dependrà en gran mesura del balanç més o menys integrador que es desprengui d'uns processos de socialització efectuats bàsicament en un context de bi-culturalitat. Per tant, hem d'entendre les seves identifications com a respostes (ja siguin emotives o d'ordre nacional) al major o menor grau de coincidència entre el conjunt d'objectius, expectatives o incentius individuals i les condicions efectives que el sistema posa al seu abast per poder assolir-los.¹² De tal manera que, segons com sigui l'experiència individual o familiar dels membres de l'anomenada segona generació, així com el futur personal que els pugui deparar la societat on s'han educat, es pot esperar d'ells/elles, a grans trets, els

8. Maurizio Catani: «Les migrants et leurs descendants...», p. 284-285.

9. Pel que fa al cas català, podem veure l'evolució recent de diferents trajectòries migratòries extracomunitàries en l'obra del Colectivo IOÉ: *La inmigración Extranjera en Catalunya. Balance y Perspectivas*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, 1992.

10. Vegeu M. Oriol i M. A. Hily. *Les variations de l'identité. Étude de l'évolution de l'identité culturelle des enfants d'émigrés portugais en France et au Portugal*. Nice: IDERIC, p. 248-282.

Igualment, de Luis Seoane. «En torno a la identidad cultural de la segunda generación de emigrantes españoles en Holanda y Suiza». *R.E.I.S.* [Madrid] (abril-juny, 1984) p. 113-127.

11. Segons en Maurizio Catani («L'identité et les choix relatifs aux systemes de valeurs». *Peuples méditerranéens*. núm. 24 (juliol-setembre 1983), p. 117-118) un cop que la migració ha trencat la unitat del sistema d'idees, de representacions i de valors que constituïa la referència englobadora en l'interior d'una cultura, no hi ha una diferència substancial sinó tan sols de grau entre les motivacions del fill de l'autòcton i el de l'immigrant estranger (educat en país de residència i amb dos sistemes de valors diferents), a l'hora d'elegir les possibles millors opcions per al seu futur: «en el marc d'una anàlisi d'aquestes eleccions, la veritable qüestió que es planteja llavors en termes d'identitat, és aquesta: de quina manera (en cas que es produeixin) l'individu combinarà dues exigències contradictòries: la continuïtat dels afectes familiars i l'educació extrafamiliar rebuda, centrada sobre el *futur personal*, caracteritzada pels trets característics de la nostra civilització, llibertat i igualtat?». [El subratllat és de l'autor].

següents comportaments identitaris relatius a sengles models d'integració definits a partir dels conceptes generals d'adhesió i rebuig:¹²

- 1) O bé s'identifiquen principalment amb la identitat cultural d'origen (familiar) tot fent un ús instrumental dels codis socioculturals de la societat receptora sense una adhesió afectiva.
- 2) O bé rebutgen la identitat d'origen, identificant-se sobretot (instrumentalment i emotivament) amb els models normatius dels grups majoritaris de la societat on han nascut, han crescut i s'han escolaritzat.
- 3) O bé no s'identifiquen afectivament ni amb la cultura familiar ni amb la d'acollida, juntament amb una adhesió pràctica o instrumental indistinta.
- 4) O bé tenen consciència de tenir una identitat plural, tot reivindicant el sentiment de pertinença a l'una i a l'altra cultura en qualsevol sentit.¹³

Els canvis d'identitat o les eventuals identificacions que es produeixen dependran molt del que, en termes econòmics, s'anomena "cost d'oportunitat" d'haver de renunciar a certes aspiracions socials a causa de les pressions familiars, i viceversa, quan estan en joc formes de solidaritat percebudes com a contradictòries. Per contra, si l'individu pot atènyer els seus objectius sense que s'hagi d'enfrontar amb cap realitat institucional (familiar i extrafamiliar) no haurà de renunciar a pertànyer a més d'un univers cultural, gaudint així, d'aquest pluralisme com, a parer meu, la millor fórmula d'integració. Probablement, els dos factors clau que influeixen més decisivament a l'hora d'elegir una cert identitat són: a) el grau d'efectivitat de les polítiques d'integració social governamentals

12. El psicòleg social i sociolingüista Gentil Puig («Immigració i models d'integració lingüística i cultural a Catalunya». *Recerca i Educació Interculturals*. Barcelona: Ed. La Llar del Llibre, 1992, p. 87-101) planteja un possible model d'integració català a partir d'una anàlisi comparativa dels models d'integració realitzats al Canadà per en Richard Clement (*Langue, statut et acculturation*. Université d'Ottawa, Communication au 3ème. Congrès International de l'ARIC-Sherbrooke, Québec, 1989); a Bèlgica pel sociòleg Casimiro Márqués Balsa (*Modèles de représentation du positionnement et de la communication interculturels*. Université de Louvain-la-Neuve, 1989) i a França pel psicòleg i antropòleg Maurice Mauviel (*L'insertion: Propositions pour une formation de base*. Laboratoire de Psychologie appliquée aux problèmes de Culture, Université René Descartes, Paris V, 1989).

Vegeu també l'article de Maurice Mauviel: «L'intégration des immigrés et des étrangers, hier et aujourd'hui». *L'intégration des immigrés*. [Actes du Colloque AFTAM-SIETAR-UNAFO]. INTERCULTURES. Núm. 16 (25-26 novembre 1991), p. 23-60.

13. Richard Olement i Kimberley A. Noels («Langue, statut et acculturation. Une etude d'individus et de groupes en contact». A: M. Lavallée; F. Ouellet i F. Larose: *Identité, culture et changement social*. Paris: Ed. L'Harmattan, 1991, p. 315-326) qualifiquen de separació la situació (1) (de *melting pot* segons la sociòloga M. Cristina Blanco), d'*assimilació* la situació (2), de *deculturació* la (3) (d'*ambivalència* segons en Gentil Puig) i d'*integració* la (4) (corresponent al *pluralisme cultural*, en la definició de M. Cristina Blanco).

mantenint un equilibri entre persones i grups immigrants; b) el control social en l'àmbit primari de la família i el nivell de xenofòbia i racisme de la societat receptora.

D'altra banda, malgrat la dificultat que presenta separar els components psicològics i els socials de la identitat, tant si aquesta és lingüística, ètnica, religiosa, nacional o de qualsevol altre tipus, el sistema de valors i d'interessos en què es fonamenta és producte de la socialització primària i secundària. Amb d'altres paraules, podem dir que l'adquisició de determinada identitat o la crisi de la mateixa dependrà molt dels resultats del procés d'integració social i, en últim terme, de l'educació dels infants.

2. LA INTEGRACIÓ ESCOLAR DELS JOVES D'ORIGEN MARROQUÍ

L'escola actual, lloc de pas obligat de tota nova generació, és una institució irremplaçable de legitimitació i selecció social que té com a principal objectiu la integració cultural i professional de l'infant en una societat basada en el mite il·lustrat de la igualtat d'oportunitats. En un context de multiculturalisme, i per aprofitar la seva riquesa, al meu entendre, l'escola hauria de promoure la convivència tot evitant la marginació mitjançant la transmissió d'uns valors laics, crítics i democràtics.

La interculturalitat, basada en l'intercanvi i el respecte mutu entre identitats culturals diferents, s'ha d'entendre¹⁴ com una via de coneixement recíproc entre comunitats que permeti a l'individu una inserció sense discriminacions en la vida econòmica i social del país on viu. Malgrat això, tal com assenyalen les

14. Segons la definició que de l'opció intercultural ha fet el Consell d'Europa (Louis Porcher: *L'intercultural aujourd'hui, réflexions méthodologiques. Projet* núm. 7 del CDCC: «L'éducation et le développement culturel des migrants». Estrasburg, 1986, p. 8), els quatre elements mínims que la caracteritzen són:

- «a) La major part de les nostres societats han esdevingut multiculturals i ho seran cada vegada més.
- b) Cada cultura té les seves especificitats i, com a tals, respectables.
- c) El multiculturalisme és potencialment una riquesa.
- d) Per tal que es faci efectiu a la pràctica, cal instaurar una interpenetració entre totes les cultures implicades sense anul·lar la identitat específica de cada una d'elles. Posar en moviment el fet multicultural per tal de transformar-lo veritablement en intercultural, amb tot el dinamisme que això implica (sobretot en termes de comunicació i d'interacció.»

Es considera que en la convivència entre grups culturalment heterogenis el risc més gran que es presenta és el de la juxtaposició, l'aïllament i la ignorància mútua. Per això donen molta importància al treball en tres aspectes relatius a les connexions entre la majoria i les minories ètniques:

- «1) Articulació entre institució escolar i institució familiar.
- 2) Articulació entre cultura escolar i cultura extraescolar.
- 3) Articulació entre ensenyament dels nens/nenes i formació dels adults.»

recomanacions del Consell d'Europa: «el pluricultural, percebut com a juxtaposició de diversos grups culturals en contacte, només pot transformar-se en intercultural si les relacions d'aquests grups no són antagoniques, ni conflictives, ni suposen la dominació d'un grup sobre un altre. El pluralisme cultural només es transforma en una situació d'interculturalisme quan els intercanvis són igualitaris». És a dir, subscriuint aquest criteri, una societat s'obre a un procés d'interculturalitat quan les relacions entre els membres dels grups hegemònics majoritaris i els de les minories ètniques immigrades van deixant d'ésser segregadores i comencen a establir-se en termes de veritable igualtat (jurídica, laboral, política, social, etc.). Si no és així, si la marginació és la norma i els immigrants són institucionalment tractats ad aeternum com a força de treball estrangera temporal susceptible de retorn, parlar d'enriquiment intercultural recíproc pot resultar més aviat un sarcasme. El que acostuma a passar en aquestes circumstàncies és que les desigualtats socials es camuflen com a diferències culturals. En aquest sentit, es pot dir que Barcelona, per exemple, amb l'arribada durant l'últim decenni d'un important contingent de població immigrada procedent majoritàriament del continent africà, està vivint una situació sociològica de multi o pluriculturalisme. Per això, com apunta la responsable del Programa d'Educació en la Diversitat de l'Àrea d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona, Maria Teresa Codina:¹⁵ «Mientras son asimétricas las relaciones entre el grupo autóctono y la minoría cultural, mientras ésta no tiene en común los niveles necesarios para vivir dignamente, la diferencia entre un colectivo y otro no es simplemente cultural». Així, qualsevol reivindicació del "dret a la diferència" es tradueix a la pràctica en un reforçament de la diferència de drets que acaba perjudicant les víctimes d'aquest intercanvi desigual que, d'altra banda, mai no es podrà començar a corregir si no es planteja l'exigència del dret a la igualtat.¹⁶ Perquè, entre d'altres coses, segueix la nostra autora:¹⁷ «sense una intenció eficaç de superar les condicions de desigualtat socioeconòmica, les diferències no únicament no es perceben com un dret, sinó que per als que es troben en un nivell socioeconòmic desavantajat -ja no diguem en situació de pobresa- esdevenen causa de marginació creixent».

15. Maria Teresa Codina i Mir: «Educación en la diversidad». Cuadernos de Pedagogía. [Barcelona] Núm. 196 (octubre 1991), p. 27.

16. Alain Finkielkraut (*La derrota del pensamiento*. Barcelona: Ed. Anagrama, 1987, p. 112) tot fent la crítica de les identitats culturals com anacronismes de la modernitat, identifica el dret a la diferència amb el dret a la servitud: «El espíritu de los Tiempos modernos europeos, por su parte, se acomoda perfectamente a la existencia de minorías nacionales o religiosas, a condición de que estén compuestas, a partir del modelo de la nación, por individuos iguales y libres. Esta exigencia provoca el rechazo en la ilegalidad de todos los usos que escarnecen los derechos elementales de la persona, incluidos aquellos cuyas raíces se hunden en lo más profundo de la historia».

17. Maria Teresa Codina i Mir: Programa d'educació en la diversitat. A: Gentil Puig [Coordinador] *Recerca i Educació Intercultural*, p. 216.

Les profundes transformacions econòmico-tecnològiques experimentades pel món desenvolupat en aquests temps postindustrial han anat seguides d'importants mutacions socials i culturals entre les quals els intensos moviments migratoris constitueixen en molts països europeus un dels seus elements més significatius.¹⁸ Alhora, la presència de les minories d'immigrants extracomunitaris va observant progressivament una sèrie de canvis en el seu perfil demogràfic, econòmic, social, cultural i polític¹⁹ produïts, sobretot, per la seva tendència a l'estabilització, pel reagrupament familiar i el consegüent augment de la població infantil i juvenil, per la feminització de l'ocupació estrangera juntament a la general penetració en el sector terciari dels col·lectius immigrants i la seva concentració en els barris més pobres de les zones urbanes. Tot plegat, evolucionant en un marc internacional postcomunista presidit en molts indrets per un retorn als particularismes nacionalistes, en d'altres, pels problemes de legitimació dels esquemes partidistes tradicionals i pel qüestionament ideològic de certs models polítics d'uns "Estats del Benestar" cada cop més sacsejats per successives crisis econòmiques que es tradueixen en un fort creixement de les xifres d'atur. Una de les seves principals conseqüències serà l'agudització de la xenofòbia social i institucional, especialment contra els treballadors més pobres i menys qualificats pertanyents a les minories ètniques procedents dels països de l'anomenat Tercer Món.

18. Segons A. Lebon: («Ressortissants communautaires et étrangers originaires des pays tiers dans l'Europe des douze». *Revue Européenne des Migrations Internationales*. Vol. 8 (1992), p. 204. Citat per Eddy Jadot: «Las migraciones en la Comunidad Europea». *CONCILIUM*, núm. 248, (agost de 1993), p. 614-615, la presència d'estrangers no comunitaris en el si dels estats membres és de 8.669.500. Alemanya amb un 5,3 % de la població total, França amb un 3,9 % i Bèlgica amb un 3,2 % són els tres països que en reben més. Espanya no arriba a l'1 %.

Pel que fa a la immigració marroquina a Europa, en uns 25 anys les xifres s'han multiplicat per 10, segons dades de Bernabé López García («El fenómeno de la inmigración magrebi a Europa». A: Bernabé López [et alt.] *Inmigración magrebi en España*. Madrid: Ed. Mapfre, 1993, p. 37-39) que coincideixen bastant amb les aportades pel Ministère des affaires de la Communauté Marocaine à l'étranger, (estimació 1992) *RIVAGES* («Le Magazine des marocains dans le monde» núm. 1 (abril de 1993), p. 14-15). Així, segons ambdues fonts, el nombre de marroquins a Espanya estaria entre els 75.000 legals i els 100.000 d'altres estimacions. A França, uns 720.000; Holanda, uns 190.000; Bèlgica, uns 170.000; Alemanya, uns 90.000 i Gran Bretanya, uns 25.000.

19. En Bernabé López (*Inmigración magrebi en España*, p. 33) citant el sociòleg Larbi Talha («Aperçu sur l'évolution des structures socio-economiques del maghrébins en France, 1962-1982». Actes del Col·loqui sobre *La migration internationale des travailleurs tunisiens*. Cahiers du CERES, serie Demographique 6. Túnez: 1987, p. 31-46) assenyalava el següent: «Junto a esta mutación familiar de la inmigración, otras características resaltan en su evolución desde los años sesenta, Larbi Talha señala tres importantes: el rejuvenecimiento demográfico, la feminización de la población activa y la terciarización del empleo. Si en 1968 el porcentaje global de menores de 17 años era entre los magrebies en Francia del 29,7 % en 1982 constituye el 44,3 %. En 1962 el porcentaje de la mujer en la población activa magrebi en la inmigración era el 2,7 %, mientras veinte años después había aumentado a 13,4 %».

Entre els aspectes socioculturals més rellevants d'aquest conjunt de canvis estructurals, en un context de clar desequilibri nord-sud, cal esmentar l'important percentatge d'alumnes d'origen estranger entre la població escolar de les societats receptores que ha portat els especialistes a haver de revisar, en el marc de les polítiques d'integració governamentals, el paper a jugar per l'opció intercultural dins dels diferents sistemes educatius.²⁰ En aquest sentit, si entenem la migració com fenomen inscrit en la dinàmica general de societats que evolucionen cap a la multiculturalitat, qualsevol projecte educatiu i cultural específicament destinat als fills de determinats immigrants, juxtaposat a un altre de global, pot tenir efectes perversos de marginalització en reforçar la retòrica de la distància cultural i la categorització ètnica²¹ d'aquells presumptes beneficiaris (percebutos, però, com a problemàtics) d'unes mesures integradores d'aplicació especial.

Els fills dels immigrants marroquins a Catalunya es troben davant d'uns mecanismes de socialització fortament marcats per l'escola i per l'actitud de la família davant d'ella. En bona mesura, l'èxit o el fracàs escolar, així com el seu grau d'integració social vindrà molt condicionat per la relació entre ambdues instàncies educatives i particularment per la importància que els pares atribueixin a l'escolarització de llurs descendents dins del propi projecte migratori.

Generalment els joves, vivint la biculturalitat, veuen en la instrucció escolar la millor via per aconseguir l'autonomia personal i la inserció social, al marge de la

20. Catherine Wihtol de Wenden i Anne-Marie Chartier (*op. cit* p.3) apunten el següent: «Si a França avui, la integració per l'escola i a l'escola forma part dels principis bastant comunment compartits, la controvèrsia sobre les seves modalitats no és menys viva, ja que ella desemboca en un debat essencial entre el reconeixement dels drets de les minories i l'universalisme, entre la igualtat dels drets individuals i la valoració de les especificitats (amb el risc d'inscriure als grups en una lògica de segregació?)».

Respecte al cas català, un bon repàs de l'estat de la qüestió es pot veure en el monogràfic de la revista de la Federació d'Ensenyament del Sindicat CC.OO, titulat: *Educació Intercultural*, núm. 139 (gener 1993), p. 3-37).

21. A Catalunya, per exemple, el Programa d'Educació Compensatòria específic per a marginats socials, depenent de la Direcció General d'Ordenació i Innovació Educativa de la Generalitat, comença la seva presentació tot dient: «El Programa de Marginats Socials d'Educació Compensatòria pretén ajudar a la plena integració escolar dels nens amb problemes de marginació social. Els alumnes amb problemes de marginació, fonamentalment gitanos i àrabs, continuen augmentant la seva presència a les escoles i aquesta tendència es mantindrà en un futur pròxim».

Actuacions del Programa de Compensatòria:

- 1) Assessorar les escoles on s'escolaritzen aquests alumnes.
- 2) Elaborar materials didàctics adaptats a les necessitats que presenten.
- 3) Promoure i gestionar activitats de formació per als professors que els atenen.
- 4) Garantir aquelles ajudes econòmiques (llibres, menjador...) que afavoreixen l'assistència assídua a classe.
- 5) Animar els centres escolars plantejar-se una autèntica educació intercultural.
[El subrallats són meus]

seva major o menor identificació amb les normes educatives familiars. En aquest sentit, solen adoptar una estratègia identitària activa de doble fidelitat per tal d'extreure dels dos sistemes de referència simbòlics allò que els sembla més adient. Per part de les famílies, també hi haurà un esforç per fer compatible l'educació dels seus fills (a partir d'uns codis culturals tradicionals) amb els valors transmesos per una institució escolar que és percebuda, independentment de les tensions que es puguin generar, com la principal clau de la promoció social. La distància que hi pugui haver entre els objectius i codis educatius de les famílies respecte als de l'escola dependrà fonamentalment dels següents factors:

- a) de la procedència rural o urbana de la família, així com de les condicions econòmiques, polítiques, culturals, escolars i lingüístiques de la seva societat d'origen²²
- b) de l'edat, nivell formatiu pel pare i la mare, del seu grau de religiositat i de patriarcalisme (masclisme) que afectarà tant les seves representacions de la realitat com l'educació més o menys igualitària dels fills i les filles
- c) del nivell socioeconòmic dels pares, especialment llur categoria socioprofessional i de la seva situació jurídica i laboral en la societat d'acollida
- d) de l'any d'arribada a Catalunya, de la data del reagrupament familiar (si es va produir), així com del volum i composició de la família
- e) de l'hàbitat o condicions de la vivenda, de les característiques (cèntrica o perifèrica, nivell d'equipaments, població immigrada estrangera dispersa o concentrada, etc.) i qualitat de vida en la seva zona de residència
- f) del domini lingüístic del català i castellà així com del grau de participació de pares i fills en la xarxa associativa dels compatriotes i/o dels autòctons.

D'altra banda, l'eventual fracàs escolar dels alumnes d'origen magribí no és tan imputable a la distància cultural com a les seves dificultats d'inserció social davant de les quals es posa també en evidència les insuficiències de la funció integradora de l'escola. Bàsicament, aquesta institució continua reproduint les desigualtats d'oportunitats i la segregació social d'aquells individus pertanyents als col·lectius marginats o marginals en general (sobretot amb problemes econòmics i desestructuració familiar) independentment del seu origen ètnic. Per tant, aquest fracàs respondria a les condicions socials i culturals prèvies a l'acció educativa i a la major o menor proximitat entre l'espai socioescolar i familiar.

22. El llibre de diversos autors dirigits per Camille i Yves Lacoste (*L'Etat du Maghreb*. París: Ed. La Découverte, 1991) ofereix una interessant panoràmica de la realitat dels cinc països magribins pel que fa a la seva geografia humana, organització social i política, història, demografia, vida quotidiana (valors i identitats, consum, família, amor i sexualitat, sanitat, festes), arts i cultures, poder i societat, economia i treball, relacions internacionals, etc.

NOTES SOBRE IDENTITAT CULTURAL I MITJANS DE COMUNICACIÓ AL PAÍS VALENCIÀ

Josep Salves Almela

El títol de la meua intervenció exigeix que expose en deu fulls quina és la identitat cultural del País Valencià i que dilucide quina és la influència que els mitjans de comunicació valencians tenen en la formació o destrucció d'eixa identitat. L'exigència és del tot impossible de cobrir donat l'espai que se m'atorga i la meua capacitat de síntesi i, per tant, el que vaig a fer, és desatendre-la. El que faré, tanmateix, és donar unes brevíssimes pinzellades sobre la identitat cultural dels valencians acollint-me a una conceptualització molt concreta d'aquest tipus d'identitat i dibuixar la meua visió personal al voltant del paper que els mitjans de comunicació valencians estan interpretant respecte d'aquest assumpte. Partiré de l'acceptació que el País Valencià posseeix una tal identitat cultural, fet difícilment qüestionable si entenem aquesta des d'un punt de vista ampli.

La identitat cultural es presenta com un concepte de representació difícil i sobre el qual no hi ha un consens unànime. A més, ofereix concomitàncies extremadament estretes amb altres conceptes també molt polisòmics i problemàtics des de diferents punts de vista: epistemològic, ideològic, polític... Conceptes com ara el d'identitat personal, identitat col·lectiva, identitat política o identitat nacional van sempre units al d'identitat cultural sense que mal es puga esbrinar fàcilment quins són els límits de cadascun d'ells. Aquesta dificultat s'agreuja si contemplem les idees de poble, raça, ètnia, nació, estat, etc. (que es deriven dels conceptes abans esmentats i que ofereixen, per a qui vulga contemplar-les, dificultats afegides a l'anàlisi) i, sobretot, les aportacions concretes que poden fer al respecte l'etnologia, l'antropologia, la biologia, la lingüística o la pròpia filosofia. L'única eixida mínimament digna que li queda a una exposició com la d'avui és, com ja he dit, acollir-se a un concepte concret d'identitat cultural tot i sabent que eixe concepte pot ser qüestionable però també que tota crítica ofereix el concepte del qual parteix: la discussió sobre el concepte seria, de fet, una altra.

Com ja he fet en ocasions anteriors, he optat per la definició que ens ofereixen Yves Brunsvick, Jean Pierre-Bady i Bernard Clergerie en *Lexique de la vie culturelle* i que recull el professor Parés i Maicas en el seu text "Concepte d'identitat cultural" presentat al simposi internacional *Comunicació, Identitat cultural i Relacions Interculturals*, i segons la qual, aquesta identitat:

- a) Des d'un punt de vista objectiu, l'integren costums i hàbits, tradicions, valors creences, maneres de viure, de pensar, de comportar-se, i un cert estil d'existir i de ser presents en la comunitat que corresponga.
- b) Parlant subjectivament, és un sentiment de pertinença a un societat en què tothom té la sensació de ser un artífex de la seua història.
- c) Vist des de fora, és el nucli viu d'una cultura, el principi dinàmic d'una persona o d'una comunitat, que es basa en el seu passat, es nodreix dels potencials que té i rep ajudes externes per a la seua necessitat, i que tira endavant el procés continu de la seua creació.
- d) Des de dintre, correspon al sentiment que qualsevol membre d'una societat experimenta pel que fa al seu reconeixement en aquesta cultura i a la voluntat que té d'identificar-s'hi per expressar el sentiment de pertinença i el reforçament de les seues arrels.¹

És obvi, com dia abans, que el País Valencià posseeix una identitat cultural si atenem a aquesta definició: compta, des del punt de vista col·lectiu, amb costums, hàbits, tradicions, valors, creences, maneres de viure, de pensar, de comportar-se, i un cert estil d'existir i de ser presents en la comunitat; per altra banda, els valencians tenen un sentiment de pertinença a una societat; el País Valencià té un passat i, malgrat tot, un futur. És legítim, doncs, parlar de la identitat cultural del País Valencià admetent que aquest és un camp summament difícil de tractar i excessivament problemàtic, a més de conflictiu.

Començaré, doncs, per donar les brevíssimes pinzellades sobre la identitat cultural dels valencians que he promès i després entraré en l'assumpte dels mitjans de comunicació i el seu paper respecte d'aquesta identitat.

1. PARES I MAICAS, M. «Concepte d'identitat cultural». A: *Comunicació, identitat cultural i relacions interculturals*. Centre d'investigació i UNESCO, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991, p. 15. En aquesta ocasió, malgrat tot sí que voldria fer una matisació a aquest concepte d'identitat cultural que va fer seu la Conferència de Mèxic sobre les Polítiques Culturals de la UNESCO celebrada el 1982. Aquesta concepció de la identitat cultural sols és acceptable, al meu parer, si contempla com a indispensable que: primer, l'individu no pot quedar de cap manera diluït en l'estereotip propi i l'aliè; i segon, que aquesta col·lectivitat concreta ha de mostrar-se oberta, no sols a terres i de facilitar-los les mateixes condicions i possibilitats que les que afavoreixen els seus propis membres. Una identitat cultural que no defensa com a pròpies les idees d'individualisme i cosmopolitisme s'assembla massa a l'integrisme com per a ser acceptable.

LA IDENTITAT CULTURAL DELS VALENCIANS

Hi ha un primer fet inqüestionable i és que el País Valencià és un àmbit particular, és a dir, que presenta des del punt de vista geogràfico-administratiu, històric, social, econòmic, polític, cultural i lingüístic uns límits que podem observar i que delimiten la seua existència, aquests límits no són rectilinis i podem mantenir sobre ells discussions inacabables perquè atenen a conceptes problemàtics com ara el d'*història*, *societat*, *cultura*, *llengua*..., conceptes tots ells manipulables des de la ciència i des de la ideologia i, per tant, discutibles en l'abstracte i en les seues diverses concrecions.

Eludirem, tanmateix, una vegada més, els termes del debat i formularem algunes idees que ens ajuden a delimitar l'objecte del que parlem com a particular. Per parts:

- Pel que fa al *territori*, el País Valencià o Comunitat Valenciana s'encontra estrictament delimitat en l'Estatut d'Autonomia i és per això que aquest aspecte no pot oferir cap discussió pel que fa al present. Pot oferir-la respecte del passat o del futur, però no respecte del que és avui el País Valencià territorialment i administrativa. Agafem-nos, doncs, a aquesta concreció com a un clau ardent:

El territori de la Comunitat Autònoma -diu l'article 3 del nostre Estatut- és el dels municipis integrats dins les províncies d'Alacant, Castelló i València.

Podrem discutir si la província és el millor àmbit per a configurar el territori, quin és el nom més adient o què més ens agrada per a anomenar aquest territori i, fins i tot, l'adequació entre la concepció territorial i la percepció social d'aquesta territori té ara i ací uns límits molt concrets.

- El problema de la *història* és molt més difícil de concretar i admet moltes més vessants, però tampoc tantes com alguns pretenen. El País Valencià, és a dir, el territori que acabem de descriure, té una història respecte dels seus municipis, les seues províncies, la seua població, etc., que està escrita per els especialistes i que és abastable a qualsevol que desitge conèixer-la. Un altre problema és que un sector minoritari, però important, de la societat valenciana no vulga creure als historiadors. Tanmateix, la història està escrita i explica en bona mesura l'existència de molts problemes i la constància de certes característiques del nostre país, entre d'altres, el seu bilingüisme. Després, per cert, parlaré de la llengua.

- La *societat* valenciana és, com els anteriors, un àmbit sotmès a un ampli debat. Quines són les classes socials que la formen?, quina és la classe dominant?, és aquesta una classe dominant però no dirigent? Hi ha molts dubtes encara, és clar. Tanmateix, també sobre la societat valenciana sabem moltes coses. Per exemple, sabem que és una societat en molts aspectes dual com a conseqüència del procés de repoblació del qual és fruit: és una societat agrària i industrial, rural i urbana, castellana i catalana; i bona part dels seus

comportaments, les seues costums i maneres de viure, s'expliquen atenent a aquesta dualitat. Sabem també que hi ha certs fenòmens per damunt d'eixa dualitat que condicionen igualment la manera de ser dels valencians, com ara el de la immigració. Al nostre país, des de sempre, però sobretot durant el present segle, han arribat contingents enormes de població vinguda d'altres terres, la qual cosa fa de la nostra una societat inevitablement, jo diria que esplèndidament, plural, una societat pluricultural, rica en aportacions i vivències.

- El terreny de l'*economia*, que en principi podria preveure's tan asèptic i neutral, és tanmateix un altre camp de batalla pel que fa al debat al voltant de la nostra identitat cultural. I aquest fet és fàcil d'entendre si tenim en compte que, com ja hem dit en altra ocasió:

gairebé tots podem acceptar que l'estructura econòmica influeix en la idiosincràsia d'un poble, en la seua manera de viure i de convidaure, en la seua manera d'organitzar-se, en la seua visió del món, en la seua cultural.²

Del qual podem deduir que resoldre les qüestions plantejades al voltant de l'estructura econòmica del nostre país és, de fet, donar arguments a unes postures o a unes altres respecte de la nostra idiosincràsia, de la nostra identitat cultural. Encara no s'ha arribat, per exemple, a postures consensuades sobre el procés d'industrialització del País Valencià i no sabem ben bé si la nostra és una economia agrària o industrial, probablement perquè és les dues coses a l'hora. Però sí que sabem algunes coses que són indefugibles: la nostra economia és dependent de la de l'Estat espanyol, és una economia rica perquè posseeix recursos molt importants en tots els sectors de la producció, ha experimentat un fort creixement en les darreres dècades i ha patit un procés molt acusat d'especialització tant a la indústria com al camp. És, per tant, una economia complexa fruit i determinant d'una societat complexa. I això no és tant com no dir res; això és tant com dir que la nostra idiosincràsia és complexa, entre altres coses, perquè la nostra economia també ho és.

- Què podem dir de la *política*? El nostre sistema de partits està configurat per les formacions hegemòniques de l'Estat espanyol (PSOE, PP i EU) i per algunes opcions autòctones regionalistes o nacionalistes (UV, UPV, PVN, etc.). Es un sistema de partits particular, que presenta diferències amb el sistema estatal, però que es troba enormement influït per aquest i en el qual l'opció nacionalista no ha aconseguit fins ara cap èxit. Com ens ha d'interessar aquest àmbit pel que fa a la identitat cultural? Doncs bé, si el sistema de partits és reflex del sistema social, les conclusions s'extrauen fàcilment. Si no és així, aleshores hauríem d'investigar perquè el nacionalisme és qui ha perdut en la lluita de les ideologies. En el text al que me he referit abans diem:

2. LLAVADOR, J.P. i SOLVES ALMELA, J. «La identitat cultural al País Valencià», treball de doctorat inèdit presentat al curs «Comunicació social i identitat cultural», p. 62.

El panorama polític de la darrera etapa democràtica al País Valencià pot resumir-se amb dos qualificatius: bipartidista i estatalista.

Bipartidista perquè són dues només les forces que tenen possibilitats reals d'accedir al poder i, alhora, perquè integren majoritàriament en el si dels seus programes la societat valenciana. Estatalista perquè ambdues forces no són projectes específicament valencians, sinó que el seu àmbit s'estén al conjunt de l'Estat espanyol.³ (Òbviament, estem parlant del PSOE i del PP).

- I arribem a l'àmbit més problemàtic de tots els que anomenarem: el de la *cultura*. Se suposa que, a més, hem d'apropar-nos a ell des de la convicció que tots els àmbits ja esmentats influeixen de manera indefugible en aquest, argument discutible, però que no discutirem ací. Continuarem, doncs, amb la suposició que el territori, la història, l'estructura social i econòmica i l'esfera política configuren, determinen, una cultura. Com és, aleshores, la cultura valenciana? Òbviament, una cultura plural i complexa, difícilment reduïble a tòpics o estereotips. Aquesta és l'única conclusió raonable que es pot extraure després de la nostra brevíssima exposició. Perquè territorialment, històricament, socialment, econòmicament i políticament, el nostre és un país plural.

El nostre territori, amb totes les seues variants físiques i climàtiques, configura una rica i complexa diversitat de maneres de viure que són, totes elles, respectables i defensables. La nostra història, plena de processos de repoblament i d'immigració, fa de nosaltres un poble plural lingüísticament i cultural, i eixa pluriculturalitat és beneficiosa per a nosaltres sempre que siguem capaços d'aprofitar-la en totes les seues possibilitats. Econòmicament i política, el nostre és un país dependent de l'Estat espanyol, però això no pot contemplar-se, *per se*, com a perjudicial per al nostre present o per al nostre futur. És decisió dels valencians continuar en aquest àmbit econòmic i polític o configurar noves maneres d'entendre les nostres relacions amb els pobles que ens envolten, noves relacions que, també voldria subratllar-ho, no podem considerar beneficioses *a priori*.

PAPER DELS MITJANS DE COMUNICACIÓ

En aquest apartat començaré per oferir unes brevíssimes notes sobre les polítiques comunicatives al País Valencià i, després, dibuixaré amb unes quantes ratlles el panorama actual dels mitjans de comunicació, centrant-me, sobretot, en el seu paper respecte de la potenciació o no de la nostra identitat cultural, és a dir, d'eixa idea que, de manera tan lleu he intentat fixar a la primera part d'aquesta exposició. Serà també molt breu perquè sé que altres companys valencians aporten en aquest mateix congrés texts més concrets i, sense dubte, més encertats, al respecte.

3. LLAVADOR, J.P. i SOLVES ALMELA, J. «La identitat cultural al País Valencià» p. 68.

POLÍTIQUES COMUNICATIVES

Quan s'observen les polítiques comunicatives al País Valencià s'extrauen, gairebé de manera indefugible, les següents conclusions.

- Primera, i pel que fa al sector públic, hi ha una radical separació entre les polítiques comunicatives i les polítiques culturals, fenomen que no és exclusiu del nostre país, sinó que caracteritza també les relacions entre aquests dos tipus de polítiques als països del nostre entorn. En definitiva, comunicació i cultura se separen. L'explicació política d'aquest fenomen s'encontra possiblement, com ja hem dit en altra ocasió,

- en el fet que la ideologia liberal predominant identifica l'Estat amb l'esfera restrictiva de la vida i la societat civil amb l'esfera de la llibertat. Això vol dir que el paper de l'Estat es redueix a l'àmbit regulador i s'atribueixen a la iniciativa privada les suposades virtuts creatives i dinamitzadores que manquen al sector públic.⁴

- Segona, les polítiques comunicatives del sector privat, pel que fa a la cultura pròpia dels valencians, es caracteritzen per la desatenció o l'oblit, constatació que demostra la fallàcia del pensament liberal que acabe d'esmentar i que intenta convèncer-nos que el sector privat és creatiu i dinamitzador quan, en realitat, l'única cosa que l'interessa és el benefici.

- Tercera, aquesta separació entre comunicació i cultura que es produeix al sector públic i es transforma en desatenció i oblit al privat, es deu, en el nostre país, no sols a la influència de la ideologia liberal, sinó sobretot, i això és molt més greu, a la indefinició política i social respecte de la seua identitat cultural que el País Valencià pateix des de fa ja massa temps. Tal i com ho diguérem l'octubre de l'any passat:

Tenim la convicció que l'autèntica explicació d'aquesta escissió entre l'àmbit de la comunicació i el de la cultura és la manca d'una idea clara d'identitat (cultural) per part de les nostres institucions públiques. Sabem (a més) que eixa indefinició és un fenomen comú a tota la societat valenciana, i que les polítiques respecte dels mitjans són un reflex d'eixa realitat.⁵

També com en aquella ocasió, pense que mentre no es resolga aquesta manca de definició (pública i privada) respecte de la nostra identitat cultural, no podrem afrontar la formulació de polítiques comunicatives que desenvolupen, d'una manera coherent, la nostra cultura pròpia, una cultura que és multiforme i plural,

4. BAS, J.J., LLAVADOR, J.P. i SOLVES, J., «Polítiques culturals i concentració. El cas Valencià». Comunicació presentada al II CONGRÉS MITJANS DE COMUNICACIÓ DELS PREMIS OCTUBRE. Fundació Ausias March, València, octubre 1993, p. 17.

5. BAS, J.J., LLAVADOR, J.P. i SOLVES, J., «Polítiques culturals i concentració. El cas Valencià», p. 18.

però que es pot concretar i que s'ha de potenciar. Perquè la política, al cap i a la fi, sempre és fruit d'una idea determinada de cultura.

ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ

La premsa

Al País Valencià es pot parlar actualment d'un mercat de premsa diària dividit en tres zones, que corresponen a les tres províncies, cada una de les quals compta amb dos diaris "propis". Així, a Castelló s'editen *Castellón Diario* i *Mediterráneo*; a València, *Las Provincias* i *Levante-El Mercantil Valenciano* i a Alacant, *Información* i *La Verdad*, (aquest darrer s'edita a Alacant, però té la seu a Múrcia).

A Castelló, els dos diaris que he anomenat (*Castellón Diario* i *Mediterráneo*) defensen els interessos de les indústries ceràmiques de la zona i no presenten cap fet que pugua ressaltar-se sobre el tractament de les nostres característiques culturals pròpies. L'ús de la llengua valenciana és absolutament anecdòtic i no mostren cap interès especial per la cultura valenciana entesa des d'un punt de vista global de tot el país.

A València, el diari *Las Provincias* es mostra com a referència dominant per a la classe dirigent tradicional i, degut a la seua capacitat d'influència, tampoc passa inadvertit a tot aquell que vol estar informat del que ocorre o es pensa, més que res, a la capital.

Les seues opinions, sobretot la columna que diàriament publica la seua directora, no deixen tranquil a ningú; aci no valen termes intermedis: o s'està d'acord o provoca els odis més animadversats. Siga com siga, el missatge cala.

Hem dit que *Las Provincias* està molt relacionat amb la classe dominant tradicional. Aquesta unió es demostra en el fet que el diari defensa els seus interessos de sempre. Uns interessos "valencians" de l'Horta, i d'aquí podem comprendre l'escassa acceptació que té a Alacant i Castelló. Estem parlant de regionalisme -no debades es substituïda "diario decano de la región valenciana"-. És el diari de la regió, de les províncies i, si ens permetiu, de la taronja, de l'agrariisme, de la indústria tradicional. Fomenta el particularisme valencià però en la inqüestionable unitat espanyola. Aquest ideari, una vegada més, es resumeix en les primeres estrofes de l'Himne Regional.⁶

Pel que fa a la llengua, el diari surt tot en castellà excepte alguns articles d'opinió en valencià. Una altra cosa és el tractament que el diari atorga al conflicte lingüístic. En aquest sentit, *Las Provincias* s'ha mostrat des de fa molt de temps contrari a la unitat de la llengua catalana i s'ha erigit com a defensor de l'existència d'una llengua valenciana diferent i, fins i tot, anterior a la que es parla al Principat, en el que, al meu parer, ha esdevingut una de les postures més

6. LLAVADOR, J.P. i SOLVES ALMELA, J. «La identitat cultural al País Valencià». p. 99.

irracional de les utilitzades al llarg, sobretot, dels darrers quinze anys respecte del problema lingüístic valencià. Aquesta actitud, que afecta no sols a la llengua, sinó a tota la concepció cultural del país, es recolza en un fenomen xenofòbic anomenat "anticatalisme" i ha estat una de les més perjudicials per al sentiment de concòrdia entre als valencians i, com no pot ser d'altra manera, entre els valencians i els catalans.

Per la seua banda, *Levante-EMV* és un diari més enfocat a l'estratègia comercial que a la política, la qual cosa l'obliga a mantenir postures més aviat ambigües respecte de molts assumptes que afecten a la concepció cultural del País Valencià. De fet, sols es mostra ferm quan les seues opinions poden identificar-se molt clarament com les contràries a les mantingudes pel seu més directe competidor comercial, el diari *Las Provincias*.

Aquest rotatiu (ens referim a *Levante*) va pertànyer a la cadena Prensa del Movimiento i el 1984 va ser comprat per l'actual editor, Prensa Ibérica, del Grupo Moll. Els propietaris van haver de fer front a una situació prou complicada de vendes, ja que *Levante* estava en el punt més baix de la seua difusió. La política que van emprendre es pot quantificar de comercial agressiva, introduint un nou sistema informàtic, canviant el disseny i recolzant el diari mitjançant col·leccions per fascicles.⁷

Tanmateix, el que no es pot negar és que *Levante* s'ha mostrat més obert a les manifestacions de caire nacionalista, sobretot aquelles provinents de l'esquerra. L'índex d'utilització del valencià en aquest diari, però, és també molt baix i es limita, com en el cas de *Las Provincias*, a esporàdics articles d'opinió. Quant al tractament i la postura que aquest diari manté respecte de l'anomenat conflicte lingüístic, consisteix a acceptar la unitat de la llengua i defensar, encara que siga només en la teoria, la potenciació del valencià en la vida quotidiana del nostre país.

Alacant manté *Información*, de la cadena Prensa Ibérica i *La Verdad* de Múrcia. Cap dels dos aporta res interessant al fet que ara ens ocupa perquè, mentre el primer és una rèplica de *Levante* adaptada a Alacant, *La Verdad*, pels seus interessos i els dels seus lectors, és un diari molt allunyat d'aquest problema.

Voldria, per a finalitzar aquest breu apartat dedicat a la premsa escrita, mencionar el cas de la revista *El Temps*, l'única publicació escrita totalment en valencià que s'edita al nostre país. La revista, que pertany majoritàriament a Eliseu Climent, té un àmbit de difusió que s'allarga al Principat de Catalunya i les Illes Balears i constitueix, des de fa ja molts anys, un exemple de fermesa en la defensa d'una llengua marginada com és el valencià.

7. LLAVADOR, J.P. i SOLVES ALMELA, J. «La identitat cultural al País Valencià», p. 100.

La ràdio

El panorama de la ràdio al País Valencià està dominat per les mateixes grans cadenes d'emissores que a la resta de l'Estat. Cadena Ser, Antena 3, COPE, Onda Cero i Radio Nacional concentren la majoria dels oïdors valencians al voltant dels seus programes en cadena, emesos des de Madrid o Barcelona, i en castellà.

Com a fenomen culturalment diferenciador (tant des del punt de vista idiomàtic com des del cultural, entès aquest en sentit ampli), trobem només dues cadenes: Radio 9, que emet íntegrament en valencià i que abasta el total del territori del país, i Catalunya Ràdio, que no arriba a tot el territori. Malgrat això, l'audiència d'aquestes dues cadenes és molt baixa. Pel que fa a les emissores locals que inclouen en les seues programacions el valencià, són encara massa escasses i febles com per a significar una esperança.

La televisió

En aquest apartat més o menys, es repeteix el mateix que a l'interior, amb l'atenuant que suposa la major importància de la televisió en la funció de vertebrar culturalment una comunitat. Únicament dues cadenes que es reben al país utilitzen el valencià com a mitjà d'expressió: TV3, per una banda, amb una audiència molt minoritària i Canal 9 Televisió Valenciana.

El cas de Canal 9 TVV és, probablement, l'exemple més escandalós de la manca de decisió i fermesa política pel que fa a la defensa i potenciació del valencià. La televisió dels valencians emet en aquest idioma els informatius, els esports, la programació infantil i els concursos, mentre que les pel·lícules i serials, és a dir, els programes de màxima audiència, s'emeten en castellà. En aquests moments, doncs, els valencianoparlants no podem veure pel·lícules en el nostre idioma, a menys que tinguem la sort de sintonitzar TV3.

Finalment, i pel que fa, no ja a l'idioma, sinó a la cultura transmesa per la nostra televisió, malauradament he de dir que, al meu parer, Canal 9 TVV no ofereix cap novetat respecte del punt de vista cultural de la resta de cadenes de l'Estat i, si voleu, del món.

La cultura emesa per Canal 9 és la cultura de masses, potenciadora del consumisme i del modus de viure americà. Serials i pel·lícules anglosaxones, dibuixos japonesos i concursos de patró universal: alguna diferència amb una televisió de França? Sí, potser: aquesta es diu Canal 9 Televisió Valenciana.⁸

8. LLAVADOR, J.P. i SOLVES ALMELA, J. «La identitat cultural al País Valencià», p. 103.

A mode de conclusió només apuntaré dues idees que crec es desprenen del que he dit fins ara:

- Primera: que el País Valencià posseeix una cultura, que és plural i diversa, i que s'ha de potenciar atenent a una concepte d'identitat cultural ampli i obert que defensa les idees d'individualisme i cosmopolitisme; i
- Segona: que els mitjans de comunicació de masses, al meu parer, no potencien la nostra cultura, ni entesa en sentit unitari (ja que és la cultura "occidental" la que reflecteixen) ni en tota la seua diversitat (ja que, sense anar més lluny, les manifestacions culturals en valencià es troben seriosament marginades). La qual cosa significa que, en absolut, afavoreixen el trajecte pel camí de la identitat que els valencians mereixen.

UNES NOTES D'APROPAMENT A LA COMUNICACIÓ POLÍTICA AL PAÍS VALENCIÀ

Jordi Pérez Llavador

SOBRE LA BASE D'UNA IDENTITAT CULTURAL I UNA CULTURA POLÍTICA

Encertar qualsevol escrit sobre comunicació política al País Valencià indicant la seua particularitat respecte a la resta d'autonomies de l'Estat espanyol potser és una innecessària obligació. No cal dir que a la vida política valenciana hi podem trobar uns emissors, entesos en un concepte ampli, uns destinataris, uns mitjans, unes polítiques públiques, una socialització política¹ propis i diferenciats. Com a tal, doncs, requereixen una anàlisi també diferenciada.

Tanmateix, la gran majoria d'aquestes característiques impliquen una diversitat formal amb els altres àmbits territorials de l'Estat i avui podrien ser una conseqüència del desenvolupament del dret a l'autonomia reconegut per la Constitució de 1978.

Aleshores, en referir-nos al País Valencià, cal emfasitzar uns factors d'estudi, a vegades tan eteris com consistents, que suposen el fonament sobre el qual la construcció de la resta d'aspectes abasta una diàfana peculiaritat. Parlem, és clar, d'una tradició i uns sentiments; una tradició d'ésser i una voluntat de tornar a ser. Precisament és en aquest pla, donada la seua maleabilitat, on el debat no sempre racional i la controvèrsia s'han establert amb una solució que, a hores d'ara, sembla llunyana.

1. Seguim els elements d'anàlisi proposats per PARES I MAICAS, MANUEL. *Introducción a la Comunicación social*. Escuela Superior de Relaciones Públicas-Promociones y Publicaciones Universitarias, (Comunicación y Relaciones Públicas), 1992. p. 277-278.

El primer aspecte que cal tractar és, llavors, eixe sentiment d'ésser dels valencians, que podia ajudar a explicar alguns dels actuals esdeveniments polítics al País. La pregunta de pertinença és clara: què creiem que som? Segons dades exposades per Torcuato Pérez de Guzmán Moore² i referides el 1990, el 21 % dels electors valencians es sentirien espanyols; 14 % més aviat espanyols; 53 % tant espanyols com valencians; 10 % més aviat valencians i el 2 % només valencians. El mateix autor assenyala que la primícia de l'equilibri reflecteix una clara acceptació per part dels valencians de l'Estat d'autonomies.

Aquesta característica també domina la relació centralisme/valencianisme al País Valencià.³ Ara bé, en aquest capítol cal ressenyar els canvis experimentals en els extrems: prenent com a referència els anys 1984 i 1990, el sentiment centralista-més aviat centralista ha augmentat del 12 % al 29 %, mentre que valencianista-més aviat valencianista ha minvat del 43 % al 26 %.

Relacionat amb això, el sistema de partits valencià i el comportament electoral també han sofert unes variacions qualitatives i quantitatives. Per una banda, Unitat del Poble Valencià (UPV) i Unió Valenciana (UV) s'han convertit en les opcions al voltant de les quals es polaritza el vot valencianista. La resta de partits, o bé, com és el cas d'Esquerra Nacionalista Valenciana, suposen una possibilitat merament testimonial.

Prenent com a base els comicis autonòmics, tant UPV com UV, han augmentat relativament en el seu nombre de votants. En el cas dels primers, és més difícil la relació ja que el 1987 van presentar-se a les eleccions en coalició amb Esquerra Unida. Tot i així, en les darreres eleccions autonòmiques de 1991 representaven el 3,71 % de l'electorat. En el cas d'Unió Valenciana, el seu increment ha estat del 9 % el 1987 al 10,47 % el 1991, amb una clara diferenciació per províncies: mentre que a Alacant representa el 1,74 %, a València abasta el 16,44 % molt concentrat en les ciutats i en les comarques voretes a la ciutat de València.

D'altra banda, els partits estatals exerceixen un absolut domini, eminentment el PSOE i el PP, i sembla força difícil que en un termini mitjà una opció nacionalista pugua configurar-se com alternativa. Malgrat això, existeix una tradicional adequació del missatge dels partits estatals a les característiques pròpies del País, que cadascú entén d'una manera. Aquest fet és ressenyable especialment en el cas d'Esquerra Unida i del PSOE, tot i que els socialistes han anat perdent, a poc a poc, bastant d'eixe impuls.

Respecte al comportament electoral, el PSOE ha sigut, fins i tot en les primeres eleccions de 1977, el partit més votat en tots els comicis al País Valencià. A tota

2. PÉREZ DE GUZMÁN MOORE, TORCUATO. «Cultura Política». A: GARCÍA FERRANDO [coord.]. *La sociedad valenciana de los 90*, Valencia: Alfons el Magnànim/Generalitat Valenciana, 1992, p. 408.

3. PÉREZ DE GUZMÁN MOORE, TORCUATO. «Cultura Política», p. 409.

la maquinària del partit a nivell estatal, s'havia d'afegir un missatge canviant que s'ha anat adequant, de manera molt equilibrada, als sentiments majoritaris en la qüestió nacional, i la figura d'un líder, Joan Lerma, que no ha tingut gaire oposició per part dels altres líders polítics de l'oposició en la batalla de la imatge.

Aquesta trajectòria, però, es va trencar en les darreres eleccions generals de 1993, quan el Partido Popular va abastar la majoria en el global del País. Òbviament no podem relacionar de manera directa aquests comicis amb els autonòmics i locals, ja que s'ha demostrat que el comportament electoral varia de manera significativa. Malgrat això, les últimes enquestes publicades pels mitjans escrits refermen el canvi de tendència de l'electorat.⁴

UN PAÍS I TRES PROVÍNCIES

Fins ara, hem estat parlant del País Valencià com un ens unitari i un espai homogeni. Tanmateix, les diferències existents entre les diverses zones que el componen fan impossible l'observació d'un únic àmbit d'estudi.

Ja l'Estatut d'Autònoma explícita d'una manera clara els subespais en què es divideix el País; l'article tercer afirma: «El territori de la Comunitat Autònoma comprèn el dels municipis integrats en les províncies d'Alacant, Castelló i València». És així com les províncies marquen l'eix d'una divisió tradicional que és present des del segle passat. El seu origen l'aclareix Francesc Martínez amb aquestes paraules: «Si la burgesia moderada que, finalment estableix el seu model nacional, té una concepció quasi bé jacobina de la nació, com una entitat fortament centralitzada, té també una inspiració francesa, en aquest cas napoleònica, a l'hora d'establir les demarcacions administratives del nou estat-nació: les províncies s'inspiren en una divisió departamental francesa i naixen l'any 1834, amb una de les darreres lleis il·lustrades del govern de Cea Bermúdez».⁵

Lluny d'afeblir-se, la divisió provincial contínuament sent referència en l'actualitat. Fins ara, la demarcació comarcal és més un desig d'alguns grups que una realitat. A aquest fet hi contribueix la manca d'un criteri unificador respecte al nom i

4. Dades electorals extretes de: Consultes populars a la Comunitat Valenciana 1976/1987. 1a ed. València: Conselleria d'Administració Pública, 1989; Consultes populars a la Comunitat Valenciana 1976/1987 2a ed. València: Conselleria d'Administració Pública, 1989; Resultats electorals de la Comunitat Valenciana 1989. 3a ed. València: Conselleria d'Administració Pública, 1990; i Resultats electorals de la Comunitat Valenciana 1991. 4a ed. València: Conselleria d'Administració Pública, 1992.

5. Martínez Gallego, Francesc-Andreu. Els fonaments de l'espai comunicacional valencià. [Ponència presentada al I Congrés Mitjans de Comunicació organitzat per la Fundació Ausiàs March, València, octubre de 1992].

l'extensió de les comarques, cosa que fa impossible la seua promoció a un nivell general.

D'aquesta manera, les diputacions provincials es configuren com unes de les institucions actives del sistema polític valencià i són font d'un rellevant percentatge dels temes polítics que es difonen al País.⁶

Aquesta estructuració de la realitat té el seu reflex als mitjans de comunicació. Amb excepció feta de l'ens públic Radiotelevisió Valenciana, algunes emissores de ràdio i de fenòmens com ara la revista El Temps, no podem parlar de l'existència d'uns mitjans regionals, sinó clarament provincials. Aquest fet és més acusat si estudiem la premsa diària: els diaris Levante-EMV i Las Provincias, editats a la ciutat de València, vénen més del 90 % del seu tiratge en aquesta província; Mediterrània s'edita a Castelló i ací és on es compra prop del 90 % de la seua edició i a Alacant, Información ven el 99,50 % del tiratge.⁷

Tot això implica una necessària diferenciació del àmbit d'estudi en referir-nos al País Valencià, ja que, finalment, parlem de tres subespais de comunicació amb líders, discursos, temes i interpretacions diversos i, a vegades, contraposats.

EL VICTIMISME COM A TEMA

Intentar analitzar en aquest espai els temes de comunicació política seria un propòsit inabastable. Tanmateix, creiem convenient presentar un tema que, des de prismes diversos i amb diferents actors, ha estat present protagonista en les relacions externes, i fins i tot internes, del País Valencià des de la transició ençà. Ens referim al victimisme onejat com a bandera.

Efectivament, el País ha estat presentat com a víctima de fets, situacions o conspiracions en molts missatges de gran rellevància i en un procés que ha finalitzat per modelar una certa comprensió en els destinataris d'eixa comunicació. Les relacions apareixen, doncs, com a conflictives, en un context en què el País Valencià es mostra com la part dèbil i indefensa.

L'"agressora" més antiga és, sense dubte, Catalunya, en una idea que, sintèticament, és la següent: el Principat, i més concretament "els catalans", volen colonitzar València en una clara mostra d'imperialisme i, per això, el primer pas

6. En aquest capítol no podem oblidar el paper que a hores d'ara està jugant la Diputació de València i la seua presidència, en mans del PSOE, com a pont per tal de recuperar l'alcaldia de la ciutat de València.

7. LAGUNA PLATERO, ANTONIO, «Una década de prensa valenciana, 1984-94. Privatización y competitividad del diario LEVANTE-EMV». A: «LEVANTE-EMV rompe la barrera de los 50.000 ejemplares». Levante-El Mercantil Valenciano, (11 d'abril de 1994).

consisteix en dir que tots formen part d'una mateixa cultura i parlem la mateixa llengua.

Potser per a les persones que no visquin al País, tot açò podrà ser entès com una mena d'anècdota. Res més lluny. Aquesta referència va dominar en la discussió sobre l'Estatut d'Autonomia, arribant a l'agressió física de persones amb pes institucional "per catalanistes"; va dominar el discurs de la Unió de Centro Democrático durant l'època de la transició;⁸ era l'únic missatge, si em permeteu el joc, "la ideologia" d'una formació com Unió Valenciana, liderada per Vicent González Lizondo; i, avui, encara continua al carrer com a discurs emès per un nombre important de líders.

El mateix sentiment de victimisme és present, des d'aproximadament el 1991, si analitzem els missatges que relaten les relacions del País amb el govern de l'Estat. L'estudi de les portades dels diaris Levante-EMV i Las Provincias publicats el 1992 demostra que és un assumpte de constant recurrència.⁹ Ara, la idea seria: "la major part de les inversions en infraestructures es fan a Andalusia i a Catalunya, mentre que València es queda sense res". Aquest és l'altre discurs que ha calat fons en la societat valenciana i no creuríem forassenyat relacionar-lo amb la victòria del Partido Popular en les darreres eleccions. Com deïem, València és víctima del govern en l'Estat, encarnat en el PSOE, no de Madrid ni del centralisme. Així mateix, es relaciona la falta de força d'en les demandes infraestructures i serveis amb el fet que el mateix partit, el PSOE, governa tant l'Estat com l'Autonomia.

L'Estat ja coneix una conseqüència dels resultats d'aquest discurs, com és la presència de quatre ministres valencians al gabinet González. I el País Valencià també comença a observar els primers canvis, com ara un missatge més "federalista" del PSOE, un continu record del "pes valencià" a Madrid i dels milloraments que s'hi fan, o campanyes per tal d'enfortir la imatge de la institució Generalitat Valenciana, en tant que identificada amb el seu president, Joan Llerma.

8. Aquest clima es relata, de manera periodística, en diverses parts del llibre de SANZ, JESÚS. La cara secreta de la política valenciana. València: Fernando Torres, 1982.

9. Pérez Llavador, Jordi; Solves, Josep. Notes sobre la cultura política al País Valencià. [Inèdit].

POBLACIÓ, ESTRUCTURA I CANVI SOCIAL

LA INSTITUCIONALITZACIÓ I LA PROFESSIONALITZACIÓ DE LA SOCIOLOGIA

Raimon Bonal

1 LA PREHISTÒRIA

La sociologia no és possible sense el conflicte i la interpretació del canvi social. I es així com el pensament social a casa nostra pren forma a partir de les lluites socials i polítiques del segle passat. Comencem a trobar anàlisis, interpretacions i elaboracions sociològiques arrel del despertar de la consciència obrera organitzada amb els moviments populars i obrers del segle XIX.

Francesc Pi i Margall (1824-1901), polític republicà que s'instal·là a Madrid el 1847 i, des del 1854, va intervenir d'una manera destacada en la vida política, va donar un contingut doctrinal i econòmic al moviment obrer en la seva obra *La Reacción y la Revolución* (1854) amb una forta influència de Hegel, Rousseau i Proudhon i es va pronunciar per un federalisme pactista en contra de la monarquia. Les publicacions revolucionàries de diverses èpoques *La Razón* (1856), *La Discusión* de la que fou director (1857), *El Nuevo Régimen* de la que fou fundador (1890) i la traducció de la major part de les obres de Proudhon li serviren per exercir una forta influència en el catalanisme esquerrà i en l'anarquisme. Es refermerà en el pacte en la seva obra *Las Nacionalidades* (1877).

Després de la revolució de 1868, el moviment obrer pren una forta embranzida a casa nostra el 1869 amb l'elecció com a primer diputat obrer i candidat del Centre Federal de Societats Obreres a Barcelona en la persona de Pau Alsina. La seva actuació com a diputat coincidí amb l'evolució de l'obrerisme català cap al bakunisme i l'anarcosindicalisme, fort especialment a la Península Ibèrica.

Fóra inacabable el recompte de les publicacions obreristes carregades d'anàlisis de la societat espanyola de l'època i de la catalana en particular. Recordem les

publicades aquí o fora d'aquí; en tot cas, amb una forta influència catalana: a Barcelona *La Federación* (1869-1872), a Ciutat de Mallorca *El Obrero* (1869-1971), a Barcelona *El Nivel* (1871), a Alcoi *Boletín de la Federación Regional* (1873), a Barcelona *La Solidarité Révolutionnaire* dels anarquistes francesos exiliats, a Barcelona *Acracia* (1886-1888), al barri de Gràcia de Barcelona *Tierra y Libertad* (1888), a Madrid *La anarquía* (1890) dirigit per catalans, a Alcoi *El Condenado* (1890-1893), a Barcelona *La Tramontana* (1893), a Madrid la revista *Ciencia Social* (1895-1896) on hi col·laboren Pere Coromines, Gabriel Alomar i Miguel de Unamuno, a Madrid *La Revista Blanca* (1898) dirigida per Joan Montseny amb el pseudònim de Federico Urales, a Barcelona *La Huelga General* (1901), a Barcelona *Solidaridad Obrera* (1907-1924, 1930-1933), a Barcelona *En Titella* (1913) setmanari humorístic.

De la mateixa època és també la gran i polèmica obra realitzada per Ildefons Cerdà i Sunyer (1815-1876) titulada *Teoría general de la urbanización* (1867) vertadera anàlisi sociològica de la Barcelona de mitjans segle XIX; sobretot en l'apèndix del mateix volum *Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona* que és un model d'anàlisi de les necessitats de la classe obrera, de l'època. Es l'estudi de l'impacte del maquinisme sobre l'estructura urbana fet per un home clarament progressista que posteriorment, el 1869, publicaria el *Plan económico* que en trenta punts atacava durament la propietat privada del sòl.

Encara a mitjan segle XIX l'obra de Jaume Balmes i Urpià (1810-1848), més enllà de la seva producció intel·lectual filosòfica, religiosa i teològica, destacà per les idees sobre la societat en els seus articles publicats a *La Sociedad* i *La Civilización*. Sabé adonar-se de l'adveniment de la revolució industrial i dels canvis que implicava en la mentalitat i en l'estructura social. Fou un conservador obert a les innovacions i transformacions, sense ésser un reaccionari i sense caure en un catastrofisme. L'hem de considerar un iniciador remot de la sociologia positiva catalana i també de l'espanyola. Home d'acció, es preocupà molt de l'anomenat "problema social", de l'organització del treball i de les relacions entre capital i treball; es va interessar per la problemàtica social i política plantejada amb l'adveniment del capitalisme.

L'optimisme balmesià és el que l'oposa al pessimisme de Josep Torras i Bages (1846-1916) que és una altra fita a tenir en compte en el pensament sociològic de Catalunya. La seva labor apostòlica el portà a defensar idees polítiques i socials traslladades a la circumstància històrica de la seva diòcesi de Vic i del seu país amb l'oposició a l'ensens dels integristes i dels progressistes de l'època. El socialisme era per ell anticristià i el liberalisme instaura l'explotació de l'home per l'home; les solucions socials que propugna són les de la democràcia cristiana fonamentant-la en el pensament pontifici de Lleó XIII. És un doctor universal, carregat de retòrica clàssica, martellejant i solemne i, a estones, popularesca.

Per la mateixa època, Manuel Sales i Ferré (1843-1910), nascut a Ulldecona i catedràtic, primer d'història a la Universitat de Sevilla i després de sociologia a Madrid, representa a Espanya la institucionalització acadèmica de la sociologia.

Fundà a Madrid l'Institut de Sociologia. Entre la seva abundant bibliografia, hi ha una obra cabdal *Tratado de Sociología* amb quatre volums (1889, 1894, 1895, 1897) en la que es presenta com a evolucionista, progressista i positivista amb una concepció de la disciplina essencialment històrica, amb consideració de l'estructura social des de la perspectiva de l'evolució. Per a ell l'agermanament de la llibertat de l'individualisme i la solidaritat del socialisme només es pot fer a través de la sociologia.

Entre els precursors cal fer esment encara de Josep Maria Llovera (1874-1949) que en el seu treball *Tratado de sociología cristiana* publicat el 1909 i amb una vuitena edició el 1953, va exercir una notable influència amb temes de filosofia social, col·laborant a *Catalunya Social* revista del moviment Acció Popular.

2. UN PARÈNTESI FORÇAT. 1939-1957

Tot i la presa de consciència de la necessitat de la disciplina pels primers precursors, s'ha de dir que dins l'àmbit cultural català la presència de la sociologia és pràcticament absent; una ciència que aspira a l'anàlisi racional de la realitat social, ho tenia molt malament per a sobreviure amb coexistència amb un poder polític com el nascut després de la guerra civil del 1936-1939.

Cal notar l'assaig filosòficosocial de Josep Ferrater i Móra, nascut el 1912, *Les formes de la vida catalana* que es publicaria primerament a Amèrica (Santiago de Xile, 1944) i el 1955 a casa nostra.

A més, no es pot oblidar Jaume Vicens Vives (1910-1960) en la seva *Notícia de Catalunya* (1954) historiador positivista influenciat pels nous corrents de la historiografia europea que va trobar un fort recel dintre del món acadèmic hispà, justificant-lo amb raons ideològiques, refusant una exigència d'actualització que posava en evidència la misèria intel·lectual dominant.

En aquest període fou introduïda la matèria en el marc d'alguna assignatura universitària: ètica, a filosofia, i dret polític, a la facultat de dret; però foren assignatures altament doctrinàries entre el neotomisme i la doctrina social de l'Església.

3. LA PRESA DE CONSCIÈNCIA: 1957-1965

L'anàlisi sociològica es fa molt necessària en moments de crisi i, a Catalunya, el punt d'arrancada serà la crisi universitària dels anys 1956-1957. La consciència sociològica de la realitat es genera en els anys difícils: d'una banda, la forta contestació del sistema vigent i, de l'altra, els corrents protestataris mundials dels anys seixanta.

Els seminaris del Grup R del col·legi d'arquitectes sobre urbanisme i sociologia del 1963 eren un primer senyal de la necessitat de la sociologia en l'elaboració d'una realitat que altrament es feia difícil de comprendre. I aquest esforç es feia sense escola, sense publicacions pròpies, sense associacions científiques i sense reconeixement universitari. Malgrat tot, la conscienciació començava a prendre arrencada i es centrava en un punt que era l'únic possible: el del cristianisme progressista on es donava un vertader afany per aprendre sociologia; no tardarien a aparèixer clarificacions més rigoroses.

Al CEDEC (1963-1964) Salvador Giner i Esteban Pinilla de las Heras ferien un curs sistemàtic de sociologia; *Serra d'Or* i *Promos* publicaven articles de sociologia; apareix alguna obra de sociòlegs professionals; es fan algunes traduccions; i sobretot, la publicació de *Nosaltres els valencians* (1962) de Joan Fuster (1922-1992), llibre bàsic per al coneixement de la història, la cultura i els problemes d'identitat nacional del País Valencià, que confirmava l'aparició d'una incipient, contestada, a l'ensem que madura, consciència sociològica de la realitat.

Al mateix temps i en el mateix període, fou el 1962, apareixia una càtedra de sociologia a la Universitat de Barcelona ocupada fins el 1967 per Salustiano del Campo i després per Enrique Martín López; càtedra que ni fou incòmoda pel sistema ni gens arrelada a la societat catalana.

4. LA SOCIOLOGIA CATALANA A L'ESTRANGER

Dues característiques marquen els inicis de la sociologia als Països Catalans. La primera és que hi ha una important generació de professionals que es trobava amb la necessitat de sortir a l'estranger per tal d'aprendre la disciplina. Privadament o amb beques d'entitats generalment privades (la Fundació Jaume Bofill fundada el 1969 n'és la més representativa) van fer l'aprenentatge de la disciplina a l'estranger: Anglaterra, Estats Units, Alemanya, Bèlgica, França, Itàlia, etc. La segona és que un bon nombre de professionals es quedaran un bon temps a l'estranger en l'exercici docent i de recerca tot fent estades significatives al país: Salvador Giner a Anglaterra, el malaurat Joan Francès Marsal a l'Argentina, Esteban Pinilla de las Heras a França, entre d'altres.

D'aquests inicis hauríem d'al·ludir a la interferència successiva de tres tendències que suposen, segons Giner, *Papers: Revista de Sociologia*, 12 (1979), un entrebanc seriós per a l'estudi verament sociològic de la societat catalana durant massa temps. El primer, és el combat polític i racional per un nacionalisme problemàtic en les seves institucions polítiques de sobirania catalana, en el ser patrimoni cultural i en la llengua del poble, situant la nostra societat en una forta ambigüïtat estructural, absorbint la nostra energia crítica pels problemes d'identitat col·lectiva i de llur expressió. La mateixa radicalitat objectiva de les condicions no donava una altra alternativa a l'assaig filosòfic de Ferrater i Móra, a l'assaig històric de Vicens i Vives a l'assaig analític de Joan Fuster.

La segona, és la moda positivista de la manera de fer sociologia des de final dels anys seixanta pels practicants de la sociologia: estudis estadístics, enquestes, informes i descripcions geogràfiques, demogràfiques i de tota altre mena. A l'ensem, una reacció contra els excessos d'una retòrica que ofegava i amb el defecte de l'oblit de la reflexió teòrica fecunda capaç d'impregnar la tasca sociològica.

La tercera, és la considerable dependència del pensament social de l'Església catòlica i de la seva dita doctrina social. No es pot oblidar que hi ha hagut moments i circumstàncies que l'única manera de presentar una anàlisi crítica de la nostra vida col·lectiva o una actuació en la nostra societat ha estat mitjançant de l'aixopluc o el paraigua de l'Església. Els conceptes d'utilitat pràctica i de funcionalitat possibilista passaven per damunt d'un rigor científic i generaven unes vertaderes dificultats per un desplegament adient de la sociologia.

Tres condicionants o entrebancs que donarien com a resultat un considerable endarreriment, al desenvolupament de la ciència sociològica i a la seva veracitat.

5. ELS ENCONTRES DE CIÈNCIES SOCIALS I LES TROBADES DELS SOCIÒLEGS

No es pot oblidar les grans trobades dels científics socials en un context particularment conflictiu del país, i la dinàmica col·lectiva donada als sociòlegs catalans per l'Associació Catalana de Sociologia. Totes aquestes trobades tingueren lloc en el moment de la transició quan encara era incipient la institucionalització i el reconeixement de la sociologia a Catalunya. Una aproximació a la nostra petita història, encara que sigui sense cap voluntat de fer una cronologia, no pot deixar a l'oblit uns esdeveniments de tal magnitud i de tal envergadura.

Hi hagueren dues trobades de científics socials catalans en un context hostil i amb participació de persones provinents de tots els racons dels Països Catalans. Eren, si més no, l'expressió de la voluntat de generar plataformes obertes de discussió amb l'intent de debatre el més àmpliament possible el conjunt de problemes que afecten les ciències humanes i socials en els Països Catalans d'aquell moment.

Precedit d'un col·loqui va tenir lloc a Barcelona el maig del 1974 sobre el moviment obrer, el nacionalisme català, les transformacions agràries i la industrialització, s'organitzà per motius polítics i de logística material a Perpinyà el Primer encontre de Ciències Humanes i Socials dels Països Catalans el març del 1976 sobre els problemes territorials, les classes socials, la cultura i la dinàmica dels Països Catalans amb el títol genèric *Nació. Estat i Províncies des del segle XVII ençà*. Entre els ponents figuren noms tanmateix ben coneguts: Josep Ma. Carreras, Eugeni Giral, Ernest Lluch, Francesc Roca, Josep Termes, Joaquim Molas, Rafael Ribó, Gregori Mir, Alfons Cucó, Joan Borrell, Jordi Estivill, Jaume Bertomeu i altres, d'Escòcia, Cuba i Perú, Euskadi i Occitània. L'organització

anava a càrrec del Centre Pluridisciplinari d'Estudis Catalans i la Fundació Internacional d'Estudis Històrics de Perpinyà, juntament amb la Fundació Jaume Bofill de Barcelona. (Els números 3 i 4 d'*Aïnes* en recullen detalladament els seus continguts).

El desembre del 1978 tingué lloc al Palau de Congressos de Ciutat de Mallorca el Segon Encontre de Ciències Humanes i Socials dels Països Catalans, precedit el 1976 per unes importants Jornades de Debat a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona i, el 1977 pel moviment massiu del Congrés de Cultura Catalana arreu dels Països Catalans. Era un clima en el qual s'estudiaven les situacions, s'intentava sensibilitzar els ciutadans i s'estava posant els mitjans per a arribar a una cultura desenvolupada. L'organització d'aquest Segon Encontre anava a càrrec del Centre Pluridisciplinari d'Estudis Catalans de Perpinyà i la Fundació Jaume Bofill als qui s'afegien la Facultat de Lletres de Mallorca i l'Obra Cultural Balear. Els grans temes: la teoria del fet nacional i de la consciència nacional, les classes socials, l'homogeneïtat i l'heterogeneïtat d'espais i estructures (insularitat, comarcalisme, dialectisme, desequilibris econòmics i polítics, etc.). Els noms del ponents: Lluís V. Aracil, Joan Borrell, Josep Fontana, Alfons Cucó, Jordi Estivill, Gregori Mir, Bartomeu Barceló, Joan Becat i Isidor Mari. (La publicació *Mayurka 18* de la Universitat de Mallorca en recull les actes).

Entre el 30 d'abril i el 3 de maig del 1981 per convocatòria de l'Associació Catalana de Sociologia es van celebrar el que se'n va anomenar les Primeres Jornades de Sociologia en els locals de l'Institut d'Estudis Catalans. Fou pròpiament el Primer Congrés Català de Sociologia tot i la participació de molts altres científics de les ciències socials. Les àrees temàtiques tractades en són un bon exponent: marginació, medicina i salut, treball, estructura social, sociologia urbana, nacionalitat, sociolingüística, família, antropologia, sociologia jurídica i sociologia de l'educació. (Hi ha un recull de les principals intervencions a *Actes de les primeres Jornades Catalanes de Sociologia (1981)*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. 1985).

La mateixa Associació Catalana de Sociologia organitzava entre el juny del 1983 i el gener del 1984 unes sessions científiques en tres blocs de conferències (juny i octubre 1983 i gener 1984) en la que hi participaren trenta-quatre professionals també d'àmbits diversos de les disciplines socials. Hi figuren per ordre alfabètic noms com: Aguilar, Berrio, Borja, Cardelús, Carrasquer, Carreño, Casal, Clusa, Colomer, Contreras, Costa, Estivill, Estruch, Frigolé, Giner, Hernández, Homs, Mercadé, Miguélez, Muniesa, Pascual, Peix, Pons, Recolons, Riera, Roca, Romaní, Rotger, Sánchez, Solé, Strubell, Subirats, Torns i Virós. (Donà lllum a la joia col·lectiva exemplar *Visió de Catalunya: el canvi i la reconstrucció nacional del de la perspectiva sociològica*, Diputació de Barcelona, Biblioteca Prat de la Riba, núm.4).

Són els precedents a la trobada del II Congrés Català de Sociologia per celebrar a Girona l'abril del 1994 i el qual encara no és història.

6. LA RECERCA SOCIOLÒGICA ALS PAÏSOS CATALANS

La recerca a Catalunya va néixer en el període aproximat dels anys cinquanta amb un predomini majoritari de l'enfocament cristià marcat per la identificació entre sociologia i doctrina social de l'Església i per la confluència de la confrontació oberta entre un cristianisme d'esquerres i unes estructures de l'establiment eclesiàstic. Hi trobem persones tan diferents com Emili M. Boix i Selva i Alfonso Carlos Comín Ros. Es tradueixen i estan de moda autors estrangers que entenen la sociologia com un instrument pastoral en el món modern: Lebrecht, Gabriel le Bras, Economia i Humanisme de Lió, etc.

El notable procés de secularització viscut a casa nostra donarà a la sociologia molts seguidors que de mica en mica anaren abandonant determinades actituds doctrinals optant per posicions més neutres i amb pretensió més científica; Josep Ivern i Rogel·li Duocastella (1914-1982) en són uns bons exemples. Aquest darrer va crear el 1963 l'Institut de Sociologia i Pastoral Aplicada (ISPA) que fou una continuació de la tasca iniciada el 1958 pel Centre d'Estudis de Sociologia Aplicada i amb una producció notable de sociologia religiosa de les diòcesis espanyoles que va des dels anys 1962 fins ben entrats els anys vuitanta. La sociologia va avançant lentament vers actituds més positivistes i menys doctrinàries.

Després del trasbals de la guerra civil, la reflexió i anàlisi de la societat als Països Catalans té unes fites ara ja conegudes: Jaume Vicens (1954), Josep Ferrater (1955) i el tema de la nació, del país i de la seva estructura social es va anar incrementant tant des del punt de vista de l'assaig com del periodístic; suposava un estímul i una important reflexió cultural que obria la porta a una activitat de recerca que serà senzillament important, tot i el seu corrent incipient.

L'arrencada de la Fundació Jaume Bofill el 1969 en reconducció del filòsof Jaume Bofill i Bofill serà una fita remarcable, no solament per la generació d'estudis propis fets sota demanda en uns moments difícils, sinó en tant que plataforma de contacte, d'intercanvi i de promoció docent i no docent de les noves generacions de sociòlegs catalans. Sense tenir compte cap cronologia, els petits centres d'investigació privats proliferen: l'Institut de Sociologia i Psicologia Aplicada (ISPA), el Gabinet d'Estudis Socials, el Centre d'Investigació i Recerques a la Mediterrània (CIREM), el Laboratori de Sociologia de l'ICESB, l'Institut d'Estudis Laborals, etc., culminant amb la institucionalització d'importantes tasques sociològiques connectades amb la Universitat Autònoma de Barcelona: El Centre d'Estudis Demogràfics, i l'Institut d'Estudis Metropolitans. Per altra banda, els Instituts de Ciències de l'Educació de diverses universitats catalanes acolliran i promouran durant una bona colla d'anys iniciatives de recerca estretament vinculades a la sociologia de l'educació.

En aquest aspecte de la recerca s'ha de dir que la producció catalana no és gens desestimable i que en molts i diversos àmbits de la nostra societat hem aconseguit disposar de bons especialistes que, més enllà del prestigi públic, són

persones extraordinàriament competents i laborioses d'una especialitat d'anàlisi de la nostra realitat col·lectiva. Fer-ne un esment nominal és un risc en aquests moments per por de cometre oblits inconfessables.

La disciplina científica pròpiament dita comença a consolidar-se entre el 1959 i el 1970 en el qual podem començar a parlar d'una sociologia catalana pròpiament dita. És el moment que comencen a proliferar les traduccions d'obres estrangeres, sobretot franceses, des de les introduccions a la sociologia als grans teòrics del socialisme, passant per la fenomenologia, l'existencialisme i altres tendències; la cultura sociològica s'incrementa lentament i d'una manera espectacular. Malgrat uns inicis marcats per una manca de rigor, comencen a aparèixer obres de valor sociològic evident: és un clar desvetllament de la consciència sociològica al país.

Nosaltres els valencians i *La societat de masses* de 1962, *Els altres catalans* del 1964, *La dona a Catalunya* del 1966, *Les classes socials a Catalunya*, *L'empresari català* i *Alacant, 30.000 pieds noir* del 1967, *La immigració a Catalunya* del 1968, *La joventut. és una nova classe?*, *La llengua dels barcelonins* i *El conflicte lingüístic valencià* del 1969. *El retorn dels migrants* del 1970 entre d'altres. Es tracta d'un fidel reflex d'una producció sociològica autòctona de l'àrea catalana.

Els pioners conreadors de la disciplina són noms prou coneguts: Joan Fuster, Francesc Candel, Ma. Aurèlia Capmany, Antoni Jutglar, Antoni Seva, Salvador Giner, Esteban Pinilla, Josep Ma. Muntaner, Miquel Siguan, Àngels Pascual, Antoni Pérez, Josep Ma. Masjoan, Jesús Marcos, Jaume Nualart, Antoni M. Badia i Margarit, Rafael Lluís Ninyoles, Rogel-li Duocastella, Emili Ma. Boix i Selva, etc.

Les aportacions teòriques i empíriques de tendències ben diverses es van multiplicant ja a la dècada dels setanta; sembla que hi hagi una necessitat de repensar la realitat catalana, sobretot en aquells àmbits en els que es fa més urgent i peremptòria l'anàlisi sociològica: l'alienació, el poder polític i el dels partits (Isidre Molas), el fet urbà (Manuel Castells, Josep Olives i Jordi Boria), les migracions (Àngels Pascual i Joan Francesc Marsal), la innovació religiosa (Rogel-li Duocastella, Joan Estruch, Antoni Güell), el sociolingüisme (Rafel LL. Ninyoles, Lluís V. Aracil, Francesc Vallverdú), l'educació (Àngels Pascual, Joan Gay, Rosa Quittlet, Josep Ma. Masjoan, Ramon Bayés, Marina Subirats i Josep Pallac), la desviació social (Raimon Bonal), la literatura i la ideologia (Salvador Salcedo, Josep V. Marqués, José Carlos Mainer, Francesc Vallverdú, Joan F. Marsal), l'art (Alexandre Cirici), entre d'altres.

Els que acaparen més l'atenció de l'anàlisi sociològica són els temes delimitats per la noció d'estructura i canvi social (Jordi Estivill, Oriol Homs, Joan García Nieto, Alfonso Carlos Comín, Josep Damià Molla, Josep R. Picó, Joan A. Roig, Joan E. Sánchez, Faustí Miguélez) amb la inclusió del vessant rural (al país valencià amb els estudis d'Ignasi Terrades i Joan Francès Mira del 1974) i l'anàlisi de l'estructura de les professions amb recerques extraordinàriament interessants com les de Jesús Marcos el 1970 sobre les classes tècniques, les de Juli

Busquets entre el 1968 i el 1971 sobre els militars i les d'Àngel Zaragoza el 1975 sobre els advocats.

Caldria, a més, donar compte de les aportacions de disciplines socials afins com la psicologia social (Ramon Bayés i Frederic Munné), l'antropologia social i cultural, la sociolingüística, la geografia humana, la demografia, la història social, etc. que, agrupades en associacions o instituts científics propis donen una forta cohesió i fecunditat a una important allau de producció de coneixement científic en el camp de les ciències socials.

En aquest petit inventari ni hi són tots els que hi treballen ni hi figuren tots els ho són. Es poden cometre oblits inconfessables de persones que conreen i han treballat a Catalunya àmbits diversos de la disciplina amb títol o sense, amb una certa professionalització o sense. Des del 1972 l'ICESB edita una revista de sociologia *Perspectiva Social*, des del 1973 la Universitat Autònoma de Barcelona publica *Papers. Revista de Sociologia*, des del 1974 el Col·legi d'Advocats de Barcelona publica l'*Anuario de Sociologia i Psicologia Jurídicas*, el Centre Pluridisciplinari d'Estudis Catalans de la Universitat de Perpinyà publica *Aïnes* i la fundació Alfons el Magnànim de València *Debats* uns dossiers amb un alt contingut científic. Moltes són les revistes, publicacions i diaris que acullen col·laboracions dels qui conreen la sociologia a casa nostra. Hem de parlar d'una adultesa consolidada de la pràctica de la disciplina a Catalunya.

Finalment, no es pot oblidar que el febrer del 1978, després de grans esforços que s'havien iniciat ja el 1971, es va fundar l' Associació Catalana de Sociologia com a secció filial de l'Institut d'Estudis Catalans (havent estat presidida per Lluís Carreño, Jordi Estivill, Salvador Giner, Carlota Solé i Raimon Bonal) i el 1988 va néixer el Col·legi de Doctors i Llicenciats en Ciències Polítiques i Sociologia (els degans del qual han estat Jesús Rodés i Montserrat Treserra).

7. LA INSTITUCIONALITZACIÓ DE LA SOCIOLOGIA

Era massa clara la insatisfacció que això provocava i aparegué la disciplina a diversos ensenyaments, per exemple, a l'escola d'arquitectes (Lluís Carreño), i a la d'assistents socials (Emili M. Boix i Selva). Entre 1962 i 1967 s'intenta superar la migradesa a través d'esforços puntuals, per exemple, el 1965-1966 s'iniciava una escola de sociologia a la residència del col·legi Sant Antoni dels pares escolapis de la Ronda, fent-hi cursos Salvador Giner i Esteban Pinilla de las Heras amb la col·laboració de professors d'altres ciències socials: economia (Joaquim de Nadal), història (Antoni Jutglar i Jordi Nadal) i, a més, el centre privat EISA (Estudis i Investigació S.A.) arribà a plantejar una secció de sociologia amb possibilitat de convalidació amb els estudis de CEISA DE Madrid; però va haver de tancar les portes per ordre governativa el 1969.

Fou d'aquesta època, el 1951, el naixement de l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona (ICESB) institució de l'arquebisbat de Barcelona per a promoure l'estudi dels problemes socials que fundaria, el 1966, una Escola Superior de

ciències Socials que, pel fet de la seva dependència de l'Església, ha pogut arribar fins als nostres dies havent atès un punt modal d'alumnat el curs 1973-1974 amb un total de matriculats en les diverses activitats de l'Institut que arribaven a les dues mil tres-centes seixanta-cinc; una bona prova de la gran labor realitzada per aquesta institució.

El 1968 naixia la Universitat Autònoma de Barcelona amb un departament de sociologia dintre la facultat d'econòmiques, que serà la primícia d'una futura institucionalització de la disciplina. Efectivament, tot seguit aparegueren matèries de sociologia a les escoles d'estudis empresarials de Girona, Sabadell i ciutat de Mallorca i, com una taca d'oli, veiem com la disciplina es va estenent per alguns centres d'educació superior: a filosofia i lletres (sociologia de l'art a càrrec d'Alexandre Cirici i Pellicer), a ciències de la informació, a l'escola d'arquitectura, etc. El 1974 s'inicia la càtedra de sociologia a València amb noms tan coneguts com Josep Vicent Marqués, Salvador Salcedo, Josep Damià Molla i Josep Ramon Picó entre d'altres. Al Rosselló la secció de ciències socials de la Universitat Catalana d'Estiu de Prada, la facultat de ciències humanes i el Centre Pluridisciplinari d'Estudis Catalans de la Universitat de Perpinyà donaren fe d'aquesta institucionalització progressiva de la sociologia als Països Catalans.

El curs 1992-1993 s'iniciaren les llicenciatures de sociologia a les Universitats de Barcelona i Autònoma de Barcelona quan ambdues n'havien tingut una secció a la Facultat de Ciències Econòmiques i l'Autònoma, a més, havia pogut donar llum a algunes promocions de sociòlegs catalans amb la instauració d'un segon cicle ja deslligat de la facultat d'econòmiques.

8. LA PROFESSIONALITZACIÓ DE LA SOCIOLOGIA

La petita vida de la sociologia a Catalunya té un formidable interrogant: si és veritat que la vida associativa dels sociòlegs a casa nostra va ésser pròspera i dinàmica fins el 1984 i que l'any 1992 veia definitivament institucionalitzada la disciplina en la vida acadèmica universitària, és precisament aquests anys noranta que contempla una certa disgregació i compartimentació que han acabat fragmentant la col·lectivitat dels sociòlegs catalans.

D'una banda, la gran majoria ha fet un definitiu assentament en el funcionariat universitari amb tots els defectes d'una institució que, tot i tenir una autonomia catalana formal, pateix unes servituds i unes tares que provenen de temps immemorials.

La universitat espanyola (ignorem si la descripció és extrapolable a d'altres països) és endogàmica, corporativa, genera rivalitats de molt baixa categoria i li és aplicable amb tota justesa l'anàlisi weberiana sobre les conseqüències anímiques i col·lectives connectades a la pertinença a una organització jeràrquica i normativitzada, en definitiva burocràtica.

I, precisament, la institucionalització de la sociologia s'ha operat pràcticament només des del punt de vista acadèmic. Els efectes perversos que connecten directament el saber sociològic amb l'academicisme universitari s'han traduït, quan no es compta amb el recolzament o la bonhomia del poder i la influència d'un professor universitari, en un bloqueig laboral per a les joves generacions de sociòlegs sortits de les nostres facultats. Pràcticament, la seva única sortida professional és la de la vida acadèmica, perquè els centres de recerques poden comptar amb els dits de la mà.

És desesperant escoltar com s'expressen les recents generacions de sociòlegs nascuts de les nostres aules:

Tot era imprescindible, suficient i necessari per arribar al final de la nostra cursa superant les darreres tanques i obtenir el tan esperat títol; un títol que permetia obrir-nos les portes a un món nou, el món del qual sempre ens havien estat parlant.

Però aquest preciós paper no tenia validesa sense l'aval d'una pòlissa, algú que respongués pel nou llicenciat; era ara que començaríem a patir de veritat....Tot des de l'aula havia estat molt clar...

Ara els amics de sempre ja no eren vistos així: havíem passat de la col·lectivitat a la individualitat i del companyerisme a la rivalitat i l'egoisme: el company havia esdevingut en perill pel nostre futur, i tots i cada un de nosaltres guardàvem receloses, com aquell que té un tresor, un telèfon, una adreça, algun nom amb qui poder contactar...

Una primera pensada: aniré a parlar amb algun professor que m'orienti; amb aquell, potser, amb qui vaig tenir més contacte durant la carrera; però aquesta gran idea no era pas tan bona, algú ja l'havia tinguda, i no un de sol, sinó molts, i fins i tot ja l'havien posat en pràctica passant així davant meu...

Pobre infeliç universitari: pensar que pel sol fet de tenir un títol ja érem algú, era un gran error... tot camí semblava una equivocació i que improvisar encara seria pitjor...

Realment el panorama que es presenta davant nostre, estudiants que hem acabat la carrera de sociologia, és desencisador. I el problema ve per dues bandes. D'una, no saber on adreçar-nos o buscar camins nous que es pugin recórrer; i l'altra, l'alt grau de desconeixement o, millor dit, el poc coneixement que del sociòleg es té...

Heus ací que el desencís estudiantil de no conèixer la nostra sortida estigui justificat i s'agregui amb la poca bona rebuda que tenen els sociòlegs en el mercat de treball...És com un cercle tancat.... Ditxós aquell que té un padrí. (Neus Caparrós, promoció 1992-1993)

D'altra banda, el mercat laboral de la sociologia no és elàstic, puix que les possibilitats efectives de treballar de sociòleg són extraordinàriament migrades; hi ha enormes rigideses que tenen greus repercussions en les perspectives

d'ocupació dels sociòlegs a Catalunya (i pensem que també més enllà dels Països Catalans). Hi ha una oferta que no troba resposta a la demanda: es tracta d'un mercat que no permet una gran transacció i que, per tant, ofega les possibilitats de trobar una sortida professional. Els més perjudicats són els joves que han acabat fa poc la seva carrera.

Els camins alternatius a les oficines de col·locació -tenir uns bons padrins o disposar d'una xarxa de relacions àmplia- imperen per damunt de la pròpia validació professional i és així com es perden tantes i tantes persones capacitades i preparades que no tenen la més mínima oportunitat per manca d'accés als camins alternatius. L'amiguisme, el burocratisme, l'arribisme són els qui poden més fàcilment obrir les portes grans o petites del futur professional.

Ha plogut molt des que als anys seixanta la disciplina no s'havia institucionalitzat a la universitat i socialment es movia en un espai polític i de mercat quasi clandestí. Ha passat l'època de la "moda sociològica" en la que es requeria al sociòleg per a donar solucions màgiques opinant i interpretant tota mena de realitats col·lectives, àdhuc prestant-se a la manipulació com un instrument eficaç per a poder fer caure el sistema franquista amb la legitimació científica de les aspiracions populars i de resistència. Fora d'aquestes lectures la visibilitat pública de la sociologia i dels seus professionals era pràcticament nul·la.

Quan les coses s'han més o menys normalitzat en la vida pública i privada catalana, la sociologia roman en un mercat difícilment extensible pel que fa a la demanda i amb una oferta de personal titulat i qualificat molt més abundant. De fet, ja hi ha en aquests moments algunes promocions genuïnament catalanes de sociòlegs que han trucat i estan trucant les portes del mercat de treball en demanda d'una inserció.

I quines sortides hi ha aquí i ara a Catalunya En primer lloc, la docència, un espai relativament ampli amb un camí d'accés a llarg o curt termini a la funció pública amb la garantia sobreafegida d'una ocupació estable. Un espai fortament condicionat per l'endogàmia universitària que, sota una aparença de legalitat, permet tota mena de padrinatges, d'amiguismes i de favoritismes més enllà o independentment de la competència professional

En el procés d'accés a la funció pública hi ha el tràmit administratiu i burocràtic de la presentació d'una tesi doctoral que, més enllà de la producció d'una recerca aplicada, l'obligatorietat de la seva lectura es legitima en un acte acadèmic ple de cerimonial. La realització d'una tesi doctoral no es pot considerar generadora d'ocupació pel fet de tractar-se d'un tràmit dintre d'un procés de promoció.

En segon lloc, ens trobem amb el gran buit del mercat: només algunes institucions públiques i privades, en règim mercantil o d'autoocupació, generant uns llocs de treball escadussers i limitats. És l'única esfera en la qual es pot dir que encara hi ha qui creu en la utilitat pràctica de la nostra disciplina.

Finalment, hi ha el sector aleatori de l'oferta de beques nacionals o estrangeres provinents del sector públic o privat. Les fórmules són ben diverses: ajuts a la recerca en un àmbit concret de la nostra realitat col·lectiva directament vinculada a la tasca d'un determinant organisme, premis públics creats per a estimular uns investigació concreta en un espai social que s'creu deficitari o necessitat d'elaboracions científiques, subvencions puntuals per ajudar recerques en una determinada producció social, etc. Potser les característiques més generals d'aquesta mena d'ocupacions són el seu caràcter puntual amb la consegüent incapacitat per a dinamitzar un mercat i el poc relleu social dels seus resultats donada la nul·la garantia d'aplicació dels mateixos. Només tenen el benefici destacable de proporcionar un determinat prestigi que es pot fer indispensable a l'hora d'acumular mèrits quan s'ha de confeccionar un currículum professional o acadèmic.

9. REFLEXIONS FINALS

Tenim dret a preguntar-nos si, tot i els progressos ostensibles de la presència de la sociologia a Catalunya, des de la societat catalana en general s'ha arribat a descobrir la funcionalitat d'aquesta disciplina. No resisteixo la temptació d'agafar una altra vegada la paraula de Neus Caparrós tot just acabada la carrera i amb la llicenciatura a la mà:

La informació, moltes vegades desvirtuada, que a la gent li arriba del sociòleg és la d'una espècie estranya que fa enquestes i sondeigs d'opinió que els telenotícies transmeten, o la d'aquells que envien enquestadors per les cases a torbar la pau dels veïns... La teoria és clara; però el nostre perfil professional no. Sovint ens pregunten: i tu què fas? què dius que ets? socio...què?

I un altre problema és el d'intentar definir d'una manera entenedora als qui han fet les preguntes per explicar i concretar la nostra activitat professional; moltes vegades ni les oficines de col·locació ho saben.

La institucionalització de la disciplina és un fet en els contextos acadèmics de la universitat; però no en la vida pública catalana: no hi ha demanda d'estudis de planificació o d'avaluació urbana, educativa, hospitalària, de serveis socials o pel que es refereix a les polítiques d'intervenció en general. Quan aquesta demanda es desperta, no es descobreix fàcilment la necessitat d'invertir-hi diners; els resultats de la recerca sociològica es consideren cars i, el que és més greu, sense una eficàcia operativa i funcional.

Hi trobarem l'economista, el jurista, l'arquitecte, l'enginyer, el psicòleg... però només excepcionalment o quasi mai el sociòleg. Segons les administracions és una inversió improductiva, perquè el que compta són els recursos econòmics, la legalitat burocràtica en un estat de dret, el tractament; no l'eficàcia educativa, la qualitat assistencial o el benestar general de la població. El sociòleg és ignorat en les seves potencialitats i en la seva utilitat.

La causa de la situació ens sembla que és doble. D'una banda, el model universitari dominat ha imposat uns paràmetres teoricoanalítics aptes potser per la vida acadèmica; però absolutament despallats d'utilitat funcional i descartant qualsevol aplicació pràctica. És per això que la visibilitat de la nostra disciplina no és transparent; és per això que es dona una ignorància no culpable dels possibles demandants de l'instrumental sociològic per analitzar la realitat. En aquesta línia la sociologia a Catalunya resta com un objecte decoratiu interessant per a l'ornament erudit dels debats públics i en els mitjans de comunicació; però no a l'hora d'elaborar polítiques o estratègies d'intervenció. La recerca empírica elaborada es centra massa en "el que és" la realitat social, no tant en "el que ha d'ésser". Al cap i a la fi això té les seves raons perquè no és funció de la sociologia fer prospectiva de futur.

D'altra banda, és molt recent la creació del Col·legi de Doctors i Llicenciats en Polítiques i Sociologia per a poder exigir un treball seriós de visibilitat de la disciplina. Ni és la funció de l'Associació Catalana de Sociologia aquesta tasca, ni es pot dir que els professionals sentin manifestament la necessitat de col·legiar-se; en uns temps en els que l'associacionisme és difícil, el Col·legi contempla l'increment d'afiliats en comptagotes. Els professionals no senten la necessitat de fer pinya; els uns perquè tenen la vida resolta, els altres perquè ningú els ha donat el dret a la paraula.

De totes maneres, el que és cert és que cal treballar seriosament perquè la nostra disciplina tingui un ple reconeixement públic i una visibilitat tal que se'n senti la necessitat i la urgència. La temàtica del mercat laboral acaba essent un cercle viciós: cal una pràctica professional que permeti contemplar perquè serveix la disciplina, i cal conscienciar la societat catalana perquè es tingui en compte la sociologia.

És el gran repte que tenim plantejat en aquesta dècada dels noranta: repte que no es pot complimentar sense un trencament del monolitisme imposat per la situació actual. És un problema de consciència professional i de solidaritat; les generacions joves de sociòlegs catalans bé s'ho mereixen.

EL PROCÉS D'INSTITUCIONALITZACIÓ DE LA SOCIOLOGIA CATALANA

UNA ANÀLISI A TRAVÉS DEL DISCURS CIENTÍFIC REFLECTIT A LA REVISTA *PAPERS* (1972-1993)

José Antonio Noguera, Francisco J. Miguel Quesada, Xavier Rambla

La bibliografia sobre la institucionalització de la sociologia a Espanya recull les línies generals de les interpretacions d'aquest procés avançades fins ara. En general, aquestes anàlisis han buscat les grans causes i conseqüències de l'assentament de la disciplina.

Una de les primeres consideracions ha estat vincular el retard de la institucionalització i el suposat fracàs de la burgesia a consolidar la seva revolució (Gómez Arboleya, 1954; A. De Miguel, 1972). Als mateixos anys setanta aquesta tesi ja va rebre diverses crítiques contra la seva dubtosa validesa empírica: d'una banda, hom va combatre el criteri d'amidar la institucionalització de la sociologia a Espanya en funció del nombre de càtedres i d'instituts que n'adoptaven el nom; d'una altra, la hipòtesi del caràcter burgès del coneixement social no encaixava amb el fet que els primers connats d'investigació social van aparèixer a la ciutat administrativa de Madrid en comptes de les ciutats burgeses de Barcelona o Bilbao (Sotelo, 1973).

La segona aportació respecte això subratllava la importància de la sociologia per legitimar l'hegemonia nord-americana (Sotelo, 1973). En aquest cas, els crítics reclamaren una comparació amb l'Amèrica llatina. Recordaven que els referents teòrics de la sociologia espanyola havien estat els mateixos que els mundials durant la primera i la segona meitat del segle xx, però que la sociologia empírica tan sols havia arrelat quan entrava en crisi als països centrals. El raonament continuava apuntant que aquesta sociologia empírica havia estat una carta en mans dels partidaris de modernitzar la vida pública. Com els altres països perifèrics, la recerca aplicada havia suggerit les possibilitats de modificar les

pautes tradicionals i autoritàries d'administrar la cosa pública. Per aquest motiu fins i tot els seus defensors més moderats havien estat perseguits per la justícia franquista (Marsal, 1977).

Som del parer que la sociologia del coneixement científic desenvolupada arran del "programa fort" ens forneix en canvi els instruments per superar aquesta discussió basada en posicions tan esquemàtiques i per conceptualitzar més precisament sobre aquesta qüestió. En particular, els models de Barnes i Bloor sobre la influència que els interessos socials de la ciència (de la comunitat científica, dels professionals o dels agents socials més significatius en un moment donat) i els seus interessos instrumentals (de predir, manipular i controlar la realitat) exerceixen entre si, suggereixen diverses preguntes de caire històric (González de la Fe [et al.], 1988; Bloor, 1976; Barnes, 1987). Més que preguntar-nos sobre la missió de la burgesia, és a dir, més que continuar les reflexions del pensament polític republicà del s. XIX, una història de la sociologia espanyola hauria de preguntar-se quins agents socials estigueren interessats en la sociologia a l'època de l'estat liberal.

La resposta d'aquesta pregunta reclama una anàlisi forçosament comparativa. Segons les investigacions i els balanços coneguts, la sociologia va interessar els regeneracionistes i els catòlics de Madrid cap el tombant de segle (Gómez Alboleya, 1992; Torres, 1992; López, 1992), però també els anarquistes catalans (Torns, 1986). Si a més a més ens preguntem quines motivacions han dut els jesuïtes de Deusto a incorporar-la, encara s'evidencia més la multiplicitat d'agents socials que van apropar-s'hi. El problema és similar quan mirem la sociologia que col·laborava amb el franquisme. Coneixem les institucions que van anar introduint-la tímidament a la Universitat, de les quals van sorgir molts estudis aplicats sobre la família i els hàbits religiosos de la població (López, 1992). Podem parlar de l'interès dels militars per conèixer els valors patriòtics dels soldats de lleua, que van dur-los a realitzar multitud d'enquestes castrenses (Losada, 1990). I podem esmentar els conflictes dels actuals sèniors de les universitats de Madrid amb el règim franquista (Torres, 1992). Així doncs, també en aquest període van ser diversos els agents que van adreçar-se a la sociologia, i per tant els interessos socials que inevitablement es van combinar amb els seus interessos instrumentals.

Dues recerques sobre l'etapa universitària de la sociologia a Espanya coincideixen a assenyalar-ne les mateixes transformacions. Tant a Madrid com a Catalunya el debat científic no ha estat gaire intens, per molt que els paradigmes no s'hagin unificat pas. Potser la diversitat dels agents interessats i la crua divisió entre sociologia franquista i sociologia opositora tinguin a veure amb aquesta manca de discussió entre enfocaments. Però el que és cert és que les antigues institucions eclesiàstiques, militars o elitistes han perdut protagonisme davant d'uns departaments de sociologia menats per persones que discrepen sense discutir.

Per el cas de les universitats de Madrid, podem referir-nos a una recerca basada en entrevistes amb els sèniors de la comunitat científica (Torres, 1992). Aquests professors mostren la seva preocupació perquè l'*ethos* universalista mertoniana no ha quallat en la seva disciplina.

Paradoxalment es declaren reticents a la cooperació amb altres col·legues, però reconeixen que *de facto* acaben cooperant. Argumenten aquesta contradicció recordant que el funcionament real dels equips no es basa només en la similitud temàtica, sinó en l'amistat amb persones dedicades a temes propers. L'apadrinament, doncs, acaba perjudicant la possibilitat de debatre amb calma:

La consecuencia sería la marginación de la importancia del debate y la crítica, que deben ser citados para disminuir la tensión derivada de la estrategia de padrinazgo. En la explicación de esta cuestión cabría considerar, factores personales al margen, el hecho de que la institución central de nuestra comunidad, la universidad, se ha caracterizado por la ausencia de investigación, lo cual, amén de reducir las posibilidades de obtener un índice fiable de la calidad individual de los miembros de la comunidad, permite a la profesión ocupar su tiempo en otros quehaceres (políticos, por ejemplo) o estrategias (Lucha interna por los escasos recursos, por ejemplo) (Torres, 1992, pàg. 28).

La tradició de les oposicions a càtedra, l'existència de clans, la joventut de la disciplina, la dedicació a l'activitat política, el recurs continu a les diferències ideològiques, i la dificultat de coordinar la recerca a dintre de la universitat, tots aquests factors probablement expliquen la migradesa de les discussions que podrien haver constituït una tradició de comunicació científica fluida (Torres, 1992).

L'anàlisi quantitativa dels continguts publicats a *Papers. Revista de Sociologia* replica en bona mesura els resultats de les entrevistes als sèniors de Madrid. Aquests resultats destaquen dos efectes.

D'una banda, cadascuna de les tres grans concepcions de la ciència social s'ha parapetat en alguna especialitat. D'aquesta manera, la concepció empírico-analítica aconsegueix unes sobrerrepresentacions força significatives en els terrenys de la teoria i metodologia o de la política, ocorre el mateix quan observem la relació entre els articles comprensius-hermenèutics i els temes sobre cultura i educació, i una altra volta es reproduïx la sobrerrepresentació a la cruïlla entre l'enfocament crític-dialèctic i les especialitats d'estructura i treball (Martin [et al.], 1994).

A més a més, no es pot dir que la comunitat científica s'hagi especialitzat a mesura que aconseguia consolidar-se sobre unes institucions acadèmiques com ara el Departament de Sociologia de la UAB, l'Associació Catalana de Sociologia, o bé la Facultat de Ciències Polítiques i sociologia de la UAB. Aquestes circumstàncies no han estimulat els i les articulistes a concentrar les seves referències bibliogràfiques en unes temàtiques, ni a renovar continuament

aquestes referències, ni a fer servir i reelaborar uns marcs teòrics propis (Marín [et al.], 1994).

Sens dubte hem de matisar que cal més recerca per aclarir el sentit del vincle entre les pràctiques i els discursos científics, i també, ja que els models no són intercanviables, per comparar la institucionalització de les ciències naturals i la institucionalització de les ciències socials en un mateix context. Però de moment els dos estudis suggereixen una mateixa hipòtesi, que el model de Barnes i Bloor permet formular en termes generals: el caràcter particularista dels col·legis invisibles, i la importació automàtica de teories generals -sense comparar sistemàticament el context on s'apliquen i el context on es generaren- han compartimentat les especialitats de la sociologia espanyola i han col·lapsat la comunicació científica.

Hem definit conscientment una hipòtesi esquemàtica per tal de suggerir l'interès d'una comparació a tres bandes. Tot i que aquesta sigui una apreciació intuïtiva, el fet que la sociologia portuguesa hagi proposat i utilitzat una teoria crítica del centre i la perifèria, la qual marca decisivament la feina realitzada allí en els camps de la sociologia jurídica, la sociologia de la salut, la sociologia de l'educació, l'estructura social i la teoria sociològica, fa pensar que la situació podria ser distinta a Portugal. És clar que abans cal conèixer el pes específic d'aquest enfocament a dintre de la comunitat científica, però una ullada ràpida a la *Revista Crítica de Ciències Socials* ens fa pensar en l'interès de comparar-la amb *Papers*. Per tant, l'anterior hipòtesi potser podria ser contrastada mitjançant un estudi comparatiu de:

- a) dues comunitats científiques que es queixen de la seva manca de debat: la comunitat de Madrid, que elabora la revista *Política y Sociedad*, i la comunitat de Catalunya, que elabora la revista *Papers*; i
- b) una comunitat científica que declara la seva aspiració a fer una tasca autònoma respecte del centre del sistema mundial: la comunitat portuguesa que elabora la *Revista Crítica de Ciències Socials*.

L'estudi del col·legis invisibles es podria fer operatiu amb les històries de vida dels sèniors de les tres comunitats, les quals, junt amb l'anàlisi estadística de la procedència dels autors, aportarien també els criteris empírics per enregistrar el tipus de relació amb la comunitat internacional. D'una altra banda, l'anàlisi quantitativa de contingut permet operativitzar, com hem vist a l'estudi de *Papers*. *Revista de Sociologia*, el complex de dimensions de l'especialització i de la comunicació científiques. Aquest procediment permetria esbrinar si els tres casos són similars o diferents quant al caràcter del col·legis invisibles, de les relacions internacionals i del contingut dels discursos. Si fossin diferents, a més, seria possible perfilar amb més cura si aquells efectes hipotètics resulten versemblants.

BIBLIOGRAFIA

BARNES, B. *Sobre ciencia*. Barcelona: Labor, 1987.

BLOOR, D. *Knowledge and social imaginery*. London: RKP, 1976.

DE MIGUEL, A. *Homo sociologicus hispanicus*. Barcelona: Seix-Barral, 1972.

GÓMEZ ARBOLEYA, E. "Sociología en España". *Revista de Estudios Políticos*. Núm.98 (1958).

GONZÁLEZ DE LA FE, T.; SÁNCHEZ NAVARRO, J. "Las sociologías del conocimiento científico". *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*. Núm 43 (1988).

LÓPEZ CALVO, Lourdes. "Un análisis de la evolución temática en la producción bibliográfica de la sociología española (1940-1983)" [Ponència presentada al IV Congrés Espanyol de Sociologia Madrid, 1992].

LOSADA, J.C. "Tres elements ideològico-polítics de la revista *Ejército*, 1940-1958". A: BARBAGALLO [et al.]. *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya*. Barcelona: Crítica, 1990.

MARIN, J. [et al.]. "La comunicació científica i el procés d'institucionalització a la sociologia catalana. El cas de la revista *Papers* (1973-1993)". *Papers. Revista de Sociologia*. 1994 [En premsa].

MARSAL, J.F. "La sociología académica española después de la guerra civil". A: *Teoría y crítica sociológicas*. Madrid: biblioteca Universitaria Guadiana, 1977.

SOTELO, I. "Sobre la institucionalización de la sociología en España". *Sistema* núm. 3 (1973).

TORNS, T.. *Sobre los orígenes de la sociología en Cataluña. Las aportaciones de los anarquistas (1864-1910)*. [Tesi Doctoral]. Universitat de Deusto. 1986.

TORRES, C.A. "La comunidad de sociólogos en España" [Comunicació presentada al IV Congrés Espanyol de sociologia. Mdrid, 1992].

EL VOTO JOVEN EN LOS DISTRITOS DE BARCELONA

Cecilia Amparo Gómez Giraldo
María Rosa Nevado Silva
Francisco Javier Aranda Pico

INTRODUCCIÓN

La investigación que presentamos tiene como objetivo el análisis del comportamiento electoral en los distritos de la ciudad de Barcelona, haciendo énfasis en el voto joven incorporado en las Elecciones Generales de 1993, dado que éste pertenece a una generación, la de los años setenta, que no ha vivido el anterior régimen, ni siquiera la transición.

Esta característica ha creado una gran expectación en cuanto a su comportamiento electoral. En Catalunya, concretamente, se pensaba que su voto estaría polarizado, por una parte, hacia la derecha, representada por el Partido Popular y, por otra, hacia el voto nacionalista más radical, es decir, hacia Esquerra Republicana de Catalunya.

Hemos dividido esta comunicación en dos partes:

- estructura electoral de Barcelona, atendiendo a los cambios entre las Elecciones Generales de 1989 y 1993, y
- distribución del voto joven incorporado.

FUENTES DOCUMENTALES Y METODOLOGÍA

Hemos utilizado el Censo de 1991, dado que no existen datos más actuales, desagregado por distritos, secciones electorales y año a año; los resultados de las

Elecciones Generales de 1989 y 1993, asimismo desagregados por distritos y secciones electorales. Estos datos han sido facilitados por el Departament d'Estadística del Ajuntament de Barcelona.

A partir del Censo de 1992 hemos tomado el intervalo de dieciséis a diecinueve años, que representa el total de los jóvenes que en las Elecciones Generales de 1989 no tenían derecho al voto y que en 1993 ya pueden ejercerlo. Este intervalo representa una cantidad de votos que, dividida por el total de electores de cada sección y multiplicada por cien, nos da un índice porcentual del voto joven incorporado en cada sección. La fórmula para hallar dicho índice de incorporación sería la siguiente:

$$\text{Índice} = \frac{\text{Número de personas de 16-19 años (Censo de 1991)}}{\text{Número de electores 1993}} \times 100$$

Por otra parte se han calculado los porcentajes de cada partido político representativo, (PSC-PSOE, PP, ERC, CIU, IC y OTROS; este último recoge todos los votos que no han obtenido representación parlamentaria: la dispersión), tanto en las elecciones de 1989, como de 1993. A partir de aquí hemos seguido los siguientes pasos:

- Comparación de los resultados de ambas elecciones, mediante la diferencia de resultados entre 1989 y 1993. Esta diferencia está expresada con un porcentaje, positivo o negativo, que representa el incremento/decremento de cada partido en cada sección electoral. La fórmula es la siguiente:

$$\text{Incremento} = \frac{\text{votos por partido N 1993}}{\text{total de voto emitido en 1993}} \times 100 - \frac{\text{votos por partido N 1989}}{\text{total de voto emitido en 1993}} \times 100$$

- Hemos establecido la media de incorporación de voto joven por distritos, así como la muestra de las diez secciones con mayor, y de las diez con menor, porcentaje de nuevos votantes.

A partir de los datos que nos han proporcionado los pasos anteriores hemos hecho un análisis descriptivo tanto del mapa electoral de Barcelona como de la tendencia del voto recién incorporado.

ANÁLISIS DE RESULTADOS

En primer lugar analizaremos las diferencias entre los resultados electorales de 1989 y 1993 y, en segundo lugar, los efectos que sobre dichos resultados tiene la incorporación del voto joven. Los cuadros, mapas y gráficos a que se hace referencia aparecen en el anexo ubicado al final de este trabajo.

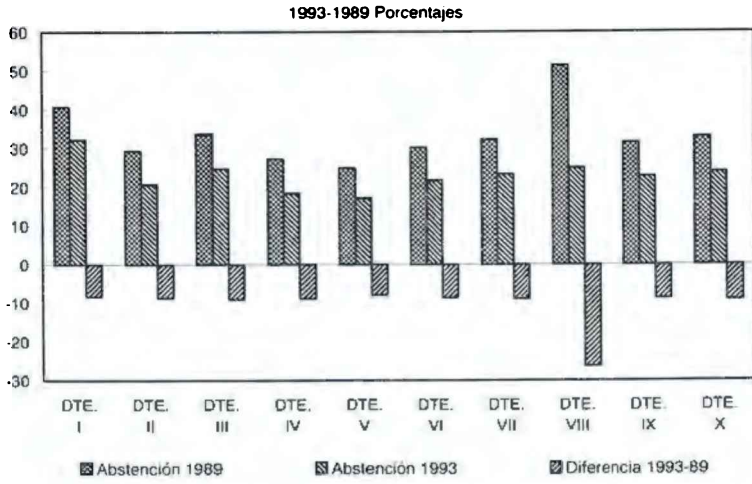
1. ESTRUCTURA ELECTORAL DE BARCELONA

El hecho electoral diferencial más remarcable entre 1989 y 1993 es la bajada de la abstención, (Ver el CUADRO 1), que para Barcelona en su conjunto supone un 8,73 % y que, por distritos oscila entre el 7,86 del distrito Vº, (Sarrià-Sant Gervasi) y el 26,30 del distrito VIIIº, (Nou Barris), situándose el resto de los distritos en una bajada entre el 8 y el 9 %. (Ver el GRÁFICO 1).

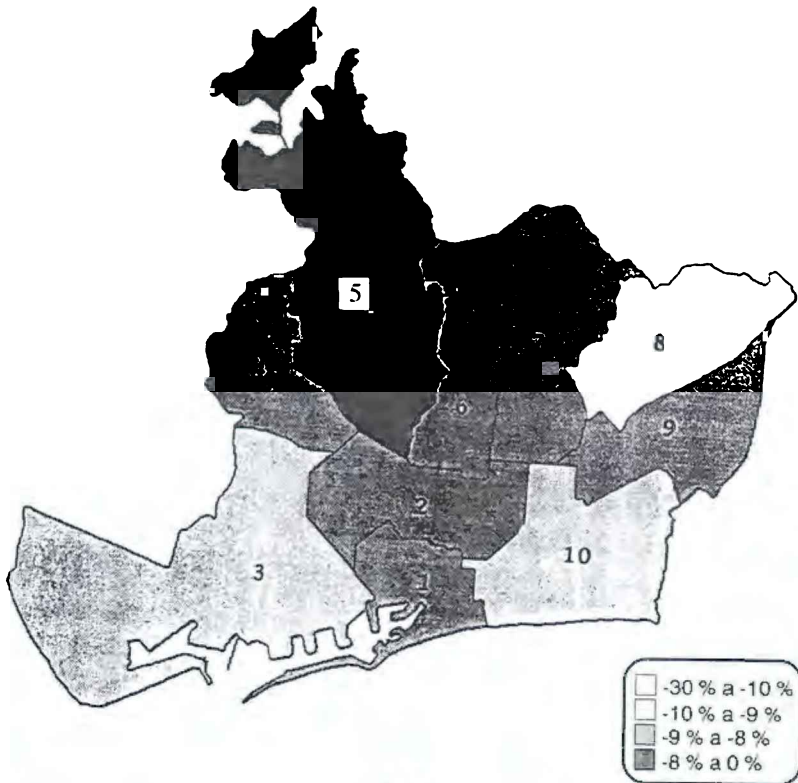
CUADRO 1
RESULTADOS ELECTORALES 1989 Y 1993 POR DISTRITOS Y
TOTAL DE BARCELONA

1989	abstención	PSOE	PP	ERC	CIU	IC	OTROS
DTE. I	40,57	32,75	11,65	3,21	31,45	7,13	11,32
DTE. II	29,37	18,00	16,98	3,12	44,31	7,05	10,55
DTE. III	33,74	31,34	11,06	3,22	32,61	9,19	6,13
DTE. IV	27,28	18,30	21,24	2,41	40,82	6,34	9,82
DTE. V	24,98	10,26	25,79	2,12	48,80	4,31	7,50
DTE. VI	30,25	20,39	12,81	3,93	44,13	7,75	9,83
DTE. VII	32,25	35,91	12,58	2,48	26,71	8,99	12,07
DTE. VIII	51,28	46,23	11,75	1,64	16,58	9,78	12,83
DTE. IX	31,46	34,33	11,49	2,90	27,95	9,87	12,35
DTE. X	32,99	35,57	11,89	2,93	26,36	9,32	12,79
Barcelona	31,57	28,26	14,68	2,79	34,05	8,06	10,58
1993	abstención	PSOE	PP	ERC	CIU	IC	OTROS
DTE. I	32,35	33,87	18,54	4,80	30,19	1,17	3,35
DTE. II	20,76	19,68	23,84	5,57	40,33	6,90	3,69
DTE. III	24,75	31,42	18,14	5,18	31,83	9,21	3,18
DTE. IV	18,49	19,36	29,70	4,57	37,37	5,50	2,38
DTE. V	17,13	12,04	34,77	21,72	41,70	3,99	1,93
DTE. VI	21,75	21,81	18,64	6,81	41,10	7,73	2,82
DTE. VII	23,33	35,58	19,14	4,21	27,12	9,15	3,60
DTE. VIII	24,98	44,82	18,56	2,60	18,64	10,47	3,81
DTE. IX	22,80	33,76	18,30	4,65	28,94	9,60	3,60
DTE. X	23,92	35,52	18,75	4,48	27,06	9,53	3,59
Barcelona	22,84	28,85	21,70	4,73	32,39	7,78	3,29
diferencia	abstención	PSOE	PP	ERC	CIU	IC	OTROS
1993-89							
DTE. I	-8,22	1,12	6,90	1,58	-1,26	-5,96	-7,97
DTE. II	-8,61	1,69	6,86	2,45	-3,98	-0,15	-6,86
DTE. III	-9,00	0,08	7,09	1,96	-0,79	0,03	-2,95
DTE. IV	-8,79	1,06	8,46	2,16	-3,46	-0,83	-7,43
DTE. V	-7,86	1,78	8,98	19,59	-7,10	-0,32	-5,57
DTE. VI	-8,51	1,42	5,83	2,88	-3,03	-0,01	-7,01
DTE. VII	-8,92	-0,33	6,56	1,73	0,41	0,16	-8,47
DTE. VIII	-26,30	-1,41	6,81	0,96	2,06	0,68	-9,01
DTE. IX	-8,65	-0,57	6,82	1,75	0,99	-0,27	-8,75
DTE. X	-9,07	-0,06	6,87	1,55	0,69	0,21	-9,20
Barcelona	-8,73	0,60	7,01	1,94	-1,66	-0,27	-7,29

GRÁFICO 1. ABSTENCIÓN EN LAS ELECCIONES GENERALES

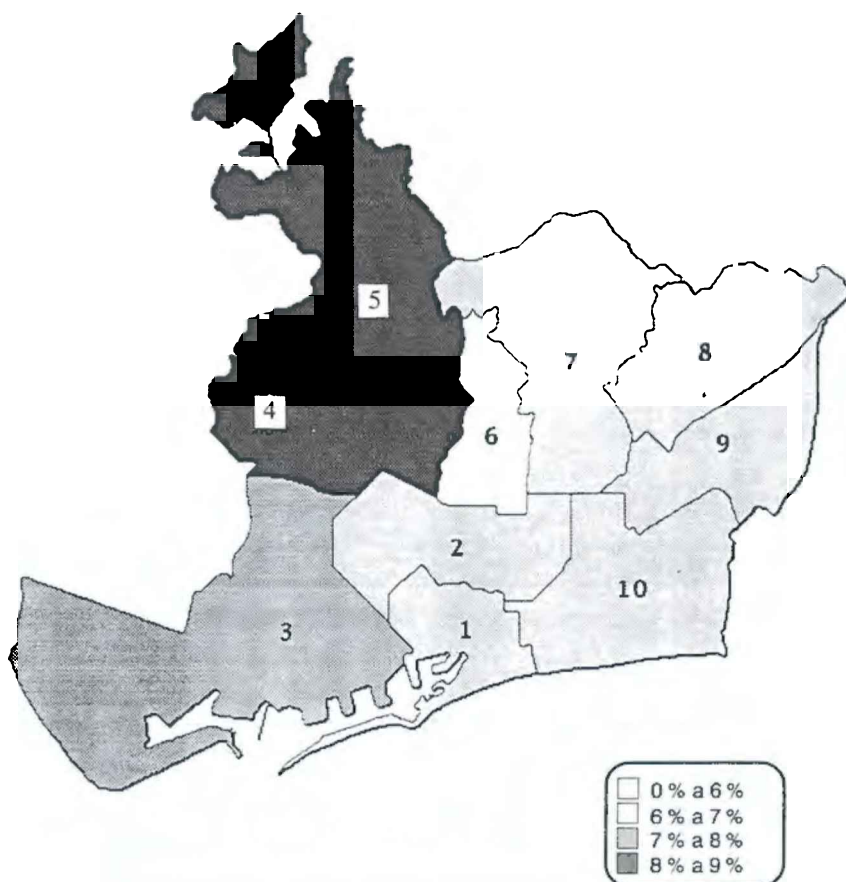

DIFERENCIA EN LA ABSTENCIÓN 1993-1989

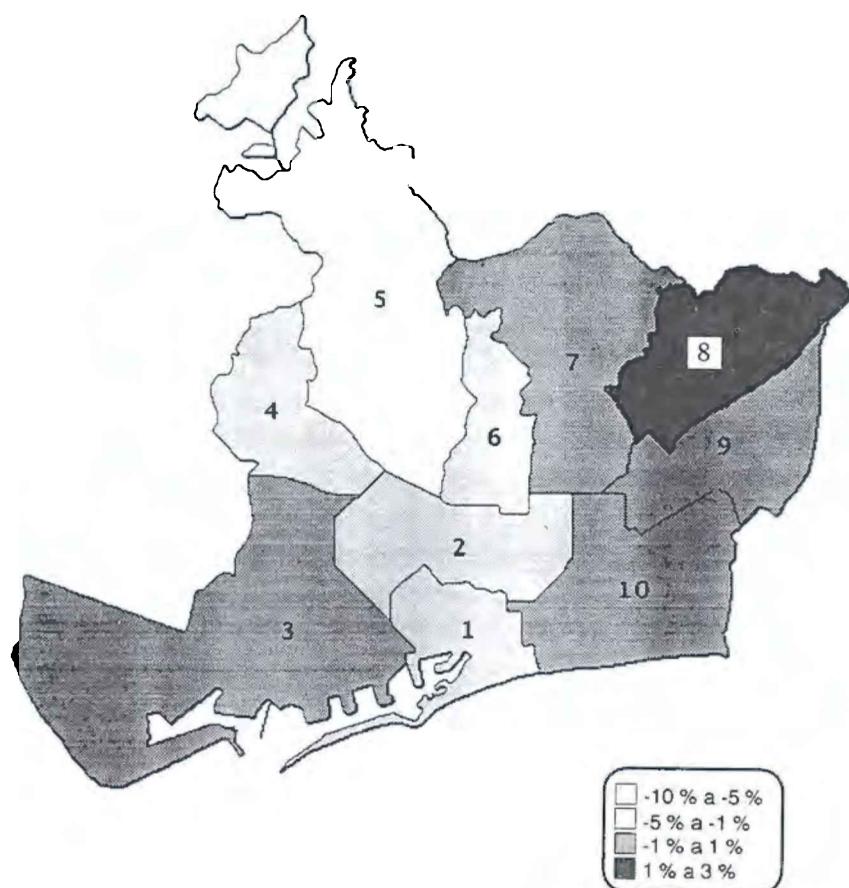
El segundo aspecto, importante es la concentración del voto 0, lo que es lo mismo, la bajada del voto hacia otros partidos sin representación parlamentaria, en definitiva el decremento de la dispersión, que para la ciudad de Barcelona alcanza el 7,29 %, siendo los distritos con mayor dispersión en 1989 los que más la reducen.

El tercer factor de relevancia es la subida del Partido Popular, que pasa del 14,68 % en el 1989 al 21,70 % en 1993, es decir un incremento del 7,01 %. Este incremento es particularmente alto en los distritos de clase social alta o media-alta, distritos Vº, (Sarrià-Sant Gervasi), y IVº, (Les Corts-Pedralbes). En el resto, no obstante la subida es significativa, pues oscila entre el 5,83 % del distrito VIº, (Gràcia), y el 7,09 % del distrito IIIº, (Sants-Montjuïc). (Ver el MAPA 1).

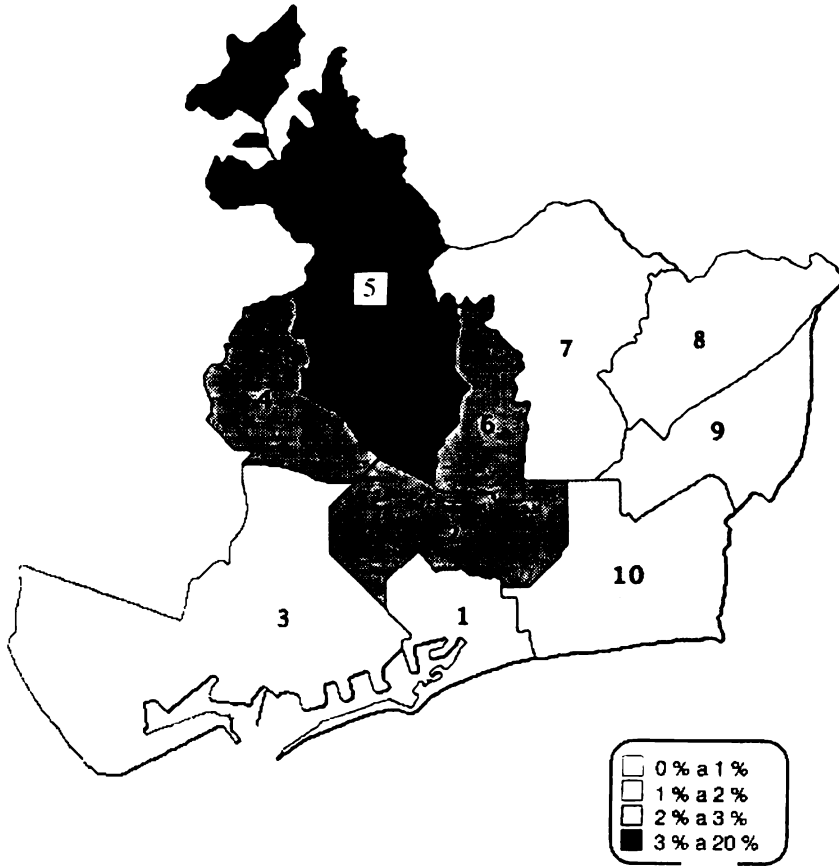
Font: Ajuntament de Barcelona. Elaboració pròpia.

En cuarto lugar destacaremos el descenso de CIU. Éste supone una pérdida en el conjunto de la ciudad de 1,66 %. Es preciso indicar que en los distritos que constituyen su base electoral, distritos IIº, (Eixample), IVº, (Les Corts-Pedralbes), y VIº, (Gràcia), presenta una baja considerable, alrededor del 3 %, en el distrito Vº, (Sarrià), esta pérdida está en torno al 7 %. Esto, supone un trasvase de votos hacia el Partido Popular y, particularmente en el distrito Vº, hacia Esquerra Republicana. Por otro lado, curiosamente, en los distritos tradicionalmente de voto a la izquierda, el VIIº, (Horta- Guinardó), el VIIIº, (Nou Barris), el IX, (Sant Andreu) y el Xº, (San Martí), alcanza pequeños incrementos. (Ver el MAPA 2).

Font: Ajuntament de Barcelona. Elaboració pròpia.

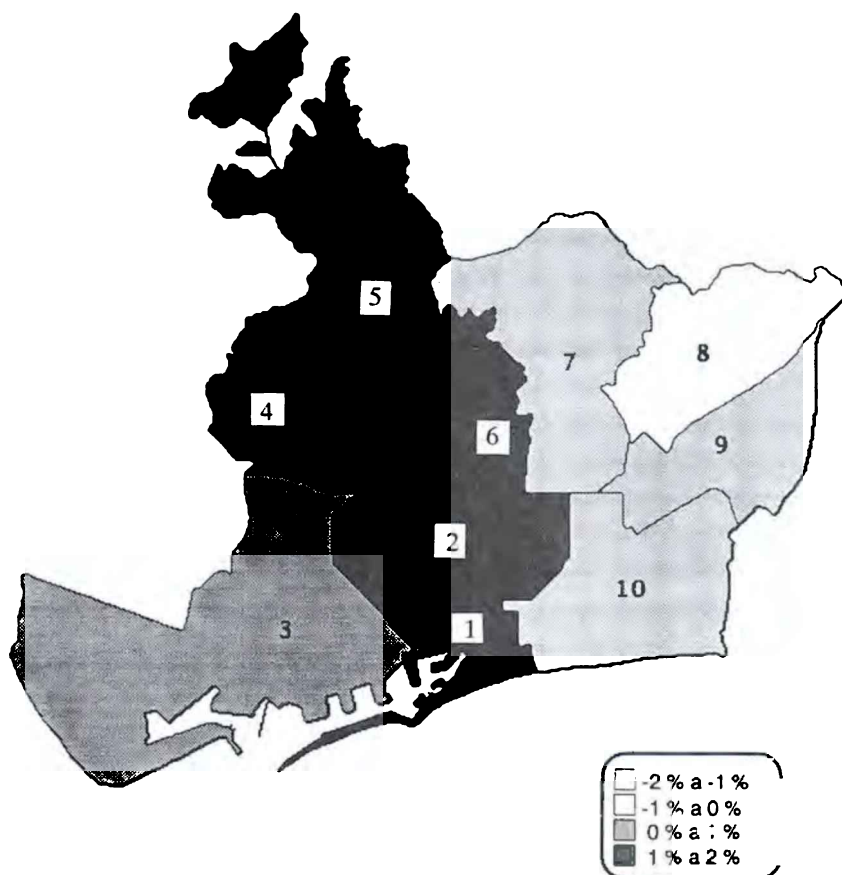
Esquerra Republicana de Catalunya es el segundo partido en cuanto a incremento de votos (1,94 %), si bien hay que matizar que esta alza no es homogénea. A pesar de que en todos los distritos incrementa su porcentaje, es en los que tradicionalmente votaban a CIU, donde alcanza los mayores porcentajes: crece por encima del 2 % en los distritos IIº, (Eixample), IVº, (Les Corts-Pedralbes) y VIº, (Gràcia). En Sarrià-Sant Gervasi, distrito Vº, alcanza un incremento del 19,59 %, recogiendo buena parte de la pérdida de Convergència i Unió. (Ver el MAPA 3).

Funt: Ajuntament de Barcelona. Elaboració pròpia.

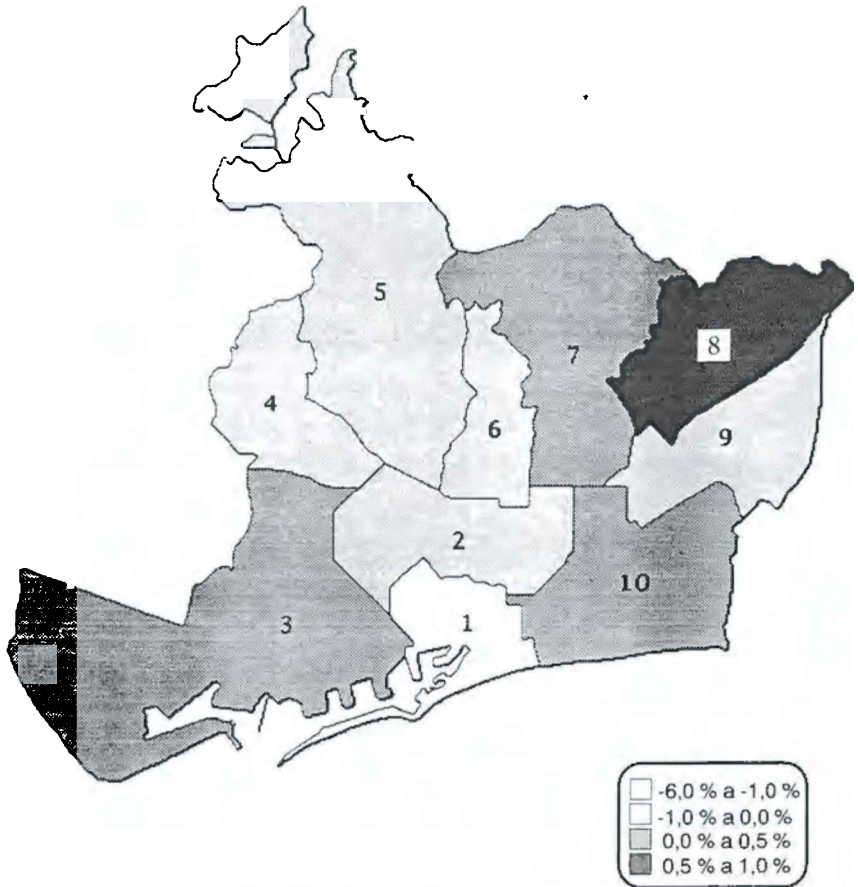

Del PSOE se puede afirmar que se mantiene, con muy pequeña tendencia al alza, puesto que en el total de Barcelona gana un 0,60 %. Esta alza se debe fundamentalmente a los incrementos que logra en distritos en los que tradicionalmente no es el partido más votado: Eixample, (II°), Les Corts-Pedralbes (IV°), Sarrià, (V^o), y Gràcia, (VI°). En todos ellos consigue incrementos entre el 2 % y el 2 %. Significativamente desciende en aquellos distritos en los que en 1989 fue el partido más votado: Horta, (VII°), Nou Barris, (VIII°), Sant Andreu, (IX°) y Sant Martí, (X^o). (Ver el MAPA 4).

Font: Ajuntament de Barcelona. Elaboració pròpia.

De la misma forma Iniciativa per Catalunya se mantiene con ligera tendencia a la baja, (0,27 % en el conjunto de la ciudad). Pierde cantidades inapreciables en los distritos acomodados y gana en la misma proporción en los distritos obreros. En el distrito 1º, (Ciutat Vella), pierde del orden de 6 puntos, debido posiblemente a la fuerte polarización entre PSOE Y CIU. (Ver el MAPA 5).

Font: Ajuntament de Barcelona. Elaboració pròpia.

2. DISTRIBUCIÓN DEL VOTO JOVEN INCORPORADO

Teniendo en cuenta que en el resto del Estado la incorporación de voto supone un 9 %, y que en Barcelona ronda 7,51 %, estos datos, como podremos observar más adelante, no van a suponer un cambio significativo dentro de los resultados de las Elecciones Generales de 1993.

CUADRO 2
2. RESULTADOS ELECCIONES 1989-1993

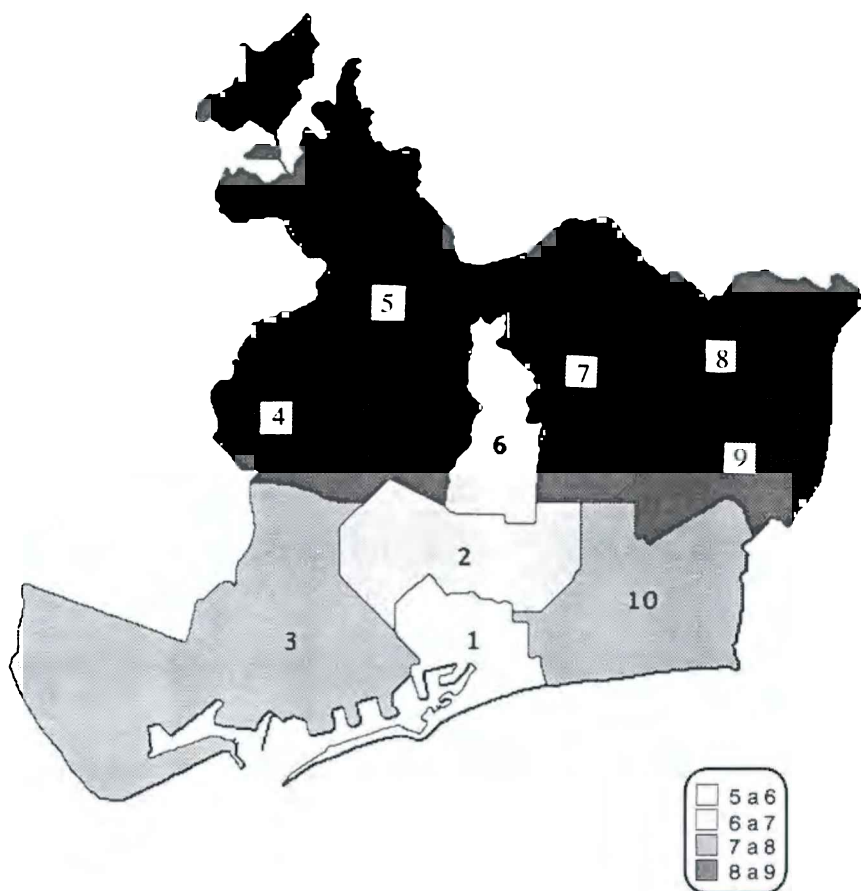
DIFERENCIA ABSOLUTA Y DIFERENCIA SEGUN LA MUESTRA DE SECCIONES CON MAYOR Y MENOR INCORPORACIÓN DEL VOTO JOVEN

	abstención	PSOE	PP	ERC	CIU	IC	OTROS	INC	%
DTE. I 1989	40,57	32,75	11,65	3,21	31,45	7,13	11,32		
DTE I 1993	32,35	33,87	18,54	4,80	30,19	1,17	3,35		
diferencia 1993-1989	-8,22	1,12	6,90	1,58	-1,26	-5,96	-7,97	5,28	
sección con mayor incorporación	-10,09	1,25	8,91	0,43	-0,06	-6,39	-8,69	8,62	
sección con menor incorporación	-8,65	-0,56	6,86	1,47	-1,23	-6,77	-7,03	3,25	
diferencia segun mayor o menor incorporación	-1,43	1,81	2,05	-1,04	1,17	0,38	-1,65		
DTE. II 1989	29,37	18,00	16,98	3,12	44,31	7,05	10,55		
DTE. II 1993	20,76	19,68	23,84	5,57	40,33	6,90	3,69		
diferencia 1993-1989	-8,67	1,69	6,86	2,45	-3,98	-0,15	-6,86	6,35	
sección con mayor incorporación	-8,05	0,52	7,17	2,90	-3,91	0,23	6,45	10,29	
sección con menor incorporación	-8,68	3,46	5,92	2,28	-5,55	-0,36	-5,75	3,53	
diferencia segun mayor o menor incorporación	0,63	-2,94	1,25	0,61	1,65	0,13	-0,69		

DTE. III 1989	33,74	31,34	11,06	3,22	32,61	9,19	6,13	
DTE III 1993	24,75	31,42	31,83	18,14	5,18	9,21	3,18	
diferencia 1993-1989	-9,00	0,08	7,09	1,96	-0,79	0,03	-2,95	7,03
sección con mayor incorporación	-8,91	3,67	8,42	1,60	-0,79	-1,16	-2,65	12,78
sección con menor incorporación	-7,97	-0,13	5,78	1,19	0,35	1,08	-3,89	3,35
diferencia segun mayor o menor incorporación	-0,94	3,79	2,55	0,41	-1,14	-2,24	1,24	
DTE. IV 1989	27,28	18,30	21,24	2,41	40,82	6,34	9,82	
DTE IV 1993	18,49	19,36	29,70	4,57	37,37	5,50	2,38	
diferencia 1993-1989	-8,79	1,06	8,46	2,16	-3,46	-0,83	-7,43	8,86
sección con mayor incorporación	-8,84	0,61	11,28	2,03	-7,07	-0,36	-6,27	12,76
sección con menor incorporación	-7,61	0,31	6,60	2,03	-1,14	0,14	-8,06	5,48
diferencia segun mayor o menor incorporación	-1,23	0,31	4,68	0,00	-5,94	-0,50	1,79	
DTE. V 1989	24,98	10,26	25,79	2,12	48,80	4,31	7,50	
DTE V 1993	17,13	12,04	34,77	21,72	41,70	3,99	1,93	
diferencia 1993-1989	-7,86	1,78	8,98	19,59	-7,10	-0,32	-5,57	8,06
sección con mayor incorporación	-8,19	0,62	11,23	19,97	-8,39	-0,45	-5,09	11,89
sección con menor incorporación	-9,46	1,29	10,12	18,25	-7,92	-0,35	-5,14	4,51
diferencia segun mayor o menor incorporación	1,27	-0,68	1,11	1,72	-0,47	-0,10	0,06	
DTE. VI 1989	30,25	20,39	12,81	3,93	44,13	7,75	9,83	
DTE VI 1993	21,75	21,81	18,64	6,81	41,10	7,73	2,82	
diferencia 1993-1989	-8,51	1,42	5,83	2,88	-3,03	-0,01	-7,01	6,70
sección con mayor incorporación	-9,13	0,16	6,69	2,51	-1,61	-0,03	-7,94	10,96
sección con menor incorporación	-6,83	1,47	4,52	3,51	-3,79	0,05	-5,60	3,52
diferencia segun mayor o menor incorporación	-2,30	-1,31	2,17	-1,01	2,17	-0,08	-2,34	
dte. VII 1989	32,25	35,91	12,58	2,48	26,71	8,99	12,07	

dte VII 1993	23,33	35,58	19,14	4,21	27,12	9,15	3,60
diferencia 1993-1989	-8,92	-0,33	6,56	1,73	0,41	0,16	-8,47
sección con mayor incorporación	-6,55	-1,82	7,38	1,27	0,01	1,12	-7,78
sección con menor incorporación	-6,31	2,34	5,16	1,53	-1,92	0,25	-7,54
diferencia segun mayor o menor incorporación	-0,24	-4,16	2,22	-0,26	1,93	0,87	-0,24
dte. IX 1989	51,28	46,23	11,75	1,64	16,58	9,78	12,83
dte iX 1993	24,98	44,82	18,56	2,60	18,64	10,4	3,81
						7	
diferencia 1993-1989	-26,30	-1,41	6,81	0,96	2,06	0,68	-9,01
sección con mayor incorporación	-28,83	-3,55	7,65	0,84	2,60	0,88	-8,17
sección con menor incorporación	-27,89	1,31	6,00	0,69	0,64	0,24	-8,49
diferencia segun mayor o menor incorporación	-0,94	-4,86	1,65	0,14	1,96	0,64	0,32

La incorporación de voto, (Ver el CUADRO 2), responde inversamente al índice de envejecimiento por distritos. Así en los distritos más jóvenes es donde la incorporación alcanza los resultados más altos. Por encima del 8 % están los distritos IVº, Vº, VIIº, VIIIº y IXº, el resto se sitúa por debajo de la media de Barcelona (7,50 %), excepto el Xº, que la supera ligeramente, (7,75 %), y el distrito Iº que con un índice de incorporación del 5,85 % constituye el distrito con menor voto joven. (Ver el MAPA 6)

Analizando el promedio de la muestra de diez secciones con mayor incorporación y diez con menor, (Ver el CUADRO 2), se observa que la mayor incorporación tiene como efecto una disminución más fuerte de la abstención. Sólo en tres distritos no se cumple lo anterior y son claramente de clase media, media-alta y alta, (Gràcia, Eixample y Sarrià).

El voto al PSOE se ve afectado por el voto joven en un sentido negativo en siete de los diez distritos que componen Barcelona, y de estos siete en tres, el VIIº, el VIIIº y el Xº, de forma significativa: más de cuatro puntos de diferencia entre las secciones de mayor incorporación y las de menos.

Por contra, el Partido Popular obtiene incrementos más importantes en todas las secciones con mayor incorporación que en las de menor, si bien habría que matizar que son más altos los incrementos en los distritos acomodados y que disminuyen en la periferia. (Exceptuando Sants-Montjuïc y Sant Andreu, donde también son altos).

En líneas generales CIU obtiene sus mejores resultados en cuanto al voto joven en los distritos periféricos, mientras que, exceptuando el Eixample, en los distritos acomodados pierde más votos entre los jóvenes.

Tanto para Esquerra Republicana de Catalunya como para Iniciativa per Catalunya, el voto más joven no es homogéneo, por cuanto varía mucho de un distrito a otro y no parece existir una relación casual.

De la misma forma tampoco afecta a la dispersión de voto, establecida en este trabajo en el apartado OTROS, ya que aumenta en cuatro distritos y disminuye en seis, sin una relación clara de causa-efecto.

CONCLUSIONES

Como hemos venido diciendo, la fuerte polarización entre el PSOE y el PP ha sido el factor determinante en el comportamiento electoral de Barcelona. Sus efectos más contundentes han sido la mayor participación ciudadana en los comicios de 1993 y la concentración del voto, prevaleciendo el voto útil de derecha o izquierda.

La subida del Partido Popular ha sido alta en todos los distritos pero especialmente en Les Corts-Pedralbes y en Sarrià-Sant Gervasi, tradicionales feudos de Convergència i Unió. Como este último partido acusa pérdidas substanciales en dichos distritos, parece claro que existe una parte de su electorado que ha entendido más útil o atractivo el voto hacia la derecha española y otra parte se ha dirigido hacia las posiciones nacionalistas más radicales de Esquerra Republicana de Catalunya que, a su vez, incrementa su voto en todos los distritos, pero especialmente en aquellos en que el predominio lo ejercía Convergència.

En nuestra opinión ha existido un cuádruple flujo de resultados:

- El primero tiene su origen en los partidos sin representación parlamentaria en 1989 y se encamina mayoritariamente tanto al PSOE como al PP.
- El segundo parte de *Convergència i Unió* y se dirige hacia el Partido Popular, por una parte y, por otra a *Esquerra Republicana de Catalunya*.
- El tercer flujo es el de votantes del PSOE que votan al Partido popular.
- Y el cuarto es el representado por los votos que *Iniciativa per Catalunya* pierde en favor del PSOE. Pérdida relacionada con el voto útil o temeroso ante un posible triunfo de la derecha.

Para terminar con esta parte queremos hacer hincapié en la curiosa inversión que se produce en los incrementos/decrementos de los dos partidos con responsabilidades de gobierno: *CIU* en *Catalunya* y el *PSOE* en el Estado español. Ambos partidos pierden votos en los distritos en que eran predominantes y los ganan justamente donde predominaban sus enemigos electorales. Ello podría indicar el desgaste del ejercicio del poder, así como, en los distritos periféricos, la llegada a la mayoría de edad de segundas generaciones de emigrantes con deseos de integración en la sociedad catalana.

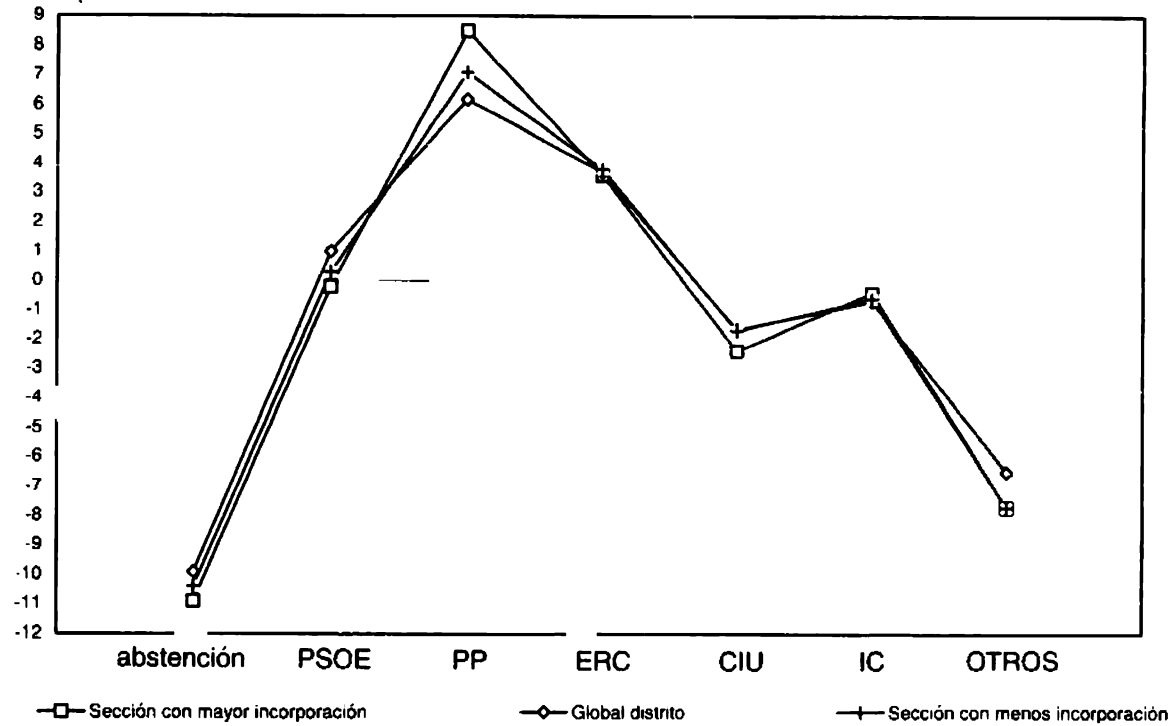
En cuanto a comportamiento electoral de los jóvenes incorporados en estas elecciones sólo cabe destacar un hecho como irrefutable para el conjunto de la ciudad: en mayor o menor medida allí donde la incorporación es mayor crece más el voto al Partido Popular. (Ver el GRÁFICO 2). Seguramente esto es debido a que se trata de una generación sin memoria histórica: no hacen la identificación entre dicho partido y el franquismo.

Es perceptible, aunque no de forma generalizada, un cierto rechazo al *PSOE*, rechazo que es bastante claro en algunos distritos obreros, que son, además los más jóvenes.

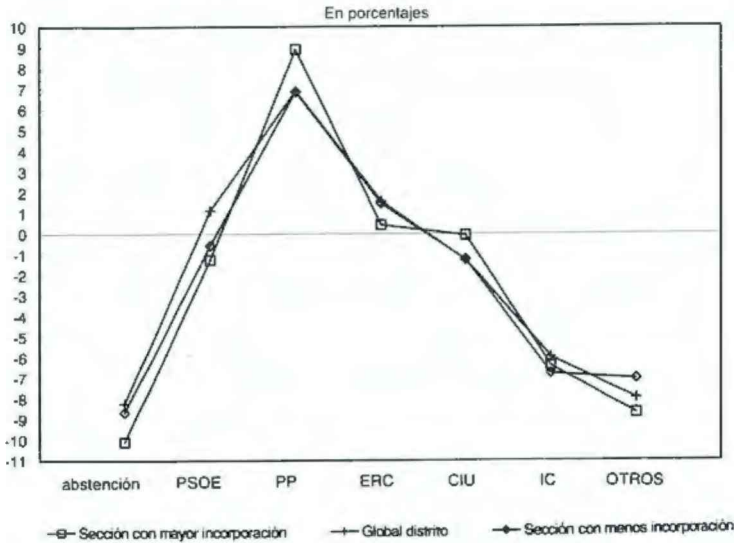
La suposición de que parte del voto joven iría hacia *Esquerra Republicana de Catalunya*, parece carecer de fundamento: no se dan variaciones importantes ni homogéneas entre las secciones con mayor y las secciones con menor incorporación. En el único distrito donde sí alcanza algo de relevancia es el Vº, (*Sarrià-Sant Gervasi*), pero aún así carece de importancia frente al gran terremoto electoral que sufre dicho distrito.

Y para acabar queremos hacer mención del escaso voto que recogen los partidos verdes o ecologistas, tanto en la población en general, como en la muestra de secciones de mayor voto joven. Posiblemente se deba a que buena parte las reivindicaciones ecologistas se han incorporado a los programas de la mayoría de los partidos convencionales.

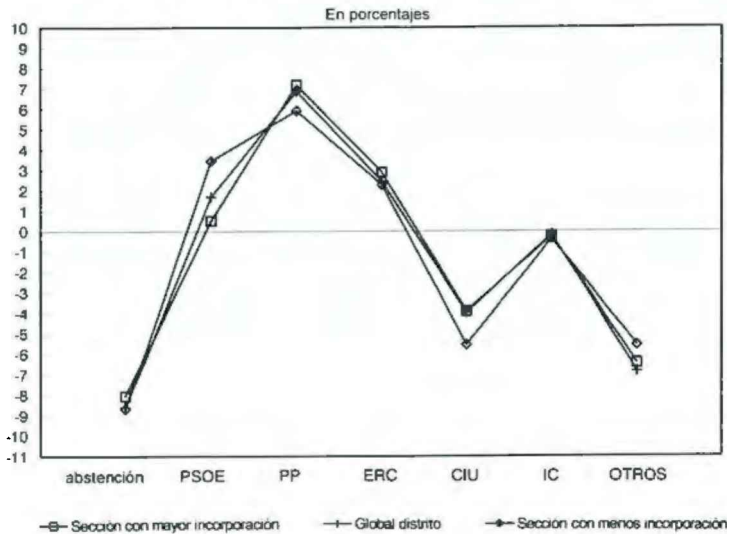
GRÁFICO 2. DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 BARCELONA

DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. I

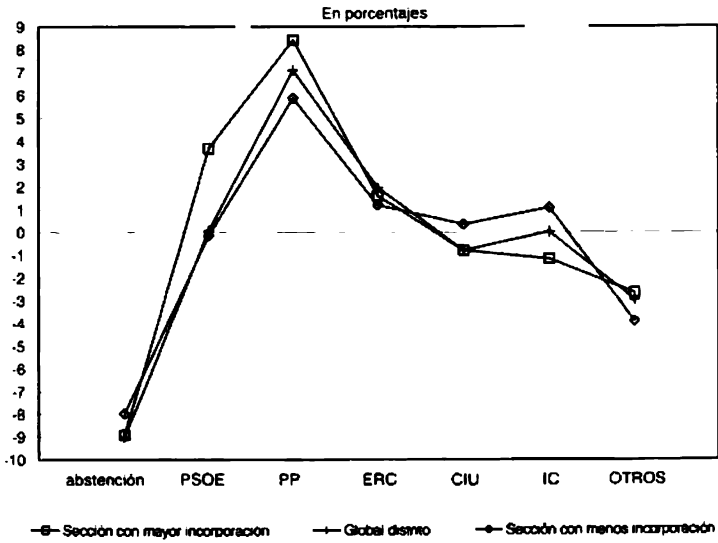

DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. II

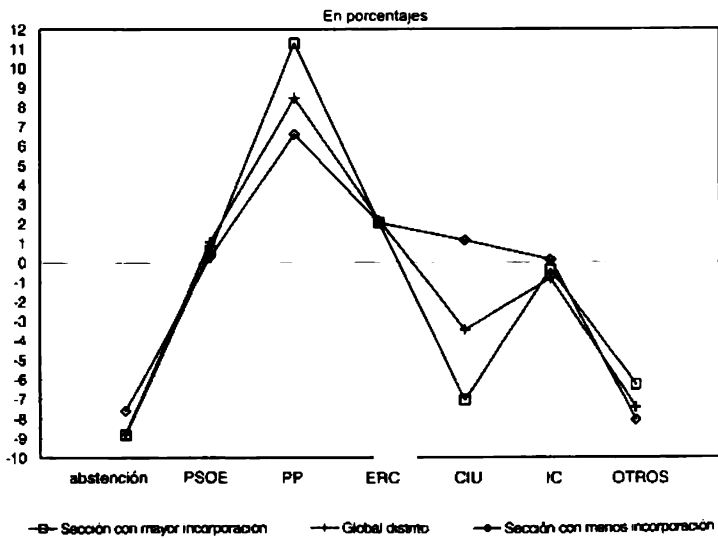

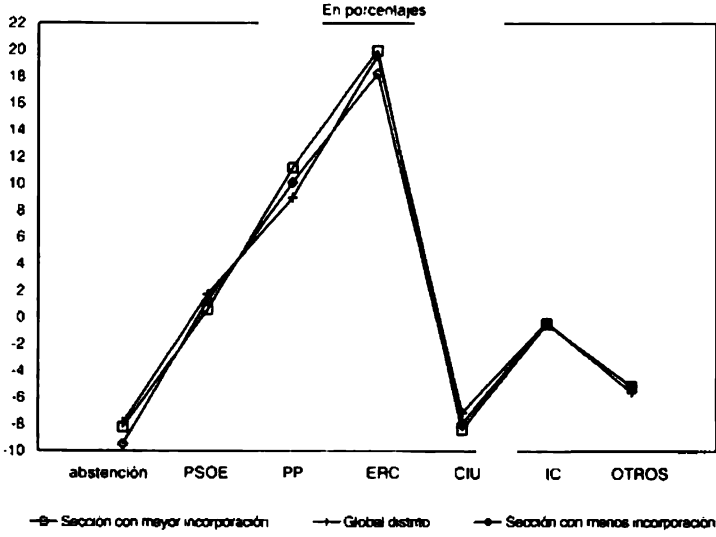
DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. III

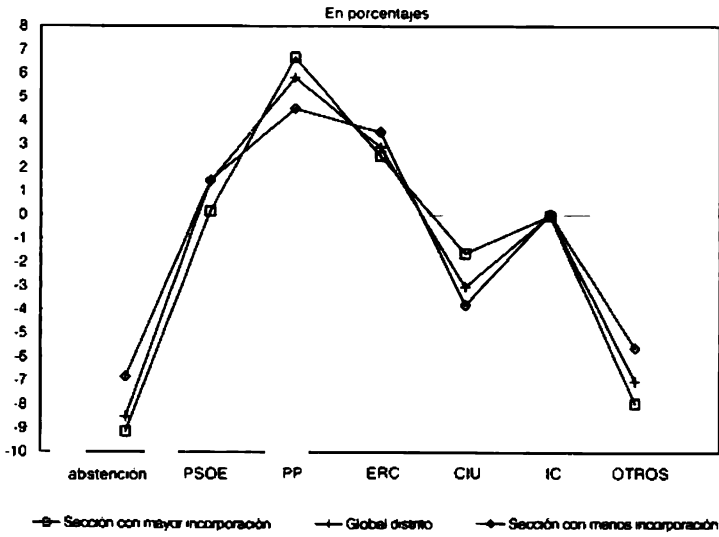
DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. IV

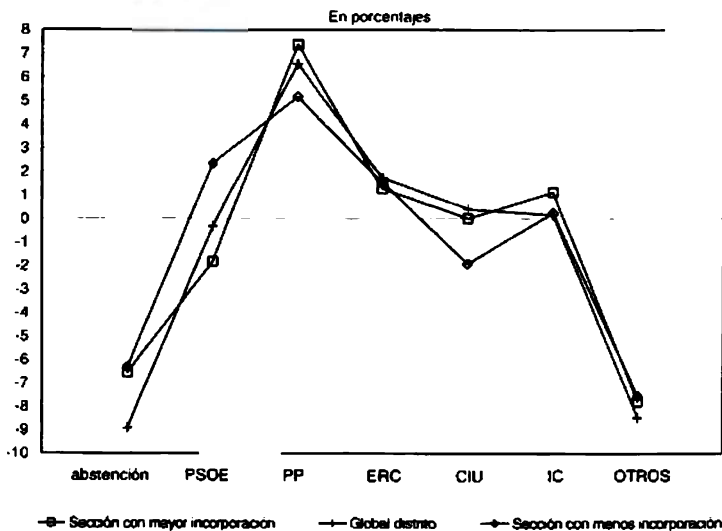
DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. V

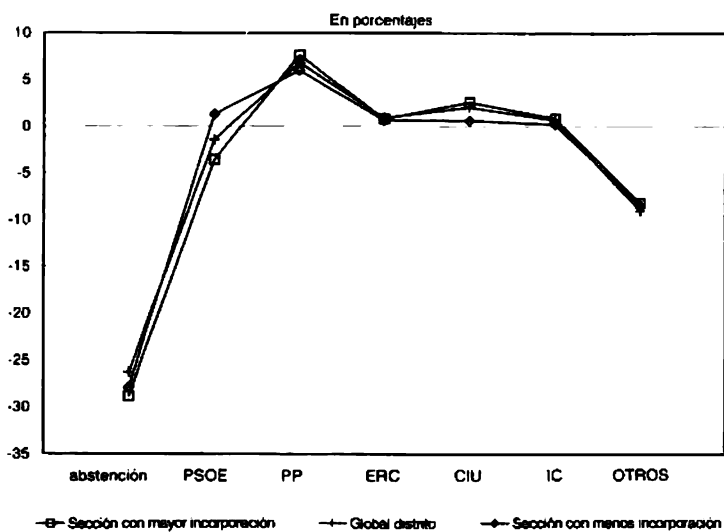
DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. VI

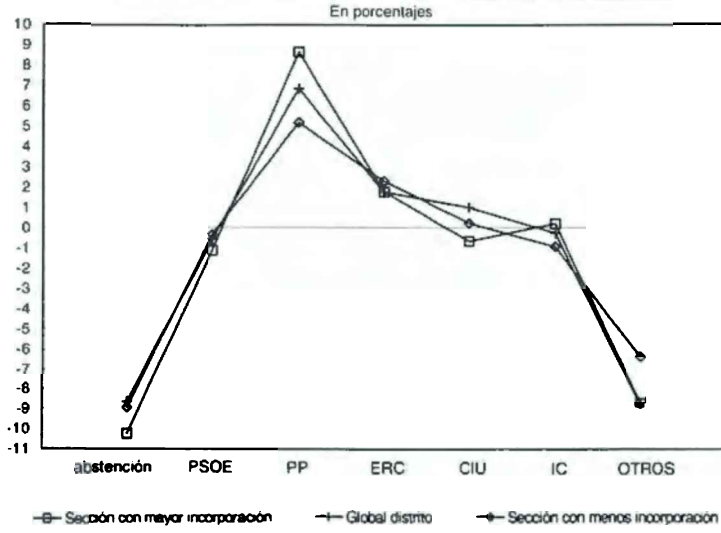
DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. VII

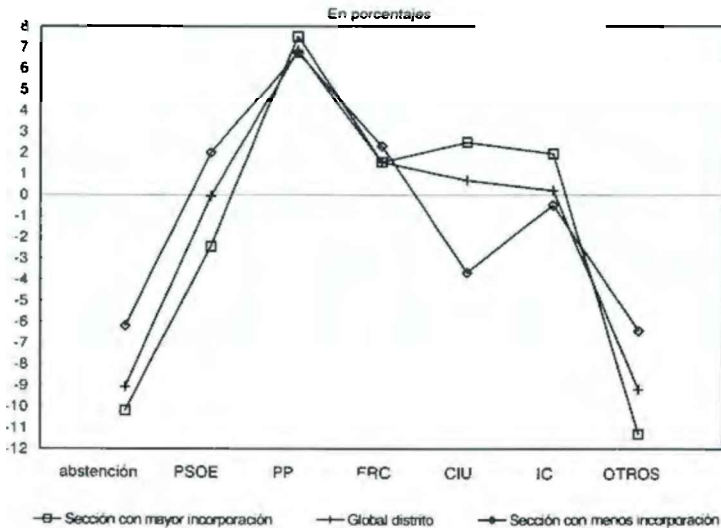
DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. VIII

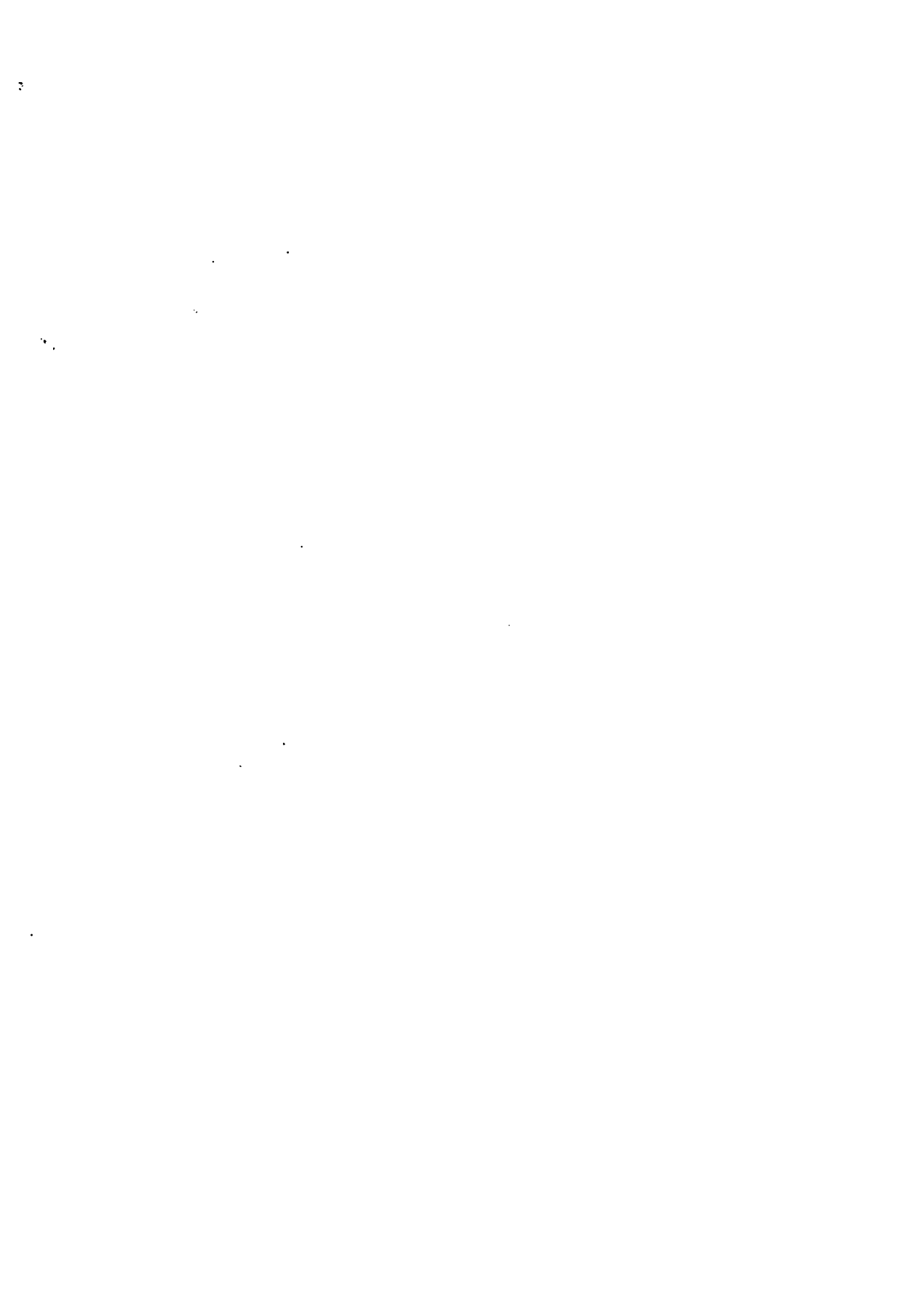

DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. IX

DIFERENCIA EN LAS ELECCIONES 1993-1989 DTO. X

LA GENT GRAN COM A CONSUMIDORS DE SERVEIS

Ignasi Casals Cienfuegos-Jovellanos

El consum, és a la nostra societat actual, un motor que, en bona part, la fa funcionar. El consum està present en tots els grups d'edat, però en el de la gent gran ho està, almenys fins ara, en menor mesura. Els aspectes en els quals s'està introduint un consum important, són causats pels considerables canvis en la estructuració social i familiar de la societat actual.

En el cas del consum de la gent gran, existeixen tota una sèrie d'estereotips mentals. Cal analitzar el tema en profunditat per tal d'ubicar-lo en unes coordenades lògiques i sense prejudicis. Això és precisament el que es pretén en aquest debat entre professionals de la sociologia.

No estem davant d'un tema menor. La importància del consum de serveis per part de les persones grans en les pròximes dècades serà molt important i creixent dia a dia.

1. LA PERSONA GRAN COM A CONSUMIDOR

Hom diu amb freqüència que la gent gran consumeix menys perquè té menys necessitats. En aquesta frase s'amaguen diversos conceptes de connotacions variades.

Per un costat, és cert que les persones grans, en la mesura que no tenen ja al seu càrrec els fills, tenen menys despeses. Per un altre, però, la persona gran s'enfronta, quan es jubila, a un sistema de vida, basat en l'oci i les activitats lúdiques, que comporta despeses. És més, la persona gran es troba en un moment de la seva vida en què és conscient que ha d'aprofitar els pocs anys que li queden i, per tant, té un desig considerable de fer coses i, per tant, de consumir.

Aquest desig ve frenat pels condicionants econòmics de la pensió i per la necessitat de pensar en un futur imprevisible, en el que potser es necessitaran unes assistències personals molt carregoses.

També cal tenir present que, en bona part, l'economia de les persones grans és possible gràcies a uns hàbits de consum molt austers adquirits al llarg d'una vida bastant dura. Aquesta austeritat habitual no està tant present en les generacions que properament s'incorporen al col·lectiu de la gent gran i que es poden trobar amb uns nivells de consum molt inferiors als habituals durant la seva vida anterior.

Però tampoc cal pensar que el concepte consum és unívoc. Pot existir entre persones més joves la idea que consumir és "sortir", anar a restaurants, al cinema, de cap de setmana, etc. Aquest és un consum no massa freqüent entre les persones grans, que poden preferir incrementar el confort domèstic i les seves comoditats o fer uns consums més tranquils i no tant aparents.

2. QUI FINANCI EL CONSUM

Cal dir en algun moment d'aquesta exposició que el 90 % de les persones grans tenen unes pensions inferiors al salari mínim interprofessional. No hi ha dades suficients per saber quina és la massa patrimonial de les persones grans que lògicament contribueix a incrementar la seva renda. El que és bastant possible, és que una gran part del patrimoni de la gent gran estigui en mans del 10 % que té les pensions superiors al salari mínim.

Vol dir tot això que, atenint-nos només a la pròpia gent gran, hi ha dos col·lectius clarament diferenciables: el majoritari, amb una possibilitat de consum reduïda, i el minoritari, amb unes rendes més altes i que permeten fer front a la compra de serveis a nivell individual. Per la gran majoria de la gent gran, les seves rendes els permeten la supervivència de cada dia, l'ús dels esplais, algun viatge subvencionat i no gaire cosa més.

El problema es planteja quan apareixen necessitats de tipus assistencial. Quan això passa, els serveis són coberts pel sector públic o pels familiars de la persona gran. Al mig resta un dramàtic grup social que no és prou necessitat per ser atès pel sector públic i no és prou acomodat per pagar-se un servei privat.

Cal incidir que, sovint, moltes persones de classe mitja en necessitar atencions personals i no poder-les pagar veuen com han esdevingut quasi pobres, ja que les seves rendes, que consideraven correctes, no són suficients per atendre els seus nous consums.

En termes generals, els pagadors dels nous consums de les persones grans que es deriven de les noves necessitats de béns i serveis en especial de tipus assistencial, són el sector públic, els familiars i, en una petita part, el propi interessat.

3. TIPUS DE CONSUM QUE REALITZEN

Ja s'ha fet menció al fet que la gran majoria de les persones grans tenen una capacitat molt reduïda de consum i que, per tant, són els familiars els que, en bona part, han de cobrir les seves noves necessitats. És en aquest context genèric del consum que realitzen o poden realitzar, que volem inscriure aquest apartat.

3.1. CONSUMS HABITUALS COM A CIUTADANS

Les persones grans, com a ciutadans, presenten unes característiques de consum habitual, diferents a les dels altres grups socials. El prototipus podria ser el següent: disposen d'una vivenda, bé en propietat, bé amb un lloguer baix, els fills ja no són a casa o almenys no tenen despeses d'escoles i altres similars, les seves pautes de consum són relativament moderades, no fan gaire ús dels restaurants i dels espectacles.

Aquesta radiografia general, en aquests moments i a mig termini es pot veure alterada per la major permanència dels fills -sense feina- a casa, per les noves normatives de lloguers de pisos, pels canvis en les pautes de consum de les persones que s'incorporen al col·lectiu, a part, lògicament, dels canvis generals de l'economia en els països occidentals, en particular els que fan referència al sistema de pensions.

3.2. CONSUMS DERIVATS DE LA MAJOR DISPONIBILITAT DE TEMPS

El fet de no treballar, permet a la persona gran no realitzar una sèrie de "despeses de producció" que els actius es veuen obligats a realitzar, com les d'alimentació fora de casa, de transport i, fins i tot, de roba, despeses que es poden disminuir notablement.

Però per altra banda, la disponibilitat de temps lliure predisposa al consum. Aquesta major disponibilitat de temps i el fet de no haver d'estar sotmesos a horaris rígids, els permet utilitzar determinants serveis en hores o èpoques de l'any, de menys demanda. Això és bo per la gent gran que aconsegueix uns millors preus i és bo pels negocis del sector que poden rendibilitzar moments, que en cas contrari, foren de poca demanda. Aquests consums són els relacionats amb l'oci i l'exercici físic com sales de gimnàs, de ioga, preus de trens i d'avions, viatges organitzats i altres.

Aquesta oferta ha de combinar la necessària rendibilitat d'unes empreses amb una qualitat i una oferta específicament pensada per a la gent gran, que, si bé es beneficia d'uns preus especials, cal tenir present també que garanteix la continuïtat de molts negocis que d'altra manera, només amb la temporada alta o

els horaris no laborals, no es podrien mantenir. Cal insistir, per tant, en aquesta professionalització i especialització dels serveis.

També hi ha altres tipus d'activitats que no requereixen un alt grau de consum com l'ús de biblioteques, cursos de formació, ús dels casals, ús de les zones públiques de lleure. Sembla clar que en molts casos aquests són els únics consums possibles.

3.3. CONSUMS DERIVATS DE LES NOVES NECESSITATS QUE COMPORTA L'ENVELLIMENT

Aquest és un sector de consums, per un costat, no desitjat per ningú, però que s'imposa a causa de la necessitat progressiva d'atencions.

Serveis hospitalaris i sanitaris

Sembla clar que l'aparell sanitari és utilitzat en un percentatge molt alt per la gent gran. Aquesta constatació és evident a qualsevol planta d'hospital que no sigui pediatria o obstetrícia. El mateix passa en el consum de l'atenció ambulatoria. Sovint, no es dóna prou importància a aquest fet i hom es pot preguntar, com és possible que es dediquin tants recursos a l'atenció sanitària, en relació als que es dediquen a l'atenció socioassistencial. Aquesta anàlisi ens portaria a valorar els interessos dels grups mèdics en la nostra societat.

En els últims anys el sector sanitari, almenys a Catalunya, ha matisat aquesta atenció a la gent gran. Els costosíssims aparells mèdics, sovint excessius i duplicats, no són de gran aplicació a uns usuaris que, un cop estabilitzats, necessiten més atencions d'infermeria que mèdiques. Apareixen, llavors, a mig camí entre el sector sanitari i el sector de les residències, uns centres socio-sanitaris, que estan tenint i tindran cada cop més, un paper important.

Serveis que proporcionen les noves tecnologies

Val a dir que en aquest tema anem, en el nostre país, a remolc de les innovacions i aplicacions que es fan a d'altres països del món occidental. Cal aclarir també que sovint les noves tecnologies apareixen com a fruit de millores en les innovacions tècniques pensades en principi per a la indústria, en segon terme, com a consum de luxe per a minories amb capacitat econòmica i, posteriorment, es constaten les seves aplicacions a les necessitats de les persones grans.

El cas més evident del que estem comentant és la tecnologia intel·ligent, aplicada primer a la indústria, després als serveis, convertida en domòtica en general... fins a veure que té moltes possibilitats per a la gent gran.

La domòtica en la seva aplicació global i integral a una casa on viuen persones grans, no sembla que hagi de tenir un desenvolupament ràpid, degut no només a condicionaments econòmics, sinó a la pròpia reserva de les persones grans respecte als aparells i els botons. Els propis familiars són reactes a aquestes innovacions, ja que funcionen per expectatives a curt termini i sovint no n'acaben d'entendre la necessitat.

Les vies per a l'aplicació de la domòtica possiblement passaran per la concreció en petits aspectes separables, fàcils d'aconseguir, de cost no molt elevat i que no pressuposin una gran remodelació de la vivenda. És a dir, els usuaris poden estar més fàcilment predisposats a comprar per separat una cuina d'inducció, un telèfon avisador, un detector de fums, un aparell per introduir-se a la banyera, etc., que a fer una instal·lació global de seguretat o una reconversió total del bany.

Serveis assistencials directes

Ens referim en aquest punt a un amplíssim tema que, només ell, precisaria no només unes línies sinó múltiples treballs i congressos. Si es fa aquesta simplificació és per trobar un denominador comú: la persona necessita una atenció personal directe.

Sovint es discuteix quin és el servei més adequat per les persones grans. Sembla clar que tots ho són i que el que pot variar són les proporcions en uns i altres.

A nivell públic els governants tenen capacitat per decantar aquestes proporcions en una o altra direcció, en funció de les polítiques. Cal tenir present que el sector públic és, avui per avui, el principal consumidor de serveis, bé directament, bé a través de concerts o subvencions. És, per tant, de màxima importància analitzar l'evolució previsible de les polítiques d'assistència a les persones grans, dintre del context de la situació econòmica actual.

És necessari també fer referència a un concepte constantment repetit: necessitat no vol dir demanda. La necessitat només es converteix en demanda si hi ha els recursos econòmics per finançar l'oferta. Això és vàlid tant pel sector públic, com pel privat. Una mostra clara en són les llistes d'espera per entrar en residència o la precarietat d'hores amb què són atesos molts casos d'ajuda a domicili.

Pel que fa al sector privat el consum de serveis ve i vindrà determinat per dues variables: per un costat la necessitat de serveis s'incrementarà tant per causes demogràfiques, com pel canvi en les formes de vida (reducció del tamany de la família, increment del nombre de persones que viuen soles i que es faran grans, hàbits d'oci consolidats, etc.); per un altre costat l'increment de la demanda només es produirà si les condicions econòmiques ho permeten.

Però cal encara afegir un altre aspecte referent a l'oferta: aquesta, s'adaptarà tant com pugui a les exigències de la demanda. Això es detecta immediatament, en

moments de crisi econòmica, en l'ajust del preu de les places de residència o en els sous de les persones que s'ofereixen a treballar en ajuda a domicili a preus més baixos dels que eren normals anteriorment.

Deixo per col·laboracions més concretes i aplicades l'anàlisi dels diferents consums de serveis que realitzen les persones grans. En aquesta, he pretès tan sols, establir un marc general d'idees, moltes d'elles molt discutibles, que donin peu a la reflexió conjunta sobre un tema de tanta projecció de futur en la nostra societat.

L'ACCÉS A LES RESIDÈNCIES D'AVIS: LA SELECCIÓ COM A PROCÉS DE DIFERENCIACIÓ SOCIAL

Enric Roca Carrió

1. INTRODUCCIÓ

Queden lluny els temps en els que les residències d'avis eren per a persones soles i sense família. Cada vegada més, l'accés a les residències d'avis es produeix entre persones de condicions socials ben diferents. Tot un conjunt de canvis socials expliquen aquestes modificacions, però també, l'actitud que han mostrat les pròpies residències a l'hora d'acollir els nous residents.

En els moments actuals, la desproporció que es dona entre els serveis que la gent gran demana i els que se'ls ofereix, fa que moltes persones no puguin accedir a la plaça que desitgen. Mentre que, l'elevada demanda de places residencials permet que els centres puguin seleccionar els futurs residents entre diferents candidats, a través d'un rigorós procés de selecció.

El present treball, analitza el tipus de selecció que realitzen els centres residencials i les conseqüències que se'n deriven. Basant-me en algunes de les conclusions extretes del treball sobre els equipaments assistencials de la comarca del Bages, que vaig realitzar l'any 1993 per encàrrec del Consell Comarcal del Bages.

Aquesta comarca, que té un percentatge d'envelliment del 17,43 %, tenia, en el moment de realitzar l'estudi, 22 residències d'avis que oferien un total de 841 places.

2. DESIGUALTAT D'OPORTUNITATS PER ACCEDIR A UNA RESIDÈNCIA

L'accés a una residència d'avis està molt disputat. Generalment acostumen a concentrar-se molts sol·licitants per unes poques places disponibles. Recentment, la pròpia Generalitat de Catalunya xifrava en 9.000 les persones de la província de Barcelona que s'estaven esperant per ingressar en alguna de les seves residències. A la comarca del Bages es reproduïx la mateixa situació, gairebé hi tantes persones que esperen ingressar com places ocupades. L'any 1993 la xifra de persones que esperaven ingressar en alguna de les residències de la comarca era de 771.

Aquesta elevada demanda, permet que cada centre pugui triar molt bé els seus candidats, seleccionant aquells que compleixen millor el perfil que desitgen.

Donat que cada centre procura perpetuar i reproduir el seu propi model assistencial, el control sobre els futurs residents és un element essencial per assegurar la continuïtat de la dinàmica de la institució. De la mateixa manera que els centres exerceixen el seu poder per regular els actes més elementals de la vida quotidiana dels residents, volen assegurar-se que els nousvinguts estiguin en condicions d'assimilar i complir les normes de la institució. Per això posaran una atenció especial a l'hora de fer la selecció.

Com resultat d'aquesta selecció interessada, es produeix una desigualtat d'oportunitats entre els diferents candidats que beneficia a uns i perjudica als altres.

3. DIFERENTS TIPOLOGIES DE RESIDÈNCIES D'AVIS

Dins del conjunt de residències es distingeixen diferents maneres de plantejar la selecció, d'acord amb els diferents models de centres que existeixen.

La normativa que regula els establiments residencials a Catalunya, divideix encertadament les residències d'avis en tres tipus, segons la seva finalitat:

- *Residències públiques:* depenen d'una administració pública, habitualment ajuntaments o Generalitat. Acostumen a oferir un bon nivell assistencial a uns preus molt baixos, com a conseqüència de l'alt finançament públic que obtenen. Per tant, els avis paguen uns preus reduïts i l'atenció és de qualitat. Són residències molt demanades i disposen d'una llarga llista d'espera. L'any 1991 oferien 6.633 places que suposaven el 21,75 % de les places de tot Catalunya.
- *Residències privades amb finalitat social:* depenen d'una entitat privada que decideix col·laborar bonament en la millora de les atencions que la gent gran necessita, acostumen a ser patronats assistencials, ordes religiosos, o entitats ciutadanes. Habitualment compten amb dirigents sensibilitzats per la problemàtica dels vells i que disposen d'una bona posició social que els permet

mantenir un bon nivell de contactes institucionals, que els facilita accedir a subvencions públiques o a donatius de particulars, dirigits a reduir els costos de manteniment i de noves inversions. Acostumen a oferir un bon nivell assistencial, mantenint uns preus interessants per un bon sector d'usuaris. Solen ser residències molt demanades i disposen d'una llarga llista d'espera per entrar-hi. L'any 1991 oferien 12.854 places que suposaven el 42,15 % de places de tot Catalunya.

- *Residències privades amb finalitat mercantil*: depenen de particulars o grups empresarials que han vist que l'oferta de serveis assistencials per a la gent gran és una bona oportunitat per fer-hi negoci. És una oferta molt diversa, donat que s'hi troben, des de projectes molt poc consistents que s'aprofiten de l'elevada demanda, a projectes molt seriosos. Com a conseqüència d'això, el seu nivell assistencial és variable i va, des de residències que ofereixen les atencions de famílies afectades per l'atur, fins a residències que disposen de professionals amb una bona qualificació. Normalment, fixen el seu preu buscant uns guanys empresarials i són residències cares per la majoria d'avis. Habitualment s'hi pot accedir, donat que disposen de places disponibles. L'any 1991 oferien 11.007 places que suposaven el 36,01 % de places de Catalunya.

4. TIPUS DE SELECCIÓ

Cada centre utilitza els criteris de selecció que li permeten consolidar millor el seu propi model assistencial, a base de seleccionar a aquelles persones que més poden adaptar-s'hi. En la nostra opinió, podem diferenciar tres tipus de selecció, que s'utilitzen en els diferents centres residencials:

- 1) La selecció econòmica: basada en triar aquells que aporten els diners suficients per garantir la viabilitat econòmica del centre. Acostuma a practicar-se des de tots els tipus de centres. Però sobretot, les residències privades amb finalitat mercantil i en una bona part de les residències privades amb finalitat social.
- 2) La selecció personal: basada en seleccionar aquells que millor poden encaixar amb la dinàmica del centre o que compten amb el recolzament personal de protectors influents. Es practica en la majoria de residències privades amb finalitat mercantil i en alguna pública.
- 3) La selecció burocràtica: basada amb elements neutrals i igualitaris que donen les mateixes oportunitats a tots els ciutadans, realitzen la seva acció selectiva en el compliment estricte d'una normativa elaborada i aprovada prèviament. Es practica en una bona part de residències públiques.

5. PRÀCTICA DE LA SELECCIÓ

El procés de selecció per accedir a les residències d'avis solament està regulat en el cas de les residències finançades amb fons públics, la resta queda basat en els principis i la pràctica assistencial de cada centre.

En aquests moments, l'accés a les residències públiques de Catalunya es qui d'acord amb el Decret 145/90 de la Generalitat de Catalunya que recull quins han de ser els criteris prevalents d'accés per ingressar en una residència finançada amb fons públics, són els següents:

- manca de mitjans materials elementals per a la subsistència
- desemparament
- dependència.

Concretament, l'Ordre del 28 de juny de 1990 desenvolupa quines són les circumstàncies que determinen el grau de necessitat d'ingrés. Però, una lectura atenta d'aquesta ordre ens permet observar les enormes contradiccions que es produeixen i ens mostra com la selecció burocràtica pot perdre la seva objectivitat per convertir-se en un tràmit feixuc i distant a la realitat sobre la que pretén incidir. L'exemple més significatiu és que pot arribar a prioritzar persones que conviuen amb fills, abans que avis sense fills que viuen sols. (Per exemple, conviure en rotació amb els fills suposa 60 punts, mentre que viure sol suposa 32 punts).

Un altre aspecte crític de la selecció burocràtica que practiquen les residències públiques és la lentitud del procés de valoració i de decisió dels nous candidats. Donat que, per les característiques d'aquest tipus de selecció, es practiquen uns procediments igualitaris i objectius, en els que és necessari dedicar la mateixa atenció a totes les sol·licituts, independentment del grau de necessitats que presenten. A través d'un exercici burocràtic que realitzen els funcionaris responsables del seu despatx, que generalment mai arriben a conèixer l'avi.

Però, a més, una bona part de les residències públiques no es senten forçosament obligades a complir amb aquestes normatives de la Generalitat i en moltes ocasions reconeixen no utilitzar aquests criteris. A la comarca del Bages, solament el 36 % dels centres públics declaraven seguir aquesta normativa.

A banda, de l'obligatorietat de la residències públiques, la resta de residències no tenen cap mena de condicionant a l'hora de seleccionar, i practiquen amb tota llibertat els processos de selecció que més convenen a cada un dels centres. Molt més ràpids, però menys objectius.

Així, veiem com en una bona part de les residències privades d'iniciativa social s'utilitzen criteris de selecció basats en aspectes personals i econòmics. És a dir, per una banda els centres seleccionen aquells avis que ofereixen una millor situació econòmica per garantir la supervivència de la línia existencial del centre. Bon exemple d'això, són els nombrosos equipaments que demanen abans de

l'ingrés el pagament previ d'una quantitat econòmica que permeti finançar obres futures, a canvi d'assegurar l'accés a un lloc privilegiat, generalment habitacions individuals.

Però, per l'altra també seleccionen aquells que millor poden encaixar amb la dinàmica interna del centre, és a dir, persones amb facilitat de convivència, ben relacionades, amb bona salut i que requereixen atencions mínimes.

En definitiva, són condicions que permeten garantir la continuïtat assistencial del centre i la pràctica d'una gestió còmoda i saludable.

Per últim, els centres privats amb iniciativa mercantil realitzen la seva selecció basada estrictament en criteris econòmics, fixant el preu segons el nivell assistencial que cada persona necessita, fent un esforç d'adaptació per assumir tota la demanda que està disposada a pagar per sobre del preu de cost dels serveis que necessita.

6. EFECTES DE LA SELECCIÓ

Els efectes de l'acció selectiva que realitzen els centres, tenen una transcendència molt important. Donat que tenen repercussions a nivell individual i col·lectiu en l'oferta de serveis assistencials per a la gent gran que van molt més enllà del control que representa sobre els futurs residents.

A nivell individual, mentre els seleccionats podran viure la resta de la seva vida tal com han triat, els descartats es trobaran amb la impossibilitat d'obtenir les atencions que han desitjat per la resta dels seus dies. Així, els efectes de cada tipus de selecció afavoriran a uns i perjudicaran a altres:

- La selecció burocràtica, amb intenció d'oferir les mateixes oportunitats per a tothom, es veu sotmesa a una elevada pressió de sol·licituds. Per això ha d'envoltar-se d'una embolicada tramitació administrativa que afavoreix aquell qui s'hi sap moure millor, o bé, que disposen del recolzament dels professionals que atenen les problemàtiques socials. Descartant aquells que han quedat immòbils davant de la maquinària administrativa o que no han aconseguit dels buròcrates la puntuació mínima necessària.
- La selecció personal, afavoreix aquelles persones ben relacionades, amb facilitat per adaptar-se a un nou entorn i amb un bon nivell de sociabilitat. Deixant de banda les persones que no gaudeixen del nivell de recomanacions suficient o que presenten un grau de conflictitat personal que no interessa a la institució.
- La selecció econòmica, afavoreix aquelles persones més privilegiades econòmicament i que es troben en situació d'afrontar les despeses necessàries per sufragar els costos de la seva atenció. Desplaçant a tots aquells que no els ha estat possible aconseguir durant la seva vida allò que se'ls demana per acabar dignament la resta dels seus dies.

A nivell col·lectiu, es produeixen uns efectes que generen unes distorsions molt importants en el funcionament dels recursos socials, donat que l'accés incontrolat als centres residencials origina noves demandes de persones que volen imitar la sort dels seleccionats i que passaran a engruixir les llistes d'espera i a competir amb els recents descartats.

Així, el predomini dels interessos particulars de cada residència per damunt dels interessos col·lectius d'una comunitat, contribueix a empitjorar la reduïda oferta de recursos assistencials, donat que suposen una mala administració dels equipaments assistencials disponibles i dificulten l'aplicació d'una política social equilibradora.

En aquest sentit, l'aparició de demandes d'ingrés a residències per part de sectors socials més privilegiats, es veu afavorida per la bona disponibilitat que mostren un bon nombre de residències, que no veuen cap inconvenient en seleccionar a avis rics amb bones relacions familiars abans que avis pobres sense familiars.

Davant d'això, existeixen diferents raons que porten a plantejar la necessitat d'administrar millor els equipaments assistencials disponibles:

- Les places d'una residència són ocupades durant anys i qualsevol ingrés inadequat té una repercussió que durarà molt temps, ja que ningú més podrà accedir-hi.
- Cada nou ingrés a una residència origina una important transcendència social, donat que en aquests moments de canvis pot influir les persones del seu entorn social. Per això, convé valorar igualment a qui es dona la plaça, com també, quina transcendència pot tenir aquesta decisió.
- Ajustar els recursos disponibles a les necessitats més importants d'una col·lectivitat ha de fer-se des d'una perspectiva comunitària, per això a més de decidir quina és la persona més necessitada, cal plantejar-se quines són les necessitats col·lectives que quedaran resoltes amb l'accés a la plaça vacant.

És per tot això, que cal valorar una regulació més àmplia de l'accés a les residències d'avis que permeti una millor igualtat d'oportunitats o, si més no, cal saber observar que amb el progressiu increment de places residencials no és suficient per resoldre les necessitats d'un ampli sector de gent gran.

7. BIBLIOGRAFIA

- BARENYS, M.P. *Residencias de ancianos*. Barcelona: Fundació Caixa de Pensions, 1991.
- «Las Residencias de ancianos y su significado sociológico» *Revista Papers* Bellaterra, núm.40, (1993).

CABEZON, J. «Els equipaments residencials per a la Gent Gran a Catalunya». R.T.S. Barcelona, núm.132, (1993).

GENERALITAT DE CATALUNYA. *Disposicions sobre vellesa*. Barcelona. Departament de Benestar Social, 1992.

ROCA, E. *Els recursos assistencials per a la Gent Gran de la comarca del Bages: Estudi de la seva funcionalitat en relació a les necessitats detectades*. Manresa, 1993.

REFLEXIÓ AL VOLTANT DEL PLA INTEGRAL DE LA GENT GRAN

Maria Galofré Olcina

INTRODUCCIÓ

Tota política ve dissenyada d'acord amb una concepció global de com és la societat a la que s'aplica i com hauria de ser. També té com a inspiració una determinada teoria del canvi social, ja que el que busca és influir en el teixit social al que va dirigida i, per tant, aquelles mesures que adopta són les que considera més adients per a provocar els efectes que ha decidit que són necessaris per a arribar a la situació considerada òptima, sempre d'acord amb la seva versió de quina és la societat en la que vivim, com funciona, i com hauria de ser. El coneixement de quina concepció ideal o teòrica de la societat hi ha darrera d'una política pública és important per a comprendre millor el perquè s'ha decidit prendre unes determinades mesures i no pas unes altres, ja que funciona com un filtre de selecció des del primer moment, és a dir, des del moment que es decideix que existeix un problema que requereix la intervenció pública per a la seva solució. L'existència d'una disfuncionalitat, d'una mancança, no és un fet purament objectiu. Davant d'una mateixa realitat, poden donar-se múltiples interpretacions sobre quins són els problemes a resoldre per part de l'Administració. Però fins i tot entre aquells que estan d'acord en la identificació dels problemes, poden existir diferències a l'hora d'establir les seves causes, o en el moment de decidir quins han de ser els objectius a aconseguir, o quines les mesures a aplicar. La definició del problema a resoldre no és, doncs, un acte objectiu, sinó una construcció artificial feta en funció dels criteris d'aquells agents que poden intervenir i influenciar en aquest procés definitori.

En el moment de dissenyar una política pública, doncs, són molts els elements que marquen la seva forma final. Tot el seu procés de formació, des del moment que es decideix que un tema ha d'entrar a formar part de l'agenda política fins a la seva implementació, és influenciat pel context institucional, organitzatiu i

sociopolític en el que es mouen els diferents actors que intervenen en la decisió, així com per les estratègies d'aquests. L'estudi de tots aquests elements és fonamental per a la comprensió global d'una política pública, però, un primer pas, pot ser l'anàlisi del *output* de tot aquest procés, és a dir, del redactat final en el que es materialitza formalment una política pública.

És amb aquesta intenció d'aprofundir en el coneixement de la concepció global que la nostra societat, i dels temes relacionats amb l'envelliment, especialment, que es desprenen del Pla Integral de la Gent Gran que em plantejo la realització d'aquesta comunicació. Per tant, més que explicar què és el Pla i quines mesures proposa, m'interessa conèixer a quins problemes pretén donar resposta aquest Pla, per què es considera que són problemes als que s'ha de donar resposta des de l'Administració, quina situació es considerada la ideal, i com s'hi pensa arribar.

EL PLA INTEGRAL DE LA GENT GRAN

El Pla Integral té com antecedent a Catalunya el programa Vida als Anys d'atenció socio sanitària a la gent gran amb llarga malaltia (ordre de 29 de maig de 1986, i ordre de 6 d'abril de 1988), i dintre d'Espanya a altres plans gerontològics ja existents, com el corresponent a l'administració central i els realitzats per les comunitats autònomes d'Euskadi, Castella-Lleó i València. El Pla s'ha publicat recentment, el maig de 1993, però el seu embrió va ser creat mitjançant una Resolució del 22 de novembre de 1990, per la qual es va fer públic l'acord del Consell Executiu de la Generalitat de creació de la Direcció del Pla Integral de la Gent Gran, dins del Departament de Benestar Social. El seu objectiu era realitzar un estudi exhaustiu de la situació de la gent més gran de seixanta-cinc anys a Catalunya i de les polítiques dirigides a aquest grup poblacional, per tal d'analitzar com el procés d'envelliment de la societat estava afectant tant la mateixa estructura socioeconòmica com els serveis socials de l'Estat. Es pretén amb aquest Pla dotar la societat d'un document que serveixi com a referència en tot el que té que veure amb l'actuació envers el grup de població major de seixanta-cinc anys. Neix aquest Pla, doncs, amb l'ànim de ser més inspiració que actuació pròpiament dita, malgrat que en ells es dissenyin unes actuacions concretes i s'hi estableixi un marge temporal de deu anys per al seu total acompliment.

Com ja he dit, aquest Pla és el fruit d'un ampli estudi que es va realitzar sobre la vellesa a Catalunya. Aquest estudi es va dissenyar entorn a tres eixos fonamentals. El primer eix buscava l'aproximació teòrica i multidisciplinària a la vellesa. Per això es va comptar amb la col·laboració de 90 experts agrupats en 15 grups de treball centrats en els següents àmbits concrets: arquitectura, bioètica i ètica social de la vellesa, demografia, economia i finances, estudis comparats amb Europa, intervenció social, dimensió jurídic-administrativa, organització i gestió, perfils professionals, psicologia, sanitat, sociologia, voluntariat, gent gran i minories ètniques i gent gran i balnearis. El segon eix buscava una aproximació empírica a la situació de la gent gran a Catalunya. Per això es va realitzar una enquesta amb una mostra global per a tot Catalunya de 16.400 persones, amb

una estratificació en funció de les variables sexe, edat i ubicació. Es van realitzar 400 enquestes a cadascuna de les 41 comarques catalanes, per tal que els resultats es poguessin considerar significatius en relació, no només a nivell de tot Catalunya, sinó també a l'hora de parlar separatament de cada comarca, així com a l'hora de diferenciar les respostes en funció del sexe o de l'edat. El tercer eix fonamental volia obrir un fòrum de debat sobre aquests temes, que fomentés la participació de la pròpia gent gran i, per això, es va celebrar el I Congrés de la Gent Gran a Catalunya, els dies 5 i 6 d'octubre de 1990. El 1993, coincidint amb la decisió del Consell de les Comunitats Europees de declarar-lo "Any de les persones grans i de la solidaritat intergeneracional", es va celebrar el segon.

El Pla Integral de la Gent Gran pren la forma de dos volums. En el segon, es recull en forma d'annexos tota la informació recollida al llarg del procés d'estudi previ a l'elaboració del Pla. Així, en el primer annex es recullen els diferents informes realitzats per les 15 comissions d'experts sobre les seves respectives àrees temàtiques, recollint-se, en l'annex 2, les seves recomanacions, 144 en total, també diferenciades per l'àrea de la que provenen. A l'annex 3 trobem explicada en detall l'enquesta, tant pel que fa a la seva metodologia com a l'explotació dels seus resultats. A l'annex 4 podem trobar un inventari dels recursos del que disposa Catalunya, especificats per cada comarca i assenyalant la seva titularitat jurídica, per a donar serveis de tipus residencial o d'esplai a la seva gent gran. A l'annex següent trobem les conclusions del I Congrés Nacional de la Gent Gran, conclusions que giren al voltant de les tres ponències presentades, sobre els temes de la relació entre família i vellesa, els serveis d'ajuda a domicili i l'aportació de la gent gran a la construcció del país. A l'annex 6 trobem el marc legal en el que s'han de planificar els serveis i el treball social dirigits a la gent gran, en el 7, el marc demogràfic i, en el 8, els models comparats amb Europa. Es pot comprovar, doncs, com al darrera del Pla Integral de la Gent Gran hi ha un gran esforç d'aproximació a la realitat de la vellesa i l'envelliment a Catalunya, així com a les possibles vies per, des de l'Administració, donar solució als problemes que pugui patir la gent gran.

El que no hi ha hagut, malauradament, és un gran esforç a l'hora de redactar el primer volum d'aquest Pla que, en definitiva, no és sinó el propi Pla, ja que el segon volum és un compendi de la documentació utilitzada per a elaborar el primer. Sorprèn de comprovar com en moltes ocasions, els capítols d'aquest primer volum s'han elaborat a base de fer un *collage*, un exercici de *recorta y pega*, amb el text i les recomanacions de les diferents comissions d'experts, juntament amb les dades de l'enquesta i altres fonts d'informació. Aquest, sempre segons el meu punt de vista, desordre formal, complica la comprensió del contingut del Pla, ja que es fa difícil trobar-hi un fil conductor o argumental. Al llarg dels diferents capítols, hi trobem, una darrera l'altra, diferents definicions del que és la vellesa, quina és la seva situació, i diferents recomanacions sobre què cal fer, en funció del diferent enfocament o àrea temàtica des de la que s'està argumentant. Al capítol 14 del Pla es fa una proposta de desplegament i aplicació del Pla, amb un horitzó temporal d'acompliment concret i un organigrama del projecte que ha d'actuar en quatre nivells (repte, objectius, actituds i estratègies),

marcant tot un conjunt d'actuacions concretes. Tot aquest projecte està basat en les recomanacions tècniques que hem anat trobant al llarg dels anteriors capítols. Així doncs, si aquest Pla pretén funcionar com a punt de referència per a la futura actuació en el tema de la vellesa, hem d'agafar com a directrius només el que es concreta en aquest últim capítol, o tot el que s'ha anat apuntant al llarg de tot el Pla? Les recomanacions tècniques que es recullen en els capítols anteriors, les hem d'entendre com allò desitjable en un pla només teòric, o com a futures actuacions que a la pràctica s'aniran concretant? Aquest tema per a mi no queda prou clar, i és per això que trobo difícil concretar quins són els objectius del Pla. Es diu que ha de servir d'inspiració a tota la futura prestació de serveis socials a la vellesa, però, si algú es nega a sentir-se inspirat, se li obligarà a fer-ho, o se li perdonarà el descuit?

LA VELLESA A CATALUNYA SEGONS EL PLA

A QUI VA DIRIGIT EL PLA? A QUI ES CONSIDERA VELL?

El Pla Integral de la Gent Gran diu textualment: "La nostra proposta és un model d'intervenció que no prima l'acció assistencial per a un grup de població específic, sinó que és un model dirigit a la població universal i de manera igualitària però específica, on es contemplen diferents nivells d'actuació per tal d'assolir una millora de la qualitat de vida per cada un dels membres de la comunitat". L'ordre de prioritats que hauria de seguir-se en la intervenció social dirigida a la gent gran seria, doncs, el següent: primer, s'haurien de garantir els serveis necessaris a tots ells vells, també als que poden portar una vida autònoma, i acabar amb els serveis específics per a persones amb greus deficiències. D'aquesta manera, atenent de manera global a tota la població gran i procurant que tothom tingui accés a una vida digna, s'evitaria en gran part l'arribada a situacions marginals i de greus mancances que han de patir moltes persones un cop passats els seixanta-cinc anys. Aquesta és l'edat que s'escull com a límit per a assenyalar qui és vell i qui no.

Així doncs, tota persona major de seixanta-cinc anys és, a efectes del Pla, vella. Malgrat això, el Pla mateix qüestiona l'elecció d'aquesta edat com a límit, al que qualifica sens dubte d'arbitrari. Segons el Pla, l'elecció d'aquesta edat com la d'entrada a la vellesa, lligant així aquesta entrada amb la sortida del món laboral, si bé sempre ha sigut arbitrària, (ja que no tenia en compte la situació de la gran majoria de dones per las quals no significava cap sortida ja que elles no hi eren dins del mercat laboral), avui en dia és més arbitrària que mai. Actualment, dos són els factors fonamentals que contribueixen a augmentar la discutibilitat d'aquesta elecció. El primer és el fet que, degut a la crisi econòmica, aquesta edat ja no correspon amb la sortida del món laboral en la majoria d'ocasions. Cada cop més, la sortida del mercat laboral s'està avançant cap als seixanta, o fins i tot cap a la dècada del cinquanta, degut a l'expulsió de mà d'obra "vella", mitjançant jubilacions anticipades i el cobrament de pensions per invalidesa, per tal d'alleugerir els desequilibris existents al mercat de treball. El segon factor està

ligat amb l'increment de l'esperança de vida i amb la millora de les característiques sanitàries de la població en general. Avui en dia, una persona de seixanta-cinc anys conserva generalment la plenitud de les seves aptituds físiques i mentals, i té encara davant seu la perspectiva de poder viure vint o vint-i-cinc anys. La idea de decrepitud física i proximitat de la mort associada a la vellesa, ja no és una característica de les persones de seixanta-cinc anys; aquest clixé ara el representen les persones que ja han passat dels vuitanta. Aquest increment de l'esperança de vida i el retard de l'inici de la pèrdua d'autonomia fa que, actualment, es comenci a diferenciar entre les persones de seixanta-cinc a vuitanta anys (nomenats per alguns vells-joves) i les persones de més de vuitanta (els vells-vells o quarta edat), que, en general, sí que pateixen una gran manca d'autonomia personal.

El Pla Integral de la Gent Gran té com a població objectiu, doncs, la població més gran de seixanta-cinc anys, que viu a Catalunya, si bé emfasitza la diversitat existent dintre d'aquest grup d'edat, diferències degudes al nivell socioeconòmic i cultural del que gaudeix cada persona, així com al grau d'autonomia física i psíquica de cada individu, que el portarà a patir una major o menor dependència.

COM SON ELS VELLS? CONCEPCIÓ DE LA VELLESA

El Pla Integral de la Gent Gran neix fruit de la preocupació davant d'un fet irrefutable: el procés d'envelliment patit en general per totes les societats capitalistes occidentals, del qual Catalunya no és una excepció. Mitjançant diferents indicadors demogràfics, tals com l'índex d'envelliment, el percentatge de sobreenvelliment, l'índex de dependència o l'índex d'ancianitat es fa palesa la importància d'aquest fenomen a la societat catalana. No hi ha dubte que aquest important canvi en l'estructura social tindrà importants efectes socioeconòmics. Però què ens diu al respecte el Pla? Com ja s'ha dit en parlar en general del Pla, el fet que el seu redactat provingui de diferents mans fa que hi puguin haver respostes diferents a una mateixa pregunta. Aquest cas no és una excepció, així doncs podem trobar múltiples versions del que representa la vellesa i l'envelliment.

En primer lloc, se'ns assegura que l'increment de l'esperança de vida és un gran guany, però que implica nous problemes a tenir en compte. La gent gran, degut a les seves especials necessitats, acapara gran part de la despesa realitzada per part de l'Estat de Benestar, una configuració estatal que no hem d'oblidar, no es troba en els seus millors moments quant a salut financera i bona fama. L'envelliment de la població porta associats problemes en el repartiment de les càrregues econòmiques i socials i, per tant, per tal d'assegurar la supervivència del nostre sistema social, haurem d'arribar a un replantejament de les nostres estructures político-socials i del concepte de productivitat social de la gent gran. L'envelliment, però, no és un fenomen inevitable (és un procés que cal evitar, doncs?), que requerirà mesures de suport a la infància per tractar de contrarestar-lo. Mentrestant no s'eviti, però, s'haurà d'assegurar la integració d'aquest grup de

població d'edat avançada a la societat, així com la seva contribució, en la mesura que puguin, i la satisfacció de les seves necessitats socials, assistencials i sanitàries, mitjançant la política social. Això segurament portarà a un canvi en el concepte d'edat, en els rols socials, en la idea de productivitat (tant lligada actualment a la joventut) i de salut, així com en els serveis socials, en l'atenció sanitària i assistencial. En definitiva, s'ha de procurar que l'increment de la longevitat no sigui un trauma per a la societat.

Per altra banda, se'ns avisa que parlar de persones dependents és perjudicial per a les persones de més de seixanta-cinc anys, que no hem de parlar d'elles com si constituïssin una càrrega per a la societat. L'augment de l'edat mitjana, l'envelliment, és un fet positiu. Significa un èxit en la lluita contra la mort. I si aquestes persones reben serveis de l'Estat, cobren una pensió, no s'ha d'oblidar que la jubilació que ara tenen se l'han pagat per endavant gràcies a les seves cotitzacions. A més a més, a l'hora de parlar de relacions de dependència i de les seves tendències futures, s'han de tenir en compte els possibles efectes d'altres elements com les migracions, l'edat d'entrada i sortida al món laboral, el nivell d'ocupació (especialment la femenina) o l'economia submergida.

També se'ns ofereixen diferents interpretacions teòriques fetes des de la sociologia sobre el tema de la vellesa en una societat en procés d'envelliment: es fa menció de la teoria del rol social, la del retraïment (o *disengagement*), la de la subcultura, la de les minories, la de l'activitat, la de l'estratificació, la del medi social i la de la continuïtat. Així mateix, podem comptar amb diferents definicions del que és la vellesa. Per l'Organització Mundial de la Salut, "vellesa és el període de vida en què el detriment de les funcions mentals i físiques s'accentua cada cop més, en comparació a altres èpoques anteriors de l'existència". Altres definicions parlen d'un procés dinàmic, d'un canvi progressiu cap a una situació desfavorable que finalitza amb la mort. El que el Pla remarca, però, és que ens trobem davant d'un concepte molt complex i canviant, segons la cultura, el moment històric, l'espai geogràfic i l'àmbit econòmic en el que ens trobem. Aquest procés de canvi és cada cop més ràpid, pel que necessitem d'una definició que es faci des d'un plantejament dinàmic. La vellesa no es pot definir únicament en relació amb l'edat i el procés biològic. El procés d'envelliment és un procés individual, diferencial i irreplicable, en què cada persona vella, com qualsevol altra ciutadà, necessita uns determinants serveis, en moments i en intensitats a vegades força diferents. Pel fet de ser vella una persona no ha de tenir uns drets diferents als de la resta de la població. La vellesa és una més de les etapes de la vida, en la que també existeixen possibilitats de gaudir, de desenvolupament i creixement personal. No és un problema per ella mateixa, però per les persones grans existeix un risc major de patiment de malalties i de problemes econòmics i marginació social. Les persones grans formen un col·lectiu més vulnerable que ha d'afrontar les seves necessitats en unes condicions més desfavorables que la resta de la població, a causa de factors intrínsecs (biològics, de progressiva disminució de les capacitats) i extrínsecs (socials, com la seva condició d'elements no productius, amb tota la càrrega de marginació social que això comporta en un món que prima per sobre de tot la productivitat dels seus membres; econòmics, per la davallada en els

ingressos que el pas a la jubilació encara comporta en aquest país; culturals, per la manca d'adaptació a un món en el que la renovació dels coneixements és tan ràpida, que condemna a ser una reliquia del passat a tot aquell que no es manté en un continu procés de reciclatge; ambientals i ecològics, per l'existència de nombroses barreres arquitectòniques en un món construït i dissenyat per a ser utilitzat amb facilitat només pels més vàlids).

Però si és cert que l'envelliment és un fet individual, un procés biològic que es pot considerar que comença des del moment del nostre naixement, no és menys cert que aquest procés està ple de contingut social. A tota societat el temps biològic es converteix en temps social. Cadascuna crea els seus propis estadis de cicle vital i els lliga diferents drets i responsabilitats, de manera que l'edat passa a ser un element clau a l'hora d'adjudicar estatus i rols socials als individus. Les etapes del cicle vital que nosaltres hem heretat marquen que una persona, des del moment en què neix fins al moment en què mor, normalment haurà de passar primer per la infància, després per l'adolescència, la joventut, l'etapa adulta i, per últim, per la vellesa. Aquesta última etapa és la que segueix a la jubilació i està dominada per la davallada de la capacitat física i mental, per l'aparició de malalties cròniques i per l'aïllament social. Però com ja s'ha assenyalat en parlar sobre qui són els vells segons el Pla, aquestes etapes actualment s'estan desdibuixant, ja no són tan clares. El concepte de vellesa de fa unes dècades correspon ara als anomenats vells-vells, que formen un grup especialment vulnerable i amb necessitats socials i assistencials específiques. Entre aquests i els adults, apareix un nou grup al que costa reconèixer com a vells, però que, si seguim amb la definició que marca com a vells aquelles persones que per qüestió d'edat han abandonat el mercat laboral, ho són. El moment de la jubilació ha deixat de ser un element prou clar com per diferenciar entre un adult i un vell. Sembla que estigui apareixent una nova etapa del cicle vital, tal com en el seu moment ho van fer l'adolescència i la joventut. Pifer i Bronte (1986) parlen del "tercer quart de la vida", que aniria dels cinquanta anys (quan els fills ja són grans i comencen a independitzar-se) fins als setanta-cinc (quan els problemes físics i psíquics comencen a tenir importància). Es aquí on el Pla detecta un altre dels problemes de l'envelliment de la societat. S'està desaprofitant la capacitat de totes aquestes persones que, podent estar en actiu, es veuen obligades a ser subjectes passius de la societat, amb totes els desavantatges que aquesta situació comporta, tant a nivell individual com social. Desavantatges a nivell individual, perquè per aquestes persones significa una pèrdua de rol social, a la que va lligada una davallada en els ingressos econòmics i en l'estatus social, que en moltes ocasions provoca problemes de salut física i psíquica. I desavantatges a nivell social perquè a l'increment de la població de gent gran en situació d'inactivitat forçada malgrat les seves possibilitats de romandre en actiu, s'hi afegeix el retard de l'edat d'entrada en el món laboral dels joves, forçats a allargar la seva etapa d'estudiants per a tenir més possibilitats en el mercat laboral. De manera que cada cop s'està exercint més pressió sobre la població d'edat mitjana, que és la que amb el seu treball productiu ha de mantenir a una creixent població inactiva. No hi ha hagut una readequació de l'estructura de rols als canvis en l'estructura demogràfica que permeti l'aprofitament de les

capacitats d'aquest col·lectiu de persones majors de seixanta-cinc anys, amb encara molt per oferir.

A més a més d'aquest canvi en les etapes del cicle vital, el Pla parla sobre l'efecte que el canvi generacional pot tenir sobre l'envelliment. Cada generació envulleix de manera diferent perquè es tracta de persones amb un bagatge cultural i històric diferent. Dins de la gent gran d'avui a Catalunya, predomina un nivell cultural baix i un origen rural, que fa que molts vells urbans estiguin poc arrelats al seu hàbitat actual. Són persones que varen treballar en feines poc qualificades o que van ser mestresses de casa, i que provenen de generacions fortament seleccionades, per això, són físicament molt fortes. Els vells del futur, però, segurament seran en general més instruïts, més urbans, més qualificats, informats i independents, però menys seleccionats biològicament. Per tant, la seva actitud enfront de la vellesa serà diferent, ja que ells seran diferents.

COM VIUEN ELS VELLS?

El Pla remarca constantment la necessitat de conèixer a fons la realitat sobre la que s'ha d'actuar. Mitjançant l'enquesta realitzada i els treballs de la comissió d'experts, es va fer un apropament a la realitat de l'ancianitat a Catalunya. Es van tenir en compte diverses variables demogràfiques, sociològiques, econòmiques, existencials i sanitàries, a través de diferents indicadors, sempre diferenciant per comarques.

Els resultats remarquen que estem parlant d'un sector de la població heterogeni, però del que es pot dir, en termes generals, que pateix un deteriorament de la seva situació econòmica, així com de la seva salut, especialment a partir del setanta-cinc/vuitanta anys, on la pèrdua d'autonomia és quasi bé generalitzada. Aquesta pèrdua d'autonomia tant a nivell físic com econòmic provoca una situació d'aïllament social en la majoria dels casos. Lligat amb aquest fenomen d'aïllament social, hi ha el fet que el nombre de persones grans que viuen soles augmenta cada dia. Així doncs, es veu com, si bé la vellesa no és un problema de per si, es pot considerar una situació de risc, com ja he remarcat abans.

QUI TÉ CURA DELS VELLS?

El Pla inclou un inventari dels serveis d'atenció oferts a la gent gran tant des del sector públic com privat. Es remarca la forta implantació a Catalunya de la iniciativa privada en el sector de protecció social. Les mútues privades, l'àmbit privat sense afany de lucre, són una important font de serveis cap a la gent gran que s'ha de potenciar i reforçar. Sobresurt principalment, segons el Pla, la tasca realitzada des de les entitats d'estalvi i l'Església, i es subratlla la figura del voluntari com element indispensable per a la bona marxa d'aquesta xarxa assistencial privada.

La protecció social, però, s'entén també com una obligació pública. Segons el Pla, la formulació i l'execució de polítiques relatives a l'envelliment és un dret sobirà i una responsabilitat de cada estat, que ha d'exercir sobre la base de les necessitats i objectius nacionals. Els governs, les organitzacions governamentals, els voluntaris, individualment, i les organitzacions de voluntaris, les associacions de persones d'edat incloses, poden contribuir a donar l'ajut i l'atenció a les persones d'edat avançada de la família i de la comunitat. Es constata, però, una manca de personal degudament format per a la realització d'aquests serveis d'atenció a l'ancià.

Per altra banda, destaca la importància de la família i la comunitat on viu l'ancià com a proveïdors de serveis per a aquest. Tradicionalment, era la família qui principalment tenia cura de la seva gent gran, però els canvis en la seva estructura i en l'estructura de valors provocats per la industrialització han dificultat que segueixi complint aquesta funció. La transformació de la família tradicional extensa i patriarcal, en família nuclear ha provocat canvis en les relacions de parentiu i en les intergeneracionals, portant cap a un afebliment dels llaços familiars, així com dels comunitaris. Com a conseqüència d'aquesta disminució de solidaritat intergeneracional, provocada també per un canvi de valors cap a l'individualisme, es dona una major demanda de serveis cap a l'estat o cap al sector privat. Però el dèficit d'ajuda familiar es deu també a les dificultats que troba aquesta per donar-la fins i tot si ho desitja fer. Em refereixo a dificultats materials, com les degudes a l'espai. Els habitatges són petits, estan dissenyats pensant en una família nuclear. També hi ha problemes de llunyania. La industrialització a Espanya va provocar massives migracions internes, de manera que, probablement, molts fills viuen a zones industrials, mentre els pares romanen a les zones rurals de les que provenen, amb poques possibilitats que es produeixi un retrobament, per la manca d'espai a la que ja m'he referit. Un altre fenomen a tenir en compte és el de la incorporació de la dona al món laboral. Qui tradicionalment ha tingut cura de les persones grans d'una família han sigut les dones d'aquella família, que romanien a casa a càrrec de totes les tasques de caràcter reproductiu i de serveis als membres de la unitat familiar. Actualment, són moltes les dones que compaginen el seu treball fora i dintre de casa, però d'aquesta manera no tenen prou temps com per donar l'atenció requerida per una persona gran quan pateix greus problemes físics i/o psíquics. Es destaca doncs, per part del Pla, l'augment del percentatge de persones grans que viuen soles (segons dades del Pla, el 41,3 % viu amb la parella, el 22,2 % sol, el 28 % amb els fills i el 3 % en residències) i les creixents dificultats de la família per a tenir cura dels seus membres grans, en aquells casos en els que no es renuncia a **complir aquesta funció.**

DEFINICIÓ DEL PROBLEMA

Un cop resumit com veuen la situació els autors del Pla, voldria sintetitzar aquí quins són els aspectes negatius d'aquesta situació, quins són els problemes que detecten. Al meu entendre, el procés d'envelliment de la societat es veu com un procés que crea un augment de despeses al sector públic. L'increment de

persones grans representa un increment de persones jubilades o pensionistes, podent, la majoria, restar en aquesta situació de vint a vint-i-cinc anys. Es a dir, és manté a una gran part de la població en una situació d'inactivitat, improductiva per a la societat, fins i tot sabent que molta d'aquesta gent manté en major o menor grau, no només la seva capacitat per a treballar o col·laborar activament amb la societat, sinó també les ganes de fer-ho (segons els resultats de l'enquesta, un 61,88 % del global d'enquestats es senten encara capacitats per fer feina, i un 41,86 % estarien disposats a realitzar tasques d'interès social). Per una altra banda, l'increment de la població d'edat avançada significa l'augment d'una població que es pot considerar en situació de risc. Es troben amb una major probabilitat de patir problemes econòmics i d'habitatge, d'arribar a situacions d'aïllament i marginació social, i de sofrir discapacitats greus, possibilitat que incrementa dramàticament a partir dels vuitanta anys. I és aquí, on a la problemàtica creada pel canvi en l'estructura demogràfica se li afegeix la problemàtica creada pel canvi en l'estructura familiar. El trencament de la família extensa patriarcal, l'auge de l'individualisme i la massiva entrada de la dona al món laboral han trencat les xarxes que a nivell familiar i col·lectiu protegien els vells. Ara, de la resolució d'aquestes necessitats se'n fa responsable a l'Estat. Aquest, reconeix la seva responsabilitat, però, alhora, remarca la necessària participació de la societat civil en la protecció dels seus membres. La família ha de ser el principal punt de referència a l'hora de dissenyar qualsevol política envers la gent gran. Només quan l'ajut de familiars, veïns i amics no sigui possible es passaran a aplicar altres recursos institucionals. En una situació en la que es parla de crisi de l'Estat de Benestar, l'increment de persones dependents es veu com una càrrega difícilment assumible per les finances estatals. És per això que es subratlla el paper jugat tradicionalment per la iniciativa privada en l'àmbit de la protecció social, i es remarca no només la necessitat que continuï, sinó que es potenciï, especialment pel que fa al voluntariat. Alhora, s'admet la manca de flexibilitat de l'oferta de serveis per a fer front a l'heterogeneïtat de situacions en la que es troba la gent gran, així com el dèficit existent de professionals amb la formació necessària per a oferir un servei de qualitat.

EL FUTUR DE LA VELLESA A CATALUNYA SEGONS EL PLA

En aquest apartat recolliré els objectius del Pla General de la Gent Gran. En primer lloc parlaré de les recomanacions que es van fer al llarg dels diferents capítols. Finalment, apuntaré quins són els que explícitament es marquen com a objectius del Pla en el capítol 14 d'aquest, el dedicat a fer una proposta de desplegament i aplicació del Pla.

COM HAN DE SER ELS VELLS? COM HAN DE VIURE?

L'increment de l'esperança de vida pressuposa viure aproximadament uns vint-i-cinc anys després de la jubilació. Aquesta etapa, degut a que la societat actual es troba centrada en el treball, significa una pèrdua de rol, alhora que una pèrdua de poder adquisitiu. No es pot permetre que el pas a la jubilació i a la vellesa

comporti una minusvaloració de l'ésser humà. Ja que s'ha guanyat en quantitat de vida, s'ha de procurar guanyar també en qualitat de vida; no només s'han de donar anys a la vida, sinó també vida als anys. S'ha d'aconseguir que la vellesa no s'entengui com un període que assenyala el declivi de l'existència. La política social, sempre tenint en compte la persona, la seva qualitat de vida i les seves possibilitats de desenvolupament personal, ha de tenir com a objectius:

- El que la jubilació no sigui sinònim de pobresa
- Mantenir els ancians actius i independents a la seva pròpia llar
- Aconseguir que siguin capaços de prendre decisions personals respecte la seva vida.

És fonamental que es consideri la persona gran com a un subjecte que ha de participar activament dins del context global de la societat, i també, més concretament, en les mesures d'intervenció social que l'afectin. És necessària aquesta participació activa de la gent gran en la societat per a fomentar la solidaritat intergeneracional i evitar la fractura social. Per tant, en el futur haurà de donar-se un replantejament del significat de la jubilació i una redefinició que s'ha d'entendre per productivitat social, per tal de permetre a la gent gran ocupar rols més productius i gratificadors i augmentar la seva contribució a la societat.

QUI N'HA DE TENIR CURA?

Pel Pla Integral de la Gent Gran, en el moment en què una persona d'edat avançada requereixi atencions, la seva família ha de ser qui prioritàriament es responsabilitzi d'aquesta situació. La família, en les seves diverses formes i estructures, es considera com una unitat fonamental de la societat creadora de vincles entre diferents generacions. S'ha de fomentar la solidaritat intergeneracional, però reconeixent les dificultats que el seu manteniment comporta actualment per als individus. Cal mantenir, enfortir i protegir la família, d'acord amb les tradicions i els costums de cada país. És per això que un dels objectius del Pla és el de crear un Model Català d'Atenció a la Gent Gran. S'ha de procurar mantenir els ancians en el seu entorn, però intentant que les persones que l'envolten, siguin familiars o membres de la comunitat on visquin, rebin suport, tant de tipus econòmic, de serveis o assessorament.

El capítol cinquè del Pla està dedicat a la família, i els objectius que es marca són:

- Donar suport institucional per procurar la cohesió de la família com la primera unitat en la xarxa social.
- Potenciar les relacions intergeneracionals i els lligams afectius.
- Romandre en el seu entorn natural i actuar de referencial.
- Recollir i transmetre valors culturals, tradicions, oficis, patrimoni, etc.

Es proposen unes mesures tant directes com indirectes de suport a la família, així com la necessitat d'efectuar campanyes de sensibilització orientades a promoure

un sentit positiu de la convivència intergeneracional. Les mesures directes de suport a la família que es proposen són les següents:

- Prestacions econòmiques: crear un salari social per als que decideixin quedar-se en el domicili per tenir cura d'un familiar gran.
- Prestacions de serveis: *catering*, bugaderia, serveis complementaris de cap de setmana, tots, a petició directa de la família.
- Exempcions fiscals.
- Exempcions laborals (similars a les atorgades per maternitat).

Com a mesures indirectes de suport a la família s'apunten les possibilitats ofertes per:

- Els centres de dia i els *lunch club*
- Les unitats de suport de barri
- Els casals d'avis
- Les colònies per a la gent gran
- El programa de vacances i termalisme.

També s'apunta la possibilitat d'incloure els serveis de respit (*respite care*), que consisteixen en la possibilitat que una altra família es faci càrrec d'un ancià quan la seva pròpia necessiti un temps de descans o no pugui fer-se'n càrrec temporalment. Aquest tipus de servei ha estat experimentat i estudiat a Anglaterra. També a Anglaterra s'han realitzat estudis sobre la importància del *carers*, les persones que tenen cura dels membres de la seva família que pateixen un alt índex de dependència. El Family Policy Studies Centre calcula que l'ajuda dels familiars representa per l'Estat un estalvi d'entre 15 i 24 mil milions anuals.

Com ja he dit, la família es considera el focus primordial d'atenció a la persona gran amb problemes. En el seu defecte, es primarà l'ajut de la comunitat en la que viu. Només en el cas de no poder comptar amb ajut per part del seu entorn, l'Estat se'n farà càrrec. Però entre l'Estat i l'entorn més proper al vell, encara queda tot el camp de la iniciativa privada. El Pla considera que han de recolzar-se i fomentar-se els esforços de l'àmbit privat sense afany de lucre. S'han de legislar incentius fiscals per a fomentar les donacions, el mecenatge i les activitats de les institucions, fundacions i associacions sense ànim de lucre, i s'ha de fomentar el voluntariat.

Quant als serveis oferts tant per l'Estat com per la iniciativa privada, es parla que han de seguir els següents principis bàsics:

- Prioritzar les cures preventives i modes més flexibles i descentralitzats de planificar els serveis cap als ancians.
- Mantenir les persones en el seu entorn durant tot el temps que sigui possible.
- Mantenir l'autonomia de la persona anciana.
- Potenciar les capacitats d'utilització dels propis recursos de les persones ancianes.

Per les dades de l'enquesta se sap que arreu de Catalunya les persones més grans de seixanta-cinc anys prefereixen l'ajuda a domicili enfront a l'entrada a una residència. Es considera que l'internament només s'ha de realitzar quan les persones tinguin greus discapacitats i la família no en pugui tenir cura. Per tant, segons el Pla es fa necessària la creació d'un ventall de serveis que facin front a les diferents situacions de necessitat davant de les que es poden trobar els serveis socials segons les prioritats marcades:

- En primer lloc, s'establiran programes específics de suport a les famílies que tinguin cura de persones grans carencials, tal com ja s'ha assenyalat anteriorment.
- Per a aquelles persones que no puguin comptar amb l'ajuda de la seva família es dissenyaran serveis a domicili per tal que no hagin d'abandonar la seva llar: ajuda a domicili, servei d'ajuda telefònica, servei de telealarma, etc.
- També s'estudiarà la implantació de l'acollida familiar o adopció de persones grans.
- Quan es faci necessari l'internament en un establiment d'acolliment residencial, es procurarà també que existeixi una diversitat de possibilitats per donar resposta a les diferents necessitats. Així, s'haurà de procurar la creació de places residencials en: centres d'estada limitada; apartaments o habitatges tutelats; agrupació d'apartaments tutelats; miniresidències; grans residències, diferenciant, entre les destinades a vàlids, les assistides i les sociosanitàries, per a les persones amb més problemes de salut.

Quant a les persones que han de treballar en aquests serveis socials, es reconeix el dret dels vells a ser atesos per personal idoni i vocacional, i amb formació específica i continuada que assegurï l'eficàcia de la seva tasca, tant si es tracta de personal voluntari, funcionari o laboral. El Pla fa seus els objectius marcats sobre aquesta qüestió pel Pla d'Acció Internacional de Viena sobre l'Envel·liment:

Aconseguir el reconeixement social dels professionals d'aquest sector.

- Indagar i aplicar nous models de gestió, adequats amb les circumstàncies actuals, amb criteris d'eficàcia i eficiència i buscant la satisfacció i la qualitat de vida de les persones.
- Aglutinar sota un àmbit de decisió la coordinació de totes les activitats dirigides a aquests col·lectius.
- Assegurar-ne la participació de les administracions i dels ciutadans.
- Fomentar la descentralització i la desconcentració.

És de preveure que en el futur hi hagi un gran increment dels professionals necessaris per a l'atenció de la gent gran. Per això s'haurà de procurar fer atractiva aquesta sortida professional, dotar-la de programes de formació

específica i quantificar les necessitats de personal format específicament per a aquest sector. A més s'haurà de tenir en compte que dintre dels diferents perfils professionals necessaris existeixen dos grups que es diferencien perquè, un correspon a aquelles professions de caire tradicional perfectament definides i reconegudes socialment i legalment (metges, infermers, treballadors socials, auxiliars de clínica, psicòlegs, terapeutes ocupacionals...), i l'altre, agrupa aquelles professions que, si bé resulten imprescindibles pel bon funcionament dels serveis d'atenció a la gent gran, no tenen reconeixement legal ni social. Són els treballadors socials que treballen al medi obert, a la comunitat o al domicili de la persona assistida (treballadors familiars, gericultors i auxiliars de la llar...) És aquest segon grup de professions el que més recolzament necessita per part de l'Administració.

Es remarca la importància per l'exercici d'aquestes professions de la vocació, de la maduresa, de l'ètica, de la discreció i, evidentment, d'una formació tècnica adequada i oportuna, orientada al reciclatge i a la formació permanent. A més a més, els professionals de la gerontologia s'haurien de distingir, segons el pla, per la seva capacitat de relacionar-se amb els altres, per tal d'afavorir el treball en equip i per poder connectar bé amb les persones ateses. Han d'estar també capacitats per entendre les necessitats, els sentiments, els interessos, els desitjos i les emocions dels vells i, alhora, gaudir d'una gran dosi d'honestedat, objectivitat i sensibilitat, així com de la predisposició a acceptar els altres tal com són. En la seva actuació hauran de tenir en compte tres funcions bàsiques: la preventiva, l'assistencial i la rehabilitadora, si no volen quedar relegats a l'àmbit de la beneficència. La funció preventiva implica evitar els processos de marginació. L'assistencial, mantenir viva la persona; tenir cura de les seves deficiències i atendre mancances que fa que no pugui solucionar determinades situacions per ella mateixa. Per últim, la funció rehabilitadora vol dir afavorir l'autonomia de la persona i la recuperació de les facultats que ha anat perdent.

PROPOSTA DE DESPLEGAMENT I APLICACIÓ DEL PLA

Al capítol 14 del Pla hi ha una proposta de desplegament i aplicació del Pla. Aquest projecte està fonamentat en els continguts tècnics del Pla, que al mateix temps li ha de servir de guia. Vol ser un punt referencial, en fixar el que seria un estat de futur desitjable. Alhora, vol ser una eina d'integració dels diferents nivells temàtics d'actuació, per tal de dotar-los de coherència. Es proposa un desplegament inicial del projecte a quatre anys, dins del que seria el desplegament previst del nou Pla d'actuació social, però es considera que l'esgotament del pla requerirà un període de deu anys. Per la difusió del projecte es preveu una propagació per cercles concèntrics: el primer cercle faria referència als responsables interns de la generalitat; d'aquests, passaria als professionals, i des d'aquests, cap als interlocutors de les diferents administracions, cap a les pròpies persones grans, les associacions, etc. Quant als objectius i al desplegament del projecte, es treballa en quatre nivells.

El primer nivell correspon als *reptes* als que fa front el projecte. Aquests són:

- Primer repte. Propulsar decididament el desenvolupament econòmic, social i cultural de les persones grans a Catalunya, procurant que aquest desenvolupament es produeixi en el seu entorn natural, quotidià i habitual, respectant les seves arrels.
- Segon repte. Potenciar la realització personal de la persona gran, per tal que pugui projectar-se a la resta de la societat, sense perdre, per aquest motiu, la identitat. I evitar qualsevol tipus de forma de marginació.
- Tercer repte. Donar-los l'atenció integral necessària, utilitzant els recursos adients, tant pel que fa a les prestacions econòmiques com a serveis.

El segon nivell correspon als *objectius* assumits pel projecte per tal d'afrontar els reptes anteriors:

- Primer objectiu. Incorporar al desenvolupament del país l'assoliment de la justícia social com a una fita irrenunciable en una societat de progrés.
- Segon objectiu. L'establiment de mesures concretes, materialitzades en fórmules d'aplicació accessibles i elaborades a partir, d'una banda, de l'ample coneixement de la realitat d'aquest col·lectiu i, de l'altra, de les aportacions dels tècnics al Pla Integral de la Gent Gran.
- Tercer objectiu. El creixement dels recursos ha de ser: plural, polivalent i harmonitzat. Els circuits han de respondre al concepte de comarques, per tal de possibilitar la màxima col·laboració familiar i de la comunitat i, si pot ser, respectant les preferències esmentades en el Pla.

El tercer nivell correspon a les *actituds* que s'han de fomentar i mantenir des de l'Administració:

- Primera actitud. Respecte envers la gent gran
- Segona actitud. Suport envers la família
- Tercera actitud. Dinamització de la comunitat

El quart nivell fa referència a les *estratègies o dinàmiques* que cal adoptar. Aquest nivell s'estructura en els següents àmbits:

Una estratègia o dinàmica sectorial i/o temàtica concretada en els departaments de la Generalitat de Catalunya. Té com a objectiu configurar una acció de govern compacta, cohesionada i consensuada, i hi queden inclosos els 14 departaments de la Generalitat. Hi podem trobar una concreció-proposta de cada departament, per a les possibles actuacions que es podrien realitzar. Es proposen un total de 64 programes.

Una estratègia o dinàmica territorial de Catalunya. Té com a objectiu el creixement harmonitzat per tot Catalunya de la sensibilització i compromís vers el problema, així com dels recursos que caldrà afavorir i construir.

Aquesta estratègia es desenvoluparia fonamentalment entorn dels consells comarcals i els municipis de més de 20.000 habitants, garantint sempre la participació de la gent gran que així ho desitgi.

- Estratègia Església. A l'Església se li dona un tractament diferenciat donada la seva tradició en l'atenció a la gent gran a Catalunya, i tenint en compte que és titular com a mínim del 31,36 % dels equipaments, a més a més de realitzar la gestió en molts centres dels quals no és titular.
- Estratègia estatal. Caldria fer una comissió Generalitat-Estat.
- Estratègia europea. Coordinar l'actuació amb els diferents països europeus i amb la Comunitat Europea.
- Altres. Tenir en compte a l'hora de decidir les diferents actuacions a la societat civil, a les caixes d'estalvi, als grups econòmics d'inversió catalans, nacionals i estrangers, així com als grups hotelers.

CONCLUSIONS

Com ja s'ha dit a la definició del problema, els canvis en l'estructura demogràfica i en l'estructura familiar han portat a l'aparició de noves necessitats d'atenció per part de la gent gran i una nova problemàtica socioeconòmica, de la qual busca donar solució el Pla Integral de la Gent Gran. L'Estat pren la responsabilitat a l'hora de buscar solucions, però cerca que aquesta sigui una responsabilitat compartida, per tal d'evitar que es converteixi en una càrrega excessiva tant pel que fa a les finances com a la governabilitat de l'Estat. Així, es responsabilitza, en primer lloc, les mateixes persones grans de la seva situació. Se'ls ha de buscar un paper més actiu dins de la societat que justifiqui el seu dret a rebre, i que permeti alleugerir les arques estatals de la pesada càrrega que significa un volum creixent de pensions per pagar. En segon lloc, es recorda la importància de la família com a unitat social, i es referma la seva obligació d'atendre els seus membres més necessitats, si bé s'estipulen mesures de recolzament perquè puguin complir amb la seva responsabilitat sense que això impliqui un cost excessiu. De fet, l'Estat, més que fer un gest generós, el que està procurant és evitar una sobrecàrrega dels seus serveis socials, el mateix objectiu que persegueix en intentar fomentar una dinamització de la iniciativa privada sense afany de lucre en aquest terreny. L'Estat ens recorda que, si bé ell es responsable del nostre benestar, nosaltres mateixos no podem deixar de ser-ho, i opta per repartir la seva responsabilitat amb la societat civil, facilitant que aquesta comparteixi els nous reptes als que ha de fer front.

Quan es parla de l'aparició de noves necessitats s'ha de tenir en compte, com ja s'ha comentat a l'inici d'aquest treball, que les necessitats, igual que els problemes, no existeixen si prèviament algú no les ha definit com a tals. De quin tipus de necessitats estem parlant en el tema de la gent gran? Seguint la tipologia clàssica de Bradshaw, podem dir que són necessitats normatives, en el sentit que

han estat els experts els que han dictaminat que hi ha gent que viu sota el límits acceptables? Són necessitats experimentades per la gent gran, que arriben al govern en transformar-se en necessitats expressades, en convertir-se en demandes de serveis per part d'un col·lectiu de la població? O són necessitats comparatives, en fer-se evident que la gent gran a Catalunya no gaudeix dels serveis i la qualitat de vida de la que si que gaudeix la gent gran d'altres països? Com és que l'Estat decideix posar a l'abast de la població serveis que abans no existien? Per què ho considera com una obligació? Sé que això no són pas conclusions, però em semblen qüestions força interessants per a ser fetes com a cloenda d'aquesta comunicació.

VELLESA I POLÍTIQUES A LA SOCIETAT CONTEMPORÀNIA

Maria-Teresa Bazo

El món es fa vell principalment a les societats econòmicament desenvolupades, i la situació i problemàtica de la vellesa susciten cada vegada més interès. La situació de l'ancianitat no es cenneix únicament als aspectes patològics, sinó que té en compte la qualitat de vida positiva a la vellesa. Ser vell/lla no significa avui en dia ésser malalt ni valetudinari. Malgrat tot, moltes persones ancianes necessiten temporalment o definitiva ésser ateses sanitàriament i social. Majoritàriament no es troben malaltes ni velles ni soles ni deprimides, però algunes d'elles pateixen per alguna o totes aquestes causes, i la seva qualitat de vida es veu notablement minvada en la vellesa.

Aproximadament dos terços de les persones velles són acabats de jubilar o es troben al decenni del seixanta-cinc - setanta-quatre anys. Donat que la vellesa és una realitat biològica, però també cultural que es construeix socialment, bona part de les persones considerades oficialment ancianes (per ésser jubilades) són joves des del punt de vista sociològic a les societats actuals urbanitzades. Són, i cada vegada ho seran més, persones amb un nivell més gran de coneixements, formació, salut i recursos econòmics que les generacions precedents. Comencen també a tenir un poder social, i poden esdevenir en un futur pròxim un grup de pressió.

Aquesta realitat és tan certa com la que una part important dels subgrups de més edat pateixen una més gran incidència de malalties cròniques i discapacitats. Tan certa com aquest 60 % de dones, de les quals quasi la meitat són vídues, que per no haver cotitzat durant l'edat activa avui subsisteixen amb pensions de viduïtat o assistencials. En l'aspecte econòmic la major (i més justa) incorporació de la dona al mercat del treball suposarà una millora econòmica en la seva vellesa, en tenir dret a una pensió de jubilació pròpia.

És, doncs, fonamental que la regulació de les pensions no es faci només des de l'actual perspectiva econòmica. Les persones joves, que ara veuen negat el seu dret al treball, poden ser castigades en el moment de considerar el seu dret a la jubilació. Doncs que hagin decidit deixar el mercat de treball per pujar els seus fills/les, i que tornen a ell alguns anys més tard, poden veure també perjudicats els seus interessos enfront de la jubilació. La vellesa actual és conseqüència de polítiques i estils de vida anteriors. La propera, l'estem construint ara.

Avui en dia, la gent arriba a edats més avançades en un millor estat de salut. Però precisament el fet que es visqui més comporta majors probabilitats de tenir malalties cròniques i invalidants. Entre un 15 i un 20 % de les persones grans pateixen problemes greus que les incapaciten, augmenta la invalidesa, discapacitat i minusvàlua. Si s'entén la salut com un estat de benestar físic, psíquic i social, seria necessari, com a mesura de salut preventiva, delimitar els factors que contribueixen a conformar aquest tipus de persona-anciana-malalta-solitària, per dibuixar el perfil que permeti identificar-la. de manera que els serveis socials puguin trobar-la, ja que aquests han de corregir desequilibris, però també tenen una funció preventiva.

En aquest sentit, i malgrat les amenaces a l'Estat del Benestar, l'anàlisi de costos no es pot fer únicament des d'una perspectiva de mercat. Es considera que l'envelliment de la població amenaça el sistema de salut. Se sap que les persones grans consumeixen més medicaments i serveis sanitaris que altres grups d'edat. Però les pautes de consum no són homogènies per a tot el grup de persones de seixanta-cinc i més anys. Tanmateix, avui en dia, l'ús cada vegada més alt de serveis per part de les persones grans es combina amb una increment fort del cost dels serveis mèdics.

Respecte al futur, caldria analitzar certs factors. La relació entre l'esperança de vida, la longevitat i la duració de les malalties cròniques definirà el nivell de dependència de les persones grans i, a la vegada, influirà en el sistema sanitari.

L'impacte que rebrà el sistema de salut degut al notable volum previst de gent gran serà conseqüència de les condicions de vida de la població i de l'abast de la dependència. Les conseqüències de la millora de les condicions de la població anciana poden influir en els canvis de les polítiques. Pel que fa a la Seguretat Social s'espera que l'edat de jubilació es retardi als setanta anys. Quan a principis de segle s'estableix l'edat de jubilació als seixanta-cinc anys, poques persones arribaven a jubilar, i només una petita proporció vivia el temps suficient per gaudir-ne.

El deteriorament sever de la salut arriba més tard, els costos es posposen. Si no es produeix cap altre canvi es pot esperar senzillament que el volum d'atencions de salut que es requeria anteriorment s'experimenti ara a una edat més tardana, però la gent necessitarà igualment atenció. S'observa la importància per a la política de salut de la investigació i informació dels canvis en els nivells de salut en l'estructura d'edats canviant. És molt important investigar sobre el principi i la duració de les malalties cròniques.

No existeix un acord sobre les previsions dels models futurs de morbiditat entre les persones ancianes. Es considera, per un costat, que igual que certs factors han influït en la reducció de la mortalitat, poden també influir en la prevalència de les malalties cròniques. Això portaria a un escurçament del període de dependència degut a malalties cròniques, que resulta previ a la mort.

Una altra perspectiva és que la prevalència de les malalties cròniques i discapacitats augmentarà a mesura que s'allarga l'esperança de vida. No existeixen estudis que pugin recolzar suficientment cap de les dues hipòtesis. Es pot pensar, però, que la malaltia i la vellesa conjuminades, juntament amb les tendències a mantenir vives més temps les persones malaltes, poden portar a que el període de dependència sigui més llarg, almenys com a futur previsible.

Quant a l'índex de dependència, es preveu que augmenti i que canviï la seva estructura, recaient el major pes sobre les persones grans a la vegada que disminueix el de les més joves. Però si l'edat de jubilació es perllonga, la definició del concepte i els resultats de la relació variaran i, pot passar, que en els pròxims decennis el canvi no sigui significatiu proporcionalment. Malgrat tot, no canviarà el fet de l'increment potencial del període de dependència de les persones grans previ a la mort.

Pel que fa a les polítiques, s'observa la contenció en la despesa i el canvi en la responsabilitat (que passa de 'Estat a l'individu, la família i la comunitat). S'analitzen els alts costos produïts en l'atenció de les persones amb malalties cròniques i moribundes a les seccions d'aguts, on es fa servir tecnologia que és molt costosa.

Es proposen canvis en la cura dels moribunds perquè passin del sistema de salut al de serveis socials. A Espanya, l'INSERSO ha firmat un conveni amb el Ministeri de Sanitat per a atendre a residències les persones velles que necessiten atencions sanitàries. Alhora, es discuteixen els costos de les persones malaltes cròniques a una institució o a l'entorn comunitari. S'assumeix que, mentre les famílies acceptin fer-se càrrec d'aquestes atencions, resultarà més econòmic. La qüestió de l'anàlisi dels costos pot variar si tots els serveis prestats a la comunitat han de ser pagats, també els realitzats per les famílies.

Una última qüestió sobre la política de les atencions de salut es refereix a les persones que tenen cura d'altres. Malgrat tenir a veure amb la salut, les polítiques no han parat atenció a qui proveeix els serveis mèdics. La pressió sobre els costos està portant a que persones necessitades d'atencions, fins i tot especialitzats, siguin retornades a casa seva. Les persones més grans amb malalties cròniques augmentaran, si més no en volum, els propers decennis.

La família continua essent el principal recurs de què disposen les persones grans, que en cas de necessitat són ateses, en general, a l'entorn familiar. A la nostra societat, i dins de la manera més professionalitzada, les atencions de salut han estat proporcionades a tots els grups de població, predominantment pel personal

d'infermeria. Malgrat això, degut als canvis que s'estan produint a la societat, l'atenció que anomenem professionalitzada, per motius econòmics enfront de la crisi de l'Estat del Benestar, haurà d'incloure en el futur altres maneres d'atendre. Aquests canvis són demogràfics, econòmics, culturals i socials.

A les societats envellides, les famílies han disminuït el seu format i modificat la seva estructura. Al mateix temps, les dones -tradicionalment dispensadores d'atencions- s'incorporen al mercat del treball amb una tendència que es mostra irreversible. Uns altres canvis tenen a veure amb la tecnologia, la reforma de l'atenció primària de salut, el progressiu augment de la participació de la població, la morbiditat i la concepció de salut i malaltia.

Alguns grups de població, i molt especialment els vells, es perfilen com a grup específic sobre el qual l'atenció i el suport familiar hauran de tenir una aplicació específica, i ser considerats com una de les formes predominants del procés assistencial. Les persones grans prefereixen cada cop més unes demandes contradictòries que provenen de les actituds interioritzades que porten a atendre en família els membres malalts; de la feina o carrera professional en un món cada cop més competitiu; i dels valors socials cada cop més individualistes i hedonistes que planteja la necessitat d'autorealització. Per altra banda, es constata en bona part de les persones que atenen familiars vells malalts, una influència negativa a la seva salut i al seu benestar general, a causa de l'estrès i sobrecàrrega que suposa l'atenció de moltes d'aquestes persones.

Per altra part, l'impacte de la persona que atén sobre qui rep les atencions, així com les situacions a les que ha de fer front la persona que atén, són aspectes fonamentals. És important tenir en compte que aquest processos sobrepassen les relacions individuals, o la relació dual de la situació d'atencions, i juga un paper bàsic per la determinació de serveis socio-sanitaris complementaris o substitutoris. Quan la situació d'atenció es fa insostenible (deteriorament de la salut de qui atén, conflictitat familiar com a resultat de la situació) es fa cap als serveis socials formals, professionalitzats. Les famílies necessiten un ajut exterior d'acord amb l'esforç que realitzen i, tenint en compte, fins i tot des del punt de vista econòmic, l'estalvi públic que suposa la seva aportació en atendre les persones necessitades. Si les famílies són recolzades pels serveis formals i el voluntariat, podran continuar fent la funció d'atenció i protecció, prevenint-se, així, el possible abandó i maltractament a la persona gran que es pot realitzar de manera no intencionada.

Però les famílies, és a dir, les dones en el seu model tradicional de portadores d'atencions, estan canviant a mesura que es produeixen una sèrie de canvis a les estructures de caràcter econòmic, educatiu, social. A més, els canvis en els valors socials, que comporten una més gran estima de la llibertat i l'individualisme, qüestionen la tradicional dedicació a l'atenció de certes persones.

Es continuarà creient que és deure d'una esposa tancar-se a casa per sempre més per atendre un espòs encara jove però amb Alzheimer? O es veurà "natural"

que una filla de seixanta o més anys hagi d'atendre la seva mare vuitanta? El mateix pot passar amb altres casos semblants. Són qüestions que porten a imaginar una controvèrsia entre els valors emergents d'una societat que canvia i el control de les despeses en moments que l'Estat del Benestar trontolla. Malgrat tot, no es reflexiona sobre l'elaboració de polítiques adequades en aquest sentit.

A continuació, exposaré alguns dels primers resultats d'una investigació que es va fer al País Basc sobre les persones que atenen i la situació en què es troben les seves relacions personals i familiars, les que mantenen -si és que en mantenen- amb els sistemes sanitari i de serveis socials, i l'existència o no de xarxes familiars. Per aquest congrés he analitzat alguns d'aquests aspectes d'una mostra de 20 persones que tenen cura d'unes altres, fent servir l'entrevista oberta i en profunditat. Em referiré, en concret, al primer impacte que té la persona que atén enfront al fet de la malaltia invalidant, així com les seves reaccions davant la situació, i les conseqüències personals i familiars, els sentiments que n'esdevenen, l'experiència que suposa, les percepcions de la residència assistida i l'ús dels serveis socials.

Les primeres reaccions dels familiars entrevistats davant els esdeveniments que provoquen una malaltia invalidant (com un accident vascular cerebral) solent ésser de dolor i estupor. Malgrat això, en el primer moment, es confia en la possibilitat d'una milloria i, fins i tot, en la recuperació. Al final s'acostuma a acceptar la dependència de la persona anciana, però en algun cas detectat ni tan sols es tracta de resignació, es fa front al fet amb una profunda frustració.

El tracte i la relació previs a la malaltia determinen, juntament amb altres variants (trets de personalitat, religiositat), sa reacció davant el fet, i també el tracte amb la persona malalta i l'ambient familiar posteriors, així com els nivells d'estrès, salut i sentiments de benestar/malestar de la persona que en té cura. Són normalment les filles, majoritàriament casades, les que s'ocupen d'un pare o mare minusvàlid. Si existeix una filla soltera acostuma a ser ella, encara que treballi, la que es fa càrrec del malalt. En tercer lloc, serà una nora -o més- les que se'n faran càrrec.

Es manifesta amb freqüència la duresa de la situació que algú denomina "tragèdia". A vegades, després de morta la persona a qui s'atenia es reconeix, fins i tot, una certa inconsciència en el passat. És el cas d'una filla única que va tenir cura del seu pare durant un any i mig després de patir una hemorràgia cerebral: "Ara, en tornar la vista enrera, molts cops em pregunto com vaig poder fer-ho. Crec que sembla més quan ho penses que quan ho estàs fent, però llavors, no em parava a pensar-ho, ni tan sols necessitava un descans".

Però són nombroses les declaracions en el sentit que l'experiència ha suposat també una compensació humana i afectiva: "La meua família va respondre [...] Per això no em va resultar tan dur. Penso que la societat ha creat un mite amb això de les persones grans i amb demència. Després, un cop treballant en això, no és tan dur perquè, sincerament, hi ha altres compensacions [...] Porto sis anys atenen malalts i crec que la meua vida espiritual ha crescut molt. Em trobo molt

serena, amb molta pau que abans no tenia [...] Crec que en el moment en què prens la decisió de fer una cosa així, si t'ho prens seriosament, l'ajuda ve sola. No saps ni com ni d'on arriba, però crec que en reps molta [...] He començat a valorar el que tinc al meu costat, el meu home i els meus fills" (mestressa de casa).

Una altra mestressa de casa que té cura de la seva mare totalment discapacitada, comenta: "Per un costat ha estat una experiència positiva, ja que m'ha fet pensar en problemes en què no havia pensat abans, concretament, l'ancianitat i el que comporta. També m'ha donat molta paciència [...] Fins ara, no me n'havia adonat, que ajudar els altres pogués proporcionar tanta felicitat".

Es parla, com a experiència positiva, del fet de comprendre millor la vellesa: "Això és el que n'he tret: estimar més la gent gran, penso que són persones, que no són deixalles de la societat" (dependent). Una titulada superior comenta que s'aconsegueix una entesa millor del ésser humà.

Una mestressa de casa que fa també de modista, puntualitza: "L'experiència, encara que trista, ens ha enriquit: compartir els últims dies d'un ésser estimat i proper constitueix una de les proves de valor més dures a què un home es pot enfrontar. Acostumats com estem a una vida fàcil, hedonista, he comprès el valor del sacrifici i la resignació humans, i he descobert el significat real de la paraula paciència". En algun cas, també es comenta com a experiència positiva la necessitat de modificar el ritme de vida, escarrassat, ràpid, actiu, propi de les persones adultes, sanes i molts cops ocupades laboralment.

Malgrat les dificultats, s'observa que la família generalment necessita atendre els seus familiars malalts. És veritat que la majoria de les persones entrevistades manifesten que es fan càrrec dels malalts crònics a casa perquè no existeixen centres adequats per atendre'ls, o perquè són molt cars.

Són molts els casos en els que es parla d'"obligació" dins l'atenció familiar, encara que en altres es descarta obertament. Però es parla també de "deure", que es refereix a correspondència. És a dir, ha arribat el moment de retornar, de compensar, al pare o mare malalts, per les seves atencions i amor anteriors. Ha arribat l'hora de pagar el deute de la vida.

Però són moltes les dificultats assenyalades que posen en perill, en bastants casos, la continuïtat en la cura de familiars. És normal l'alteració de la vida familiar i, fins i tot, que apareixin conflictes, sobretot, entre la parella, malgrat que s'assenyala més comunament l'ajut del cònjuge que no pas el conflicte amb ells. Un aspecte important són els canvis experimentats per la persona que atén en el procés d'atendre. Es fa referència al deteriorament de la salut física i psíquica -en alguns casos es parla de depressió- i a alteracions del caràcter. Es produeixen canvis en les activitats diàries i d'oci de la persona que atén. Encara que, en alguns casos, el manteniment, o inici com a mesura terapèutica, de certes activitats, és un alleujament psicològic notable.

Els problemes que es manifesten són de salut i de convivència. També poden sorgir conflictes amb la persona malalta en començar la nova situació. Els malalts pateixen per la seva discapacitat i perquè necessiten els altres. En casos de demència, els canvia el caràcter. Però també es detecten els inconvenients que, per la configuració de la vivenda, contribueixen a augmentar les dificultats de l'atenció familiar: falta d'ascensor, falta d'espai, portes inadequades per una cadira de rodes, banys pensats per a persones "normals", vàlides.

Malgrat tot, les famílies es resisteixen a internar els seus familiars o a demanar ajut als serveis socials, i són diverses les causes detectades: desconeixement de l'existència d'ajuts institucionals, desconfiança enfront de l'administració, por a que no siguin tan ben tractats en una residència com a casa, incapacitat econòmica i coneixement de les llargues llistes d'espera. En algun cas, s'ha sol·limitat l'ingrés, però es té por que aquest arribi quan ja no calgui.

Uns altres cops es parla d'ús d'ajut domiciliari i de centres de dia. Són serveis poc extesos, tot i que al País Basc, com a Catalunya, els serveis socials siguin més amplis i extensos que a la resta de l'Estat, però són sempre insuficients quan es tracta d'atendre persones invàlides. Existeix unanimitat, per altra banda, en reconèixer la falta d'ajuts institucionals (ajuda directa a l'atenció, aportacions econòmiques, ajuts fiscals) a la família que es fa càrrec d'un vell minusvàlid. Són diversos els casos en què es manifesta la necessitat d'informació i formació per atendre a casa les persones malaltes cròniques.

L'anomenada crisi de l'Estat del Benestar comporta una sèrie de retalls de les prestacions en moments en què són molt més necessaris degut a diverses causes: augment de les persones molt velles, que actualment comporta més probabilitat d'incapacitat; incorporació de la dona al món del treball; augment d'índex d'atur, permanència a casa del fills adults depenents econòmicament degut a la falta de treball o a la feina precària.

Els governs i organismes institucionals posen èmfasi a la responsabilitat personal i familiar. Es tendeix a forçar la família a fer-se càrrec -en el cas que tractem- de les persones depenents. En alguns països es proporcionen ajudes econòmiques i/o fiscals. A Espanya se senten algunes propostes, però el normal és que moltes dones facin una sobrecàrrega de feina i responsabilitats sense pensar en la salut, el benestar i l'autonomia personals.

Hi ha altres maneres d'ajudar les persones que desitgen tenir cura dels seus familiars malalts, les estades temporals a residències davant de situacions d'empitjorament i per vacances familiars, l'extensió de centres de dia, l'ampliació dels serveis domiciliaris, són algunes d'elles. Que existeixin places a residències assistides per a les persones necessitades és una altra manera d'ajudar les famílies. Existeixen programes d'intervenció amb famílies per a evitar el desarrelament. Els ajuden a no sentir-se culpables i a mantenir llaços de convivència i afecte amb els familiars internats.

Quan es reflexiona sobre les polítiques socials en aquest moment, és important des d'una perspectiva crítica no perdre de vista, encara que sembli obvi, que l'atenció adequada de les persones amb malalties cròniques i minusvàlues, el manteniment de la seva dignitat i qualitat de vida, és un dret que tenen. Les desigualtats socials existents a la vida social no permeten a moltes persones grans fer front amb els seus propis mitjans a les contingències d'una vellesa depenent. Els recursos són sempre escassos i s'han d'optimitzar i gestionar bé, però l'Estat no pot inhibir-se de la seva responsabilitat envers els grups menys afavorits. Malgrat la tendència del discurs lliberal a l'economia, el recursos públics es fan servir en recolzament d'activitats privades inserides als circuits de mercat. Es justifica però la restricció quan es tracta de prestacions o serveis socials, demostrant-se amb arguments tècnics, decisions que tenen un caràcter polític.

La llibertat dels éssers humans, la dignitat i la qualitat de vida de les persones són els valors i metes a què no es pot renunciar en una societat. S'ha de seguir, doncs, la línia d'incrementar i millorar les prestacions als grups menys afavorits. Són necessàries més imaginació i solidaritat.

LES CONDICIONS DE VIDA DE LA POBLACIÓ VELLA DE LA REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA

Antoni Salvadó Nayach

PRESENTACIÓ

En aquesta comunicació exposarem les principals conclusions de la investigació sobre els hàbits de vida de la població vella de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, realitzada a partir de les dades de l'Enquesta Metropolitana en la seva edició del 1990.¹ Essencialment, es tractava de veure fins a quin punt els modes de vida de la gent gran divergeixen de la població adulta i, al mateix temps, mirar de donar pistes per interpretar aquestes diferències.

Per realitzar aquesta tasca, l'Enquesta Metropolitana presentava nombrosos avantatges però també alguns inconvenients. Entre els primers s'hi compta disposar de dades referides als anys 1986 i 1990, en bona mesura comparables. Un altre avantatge clar serà l'amplitud d'un qüestionari de l'enquesta que abraça una gran varietat de qüestions referides al dia a dia dels entrevistats i permet, per tant, una aproximació en termes de modes o condicions de vida.

Els inconvenients, per contra, es desprenen del fet de no estar treballant amb una enquesta específicament dirigida al col·lectiu de població vella sinó amb una enquesta de caire general. Així, de la mostra total de l'enquesta (5.071 casos), nosaltres ens hem quedat reduïts a un grup de 1.296. D'aquests casos la major part corresponen a la ciutat de Barcelona, òbviament per la major densitat de població de la Ciutat Comtal, però també pel fet de ser un municipi bastant més envellit que la resta de la Regió Metropolitana.

1. SALVADO, A. *Les condicions de vida de la població vella de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Barcelona.: Institut d'Estudis Metropolitans, 1993.

PRINCIPALS CONCLUSIONS DE LA INVESTIGACIÓ

Què significa ser vell? Qui ho és i per què? Evidentment l'accepció de vellesa socialment més estesa és la que es refereix als aspectes purament físics: és vell qui té molts anys. Nosaltres partirem, però, d'una accepció de la vellesa com a categoria socialment construïda a partir d'un feix de característiques que li són assignades en un moment donat. Hi hauria, per tant, un estereotip de vellesa socialment construït que coincidiria en gran mesura amb el perfil que hem traçat en el present monogràfic i que mostraria que la població vella de la Regió Metropolitana té unes formes de vida que difereixen substancialment de les de la població adulta. El que no sembla tan clar és com ha de ser interpretada aquesta diferència de modes de vida.

Un plantejament avui en dia en expansió diria que els modes de vida de la gent gran no són més limitats que els de la població adulta, sinó simplement diferents. Des d'aquesta perspectiva es destacarien les potencialitats que suposa el gran nombre d'hores disponibles que impliquen la vellesa gràcies al deslliurament de les obligacions laborals i familiars. Això permetria als vells subsistir una identitat adulta definida per treball, per una altra basada en l'oci i les relacions personals.

Si ens atenem a les dades obtingudes per l'Enquesta Metropolitana, haurem de qüestionar-nos la validesa d'aquest plantejament: per una banda, és evident que els modes de vida de la població vella no es poden definir en funció de la seva posició en el món del treball; ara bé, tampoc sembla que aquesta pèrdua d'identitat laboral quedi substituïda per unes formes de vida alternatives basades en unes relacions socials o unes activitats d'oci especialment actives. Ben al contrari, cada cop sembla més clar que són precisament els segments de població més lligats al món laboral els que presenten una vida social, cultural i associativa més intensa. En canvi, els sectors exclosos del mercat de treball -dels quals els vells constitueixen un cas paradigmàtic- són els que presenten uns hàbits relacionals i d'oci més limitats.

Un repàs als principals aspectes que hem tractat en el present volum ens pot mostrar fins a quin punt les formes de vida de la població vella es dibuixen "en negatiu" respecte la resta de la població, més que no pas com un tipus de vida alternatiu.

En primer lloc, la vellesa no possibilita una activitat productiva alternativa adaptada a la capacitat física de la gent gran, sinó que significa simplement un procés d'exclusió reglada del mercat de treball tradicional. La tendència durant les darreres dècades sembla ser l'avançament de l'edat de jubilació, de tal manera que a partir dels cinquanta-cinc anys el percentatge de població exclosa del mercat de treball ja és força significatiu (una tercera part dels homes), i a partir dels seixanta-cinc anys ja és pràcticament total.

Cal tenir present que el món laboral no és simplement una font de recursos de subsistència, sinó també un àmbit social d'interacció i, com a tal, vertebrador

d'unes xarxes de relacions socials. La pèrdua dels referents laborals amb la jubilació sembla implicar també la pèrdua d'uns referents relacionals que difícilment trobaran substitut. En el nostre cas, per exemple, no hem apreciat processos de reconstitució de noves xarxes relacionals amb la vellesa que vagin més enllà de la família. En definitiva, estariem parlant d'un procés de replegament cap a la privacitat i cap als àmbits més immediats, tant espacials (la pròpia llar, l'escala, el barri) com relacionals (familiars, veïns).

Una cosa similar podem dir de les relacions socials reglades en un context associatiu: escassament una tercera part de la població vella pertany a alguna associació, la pràctica totalitat dels quals entra en aquesta categoria només pel fet d'estar inscrit en un casals d'avis. Cal tenir present que aquesta mena d'associacions no agrupa individus en funció d'unes inquietuds, aficions o pel simple fet de tenir una xarxa d'amics determinada, sinó que més aviat operen com un àmbit de recollida, assistència i control de la gent gran.

Per altra banda tampoc no resulta massa sostenible el plantejament de la vellesa com a paradigma de la societat de l'oci: el lleure dels vells no és un lleure alternatiu format per activitats específiques que no realitzi la resta de la població. Més aviat caldria dir que la gent gran veu limitat el seu lleure a una petita part del ventall de possibilitats d'oci que caracteritza la població adulta. Concretament, una petita part d'activitats definides per quatre característiques: oci passiu, barat, reclòs a la llar i amb escassa càrrega relacional. L'exemple paradigmàtic en serà sens dubte la televisió.

Pel que portem dit fins ara sembla clar que un dels trets que més clarament definirien la població vella de l'Àrea Metropolitana de Barcelona seria l'aïllament; aïllament social, cultural i relacional, però també aïllament territorial: la població vella es caracteritza sobretot pel tancament en el seu espai físic més immediat (el seu barri o, com a molt, el seu municipi). Indicadors d'aquesta sedentarietat serien la manca de desplaçaments per relacionar-se, realitzar compres o activitats de lleure, un fort arrelament al propi barri i una valoració altament positiva d'aquest, que contrasten amb la infrautilització i la valoració força més escèptica del centre metropolità barceloní.

En definitiva, a partir de les dades del present monogràfic creiem que la vellesa no pot definir-se per uns trets alternatius a l'edat adulta, sinó que ha de ser entesa en una lògica de privació i exclusió dels trets característics d'aquesta: en primer lloc, òbviament, privació del treball, però també privació de determinades formes d'oci i de consum, de l'espai i de les xarxes de sociabilitat. En definitiva, cada cop sembla més clar que estar dins el món laboral no és un obstacle per tenir una vida social intensa, sinó més aviat una pre-condició per a aquesta. Lluny de les societats històricament gerontocràtiques en què fer-se vell significava adquirir poder i valoració social, sembla clar que la societat actual es caracteritza pel seu caire essencialment adultocràtic.

Com s'ha d'analitzar la situació d'exclusió que caracteritza la gent gran de la nostra societat? Un exemple típic: com s'ha d'interpretar el fet que les persones velles restin excloses d'un seguit d'activitats de lleure altament mercantilitzades? Per una banda, sembla clar que hi juga un paper important la limitació d'ingressos que suposa l'actual sistema de pensions. Segons aquesta lògica la privació social del vells seria un procés equivalent, per exemple, al dels aturats: viuríem en una societat que ofereix a tothom les mateixes temptacions, però que limita clarament les possibilitats de determinats col·lectius. Ara bé, sembla evident que no es tracta només d'una limitació de recursos, sinó també d'hàbits diferents que es corresponen a generacions socialitzades en contextos igualment distints. En aquesta segona línia diríem que la gent gran no ha triat una societat de consum que no és la seva, sinó que aquesta els ha vingut imposada pels modes de vida de generacions més joves, modes de vida que, de fet, no comparteixen.

Amb aquestes dues possibilitats d'explicació allò que es pretén il·lustrar és l'oposició entre dos models clàssics per explicar les diferències entre grups d'edat: allò que s'ha anomenat "l'efecte cicle vital" enfront del que es coneix com "efecte cohort".

Segons l'efecte "cicle vital" podríem explicar l'exclusió de la població vella d'uns determinats modes de vida en funció del procés d'envelliment en si mateix, entès aquest com una mena de trajectòria "degenerativa": a mesura que avança l'edat de l'individu aniria perdent part de la seva identitat social (del treball a la jubilació; dels amics a la solitud; de l'obertura al món al tancament a la llar; de l'oci a la rutina;etc.).

En canvi, si atenem a l'efecte "cohort" mirarem d'explicar els diferents modes de vida de la població vella com a conseqüència d'una socialització i uns hàbits històricament distints. En aquesta lògica no és necessari que els modes de vida dels vells hagin sofert un procés degeneratiu amb l'edat; la gent gran pot continuar amb els hàbits que ha tingut tota la seva vida, ja que són aquests els que xoquen amb els de la població que avui és adulta. No es tracta aquí d'apostar per la major capacitat explicativa d'un i altre efecte; és prou evident que tots dos apareixen combinats en una realitat social concreta i que, de fet, resulten ben difícils de destriar, sobretot en enquestes transversals com la que hem explotat en el present volum. Això implica, per exemple, que quedarà irresolt el dubte sobre si les cohorts avui joves o adultes podran afrontar la vellesa amb una major capacitat d'adaptació als nous estàndards de vida que en aquell moment s'imposaran o bé si cauran en el marcat desfasament que el 1990 patia la gent gran respecte els models de vida de les generacions més joves.

A nivell purament hipotètic, en el cas del nostre col·lectiu de població vella, l'efecte cohort sembla tenir una importància central: la societat catalana ha sofert durant les darreres dècades un procés de modernització econòmica i social molt accelerat que ha trencat bruscament amb un model de societat fortament tradicional en el qual havia estat educada la població que avui és vella. En aquestes societats tradicionals la gent gran acumulava la possessió de béns i

sabers d'utilitat col·lectiva, fet que els donava un cert paper social i uns mitjans de control sobre el seu entorn. La vellesa podia ser considerada paradigma de saviesa per la simple raó que el cos de coneixements disponibles era clarament acumulable i difícilment podia quedar desfasat en l'espai d'una generació.

El paper que en aquesta societat tradicional tenia la població vella no té gran cosa a veure amb el paper que en les societats actuals se'ls reserva. Avui, la dinàmica d'innovació productiva ha portat un ritme creixent de canvis dels modes de vida a nivells tan diversos com els hàbits de lleure, les exigències de l'aparell productiu a la mà d'obra o les fórmules de relacions personals. El procés de modernització accelerada que ha sofert el nostre país ha portat els hàbits i coneixements dels nostres vells a una situació d'obsolescència forçada. Dels diferents aspectes que hem tractat en el present informe, n'hi ha alguns en què l'efecte d'aquest procés es deixa veure clarament.

En primer lloc tenim la qüestió dels estocs educatius de la població vella i, en general, tot el que fa referència al seu capital cultural. Al llarg de l'informe hem pogut apreciar les marcades diferències existents entre els nivells de formació de les cohorts més joves i els de les més velles. Aquest impressionant contrast s'explica pel ràpid procés d'inflació de titulacions i qualificacions que s'ha produït en el nostre país durant les darreres dècades, el qual exigeix cada cop un nivell més elevat de formació per cobrir una posició social donada. Si aquesta dinàmica arriba a provocar l'obsolescència educativa en qüestió de poques dècades, podem imaginar-nos la situació en què es troba la gent gran que en bona part ni tan sols va tenir accés al sistema educatiu i que va ser socialitzada en un entorn que no podia preveure que la capacitat per adaptar-se als canvis constants arribés a ser un requisit imprescindible per ser funcional al sistema socioeconòmic.

Un altre indicador del fort pes que té l'efecte generacional per explicar el desfasament de la població vella serà l'estructura socioprofessional que caracteritzava la població vella quan aquesta encara estava ocupada. Com hem vist, la immensa majoria de la gent gran de la Regió Metropolitana es caracteritzava per la seva extracció obrera, amb un pes molt important dels obrers no qualificats. Es tracta d'una generació, en bona part, de procedència agrària que ha proveït de força de treball a un model industrial tradicionalment més intensiu en mà d'obra poc qualificada que no pas en inversió tecnològica. Això ha configurat una estructura social molt polaritzada, amb una escassa presència de capes mitjanes tècniques i amb un fort pes de les categories socioeconòmiques baixes. Quan aquest model industrial tradicional ha iniciat la seva forçada reconversió cap a la innovació tecnològica, i la requalificació de la mà d'obra ha hagut de deixar "fora de joc" tota una generació d'obrers massa grans per ser requalificats, a aquests no els ha quedat més camí que la jubilació anticipada.

El fort pes que tenen les categories baixes en l'estructura social de la població vella de la Regió Metropolitana de Barcelona fa que el tret distintiu d'aquests estrats socials acabin per "tenyir" el conjunt del col·lectiu de població vella. En

aquest punt, però, es fa necessari introduir més matisacions: cap grup d'edat és socialment homogeni i, per tant, reduir les peculiaritats dels diferents segments que el componen al comportament modal de la major part dels seus individus sempre serà enganyós. En el nostre cas cal remarcar que hi ha col·lectius de població vella que no s'adapten al perfil modal de vellesa que hem anat delimitant fins ara. Per tant, si acceptem que la condició de vellesa es defineix segons l'adaptació dels individus a un determinat estereotip, haurem de concloure que, socialment, hi ha vells més vells que altres.

Un primer factor de diferenciació interna del col·lectiu de població vella és, òbviament, l'edat. En efecte, en molts aspectes la població del segment més jove dels qui aquí hem considerat vells (essencialment els qui tenen seixanta i setanta anys) presenta característiques similars a la població adulta dels segments d'edat immediatament anteriors. Per tant, resulta obvi que l'edat que aquí hem triat per delimitar el col·lectiu de vells (seixanta anys) no és cap mena de frontera màgica que separa l'esplendor de la precarietat, sinó que constitueix un tall modalment significatiu en un *continuum* d'envelliment. Tot i això, quan afirmem que dins el col·lectiu de població vella hi ha diferències molt importants, no ens referim tant a les diferències entre joves-vells i vells-vells, com al fet que, tenint una mateixa edat física, dos individus poden tenir una edat social molt diferent en funció de factors com el seu sexe, la seva procedència social, el seu nivell formatiu o l'entorn familiar en que resideix.

D'aquest seguit de factors que configuren diferents maneres de viure la vellesa, el sexe té una importància clau. De fet, el concepte mateix de vellesa entesa com exclusió del món del treball resulta altament problemàtic en el cas de les dones, especialment les dones d'una certa edat que en la seva major part no han estat mai dins del mercat de treball reglat. Com se sap, l'àmbit tradicional d'activitat femenina ha estat el treball domèstic dins la llar, treball que es caracteritza entre altres coses pel seu caire totalment desregularitzat: en el treball domèstic no hi ha horaris, ni dies festius, ni vacances, ni tampoc edat reglada de jubilació. En el present informe hem pogut comprovar que gairebé cap mestressa de casa no es "jubila" fins que la seva situació física els impedeix de continuar realitzant les tasques domèstiques, circumstància que es veu agreujada pel fet que bona part de les dones que han treballat en el mercat laboral esdevenen mestresses de casa en jubilar-se. Per tant, l'associació entre "ser vell" i deixar de treballar és, per dir-ho d'alguna manera, una veritat a mitges en tant que es compleix només per a menys de la meitat de la població vella. Si aquesta "veritat a mitges" es presenta com una obvietat és només perquè el nostre sentit comú col·lectiu no conceptualitza el treball domèstic pròpiament com un "treball".

L'altre element definidor de les condicions de vida de les dones velles és la solitud. Un primer factor que explica el caire essencialment femení de la solitud anciana és òbviament que les dones viuen més anys i que, per tant, hi ha moltes més dones vídues que homes vidus. Ara bé, el que aquí volem remarcar és que la solitud de les dones velles no es pot explicar únicament per aquest factor biològic: quan atenem a les proporcions de vidus i vídues que viuen sols i soles, ens

adonem que hi ha una tendència (diguem-en "cultural") a permetre que les dones vídues visquin soles més que no pas els homes vidus. Així, la solitud de les dones velles s'explica tant per raons biològiques com pels convencionalismes socials que s'amaguen rera la divisió sexual del treball.

En el cas de les dones velles, l'exclusió del mercat de treball i la solitud familiar es combinen provocant situacions de marcat empobriment: en tant que tradicionalment excloses del mercat de treball, les dones tenen un nivell de renda inferior a la mitjana de la població vella.

Tot i que el cas de les dones velles i soles tal vegada sigui el més clar, el tipus de medi familiar on viu condiciona els modes de vida de la totalitat de la població vella. A part dels qui viuen sols, podem distingir dues possibilitats més en l'entorn familiar de la població vella.

En primer lloc, tindriem aquells casos en què la població vella està acollida per algun dels seus fills. Aquesta fórmula té una llarga tradició en el nostre país com a forma residual de les llars troncales, però ha esdevingut clarament minoritària durant les darreres dècades. Tot i això, cal tenir present que, segons les nostres dades, la implantació d'aquest tipus de llars no ha disminuït des del 1986 ençà. En general, l'acolliment dels pares vells per part dels fills es circumscriu als darrers anys de la vida dels ancians (sobretot a partir del vuitanta anys), quan la seva salut fa absolutament impossible que continuïn visquent sols.

L'altra possibilitat és que la persona vella encara visqui amb la seva parella. En aquest cas normalment es tractarà dels vells més "joves" que encara estan dins del mercat de treball o bé s'han jubilat recentment i, per tant, gaudeixen d'un nivell de vida bastant digne. Si en el present monogràfic hem detectat alguna modificació clara dels cicles familiars en relació a la població vella, aquest canvi es dona sens dubte en aquest darrer tipus de llars. Ens referim al procés d'endarreriment creixent de l'edat en què els fills abandonen la llar paterna. Concretament, el 1990 una tercera part de les llars encapçalades per majors de seixanta anys contenien algun fill, percentatge que pràcticament dobla el de 1986. En definitiva, sembla clar que el pas que suposa independitzar-se es retarda cada cop més, amb la qual cosa es comença a convertir en un fenomen habitual la convivència de fills madurs en llars encapçalades pels seus pares vells.

En aquests dos darrers tipus de llars en què conviuen individus de diverses generacions es planteja l'etern problema dels fluxos econòmics entre una generació i altra. Aquest és un tema complex en el qual sembla difícil arribar a conclusions clares.

Per una banda, la posició de caps de família que normalment assumeixen les persones velles sembla sustentar-se en el fet que aporten la major part dels ingressos de la seva llar. Això ens podria fer pensar que la presència de fills adults en aquestes llars pot acabar esdevenint una pesada càrrega per a

l'economia familiar dels jubilats, similar a la que han de suportar els caps de família adults.

Per altra banda, però, també sembla clar que la major part dels fills que viuen a casa dels seus pares vells aporten una part gens menyspreable dels ingressos familiars. De fet, a les llars encapçalades per gent gran, l'única manera de mantenir una renda familiar mínimament digna sembla ser la presència d'algun salari que complementi les pensions dels caps de família vells, salaris que en molts casos només poden provenir dels fills.

Fins ara hem estat referint alguns factors que determinen que les condicions de la vellesa siguin unes o unes altres; dit d'una altra manera, que un vell sigui socialment més o menys vell.. De tot aquest seguit de factors n'hi ha un d'especialment significatiu i que per aquesta raó hem reservat per finalitzar aquestes conclusions: la categoria socioeconòmica a què es pertany. Ja hem assenyalat anteriorment que el perfil global del conjunt de la població vella de la Regió Metropolitana queda molt marcat pel fort pes modal que tenen els vells de categories baixes. Això amagaria les peculiaritats d'aquells vells (clarament minoritaris) que pertanyen a categories mitjanes a altes i que, com hem pogut anar comprovant al llarg del present volum, tenen modes de vida que divergeixen considerablement dels vells d'estrats socials inferiors. Podem dir que, en gairebé tots els aspectes considerats en aquest volum, els vells de categories baixes són "sociològicament més vells" que els de categories mitjanes i, al seu torn, aquests ho són més que els de categories altes. Podem repassar un seguit d'esferes de la vida quotidiana en que això queda prou reflectit: els vells de categories baixes són exclosos abans del mercat de treball, és molt més habitual que visquin sols, tenen un nivell cultural i lingüístic molt inferior, es desplacen molt menys (tant si ens referim a desplaçaments quotidians i de curt abast com de major durada), tenen xarxes de relacions menys àmplies, realitzen un oci més passiu i reclòs a casa seva... i així un llarg etcètera.

Finalment, cal tenir en compte que no és només que els vells de categories altes siguin més actius que els de categories baixes en tots els aspectes que hem ressenyat; és que, en molts casos el seu comportament és perfectament comparable al de la població no vella. Probablement, l'exemple més clar és justament una activitat que popularment és concebuda com a poc marcada per condicions socials i, en canvi, fortament llastrada per condicionants fisiològics: l'esport. Així, el percentatge de població vella de categories altes que practica esport resulta ser més elevat que no pas el percentatge de població no vella de categories baixes que el practica. En definitiva, caldrà concloure que l'edat no explica per si sola els trets socials característics de la vellesa; altres factors, com el grup social a què es pertany, resulten ser igualment importants.

L'ENVELLIMENT SOCIAL:
TENDÈNCIES D'UTILITZACIÓ DEL TEMPS
D'OCI I QUALITAT DE VIDA

Jordi Ticó i Camí

No existeixen uns patrons de referència biològics o psicològics per identificar exactament el grup social que coneixem eufemísticament per tercera edat; tot i que s'accepta el llindar de la vellesa partir de l'edat que la legislació laboral preveu la jubilació, això demostra que el problema de la vellesa és més un fet social que fisiològic. Fins i tot, hi ha autors que parlen d'una edat "social" que és la reconeguda pel grup social del que es forma part, que moltes vegades no té massa a veure amb l'edat cronològica.

L'envelliment demogràfic es presenta com un dels grans problemes estatals en els països desenvolupats, principalment a causa de la *disminució de la taxa de fecunditat* (retard en l'edat de matrimoni, menor nombre de fills per parella, control de la natalitat, canvi en les concepcions morals i religioses, afectat també per aspectes socials i econòmics), la *disminució de la mortalitat* (encara que es un aspecte secundari a causa dels avenços mèdics, millores en l'alimentació i higiene, etc.), i els *moviments migratoris* que afecten de manera desigual segons el lloc, que tenen, sobretot, diferències molt significatives entre poblacions rurals i urbanes, i es preveu que, per una part, hi hagi emigració de població jubilada d'antics immigrants dels anys cinquanta i seixanta cap a les zones d'origen i, per una altra part, immigració anomenada turística provinent de països europeus, buscant el bon clima. Les conseqüències finals són del tot previsibles, tant *l'impacte*

econòmic per la disminució de la població activa respecte a la població passiva (incrementat per l'alt índex d'atur), com també la xifra absoluta d'ancians que requerirà un increment molt important de la despesa social i de serveis per aquest servei de població tant socials com sobretot mèdics. L'impacte social i també polític també serà important per l'augment del nombre "d'electors" i, per tant, per la major rellevància que adquirirà aquest grup social. Tot apunta a un necessari canvi en les directrius polítiques, tot i tenint en compte que qualsevol país, abans de satisfer les necessitats socials, ha d'equilibrar les necessitats de creixement econòmic.

Les causes no són iguals en poblacions rurals i urbanes, encara que els efectes finals sí que són similars.

La imatge i *valor social de la vellesa*, sempre ha tingut íntima relació amb els patrons de referència de la societat i en l'actualitat en una societat moderna i industrialitzada, de productivitat i consum, veu els ancians com sers improductius, inadaptats, on es diferencien rols socials en funció de l'edat. Visió evidentment reduccionista i decadent considerant la vellesa com un estat social homogeni, assimilant vellesa a jubilar. Jordi Vizcaino, apunta que els factors de referència per comparar societats desenvolupades són principalment tres:

- La capacitat de producció: del qual depèn el funcionament del sistema econòmic. De la posició laboral, avui en dia, es deriva la posició social i econòmica de l'individu i, fins i tot, la seva utilitat i influència social. L'edat és la que marca l'inici de la vellesa, no la capacitat real de treball, s'és vell quan es deixa de ser productiu.
- La renda per càpita: índex valoratiu del nivell d'ingressos, és important ja que producció i consum estan íntimament units, binomi sobre el qual descansa gran part de l'organització social. Com és conegut, la jubilació comporta una disminució del nivell d'ingressos.
- El grau de desenvolupament tecnològic: el col·lectiu social de la gent gran a Espanya ha accedit a nivells d'instrucció i cultura molt inferiors als nascuts a la postguerra ja que la situació social comportava posar-se a treballar molt aviat. Situació que contrasta amb el constant avanç científic i tecnològic actual, les formes de transmissió del coneixement han evolucionat molt i l'experiència, que en cultures i èpoques anteriors suposava un gran reconeixement, actualment ja no té massa utilitat.

Això tendeix a generalitzar-se a altres àmbits, considerant els ancians com uns sers inadaptats sense gran cosa a aportar, i caldria analitzar fins a quin punt aquesta inadaptació es deu al procés individual o al rebuig o insuficiència social cap als ancians. Falsament es pensa en la tercera edat com un grup de característiques homogènies, sota punts de vista reduccionistes i, precisament, es tracta de tot el contrari, d'un grup caracteritzat per una gran heterogeneïtat.

La pròpia *imatge social* dels ancians està condicionada per una gran quantitat de factors tant externs, relacionats amb l'adaptació a l'entorn, com interns o de com viuen subjectivament la seva nova situació actual, molt íntimament relacionades, i de conseqüències diferents en funció del gènere. Entre els factors externs més importants, ens trobem la jubilació, que suposa una data tràgica sobretot per la brusquedat amb la que es viu, i que es viu de diferent manera segons el gènere, ja que l'actual grup social femení té com a característica principal la dependència del marit ja que no ha accedit ni a nivells d'instrucció ni al món laboral (aspecte que variarà els propers decennis) i, per tant, les seves ocupacions "laborals" pràcticament no canvien. En les dones, la vellesa es un canvi més progressiu, més afectat per aspectes com la menopausa, la partida dels fills, problemes de salut, etc.; altres factors, són la variació en el context social, l'aïllament, la disminució d'ingressos econòmics, i d'altres. Els factors interns o subjectius més importants són, a més a més de la percepció individual dels factors anteriors, la soledat, la dependència i els problemes de mobilitat.

El *temps d'oci* en les persones grans ha de tenir una lectura diferent de la resta de la població. Tant a nivell objectiu com a nivell subjectiu. Objectivament l'oci està molt relacionat amb la salut (o sensació de salut), mobilitat, recursos disponibles, l'aïllament demogràfic, els costums anteriors, el nivell d'instrucció i també l'oferta existent; i el factor subjectiu també aquí és important ja que la percepció tant de l'espai com del temps és diferent en aquestes edats. I no és tan important la quantitat d'oci realitzat com la qualitat d'aquest (encara que una ocupació satisfactòria del lleure mai substituirà la manca de salut, de recursos econòmics, la pèrdua d'un familiar o amic, etc.).

Actualment l'*ocupació de l'oci* es basa majoritàriament en activitats de tipus passiu, de baix reconeixement social que moltes vegades, fins i tot, produeix un estancament o disminució en les relacions socials.

Com a sers adaptatius que som, responem a una senzilla regla, "tot allò que no es fa servir, s'atrofia" i, a l'inrevés, podem afirmar que si ens mantenim físicament, mentalment i socialment actius, en condicions normals, el deteriorament de funcions serà molt més lent aconseguint una millora en la qualitat de vida.

Els factors que influeixen en la qualitat de vida són:

L'estil de vida i hàbits personals: alimentació, exercici físic, consum de tabac i alcohol, ocupacions diàries, el son,...

La situació familiar: per les millores psicològiques que comporta i la regularitat de costums.

Activitat social: el contacte social amb veïns, amics, família i, en definitiva, la sensació d'integració que té el subjecte.

Ingressos i ocupació: les ocupacions suposen qualitat de vida i després de la jubilació cal trobar nous objectius en la vida.

Mitjançant l'activitat física, independentment dels beneficis biològics aportats, crec encara molt més importants els beneficis a nivell psico-social: surt de la soledat, reconeixement i acceptació del cos, sentiment d'utilitat i integració, millora de l'autonomia física i social, major sensació de benestar i activitat, sentiment més positiu respecte a la vida, etc.

Actualment domina un model biomèdic de guarir la salut i tractar les patologies, que té poc en compte els factors emocionals, el tractament preventiu, etc.; estem a cavall entre una conscienciació social majoritàriament de rebuig i de reconeixement (es reconeix la feina realitzada durant tota la vida i se'ls intenta recompensar amb algunes facilitats: viatges, descomptes...i, en general, fent-los passar el temps i mantenint-los divertits en espais i temps molt determinats); cal caminar cap a un model de participació i actualització, és a dir, integrant-lo en la societat, promovent la presa de responsabilitats, compromisos, i desenvolupant la seva personalitat, el seu contacte social, la seva educació, donant-li ocupacions, un interès per viure, oblidant la idea que es tracta de la darrera etapa de la vida, ja que una persona als seixanta anys encara li queden uns vint anys per viure, perquè encara es pot créixer interiorment i es tracta d'una etapa que cal viure plenament. La jubilació sense objectius, ni programa i sense vitalitat és contraproduent pel benestar públic. Cal transformar la mentalitat, i això comença per sensibilitzar la societat (ciutadans, professionals, tècnics i autoritats), educar la societat de manera que es posin etiquetes.

Actualment es poden diferenciar quatre models d'utilització de l'activitat física dirigida a les persones grans:

Model Higiènic-preventiu: Que es serveix de les activitats físiques amb l'objectiu de conservar la salut i prevenir els estils de vida no saludables.

Model Utilitari: Mitjançant les activitats físico-recreatives persegueix el mateix objectiu anterior buscant, a més a més, un objectiu socialitzant.

Model Sociocultural: Utilitza activitats recreatives, en les que l'exercici físic no té un fi en si mateix, sinó que el seu principal objectiu és l'aspecte lúdic i d'integració grupal de l'activitat.

Model Terapèutic: L'objectiu, mitjançant activitats rehabilitadores, és intervenir activament en la recuperació d'algun trastorn del individu.

Un programa d'activitat física ha de progressar cap a un model d'activitat que tendeixi a l'autonomia del grup (autoorganització d'activitats complementàries, crear responsabilitats en el grup, administració pròpia de recursos econòmics, etc.). La medicina i la investigació els ha allargat la vida, però no ha fet massa perquè visquin millor, han millorat a nivell quantitatiu, però no a nivell qualitatiu; la salut es defineix com un estat de benestar físic, psicològic i social, un programa d'activitat física ben planificat, incidint en aquests tres factors, ajuda a millorar la

qualitat d'aquesta vida. Es tracta de "donar més vida als anys, no tan sols més anys a la vida".

BIBLIOGRAFIA

BIZE, P. R.; VALIER, C. *Una vida nueva: La 3ª edad*. Bilbao: Ed. Mensajero.1983.

CARACUEL, J.C. [et alt] *Medicina deportiva en la tercera edad*. Màlaga: Cuadernos Técnicos del Deporte. UNISPORT Andalucía, núm. 19, 1992.

CICD *Anuari estadístic de Catalunya*. Barcelona, Ed. Generalitat de Catalunya, 1985.

COUTIER, D.; CAMUS, Y.; SARKAR, A. *Tercera edad. Activiades Físicas y recreación* [Trad. A. Freizer: *3ème. âge. Mouvement et animation Physique*] Madrid: De. Gymnos, 1990.

GENERALITAT DE CATALUNYA *Pla Integral de la Gent Gran*. Barcelona: Ed. Departament de Benestar Social, Barcelona, 1993.

INSERSO *La tercera edad en España*. Madrid: INSERSO, 1990.

KANE, R.A., KANE, R.L. *Evaluación de las necesidades de los ancianos. Guía práctica sobre los instrumentos de medición*. [Trad. Eloy Sáiz]. Barcelona: Fundación Caja Madrid, 1983.

LOPEZ, J.J. *El envejecimiento y las personas ancianas en Madrid*. Madrid. Ed. Area de Servicios sociales del Ayuntamiento de Madrid, 1993.

TICO, J. "Aspectos sociológicos de las prácticas físicas en la tercera edad". *APUNTS*. [Barcelona](Deseembre, 1992).

REIG, A.; RIBERA, D. *Perspectivas en gerontología y salud*. València: Ed. Promolibro, 1992.

VAN DOREN, Carlton S. [et alt] *Suelo y ocio* [Trad. J. Hernández: *Land and leisure* (1974)] Madrid: Instituto de Estudios de la Administración Local, 1983.

DIVERSOS AUTORS *La situación del anciano en España*. Madrid: Fondo para la Investigación económica y social de la Confederación española de Cajas de Ahorros, 1975. *La ancianidad en el año 2000*. Una visión prospectiva. Barcelona, 1987. *La tercera edad en España: Aspectos cuantitativos*. Madrid: INSERSO, 1989.

ZAMBRANA, M.; RODRÍGUEZ, J.A. *Deporte y edad. Hacia una población más sana*. Madrid: Ed. Campomanes, 1992.

APLICACIÓ DE LA TEORIA DE JOCS A L'ANÀLISI DE LA POLÍTICA ENVERS ELS IMMIGRANTS ESTRANGERS

Xavier Torrents

UN JOC D'INTERACCIÓ ENTRE GOVERN, SINDICATS I EMPRESARIS

A continuació es planteja l'anàlisi de la situació dels immigrants estrangers mitjançant la teoria de jocs. Aquesta anàlisi es fa emprant un joc d'interacció entre tres jugadors que es consideren decisius per entendre la situació en què es troben els immigrants a l'Estat espanyol.

En primer lloc, cal precisar quins són els tres jugadors:

El govern de l'Estat, pel seu paper de regulador, en particular, de la situació jurídica dels immigrants estrangers a Espanya. Les Corts Generals, però sobretot el Govern (tenint en compte que el govern espanyol ha gaudit durant diverses legislatures de majoria absoluta en el Congrés de Diputats), estableixen la regulació jurídica i pretenen modificar la situació que es dona *de facto* a la realitat.

Els sindicats de treballadors, perquè a Espanya han estat qui han iniciat i, fins i tot, encapçalat les demandes i reivindicacions dels estrangers. Sota aquest jugador podríem englobar, també, les associacions i organitzacions com el CITE, SOS Racisme, l'Associació Pro-Drets Humans o associacions interculturals formades per immigrants i/o autòctons.

Tot i que d'haver-n'hi, n'hi ha de matisos entre els sindicats i les diverses organitzacions no governamentals, les diferències no són rellevants per aquesta anàlisi i donades les limitacions del model formal de la teoria de jocs, les englobarem totes sota un mateix jugador.

Els empresaris, perquè juguen una funció decisiva en el cas dels estrangers, ja que la causa principal de la immigració a Espanya -sobretot del Tercer món- està

referida a la qüestió socioeconòmica, en concret, a la temàtica laboral. Sigui quina sigui la decisió o conducta dels empresaris al respecte, aquests influiran en la situació dels immigrants estrangers.

S'han assenyalat els que, al meu entendre, són els tres jugadors cabdals a l'hora d'influir en la situació dels immigrants estrangers. La no consideració com a un jugador decisiu del propi col·lectiu d'immigrants estrangers no és un oblit imperdonable. És una decisió meditada. Òbviament, els treballadors estrangers tenen una ordenació de preferències -per cert, força nítida. Això no implica, però, de cap de les maneres que aquestes preferències i les conseqüents estratègies, siguin tingudes en compte directament o, si més no, siguin decisives en el joc (a la realitat).

Es parteix del supòsit, doncs que les estratègies dels immigrants tenen una baixa incidència real en la seva pròpia situació jurídica al país i el seu estatus. És clar, aquest supòsit no seria plantejable en països, com ara França o Alemanya. Però a Espanya, es donen dues condicions que no permeten fer dels immigrants estrangers un jugador influent:

El baix nombre d'immigrants estrangers, fet que donada la seva ubicació -la dels treballadors del Tercer Món- en l'estructura social, provoca que tinguin molt poc pes social

Es tracta fonamentalment d'una primera generació que encara no ha generat ni pràcticament no ha formulat un associacionisme específic d'immigrants, com succeeix a altres països. O més ben dit, tot i que d'existir existeixen ja associacions d'aquest tipus, el seu grau d'influència és menor. En el cas de Catalunya, observem que qui porta "la veu cantant" en aquesta qüestió, són organitzacions com SOS Racisme, El CITE o Catalunya Solidària.

La conjugació d'ambdues característiques fa que, per una part, els immigrants estrangers canalitzin avui dia les seves reivindicacions a través dels sindicats i organitzacions no governamentals antiracistes i de solidaritat, i, per altra part, que el poc associacionisme propi que hi ha encara va en certa manera a remolc de les organitzacions citades anteriorment.

Concloent, en el joc d'interacció sobre la situació dels treballadors estrangers a Espanya, hi participen tres jugadors: el govern, els sindicats i la patronal. Les opcions d'aquests jugadors són les següents:

El govern de l'Estat pot implantar un sistema de contingent anual d'entrada restrictiva d'immigrants, o bé, legalitzar els estrangers.

Els sindicats poden o bé defensar els drets i les reivindicacions de tots els treballadors sense fer distincions entre si tenen la nacionalitat jurídica espanyola o són estrangers (o si són legals o clandestins), o bé, defensar només els treballadors legals. En realitat, els sindicats no tenen com a opció defensar o no els immigrants estrangers, sinó defensar o no els immigrants estrangers

clandestins, perquè els immigrants estrangers legals són treballadors que gaudeixen jurídicament dels mateixos drets.

Un cop vistes les opcions, cal plantejar quines són les preferències de cadascun dels tres jugadors. Per les declaracions fetes i les accions quotidianes desenvolupades pels diferents jugadors, suposem els següents criteris:

- El govern de l'Estat prefereix, en ordre lexicogràfic en primer lloc, poder establir un sistema de contingent de treballadors estrangers donada la taxa d'atur existent al país; en segon lloc, que els empresaris maximitzin els seus beneficis amb un abaratiment dels salaris -o com a mínim, amb la contenció dels salaris-; en tercer lloc, que els sindicats defensin només els drets dels treballadors legals.
- Els sindicats prefereixen, lexicogràficament, en primer lloc, que els empresaris regularitzin la situació de tots els treballadors que tenen en plantilla; com a segona preferència, que el govern de l'Estat legalitzi la situació dels treballadors estrangers; per últim, tot això millor si ells defensen també els treballadors estrangers.
- Els empresaris, lexicogràficament, tenen com a primera preferència, maximitzar els beneficis mitjançant mà d'obra barata; en segon lloc, que l'Estat estableixi un contingent d'immigrants estrangers; que els sindicats defensin els drets laborals només dels treballadors legals.

D'aquesta manera, s'obtenen els següents esquemes:

PREFERÈNCIES DEL GOVERN DE L'ESTAT

Estat	sindicats	empresaris	valor ordinal
c	n	i	8
c	t	i	7
c	n	r	6
c	t	r	5
l	n	i	4
l	t	i	3
l	n	r	2
l	t	r	1

PREFERÈNCIES DELS SINDICATS

Estat	sindicats	empresaris	valor ordinal
l	t	r	8
l	n	r	7
c	t	r	6
c	n	r	5
l	t	i	4
l	n	i	3
c	t	i	2
c	n	i	1

PREFERÈNCIES DELS EMPRESARIS

Estat	sindicats	empresaris	valor ordinal
c	n	i	8
c	t	i	7
l	n	i	6
l	t	i	5
c	n	r	4
c	t	r	3
l	n	r	2
l	t	r	1

OPCIONS DEL GOVERN DE L'ESTAT

c: establir un sistema de contingent de treballadors estrangers

l: legalitzar els treballadors estrangers

OPCIONS DELS SINDICATS DE TREBALLADORS

t: defensar els drets laborals de tots els treballadors

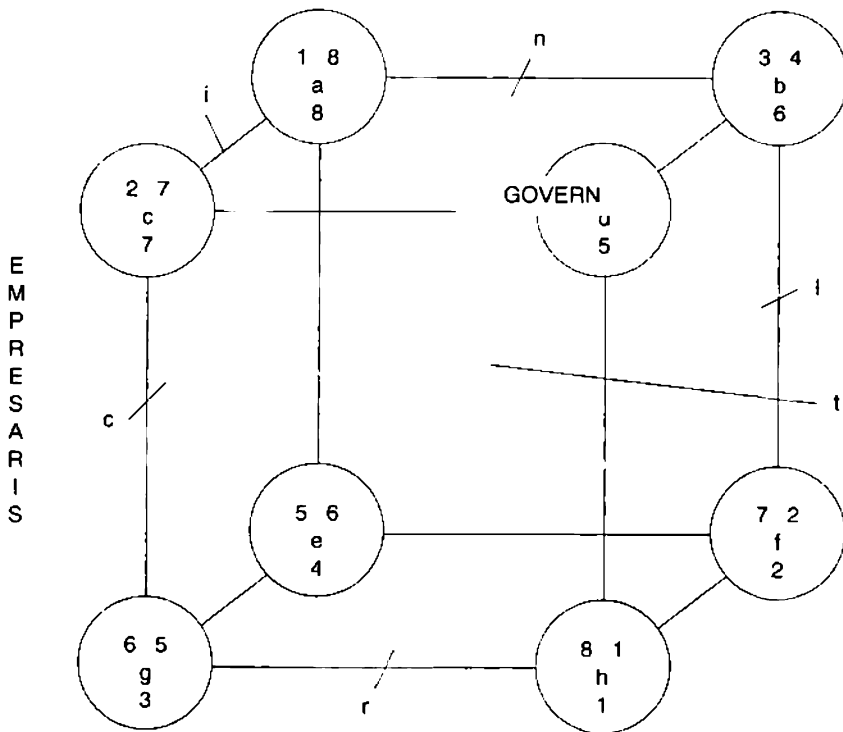
n: defensar els drets laborals només dels treballadors legals

OPCIONS DELS EMPRESARIS

r: tenir en plantilla només treballadors en situació legal

i: maximitzar beneficis mitjançant mà d'obra barata

La interacció entre els tres jugadors es reflecteix a la figura següent, on en cada una de les tres dimensions se situen les opcions de cadascun dels jugadors.

MANERA DE LLEGIR LA FIGURA

El govern de l'Estat es mou al llarg; si tria *c*, se situa a la superfície esquerra del cub, i si tria *t*, a la superfície dreta. Els sindicats es mouen a l'ample; si trien *t*, se situen a la superfície anterior, i si elegeixen *i* se situen a la superfície posterior. Els empresaris es mouen de baix a dalt; si elegeixen *i* se situen a la superfície superior, i si trien *r*, a la superfície inferior.

En cada bola, el número situat a la dreta indica el valor ordinal d'aquesta combinació de preferències pel govern de l'Estat, d'acord amb les ordenacions de preferències abans exposades; el número situat a l'esquerra indica el valor ordinal pels sindicats; i el número situat a sota indica el valor ordinal pels empresaris.

ANÀLISI DE LA FIGURA

BOLA B

Fins a l'1 de juliol de 1985, quan va ser aprovada la Llei Orgànica de Drets i Llibertats dels Estrangers, coneguda popularment com a llei d'Estrangeria, la situació de la immigració estrangera a Espanya estava condicionada

fonamentalment per un joc a dos (entre sindicats i empresaris). I, anys abans, fins i tot podríem qüestionar si existia realment un joc.

En altres paraules, el fenomen social de la immigració estrangera és recent al nostre país i, per tant, fins que Espanya no ha passat de ser un Estat generador d'emigrants a un Estat receptor d'immigrants la problemàtica com a tal no existia, tenia una incidència social molt menor o, simplement, no era visible. És per tot això, que la realitat anterior a 1985 la podem encabir en la bola B de la figura (3, 4, 6).

El govern no tenia cap posició al respecte perquè no era una qüestió prioritària o, com a mínim, tolerava la situació amb una actitud de *laissez-faire*.

Els sindicats, com que encara la qüestió dels treballadors immigrants no havia entrat en la seva agenda, es trobaven en una posició de defensar només els treballadors legals, és a dir, no tenien en la seva acció mesures encaminades a resoldre el que posteriorment esdevindria una problemàtica social. Només cal recordar que no serà fins els dies 28 i 29 de novembre de 1987 quan es celebrin les Primeres Jornades sobre Treballadors Estrangers organitzades pel CITE.

Pel que fa als empresaris, el seu objectiu era maximitzar els seus beneficis mitjançant mà d'obra barata. Conseqüentment, a mesura que s'anava incrementant la població d'immigrants l'anava absorbint per aquelles tasques i feines que els era d'utilitat.

BOLA D

Lògicament, quan es va començar a percebre que Espanya havia passat de ser un país d'emigració a un país d'immigració, les coses van començar a canviar. Una primera modificació de l'escenari va ser l'entrada en el joc del govern de l'Estat. Així doncs, s'inicia pròpiament la interacció entre tres jugadors analitzada en la figura abans exposada, situant-se, en el moment de l'aprovació de la llei d'Estrangeria, en la bola D (4, 3, 5).

El govern de l'Estat va intervenir en l'assumpte amb l'aprovació el 1985 de la llei d'Estrangeria, seguida del seu Reglament del 26 de maig de 1986. Posteriorment, l'Executiu espanyol va obrir un procés de regulació que pretenia legalitzar tots els estrangers que vivien i treballaven a l'Estat espanyol i no disposaven de documentació per a fer-ho; un procés que va finalitzar el 10 de Desembre de 1991.

A l'ensems, els sindicats van començar també a preocupar-se, no només de paraula, sinó amb accions i reivindicacions, de la problemàtica social dels treballadors estrangers. Van adoptar llavors el que seria la seva estratègia dominant en el joc: defensar els drets laborals de tots els treballadors, siguin ciutadans espanyols o estrangers, legals o il·legals. Amb aquesta decisió sindical, òbviament es va passar de la bola B a la bola D; els sindicats en sortien guanyant havent canviat de posició.

BOLA C

La situació abans descrita va perdurar de 1985 fins a 1991, però era una situació clarament inestable: el govern guanyava posicions en el joc si canviava la seva opció i adoptava, finalment, el que era la seva estratègia dominant: establir un contingent d'entrada d'immigrants estrangers.

Això és exactament el que va succeir durant l'any 1992. Van començar a emetre's declaracions per part del govern que insinuaven la imminent entrada en vigor d'un sistema de contingents per permetre l'entrada d'immigrants estrangers al territori espanyol. I, efectivament, així va esdevenir. Es va establir per primera vegada un contingent limitat de treballadors estrangers que podien entrar durant un any.

BOLA G

A la realitat descrita a la bola C es dona una situació d'equilibri, on tots els tres jugadors adopten les seves estratègies dominants. Ara bé, l'equilibri assolit, tot i ser nítidament satisfactori per al govern i els empresaris, situa els sindicats en al seva preferència -recordem, amb valor només ordinal- el número 2.

Donat que la realitat és molt més complexa que la descripció formal, hem de tenir en compte un factor clau que farà canviar segurament la situació durant el 1993: la crisi econòmica. L'elevat índex d'atur i la recessió econòmica que s'està vivint, indiquen que els empresaris tot i sortir teòricament perdent, estan canviant la seva posició i portant el joc a la bola G (6,5,3). Ho testimonien dos factors. Per una part, el fet que el contingent establert pel govern per la contractació d'estrangers no s'ha cobert. El que ha succeït és que feines que abans eren rebutjades per treballadors "autòctons" ara s'estan acceptant com a mal menor en temps de crisi. Això ha provocat que, *de facto*, els empresaris tinguin menys estrangers a les seves empreses. Per una altra part, es comencen a sentir declaracions d'empresaris, per exemple, els agrícoles, que aconsellen no agafar enguany treballadors estrangers per les tasques per realitzar; un fet inèdit fins ara.

BOLA E

Donades les circumstàncies, podem plantejar-nos si també canviarà l'actitud dels sindicats. És a dir, si donada la crisi econòmica el que faran és prioritzar la defensa dels drets laborals dels treballadors legals, deixant de banda o minoritzant l'efecte de la seva defensa actual dels treballadors estrangers.

Si això efectivament, es donés, llavors ens trobaríem en la bola E (5, 6, 4). Com es pot observar, amb el canvi, sortrien guanyant en les seves posicions tant el govern com els empresaris, però els sindicats en realitat hi sortirien perdent. Així doncs, cal preveure que govern i patronal exerciran fortes pressions perquè canviï l'actitud dels sindicats de defensar tots els treballadors, inclosos els immigrants estrangers.

ELS ESTEREOTIPS DE GÈNERE I LA PERCEPCIÓ DEL PROFESSORAT ENTORN DE NOIS I NOIES

EXEMPLE D'ANÀLISI A TRAVÉS DE LA SESSIÓ D'AVALUACIÓ

Arantxa Avalos Rodríguez

OBJECTIUS, DISSENY I METODOLOGIA DE LA INVESTIGACIÓ

El marc teòric del que parteix la investigació que avui us exposo és el de les teories de la reproducció de les desigualtats socials.

La institució escolar occidental, té una posició particular en aquest sentit, donat que el principi que la legitima és el d'oferir igualtat d'oportunitats. Tanmateix, la seva funció és certificar, mitjançant els títols acadèmics, les desigualtats existents entre les persones que han passat pel seu filtre, certificació que servirà per a orientar a la gent cap als diferents nivells ocupacionals del mercat de treball. D'aquesta manera quan els nens i nenes ingressen a l'escola són potencialment iguals en les seves capacitats, són una taula rasa sobre la qual el sistema educatiu pot començar a imprimir els elements de la cultura que han estat considerats com a dignes de formar part d'una acurada selecció. És en aquesta selecció cultural on comença la trampa de la igualtat d'oportunitats. El currículum escolar afavoreix a les classes mitjanes i altes urbanes, marginant la cultura de les classes baixes i la de les societats rurals. El resultat d'aquesta selecció escolar és que l'alumnat per a qui la cultura no suposa una perllongació de les seves vivències extraescolars, acaba per presentar, en una proporció molt elevada, fracàs escolar.

Però la selecció cultural que efectua l'escola no afecta només les classes socials, també afecta els gèneres. El sexisme del currículum escolar contribueix a reproduir la desigualtat dels gèneres però, en aquest cas, la marginació de les alumnes no es tradueix en fracàs escolar. De fet, a igual classe social, les noies

tenen per terme mitjà millors qualificacions que els nois, almenys en el nivell primari i en els primers cursos de secundària. Paradoxalment, elles troben més dificultats en transformar els seus èxits escolars en èxits professionals. El fet que a igualtat de nivell educatiu les dones el rendibilitzin menys que els homes ha portat sovint a argumentar que és el caràcter sexista de l'àmbit social extraescolar el motiu de la diferència, i que, de fet, l'escola tracta a nois i noies en termes d'igualtat. En l'actualitat, però, disposem de suficients proves com per afirmar que l'escola segueix marginant les noies, però ho fa amb uns mecanismes poc visibles, molt subtils, i que més que incidir sobre l'èxit o fracàs escolar de les noies, actua sobre la seva autoestima, contribuint a devaluar la imatge que aquestes es fan sobre si mateixes i, conseqüentment, a rebaixar les seves aspiracions professionals.

Els mecanismes de reproducció sexista es presenten en tots els nivells de l'àmbit educatiu: en el material pedagògic, en la interacció entre el propi alumnat, en la interacció entre docents i pupils, i entre la que els propis docents estableixen entre ells. És aquest últim nivell d'interacció el que he sotmès a anàlisi en la meua investigació.

A través de l'anàlisi de la conversa dels docents en el marc de la sessió d'avaluació¹ es poden estudiar les actituds sexistes del professorat "en viu", allunyant-nos així d'altres recursos d'estudi més indirectes, i molt més utilitzats, com són les enquestes o les entrevistes.

L'objectiu de la investigació era, doncs, detectar si existien diferències en la percepció i valoració que els docents tenien sobre els seus pupils en funció del seu sexe. Però per causa de l'absència d'estudis similars, el major esforç s'ha concretat en l'elaboració d'un mecanisme d'anàlisi adequat al problema plantejat, de manera que la principal aportació d'aquest treball és d'ordre metodològic.

Com que les actituds sexistes no es manifesten de manera transparent en el discurs dels docents, vaig considerar que l'única manera de determinar si el sexisme era present consistia en comparar el que els docents deien sobre les noies amb el que deien sobre els nois. Per fer-ho vaig enregistrar magnetofònicament una sessió d'avaluació d'un grup de primer de BUP, i sobre aquest material vaig aplicar les tècniques d'anàlisi de contingut. En síntesi, podem dir que aquestes tècniques tracten de trobar quins són els nuclis de sentit del discurs a través de la creació de variables quantitatives i variables temàtiques que permetien detectar si hi havia diferències entre els discursos sobre les noies i

1. La sessió d'avaluació és la reunió del conjunt de professors i professores que imparteixen ensenyaments a un grup d'estudiants. Té lloc al final de cada trimestre del curs escolar, un o dos dies abans del lliurament dels butlletins de notes a l'alumnat. L'objectiu de la reunió és valorar el rendiment escolar de cada un dels estudiants de la classe. Per les seves característiques, es tracta d'un àmbit d'atenció extremadament ric per a l'observació de les actituds dels docents, donat que aquests passen la major part del temps parlant sobre nois i noies concrets.

sobre els nois, determinar de quina naturalesa eren i si suposaven algun tipus de discriminació per a les alumnes.

A continuació hi ha un exemple de fitxa on es presenten les variables temàtiques de la conversa del professorat que fan referència a l'objecte del discurs. Vaig confeccionar una fitxa com aquesta per a cada alumne i alumna del grup analitzat per, després, poder passar a l'anàlisi comparativa entre allò que es deia sobre els nois i allò que es deia sobre les noies.

Exemple de fitxa codificada: ²

ALUMNA: ANNA ANGELS

VARIABLE / PROFESSOR- DA1 HA2 DA3 HA4 HA5 HA6 HA7 HA8 DA9 HA0 TOTAL
A

**VARIABLES
D'ATENCIÓ**

NOMBRE TOTAL DE PARAULES											1067
INTERVENCIIONS SIGNIFICATIVES	6	6	1	5	10	7	3	13			51
NOMBRE DE DOCENTS QUE INTERVENEN	*	*	*	*	*	*	*	*			8
PREGUNTES CONCRETES					2						2
NOMBRE DE DOCENTS QUE RESPONEN		1				1					2

VARIABLES SUBJECTIVES DEL RENDIMENT ESCOLAR

CONEIXEMENTS				+							1
FALTES D'ASSISTÈNCIA					*	*		*			4
ESFORÇ											
HÀBITS			+						+		2
FER TRAMPES									*		1
CAPACITAT									+		1
EVDLUCIÓ											

2. Per tal de mantenir l'anonimat dels docents i l'alumnat, per als primers s'ha utilitzat un codi (DA1, HA2, etc.), on les lletres D o H signifiquen dona/home, i A1 és assignatura 1, A2 assignatura 2, etc. Els noms dels alumnes i les alumnes han estat substituïts per altres d'imaginariis.

Els signes de codificació temàtica utilitzats en les fitxes són:

* presència, sense orientació

+ presència amb orientació positiva

- presència amb orientació negativa

? darrera dels anteriors signes vol dir que la intervenció és una pregunta concreta sobre aquell tema.

REFERÈNCIA A LES NOTES		*	*	*		*		4
EXPECTATIVES SER REPETIDOR/A			*			*	*	3
COMPORTAMENT MOTIVACIÓ	-		*				+	2+-
INTERÉS SELECTIU			*				-	3-
VALORACIÓ	+						+	2+

VARIABLES D'ACTUACIÓ

ENTREVISTA A L'ALUMNE/A								
ENTREVISTA PARES			*					1
EVITAR INFLUÈNCIES RECOMANACIÓ ALS COL·LEGUES	*		*?					2

VARIABLES NO PEDAGÒGIQUES

EDAT					*		*	2
PERSONALITAT FÍSIC/INDUMENTÀRIA	*	*		*			*	4
MIMETISME DE CONDUCTES	-	-			*			2
INCLUSIÓ EN GRUPS			*	*	*			3
ENTORN SOCIAL/FAMILIAR SIMPATIA/ANTIPATIA BROMES	*		*	*	*	*	*	7
	*				*	*	*	4

VARIABLES OBJECTIVES DEL RENDIMENT ESCOLAR

EDAT	I	M	N	S	N	S	E	I	I	I	5.3
REPETIDORA? Si											

RESULTATS DE LA INVESTIGACIÓ

A partir de les variables quantitatives s'ha pogut concretar el *grau d'atenció* que nois i noies reben per part del professorat. Les variables quantitatives són:

- nombre de paraules dedicades a cada estudiant
- nombre d'intervencions significatives (codificades com a ítems temàtics) sobre cada estudiant
- nombre de docents que fan alguna intervenció significativa sobre l'estudiant
- nombre de preguntes sobre l'estudiant que els docents fan als seus col·legues
- nombre de respostes a aquestes preguntes.

Per a totes i cadascuna d'aquestes variables el resultat de l'anàlisi comparativa mostra que, per terme mitjà els nois rebien més atenció que les noies. Aquesta atenció selectiva pot ser quantificada a través d'un *índex de sexisme que oscil·la entre 56 i 60*. Això vol dir que per cada 100 paraules dedicades a nois, les noies només en rebien 59; per cada 100 ítems temàtics sobre nois, sobre noies se n'han esmentat 56; per cada 100 preguntes sobre nois, sobre noies se n'han fet 59 i per cada 100 respostes a preguntes sobre nois, sobre noies se n'han fet 60. És a dir, que les alumnes reben un 40 % i un 44 % menys d'atenció que els alumnes.

A més a més, el menor nivell d'atenció a les noies es mantenia per a tots els professors i professores que formaven la junta d'avaluació. Comptabilitzant el nombre d'ítems temàtics que cada un dels docents feia sobre nois i sobre noies, trobem un índex de sexisme que oscil·la entre 27 i 77.

El volum de la mostra, una sola sessió d'avaluació, no és representatiu i, per tant, les conclusions que se'n deriven només afecten el cas estudiat. No sabem fins a quin punt la menor atenció a les noies és un fet generalitzable, però la regularitat de les dades, i el fet que cap dels docents s'escapés d'aquesta tendència ens fa pensar que no estem davant d'una actitud individual que es pugui atribuir a factors personals, sinó d'una orientació general que només es pot explicar des d'un punt de vista sociològic.

Ara bé, es podria argumentar que aquestes dades no són suficients per elles mateixes per afirmar que els docents tenen actituds sexistes. Era necessari descartar que alguna altra variable estigués distorsionant els resultats. Per això vaig tenir en compte la hipòtesi que els resultats acadèmics o la conflictivitat de certs estudiants expliqués el grau diferencial d'atenció que se'ls atorgava, i comprovar si aquestes variables tenien alguna relació amb el seu sexe. A més a més, s'havien de tenir en compte altres factors, com el ritme de la sessió d'avaluació. Donat que aquestes reunions tenen un límit de temps prefixat (una hora), conforme va passant el temps el professorat tendeix a anar més de pressa. Per tant, els nois i noies situats al principi de la llista alfabètica del grup, normalment reben més atenció que els situats cap al final.

Pel que fa a la llista alfabètica del grup observat, nois i noies es distribuïen equitativament. Comparant l'atenció rebuda dels que estaven al principi de la llista amb la dels que estaven al final, vaig observar que, efectivament, els primers rebien més atenció. Però en comparar nois i noies comprovàvem que els nois que eren al final de la llista rebien el mateix nivell d'atenció que les noies que eren al començament. És a dir, determinava més el nivell d'atenció el sexe de l'alumne o alumna que la seva posició relativa en la llista de la classe.

Ocupem-nos ara del tema de la conflictivitat. Donat que no disposàvem de dades objectives sobre el comportament de l'alumnat, vaig prendre com a un indicador els seus resultats acadèmics. En termes generals s'observava que els estudiants que més suspenien rebien més atenció (per terme mitjà 361 paraules davant de

189), però la cosa canviava molt en funció del seu sexe: en realitat *els nois que suspenien poc rebien més atenció que les noies que suspenien molt*, (mesurant la diferència pels ítems temàtics sorgits en la conversa en relació a uns i altres, tenim 21, 4 de mitjana per a ells davant de 16 per a elles).

Sembla doncs que la preocupació del professorat davant del fracàs escolar és una de les raons que explica el grau d'atenció. Dintre de cada grup de gènere els que suspenen més rebien més atenció, però el que de veritat determina la diferència és el sexe de l'estudiant. Tanmateix, si preguntem als docents quins estudiants preocupen més, responen que són "els dolents". Com s'ha explicat, doncs, que en la percepció del professorat desaparegui la qüestió del gènere? Considero que es poden donar, a nivell d'hipòtesi, diferents explicacions que no són excloents:

- 1) La diferència de gènere no és una raó legitimada socialment i, per tant, encara que tingui un pes considerable, actua de manera invisible.
- 2) Quan els docents parlen dels "estudiants dolents" no es refereixen tant als que suspenen molt com als que generen problemes d'ordre a les aules. I sembla que són, sobretot, alguns nois els que tenen el protagonisme en aquest sentit.
- 3) Els docents fan les generalitzacions a partir dels estudiants masculins.
- 4) El professorat tendeix a preocupar-se més dels resultats acadèmics dels nois, tant si són bons com si són dolents, perquè, en el fons, consideren que per a ells tenen unes conseqüències vitals més importants.

En definitiva, ja sigui causat per la dinàmica que imposa el comportament genèric de l'alumnat, o per les actituds sexistes del professorat, o per ambdues coses alhora, el que sembla clar és que *les noies tendeixen a rebre menys atenció que els nois, concretament, entre un 40 % i un 44 % menys*.

Però les diferències no eren només de tipus quantitatiu. A partir de l'anàlisi de les variables temàtiques podem observar quines diferències qualitatives es donen entre els discursos sobre els nois i sobre les noies. Aquestes variables queden recollides en l'exemple de fitxa codificada. Per tal de fer la comparació vaig calcular la freqüència amb què apareix cada ítem temàtic per a nois i per a noies. Seguint la tònica general de menor atenció per a les noies, la major part dels temes sorgien més freqüentment en relació amb ells que em relació amb elles. Tot i així, determinats judicis eren més esmentats per a les alumnes, i això els feia especialment significatius. La major part d'aquestes valoracions, mostren que hi ha una tendència notable a remarcar les seves característiques negatives. Per exemple, a les noies se les suposava cinc vegades més que als nois com a poc capacitades, fet sorprenent si tenim en compte que per terme mitjà els seus resultats acadèmics eren millors. Sempre que una alumna repetia curs es recordava aquesta circumstància i, en canvi, aquest fet s'oblidava per la major part dels nois, concretament per al 67 % d'ells; també destacava el tema de la falta de motivació i d'hàbits escolars de les noies, així com la variable "fer trampes" (copiar), o el fet de ser massa grans pel curs que feien. Els pocs comentaris sobre l'aspecte físic de l'alumnat fan referència exclusivament a noies.

Ara bé, com que els docents no poden deixar de valorar que les alumnes tenen millors notes i es comporten millor, fan més valoracions positives generals i tenen millors expectatives respecte a elles. Però aquests judicis positius no deixen de ser un substitut de la manca de reconeixement d'intel·ligència i de la poca valoració que té el seu major ajustament a les normes escolars. Les valoracions positives són del tipus: "molt, molt bé", "em funciona", "és la millor", "és com ha de ser", però són valoracions en tant que bones alumnes, i no s'ha de confondre amb una major valoració de les noies per si mateixes. Són els nois els més valorats, i això queda demostrat de manera simbòlica per l'atenció que els docents els dispensen, independentment del fet que siguin o no bons alumnes.

Respecte dels temes que més destaquen en el discurs sobre els nois, cal parlar sobretot dels relacionats amb el comportament. Aquest és el tema que més sorgeix en l'avaluació dels nois, mentre que per a les noies és absolutament marginal. Però no només es parla molt més del comportament negatiu, sinó també del positiu. Com que dels nois s'espera que siguin moguts i incorformistes, quan un alumne no compleix les expectatives, es converteix en una qüestió digne de menció. En canvi, en les noies es considera una actitud normal i per això només suscita comentaris si és de signe negatiu. Una altra diferència remarcable és la referida a les variables sobre *capacitat* i *esforç*. Ja hem dit abans que els nois d'aquest grup tenen pitjors resultats acadèmics. Mentre que quan una noia suspèn molt es tendeix a considerar que és causat per una manca d'intel·ligència, quan un noi presenta uns resultats dolents, es més probable que s'atribueixi a una falta de treball. En consonància amb aquesta perspectiva, els nois se'ls considerava tres vegades més intel·ligents que les noies, i s'insistia molt més en el tema del esforç dels alumnes masculins, tant si era de signe positiu com negatiu. Si un alumne treballava i tenia bons hàbits escolars el fet es remarcava, ja que és una actitud no esperada en ells. En canvi, aquesta actitud no és un dels temes que destaqués en el discurs sobre les noies, ja que és una característica que forma part de les expectatives sobre elles. A més a més, es prenen moltes més decisions referents a nois, com per exemple, parlar amb els pares o amb l'alumne individualment, i canviar la seva distribució a l'aula. D'això es deriva que els pares i mares dels nois disposarien de més informació sobre el seu rendiment i establirien més contactes personals amb el tutor/ra i d'altres professors i professores. Per últim, cal assenyalar que els professors manifestaven tenir més informació sobre les preferències acadèmiques dels xicots, coneixien més quina era la seva evolució, i parlaven més freqüentment sobre aspectes individuals tals com la personalitat o el seu entorn sociofamiliar. Aquest reconeixement de la individualitat dels nois, que els fa únics i valora les seves necessitats personals, contrasta amb la facilitat amb què les noies eren comparades a incloses en grups, fet que, d'alguna manera, tendeix a negar-los la seva individualitat.

CONCLUSIONS

El fet que davant de conductes equivalents, el professorat en faci interpretacions diferents segons l'actor sigui noi o noia, ha de ser qualificat com d'actitud sexista. Tanmateix aquesta actitud és, en bona part, inconscient. Cal que ens preguntem, doncs, quins són els mecanismes que actuen sobre la percepció dels docents, distorsionant-la.

En la meua opinió, un dels conceptes que pot contribuir a aclarir el problema és el d'estereotip. Els estereotips poden ser definits com una instància particular d'un procés cognitiu més general pel qual la interpretació de les actuacions que realitzen les persones es veu afectada per estructures cognitives preexistents. Això vol dir que una part important del repertori de coneixements que els humans posem no prové de l'experiència, sinó que ha estat transmès socialment.

Margaret Mead ja va assenyalar que totes les societats tenen expectatives de conducta diferenciada per als homes i per a les dones i diversos estudis han identificat dos grups de trets referents a la personalitat, que tendeixen a ser associats amb homes i dones en les societats occidentals: de les dones, d'espera expressivitat i emotivitat, mentre que la racionalitat i la capacitat s'atribueixen al sexe masculí. Per altra banda, els estereotips de gènere tenen una estructura bipolar que fa que allò que es considera com a propi dels homes no ho sigui de les dones i viceversa. Com que la capacitat i la racionalitat són precisament dos dels factors més importants que avaluen les institucions escolars, i aquestes són aptituds que formen part de l'estereotip masculí interioritzat a nivell emocional, la percepció del professorat es veu mediatitzada per aquest prejudici o coneixement previ abans que la informació potencialment contradictòria sobre els individus que són objecte d'avaluació el posi en qüestió.

És a dir, la imatge estereotipada dels gèneres actua negativament en els judicis que els docents emeten sobre les alumnes, fins i tot quan els seus resultats acadèmics són millors que els dels nois. És per això que rarament se les qualifica d'intel·ligents i el seu nivell acadèmic, quan és bo, s'atribueix al seu esforç, a la seva constància.

De vegades s'ha argumentat que la major atenció que atorguen els docents als nois es deu més a la pròpia conducta diferenciada d'aquests que a una actitud preferent cap a ells mateixos. És a dir, que la pròpia conducta sexista de nois i noies, més indisciplinats aquells, i més submises aquestes, fa que el professorat es preocupi més dels nois perquè són més conflictius. Ara bé, d'aquesta hipòtesi es derivaria que les noies que adoptessin un comportament "masculí" podrien escapar de la marginació, mentre que els xicots que fossin respectuosos amb l'ordre i l'autoritat, és a dir que manifestessin una actitud "femenina", en aquest sentit, serien tractats com a noies i rebrien, per tant, menor atenció.

Però de l'anàlisi de la sessió d'avaluació que he realitzat no es pot dir que això s'acompleixi. Si bé la persona que va rebre més atenció de tot el grup era una

noia etiquetada com a conflictiva, en analitzar els comentaris que sobre ella realitzava la junta d'avaluació vaig observar que se la sotmetia a un etiquetatge negatiu superior a qualsevol dels seus companys. La seva conducta s'interpretava com a dèficit afectiu i desig d'atreure l'atenció, mentre que això no passava amb molts altres nois, que segons es derivava dels discurs eren en realitat molt més conflictius que ella. Com que l'agressivitat és una de les característiques de l'estereotip masculí, la indisciplina o l'inconformisme no s'interpretava com una característica "patològica" en els nois, però sí en aquella alumna. En canvi, els xicots que segons el professorat és comportaven bé a classe no eren marginats per aquest motiu, i la seva condició masculina els assegurava un nivell d'atenció important per part dels docents.

En resum, els resultats que es deriven de l'anàlisi del discurs dels docents durant la sessió d'avaluació estudiada, ens permeten concloure que les noies reben per terme mitjà menys atenció que els nois, i que els seus èxits escolars i el seu major ajustament al model d'alumne ideal no es valora, per causa que la percepció dels docents està molt condicionada pels estereotips de gènere, segons els quals la racionalitat, la capacitat i l'inconformisme són atributs masculins.

No estem en condicions de valorar fins a quin punt els estereotips de gènere estan evolucionant, i fins a quin punt aquestes actituds tendeixen a desaparèixer o mantenir-se a les escoles. Tampoc sabem si el sexisme detectat en aquest estudi és un fet generalitzat, tot i que la regularitat dels resultats observats indueixen a pensar que estem davant d'actituds que no són individuals sinó socials.

Cal que ens preguntem també quines són les conseqüències d'aquesta diferència de tracte a nois i noies a les escoles. Una visió jerarquitzada de l'alumnat en funció del gènere, tot i que sigui molt subtil. I malgrat que sembla no afectar a les qualificacions escolars, per força ha de ser percebuda pels estudiants. La imatge que sobre si mateixos tenen els alumnes i les alumnes es veu mediatitzada per les expectatives que sobre ells i elles generen els seus educadors i educadores, i en aquesta comparació, les noies surten perdent. Si el professorat els atorga menys atenció i valora menys les seves capacitats i èxits escolars, si el dret de ser millors alumnes no es veu recompensat amb una valoració positiva, elles tendiran a interioritzar una imatge devaluada de si mateixes i, conseqüentment, a rebaixar les seves aspiracions. I encara que en aquest procés, l'escola no és l'única responsable, pel fet de ser un dels medis més sensibles al principi d'igualtat d'oportunitats, no pot continuar fent trampes. Els responsables de l'educació, pares, mares i ensenyants han de superar les expectatives estereotipades respecte a nens i nenes. I això és una responsabilitat de tot aquell que tingui un infant a prop, i cregui que nen i nenes tenen dret a rebre una educació igual.

CULTURES DE GÈNERE: SOCIALIZACIÓ, REPRODUCCIÓ I CANVI¹

Cristina Brullet i Tenas

1. CULTURA, SOCIALIZACIÓ I REPRODUCCIÓ SOCIAL

Abans d'entrar a considerar el procés de socialització diferencial dels sexes, considero imprescindible reflexionar sobre el concepte de cultura aquí emprat.

DUES CULTURES DE GÈNERE EN UNA SOCIETAT COMPARTIDA

En un sentit antropològic podem entendre per cultura la totalitat de l'experiència humana acumulada i transmesa de generació a generació, és a dir, tot allò que no és simple naturalesa sinó construcció social. Una cultura comprèn elements materials i simbòlics: fàbriques, cotxes, habitatges, escoles, llibres, família, matrimoni, dret, art, valors, normes, creences, models de relació i comportaments interpersonals, econòmics, polítics, etc. en definitiva, tot allò que hem adquirit i desenvolupant fonamentalment a través del llenguatge i el treball humà.

Les criatures humanes solament podem desenvolupar plenament la nostra individualitat o personalitat en el si d'una societat determinada àmplia, de la qual participem des de la subcultura pròpia de l'immediat context de la vida. Encara que existeixi un marc comú de valors i normes en una societat àmplia, existeixen en el seu interior diverses maneres de pensar i actuar que depenen de la pertinença de les persones a una o altra classe social, ètnia, religió, territori o gènere. Especialment en les nostres societats actuals, podem parlar tant d'uns determinats models de comportament i valors compartits per la gran majoria com

1. Aquesta ponència és part del capítol, encara no publicat, «Socialización diferencial por razón de sexo», escrit pel llibre *Sociología de las Mujeres*. Barcelona: Barcanova.

de l'existència de diverses *subcultures*, els membres de les quals creen les seves pròpies categories culturals en relació a determinats elements de la seva vida quotidiana i posició social en les relacions de treball. en tot cas, naixem amb una determinada *base biològica*, en un context i *posició social* amb uns recursos materials i simbòlics, que són el punt de partida d'allò que cada un de nosaltres arribi a ser com a persona. Des d'aquest punt de vista, dones i homes constituïm grups diferenciats donat que partim d'unes diferències biològiques i deposicions socials desiguals.

Giddens defineix subcultura com a «valors i normes diferents dels de la majoria que manté un grup enquadrat en una societat més àmplia» (Giddens 1991, p. 787). Des d'aquesta perspectiva només podríem parlar d'una subcultura femenina en el sentit que, generalment en tota societat, les dones mantenen valors, normes, i pràctiques diferents dels de la "majoria" que se suposa que serien els homes. Però cal fer la correcció que els valors, normes, i pràctiques dels homes no són els de la majoria de persones sinó que, en tot cas, són els valors, normes i pràctiques "dominants". Des d'aquest punt de vista s'entra en els conceptes de *societat patriarcal* i *cultura androcèntrica*. En la societat són els homes qui ocupen les posicions més rellevants del poder polític, econòmic i cultural, quedant, les dones, en el segon pla. El concepte de cultura androcèntrica, en sentit paral·lel al de cultura etnocèntrica, significa el domini de la visió de l'home-masclé sobre el coneixement i la producció de realitat. Aquest domini dels homes en les "relacions econòmiques, socials i ideològiques, que sancionen i practiquen la inferioritat de la dona, és el que es coneix de manera àmplia com el sistema patriarcal, que ha dominat la major part de la nostra història recent" (Astelarra 1983, p. 234). Des d'aquesta perspectiva m'interessa ara destacar una altra manera de considerar la cultura.

En la gran majoria de societats humanes la distribució d'homes i dones és força equitativa. La cultura considerada com la totalitat de l'experiència acumulada i transmesa pot ser vista com a construïda, acumulada i transmesa de generació en generació per dos grups socials ben diferenciats, tant per la seva base biològica com per la seva distinta posició en l'ocupació dels treballs necessaris pel manteniment de la societat. En aquest sentit no crec que sigui adequat parlar d'una subcultura masculina o femenina sinó de la presència en tota societat *de dues cultures en constant interacció, arrelades en les pràctiques diferenciades que cada grup manté en la producció de la cultura i la societat humana. Amb l'objectiu de resoldre problemes comuns i/o defensar interessos propis, aquestes dues cultures estableixen ja sigui relacions de cooperació i negociació ja sigui relacions de conflicte més o menys obert -conflicte que s'expressa a través de les actituds sexistes, la discriminació per raó de sexe, el divorci, la violència domèstica, etc. Essent la causa fonamental de les relacions de conflicte l'existència, més o menys institucionalitzada de relacions de dominació i subordinació. En efecte, malgrat l'existència d'importants diferències culturals per raó de classe social, ètnia, territori o edat entre les pròpies dones -ara sí, subcultures femenines-, com existeixen també entre els homes -subcultures masculines-. Considero adequat afirmar que la gran majoria de dones, com a grup*

social específic ha acumulat històricament una tradició cultural pròpia vinculada especialment als espais, temps i activitats laborals dedicats a l'atenció i cura dels altres.

Aquesta és una visió positiva del llegat històric femení que defuig posicions victimistes i devaluadores. Això no significa ni suposa, però, que no haguem de considerar: primer, els elements negatius que ens ha llegat la història en relació al sistema de relacions jeràrquiques entre homes i dones -sistema patriarcal i androcentrisme de la cultura dominant-, l'efecte principal dels quals ha estat l'ocultació i devaluació de la importància social de les aportacions de les dones; i segon, que aquesta devaluació general del treball de les dones també ha suposat la devaluació i ocultació de les aportacions a l'art, la ciència i la tècnica, de tantes dones que individualment van transgredir l'àmbit de la seva actuació tradicional com a grup. En cada etapa històrica, en funció del domini de factors de canvi i progrés social cap a una major igualtat entre les persones o del domini de factors de manteniment de l'*estatus quo* o de regressió de la igualtat, s'ha considerat i valorat de manera diferent, els elements culturals de les dones producte del seu treball en la reproducció biològica i social de la vida humana.

Parteixo, per tant, del fet que podem parlar de *l'existència en tota societat i en tota cultura d'un llegat cultural masculí que, coexistent i articulant-se en el marc d'una societat compartida de tipus patriarcal, han possibilitat la història humana*. El procés de socialització de gènere consisteix, en conseqüència, en que tot individu aprèn segons el seu sexe -seguint el criteri culturalment dominant, que no biològic-, cadascuna d'aquestes cultures, els seus continguts específics en termes de sabers, normes, valors i actituds adequades per a respondre a les activitats específiques de cada grup i a les relacions jeràrquiques que mantenen entre si.

Reprendré més endavant aquesta qüestió. Ara vull centrar l'atenció en el *procés de socialització* pel qual, homes i dones interioritzem les normes i els valors considerats "adequats al nostre sexe", en el context específic de la societat en la que vivim.

PROCÉS DE SOCIALITZACIÓ I REPRODUCCIÓ SOCIAL

La cultura humana es transmet d'una generació a l'altra a través del procés de socialització pel qual aprenem i interioritzem la cultura específica de la societat en la que vivim.

Els efectes de la socialització sobre les persones individuals depenen tant de la cultura a la pertanyen en néixer com del propi procés de socialització. La cultura encara que és el motlle en el qual es modelen les personalitats, no és un motlle absolutament rígid i inflexible. En la nostra societat la cultura es mostra amb "valors dominants i valors variants" (Rocher 1987, p. 119). Però la flexibilitat del motlle cultural mai sobrepassa uns límits donats. Això és prou clar tant si ho

relacionem amb la socialització "en la cultura femenina" o "en la cultura masculina", com si ho fem en relació a les cultures de classe.

En efecte, les societats humanes inverteixen moltes energies per tal que els nounats mascles i les nounades femelles arribin a comportar-se de manera específica com a homes (mascles de gènere masculí), i com a dones (femelles de gènere femení). La socialització del gènere és un *continuum*, un procés que a cada edat va incorporant nous elements. Ara bé, és durant la socialització primària quan s'estableixen els elements bàsics, els fonamentals psíquics i lingüístics d'una apropiació sexuada de la realitat social que ja es mostra sexuada davant la criatura. S'inicia a través del descobriment progressiu de com mare i pare interpreten el món social i de com hi situen els altres i ells mateixos, de manera diferencial com a homes o com a dones. La criatura va incorporant el llenguatge i, amb ell, les tipificacions institucionalitzades en relació a les característiques considerades adequades al propi sexe i al contrari (Berger i Luckman 1986, p. 206-210).

Generalment, el procés de socialització primària permet la reproducció social d'aquells elements considerats bàsics i fonamentals en una societat donada. Per poder perpetuar-se, la societat, a través dels seus agents i agències de socialització -institució familiar, escolars, econòmiques, polítiques, sistemes de comunicació de masses, etc.- prova de transmetre els valors, representacions, formes de comportament i trets caracterials específicament adequats pel manteniment i reproducció dels eixos bàsics del funcionament i ordre social. Tota manifestació d'idees o conducte contraris als prioritzats es penalitzen de maneres molt variades. Aquesta penalització és coneguda com a *control social* l'objectiu i efecte del qual és que els individus es mantinguin en el "seu lloc" en relació al seu sexe. El control social es dona en tot tipus de societat amb independència de les formes específiques de la seva estructura social. Però les formes culturals controlades -que podem considerar com la pròpia socialització- estan generalment al servei de l'estructura social d'una societat donada i especialment al servei de la seva reproducció material i simbòlica. Aquest és el cas de la socialització tradicional de gènere masculí i de gènere femení, socialització que permet i participa de la reproducció de les posicions desiguals d'homes i dones en l'estructura i organització de la vida social, pública i privada, especialment a través de la *divisió sexual del treball*.

En aquest sentit, alguns valors, comportaments, idees i creences respecte dels homes i de les dones, internalitzats durant la primera infància en el procés de socialització primària, arriben a ser tant potents que, encara que alguna evidència s'oposi a aquelles creences, algunes persones continuen mantenint-les al llarg de tota la seva vida. Tradicionalment, la societat patriarcal ha anat penalitzant amb mecanismes diversos de control social -des del ridícul fins al rebuig i l'agressió directa- la transgressió de la divisió sexual del treball. Per exemple, en la tradició dels comportaments de gènere a Espanya i Catalunya, és força difícil per a un home gran acceptar que el seu fill casat renti els plats mentre la nora està conversant en la sobretaula; no tindrà pas cap problema si passa el mateix però

canviant on dic home, dona. Quan una noia de quinze anys decideix estudiar mecànica de l'automòbil en una escola professional, desencadena una sèrie de reaccions en cadena d'opinions i actuacions de desaprovació, començant per la família que solament li mostra les dificultats més que no pas el suport, passant per les amistats, fins que la noia renuncia i es retira de la seva iniciativa. Es pot recordar també el cas del noi expulsat de la seva escola per no voler-se doblegar a prescindir de la seva arracada a la orella. O d'aquell altre noi ridiculitzat per voler treballar en una escola bressol. O el de la dona exclosa pels seus propis companys de treball a la mina. Són innumerables els exemples d'aquesta índole que podem trobar en el dia a dia de la vida quotidiana (però que sovint deixem passar de llarg perquè han arribat a ser acceptats com a naturalitats quasi biològiques).

Així es manifesta la potent participació dels processos de socialització en la reproducció social de la desigualtat: internalització profunda de les normes i valors rebuts i exercici de control i transmissió sobre els nostres iguals, sobre els nostres fills i filles, alumnat o persones que treballen sota la nostra responsabilitat.

És cert però, que els agents i agències de socialització poden promoure en les persones joves elements crítics cap als models dominants de conducta de gènere. Com diu María Angeles Duran: «De la misma manera que hay una génesis para la obediencia, hay una génesis para la crítica: quien pudo ser educado para obedecer, para repetir, para hacer miméticamente lo mismo que antes han hecho otros, también puede ser educado para recibir críticamente la herencia de su propio grupo, para desarrollar la intuición y la imaginación, para desarrollar en definitiva, una capacidad de conflicto que es necesaria para la búsqueda de la libertad» (Duran 1983, p. 85-86). Es tracta, en efecte, de la tensió entre allò que queda i allò que canvia.

ESTEREOTIPS I CANVIS EN ELS PERFILS DE GÈNERE

Segons Lindsey (1992, p. 37) «El control social és especialment efectiu quan els processos de socialització animen a la perpetuació de les *representacions estereotipades dels sexes*». Seguint l'autora, un estereotipi és una categoria que implica que algunes característiques poden ser atribuïdes als individus simplement pel fet de pertànyer a un determinat grup. Els estereotips són necessaris fins a cert punt, perquè ens permeten entrar en noves situacions amb un coneixement previ, facilitant-nos la interacció; és a dir, com a categoria classificatòria no han de ser forçosament negatius. Ho són quan les categories - abstraccions per a caracteritzar un conjunt- s'apliquen de manera rígida per a caracteritzar les persones. Per exemple, del fet que es consideri que les dones són més pacients per a cuidar les criatures petites, pot resultar que deduïm que totes les dones ho són i que cap home és capaç de cuidar adequadament les criatures petites. Res de més fals. Els estereotips sobre les dones han propiciat i encara propicien freqüentment la devaluació i ocultació dels seus èxits individuals i personals, i els estereotips sobre els homes els han obligat a mantenir un paper dominant no exempt de conflicte.

Si existeixen estereotips de gènere que faciliten la persistència i transmissió d'idees i actituds rígides sobre els sexes, com hem vist en exemples anteriors, també és cert que altres factors expliquen la presència en les societats occidentals d'avui, de models de gènere més flexibles que en el passar i més d'acord amb els canvis succeïts els darrers decennis. Lindsey (1992, p. 38) assenyalava dos factors que afavoreixen els canvis: primer, la diversificació de fronts i agents de socialització: en la família intervenen pares i mares, germanes i germans, avis...; a l'escola, les mestres i els mestres, els grups d'amistat; la televisió, el cinema, els mitjans de comunicació de massa, en general, etc. Aquesta diversitat d'agents poden interferir en la reproducció mecànica de models i valors d'una a altra generació i poden arribar a difondre missatges crítics, diferents, nous i contraria respecte dels estereotips imperants de gènere.

Segon, vivim en una societat multicultural, desigual i heterogènia. feta de nombroses subcultures que poden arribar a mostrar variants en els models de gènere proposats per la cultura dominant androcèntrica. *Classe social, ètnia, edat i territori* impliquen sovint variants en allò que s'espera que pensi, digui i faci un nen o una nena, un home o una dona. És comú en la recerca el reconeixement d'una major flexibilitat en els perfils de gènere entre les classes mitges i altes que entre la classe obrera (Kellerhalls [et alt.] 1982; Saphlios-Rotschild 1987). És coneguda també la rigidesa de la cultura islàmica en obstaculitzar la presència pública de la dona, més que en la cultura occidental judeocristiana. És més probable trobar més flexibilitat entre la generació jove que entre la dels nostres avis o àvies. Els perfils de gènere poden aparèixer més estereotipats en zones rurals allunyades que en poblacions urbanes.

Que els perfils de gènere siguin més o menys flexibles o rígids és possible perquè la "masculinitat" i la "feminitat" són construccions complexes que no tenen una sola dimensió, sinó múltiples. Aquestes dimensions varien en la mesura que dones i homes participin d'una subcultura en la que es doni una major o menor rigidesa en la segregació dels sexes i en la diferenciació de les conductes esperades de mascles i femelles. Hi ha variants segons la subcultura a la que es pertany. És obvi, per exemple, que les dones de classe alta van ser les primeres en transgredir normes de comportament considerades com a masculines, com fumar o vestir pantalons, conductes que han estat posteriorment acceptades per la gran majoria de dones occidentals. Van ser les dones burgeses les que van estendre en el pas de segle l'"ideal femení" de la mestressa de casa. De la mateixa manera són els homes de classe mitja aquells que avui adopten alguns comportaments abans exclusius i propis de les dones, com cuinar a casa, anar al mercat o ocupar una part del seu temps en la cura de les seves criatures petites. Són les dones de classe mitja i alta urbana les que, tenint una millor preparació professional, estan adoptant comportaments més allunyats dels tradicionalment femenins, incorporant a la seva vida responsabilitats en el món professional i públic: això, a costa de renunciar, en alguns casos, a la maternitat, per exemple, o en d'altres, a delegar sobre d'altres dones no qualificades professionalment el pes del manteniment quotidià dels serveis i treballs necessaris a la família. Sigui com sigui, però, són dones en la seva gran majoria les persones que ocupen els

espais i temps d'activitats de cura i atenció a d'altres -persones petites, adultes, velles, malaltes....

És a dir, la flexibilitat dels perfils de gènere pot tenir diversos graus de concreció segons la classe social, l'ètnia i la zona territorial. A Espanya, el canvi no es mostra exactament igual a Catalunya que a Galícia, Extremadura, el País Basc i altres zones territorials. La construcció específica dels perfils de gènere a través de la socialització, depèn tant de les formes culturals d'una societat determinada com de les condicions materials d'existència.

ELS CANVIS EN EL MARC DEL SISTEMA PATRIARCAL

Però més enllà dels possibles graus de flexibilitat en les dimensions de cada gènere, i la possibilitat en un futur utòpic que les seves fronteres vagin esdevenint menys rígides, avui per avui es mantenen en la majoria de conglomerats socials diferències de gènere que comporten desigualtats en les posicions socials de les persones per raó de sexe, en detriment sobretot de les dones. Si bé en diferent grau i amb efectes i conseqüències discriminatòries d'ordre divers, especialment, per raó de la classe social de pertinença.

Però els elements i les característiques adjudicades avui a un i altre sexe, en el procés de socialització, es continuen construint, en general, sobre la base de relacions de dominació i subordinació, de protagonisme masculí i secundarietat femenina, de major autoestima dels homes i menor seguretat de les dones. És el sistema patriarcal que perviu darrera de les formes canviants i que continua facilitant conducte i actituds sexistes en la majoria d'espais de vida social.

Segons Giddens (1991, p. 201 i següents) no existeix societat coneguda en la que les dones siguin més poderoses que els homes. En la gran majoria de societats les dones s'han anat dedicat de manera prioritària a la criança dels fills i al manteniment de la llar mentre que els homes s'han ocupat de les activitats polítiques i militars.. L'explicació més plausible de l'origen d'aquest patriarcat es trobaria en la maternitat i criança com a experiència decisiva i central de les dones al llarg de la història humana. Els embarassos freqüents i la criança contínua dels fills va fer les dones dependents dels homes que s'ocupaven de l'aprovisionament dels béns materials.

Segons Astelarra (1983, p. 237 i següents), el naixement de les societats industrials va suposar la culminació de la divisió sexual del treball, la separació total entre les tasques productives a la fàbrica o a l'empresa i les tasques reproductives a les llars familiars. Va suposar la privatització creixent de les tasques domèstiques i altres responsabilitats de la llar. L'exercici directe del control patriarcal dels homes sobre les dones i criatures en la famílies de les societats agràries passa a ser més institucional. L'estat modern ratifica legalment les prerrogatives patriarcals dels homes sobre la família. Des de finals del segle XIX, l'ideal burgès de mestressa de casa es va anar estenent entre la classe

obrero. Els recents anys seixanta del nostre segle, un sector important de les dones entra de nou a l'àmbit de la producció, al mercat de treball; la pressió del consum i una bona conjuntura econòmica pel capitalisme a nivell internacional explicà aquest fet des d'un punt de vista econòmic.

En aquest darrers decenni -anys setanta i vuitanta-, el canvi fonamental que ha suposat l'extensió dels mètodes anticonceptius, la possibilitat de planificació familiar, la possibilitat de no considerar la maternitat com a únic destí de les dones i l'augment notabilíssim de l'educació personal i professional d'aquestes, pot fer canviar les coses des de la seva arrel. Però les formes culturals no canvien solament pel fet que existeixen unes determinades possibilitats de canvi. Les condicions de possibilitat per a un canvi són, per definició, necessàries però no sempre suficients perquè el canvi es realitzi. És possible que els estereotips de gènere es vagin difuminant per caus de la desaparició progressiva de la segregació per raó de sexe dels espais, temps i activitats, però perquè això passi és necessari vèncer resistències al canvi dels models apresos i interioritzats per homes i dones al llarg del seu procés de socialització. Models que són sovint reproduïts de manera inconscient en el dia a dia de la vida quotidiana. Aquestes resistències a transgredir el model tradicional són avui més fortes en el cas dels homes perquè; en el procés de canvi que estem vivint, ells han de renunciar a les seves quotes de poder institucionalitzat.

Un de les vies més interessants en l'estudi de la construcció dels gèneres i de les resistències al canvi es troben en les anàlisis i recerques empíriques de la psicologia social. Aquesta disciplina ha aportat un conjunt de teories que volen explicar els mecanismes específics, el "com" es realitza l'aprenentatge del rol de gènere i es construeix paral·lelament la identitat de gènere de cada individu. No és ara el moment, per qüestions d'espai d'aquesta ponència, de parar-me a explicar aquestes aportacions. Però sí que puc esmentar, almenys, que les principals teories psicològiques dels desenvolupament dels gèneres en la seva formulació actual són la teoria de l'aprenentatge social, la teoria del desenvolupament cognitiu i la teoria psicoanalítica. Totes elles intenten donar explicació de com les nenes arriben a identificar-se amb el model femení i els nens amb el model masculí. Les discrepàncies entre les tres teories es troben en la determinació causal prioritària dels elements interns o externs en la construcció de la identitat de gènere. També hi ha diferències notables respecte a la importància que es dona a mare i pare en aquest procés, així com respecte de l'edat en què queda establerta la identitat de sexe-gènere. Hi ha un cert acord, però, en constatar les majors dificultats que té el nen per identificar-se amb el model masculí la qual cosa pot explicar la seva més gran rigidesa i por a perdre la imatge "baronívola". El com s'estableix la identitat individual i social no és una qüestió gens aliena a la sociologia sinó que cal estar-hi ben a prop, però ara, m'interessa més desenvolupar la perspectiva socioestructural del procés de socialització.

Fins a quin punt és possible canviar els continguts de la socialització diferencial i sovint estereotipada dels sexes de cara a afavorir un desenvolupament més

integral de la persona humana, augmentant l'autoestima de les dones, per una banda, i disminuint la necessitat compulsiva de dominar dels homes? Els canvis generalitzats dels continguts específics de la socialització primària, en qualsevol àrea temàtica de la personalitat humana, solament són possibles en la mesura que les condicions estructurals àmplies també canviïn. Des d'una perspectiva sociològica, així ho expressen Berger i Luckman: «La socialització sempre s'efectua en el context d'una estructura social específica. No solament el seu contingut, sinó també el seu grau d'èxit té condicions i conseqüències socioestructurals. En altres paraules, l'anàlisi microsociològica o sociopsicològica dels fenòmens d'internalització ha de tenir sempre com a rerefons una comprensió macrosociològica dels seus aspectes estructurals» (Berger i Luckman (1986, p. 204).

2. DIVISIÓ SEXUAL DEL TREBALL I RELACIONS SOCIALS DE GÈNERE

Quin és l'eix estructural-explicatiu de les desigualtats entre homes i dones en l'estructura social de la nostra societat, que estructura i posa condicions a la socialització diferencial per raó de sexe?

Al començament d'aquesta ponència he defensat la idea de l'existència en tota cultura humana d'un patrimoni cultural constituït per l'acció diferenciada de dones i homes. La cultura humana ha pogut sobreviure i acumular sabers gràcies a l'activitat de transformació de la naturalesa amb el treball humà. Per tal de satisfer les necessitats humanes s'han desenvolupat dos grans àmbits de treball: les activitats vinculades al món de la *producció* de béns i serveis, i les activitats vinculades a la *reproducció* biològica de l'espècie, el seu manteniment físic, moral i psicològic. Històricament aquests dos àmbits de l'activitat humana, absolutament necessaris per la nostra supervivència, han estat ocupats de manera sexuada: els homes s'han dedicat a la producció de béns; les dones s'han dedicat a la reproducció de la persona humana en un sentit ampli. Aquesta segregació sexual del treball humà ha persistit fins a tal punt en la societat moderna occidental, que s'ha arribat a justificar en base a la diferenciació física i sexual d'homes i dones.

La persistència de la *divisió sexual del treball* travessa totes les àrees d'allò social. En la família es dona de manera directa i fàcilment visible, essent el locus de reproducció de la divisió sexual del treball per excel·lència. Però també en el sistema educatiu actual es reforça directament a través de la segregació sexuada del professorat segons el nivell educatiu i, de manera indirecta, a través de la transmissió d'una cultura androcèntrica que facilita la permanència de nois i noies en les posicions i àrees tradicionals, tal com acostumen a viure dins la família. En el sistema productiu es manté també una segregació ocupacional sexuada. En el sistema polític quan hi participen dones s'ocupen de les àrees tradicionalment femenines, i sovint en lloc poc visibles.

FAMÍLIA I ROLS SEXUALS: DE LA SUPOSADA HARMONIA, AL CONFLICTE

Als anys cinquanta, les anàlisis funcionalistes consideraven la divisió sexual del treball i de les responsabilitats familiars dins la família nuclear moderna, com a normal., natural i positiva perquè, segons la lògica de les seves anàlisis, permetia una optimització de les funcions familiars més importants i necessàries. Els rols masculins i femenins dins la família es consideraven complementaris i funcionals al sistema. A més complementarietat i especialització, menys competència entre marit i muller, menys conflicte i més harmonia i estabilitat. Segons aquest model al pare li correspon el rol instrumental: mantenir relació amb la societat global com a mantenidor econòmic de la família, a la qual confereix *estatus* a través de l'exercici d'una professió. La mare exerceix el rol expressiu dins la família, el treball domèstic és la seva activitat principal i la seva funció expressivo-afectiva és fonamental per a la socialització i criaça dels fills i la cohesió familiar. Si aquests rols no es compleixen apareixen disfuncions i desequilibris familiars i individuals.

Aquest model teòric, legitimava la divisió sexual del treball dins la família nuclear i amagava les limitacions i perjudicis que aquesta divisió suposava especialment per a les dones. A les societats occidentals europea i americana es presentà com el model normatiu per excel·lència: òptim per al funcionament econòmic i òptim per a la socialització de les criatures. A Espanya, el model era reforçat en la mateixa època amb una ideologia ultraconservadora i feixista l'objectiu de la qual era esborrar les pràctiques liberals entorn de la família, i esborrar les noves expectatives que la Segona República havia obert a les dones. El model parsonià s'acomodava perfectament als ensenyaments d'una església catòlica també ultraconservadora i idealitzadora del paper de la dona com a mare i esposa.

A l'espanya de la postguerra, de la diferenciació rígida dels rols femenins i masculins es feia dependre la viabilitat i la supervivència del grup familiar. L'educació familiar i escolar, la socialització de nenes i nens, de joves nois i noies, va estar profundament marcada per una forta diferenciació entre ambdós gèneres: allunyament del seu futur de mares i esposes; escoles segregades i currículum escolar ben diferenciat; obsessió pels valors de la masculinitat en els mascles i control de la sexualitat en les femelles. Aquesta etapa de la història d'Espanya, va ser nefasta per a la majoria d'homes i dones que van veure limitades les seves possibilitats d'apertura i superació d'estereotips ancestrals.

Als anys setanta, l'anàlisi parsoniana va entrar en crisi. No solament per causa dels corrents ideològics del moviment feminista americà i europeu que van posar en qüestió la no naturalitat del model de família parsoniana, sinó també, i sobretot, per causa de la força dels canvis socials. A partir de finals dels anys setanta fins a l'actualitat augmenta de manera progressiva la presència de les dones en el mercat de treball i augmenten les formes familiars no tradicionals. Aquests fets han anat restant valor explicatiu al conjunt de les proporcions funcionalistes.

Des del meu punt de vista la crítica fonamental que pot fer-se al model familiar parsonià és que la divisió de rols sexuals en la família no comporta harmonia ni

complementarietat. Al contrari, aquest model és caus de conflicte, desigualtats i dificultats personals cada vegada més grans. El model de Parsons es va construir sobre la base d'un nivell educatiu i de formació professional de les dones molt per sota del dels homes. L'oberta socialització de les nenes i les noies cap a les funcions de mares i esposes tenia per efecte immediat l'escurçament o la inexistència d'estudis professionals per l'accés al mercat de treball qualificat. La reproducció de la divisió sexual del treball quedava assegurada. Avui, a Espanya, la gran majoria de dones joves han aconseguit uns nivells de formació equivalents -en anys, que no en distribució en tots els tipus d'estudis- als homes de la seva generació i classe social. Una part significativa de dones joves i dones adultes estan ja, o desitgen estar, en l'àmbit de la producció, en el mercat de treball. Els fills i filles comencen a ser fruit d'una elecció, no del destí. Els països europeus, especialment els països mediterranis, Espanya, Itàlia i Grècia, tenen les taxes de fecunditat més baixes del món. No pot obviar-se que aquest conjunt de fenòmens són indicadors d'una crisi important de les formes tradicionals de relacions familiars.

No hi ha dubte que les noves realitats de les dones actives en el mercat de treball han provocat una crisi del model tradicional de família, crisi a la que ni l'estat dóna respostes públiques adequades, ni les empreses ni els homes en general tampoc. La crisi ha suposat, canvis demogràfics: es tenen pocs fills o cap. Significa, el descens en picat de la natalitat, que les criatures estan essent socialitzades dins la família amb diferents continguts que trenta o quaranta anys enrera?

Els efectes de la socialització de les nenes i els nens actuals en la construcció de les seves personalitats adultes no poden ser coneguts fins d'aquí a una o dues dècades, com a mínim. Però, diferents estudis sobre els comportaments i actituds de dones i homes a Espanya, alguns essent pares i mares dels infants i adolescents d'avui (Fernández Enguita 1990; Durán 1986), mostren per la majoria de la població, que durant els anys vuitanta era molt present el patró de conducta tradicional en el sentit del manteniment de la divisió sexual del treball dins la família. Els patrons tradicionals de les dues cultures de gènere es mantenen. En paral·lel, emergeixen de manera encara molt minoritària nous models de relació més igualitaris en el sentit que els espais, activitats i valors històricament representats de manera segregada per homes i dones, són compartits de manera flexible per unes i altres.

Amb la idea d'anar finalitzant ja aquesta ponència voldria, a continuació, sintetitzar de manera breu, valent-me de dos esquemes, allò que al meu parer es manté i es resisteix al canvi, i allò que està canviant.

Aquests esquemes, presentats a debat en d'altres ocasions, especialment en xerrades i conferències a docents, es presenten com a esquemes oberts a debat. I aquest és el seu objectiu fonamental. Malgrat la síntesi forçada de tot esquema considero que les pautes dominants de relació social entre dones i homes s'hi reflecteixen de manera correcta. Fins a quin punt aquests esquemes són vàlids

avui en dia, en el context de la nostra societat i en les nostres vides quotidianes?
Fins a quin punt els continguts de la socialització per raó de sexe estan canviant?

ALLÒ QUE ES MANTÉ I RESISTEIX

En el primer esquema presento la permanència de la divisió sexual del treball i, per tant, la molt possible reproducció cultural d'un model de socialització diferencial de nens i nenes. Aquest primer esquema representa una forma d'organització i relacions socials de gènere que es resisteix als canvis.

Sostinc, en primer lloc, que la majoria d'homes en la nostra societat es dediquen al treball de producció de béns i serveis, com a assalariats, autònoms i/o empresaris, mentre que la majoria de dones es dediquen al treball reproductiu. És cert que a Espanya la taxa d'activitat de les dones casades en el mercat de treball ha augmentat la molt notablement en aquests darrers anys, però també és cert que el comportament dominant entre les dones a Espanya i Catalunya és el de mantenir com a prioritària la seva activitat en l'àmbit de les relacions domèstiques.

A l'esquema, el puntejat que separa les característiques de les activitats socials en cada gènere significa que les fronteres no són impermeables; moltes dones estan també exercint activitats en el mercat de treball productiu. D'aquí ve la *dobte jornada de treball* que directament i indirecta penalitza les dones, fins i tot les qualificades, que troben majors dificultats i obstacles per a una promoció laboral.

La dada més important que diferencia el treball d'homes i dones és el *caràcter ocult del valor econòmic i social del treball de reproducció*. El llenguatge habitual entre persones adultes, i els missatges transmesos a les joves generacions són del tipus de: «La mare no treballa», «Filla, millor no treballis quan tinguis la criatura», «Abans treballava, però ara no. Em dedico a cuidar els meus dos fills i al marit. A més, tinc el meu pare a casa des que la mare va morir...».

La divisió sexual del treball es consolida de generació a generació a través de les funcions diferenciades que cadascun dels cònjuges acostuma a assumir. Entre les parelles joves s'ha demostrat que la convivència acaba desenvolupant els models tradicionals malgrat les declaracions d'igualtat i unes condicions laborals de treball extradomèstic relativament simètriques. Les dones joves continuen tenint la responsabilitat primera de les tasques reproductives especialment aquelles més mecàniques i devaluades: neteja, roba, cuina; els homes joves ajuden o substitueixen en aquelles tasques més gratificants: comprar o passejar els fills (Kaufmann 1992; Planas, Casals, Brullet i Masjoan 1991).

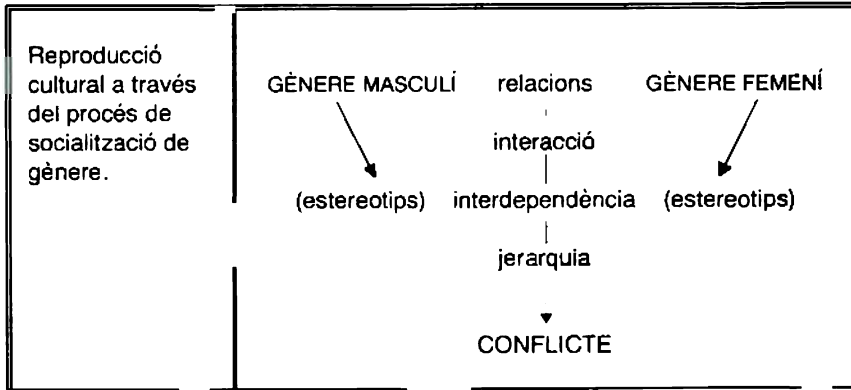
SOCIETAT I DIVISIÓ SEXUAL DEL TREBALL

	TREBALL PRODUCTIU Homes (majoritàriament)	TREBALL REPRODUCTIU Dones (quasi en exclusiva)
Activitats i espais vinculats a:	PRODUCCIÓ de béns i serveis	REPRODUCCIÓ de la força de treball humà i de les condicions de vida quotidiana
Característiques del treball:	<ul style="list-style-type: none"> - a canvi d'un sou - espai públic - treball socialment reconegut 	<ul style="list-style-type: none"> - a canvi "d'amor" - espai privat - treball socialment no reconegut, ocult. ("la meva mare no treballa")

PROJECCIÓ SOBRE LA DIVISIÓ DE ROLS EN LA FAMÍLIA

Funcions segons sexe-gènere:	<ul style="list-style-type: none"> - portador de recursos monetaris - responsabilitat primera com a mantenidor econòmic - primera autoritat del grup 	<ul style="list-style-type: none"> - reproducció biològica: embaràs i part - responsabilitat primera en atendre necessitats físiques, psíquiques, afectives i morals de totes les persones de la família: petites adultes i grans
Significació de l'espai familiar:	- La llar com a espai d'ús	La llar com a espai de treball i servei

REPRODUCCIÓ SOCIAL DE DUES CULTURES DIFERENCIADES EN RELACIÓ JERÀRQUICA

La *significació de l'espai familiar és diferent per a homes o dones*. Aquestes, encara que treballin com a assalariades, autònomes i/o empresàries, s'ocupen en primer lloc del manteniment de la llar. Si hi ha fill o filles, la parella aporta alguna ajuda o substitució però mai porta la iniciativa. En aquest sentit, no és un anacronisme considerar que la llar familiar significa bàsicament pels homes un espai pel descans i per a ser servits; per les dones, encara que realitzin treball extradomèstic a temps complet, l'espai familiar necessita la seva contínua dedicació i servei actiu.

Sense entrar en detalls dels seus efectes específics en la construcció de la personalitat de nenes i nens, és obvi que si les criatures més joves creixen en un grup familiar on la divisió del treball sigui accentuada, internalitzaran formes de relació entre els gèneres apropiades per reproduir aquesta divisió sexual. Aquesta socialització incorporarà no solament sabers i coneixements específics a la cultura de cada gènere sinó també, i això és més important perquè és més difícil de canviar, actituds i valors adequats: els nens esperaran ser servits, i les nenes oferiran els seus serveis com a donadores de benestar i qualitat de vida.

El problema es troba en què els temps han canviat. Aquest model resulta cada vegada més complex i conflictiu. El conflicte entre homes i dones ha estat més o menys latent en cada etapa històrica -segons la necessitat de mà d'obra, els avanços tècnics i científics, el domini de les creences e ideologies a favor de la igualtat, etc.- Avui, el conflicte és obert i s'encarna en les vides personals i individuals; la seva expressió pública es mostra en els drames personals que diàriament recullen els mitjans de comunicació de massa: violència domèstica, violació o acuit sexual, soledat, abandonament, violència sobre els fills i les filles, etc. La caiguda en picat de la natalitat en els països industrials indica que les dones ja no estan disposades a jugar el paper tradicional. No es no vulguin tenir

fill. És que també volen construir-se com a persones. Solament en aquells països on l'estat de benestar ha creat i mantingut un suport, amb serveis adequats, per a la criança de les criatures i el manteniment de la vida extradomèstica de les mares i pares, no han decaïgut fins a tal punt els nous naixements.

El procés de socialització de les criatures, en la mesura que aquest esquema no és ja satisfactori -malgrat que encara es practiqui- hauria de contemplar en un futur el procés de canvi necessari per reduir les tensions i els conflictes en la vida quotidiana de les persones. Dones i homes caldria que es redistribuïssin les càrregues positives i negatives dels treballs de producció i els treballs de reproducció. La socialització dels infants hauria de recaure de manera equitativa entre mare i pare que, alhora, haurien d'oferir models de comportament i actituds flexibles i intercanviables. De moment, en la família i a l'escola el model de socialització transmès, per via conscient o inconscient, respon encara a l'esquema tradicional. L'evidència empírica així ho mostra.

Els avanços cap a la igualtat entre homes i dones esdevinguts en els anys vuitanta són efecte d'un moviment de les dones cap als espais, activitats, deures i drets abans reservats als homes. Les dones joves, a la família i a l'escola, comencen a ser socialitzades perquè ocupin un lloc, quasi sempre secundari, en el treball de producció: exerceixen d'infermeres, mestres, secretàries, hostesses, puericultores. Les dones que han tingut majors oportunitats incorporen nous elements al seu perfil: estudien -encara que també sabem que després exerceixen menys- per ser advocades, metgesses, biòlogues, professores d'ensenyament secundari o universitari. Van ocupant nous espais i activitats abans reservats als homes. La majoria però de les ocupacions qualificades que escolleixen les noies joves són prolongació de les activitats tradicionals d'assistència. Els queda camí per fer, no solament en el sentit de fer-se més presents en les ocupacions tècniques sinó, sobretot, en aconseguir la valoració adequada dels treballs més vinculats a la cura i atenció dels altres.

Però els homes, com a grup social, de moment, es queden en els seus espais tradicionals. Els homes no es mouen. Potser estan inquietos, amb raó, però no es mouen a es mouen molt poc. Hi ha raons d'ordre divers per aquesta resistència: la psicologia social explica la rigidesa de les internalitzacions del que significa pels mascles arribar a ser homes d'identitat masculina; per l'altre, és lògic que els homes posin resistències a canviar perquè hi perden més del que hi guanyen, en prestigi, poder i *estatus*. Això, si es mira, és clar des d'una òptica economicista, productivista i individualista. Perquè des d'una òptica humanista i idealista, es podria reconèixer que els homes guanyarien amb el canvi, en poder desenvolupar facultats humanes que ara tenen limitades, per exemple, l'expressivitat emocional que augmenta els nivells de comunicació i el benestar comunitari. Respecte del procés de socialització de les criatures petites és fonamental, pel canvi cap a la igualtat, investigar i incidir sobre les actituds dels nens i els nois que són qui presenten més dificultats per adequar-se als canvis familiars i a unes noves relacions de gènere que reclamen ja les dones.

ALLÒ QUE CANVIA. NOUS MODELS DE RELACIÓ?

El segon esquema que presento pretén mostrar els canvis culturals en els rols de gènere. Aquests canvis es produeixen a través del temps i segons les condicions materials i simbòliques d'existència. Avui, són més perceptibles en determinats sectors de la nostra societat que no pas en d'altres. L'esquema peca potser de certa generalitat però crec, com en el cas anterior, que té la virtut de situar i provocar el debat i la reflexió.

Les quatre columnes responen a quatre models, A, B, C, D, dels quals el darrer és una proposta utòpica. D'esquerra a dreta representa l'evolució de les relacions de gènere a través del temps. En el context espanyol i català podem trobar els tipus A, B, C, segons classe social, ètnia o territori. Des del meu punt de vista, els tipus A i C són, avui, minoritaris en la seva formulació més estricta, en la seva tipificació més ideal. Per descomptat els models són ideals i, per tant, es donen de manera molt més contradictòria en les pràctiques socials. Els quatre nivells (I, II, III, IV) que mostra l'esquema per a cadascun dels models o moments fan referència a:

- I societat en general: homes o/i dones es troben en espais i activitats diverses. Des de la segregació total (A) fins la utopia de participació en totes les àrees de la vida social amb independència del sexe de la persona (D)
- II institució escolar: des de l'*escola segregada* (A) per la socialització diferenciada de gènere; a l'actual *escola mixta* (B) aparentment per la socialització igual de noies i nois cap a les necessitats del món de la producció i on s'hi devaluen les necessitats del món de la reproducció (les noies, però, hi aprenen el seu paper de gènere a través del currículum ocult i reforcen el model familiar tradicional); el model possible d'*escola coeducativa* (C) proposa que nois i noies s'incorporin a un procés de socialització els continguts i finalitats del qual respondrien a orientar l'alumnat tant cap a les responsabilitats familiars com a les professionals. És a dir, tant en els elements positius de la cultura masculina com en els elements positius de la cultura femenina i, en el balanç crític dels aspectes negatiu de la tradició i el llegat d'una i d'altra cultura.
- III ideologia justificatòria: les afirmacions i explicacions que es donen de les posicions de les dones responen, conscientment o inconscient, a teories interpretatives de les relacions de gènere que tenen o han pogut tenir més o menys pes "científic": *teoria del dèficit innat o genètic* (A), *teoria de les diferències culturals o innates* (B), *teoria del doble cultura* (C), *teoria de l'abolició dels gèneres* (D)
- IV actuació política coherent amb els pressupòsits del model: podem parlar de: *conservadurisme reaccionari* (A); *liberalisme conservador* (B); *progressisme* (C)

Les societats on domina el tipus de relacions del model A, supervaloren les diferències i neguen els perjudicis que les dones reben. Són societats en les quals alguns homes acostumen a tenir tot el poder polític i econòmic i el grau de igualtat i redistribució dels recursos entre els diferents grups socials és mínim.

Les societats on domina el tipus de relacions del model B, defensen la igualtat de totes les persones i la democràcia política des d'un liberalisme no intervencionista la qual cosa permet fàcilment la reproducció de les desigualtats estructurals del sistema.

Les societats on domina el tipus de relacions del model C, defensen la igualtat de totes les persones i la democràcia política des d'un progressisme intervencionista que permeti compensar les desigualtats i construir una major igualtat estructural del sistema.

DIVISIÓ DEL 1 REBALL. CANVI I DIVERSITAT EN ELS PERFILS DE GÈNERE ²

Dones	Homes [\]	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes
a	x	x' a	x	x' a	x a'	a, z, c, b,	
b	y	y' b	y	y' b	y b'	y, x, j, m	
c	z	z' c	z	z' c	z c'	...	
...	...	...	...	...	...		
Les dones són destinades a uns espais i activitats; els homes a uns altres		Les dones entren en espais tradicionalment masculins, però "d'una altra manera" donat que mantenen les activitats a.b.c		Les dones reivindiquen que els homes s'incorporin a l'esfera tradicional femenina. Solament això pot disminuir la desigualtat		Dones i homes participen en els treballs de producció i reproducció amb independència del seu sexe.	
Segregació oberta		Doble jornada de treball de les dones		Igualtat en la diferència		Diversitat independent del sexe	
Escola segregada		Escola mixta		Escola coeducativa		Utopia igualitària	

2. Agraïco a la sociòloga Marina Subirats la idea de la representació graficoalfabètica dels canvis en les relacions de gènere.

Teoria del dèficit innat o genètic: «per naturalesa les dones són inferiors»	Teoria de les diferències culturals o innates: «funcions complementàries i funcionals per a la integració i l'ordre social»	Teoria de la doble cultura: «dues cultures es relació jeràrquica. Hi ha jerarquia de gèneres i relacions de poder»	Teoria de l'abolició dels gèneres
Hi ha diferències essencials que s'han de mantenir	Hi ha desigualtats i s'han d'evitar les no funcionals	Hi ha resistències a la igualtat. Cal l'acció positiva	

L'esquema em sembla suficientment explicatiu i no crec necessari passar al detall de cada tipus o model. És obvi que els continguts específics de la socialització de gènere -maneres de pensar, sentir i actuar- dependran del model dominant en cada determinada subcultura i del model conscient o inconscient amb què s'identifiquin els agents de socialització.

3. CONSIDERACIONS FINALS

Avui en dia comença a ser reconegut, en el pla acadèmic, el valor de la cultura acumulada per les dones a través de la seva participació en el treball de la reproducció, el manteniment de la vida humana, el benestar de les persones i la qualitat de vida de la seva comunitat. És reconeguda, també, com a cultura específica i universal que ha fet aportacions fonamentals al progrés històric (Ariés Y Duby 1985; Perrot y Duby 1990, 1991). Avui, a final del segle xx sembla arribat el moment perquè la cultura de les atencions, la cultura tradicionalment femenina, passi a ser una cultura compartida per homes i dones en unes relacions de plena igualtat de drets i deures. Els processos i continguts de la socialització de nenes i nens poden anar orientats en aquesta direcció en la mesura que aquell reconeixement s'estengui a tots els sectors socials.

La *divisió sexual del treball* i les *relacions patriarcales* han estructurat tots els models culturals de diferenciació dels gèneres en la família, l'escola, el treball. Han estat els eixos estructuradors de la socialització diferencial per raó de sexe dins la família. Ahir i avui. És cert, però, que avui s'estan produint canvis substancials protagonitzats per les dones. Signifiquen aquests canvis que s'estan creant les condicions objectives i subjectives perquè en un futur es pugui parlar de plena igualtat entre les persones amb independència del seu sexe, i d'una cultura

plenament compartida per homes i dones en espais, temps, activitats, normes i valors?

Des del meu punt de vista les aportacions actuals de la psicologia social en relació a la construcció psíquica de la identitat masculina i femenina indiquen que, al marge de les diferències individuals, la identitat de gènere està conformada pel lloc que les persones ocupem en la societat. En aquest sentit, s'obren les portes a la comprensió d'allò que podrien suposar per a la cultura i les relacions humanes els canvis profunds en la integració dels perfils de gènere, en la mesura en què totes les relacions entre persones adultes i criatures d'establissin sobre patrons de continuïtat afectiva més que sobre patrons de ruptura i afirmació d'una autoritat dominant, encarnada primer en el pare i més tard en el fill. Això comporta prèviament que la necessària funció maternal, específica i intensa, no sigui exercida de manera exclusiva per les mares sinó també pels pares que haurien de ser capaços de desenvolupar responsabilitats pròpies de la cultura de les atencions i vincles afectius estrets. Així, l'autoestima necessària a tots els individus es construiria sobre la base de la necessitat de construcció autònoma de totes les persones de la família que mantindrien entre si vincles de dependència a partir de les necessitats individuals i col·lectives i la seva satisfacció mútua, no pas per imposició de criteris normatiu de tipus patriarcal. De moment, és cert que dins del perfil de gènere dels homes joves estant emergint nous patrons de relació interpersonal pels quals es valoren les dimensions afectives, de tendresa i d'atenció a l'altre i es rebutgen les dimensions de dominació, sobreprotecció o agressió (l'objecció i la insubmissió militar, cada vegada més creixent, són indicadors d'aquests canvis entre els nois joves?).

Els canvis culturals d'aquests darrers decennis en les societats industrials comencen a afectar de manera significativa els processos i els continguts de la socialització familiar. Podem trobar avui, força dones i homes que no segueixen de manera rígida els papers o rols de gènere tradicionals i no desitgen limitar el destí i les possibilitats de les seves filles, ni desitgen limitar el destí dels seus fills excloent-los del llegat cultural de les dones, facilitant que desenvolupin relacions afectives i personals vinculades a la cura i atenció dels altres. Però, més enllà de les voluntats individuals, actuen mecanismes personals sovint inconscients, mecanismes institucionals i estructurals que afavoreixen la reproducció dels perfils de gènere tradicionals de manera més subtil i menys visible que en el passat. En la família, en l'escola, en el mercat laboral, en la política institucionalitzada, etc., es continua construint una realitat social que relega les dones a llocs subordinats i secundaris, i així, devaluen les formes culturals de la cultura femenina. Que aquesta realitat canviï cap a models socials de gènere més equitatius ho fa ja possible la ciència i el saber acumulat però és necessària una lluita política, personal i institucional per a vèncer les resistències. L'anomenada "acció positiva" troba la seva justificació en aquestes resistències.

Avui, entre ambdós grups socials, dones i homes, existeixen encara diferències importants de riquesa, poder, prestigi i *estatus*. De tal manera que, segons Giddens, un dels dilemes que la sociologia actual hauria de resoldre és el de les diferències de gènere. Ell mateix sintetitza així el seu punt de vista: «Per ara ha

de quedar com a una pregunta oberta fins a quin punt altres conceptes sociològics (classe, ètnia, bagatge cultural, etc.) poden ajudar a explicar les diferències de gènere o, pel contrari, fins a quin punt altres divisions socials exigeixen ser explicades en termes de gènere. Sens dubte, algunes de les principals tasques explicatives de la sociologia del futur dependran del fet que s'abordi aquest dilema d'una manera eficaç» (Giddens 1991, p. 748).

REFLEXIONS SOBRE LA PROBLEMÀTICA DE LA DONA EMPRESONADA A CATALUNYA

Elisabet Almeda

INTRODUCCIÓ

En primer lloc, hem de recalcar que, com en molts àmbits de la sociologia, els estudis criminològics han ignorat tradicionalment la població femenina. Ara per ara, encara existeixen molts manuals de criminologia que no inclouen cap apartat dedicat a la dona, excepte algunes seccions sobre la violació o la prostitució. Per bé que, ja des dels anys setanta, i fruit del sorgiment de la "criminologia crítica", apareixen diversos articles, llibres i recerques sobre la participació de la dona en la delinqüència. La major part d'aquests treballs es basen en una perspectiva crítica i feminista que qüestiona les explicacions que fins aleshores s'havien donat en aquesta la delinqüència femenina.¹

1. Fins als anys setanta, les úniques referències a la dona delinqüent són les "tesis biològiques i psicològiques" de Lombroso i Ferrero (1985) i, posteriorment, existeixen versions de les anteriors, entre les quals cal destacar les tesis anomenades de la "cavalleriesitat" de Pollack (1961). Les primeres relacionaven l'escassa delinqüència femenina amb la "inferioritat" de la dona envers l'home, és a dir, que la dona delinqüia menys perquè era inferior a l'home. Endemés, era el doble de "monstruosa" que l'home, ja que havia violat la llei penal i la llei moral, transgredint el rol que definia la seva condició femenina, ser passiva i sumisa a l'home; tenia les qualitats de la criminalitat masculina i les pitjors característiques femenines. La "tesi de la cavalleriesitat" sostenia que l'índex tan baix de dones empresonades no responia al fet que aquestes delinqueixen menys, sinó que, era fruit del "presumpt" tracte benvolent que donaven els jutges a l'hora d'aplicar la sentència. Tot i que aquestes teories han estat molt qüestionades per les teories sociològiques funcionalistes ("teoria del rol diferencial" i "teoria de la igualtat d'oportunitats"), han predominat en la criminologia fins als anys setanta. Tanmateix, diversos autors han apuntat que encara ara són compartides per alguns criminòlegs o penalistes i, en molts aspectes, es veuen reflectides en els tipus de polítiques penitenciàries que s'apliquen per a la dona delinqüent.

La major part d'aquesta criminologia feminista sobre la delinqüència femenina versa sobre les diverses raons teòriques que expliquen l'escassa activitat delictiva de les dones en comparació amb la dels homes. D'altra banda, però, en els darrers anys s'observa, en la majoria de països del nostre entorn sociocultural, un increment important en el nombre d'estudis empírics sobre la realitat penitenciària de les dones.

La situació a l'Estat espanyol és ben diferent, ja que existeixen pocs estudis sobre la delinqüència femenina.² A diferència de la majoria de països desenvolupats, no s'ha realitzat cap estudi estadístic aprofundit, suficientment ampli i sistematitzat, que analitzi la participació de les dones en la delinqüència o les condicions de vida de les dones preses, el seu perfil sociològic, el tipus de tractament que reben, la situació social i familiar una vegada han acomplert la condemna....

L'objectiu d'aquesta ponència és fer una breu reflexió sobre alguns dels aspectes més importants de la situació de la dona empresonada a Catalunya. Tenint en compte la complexitat del tema i l'escassetat d'estudis realitzats en el marc del nostre país. Intentarem, doncs, fer una aproximació a la problemàtica més general de la població penitenciària femenina. L'extensió del treball no permet aprofundir molt en el tema però, si més no, donarem algunes dades orientatives sobre la realitat de les dones preses així com de llurs problemes específics més importants. Encara que el context serà l'àmbit de Catalunya, les conclusions a les quals arribem són extensibles a la resta de l'Estat.

1. LA REALITAT DE LA DONA EMPRESONADA A CATALUNYA

1.1. DADES TOTALS I AUGMENT DE LA POBLACIÓ PENITENCIÀRIA FEMENINA A L'ESTAT ESPANYOL I A CATALUNYA

Primerament, cal remarcar que el passat mes de febrer la població penitenciària de l'Estat espanyol ascendia a un total de 47.946 presos/ses, 43.396 homes i 4.550 dones. Aquestes xifres són les més elevades de tots els països que formen la Unió Econòmica Europea, tant pel que fa al total de la població penitenciària com pel que fa al percentatge de dones dins de les dades totals. Així és que, per una banda, l'Estat espanyol té l'índex de població reclusa més alt d'Europa, 120 presos per cada 100.000 espanyols (Diari *El País*, 13-3-1994). Per l'altra, l'índex de la població reclusa femenina arriba quasi a l'11 % del total de la població penitenciària i representa el percentatge més alt de tots els països europeus que tenen, com a mitjana, entre un 3 % i 5 % de dones preses (Suècia, 4,2 %, Regne Unit, 3,5 %, Itàlia, 5 %, França, 4,2 %, entre d'altres) (Consell d'Europa, 1988).

Per bé que les dones encara constitueixen una part molt petita del total de la població reclusa, en els últims deu anys, aquest col·lectiu ha augmentat

2. Cal destacar, però, l'estudi de Canteras (1990), de Miralles (1983), de Beristain (1989), entre d'altres.

espectacularment. Endemés, l'augment ha estat proporcionalment més elevat que en el cas de la població masculina i això sí que és una constant en tots els països europeus.

A l'Estat espanyol, durant el període comprès entre els anys 1985 i 1991, les dones preses han incrementat un 158,03 % enfront d'un 50 % en el cas dels homes.

Pel que fa a Catalunya l'augment del total de la població penitenciària en aquest mateix període ha estat de 59,33 %. Ara bé sí, més a més, analitzem l'evolució a partir de l'any 1984 -l'any en el qual s'efectuen les transferències dels serveis i les institucions en matèria penitenciària a la Generalitat de Catalunya- l'increment acumulat entre aquest any i l'any 1991 arriba al 23,8 %.

D'altra banda, igualment que en el conjunt de l'Estat espanyol, l'augment és molt més elevat en el cas de les dones preses. Aquest col·lectiu representa un 10 del total de la població penitenciària catalana i durant el període 1958-1991 experimentarà un increment que superarà el cent per cent (104 %) a diferència del creixement de la població masculina que no arribà ni al 60 % (56,24 %) (Centre d'Estudis Jurídics i de Formació, 1992).³

En definitiva, doncs, tenim, per un cantó, que la població reclusa femenina constitueix una part molt minoritària del total de la població penitenciària, malgrat el gran augment que ha experimentat arreu d'Europa en els darrers anys. Per l'altre, l'Estat espanyol, així com a Catalunya, té l'índex de reclusió femenina més gran d'Europa.

Cal dir, però, que no és el nostre objectiu estendre'ns en les causes que motiven aquest fet. Encara que, al nostre parer, estan relacionades, en primer lloc, amb la inexistència, dins la legislació penitenciària espanyola, de les mesures alternatives a la presó (llibertat a prova, treball en benefici a la comunitat...). Com veurem més endavant, les dones comenten, majoritàriament, delictes "no violents", per la qual cosa, a la majoria de països, se'ls aplica freqüentment aquestes sancions alternatives. En segon lloc, segons Smart, en molts dels països del nord d'Europa, la problemàtica de la dona delinqüent s'ha intentat canalitzar a partir dels recursos dels serveis de base o dels serveis de la comunitat.

3. El total de la població reclusa femenina al novembre de 1993 era de 575 preses. L'única presó exclusivament per a dones, Wad Ras, allotjava 102 dones penades (complint condemna) i 142 preventives (en espera de sentència). Les presons de Brians i Ponent són simultàniament per a homes i dones. LA primera comptava amb 182 penades i la segona amb 28 preventives i 44 penades. La resta de preses es distribuïen en els "departaments de dones" dins de les presons d'homes de Tarragona i Girona, en les quals residien 4 penades i 10 preventives i 2 preventives i 3 penades, respectivament. (Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació 1993).

L'endarreriment de l'"Estat del Benestar" a l'Estat espanyol i la no-existència d'uns serveis socials de reinserció en l'àmbit de la delinqüència, exceptuant els propis serveis socials penitenciaris que depenen del Departament de Justícia i no dels departaments d'Afers socials, han impedit que s'apliquin unes mesures alternatives a la pena privativa de llibertat.

Finalment, com destaca Allison Morris (1987), s'ha de tenir present que, en general, l'índex d'empresonament de la dona ha crescut molt més ràpidament que l'índex de la criminalitat femenina. Una de les explicacions possibles és, segons aquesta autora, l'enduriment de l'aplicació del sistema penal d'una manera generalitzada, però sobretot envers la dona. Les últimes recerques demostren que, actualment, els jutges i magistrats apliquen més sentències de pena privativa de llibertat per a la dona que en èpoques anteriors.⁴ Tot i que, la majoria de penes de presó que les dones han de complir són més curtes que anteriorment.

1.2. TIPOLOGIA DELICTIVA I PERFIL DE LA DONA EMPRESONADA

La majoria de la població penitenciària comet "delictes contra la propietat". Tanmateix, el percentatge és molt més elevat en el cas dels homes -supera el 50 %- que en el cas de les dones que no arriba al 40 %. Però, contràriament als homes, les dones tenen un percentatge també del 40 % pel que fa als "delictes contra la salut pública" (relacionats sobretot amb el tràfic d'estupefaents); en el cas dels homes aquest delicte no arriba al 20 %. Hem de tenir present que els delictes relacionats amb el tràfic de drogues són severament castigats pel nostre Codi Penal. La problemàtica de la droga entre la població penitenciària augmenta cada cop més, emperò, afecta sobretot a la dona presa que és el grup que ha experimentat un augment més gran en aquest tipus de delicte (de l'any 1991 al 1992 ha increment quasi en tres punts percentuals, Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, 1992). És important insistir en aquest punt, ja que és una de les raons de l'alt tant per cent de dones a la presó a l'Estat espanyol.⁵ A diferència d'altres països, existeixen molts pocs centres de rehabilitació per als drogodependents en el si de la comunitat i els pocs recursos que es destinen a les presons de dones no inclouen cap seguiment seriós i sistemàtic pel que fa al tema de les toxicomanies.

Els índexs de presó preventiva són majors en el cas de la dona i en alguns casos aquestes romanen proporcionalment més temps a la presó que els homes. Això és una clara discriminació envers a la dona si tenim present que la dona és acusada, generalment, per delictes de menor gravetat que en el cas dels homes

4. Aquest fet contradiu les teories basades en la "tesi de la cavallerositat" (Pollack, 1960) que s'han comentat en la primera nota a peu de pàgina.

5. Segons un estudi sobre la població reclusa realitzat durant l'any 1986, dues cinques parts de la població penitenciària han mantingut una relació personal amb la "droga dura", i les dones sobresurten en aquesta relació comparativa (BONAL. R; COSTA, J.1986).

(BONAL, R. 1992). La majoria de les dones preses són "primàries" (ingressen per primer cop a la presó) a diferència dels homes que és a l'inrevés. La reincidència delictiva del conjunt de la població reclusa arriba quasi al 70 % però en el cas de les dones és solament d'un 25 % (Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, 1992).

En conjunt, l'edat de les dones preses és més elevada que en el cas dels homes, Així, quasi un 47 % de dones tenen entre 26 i 40 anys, per bé que trobem un 34 % de preses entre els 21 i 25 anys. Pel que fa als homes els tants per cents són de 23,83 % i de 58,10 respectivament. La majoria de dones provenen, igual que els homes, de nivells socials molt marginats. Tanmateix, el nivell cultural de les preses és molt més baix que en el cas dels homes i la situació laboral abans d'entrar a la presó és molt pitjor (una gran part tenen treballs per hores, esporàdics o de mitja jornada).

2. EXPERIÈNCIA DE L'EMPRESONAMENT DE LA DONA I LA SEVA PROBLEMÀTICA

Comparant amb les presons d'homes, hi ha dos aspectes que sorprenen la primera vegada que visites una presó de dones. Per una banda, sobta el seu aspecte interior ordenat i net i, d'altra, una certa manca de mesures de seguretat. Una possible raó podria ser el menor grau d'ansietat i temor que té la societat en el cas que una dona s'escapi de l'establiment penitenciari.

Amb tot, però, les presons de dones són en molts aspectes pitjors que les presons d'homes. Diversos autors han assenyalat que totes les presons estan concebudes i organitzades per a una població masculina. El model de tractament de les dones a les presons és una còpia del model utilitzat per als homes (Heidensohn, 1985). Les necessitats particulars de la dona no es tenen en compte, per això, hom ha recalcat que la presó és una pena molt més severa per a la dona que per a l'home. Segons el nostre parer, aquesta afirmació es conseqüència, d'una manera generalitzada arreu de les presons de dones del món desenvolupat, d'una sèrie de factors que a continuació detalllem succintament.

En primer lloc, hem de dir que la dona presa pateix una major dependència afectiva i una major soledat que l'home, sobretot perquè té uns lligams més forts amb la família, concretament amb els fills. La dona embarassada i/o la dona amb fills que està empresonada sofreix quan aquests viuen amb ella a l'interior de la presó, ja que els fills no disposen del suficient espai per desenvolupar-se i, a més, pateixen allò que s'anomena la "prisonalització", és a dir, els efectes que té sobre els hàbits de conducta la reclusió i l'aïllament en una "institució total". D'altra banda, la presa que té els fills fora de la presó, generalment, experimenta un complex de culpabilitat perquè ha estat obligada a no complir les seves obligacions de mare (Pi-Sunyer-Vendrell, 1992).

Hem de tenir present que algunes dones, en alguns casos, poden haver delinquit per obtenir els recursos necessaris per a la manutenció dels seus fills. A diferència de la majoria de països,⁶ la legislació penitenciària espanyola permet tenir els fills a la presó fins que aquests compleixin els sis anys. En aquest sentit, la nostra legislació és més permissiva que les que existeixen en el nostre entorn sociocultural. Però, és millor per als nens restar amb la mare en un entorn ambiental carent d'estímuls exteriors o, per contra, fóra millor que es quedessin a l'exterior amb familiars o en situació de guarda legal, perdent el contacte matern?

De tota manera, personalment penso que aquesta resposta és competència d'uns altres professionals, com és el cas de psicòlegs o pedagogs. En tot cas, les mares preses són el col·lectiu de preses que més urgentment necessita l'aplicació de les mesures alternatives a la presó. S'ha de tenir present, que ja en molts països europeus, les mesures alternatives a la presó s'extremen en relació a les dones, però especialment en els supòsits de maternitat. Tot i així, el tema de la maternitat a la presó és un tema molt complex i, per tant, constituïria un objecte d'estudi per ell mateix, conseqüentment, queda fora de l'abast de la present ponència.

En segon lloc, cal destacar que, les dones preses reben generalment, moltes menys visites de familiars, amics, advocats, etc., en comparació amb els seus homòlegs masculins. En els cas de la dona estrangera la situació s'agreuja molt més, perquè el contacte amb l'exterior queda molt reduït. Les estrangeres estan aïllades de la família, dels fills, de la seva cultura i la seva llengua.

En tercer lloc, a les presons de dones existeix, en general, una menor oferta de programes rehabilitadors. Això no només dificulta l'educació de les dones preses, sinó que impedeix l'aplicació de la remissió de les penes per cada treball realitzat (Fabian, 1992).

El conjunt d'activitats o tallers formatius i recreatius que s'ofereixen a les presons de dones és comparativament menor i de menys qualitat que el que es realitza a les presons d'homes. El nombre d'activitats és més reduït, sobretot, a les recents presons de dones, com ara Brians on encara no s'ha establert un programa fix d'activitats, o en els mòduls de dones a les presons d'homes. En aquest últim cas, rarament les dones preses poden participar en les activitats que s'organitzen per als homes i per aquest motiu passen moltes hores d'inactivitat al pati de la presó. L'Administració penitenciària justifica la manca de recursos destinats en aquest àmbit perquè el nombre de preses és reduït i, per tant, es més difícil de portar a terme, a més de tenir un cost més elevat.

És important comentar que els únics programes educatius i formatius que existeixen reforcen el paper tradicional de la dona en el seu rol domèstic. Bàsicament, s'organitzen tallers d'estètica, de perruqueria, d'arts plàstiques, de

6. Al Regne Unit, per exemple, els fills poden conviure amb la mare només fins als nou mesos en el cas de les presons tancades i fins al divuit mesos en el cas del règim obert

cuina, de mecanografia, de manualitats... D'altra banda, el treball penitenciari remunerat és escàs i, generalment, subsidiari al dels homes.

Si la ressocialització significa ensenyar allò que no se sap, allò necessari per reintegrar-se a la societat, sembla irònic pensar que la dona presa no sap ser mare, esposa, mestressa de casa i que, precisament, això és el que necessita saber per reinserir-se a la societat (Dobash; Dobash i Gutteridge, 1986).

Altrament, cal afegir que en tots els programes d'ensenyança que s'ofereixen a les presons de dones la participació femenina és sempre proporcionalment més elevada que la participació masculina, fins i tot en els programes universitaris, cosa que pot semblar paradoxal. De fet, l'únic àmbit de l'ensenyament en el que hi ha més participació masculina és el de la formació professional i ocupacional.

En quart lloc, s'ha d'explicitar que en els centres penitenciaris femenins no existeix cap tipus de classificació de les internes per edats o tipus de delictes. A diferència dels centres dels homes que estan separats en aquests dos casos. Una bona mostra són: la presó de la Trinitat per a presos joves, la Model per als adults i algunes presons d'alta seguretat pels presos considerats més "perillosos". En canvi, no existeix un centre de menors per a noies i les preses joves van directament a les presons de dones adultes, o sia que la població penitenciària femenina és més heterogènia que la masculina. Solament un tant per cent molt reduït de dones es consideren "perilloses", però tanmateix, les mesures de seguretat que s'apliquen per aquestes afecten indirectament a la resta de la població penitenciària.

En cinquè lloc, segons el mateix personal penitenciari, les presons de dones són més difícils de dirigir, atès que la tensió i el conflicte és major que en el cas de les presons d'homes. Contràriament a l'opinió general, la incidència de la violència a les presons de dones és molt més elevada que en la dels homes. Això queda reflectit en les estadístiques penitenciàries amb el major nombre d'expedients disciplinaris de les dones.

Es tracta d'una violència basada no en l'agressió física, sinó en la desobediència i en la falta de respecte al funcionari penitenciari. Pràcticament, a les presons de dones no es troben objectes "perillosos", així com les temptatives d'evasió són gairebé nul·les. D'altra banda, es creen unes relacions molt complexes entre funcionàries i internes i la dinàmica del conflicte és fonamentalment verbal. Aquesta "violència verbal" és un dels mecanismes de defensa més habituals de la dona presa i el més utilitzat pels funcionaris en els expedients disciplinaris. Les possibles explicacions de tot plegat són diverses, entre les quals cal destacar-ne dues. Per un cantó, hi ha el tòpic que les dones suporten menys la vida disciplinària i institucional de la presó, vist que s'angoixen amb més facilitat que els homes enfront d'un règim dur, són més susceptibles i tenen un caràcter més irritable. Per l'altre, l'opinió de Dobash, Dobash i Gutteridge (1986), que de fet és la més assenyada i seriosa, que constata que les pautes de comportament de les dones preses són, en general, menys tolerades per part del funcionari que les dels homes.

En sisè lloc, diversos autors (Smart, Carlen, Worrall, etc.) opinen que existeix una concepció estereotipada de la dona com a persona "hística, emocional i conflictiva". Per aquest motiu, s'ha observat que, a les presons de dones, hi ha una elevada medicació,⁷ la qual cosa comporta que rebin un tractament psicoterapèutic. De manera que el nivell de prescripcions dels tranquil·litzants que es faciliten a les preses és major que en el cas dels homes. Això no és estrany si tenim en compte que, al llarg del temps, la perturbació mental ha estat considerada com una de les causes més importants de la criminalitat femenina i, per tant, la medicació i l'internament psiquiàtric eren i són, en molts casos, pràctiques habituals en el camp penitenciari. Hem de dir que, a nivell de Catalunya i de l'Estat espanyol, la manca d'estudis empírics sobre la realitat penitenciària de les dones no ens permet obtenir dades concretes ni sobre aquest tema de la medicació ni d'altres.

Finalment, cal esmentar les grans dificultats de reinserció que té la dona presa quan ha acomplert la pena privativa de llibertat. Si la dona, generalment, està més discriminada en la societat que l'home, en aquest cas la seva situació s'aguditza. Primerament, disposa de pocs recursos econòmics. Segonament, els llaços familiars han quedat, en molts casos, desvinculats. Tercerament, comptarà amb problemes per trobar un habitatge i un lloc de treball si tenim en compte que durant l'estada a la presó no ha estat preparada per cap tipus de professionalització. Si afegim la situació de crisi econòmica, la situació s'agreuja molt més en tots els aspectes.

En conclusió, la pena privativa de llibertat, com tothom pot saber, comporta un seguit de privacions negatives per a l'ésser humà. Ara bé, aquestes privacions són molt més acusades en el cas de les presons de dones, per bé que aquestes pateixen una gran discriminació tant pel que fa als recursos econòmics que se li destinen com per l'organització dels mateixos recursos en la materialització de programes rehabilitadors (activitats o tallers de tipus formatiu i de lleure). Cal afegir a tot això, que els vincles familiars per a la dona estan més arrelats i, en conseqüència, la separació familiar és molt més traumàtica per a ella.

Women are not the same as men; Their
physiology is different: Their instincts
and many of their basic attitudes to life
are different: Their psychological needs
are different

ANN D. SMITH

7. Morris (1987) afegeix que la medicació i els tranquil·litzants que pren la dona presa l'ajuden, d'altra banda, a pal·liar el sofriment que pateix per la separació dels seus fills.

BIBLIOGRAFIA

BERISTAIN, A; CUESTA, J. [comp.] *Cárcel de mujeres*. San Sebastián: Instituto Vasco de Criminología, 1989.

BONAL, R. «Control judicial sobre las penadas» [Ponència presentada al *Forum sobre dones empresonades*, organitzat per l'Associació Catalana de Dones de Carreres Jurídiques, 28 març 1992, Barcelona], 1992.

BONAL, R; COSTA, J. *La població reclusa a Catalunya. Dades per a un treball social penitenciari*. Direcció general de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, 1986.

CARLEN, P. *Women, crime and justice*. Filadèlfia: Open University Press, Milton Keynes, 1988.

CARLEN, P; WORRALL, A. *Gender, crime and justice*. Filadèlfia: Open University Press, Milton Keynes, 1987.

CENTRE D'ESTUDIS I FORMACIÓ, GENERALITAT DE CATALUNYA, DEPARTAMENT DE JUSTÍCIA, «Condicció femenina i justícia penal». *Papers d'Estudis i Formació*. [Barcelona], núm. 5 (gener 1990).

CONSELL D'EUROPA *Bulletin d'Information Pénitentiaire*. [Estrasburg], núm. 11 (1988).

DIRECCIÓ DE SERVEIS PENITENCIARIS I DE REHABILITACIÓ *Memòria del Departament de Justícia*. Generalitat de Catalunya, 1992.

DOBASH; DOBASH and GUTTERIDGE. *The imprisonment of Women*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.

El País, 13-3-1994.

FABIAN, R. «La experiencia en la cárcel de mujeres de Wad-Ras». *Poder y libertad*. núm. 19 (1992).

HEIDENSOHN, F. *Women and Crime*. London: Macmillan, 1985.

GIMÉNEZ SALINAS, E; RIFA, A. *Introducció al Dret penitenciari. Teoria i pràctica*. Barcelona: Centre d'Estudis i formació, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1992 (Justícia i Societat).

Justidata. [Centre d'Estudis Jurídics i formació Especialitzada, Generalitat de Catalunya, Barcelona], núm. 1 (juliol 1992).

MIRALLES, T. *El pensamiento criminológico II. Estado y control*. Barcelona: Homos sociologicus, Ediciones Península, 1983, capítols xv, xvi.

MORRIS, A. *Women. Crime and Criminal Justice*. Oxford: Basil Blackwell, 1987.

VENDRELL PI SUNYER.«La maternitat a les presons de dones». [Ponència presentada al *Fòrum sobre dones empresonades*, organitzat per l'Associació Catalana de Dones de Carreres Jurídiques, 28 març 1992, Barcelona], 1992.

SEXISME I PUBLICITAT

Aurora Aubach i Guiu

(i un grup d'alumnes de tercer de pre-escolar, 1992-1993)

«Al llindar del segle XXI em meravella i m'apena que els plantejaments reivindicatius de fa dos-cents anys, pel que fa a les dones, encara siguin vigents». Són paraules de la Marta Pessarrodona.

És cert. El sexisme encara és present en totes les capes de la societat i actua en tots els nivells de la vida quotidiana de les dones, de les noies i de les nenes. Es manifesta en les accions i en les conductes, en la utilització del llenguatge, en la categoria professional, en l'oferta laboral, en els mitjans de comunicació...

També és veritat que els temps estan canviant. No veure la diferència de la situació actual de les dones en relació a dos-cents anys enrera no seria just. No creiem que tots els plantejaments reivindicatius d'aleshores encara siguin vigents avui. Cal reconèixer que es van aconseguir espais d'igualtat en diferents camps.

Ara bé, això no vol pas dir que la igualtat ja ha estat assolida absolutament, com creuen alguns (algunes dones també).

Nosaltres ho hem volgut observar per nosaltres mateixes i hem decidit investigar el tractament que es dona a les dones en els mitjans de comunicació, concretament, la publicitat a la TV.

És freqüent creure que el missatge que transmet la publicitat és exclusivament comercial: l'anunciant el que vol és vendre el producte. Això és veritat. Però el missatge es construeix amb una sèrie de tècniques concebudes per a despertar l'interès i aconseguir la persuasió. Els anuncis no són neutres en la utilització de les tècniques.

Amb aquest treball hem intentat fer un anàlisi del sexisme en els anuncis de la TV, per detectar quin és el tractament que la publicitat fa de la dona, quin rol se li atribueix i quins valors se'n desprenen..

La tècnica emprada principalment ha estat l'observació periòdica.

El període d'observació: dues setmanes. De l'1 de març al 14 de març de l'any passat. Han estat observats cent set productes anunciats, agrupats en blocs (menjars, llaminadures, begudes, productes de neteja, cosmètics, cotxes i diversos).

Per a la recollida de dades hem confeccionat diverses taules de doble entrada on s'especifica, per a cada producte anunciat, la *imatge* apareguda (dona, home, noia, noi, nena o objecte); la *veu* (masculina, femenina, música o cançó) i l'*actitud* de la dona. L'abscissa per les freqüències i l'ordenada per les variables: imatge (masculina o femenina; veu (*id*) i actitud (les esmentades anteriorment).

L'observació de l'actitud de la dona ha estat el més difícil de quantificar. Sovint ens ha costat trobar quin era el sentit que se li donava, o la relació de la imatge femenina amb allò que s'anunciava. Finalment, ens hem decidit per anotar les actituds: activa, passiva, mestressa de casa i provocativa-insinuant. Ja sabem que fer de mestressa de casa és estar activa, però l'hem diferenciat per ser la més estereotipada.

Del total d'anuncis observats se'n desprèn que la imatge majoritària en la publicitat és la combinació de dones i homes (apareixen junts en la imatge en un 60 %). Això ens podria fer pensar en la independència del sexe de la imatge a l'hora de vendre un producte. Però si ens fixem en els grups d'anuncis per temes veiem que en la publicitat dels productes de *neteja* i en els *cosmètics* la imatge majoritària és la femenina, amb un 65 % i un 70 % respectivament. Aquestes dades ens semblen significatives i ens permeten afirmar que la imatge de dona que es vol transmetre és la de dona dedicada a la neteja de la llar i a tenir cura del seu cos per estar bonica i no envellir.

Però contradictòriament a l'aparició de la imatge femenina, la veu que acompanya l'anunci és la veu masculina, en un 59 % en els productes de neteja i en un 50 % en els cosmètics. Podem dir, doncs, que la dona renta, frega i que l'home diu si el producte va bé; i la dona es renta els cabells, es banya, s'unta de crema, però és l'home el que diu «ets bonica, jove i suau». L'autoritat a l'hora de donar el darrer consell, a l'hora de fer l'afirmació creïble sobre la validesa i la qualitat del producte que s'ha de comprar, la té l'home. **La proporció de veu masculina a l'hora de dir la darrera paraula és del 100 %.**

Un altre resultat també de la sèrie *veu*, encara més escandalós és el del grup *menjars*. La veu femenina hi surt en un 2 %, mentre que la masculina en un 98 %. Naturalment, si aquests resultats els relacionem amb l'actitud de la dona, resulta que ells prepara, guisa, serveix... i calla.

Només volem fer esment d'un altre grup d'anuncis: els cotxes. En els anuncis de cotxes la figura de la dona hi és en un elevat tant per cent, però la seva imatge només és un adorn, o un objecte de desig, com el cotxe, i com formant part del mateix lot; en aquest cas la seva actitud és passiva o provocant-insinuant. Pràcticament, la major part de les dones que treballem tenim el nostre propi cotxe. Per què la publicitat de les cases de cotxes no va mai dirigida a les dones com a possibles compradores?

Comentar tots els resultats seria massa llarg.

Com a conclusió diríem, citant Carmen Martín Gaité «la publicidad continúa queriendo conservar i reafirmar a la mujer en el lugar y papel que siempre le ha estado asignado, siendo precisamente el instrumento de que se sirve la sociedad para conservar un estado de cosas que no le interesa que varíen». I, és endavant diu «espero que las mujeres se den cuenta que obedeciendo los imperativos de la propaganda no hacen más que reafirmar su dependencia, su mimetismo y su vocación penitencial. Porque haciéndose eco de la publicidad, la mujer no se independiza de nadie».

Això ho va escriure la Carmen Martín Gaité fa quasi trenta anys! Nosaltres li voldríem dir: «Carmen, espera un poco más».

ELS ELECTRODOMÈSTICS SÓN UN ELEMENT QUE ACCELERA LA REDISTRIBUCIÓ DEL TREBALL DOMÈSTIC? UN ESTUDI DE CAS: LA RENTADORA

M. Carme Alemany

Els estudis que s'han realitzat dins ara en el marc de l'escola constructivista s'han centrat sobretot en demostrar el caràcter social de la innovació tecnològica, la qual cosa ha ajudat, en particular, a comprendre el perquè de determinats mecanismes o dispositius tècnics, la forma que adopten certs objectes tècnics, com es difonen i com arriben a interessar els actors que necessiten (Bijker, Hugues i Pinch, 1987 i Mackenzie i Wajcman, 1985).

Tanmateix, aquestes investigacions no s'han referit als aspectes lligats a la utilització de l'objecte per part de l'usuari, com si aquest no tingués altra solució que adoptar l'objecte tècnic tal com l'ha definit el conceptor. És a dir, no s'han preocupat per les transformacions socials que introdueix l'objecte tècnic en el mitjà on s'utilitza ni en els canvis que es produeixen en les relacions que els individus estableixen entre ells i l'objecte tècnic. D'aquesta manera, la sociologia de la tecnologia presenta forats importants i l'àmbit del consum es presenta encara com "una caixa negra".

Altres estudis fets des del corrent de l'anàlisi social feminista s'han interessat més específicament en els processos d'utilització o "d'adopció" de les tecnologies pels usuaris (R. Schwartz Cowan, 1983 i J. Wajcman, 1991), però aquests estudis no consideren el procés de construcció de la tecnologia i no analitzen les relacions que es poden establir entre les solucions tècniques del conceptor, les formes d'utilització que els venedors, els publicistes, etc. atribueixen a l'objecte tècnic i els efectes que generen en la vida quotidiana dels usuaris i usuàries (M. Akrich, 1990).

La investigació que presenta aquesta comunicació, sobre l'ús de la rentadora, parteix del seguiment de la trajectòria de la rentadora en la seva totalitat, des de la

concepció fins a la utilització final. Això ens permet establir una comparança entre l'usuari teòric i l'usuari real. Ens condueix a preguntar-nos si la utilització inscrita en la rentadora al llarg de la concepció i la fabricació determinen o no la seva utilització real, i a analitzar el poder real dels que concebeixen i produeixen aquesta tecnologia sobre les persones a les quals va destinada. Finalment, ens permet plantejar el paper que té la tecnologia en la transformació de les pràctiques i les relacions domèstiques, és dir, analitzar l'*impacte* de la tecnologia, una vegada establert el caràcter indissociable entre allò que és tècnic i el que és social.

1. L'ÚS "PROGRAMAT" DE LA RENTADORA

Aparentment, la màquina de rentar presenta com un objecte a la disposició dels usuaris, és a dir, homes i dones, indistintament, per facilitar les tasques domèstiques, sense condicionar en absolut el tipus d'organització o de distribució del treball a l'interior del col·lectiu que comparteix la seva utilització.

Malgrat això, aquesta neutralitat de l'electrodomèstic s'ensorra quan s'analitzen les seves característiques tècniques i la publicitat que l'acompanya, ja que la manera en què ha estat concebut, fabricat i difós tendeix a predeterminar no solament qui (home o dona) haurà d'utilitzar-lo amb preferència, sinó també el tipus d'organització domèstica que s'haurà de consolidar al seu voltant.

En la concepció i la fabricació de la màquina de rentar es prenen decisions que condicionen les solucions tècniques que s'adopten. Aquests processos estan basats en una visió comunament acceptada de manera "implícita", ja que no se'n parla, que l'usuari principal i pràcticament exclusiu de la màquina de rentar serà una dona. Així, els comandaments són botons d'una grandària que s'adapta a la mida de les mans d'una dona, les proves d'utilització simulada les efectuen dones que controlen si la duresa dels comandaments no es massa elevada per a ser manipulats per una dona, etc.

Però no solament aquests aspectes més aparents indiquen que l'usuària potencial d'aquest electrodomèstic serà una dona, sinó que el propi funcionament de la rentadora porta incorporat una sèrie de mecanismes que difícilment es poden utilitzar correctament si no es disposa d'una sèrie de coneixements sobre les matèries tèxtils i el seu comportament en el rentat.

En efecte, el rentat automàtic no és una tasca domèstica senzilla, sinó que necessita una sèrie de coneixements que no s'adquireixen amb una simple lectura del manual d'instruccions que acompanya la rentadora. En particular, la utilització de la màquina de rentar exigeix una operació delicada prèvia, que és la selecció i la classificació de la roba per tipus de matèria i resistència dels tenyits, i de la brutícia. Es necessita, a més, un coneixement dels efectes dels diferents programes segons la temperatura, fases i durada, per tal de poder escollir el programa més adequat en funció de la naturalesa i l'estat de la roba seleccionada.

Cal doncs, disposar d'uns coneixements tècnics sobre les propietats dels diferents tipus de matèries tèxtils junt amb una experiència del rentat.

Actualment, les dones disposen majoritàriament de coneixements que podríem anomenar com a "cultura de la rentadora", ja que és un bé de consum de masses que es troba en el mercat des de fa més de trenta anys i són les dones les que tradicionalment l'han utilitzat. D'aquesta manera, les dones acostumen a fer servir aquest objecte tècnic amb uns coneixements bàsics adquirits, que els permet prescindir dels consells o recomanacions que figuren en els manuals d'ús i evitar, per exemple, programar els rentats amb les temperatures desmesurades que continuen aconsellant els fabricants de rentadores.¹ De fet, els coneixements que posseeixen les usuàries formen part de la cultura domèstica que les dones han adquirit per mitjà de l'aprenentatge del gènere femení i que es transmet de mares a filles.

Aquestes competències no tenen el seu origen només en la "cultura de la rentadora", sinó que les seves arrels provenen del rentat manual, que tota dona ha practicat i continua practicant ocasionalment i que li ha procurat la saviesa sobre la resistència de les taques o de la brutícia sobre determinats teixits, com també saber com evitar la seva persistència. Aquests coneixements, basats en l'experiència i la repetició dels gestos, no constitueixen un saber i són difícilment transmissibles, per això, sovint, són assimilats amb una capacitat natural exclusiva de les dones.

D'aquesta manera, la rentadora, encara que es presenti com un instrument "automàtic", producte de la tecnologia moderna, necessita aquests coneixements de caràcter més aviat artesanal i no pot ser utilitzada correctament sense recórrer, com a mínim, en les fases de preparació i programació del rentat. Així, la determinació que la dona sigui la usuària principal i gairebé exclusiva d'aquest electrodomèstic figura en les pròpies característiques tècniques de l'aparell. Per tant, la seva aparició en el mercat més aviat reforça la funció de mestressa de casa i, contràriament a allò que es podria esperar, no facilita la redistribució de les tasques domèstiques entre homes i dones, ja que els homes difícilment poden responsabilitzar-se de la cura de la roba si no han adquirit prèviament aquestes competències. D'aquesta manera, les solucions tècniques que s'han adoptat per al rentat automàtic representen un obstacle, gens despreciable, per a una intervenció més important de l'home en el rentat de la roba. A més, com que no hi ha cap sistema formal d'adquisició d'aquests coneixements i les dones accepten difícilment que l'aprenentatge dels homes es faci per la pràctica de la repetició d'errors. Per això, els homes, per poder participar en el rentat de la roba, s'han de situar prèviament en una posició d'aprenents enfront de les seves companyes, la qual cosa crea una sèrie de problemes en les relacions de parella i més quan

1. Els manuals indiquen la temperatura de 90° per a la roba blanca, com tovalloles o llençols, quan de fet no és necessari bullir aquest tipus de roba, ja que les normes d'higiene imperants (dutxa diària, rentat de roba més freqüent i desaparició d'epidèmies) no necessiten aquesta mesura.

aquest aprenentatge és en relació a una màquina, àmbit en el qual els homes es consideren més coneixedors que les dones.

Aquests aspectes ajuden a comprendre per què els conceptors (homes) han adoptat unes solucions tècniques que incorporen els coneixements que ja s'han assenyalat. Cal dir que els conceptors (homes) tenen tendència, per desconeixement i manca de pràctica personal, a infravalorar les dificultats reals, per exemple el risc de tenyit o l'arrugat per excés de temperatura. Ells, prefereixen dedicar-se a resoldre problemes tècnics relacionats amb l'obertura de la porta o la duresa dels comandaments, cosa que els permet, implícitament, tenir una visió de la usuària com un ésser dèbil o despistat que necessita la seva atenció protectora. Això té com a conseqüència immediata que el disseny del funcionament corrent de l'aparell presento unes llacunes importants, que probablement no existirien si les dones participessin activament en els processos de concepció i posada a punt dels objectes tècnics. Un segon aspecte, no menys important, és que els responsables de la concepció i la producció donen per suposat que són les dones les que utilitzaran la màquina de rentar i que aquelles tenen suficients coneixements acumulats per fer-se càrrec, sense massa problemes, del seu funcionament. De fet, com ja s'ha dit, les dones han adquirit, per la pràctica del treball domèstic, el coneixement tecnològic adequat per evitar els "errors" que inclou un electrodomèstic dissenyat pels homes. En conseqüència, les dificultats d'utilització que afecten principalment els usuaris poc experimentats en la cura de la roba, és a dir, els homes, no es tenen en compte des de la concepció i la fabricació, ja que són un col·lectiu que no representa, de moment, des del punt de vista del mercat, un grup d'usuaris suficientment nombrós per ser considerat com un objectiu comercial interessant.

Com a resultat d'aquesta lògica de la construcció de la tecnologia domèstica, els homes, emparats en el seu desconeixement de les tecnologies de la llar, poden mantenir-se al marge d'aquestes tasques, quan no són exclosos per les mateixes dones que els consideren uns "inútils".

En definitiva, les solucions tècniques que s'han trobat per rentar la roba automàticament, tant en la concepció com en la fabricació, són coherents amb la persistència de la divisió sexual del treball en l'àmbit domèstic.

Lògicament, les parelles que accepten que siguin les dones les que realitzin en exclusiva les tasques domèstiques no han de resoldre grans problemes respecte a la distribució de les tasques. En el nostre estudi hem trobat que, d'una manera general, en les parelles ja consolidades des de fa temps, els homes només realitzen tasques en posició d'ajudants o bé especialitzats en certes tasques puntuals, i la cura i rentat de la roba és una tasca exclusiva de les dones. En canvi, entre les parelles d'edat més jove i més recentment constituïdes, entre les quals l'ideal d'igualtat està més present d'alguna manera, el capital de pràctiques adquirides per la dona en el seu aprenentatge del gènere femení és un obstacle per a una redistribució més igualitària d'aquesta tasca domèstica. Per això, en aquestes parelles, molt sovint, l'home accepta de fer funcionar la màquina (posar

la roba a la rentadora, col·locar el sabó i apretar un botó), però es resisteix a realitzar les tasques preparatòries com és seleccionar i classificar la roba o escollir el programa adequat, i per tal de cometre errors adopta per rentar-ho tot en fred.

Aquest és un primer pas, evidentment insuficient per parlar d'una redistribució de les tasques, tanmateix, cal tenir present que si els homes s'han incorporat en el rentat de la roba és per mitjà de la rentadora, ja que cap dels homes entrevistats té experiència en rentar a mà, excepte en situacions especials com per a algun d'ells en el servei milita i, a més, es mostren reticents a fer-ho. En canvi, totes les dones entrevistades continuen rentant a mà alguna peça de vestir delicada.

Els objectes tècnics són les "joguines" dels homes i la màquina de rentar és una "joguina" que, junt amb l'avenç de les idees sobre la igualtat, condueix lentament els homes a realitzar les seves primeres experiències en el rentat de la roba. Tanmateix, la manera masculina d'utilitzar la màquina de rentar té un efecte pervers envers la complexitat dels programes de rentat, ja que converteix encara més² en irrisoris els esforços dels conceptors per introduir un nombre de programes més gran en les màquines més modernes i que, a més, constitueix un dels arguments de venda d'aquest electrodomèstic.

2. LA MÀQUINA DE RENTAR ÉS "UNA COSA DE DONES"

La "programació social" de l'ús de la màquina de rentar, que porta inscrita en les solucions tecnològiques adoptades, també es pot veure en el contingut de la publicitat dedicada aquest electrodomèstic.

El llançament a gran escala de la rentadora va representar una operació publicitària de gran envergadura, donada l'amplitud dels mercats potencials. Per això va ser molt important seleccionar amb precisió la imatge que s'havia de projectar del nou aparell i els missatges que l'havien d'acompanyar.

Si s'analitza la publicitat és significatiu constatar que no s'utilitzen arguments que podrien presentar la màquina de rentar com un factor potencial d'"alliberament" de les tasques domèstiques, ni tampoc com un element que podria incidir en una més gran flexibilitat en la distribució sexual d'aquestes tasques. No s'utilitzen mai uns missatges com per exemple: "posi en marxa la rentadora i no es preocupi per la seva roba", o bé: "és senzilla de manipular i el seu marit podrà cuidar-se de la roba en lloc seu". Al contrari, no es tracta en cap cas d'alliberar la dona de les tasques de la llar (*L'Official*, 1977 ni tan sols d'estalviar temps, ja que podria induir a pensar que la dona vol descarregar-se del seu paper. Per això, a partir de la imatge de la mestressa de casa complidora i dedicada a la família, es recerca un

2. Les dones tampoc utilitzen tots els programes que han incorporat els conceptors en les rentadores, ja que la pràctica mostra que n'utilitzen regularment un màxim de tres.

fenomen d'identificació entre aquesta imatge i la màquina de rentar. De fet, els missatges giren entorn de la següent equació: la rentadora necessita a la dona per funcionar i la dona necessita la màquina per complir millor el seu paper de mestressa de casa.

Així, un primer tema privilegiat dels anuncis serà que la màquina no pot funcionar bé sense l'atenció tendra de la dona. Amb l'ànim de no alterar la funció i la imatge social de la mestressa de casa, cal que la introducció de la rentadora automàtica no signifiqui en cap cas una "manca de cura, d'atenció, de tendresa o d'entrega". En aquest sentit els missatges celebren el paper tradicional de la dona.

Un altre tema fonamental de les campanyes comercial consisteix a presentar la màquina de rentar com l'instrument ideal per a la dona que vol complir bé el seu paper tradicional. Per això la publicitat s'encarregarà d'anunciar "que és una màquina que cuida la roba com ho farien les seves mans". En aquest mateix sentit s'inscriuen els anuncis de sabons per al rentat quan comparen la roba de dues amigues i que una d'elles no aconsegueix un rentat tan perfecte com l'altra ja que no utilitza el sabó que s'anuncia.

Recentment, un eslògan que anuncia el darrer model d'una marca de prestigi en el mercat es presenta com: "la millor amiga de la meva mare", i el text afegeix: "de totes les mares".

Finalment, cal assenyalar aquells anuncis que presenten la màquina com "formant part de la família" i en aquest sentit cal preguntar-se si forma part de la família o bé, al contrari tendeix a "constituir" l'organització familiar.

3. LA MÀQUINA DE RENTAR PORTA INCORPORAT UN MODEL DE FAMÍLIA

Bruno Latour assenyala que la construcció social de l'objecte tècnic s'acaba amb una fase de clausura que determina les característiques definitives de l'aparell tant tècniques com d'ús social.

La màquina de rentar, tal com se la coneix avui en dia, s'ha configurat en relació amb un determinat marc familiar, característic de les societats occidentals i amb una determinada organització del treball domèstic. Com ja s'ha vist, l'aparell porta incorporats uns mecanismes de funcionament i unes característiques tècniques que configuren unes "instruccions d'ús social" i que no per ser implícites no deixen de pesar amb molta força sobre els futurs usuaris.

El tipus d'usuari potencial també està implícit en les dimensions de la capacitat de rentat. En efecte, la capacitat del tanc ("cuba") (5 kg. de roba) està dissenyat per el rentat programat d'una família composta per quatre o cinc persones i tota desviació respecte a aquesta situació mitja es tradueix per unes dificultats suplementàries d'ús o per un sobrecost. Aquest és el cas de les persones soles, per exemple, o de les parelles sense fills que es veuen obligades a utilitzar els

programes de mitja capacitat, que tenen un cost en aigua, sabó i energia més elevat en relació a la quantitat de roba rentada, o bé, han de guardar més temps la roba bruta fins a poder arribar a omplir una rentadora.

De la mateixa manera, la solució tecnològica que s'ha escollit per al rentat obliga al grup, familiar o no, a posar en comú la roba bruta per poder posteriorment seleccionar la roba per colors o per matèries i finalment rentar-la en un programa determinat, el que implica una certa concepció del treball domèstic. De fet, la manera "racional" d'utilitzar la rentadora porta cap a un cert tipus de funcionament familiar, al marge del qual l'aparell sembla disfuncional o mal aprofitat.

Les persones que no s'adeqüen a aquest model implícit experimenten en la utilització de la rentadora una sèrie d'obstacles dels quals se'n ressenten d'una manera confosa però continuada. És per això, que les parelles recent constituïdes i que no estan disposades a la integració de les pràctiques domèstiques, o senzillament les parelles que podrien tenir una altra concepció del treball domèstic es veuen obligades a actuar d'una manera irracional respecte al "programa d'ús social" inscrit en l'aparell o bé a ser incoherents respecte al seu comportament desitjat. Imaginem-nos, per exemple, que vulguin cuidar-se cadascú de la seva roba..., enfront de l'aparell que es presenta per un ús col·lectiu. En aquesta situació, la cosa més probable i més corrent és que es cedeix poc a poc a les exigències de l'objecte per finalment emmotllar-se a la forma de família que els ofereix l'aparell.

En definitiva, en la concepció, la fabricació i comercialització de la rentadora de manera soterrada existeix una mateixa representació del paper de la dona i de l'organització domèstica que acaba inscrivint-se en les característiques de l'aparell i que condiciona el seu ús. Així, es confirma que la construcció de la tecnologia, i en particular de la tecnologia domèstica, no és un procés neutral.

BIBLIOGRAFIA

AKRICH, M. «De la sociologie des techniques à une sociologie des usages, L'impossible intégration du magnétoscope dans les réseaux câblés de première génération». *Revue Techniques et Culture: Des machines et des hommes*. [París: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme], (juliol-desembre 1990).

BIJKER, W.J.; HUGUES, T. P.; PINCH, T. *New Directions in the Social Studies of Technology*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987.

L'OFFICIEL. *Setmanari Equipement Ménager*, núm. 500 (1977) [Número especial Livre d'Or de l'électroménager européen, 1952-57).

MACKENZIE, D; WAJCMAN, J. [ed. 1985] *The Social Shaping of Technology*. Milton Keynes: Open University Press, 1985.

SCHWARTZ COWAN, R. *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. Nova York: Basic Books, 1983.

WACJMAN, J. *Feminism confronts Technology*. Cambridge: Polity Press/Basil Blackwell, 1991.

LA DOBLE PRESENCIA: UNA PROPOSTA D'ANÀLISI

Pilar Carrasquer Oto

Disposem ja de cert nombre d'aportacions que plantegen la necessitat d'abordar el treball de les dones considerant aquest treball tant en la seva vessant productiva (orientada cap a la producció de béns pel mercat), com reproductiva (orientada cap al conjunt d'activitats que suposa la reproducció de la força de treball).

Aquesta necessitat sorgeix principalment per tal de superar els límits que les explicacions convencionals plantegen en l'anàlisi de la situació de les dones al mercat de treball. Unes explicacions aparentment asexuals però que reflecteixen l'òptica masculina de participació a l'activitat productiva.

En aquesta línia es situa el model d'anàlisi que hem anomenat de producció/reproducció. Un model que pretén copsar la situació al treball d'ambdós sexes, partint de les desigualtats de gènere i de classe que de tal situació se'n deriva, i que té en el concepte de *dobla presència* (Balbo, 1979), una eina útil per expressar la manera com les persones, majoritàriament dones, aborden la seva participació a l'esfera productiva.

Una de les dificultats per tirar endavant amb aquest model i per precisar el concepte de doble presència, és el relatiu desconeixement de la lògica interna del treball de la reproducció i el relatiu desconeixement sobre com la interrelació entre producció i reproducció es concreta en un context social específic.

En aquesta preocupació s'ubica l'anàlisi sobre el treball de la reproducció dut a terme en el marc d'una investigació més àmplia sobre les transformacions en el treball i en la vida quotidiana, realitzat pel grup d'Estudis sobre la Vida Quotidiana i el Treball -QUIT- del Departament de Sociologia de la UAB i finançat per la Direcció General de Ciència y Tecnologia -DGCYT-. Els resultats d'aquesta anàlisi

específica sobre el treball de la reproducció formen part de la meua *Memòria de Doctorat*, i constitueixen un dels eixos de la tesi doctoral en curs.

A més a més, d'aquest objectiu general, es pretenia copsar la heterogeneïtat i la desigualtat presents no només entre homes i dones, sinó també entre les pròpies dones, pel que fa a la seva participació al treball i, en concret, al treball de la reproducció. L'anàlisi, per tant, anava adreçada a tots dos sexes i no solament a les dones com sol succeir.

Concretament, vam entrevistar cent noranta-una persones representatives d'uns tipus prèviament construïts, segons la seva posició objectiva a l'entrellat producció/reproducció/"temps lliure", amb la informació que disposàvem de l'Enquesta Metropolitana de Barcelona de 1990 (bàsicament disponibilitat horària a cada una de les situacions esmentades). Les entrevistes van ser realitzades mitjançant un qüestionari tancat. S'interrogava sobre qui realitzava quines tasques, i sobre què opinaven del treball de la reproducció i de la seva participació en aquest treball, a través d'una petita escala de més a menys satisfacció, i de la resposta a dos supòsits, o escenaris possibles, que finalment foren els que més joc "novedós" van donar.

Tractant-se d'una primera aproximació, vam fer operatives tres de les dimensions que entenem com a bàsiques dins el treball de la reproducció (infraestructura de la llar, atenció a les càrregues reproductores i organització del funcionament de la llar), tot definint les tasques que també consideraven imprescindibles a cada una d'elles.

Com a *hipòtesis* general, des del punt de vista de la relació entre tots dos tipus de treballs, partírem del fet que a nivell macrosocial la relació entre treball productiu i treball reproductiu es caracteritza per la desigual manera en què un i altre són socialment valorats i percebuts. De tal manera que mentre el treball productiu és l'eix privilegiat d'organització i diferenciació socials, el treball reproductiu es situa entre la invisibilitat i la naturalització: invisibilitat, es no entendre's ni mesurar-se com a treball; naturalització en entendre's que correspon a les dones en funció del seu sexe biològic. Mentre que a nivell microsocia, la relació entre tots dos treballs es concreta en l'*hegemonia de l'organització i dels temps de la producció, de tal manera que tendeixen a fer incompatible la presència en un i altre treball. Així que, per exemple, el moment de consolidació de la participació a la producció coincideix amb un dels moments més intensos del treball de la reproducció, com és el de la formació de la família.*

Des del punt de vista de les presències/absències en el treball, consideraven que les dones realitzen centralment el treball reproductiu de la mateixa manera que els homes realitzen centralment el treball productiu.

Per tant, en cas que les dones realitzin un treball productiu han de fer compatible aquest treball amb el treball de la reproducció, la qual cosa les condueix a afrontar totes dues activitats des de la perspectiva de la doble presència. Pels homes, la

seva possible participació al treball reproductiu es realitzarà sota la perspectiva d'"ajuda", subordinada al treball de la producció.

Des del punt de vista de les característiques de les tasques, donat que els ritmes del treball de la producció i els ritmes del treball de la reproducció tendeixen a ser incompatibles, les presències/absències d'homes i dones al treball reproductiu estan relacionades amb la major o menor *quotidianitat* de les tasques i amb la seva major o menor *rigidesa* en relació als ritmes dels altres membres de la llar. Les tasques més quotidianes i més rígides seran realitzades principalment per les dones.

Finalment, considerarem que fos quina fos la situació a producció/reproducció, les dones sempre eren les responsables de l'organització del conjunt de tasques que inclou el treball de la reproducció.

Els resultats obtinguts es poden resumir en els següents punts:

- *El "nucli dur" del treball de la reproducció*: en general les dones són les encarregades del treball de la reproducció. Però en aquesta constatació d'un fet ja conegut, hi podem afegir que, efectivament, les tasques més rígides i més quotidianes són les que en més proporció fan les dones.

És a dir, les dones fan gairebé en exclusiva les tasques que més dificulten el fet de compaginar el treball de la reproducció amb d'altres activitats. Aquesta afirmació és vàlida, a grans trets, per a totes les dones. És possible, malgrat tot introduir algunes matisacions. Així, l'edat, les característiques de la llar, i la categoria socioeconòmica trenquen l'homogeneïtat de les dones. *Les dones menors de trenta-sis anys, parelles sense fills i categories mitjanes i altes són les que menys fan en exclusiva el treball de la reproducció*. Ara bé, la reducció de treball ve donada per *salaritzar* aquest treball i no perquè sigui compartit per altres membres de la llar. I, efectivament, l'organització del conjunt del treball de la reproducció és a càrrec de les dones.

- *L'opinió sobre la situació de distribució del treball de la reproducció mostrava dues coses d'interès*. Primer, a més a més de confirmar la pauta anterior quant a l'edat, etc., es confirma que la càrrega reproductora en termes de fill/lles és la que diversifica les situacions: *en el sentit que la presència de fills/lles actua en contra de la distribució del treball de la reproducció*. En aquest sentit, caldria matisar també la hipòtesi de canvi generacional: aquest canvi es produeix en absència de fill/lles, contràriament al que assenyalen d'altres investigacions. Segon, el que mostra, confirmant també el que apareixia en l'anàlisi sobre distribució concreta de les feines, és una *sobrevaloració dels homes respecte de la seva participació*. Aquí es podria apuntar que tal sobrevaloració potser és deguda a una tendència a respondre segons el que es pot considerar socialment admissible (actualment, per exemple, certa participació masculina al treball de la reproducció). O perquè, de tant en tant, els homes no han estat socialitzats per a dur a terme aquesta tasca, quan la fan no "naturalitzen" la seva participació.

- Finalment, l'anàlisi dels dos *supòsits* que vam plantejar ens ha proporcionat informació prou suggeridor. Breument, es tractava que les persones entrevistades responguessin a la pregunta sobre quina seria la seva decisió respecte de dos moments "punta" de confluència de treball productiu i treball reproductiu: *la cura de les criatures i la cura de les persones grans*. Els resultats mostren, primer, que *homes i dones s'imaginen de manera diferent el treball*. Segon, que el que pot ser el treball de la reproducció del futur, *la cura de les persones grans, no vol ser assumida per qui més directament n'és fins ara responsable: les actuals mestresses de casa*. Tercer, que a l'*imaginari* de les dones ens trobem amb la doble presència: volen compaginar producció i reproducció. Però aquest voler compaginar tots dos treballs passa per pagar un preu, productivament parlant: el treball a temps parcial.

BIBLIOGRAFIA

- BALBO, L. «La doppia presenza». *Inchiesta* [Milà], núm. 32 (1979).
- BENERIA, L. «Reproducción, producción y división sexual del trabajo» *Mientrastanto*, núm. 6 (1981).
- BENERIA, L.; STIMPSON, C.R. [Ed.] *Women, households, and the economy*. Rutgers University Press, 1987.
- BIMBI, F.; PRISTINGER, F. [Ed.] *Profil sovrapposti*. Milà: franco Angeli, 1985.
- CARRASCO, C. *El trabajo doméstico y la reproducción social*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1991.
- CHABAUD-RYCHTER, D.; FOUGEYROLLAS-SCHWEBEL, D.; SOUTONNAX, F. *Espace et temps du travail domestique*. París: Librairie des méridiens, 1985.
- COCKBURN, C. *In the way of women*. London: Macmillan, 1991.
- DAUNE-RICHARD, A.M. *De la construction d'un objet "travail des femmes" a une reconceptualisation du travail*. [Comunicació presentada al col·loqui *Work and Politics: the feminization of de labor force*. Harvard University, 1986].
- DURAN, Mª A. *La jornada interminable*. Barcelona: Icaria, 1987. [dir.] *De puertas adentro*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.
- FEE, T. «Domestic Labour: An analysis of housework and its relation to the production proces» *Urpe. The review of Radical Political Economics*, vol. 8, núm. 1 (1976).
- GRUPPO ONDA *Foemina Faber. Immagini e strategie del lavoro delle done*. Milà: Franco Angeli, 1989.

HARTMANN, H. «Patriarchy, capitalism and job segregation by sex» *Signs*, vol. 1, núm. 3 (1976)

«The family as the locus of gender, class and political struggle: the exemple of Housework». *Signs*, vol. 6, núm. 3 (1981).

HUMPHRIES, J.; RUBERY, J. «The reconstitution of the supply side of the labour market: the relative autonomie of social reproduction» *Cambridge Journal of Economics*, vol 8, núm. 4 (1984).

HUNT, A. «Cash-transactions & Household Tasks: Domestic behaviour in relation to industrial employment». *The American Sociological Review*, vol. 26, núm. 3 (1978).

IZQUIERDO, Mª J. DEL RIO, D.; RODRIGUEZ, A. *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988 (Serie Estudios, 20).

IZQUIERDO, Mª J. [amb la col·laboració d'A. Borràs, S. Lloret i D. Marcos]. *La interdependència de les activitats domèstiques i el treball remunerat*. Barcelona: Parlament de Catalunya, 1993.

LEWENHAK, S. *The revaluation of women's work*. Londres: Cromm Helm, 1988.

LEWIS, J. «The debate on sex and class» *New Left Review*, núm. 149 (1988).

LINDSAY, L. *Gender roles. A sociological perspective*. New Jersey: Prentice Hall, 1990.

MACKINTOSH, M. «Domestic Labour and the Household» PHAL, 1986.

PAHL, R.E. *On Work*. Oxford: Blackwell, 1986.

PICCHIO DEL MERCATO, A. «Social Reproduction and the basic structure of the labour market». A: Wilkinson, 1981.

RAMOS, R. *Cronos dividido*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1990.

SARACENO, C. *Il lavoro mal diviso*. Bari: De Donato, 1985.

TORNS, T.; CARRASOUER, P. «Entorn dels conceptes de dona i treball». A: Diversos autors *Visió de Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1987.

DIVERSOS AUTORS *Economía del trabajo femenino sector mercantil y no mercantil*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1989.

WALBY, S. *Patriarchy at work*. Cambridge: Polity Press, 1986.

WILKINSON, F. [Ed.] *The dynamics of labour market segmentation*. London: Academic Press. 1981.

PERSPECTIVES PER L'AGRICULTURA, FAMÍLIA RURAL I ENTORN DAVANT DELS ACORDS DEL GATT

Eduard Bes i Jaques

Durant els darrers decennis l'agricultura, activitat tradicional, primordial i estratègica, està essent sotmesa a un procés de canvis.

Seguint l'ordre dels conceptes que recull el títol de la ponència i des de l'òptica d'aquest grup de treball de sociologia rural, resulta adient fer unes consideracions sobre els protagonistes -l'agricultor i la seva família- i l'entorn en el qual despleguen llurs activitats. Creiem que aquesta reflexió prèvia ajudarà a comprendre i a relacionar els efectes que l'ampli ventall de transformacions produeix en la societat agrària.

L'agricultura és una activitat més dins del teixit econòmic i social de la ruralia, amb una importància variable segons comarques i tipus d'orientació productiva.

En algunes zones encara té un fort pes demogràfic i productiu que incideix en tot el conjunt de la societat, fent-se més palès en les actuals circumstàncies en les que moltes famílies combinen les activitats agropecuàries amb el treball en altres sectors econòmics.

UN ENTORN QUE ERA TRADICIONAL

L'entorn de *l'explotació* està constituït per un conjunt de factors, anomenats genèricament factors de producció, que pocs canvis conceptuals havien sofert.

- La propietat o l'ús de la terra, de les instal·lacions, de l'equip i del bestiar.
- Uns capitals, bàsicament obtinguts de l'estalvi, que eren el motor per al circulat i les noves inversions i millores.

- La mà d'obra, exclusivament o majoritàriament familiar.
- La tecnologia, un nou element per millorar la productivitat i la qualitat, que precisa capital per adquirir-la i formació per emprar-la.

Paral·lelament es troben la *llar* i la *família*, definides en un marc conservador i quasi sempre supeditades a l'evolució i a les necessitats de l'explotació.

Aquest conjunt explotació-família constitueix l'entorn tradicional, sobre el qual l'agricultor té un domini a l'hora de prendre les decisions productives.

Es pot avançar que aquest entorn, molt estable durant anys, ha rebut fortes influències de l'entorn -com es comentarà en el següent apartat- i està sofrint canvis importants que incideixen en el conjunt explotació-família.

UN ENTORN EN MUTACIÓ ACCELERADA

L'explotació agrària **sempre** ha estat influïda per factors externs, als quals ha procurat acomodar-s'hi o canviar en benefici propi; l'exemple clàssic han estat els:

- Factors agroambientals, com la topografia, les característiques del terreny, el clima i la disponibilitat d'aigua pel reg.

Però l'evolució de la societat i de l'economia han mobilitzat un seguit de factors que fins aleshores resultaven poc influents i n'han fet sorgir d'altres amb un pes molt evident.

- Factors socials, que tenen un fort impacte sobre els components de la família en despertar noves necessitats, hàbits i possibilitats: la facilitat en les comunicacions, la televisió i la publicitat, el turisme i els moviments de població, les millores i ofertes socials i laborals, les modes i la qualitat de vida poden ser els més significatius.
- La competència comercial, amb nous i millors productes que es presenten amb el suport de sofisticades tècniques comercials dirigides per experts d'empreses multinacionals.
- El comportament de la demanda, que s'interessa més per la qualitat i la innovació que per la disponibilitat de producte, àmpliament superada.
- Uns compromisos polítics i comercials, especialment amb països de l'antic bloc de l'Europa de l'Est que necessiten recolzament a la seva evolució democràtica enfront dels rebrots de tendència postcomunista.
- La participació en activitats de la comunitat rural i professionals, mitjançant les entitats municipals, socials, econòmiques i professional, que dona noves orientacions però que també comporta obligacions.
- Un finançament extern en condicions força oneroses, però necessari per mantenir i millorar la competitivitat productiva.
- I, finalment, les polítiques que incideixen en els móns agrari i rural, dictades des d'uns centres de decisió molt allunyats de l'espai on viu l'agricultor.

En aquest bloc és on trobem la Política Agrària Comunitària, els Acords del GATT i les polítiques mediambientals.

La gran majoria dels factors de l'entorn estan fora del domini de l'agricultor, però condicionen i pressionen les seves actuacions i decisions i les de la seva família.

I, finalment, cal assenyalar les interrelacions que s'estableixen entre els diferents factors de l'entorn i entre aquests i els de l'entorn.

UN REPÀS A LES POLÍTIQUES AGRÀRIES

Abans de comentar les conseqüències dels acords del GATT convé recordar el procés que el nostre camp ha seguit en tan sols vuit anys.

L'agricultura vivia en una situació certament evolutiva però en un marc intern, molt protegit del comerç internacional, en el que els mercats i la demanda d'àmbit comarcal, regional o nacional eren els paràmetres habituals.

S'havien superat les etapes d'autobastament i autarquia però l'economia de mercat estava lluny de la concurrència i de les influències exteriors.

L'any 1986 l'Estat espanyol s'adherí a la Comunitat Europea, en unes condicions no massa favorables per al sector agrari ni ben conegudes pels agricultors. Endemés, en el decurs del set anys que es van fixar per al període transitori, s'han afegit nous canvis que han modificat substancialment les condicions inicials.

Sense entrar en detalls, es poden recordar aquestes fites, com a més rellevants:

- modificacions parcials de les polítiques sectorials agràries amb la introducció dels estabilitzadors
- evolució de la política d'estructures agràries cap a uns fons estructurals orientats al món rural
- aprovació de l'Acta Única i creació del Mercat Únic
- canvis polítics mundials, especialment a l'Europa de l'Est
- ampliació encoberta de la Comunitat amb la incorporació de la ex RDA a la República Federal Alemanya
- signatura del Tractat Nord-americà de Lliure Comerç
- ampliació comercial del mercat únic amb els països de l'EFTA, constituint l'Espai Econòmic Europeu
- la ratificació del Tractat de la Unió Europea o Tractat de Maastricht, fixant nous objectius econòmics, monetaris i socials per l'any 2000
- ... i, quan acabava l'any 1993, s'arribà als Acords del GATT.

QUÈ FOU PRIMER?

Aquesta pregunta tecnico-filosòfica es pot traslladar al binomi format per la Reforma de la PAC i els Acords del GATT.

L'ORDRE CRONOLÒGIC ÉS L'ESMENTAT I AMB QUASI LA PLENA CERTESA QUE la Reforma s'hagués dut a terme amb Acords o sense ells. Però també s'ha de considerar que la proximitat de tancar-se els Acords del GATT ha accelerat l'aplicació de la Reforma de la PAC i possiblement ha influït en els seu contingut.

LA REFORMA DE LA PAC

D'entrada, fixa uns *critèris* lligats a l'esperit del Tractat fundacional de la Unió Europea i de la política agrària:

- mantenir els principis bàsics d'unitat de mercat, solidaritat financera i preferència comunitària
- reforçar el concepte de solidaritat, especialment per a les regions menys afavorides
- coordinar les produccions amb el desenvolupament rural i la defensa del medi natural
- mantenir el model europeu d'empresa agrària, basat en explotacions familiars integrades al món rural
- estabilitzar les produccions, adaptant-les a les exigències, gustos i necessitats del mercat
- assegurar la presència i participació de la Unió Europea a l'economia mundial.

Per aconseguir els objectius en política agrària, es defineixen uns *eixos d'actuació*, essent com a més significatius:

- reduir els preus institucionals d'alguns productes per aproximar-los progressivament als preus mundials
- assegurar la renda dels agricultors mitjançant sistemes d'ajuts específics i directes, basant-se en nous criteris diferencials de situació geogràfica, dimensió empresarial i volums de producció
- establir limitacions i contingents a les produccions, que també serveixen de referència per la percepció dels ajuts
- fixar unes mesures d'acompanyament en temes d'agroambient, jubilació anticipada d'agricultors i actuacions forestals
- reforçar la política d'estructures, amb una òptica d'integritat i ruralia.

La Reforma de la PAC s'està aplicant a uns grups de productes i està prevista la seva ampliació a d'altres produccions que tindran especial incidència en les àrees agràries del sud de la Unió Europea.

ELS ACORDS DEL GATT

Després de llargs anys de negociació ha estat possible arribar a aquests acords que marquen uns nous camins en el comerç mundial i que tenen molt fortes repercussions en les produccions agrícoles, ramaderes i forestals.

Entre els *objectius generals* que es cerquen, el primer és el més real i transparent, havent-se de considerar els altres com a complementaris i col·laterals:

- liberalitzar el comerç mundial
- reforçar el acords multilaterals
- fomentar la cooperació internacional
- afavorir el comerç dels països en vies de desenvolupament
- promoure l'evolució econòmica i comercial en tots els sectors
- establir estratègies comunes davant dels canvis

Centrant-se en l'agricultura, els acords tenen una notable complexitat i estableixen uns compromisos preocupants per aquest sector de la Unió Europea:

- afavorir l'accés dels productes agraris als mercats comunitaris, amb actuacions que comportin:
  - reduir les mesures proteccionistes en frontera
  - la possibilitat d'importar uns contingents mínims de productes
- reduir i modificar el sistema d'ajuts interns que es donen a les explotacions i productes comunitaris
- limitar els ajuts directes a les exportacions de productes agraris, això com els volums totals de les exportacions subvencionades
- limitar la producció d'alguns conreus agraris, això com els volums totals de les exportacions subvencionades
- limitar la producció d'alguns conreus d'oleaginoses

Dit d'una manera resumida, els acords del GATT poden repercutir sobre l'agricultura de la Unió Europea en quatre obligacions:

- reduir produccions
- limitar les exportacions
- afavorir les importacions, i
- regular els ajuts interns als agricultors

INTERROGANTS I CONSEQÜÈNCIES

Moltes entitats i diferents analistes ja han avançat posicions i opinions sobre els efectes de l'aplicació del binomi Acords del GATT/Reforma de la PAC. La realitat s'anirà fent efectiva a mesura que es conegui l'abast de la lletra menuda i segons sigui el comportament dels agents implicats a tots els nivells.

A continuació, s'exposen algunes qüestions que des d'ara ja resulten força evidents, procurant mantenir com a rerefons el subconjunt format per les empreses agràries -famílies, inserides en el conjunt del món rural:

- es ratifica el manteniment del model europeu d'empresa familiar però, quants models hi ha? Com s'encaixen les accions a la gran diversitat regional?
- les explotacions més avançades s'han orientat a sistemes productivistes, animats per uns preus relativament alts i una tecnologia en progressió.
- Ara s'incorporen nous conceptes, com extensificació, contingents, guarets obligatoris, càrrega ramadera, etc. això obliga a revisar els conceptes i anar a una agricultura empresarial, optimitzant els costos, la qualitat, les produccions alternatives, l'ús dels factors, la participació en nous segments del valor afegit, etc.
- No totes les explotacions tenen cabuda en els grups productivistes i empresarials. La dimensió, el potencial productiu i l'ocupació de la mà d'obra defineixen altres estrats:
  - explotacions a nivells de subsistència
  - explotacions a temps parcial que necessiten completar la renda familiar amb ingressos procedents:
    - d'activitats complementàries dins de l'explotació
    - del treball extern.

Com s'han d'adaptar i reconvertir aquestes explotacions i com s'han de recol·locar les persones dins de la societat i del món laboral?

- una conseqüència de tot això que s'ha indicat és que les explotacions agràries s'han d'adaptar a les noves circumstàncies. S'ha de parlar definitivament d'empreses agràries, amb uns agricultors que són empresaris que participen en la gestió global i en la presa de decisions
- moltes empreses han fet notables inversions per modernitzar-se i millorar els processos productius. S'adaptaran als nous sistemes? Com es resoldran les obligacions financeres? Tindrà incidència en el complex explotació-família?
- sumant els previsibles increments d'importacions de productes amb la possible limitació de les exportacions, es produirà un nou increment dels excedents agraris als mercats comunitaris?
- davant de les limitacions a les exportacions és de preveure una forta competència per accedir als mercats mundials. Seran únicament les empreses ben situades i amb xarxes internacionals les que participaran en els mercats mundials? Quina actuació tindran els agricultors en aquestes operacions?
- si disminueixen algunes produccions, què passarà amb les instal·lacions de les indústries agroalimentàries? Podran optimitzar la seva capacitat productiva? Hauran d'importar més matèries primeres? Estaran en condicions d'atendre les amortitzacions pendents?

- L'ampliació de sistemes d'ajuts i de primes, com incidirà en l'actitud dels agricultors? Existeix el risc de crear uns estrats d'agricultors passius, pendents únicament del subsidi? On quedarien els conceptes de competitivitat i d'empresari?

D'altres consideracions i preguntes poden afegir-se a aquesta llista. Les deixem a l'aire perquè siguin motiu de meditació i de possible debat.

El futur presenta motius d'incertesa. No és possible buscar solucions "de llibre" perquè segurament no existeixen. Sí que es disposa de paràmetres clàssics i de nous instruments que caldrà adequar a uns condicionants totalment nous. A la pràctica ens trobem davant d'una revolució agroalimentària amb incidència en les persones que formen els sectors agraris i rurals.

En qualsevol cas les actuacions passen a través de les persones i els resultats incidiran en elles mateixes, les seves famílies i el conjunt social.

Queda encara una pregunta: són els factors de l'entorn els que influeixen decisivament en la conducta de l'home o ell és capaç de fer-los front, controlar-los i, fins i tot, d'orientar-los en el seu profit?

ALTERNATIVES PER UNA AGRICULTURA I MEDI NATURAL EN UN TERRITORI D'ELEVAT DESENVOLUPAMENT INDUSTRIAL I URBÀ

Andreu Peix

LA REFORMA DE LA POLÍTICA AGRÀRIA COMUNITÀRIA I EL TERRITORI

- 1) La Unió Europea no es vol gastar més diners per finançar més excedents. D'aquí també, que hagi estat tant interessada en arribar a uns acords al si del GATT.

Les exportacions subvencionades d'excedents produeixen la irritació dels Estats Units, el primer exportador de productes agraris mundial i, per tant, el principal competidor d'Europa, que som el segon exportador mundial. Però, a més, l'únic que ens poden oferir molts països als que els volem vendre productes industrials, són precisament productes agrícoles.

- 2) Per complir amb els acords del GATT s'aproximen els preus comunitaris als preus internacionals. Es limita la producció; i s'estableixen unes quotes de producció (sucre, cereals, llet) i es donen unes subvencions complementàries per unitat de producció: quilogram, litre, hectàrea, cap de bestiar (mai, per ara, per explotació o família).

La segona mesura que pren la UE per reduir excedents és donar ajudes per arrencar o deixar de cultivar, perquè surt més barat que exportar els excedents subvencionant-los.

- 3) Una altra mesura lògica a posar en pràctica és la reducció de la producció per unitat de superfície i la millora de la qualitat. La UE pretén canviar el concepte de la professió en el que l'element dominant és la productivitat, precisament el principal responsable que s'hagi arribat a la producció d'uns excedents i en el que s'han format les darreres generacions de joves.

El que queda clar és que l'agricultura dels propers anys necessitarà unes pràctiques més segures pel medi ambient i uns productes més sans i sense residus tòxics, i el consumidor n'haurà de pagar el cost addicional que comporta. Dins d'aquesta millora cal encabir la no utilització de productes contaminants amb les ajudes corresponents per qui no els utilitzi.

- 4) La UE sap que en reduir els preus dels productes agraris moltes parcel·les s'abandonaran. Amb l'argument que Europa és deficitària en fusta dóna ajudes perquè el pugui repoblar. No es diu, però, que amb l'entrada dels països nòrdics ja no serem deficitaris. Tampoc es diu que a moltes explotacions això és impossible. El que es tracta, per tant, és de no deixar camps erms.
- 5) En aquest procés de liberalització de preus, moltes explotacions es marginalitzaran i, per tant, s'haurà de pensar en fer alguna cosa per als pagesos que quedin expulsats pel nou model, especialment en les àrees agrícoles en zones desfavorides, on fer de pagès no és fàcil. S'ha pensat en tot un seguit de petites ajudes complementàries per aquests casos.
- 6) Paral·lelament, la societat europea, fortament urbanitzada, està descobrint la natura. Precisament quan la marginalització de molts pagesos de petites dimensions pot fer que aquestes zones de muntanya es vagin desertitzant en mancar l'element humà. La UE té previst tot un seguit d'accions per traspasar aquest personal a les noves necessitats de la societat d'aquest nou producte "natura", en totes les seves accepcions.
- 7) a tota aquesta gent que viu a la muntanya, la UE els vol donar el paper de "Guardià de la Natura". Són els que queden i sense ells la protecció del medi ambient es faria molt difícil però, sobretot, més cara. A més el que es tracta és de fer-ho a temps parcial, complementant les entrades agràries.

En unes zones de protecció especials, el pagès tindrà una nova funció de protecció de la naturalesa, funció que seria retribuïda amb càrrec als pressupostos comunitaris, sempre que l'agricultor es comprometés a no realitzar pràctiques productives amb impacte medioambiental negatiu.

Pot ser problemàtic que l'agricultor accepti aquesta nova funció de "gestor" de la naturalesa, ben diferent a la de productor eficient d'aliments, que fins ara li atribuïa la política agrària. Acceptar aquest paper significa una reconversió important, donada la diferent naturalesa d'aquesta nova funció respecte al paper de productors agrícoles eficients i competitius, que fins ara els assignava la ideologia agrarista dominant.

- 8) És així com caldrà pensar ja no solament en la qualitat dels productes o de les maneres de produir al bosc, sinó també dels serveis, del turisme, dels productes no alimentaris, de la recuperació i relançament dels productes

tradicionals. S'haurà d'anar en compte de no banalitzar el paisatge rural amb pràctiques agràries incorrectes.

El paper del medi rural en les societats desenvolupades no pot ser suportat solament en la producció de béns agrícoles, sinó per les noves necessitats de la societat actual europea, prou urbanitzada.

Els programes zonats, en contractualitzar els pagaments que la societat proposa als agricultors, prefiguren una futura Política Agrària comunitària preocupada de gestionar bé, i a la vegada, el seu pressupost i els seus recursos naturals i la diversitat d'un paisatge, fruit d'una activitat humana històrica.

EL MÓN RURAL CATALÀ JA NO ÉS EL QUE ERA

Cada vegada més, es contempla la producció agrària solament com una part de tot el que pot produir el món rural català. A mesura que la producció agrària i ramadera catalana va perdent importància, si més no de manera relativa, i el número de pagesos disminueix ràpidament, estan agafant cada vegada més importància els altres "productes" que ofereixen les nostres àrees rurals. Són moltes les famílies pageses en les que les remuneracions provinents dels nous serveis que reclama el ciutadà urbà català, formen una part important de les seves rendes i fins i tot arriben a superar les agràries.

La forta emigració cap a les nostres ciutats durant els anys cinquanta i seixanta que va fer despoblar el camp va produir unes grans concentracions urbanes amb tot un seguit de necessitats que calia satisfer. Durant aquestes dècades es va desenvolupar una agricultura moderna a Catalunya.

Els anys setanta i vuitanta van ser els de les grans ocupacions d'espais rurals per part de les vies de comunicació que requerien aquests nuclis urbans tan densificats, el de la producció dels primers excedents i les conseqüents "guerres" i el de l'envelliment de la població agrària, i continuació de la despoblació de les zones de muntanya.

Mentrestant, la població catalana -i l'europea- s'ha estancat, però s'han produït noves necessitats. Els hàbits alimentaris tendeixen cap als productes frescos, lleugers i naturals. Els comportaments han evolucionat també ràpidament. En menjar fora de casa augmenta el mercat dels productes "diferents". La millora de la renda familiar permet reclamar un augment de la qualitat dels productes alimentaris.

Paral·lelament va creixent ràpidament la pràctica de diferents esports i la sortida a la natura. El nostre món rural veu com els sis milions de consumidors urbans li reclamen una nova funció.

Molts urbans busquen tornar als orígens -almenys els dies de festa i per les vacances- i envaeixen el món rural i s'hi construeixen segones residències. Els de "Can Fanga", "Pixa Pins" o "Camacos" amb els seus comportaments que xoquen amb els dels rurals aconsegueixen sovint d'irritar-los.

El món rural i, per tant, el medi natural, es veu de manera diferent, adquireix un valor de benestar i, a Catalunya, la gran contribució barcelonina afecta tot el territori en la seva necessitat de consum de natura.

EL JOC DE LA NATURA

Queda per fer "l'inventari" del consum de la natura a Catalunya. És un sector d'economia creixent i cada vegada més complexa que dona feina a moltes famílies.

Com a cas extrem, em podria referir als deu pagesos que hi ha a la Vall d'Aran on solament els agents rurals ja en són quinze.

Es podrien citar els centenars de cases de colònies o granges-escola i les escoles de natura. Podríem comptar els professors, les cuineres, les dones neteja...

A part, hi ha els mil guardes forestals, els dos mil bombers, els més de tres-cents auxiliars del "foc verd".

La natura com a "producte" pot englobar el *rafting*, el vol amb ala delta (que per exemple ha fet canviar el poble d'Àger, amb dos clubs i un munt de cases llogades), els circuits en tartana, l'explotació dels diferents parcs naturals (a Boí hi ha més taxis que famílies), la propera obertura del Parc Cretàtic a Isona...

I no parlem de la neu i tota l'estructura que comporta.

Un vedat de caça pot donar des de mil cinc-cents pessetes per hectàrea fins a dotze mil pessetes per hectàrea (per exemple, un vedat d'ànec) si es gestiona bé la seva riquesa cinegètica. Un dia de caça del tord pot costar vint-i-cinc mil pessetes. La caça d'un isard es paga a més de dues-cents mil pessetes. A Catalunya hi ha cent mil llicències de caça.

Al Poble Nou -abans Villafranco-, amb cent cases i cent parcel·les de 5 hes. un jornal de sòl agrari, però amb dret de caça per a la família, es paga a deu milions de pessetes.

Les àrees privades de pesca de Catalunya són les més extenses d'Europa. Per exemple, donen feina a cent guardes.

A més, cal considerar que mentre la natura als països de més al nord d'Europa es consumeix durant dos mesos l'any, a Catalunya es pot parlar de vuit mesos. L'ús i la pressió hi són molt més forts.

Evidentment, no ens podem deixar la indústria de la fusta, molt important al Principat per la superfície boscada que tenim. I, fins i tot, la de la llenya, mentre es vengui a quinze pessetes el quilo.

No hem d'oblidar tampoc els nostres milers d'entranyables boletaires, o els cinc-cents tofonaires.

I tots ells, paguen un peatge per aquesta natura: l'hotel, la fonda, el restaurant i el bar. A molts pobles rurals la indústria hotelera i de restauració supera de llarga la producció agrària. No hem d'oblidar la residència en cases de pagès, tant la legalitzada, com la que es practica majoritàriament en cases de lloguer als pobles, sense papers, que signifiquen entrades addicionals no gens menyspreables.

A més, els consumidors de natura s'emporten a casa algun o altre producte propi de la zona: elaborats càrnics, productes artesans: mel, formatge, vi de les cooperatives o oli de Ciurana o de Les Garrigues (que es ven en gran part directament als consumidors que hi anem a buscar-los). O, senzillament, compren directament al pagès: llet, vi, ous, patates. En aquests moments el pagès dobla la seva funció. Fa d'agricultor i comercialitza el seu producte, millorant el seu valor afegit.

Catalunya té un producte cada vegada més important, en el que hi està dedicant fortes inversions que és la natura i que, a més, promou per la televisió entre el seu mercat potencial més important, que és el més proper, amb el "Queda't a casa".

L'AGRICULTURA I LES ALTRES PRODUCCIONS AL CAMP

El concepte de rural és difícil de definir a Catalunya, que es pot considerar com una gran zona urbana, la Catalunya-ciutat, perquè les influències urbanes arriben arreu del Principat. A nivell estadístic solen utilitzar-se uns límits de població per definir un municipi com a rural (els menors de dos mil habitants).

Al camp s'ha produït un important canvi els darrers anys. Molts pobles s'han anat donant d'unes condicions de vida de qualitat: aigua, llum, telèfon, carrers asfaltats, parcs, places, serveis eficients, correus, bombers i botigues ben aprovisionades. El concepte estereotipat d'àrea rural com a àrea aïllada i endarrerida s'està superant. Hi ha ajudat la dispersió de l'electricitat i el telèfon arreu del país i la millora dels seus accessos per carretera.

L'economia s'ha diversificat. En moltes llars pageses l'agricultura ja no és la primera font d'ingressos. A les zones rurals s'han creat molts llocs de treball nous: en el sector agroalimentari de transformació, el turisme, el comerç, indústria en general i altres serveis. Però, a més, les noves tecnologies sovint afavoreixen l'establiment d'empreses en nuclis dispersos, en no ser factors limitants el transport o la proximitat a grans nuclis de població. Ha canviat també la visió de la ciutat per viure-hi. Hi ha qui tria deixar la ciutat i anar a viure al "camp", i moltes segones residències es transformen en permanents.

Les entrades addicionals en moltes àrees, procedents d'activitats que podien englobar com a "turisme rural" poden variar entre un 5 i el 20 % del valor afegit agrari, i que en algunes zones arriba fins al 40 %.

Per això, caldrà que en el desenvolupament de noves activitats s'assiguri que sigui la població local que es beneficiï de manera efectiva de les conseqüències. Per tant, són els agents locals que l'han de propulsar i controlar en tot moment, per tal que no passi a dependre de decisions preses a l'exterior: la vulnerabilitat del desenvolupament rural és la possible pèrdua de control sobre el propi creixement.

Ja que en el poble petit, els forasters busquen el contacte amb la naturalesa i els habitants, com a antídote de la ciutat, no es tracta de reconstruir-la en el camp. Per tant, no s'ha de desfer aquest bé escàs, base del turisme i que el seu creixement descontrolat es pot encarregar de destruir: el paisatge.

S'ha d'organitzar el desenvolupament rural a partir de l'estructura social existent al poble, tot procurant no trencar aquest "paradís perdut" que precisament és el que busca el forani. No solament s'ha veïllat per la destrucció del paisatge, sinó també per estil de vida rural. Per aquesta raó, s'hauran de pensar unes noves estructures d'organització, per poder anar acomplint les diferents fases d'un desenvolupament concebut, realitzat i gestionat pel conjunt de les parts interessades del municipi.

Com a efectes perversos s'ha de tenir en compte que el desenvolupament pot significar una millora dels serveis existents, però també una saturació i pèrdua d'eficàcia dels inexistents. Pot implicar una millora de les entrades en la família rural, però també la puja del cost de la vida en el poble. Pot suposar un mercat i uns millors preus per als productes dels pagesos, però també la puja del preu de la terra o quedar-se sense aigua per regar.

El desenvolupament rural pot significar, per tant, el manteniment de la vitalitat de l'agricultura, però també la pèrdua de l'entramat cultural rural existent en el poble.

Per això, el desenvolupament rural s'ha de plantejar enfrontant-se als problemes que produeix, gestionant-los i controlant-los. S'ha de considerar la realitat del desenvolupament rural per dominar-lo, planificar-lo, sense deixar-lo a les forces del mercat.

Vulguin o no vulguin i entre altres, els pobles disposen d'un recurs, un producte a oferir. És la no-ciutat, l'entramat cultural del nucli reduït on tothom es coneix, són els productes que es compren directament al pagès que es coneix personalment, són els espais agraris que cobreixen la major part de la geografia municipal... És el paisatge pintoresc, o senzillament diferent. Encara que no es reconeix, aquest producte s'explota.

Per això, cal plantejar-se el desenvolupament rural com una lluita per captar uns fluxos. Caldrà així definir precisament aquest producte que es vol oferir, identificar els recursos paisatgístics, humans i les estructures econòmiques de què es disposen, i decidir quin és el segment de consumidors potencials que es vol i es pot enfocar: interior, familiar, de classe social mitjana, o massificat, de jovent, de jubilats...de segona residència per als caps de setmana.

Una vegada reconeguts els recursos i definit el segment de població que es vol acollir, s'hauran de definir les tàctiques i estratègies per arribar-hi. No es tracta de publicar un fullet "turístic" sinó de planificar a tots els nivells aquesta diversificació de l'economia de la població, que significa un canvi tan gran en les remuneracions de les famílies rurals, i també del seu estil de vida.

Caldrà identificar tots els recursos de què es disposa, per potenciar-los i ajudar-los en el seu desenvolupament, començant per l'agricultura i establir unes estructures de gestió per potenciar el paisatge i les estructures d'acolliment del municipi.

Són moltes les experiències concretes a nivell català o, més institucionalitzades, a nivell europeu: la normativa francesa per a la creació de les "estacions verdes de vacances" és prou explícita. Per aconseguir aquesta denominació cal disposar d'unues estructures mínimes d'acolliment de forasters que comprenen: una capacitat d'alberg (hotel, càmping, apartament), uns equipaments de lleure (piscina, riu, tennis, centre de joves), l'aglomeració (neta, acollidora, florida). Els municipis que reben aquesta denominació de qualitat obtenen unes ajudes per a donar-ho a conèixer. Però el més important és que la seva homologació com a Estació Verda de Vacances compleix les condicions mínimes exigides per rebre la identificació.

L'objectiu és crear i mantenir llocs de treball, fomentar la pluriactivitat, en contra de la regressió demogràfica i econòmica. Es tracta doncs, de plans de desenvolupament a escala reduïda.

En resum, el municipi rural, disposa d'uns espais, uns paisatges, un ritme de vida, una diferenciació que pot interessar als foranis. Del que es tracta, per tant, és de valorar el medi, potenciar-lo i conservar-lo. No s'ha de convertir però, el poble en un museu estàtic sinó que s'ha d'integrar allò nou. Protegint allò que és antic i entranyable, potenciant la seva identitat cultural pròpia.

És d'aquesta manera com, en haver diversificat les seves estructures econòmiques, moltes zones rurals catalanes aconseguixen tenir un protagonisme en el desenvolupament i transformació del país, sense quedar-se enrera en la transició cap a la societat avançada.

Hi ha però un darrer recurs per potenciar, que és el recurs humà. El nivell de preparació dels habitants a les zones rurals ha arribat a nivells desconeguts fins ara. Són molts els joves rurals que han assolit una formació professional o

universitària. Per això moltes empreses no dubten en instal·lar-se en zones rurals, ja que no tenen problemes en disposar de mà d'obra qualificada local i que no té problemes per desplaçar-se a un poble.

Cal identificar aquest canvi de mentalitat, aquesta professionalització dels joves, aquestes ganes d'establir noves empreses i aprofitar el seu esperit emprenedor, la seva mentalitat analítica. És responsabilitat seva canalitzar l'economia i l'energia local cap on hi hagi més possibilitats de produir resultats.

UN DESENVOLUPAMENT RURAL INTEGRAT

El desenvolupament de l'agricultura familiar, no és el mateix que el desenvolupament rural. Els pagesos, encara que seguiran essent l'agent actiu fonamental per garantir un món rural viu, ja no poden garantir per ells sols el desenvolupament rural, són massa pocs. Sense les explotacions familiars no hi pot haver dinamisme econòmic social ni cultural, com tampoc agricultura compatible amb el medi ambient.

L'equilibri del món rural es vol aconseguir fomentant l'ocupació a la regió: la família pluriactiva, pluriocupada amb el turisme rural, l'oci, l'elaboració d'aliments i l'artesanat. És l'aposta per la integració del món rural i l'agrari, que vol valorar en la seva globalitat, en el seu territori.

A més, la millora de les estructures de comunicació pot ajudar a permetre la pluriactivitat de la gent de la muntanya, ja que aquesta pluriocupació també es pot desenvolupar en les zones industrials o turístiques més properes.

El futur pluriactiu dels agricultors de les zones de muntanya serà viable mentre es desenvolupin ingressos complementaris de l'agricultura. Per tant, es farà necessari un esforç d'imaginació per trobar l'equilibri entre les visions globals que ningú aplica i les petites alternatives locals que poden donar sortides: als problemes globals hi poden haver centenars de solucions possibles. Més que solucions miraculoses hi haurà la possibilitat de reconstruir models agrícoles i trobar un lloc a les iniciatives locals, a partir del principi de la subsidiarietat que les nacions petites tant pregonem.

El desenvolupament rural és un tema que afecta el conjunt de la població i necessita un debat públic ampli, no emergeix o es desenvolupa de manera espontània i podria fracassar si es deixés anar sol i lliurement. Aquest debat requereix decisions socials i clares, una forta orientació política, un suport abundant i un aconseguiment d'objectius mesurables.

El desenvolupament rural, en incidir directament en la reducció de l'atur en el conjunt de la societat, beneficia a tothom. El problema és el de qui pagarà aquest desenvolupament.

S'hi ha d'afegir un altre debat, el de quins seran els agents del desenvolupament: si pretenem un desenvolupament genuí de la població rural, solament els habitants de les zones rurals són els qui el podran fer. Es tracta de saber qui tindrà aquest caràcter engrescador.

El desenvolupament rural finalment s'ha de plantejar en la mobilització de la gent, i això és molt dur quan no s'està acostumat; el desenvolupament democràtic, participatiu, equilibrat i compatible amb el medi ambient no és gens fàcil.

Sense la participació directa dels afectats no hi ha desenvolupament; s'han de sumar voluntats, organitzar-se, cooperar, promoure iniciatives i afavorir la creació de nous llocs de treball, en la perspectiva d'aconseguir un equilibri harmònic del territori. El paper de l'estat consisteix bàsicament en estimular aquests mecanismes nous i aportar suport financer per projectes a favor del món rural.

Perquè els agents socials es puguin corresponsabilitzar de les decisions, es necessitarà aclarir l'aspecte de la interlocució. Aquests, han de desenvolupar la seva labor participativa formal i real, aconseguir el seu espai de treball i aglutinar la seva gent.

EL TERRITORI COM A PATRIMONI VIU

Tot i que l'atur en les zones industrials estigui actuant d'esmoreïdor del despoblament, el manteniment dels joves en les comarques de població envellida es fa cada vegada més difícil. La diversificació cap a noves activitats que permetin arrelar la població, no sempre té èxit o, com a mínim, serveixen solament per a petits segments de població. Fins i tot, la mateixa inviabilitat econòmica de l'explotació que s'abandona, podria permetre augmentar la dimensió de la que es manté, si s'establissin els mecanismes que ho permetessin.

La cohesió en matèria d'espai és tant important com la cohesió en tema social: els espais amb baixa densitat de poblament no es poden abandonar; s'han de tractar, tenir-hi cura, organitzar-los de manera que esdevinguin reserves de vida, amb un teixit intersticial que és útil per a l'equilibri general.

El món agrícola haurà, per tant, de replantejar les seves organitzacions, les seves estructures, el seu mode de pensar per entrar en aquesta lògica. Es fa necessària, per tant, una autèntica política europea de l'agricultura, del món rural, de l'ordenació del territori i del medi ambient.

S'hauran de valorar les activitats agrícoles no com a productores d'aliments sinó com a productores de serveis d'interès general que convé remunerar. A la vegada, la mentalitat agrària haurà d'evolucionar, haurà de prendre consciència que tota activitat és respectable, si és generadora de renda.

Això ens porta a enfocar l'agricultura no només en la seva funció productiva, sinó també en la seva funció social, territorial, cultural i presentar totes les mesures

com un conjunt coherent, sense aïllar-les, establint el que en pot esperar cadascú i el que ha d'aportar, tot fixant els objectius i regles del joc.

Però un problema tant important no pot ser confiat únicament a les organitzacions públiques. S'hi han de mullar les organitzacions professionals i la societat civil. Davant una crisi de valors i del sentit del que tot se'n va, cal que tots els actors siguin conscients del seu destí.

La nostra societat té la responsabilitat d'una civilització i d'un territori que va ser començat a humanitzar fa dos mil anys. Per tant, la reivindicació del lligam a la terra, al territori, als paisatges, avui menada per molts pagesos, es pot convertir en la reivindicació de la societat europea sencera. Un territori considerat com a patrimoni viu, com a recurs, com a marc de vida i com a regulador social.

BIBLIOGRAFIA

AUTORS DIVERSOS. «El canvi a les comunitats als EEUU» *Agricultura y Sociedad*, núm. 36 i 37 (juliol/desembre 1985). [Número monogràfic]

ETXEZARRETA, Miren. *Les perspectives de l'agricultura mediterrània* [II Simposi Internacional, Agricultura i Medi Rural, Girona] (11 i 12 de novembre 1993).

DELPEUCH, Bertrand. *Medi Ambient i economia en el medi rural* [II Simposi Internacional, Agricultura i Medi Rural, Girona] (11 i 12 de novembre 1993).

MAPA *Coloquio Hispano-Francés sobre Espacios Rurales* [Madrid] (abril 1983). Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y alimentarios, MAPA, 1984.

MUÑOZ ZAMORA, C.; ESTRUCH, V. «La agricultura de montaña y los nuevos enfoques de política agraria rural. El caso valenciano» *Revista de Estudios Agro-sociales*, núm 1 (1993), pàg. 27-50.

PISANT, Edgard [Et al.]. «Pour une politique européenne de la société et de l'espace rural, de la recherche de la production et des industries agricoles» *Groupe de Seillac. L'Evenement européen*. (desembre 1992).

L'ABSENTISME LABORAL DE LES DONES COM A EXPRESSIÓ DE DOBLE PRESENCIA

Pilar Carrasquer Oto

L'absentisme laboral de les dones ha estat un dels fenòmens vinculats a la seva participació productiva més susceptibles de ser considerats com a tòpic. Tòpic en el sentit que comentaris com "les dones són absentistes", "les dones són més absentistes que els homes", "les dones són potencialment absentistes", etc., o més recenent i en sentit contrari, "les dones no són més absentistes que els homes", apareixen sovint en l'imaginari de les pròpies interessades i en el dels protagonistes de les relacions laborals, empresariat i sindicats. Essent l'absentisme o la imatge absentista de les dones penalitzadors de la seva activitat productiva, bé sigui directament en les seves possibilitats d'ocupació, bé sigui més indirectament en les seves possibilitats de promoció professional.

Què hi ha de tòpic i què hi ha de realitat en aquestes imatges?

Per mirar de respondre aquesta pregunta hauríem de definir primer què és l'absentisme. L'absentisme laboral ha estat i és un tema no massa habitual a la sociologia del treball. Potser perquè és un tema generalment impulsat per i des de l'òptica empresarial en tant que problemàtica vinculada a la disciplina o als costos laborals i, en aquest sentit, absentisme s'identifica amb "absència" al lloc de treball.

L'interès per les causes que provoquen l'absentisme s'expressa en la seva anàlisi des del punt de vista de les motivacions dels treballadors i de les treballadores - sovint vinculada a les seves qualificacions professionals, possibilitats de promoció, etc.-, o de les condicions de treball en què desenvolupen la seva activitat (Allen, 1983; Instituto de la Mujer, 1992). Però també s'insisteix en què l'absentisme laboral pot ser indicador de conflicte a l'empresa, d'una insatisfactòria gestió de la mà d'obra, o fruit d'unes determinades contrapartides o clima a l'empresa, segons el qual, per exemple, es "tolera" un cert nivell

d'absències sense que siguin contabilitzades com absentisme (Bean, 1975; Edwards i Whitston, 1989).

Aquest darrer punt és important perquè permet matisar la igualtat inicialment definida entre absències i absentisme. En efecte, l'absentisme es defineix com a tal en un context productiu determinat: perquè el mateix nombre d'absències al lloc de treball pot ser o no considerat absentisme, segons els pactes més o menys explícits que s'hagin pogut produir a l'empresa. O, dit des d'un altre punt de vista, segons la "cultura absentista" present a una determinada organització productiva (Behend, 1959). D'aquí, que sembli indicat partir d'una anàlisi de l'absentisme basada en les condicions específiques en què aquest es produeix i no exclusivament en les opinions que es puguin manifestar al respecte (Torns i Carrasquer, 1993).

Des de tots aquests punts de vista l'absentisme de les treballadores s'estudia bé sigui, normalment, com a problemàtica vinculada a la seva situació subordinada al mercat de treball -pitjors condicions de treball, menys motivació, etc.-, bé sigui com a problemàtica derivada de qüestions considerades alienes al món de la producció - la relacionada amb el seu paper de cuidadora de la llar i de la família-, especialment, si tenim present que existeix una certa tradició d'estudis sobre l'absentisme que tendeix a posar de manifest que habitualment les absències femenines solen produir-se per motius aliens a les mateixes treballadores (malaltia dels familiars, etc.) (Laorden, 1977; Corcoran i Duncan, 1979; Martínez, 1992). Tot això, excepte en el cas dels aspectes biològics vinculats a la maternitat quan aquesta es comptabilitza també com a absentisme. Sigui quina sigui, però, la comptabilitat de les absències, es dona per fet com a "natural" el protagonisme de les dones a la llar. En qualsevol cas s'estudia l'absentisme de les treballadores exclusivament des de la lògica productiva. Essent, precisament, sobre aquest segon conjunt de factors i sobre aquesta presència "natural" de les dones a la llar que es construeix la idea de potencialitat absentista de les treballadores.

Al meu parer per respondre més acuradament a l'interrogant inicial, cal modificar el punt de partida de les anàlisis sobre la participació de les persones a l'activitat productiva i, en concret, les anàlisis sobre l'absentisme laboral.

En aquest sentit, al meu entendre, resulta imprescindible analitzar el treball productiu dels homes i de les dones considerant les desigualtats de gènere que presideixen la seva participació a l'activitat productiva. Unes desigualtats socialment construïdes i no biològicament determinades -no "naturals"-, que interactuen juntament amb d'altres desigualtats socials.

Des d'aquesta perspectiva, per tal d'explicar la situació d'ambdós sexes al treball productiu cal tenir present alhora la seva situació al treball reproductiu (o treball de cura de la llar i de la família) perquè solament així serà possible conèixer la situació objectiva i subjectiva d'homes i dones al treball productiu i descriure-la en termes de presències i absències a la producció i a la reproducció.

És en aquest sentit que, bona part de les dones que desenvolupen un treball productiu, ho fan des de la situació de *dobla presència* (Balbo, 1979); és a dir, compaginant les tasques productives amb les tasques reproductives. La qual cosa es farà palesa en les seves possibilitats d'ocupació, i en les actituds i representacions simbòliques amb què aquestes dones afronten el treball productiu (Balbo, May, Micheli, 1990).

Partint de la hipòtesi general de la diversitat de formes que pot adoptar aquesta doble presència, fruit de la desigualtat de gènere i de classe que alhora estan presents a la relació entre producció i reproducció, també seran distintes i desiguals les maneres amb què les mateixes dones es situaran objectivament i abordaran subjectivament la seva participació al treball productiu, superant així, la homogeneïtat amb què força vegades es considera al col·lectiu "dona".

En aquesta perspectiva, i entenent la lògica productiva com a socialment hegemònica, la participació femenina a l'activitat productiva es situaria entre la dificultat de combinar treball productiu i treball reproductiu, de la qual l'absentisme laboral en seria una mostra significativa, i el que, provisionalment, denominaré "presentisme" laboral. És a dir, el que acostuma a ser la norma de participació masculina al treball productiu (que contemplaria un "excés" de dedicació a l'activitat productiva).

Des d'aquest punt de vista, l'absentisme laboral de les treballadores seria un bon exemple dels límits de la doble presència.

Dit d'una altra manera, la relació entre tots dos treballs, productiu i reproductiu, es concreta en l'hegemonia de l'organització i dels temps de la producció, de tal manera que tendeixen a fer incompatibles la presència en un i altre treball. Així que, per exemple, el moment de consolidació de la participació a la producció coincideix amb un dels moments més intensos del treball de la reproducció, com és el de la formació de la família.

Sota aquesta perspectiva seria possible analitzar l'absentisme de les treballadores en la seva dimensió de cost social de reproducció (Torns, Carrasquer, Bassols, 1981). Una dimensió que inclouria aquell absentisme que es produeix quan el treball productiu i el treball reproductiu es fan incompatibles, ampliant així, les anàlisis convencionals de l'absentisme que solament introdueixen les dimensions derivades d'una determinada situació productiva.

Des d'aquest punt de vista penso que es poden començar a trencar alguns dels tòpics que, com he mencionat al principi, envolten l'activitat productiva de les dones, com ara la seva escassa "disponibilitat" pel "treball" i el ser potencialment absentista, en sentit negatiu. O, contràriament, la imatge de dona "present" i triomfadora a la feina com a nou model emergent de dona professional, per qui la cura de la llar i de la família segueix essent "natural" però no problemàtica perquè la salaritzen. Lluny dels tòpics, l'absentisme potencial o la presència continuada al

treball productiu, tenen a veure amb la peculiar configuració social de l'entrellat producció i reproducció que en cada cas es produeix.

BIBLIOGRAFIA

ALLEN, S.G. «How much does absenteeism cost?» *Journal of Human Resources*, núm. 3, (1983).

BALBO, L. «La doppia presenza» *Inchiesta*. [Milà] núm. 32 (1979).

BALBO, L.; MAY, M.P.; MICHELY, G.A. *Vincoli e strategie nella vita quotidiana*. Milà: Franco Angeli, 1990.

BEAN, R. «The relationship between strikes and 'unorganised' conflict in manufacturing industries» *British Journal of Industrial Relations*, vol. 13, (1975).

BEHREND, H. «Voluntary absence from work». *International Labour Review*, vol. 79, (1959).

BENERIA, L. «Reproducción, producción y división sexual del trabajo» *Mientrastanto*, núm. 6, (1981).

CGT NordPasde Calais. *Les causes de l'absentéisme féminin*. Paris: Editions Sociaux, 1976.

CORCORAN, M.; DUNCAN, G.J. «Work history, labor force attachment, and earning differences between the races and sexes» *Journal of Human Resources*, vol. 1, (1979).

EDWARDS, P.K. «Strikes and unorganised conflict: some further considerations» *British Journal of Industrial Relations*, vol. 17, (1979).

EDWARDS, P.K.; SCULLION, H. *La organización social del conflicto laboral*. Madrid: MT y SS, 1987.

EDWARDS, P.K.; WHITSTON, C. *The control of absenteeism: an interim report*. Coventry: University of Warwick, 1989.

EDWARDS, P.K. *El conflicto en el trabajo*. Madrid: MT y SS, 1990.

GRUPPO ONDA. *Foemina Faber. Immagini e strategie del lavoro delle donne*. Milà. Franco Angeli, 1989.

IGLESIAS FERNÁNDEZ, J. «Absentisme laboral. Una dudosa reivindicación empresarial». *Transición*, núm. 7, (abril 1979).

INSTITUTO DE LA MUJER. *El absentismo laboral de la mujer: estereotipo cultural o realidad cuantificable*. Madrid: Ministerio de Asuntos sociales, Instituto de la Mujer, 1992.

JARDILLIER, P.; BAUDUIN, H. *L'absentéisme: mythes et réalités*. Paris: Entreprises Moderns d'Éditions, 1979.

LAORDEN, T. «El absentismo de la mujer casada» *Mundo*, núm. 1950, (novembre, 1977).

LEIGH, J.P. «Sex differences in Absenteeism» *Industrial Relations*, núm. 3, vol. 22, (tardor 1983).

MARTÍNEZ, V. *Mujer, trabajo, maternidad*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1992.

PAHL, R.E. [Comp.]. *On Work*. Oxford: Blackwell, 1986.

PARINGER, L. «Women and absenteeism: Health or economics?» *American Economics Review*, núm. 3, vol. 1, (1983).

SABATÉ TOLOSA, C.; REDONDO AROLA, A. «Estudio comparado entre el absentismo de trabajo masculino y femenino en dos empresas textiles de Catalunya» *Medicina de la empresa*, núm. 4, (setembre, 1978).

SANGRO, P. «Las estadísticas del absentismo industrial» *Medicina y Seguridad en el Trabajo*, (1973).

TORNS, T; CARRASQUER, P.; BASSOLS, L. *Algunas consideraciones sobre el absentismo de la mujer*. [Ponencia presentada al "1er. Congreso de la Federación de Asociaciones de sociología del Estado Español (FASEE)], Saragossa, 1981.

TORNS, T. CARRASQUER, P. *El absentismo laboral en el servicio de hostelería del Consorci Hospitalari Parc Taulí de Sabadell*. Grup d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball -QUITT-, Departament Sociologia - UAB, *Working Paper*, núm. 3, (1993).

ÍNDIX

Presentació	5
TEORIA SOCIOLÒGICA I METODOLOGIA	9
Models de recursos alternatius a l'internament per la gent gran delicada <i>per Teresa Feliu i Elisabeth Maluquer</i>	11
Anàlisi de la participació en una entitat ecològica <i>per Marta Fernández i Dolors Sales</i>	27
Ambientalisme voluntari a Espanya <i>per Joan David Tábara</i>	33
Vot dual i abstenció diferencial a Catalunya: quantificació i caracterització <i>per Clara Riba i Romeva</i>	49
Sobrerrepresentació i subrepresentació en el congrés dels diputats (1977-1993) <i>per Josep Sort i Jané</i>	67
Els abstencionistes barcelonins més grans de trenta anys <i>per Eulàlia Solé</i>	75
Estudio sobre los votantes verdes en Catalunya <i>per Montserrat Baras</i>	89
Diferència i processos d'informació: notes per a una anàlisi institucional del dret <i>per Pompeu Casanovas</i>	103
La transformación del derecho norteamericano : Welfare, Due process, mental health en California. (Working paper) <i>per Pompeu Casanovas</i>	119
La estrategia de la prevención-integración en la actuación administrativa : sobre la plasmación de la problemática de la subjetividad en la ley orgánica de protección de la seguridad ciudadana <i>per Jose Luis Domínguez Figueirido</i>	129
Vídeo etnografia: representació i recerca <i>Elisenda Ardévol</i>	143

El nacionalisme en el pensament de Marx i Durkheim <i>per Montserrat Guibernau</i>	159
Procés de nacionalització valencià : factors constituents <i>per Xavier Ferrer</i>	161
L'alteritat negativa com a eina de construcció de la pròpia identitat. El cas del nacionalisme espanyol <i>per Daniel Garrell i Ballester</i>	177
Història nacional : les memòries de l'elit <i>per Marta Rovira</i>	185
El concepte de participació en el pensament clàssic: l'aportació de la teoria eiximeniana de la ciutat, la comunitat i la cosa pública <i>per Josep Olives Puig</i>	193
Mercantilización y estado de bienestar en España. Una aproximación <i>per José Adelantado Gimeno</i>	215
El sistema públic de benestar a l'estat espanyol: una aproximació des de l'anàlisi de l'opinió pública <i>per Jordi Sánchez i Picanyol</i>	229
Elements conceptuals per a l'anàlisi de la gestió pública. Un enfocament de contingència funcional <i>per Marc B. Escolà</i>	247
Asociaciones altruistas y estado de bienestar. Una perspectiva comparada <i>per Sebastià Sarasa Urdiola</i>	255
«L'associacionisme altruista» en el sistema de justícia penal. El cas de Catalunya <i>per Elisabet Almeda</i>	281
Els dos sectors voluntaris: les seves bases subjectives <i>per Jordi Guiu Paya</i>	313
L'associacionisme altruista i l'ethos comunitari <i>per Maia Dolors Obiols i Solà</i>	321
Algunas diferencias en la salud de las mujeres de la comunidad valenciana en función de su incorporación o no al mercado laboral <i>per Mª José Hervas Guanter, Mª Eugenia González Sanjuán</i>	335

L'escolarització d'alumnes immigrants estrangers. El punt de vista de l'administració educativa catalana <i>per Josep M. Paludàries</i>	343
La construcció d'un mapa de l'alumnat immigrant estranger. Elements de reflexió sobre la categoria emprada <i>per Josep M. Paludàries</i>	349
El mantenimiento: historia y tendencias de futuro <i>per Montse Rodríguez i Parrón, Joaquín Juan i Albalate</i>	355
Procés d'integració i de construcció de la identitat social dels fills dels immigrants magribins <i>per Francesc Tort i Chavarria</i>	365
Notes sobre identitat cultural i mitjans de comunicació al País Valencià <i>per Josep Salves Almela</i>	375
Unes notes d'apropament a la comunicació política al País Valencià <i>per Jordi Pérez Llavador</i>	385
POBLACIÓ, ESTRUCTURA I CANVI SOCIAL	391
La institucionalització i la professionalització de la Sociologia <i>per Raimon Bonal</i>	393
El procés d'institucionalització de la sociologia catalana <i>per José Antonio Noguera, Francisco J. Miguel Quesada i Xavier Rambla</i>	407
El voto joven en los distritos de Barcelona <i>per Cecilia Amparo Gómez Giraldo, María Rosa Nevado Silva i Francisco Javier Aranda Pico</i>	413
La gent gran com a consumidors de serveis <i>per Ignasi Casals Cienfuegos-Jovellanos</i>	435
L'accés a les residències d'avis : la selecció com a procés de diferenciació social <i>per Enric Roca Carrió</i>	441
Reflexió al voltant del pla integral de la gent gran <i>per Maria Galofré Olcina</i>	449
Vellesa i polítiques a la societat contemporània <i>per Maria-Teresa Bazo</i>	467

Les condicions de vida de la població vella de la regió metropolitana de Barcelona <i>per Antoni Salvadó Nayach</i>	475
L'envelliment social: tendències d'utilització del temps d'oci i qualitat de vida <i>per Jordi Ticó i Camí</i>	483
Aplicació de la teoria de jocs a l'anàlisi de la política envers els immigrants estrangers <i>per Xavier Torrents</i>	489
Els estereotips de gènere i la percepció del professorat entorn de nois i noies. Exemple d'anàlisi a través de la sessió d'avaluació <i>per Arantxa Avalos Rodríguez</i>	497
Cultures de gènere: socialització, reproducció i canvi <i>per Cristina Brullet i Tenas</i>	507
Reflexions sobre la problemàtica de la dona empresonada a Catalunya <i>per Elisabet Almeda</i>	527
Sexisme i publicitat <i>per Aurora Aubach i Guiu</i>	537
Els electrodomèstics són un element que accelera la redistribució del treball domèstic? Un estudi de cas: la rentadora <i>per M. Carme Alemany</i>	541
La doble presència: una proposta d'anàlisi <i>per Pilar Carrasquer Oto</i>	549
Perspectives per l'agricultura, família rural i entorn davant dels acords del GATT <i>per Eduard Bes i Jaques</i>	555
Alternatives per una agricultura i medi natural en un territori d'elevat desenvolupament industrial i urbà <i>per Andreu Peix</i>	563
L'absentisme laboral de les dones com a expressió de <i>doble presència</i> <i>per Pilar Carrasquer Oto</i>	573

INSTITUCIONS I CULTURA	579
Les polítiques de gestió dels residus sòlids i urbans: un exemple d'organització i mediació d'interessos <i>per Alexandre Casademunt Monfort</i>	581
Les vies de representació empresarial: la cambra oficial d'indústria i comerç de Barcelona i foment del treball nacional <i>per Ma. José Aguar Martínez</i>	599
Tendencias evolutivas en materia de cualificación profesión en la electrónica <i>per Joaquím Juan i Albalate</i>	609
Història de l'art i història de les mentalitats <i>per Isidre Vallès i Rovira</i>	639
Un intent de segrest en la sociologia de l'art <i>per Vicenç Furió</i>	657
La sociologia de la música <i>per Magda Polo i Pujadas</i>	673
La cultura como objeto del mecenazgo <i>per Iñaki Domínguez</i>	681
L'ahir, l'avui i el demà de l'associació <i>per Núria Baltá i Barbeta</i>	691
Trabajar por amor al arte <i>per Sagrario Martínez Berriel</i>	715
Sobre alguns orígens de la teoria social <i>per Ll. Argemí</i>	721
Modernidades y posmodernidades desde Weber. Una lectura de Habermas, Luhman y Lyotard <i>per Francesc X. Tirado, Isabel Salas</i>	729
El debate sobre la sociedad del trabajo en la técnica social: una discusión crítica <i>per José Antonio Noguera</i>	747
El oximorón social. La unidad múltiple en las sociedades modernas avanzadas <i>per Josetxo Beriain</i>	757

Aplicació de la teoria dels jocs a la discriminació racial <i>per Carlota Solé</i>	775
La casa i el grup residencial al Pla d'Urgell. Models culturals i pràctiques socials (1950-1986) <i>per Ferran Estrada i Bonell</i>	791
Alguns problemes tècnics i metodològics d'una anàlisi del discurs científic de la sociologia catalana <i>per F. J. Miguel, J. Noguera, X. Rambla</i>	821
Verificación y evaluación de modelos matemáticos. Aplicación multinivel en un caso de análisis textual <i>per F. J. Miguel Quesada</i>	833
Iglesia, secularización y cambio social. Análisis de la situación socio- religiosa de Alcoi <i>per Esteban Agulló Tomás (Universidad Complutense)</i> <i>Mª Silveria Agulló Tomás (Instituto Mujer Madrid)</i>	853
El diàleg religiós-polític a través de la militància <i>per Joan Costa i Riera</i>	871
Alfonso Carlos Comín: de la apologètica al compromís <i>per Francisco J. Carmona Fernández</i>	879
ESTATS, NACIONS I SOCIETAT CIVIL	893
Mestratges: estratègies educatives per a l'èxit <i>per Francesc Baldebey, Elisenda Ferrés, Marta Poblet i Marta Rovira</i>	895
Anàlisi de la construcció de l'altre en el discurs sobre l'escolarització dels nens i nenes fills/lles d'immigrants <i>per Teresa Cabruja i Ubach</i>	903
Escola i educació multicultural: una relació possible? <i>per Xavier Bonal</i>	915
El model de semiperifèria i l'estructura social a Espanya. Possibles aplicacions a una sociologia de la política educativa <i>per Xavier Bonal, Xavier Rambla i Cristina Sánchez</i>	921
Centre de documentació en sociolingüística <i>per Jordi Bañeres</i>	931

De la família extensa a la família extensiva. estratègies residencials i relacions entre generacions <i>per Xavier Roigé i Ventura</i>	939
Perspectives d'aprenentatge del català i el castellà pels treballadors nord-africans a Alzira (València) <i>per Mª Àngels Escrivà i Chordà</i>	957
La transmissió lingüística familiar segons la teoria dels codis de Basil Bernstein <i>per Xavier Rambla i Marigot</i>	967
Matrimoni i formació familiar a Catalunya contemporània: canvi o revolució? <i>per Pau Miret i Gamundi</i>	975
El directori internacional d'organitzacions socio-lingüístiques i de planificació lingüística <i>per Francesc Domínguez</i>	995
Els índexs socio-lingüístiques i la seva utilitat. L'exemple del coeficient d'incidència comercial del català (cicc) <i>per Jordi Cruixà, Miquel Pardina</i>	1001
Els mitjans de comunicació i els conflictes de mercat <i>per Salvador Cardús i Ros</i>	1017
La política audiovisual al país valencià : una aproximació <i>per Joan Josep Bes Portero</i>	1035
Estratègies per a la implantació social de les tecnologies avançades de la informació : el cas del videotex <i>per Merxe Díez</i>	1045
Anàlisi de l'ús del català als mitjans de difusió escrita del País Valencià <i>per Rafael Xambó, Andreu Tobarra</i>	1051
Grups de pressió i mitjans de comunicació <i>per Antonio Castillo Esparcia</i>	1067
Unes notes per a una ètica de la comunicació política <i>per Manuel Parés i Maicas</i>	1071
La política dels intel·lectuals <i>per Jaume Risquete Sánchez</i>	1079

El mediacentrisme radical d'Altheide i Snow: la lògica i els formats dels mitjans de comunicació <i>per Jordi Farré i Coma</i>	1087
Magisteri, educació física i esport universitari: xifres i percepcions <i>per Fidel Molina Luque</i>	1093
Estudi d'un cas: el Futbol Club Barcelona II. El Futbol Club Barcelona molt més/menys que un club? <i>per Aurora Góngora i Martín</i>	1103
L'envelliment social: tendències d'utilització del temps d'oci i qualitat de vida <i>per Jordi Ticó i Camí</i>	1115
El sistema esportiu: dinàmica i tendències <i>per Francisco Lagardera Otero</i>	1121
Aportació de Joan Fuster al pensament social: de l'estructura al subjecte de la realitat nacional. <i>per Javier Ferrer</i>	1139
La formació i ocupació dels nous titulats i titulades per la facultat de ciències polítiques i sociologia. <i>per Miquel Zaldívar, Margarita Juan</i>	1155

